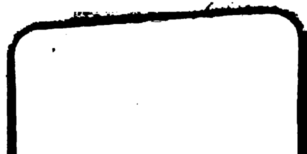

FOLKEUDGAVE

TROELS LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

1. HEFTE

50 ØRE

FOLKEUDGAVE

TROELS LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

1. HEFTE

50 ØRE

Norway — social life, 16.
Denmark: — " " "

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

OMFATTENDE 14 BIND AF FØLGENDE KORT SKITSEREDE INDHOLD:

I. Bind: Land og Folk. Hvorledes man dengang rejste.

II. Bind: Bønder- og Købstadsboliger. Gader. Renlighed. Belysning. Bygningernes Ydre og Indre. Hjemmet.

III. Bind: Herregaarde og Slotte. Forsvar. Skjulesteder. Spøgeri. Bygningernes Stil. Stuerne. «Hemmelighed». Haven. Lysthuse.

IV. Bind: Klædedragt (rigt udstyret med Billeder).

V. Bind: Fødemidler. Maaltid og Appetit. Tillavning. Borddækning. Anretning. Drikkevarer. Drukkenskab.

VI. Bind: Hverdag og Fest. Ugens Gang. Daarlig Belysning skaber Overtro. Søndag. Kirkegang. Fornøjelser. Spil. Kort, Tærninger. Bold. Dværge, Narre.

VII. Bind: Aarets Gang. Jul. Fastelavn. Paaske. Valborgs Dag. Pintse. Midsommerdag. Mikkelsdag. Mortensdag.

VIII. Bind: Fødsel og Daab. «Kristentøj». Barselgilde. «Ligge i Barselseng». «Kirkegang». Djævlebesværgelse. Navne.

IX. Bind: Trolovelse. «Nattefrieri». Andre vælge for En. «Kærlighed». Bortførelse. Frieri. Afslag. «Ja-Ord». Fæstensgaver. Fæstensøl. Kælenavne. Kærtegn.

X. Bind: Forberedelse til Bryllup. Udstyr. Indbydelser. «Dragning». Gæsterne komme. Indkvartering. Lørdag. Brudebad. Søndag. Bruden smykkes.

XI. Bind: Bryllup. Toget til Kirken. Vielse. Middag. Skaalerne. Brudedans. Sengeledning. Brudenat. Gæsterne.

XII. Bind: Ægteskab og Sædelighed. Morgengave. Hvad er Ægteskab? Luthers Opfattelse. Usædelighed. Jomfruklostre. Ægtefællernes Samliv.

XIII. Bind: Livsbelysning. Indtrykket af Mørke og Lys gennem Tiderne. Stjernetydning. Djævletro. Verden. Menneskelivet. Det 16de Aarhundredes Forstaaelse. Hvor vidt er man naaet siden?

XIV. Bind: Livsafslutning. Testamente. Sygdom. Varsler. Bekendelse. Dødsøjeblikket. Sjæleringning. Ligvagt. Forskellige Gilder. Sørgedragt. Ligtog. Begravelse. Hjemtur. Arveøl. De Dødes Opholdssted. Hvad er Døden?

Se Omslagets 3. og 4. Side.

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

I

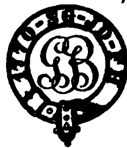
TROELS-LUND T.. F..

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

1. BOG. LAND OG FOLK

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)
GRÆBES BOGTRYKKERI
1903

Til Læserne

Et Skrift som dette er kün delvis Forfatterens eget Værk. For en lige saa væsentlig Del er det et Udtryk for den Tid, han tilhörer. Et Folks Historieskrivning er dets Selverindring. Hver Tid – i Folkenes som i den enkeltes Liv – dvæler helst ved sin Art Minder. Derfor veksler Slægternes Historieskrivning.

Det er mit Haab, at naar ved denne Folkeüdgave de nordiske Folks trehündredaarige Minder spredes

og vækkes i endnu flere Sind, de-

da maa virke paa gode Minders

Vis: dulme Savn og Nutids

Tryk, gennem Smil vække Liv

og tröstigt Forsæt, ægge til aaben,

ærlig Eftertanke, styrke de tre

Brödrefolkes Livsmod og Tro paa

eget Kald og egne Evner.

Köbenhavn Januar 1903.

Troels Lund.

Det 16de Aarhundrede er med Rette blevet anset for et af de interessanteste i Europas Historie. Med det begynder det tredje store Optrin, hvortil vor Verdensdel har været Vidne indenfor det korte Spand af Tid, som vi kalde den historiske; med det begynder vor Tid i videre Forstand. Det græske og det romerske Folk havde blomstret, sat Frugt og var visnede. Europa var ved Folkevandringerne atter blevet overrislet med ny Folkeslag, der Middelalderen igennem havde dækket og forfrisket den gamle Jordbund. Med det 16de Aarhundrede brød der en ny Plantevækst frem. Det er dette Vaarfriske ved det 16de Aarhundrede, der giver det en saa ejendommelig Tiltrækningskraft, det er denne vidunderlige Frodighed, der har erhvervet det Navn af Genfødelsens, «Renæssancens» Tid.

Hvori bestod da egentlig denne Genfødelse? Hvad Nyt opstod der? Vi vide det alle, men vi have hørt det saa tit, at vi have tabt den egentlige Forstaaelse. Hvad der for hin Tid var en Livssag er for os bleven en blot Hukommelsessag.

De tage sig saa døde ud disse tørre Angivelser: Aar 1492 opdagedes Amerika, 1498 landede Vasco da Gama i Ostindien, 1543 døde Koppernikus, det og det Aar tryktes de første Bøger, paa den og den Tid virkede Luther og Calvin osv. Den lange rolige Besiddelse af de opnaaede Goder har efterhaanden sløvet vor Følelse for disses Værd. Men lad os for Alvor tænke os tilbage i hin Tid, da alt dette foregik og var nyt, og vi ville forstaa og genfornemme de første berusende Vingeslag, fatte denne Jubel, der endnu bruser os imøde fra det 16de Aarhundrede.

Hvor vidunderligt maa det ikke have været for Folk, hvis Verden hidtil havde indskrænket sig til Halvdelen af Europa, hvis Eventyrlande allerede begyndte ved Middelhavets Sydkyster, og hvis Verdenshav var Atlanterhavets Indskæringer i Europa, pludseligt i Løbet af 6 Aar at faa Blikket udvidet til ny Verdensdele og Have, mod hvilke Europa og dets Omgivelser svandt ind til Ubetydeligheder. Hvilken hidsende Virkning maatte det ikke udøve paa den forud alt saa dristige Fantasi, hvilke ny Oplande aabnedes ikke for den sporede Virksomhedsdrift! Og da saa den første Jordomsejling var foretagen, hvor bortvejredes ikke alle disse gammeldags Begreber om den flade Jord paa den faste Grundvold med Himmel foroven og Helved forneden! Hvor blev ikke Verden stor, alt mens Himmelrummet veg til alle Kanter om den frit svævende Jordklode! Og dog, hvo kunde følge med, da Koppernikus udtalte sin himmelstormende Paastand, at denne vor Jord, Verdens hidtidige Midtpunkt, kun var en lille Sejler i den store Flok, der svæver om Solen i det uhyre Himmelrum? Her standsede selv den ubændigste Indbildningskraft, Tanken svimlede paa disse Højder.

Ved Siden af disse Opdagelser i den ydre Verden gik imidlertid en Række Opdagelser paa et andet Omraade, der aabnede fuldt saa ny og afgørende Udsigter. Aar 1453 var Konstantinopel bleven erobret af Tyrkerne, og de fordrevne græske Lærde spredtes som Flygtninge over Italien. De medbragte Kendskab til Oldtidens største Tænkere, til Plato og Aristoteles. I et Nu fængede Italien. Overalt vaktes Begejstring for den klassiske Oldtid. Man opstøvede Haandskrifter, man tydede dem, man levede sig ind i deres Tankegang. Smitten bredte sig. Blandt sjældne Haandskrifter fremdroges ogsaa Kirkens længe skjulte Fange, Biblen; man slugte disse ny Lærdomme, og ukendt Lys og Varme strømmede ud fra de gulnede Pergamentsblade.

Ved et forunderligt Sammentræf skete samtidig en Opfindelse, der maaske har bidraget mest til at forandre de europæiske Forhold siden Middelalderen, Bogtrykkerkunsten opfandtes. Alle disse rige aandelige Skatte, hvorover tidligere Enkeltmand havde ruget, blev nu Europas Fælleseje; det blev muligt at tale, saa det hørtes fra Østersøen til Gibraltar; Sandheden fik Sendebud, paa hvem hverken Klosterfængsel eller Vold kunde bide.

Den Magt, der fyldigst havde repræsenteret Middelalderen, var Kirken. Den var paa engang Indholdet og Grænsen for

den middelalderlige Bevidsthed, kun gennem den gik Vejen til Naturen og til Gud. Dette Forhold, der oprindeligt havde udgjort Middelalderens Styrke, føltes imidlertid mod Slutningen mere og mere som et Tryk. Hvilken stormende Jubel derfor, da nu Menneskeaanden, vejledt af Oldtiden, brød ud af Kirkens Lukke og halvt tilbedende halvt som en Satyr styrtede sig ned for den unge Natur! Og Lyset sejrede; Kirkens sidste Stilling, der endnu spærrede for Himlen, blev omgaaet, da Luther og Calvin opstillede de simple Spørgsmaal om, hvorledes og hvorfor man bliver salig.

Samle vi alle disse Led, tænke vi os dem baarne frem af gunstige ydre Vilkaar: Livslyst, Videbegær, Rigdom og modtagelige Samfundsformer; forestille vi os Virkningerne ikke blot ytrende sig i det Store, men spillende paa alle Omraader og forgrenende sig ned til de mest dagligdags Forhold, til Klædedragten, til Maaltiderne, til Skolelektierne; gyde vi endelig Tilbageslagets Modstandsevne deri, der bringer hvert enkelt lille Forhold til at bruse, saa have vi et svagt Billede af den voldsomme Kraft, hvormed Menneskelivets Strøm brød sin gamle Dæmning, og kæmpende Afsats for Afsats, boblende, skummende, sydende styrtede ind i et nyt Leje, med et Ord: af den Tid, vi kalde «Renæssancen».

Det ligger i Sagens Natur, at Renæssancen maatte ytre sig forskelligt i de forskellige Lande alt efter deres Folke-Ejendommelighed, Udviklingstrin og politiske Forhold. Hovedlandene gik i Spidsen og leverede de egentlige Forkæmpere. De mindre Lande holdt Trit efter Evne eller dannede en Flok af Efternølere, der kom for sent til Slaget og derfor, uden Del i Æren og Byttet, maatte nøjes med Sejrens Goder i Almindelighed. Til disse Efternølere høre de tre nordiske Riger. Det var kun Dønningen af en andensteds opstaaet Bevægelse, der naaede til os; vort selvstændige Bidrag til Striden er ringe. Men tone vi saaledes kun svagt med, eller falde vi stundom for silde ind som en blot forstyrrende Genlyd, saa har dog hin Tid den samme Betydning for os som Folk som for hine store. Vilde end ingen nu studere Renæssancens Musik hos os, fordi Lyden kom andensteds fra, og det beroede paa Vinden, hvilke Toner der fuldt skulde naa til os og hvilke ikke, saa har den dog lydt ogsaa til os, har vakt Folkene, har slaaet an og her som hist indsunget en ny Tid.

Man maa altsaa nedstemme sine Forventninger angaaende Renæssancen og dens Ytringsformer i Norden. Men møder man saaledes forberedt, vil man ikke fortryde at betragte den skandinaviske Form lidt nærmere.

Man vil ved Siden af de ganske vist blegere Farver og mindre udprægede Omrids her træffe en naturlig Friskhed og troskyldig Ligefremhed, der uvilkaarligt tiltaler. Man vil hos disse vaagnende Folk finde mangt et Træk, der minder om deres Barndom, Oldtidsspor, der her staa friske og paa en ejendommelig Maade knytte Fortid til Nutid.

Det er denne Overgang fra Middelalderen til den nyere Tid, som vi i det Følgende nærmere skulle betragte; det er med «Renæssancen» og dens Betydning for Øje at vi i det Enkelte ville undersøge Nordens Forhold i det 16de Aarhundrede. Naar vi, skønt Renæssancen i Norden alt bryder frem med Aarhundredet, alligevel særligt dvæle ved dettes sidste Halvdel, saa er Grunden den, at en Bevægelse som den nordiske Renæssance, hvortil Stødet gaves udenfra, kun langsomt forplantedes og lettest forstaaes gennem Betragtningen ikke af dens Begyndelse men af dens afklarede Virkninger. Hvor Forstaaelsen imidlertid kræver det, ville vi kaste et Blik snart paa Tiden før snart paa Tiden efter.

Det er Skandinaviens Renæssance, som vi komme til at undersøge, ikke blot Danmarks og Norges, thi Udviklingen i disse to Lande lader sig ikke ensidigt udskille fra den fælles nordiske, ligesom da ogsaa det nuværende Sverrigs folkerigeste Landsdele dengang hørte under Danmark. Fremstillingens Eksempler ville dog være hentede især fra Danmark og Norge, og vi hævde os fuld Frihed med Hensyn til Omtale af svenske Forhold, der kun have haft særlig, men ikke fælles nordisk Betydning.

Vort Emne — Skandinaviens Renæssance — kunde behandles paa vidt forskellige Maader. Ingen af dem vil dog fuldt udtømme det. Man kunde f. Eks. paavise, hvorledes Renæssancens Strøm gød nyt Liv i Nordens politiske Forhold. Den gav Christian II hans underlige Blanding af vidt Syn og skummel Kraft. Den hidførte det stockholmske Blodbad, udklækkede Gustav Vasas Stordaad, Sveriges Befrielse, og lærte de smaa Hertuger i Slesvig og Holsten at erobre Danmark og Norge. Den for-

vandlede Frederik II til en dansk Konge, der attraaede ikke blot Herredømmet i Norden men Højheden over Havet. Den lærte Christian IV og Gustav Adolf at kæmpe ikke alene indbyrdes, men hver især mod den tyske Kejser. Den fremkaldte endelig hele Sveriges følgende Stortid.

En Behandling som denne vilde munde ud i ren politisk Historie. Folket selv vilde træde i Skygge for dets Førere. Dets Liv vilde i sine Omrids kun tage sig ud som Herredømme afstivet ved Slag, Overenskomster og Fredsslutninger.

I stik Modsætning hertil kunde man vælge at lade al politisk Historie fare og se Folket og dets Liv, som det tog sig ud til daglig. Ikke Keglens solbelyste Top men hele den brede Fod, hvorpaa den hvilede. Ogsaa en saadan Betragtningsmaade er ensidig og giver ikke det hele Billed. Men den frembyder store Fordele.

Thi det daglige Liv er paa engang den betydningsfuldeste og mindst paaagtede Del af Folkenes Historie. Tydeligere end noget andet Forhold afspejler det os det rent Menneskelige i dets fremadskridende Udvikling. Den Kamp for Livet, hvori alle maa deltage, gaar jo først og fremmest ud paa at erhverve den nødvendige Grad af ydre og indre Varme. Midlerne, hvorved vi skaffe os denne: Bolig, Klædedragt og Føde, ere de simple Grundforhold, hvorom al menneskelig Historie har drejet sig siden Tidernes Morgen. Og de inderlige Udtryk, hvori Slægt efter Slægt har betegnet sit Forhold til Naturen, til Dagens og Aarets vekslende Tider eller til Menneskelivets Hovedbegivenheder: Ægteskab, Fødsler og Dødsfald, gemme i sig en Sum af Forstaaelse, der til enhver Tid har betinget Slægternes Dannelse, Digtekunst og Religiøsitet.

Denne Historiens Understrøm, det daglige Liv, glider mere lydløst hen, men gemmer paa sin Vis en rigere Fylde end den ydre politiske Historie. I denne stille Verden gælder andre Love end i Skumbruset foroven, hvor blot Bølgerne brydes mod hverandre; andre Navne have Værd hernede end blandt Overfladens Magthavere. Thi tidligere end andensteds have Menneskene her lært at slutte sig endrægtigt sammen. Den Enkeltes Fremgang kommer her ikke blot ham selv men alle til gode.

Ifølge Nødvendighedens Lov indrømmer man det daglige Livs Betydning for al vor Færd. Ifølge gammel Vane benægter man den, naar der sædvanligt tales om »Historie«. Skønt for-

bedret Belysning, Dampmaskiner, Telegraf har haft større Forandringer tilfølge end den mest afgørende Krig, dvæler man dog stadigt ved de vekslende Omdannelser af Europas Kort som Historiens eneste vigtige Indhold. Men uafhængig af vor Forstaaelse skrider Strømmen roligt fremad, favnende Slægternes Liv, lydløs som Saftløbet i Historiens stille Vækst.

Vi vælge til Form for vor Behandling af Renæssancen i Norden en Betragtning af Datidens daglige Liv. Vi gør dette med fuld Bevidsthed om, at ogsaa denne Fremgangsmaade er ensidig. Men vi vælge den, fordi den er uvant og derfor saa fristende. Og den lover mere end mangen anden. Thi set i Belysning af det daglige Liv faar vort Emne, Renæssancen i Norden, ny og dybere Betydning.

Det er jo nemlig saa, at det daglige Liv er mere end den blot tilfældige Skueplads, hvorpaa de store politiske Begivenheder foregik. Kendskabet til det daglige Liv giver os en dybere Forstaaelse af selve disse Begivenheder. Vi lære herved at kende den Jordbund, hvoraf Folkets Færd skød op, de lønlige Kilder og den Luftkreds, hvoraf dets hele Liv drog sin Næring.

Men mere end dette. Ud fra Synspunktet det daglige Liv skifter selve Renæssancen i Norden Præg og vinder i Betydning. Sammenlignet med Renæssancen i det øvrige Europa var, som vi nys have set, den i Norden kun fattig, en Genklang af rigere Toner andensteds fra. Men følge vi dens Spor ned i Nordens daglige Liv, aabner sig med Et her en uventet Rigdom for vort Blik. Kilderne til Kundskab om det daglige Liv i Norden flyde først med tilstrækkelig Fylde fra omtrent det 16. Aarhundredes Begyndelse. Men idet vi se, hvorledes den udenfra kommende Renæssance blander sig deri, hvorledes nyt og gammelt mødes, faa vi lidt efter lidt en Forstaaelse, der har Værd ud over Nordens snævre Grænser. Da de skandinaviske Folk ved Renæssancen droges ind med i den fælles europæiske Bevægelse, havde de nemlig bevaret langt mere af det Oprindelige end deres sydlige Brødre. Heroppe viser sig da friske Spor af de Udviklingstrin, som alle europæiske Folk — nærbeslægtede Frænder, da de indvandrede fra Østen — hvert paa sin Vis havde tilbagelagt i Løbet af Middelalderen. Herved faar Renæssancens Indtrængen i Norden ny Betydning, ikke blot ved hvad den fører med sig, men ved det Genskin af Fortids Forhold, som heroppe spejler sig i den, og som bevarer en Del af sin Glans selv efter Blandingen. Re-

næssancen i Norden bliver selvlysende, idet den laaner Værd fra det, som den ved at indgaa Forening med tvinger i Lue. Renæssancen i Norden bliver et Fyr i den almindelige europæiske Udvikling. Gennem de skandinaviske Folk lader Vejen mellem Folkevandringens Dage og den nyere Tid sig tydeligst skimte.

Endelig — og det er maaske det ikke mindst dragende ved en Betragtning af det daglige Liv — herigennem tilfredsstilles delvis en af den historiske Trangs dybeste Længsler. Thi hvad er Historie andet end menneskelig Drift til at skænke det Forbigangne nyt Liv? Ikke blot de store, de mægtige, de udkaarne; men de mange, de smaa, de glemte, de forskudte, ingen undtagne, alle. Denne Historiens inderste Hjertevarme, dens Anvisning paa Allivets Lys, maa vel til Stadighed dele Endelighedens Kaar, sidde sammenkrøben i Kulde og Mørke udenfor den store Forstaaelses lukte Dør. Men dens Længsel stilles for en Stund, den føler sig et Øjeblik rig og glad ved at turde tænde saa vidtlysende et Emne som: det daglige Liv.

Af Lyst, i Haab om Udbytte, ifølge naturlig Drift vælge vi da at betragte Renæssancen i Norden fra det daglige Liv som Synspunkt. Hvad vi ønske er, allersimplest og allervidest udtrykt: at faa at vide, hvorledes den store Gaade, som vi kalde Livet, tog sig ud for hin Tids Mennesker.

Vor Opgave er ikke væsentlig forskellig fra den, der stilles en Rejsende, som søger at erhverve sig et grundigt Begreb om et fremmed Land og dets Folk. Vanskelighederne ere de samme, men Udbyttet er betydeligere. Thi det er jo ikke et fremmed Land og Folk, vi betragte. I alt, hvad vi se og høre, blander sig en hjemlig Duft, en dæmpet Klang som af kendte Stemmer. Heri ligger Muligheden for en fyldigere Forstaaelse, den Forstaaelse som har sin Grund i, at Fremstillingen af et Folks Historie kun er Folkets egen Selverindring. Saa lad os da begive os paa Vejen som utrættelige Rejsende, der intet frygte undtagen det at forbigaae Noget. Lad os lytte med Barnets Andagt, naar det i Skumringen hører paa Forældrenes Erindringer og, glemmende sig selv, voxer i Selvforstaaelse, uformærkt modnes til Led i Slægten!

Vi ordne derfor vor Undersøgelse paa den Maade, som enhver Rejse naturligt kræver, hvad enten den gælder et andet Land eller en anden Tid. Først forhøre vi os om Land og Folk, saa meget som vi paa Afstand kunne faa udspurgt. Naar Inter-

essen herved er vakt, begive vi os afsted og faa saaledes Lejlighed til at prøve, hvorledes man i det hele rejser. Ankomne hvor vi vil, søge vi efter Evne at sætte os ind i alt, hvad angaar det daglige Liv. Vi undersøge først Boliger, Klædedragt, Føde. Saa betragte vi og søge at forstaa de mangehaande Udtryk, hvori Beboerne og deres Forfædre have betegnet deres Forhold til Naturen, til Dag og Nat, til Aarstider, og hvorledes de have afmærket Aaret med Fest- og Søgnedage. Saa vende vi os til, hvorledes de tog selve Menneskelivets Naturbegivenheder: Valg af Livsledsager, Ægteskab og Barnefødsel. Ud fra alt dette og andet mere ville vi søge at danne os et Begreb om, hvorledes selve det at leve tog sig ud for dem, i hvad Belysning de saa Livet. Endelig ville vi overvære deres Afsked fra Livet, se, hvorledes de døde, og til Slut følge dem til Jorde.

Land.

Det Rige, som Frederik den Anden Aar 1559 overtog efter sin Fader og senere efterlod udvidet til sin Søn, havde en større Udstrækning end de nuværende Kongeriger Danmark og Norge tilsammen. Til Danmark hørte dengang foruden det, vi nu betegne ved dette Navn, tillige Sønderjylland, Skaane, Halland, Blekingen og den skovrige Ø Gulland, hvortil snart efter føjedes Øsel og Dele af de nuværende russiske Østersøprovinser. Fremdeles var Kongen af Danmark forlenet med det tyske Hertugdømme Holsten, hvilket Magt-Tillæg dog var blevet betydeligt svækket, da Christian den Tredie Aar 1544 havde ikke blot delt dette Land med sine to Brødre, men tillige forlenet dem hver især med store Stykker af Sønderjylland. Selv med disse Fradrag var Danmark dog endnu ret anseligt. Medens det nuværende Kongerige kun udgør omtrent 700 Kvadratmile, udgjorde Danmark dengang, Holsten ikke medregnet, omtrent det Dobbelte, altsaa omkring 1400 Kvadratmil.[1] Til Norge hørte foruden Island og Færøerne tillige Bohuslen, Herjedalen og Jemteland, hvilket føjede henved 3,000 Kvadratmile til. Norge udgør nu 5,750 Kvadratmil, dengang noget over 8,600.[2] Den samlede Landmasse, hvorover Frederik den Anden herskede, havde altsaa en Udstrækning af omtrent 10,000 Kvadratmil, det forenede Dan-

mark og Norge overgik det nuværende Keiserdømme Tyskland i Størrelse.

De nordiske Landes Naturforhold i det 16de Aarhundrede afveg i flere Henseender ikke uvæsentligt fra de nuværende. Forskel lader sig paavise baade med Hensyn til Landenes Form, Plantevækst, Jordbundsforhold, Klima og Dyreliv.

Hvad Landenes Form angaar, var det især Danmark, hvis Omrids i det 16de Aarhundrede var forskelligt fra dets nuværende. Sundet mellem den nørrejydske Ø og Fastlandet, som vi endnu af gammel Vane kalde Limfjorden, bar dengang med Rette sit Navn, Kun forbunden med Havet mod Øst ved det smalle Indløb ved Hals, dannede Fjorden som en stor Indsø med næsten fersk Vand. Gedder og Karper, Brasen og Aborrer levede i dens Vande.[1] Vel truede Vesterhavet stundom med at overstige den lave Strimmel ved Agger og Harboøre; i stærk Vestenstorm kunde Havfraaden staae ind over Landet og Havene for en kort Stund blandes. Men i det 16de Aarhundrede holdt Bolværket dog ud. Det var endnu kun Fiskene, som det gik ud over. Efter slig en Storm drev de i Mængde døde paa Limfjordens Overflade, dræbte af det altfor salte Havvand.[2] Først Aar 1624 skete der et voldsomt Gennembrud, som sønderrev Tangen. Hullet luktes vel senere i en ny Storm, men det 19de Aarhundrede har set to dybe Indløb blive skaarne, der synes for bestandigt at have skilt Thy fra Fastlandet.

Øerne langs Sønderjyllands Vestkyst tog sig i det 16de Aarhundrede helt anderledes ud end nu. Især udmærkede Nordstrand sig ved sin Størrelse og Frugtbarhed, den talte ikke mindre end 18 Kirkesogne. Ingen drømte dengang om, at man halvt hundrede Aar efter skulde sejle hen over de rige Bønderbyer og i stille Vejr spejde paa Bunden efter Kirketaarnenes Rester. Dog blev dette til Virkelighed. I den forfærdelige Nordveststorm den 11te Oktober 1634, der ogsaa gjorde saa megen Skade paa Fastlandet, oversvømmedes Øerne, men ingen led saa meget som Nordstrand, hvoraf kun ringe Rester fra den Dag have været oven Vande.[3]

Ved Siden af disse iøjnefaldende Forandringer, fremkaldte ved voldsomme Naturudbrud, er der desuden siden det 16de Aarhundrede foregaaet en langsom Omdannelse af Jyllands Vestkyst, hvis Spor ere tydelige men hvis Omfang er vanskeligt at bestemme. Det er bevisligt, at Vesterhavet i en længere Aar-

række aarligt har bortskyllet Stykker af Kysten.[1] Ved Kandestederne lidt syd for Skagen er der saaledes i Aarene 1815—39 borttaget 60 Alen af Landet.[2] Ved Agger er der i samme Tidsrum bortskyllet 225 Alen Land. Agger Kirke vides tidligere at være bleven flyttet længere ind i Landet af Frygt for det sig nærmende Hav. Men dette er stadig fulgt efter. Aar 1770 laa den indflyttede Kirke endnu tre Bøsseskud fra Stranden, 1802 laa den kun et Bøsseskud derfra, 1827 var Afstanden gaaet ned til 44 Alen, 1839 bortskylledes Kirken. I de 26 Aar fra 1825—51 er der aarligt bortskyllet 5½ Fod Land af Bovbjerg; det Sted, hvor der her i Aaret 1801 var Bavnevagt, ligger nu langt ude i Søen.[3]) I de 10 Aar 1837—47 er der af Kysten fra Blaavandshuk til Fanø aarligt borttaget 30 Alen. Paa Sild antages Havet at bortskylle hvert Aar en 4 til 6 Alen Land, Stormfloden 1825 medtog endog henved 80 Alen, Levningerne af en Kirke, der havde hørt til Rantum Sogn sammesteds, saas i Aaret 1792 endnu i Havstokken, i 1852 laa de 350 Alen ude i Havet. Vor Tid har som bekendt søgt at øge Landets Modstandskraft ved paa de mest udsatte Steder at modvirke Sliddet, idet man har broddet Kysten med Høfder.

Der synes ikke at være nogen Grund til at antage, at denne Kystens Bortskyllen blot skulde have fundet Sted i den nyeste Tid, fra hvilken Optegnelser foreligge. De ydre Naturbetingelser have, saavidt vor Viden rækker, været de samme. Og Manglen af Optegnelser beviser intet. Vigtigere Begivenheder end disse ere forblevne uomtalte, og Svindet var desuden ikke let at iagttage. Det foregik jo langsomt, paa en Grund, der ikke tilhørte Enkeltmand, og var ledsaget af skuffende Biomstændigheder, idet, som vi andensteds skulle se, Klitterne efter al Sandsynlighed samtidigt lidt efter lidt have flyttet sig ind i Landet. Rimeligere turde den Slutning være, at de Naturaarsager, der have fremkaldt dette aarlige Landtab — og til disse Aarsager maa vel først og fremmest regnes Gennembruddet af Kanalen mellem England og Frankrig — i Begyndelsen have virket heftigere end senere hen, da Alt mere var faldet i Leje.

Men forholder dette sig saa, og maa vi antage, at den aarlige Bortskyllen af Kysten i de sidste 300 Aar ikke har været ringere end den i vor Tid iagttagne, saa følger heraf med Nødvendighed, at den jyske Halvøs Vestkyst i det 16de Aarhundrede har haft en betydelig større Udstrækning end nu til Dags. Følge

vi en kyndig Iagttagers Beregning[1] og sætte det gennemsnitlige aarlige Landtab til 12 Alen Land, saa er der hele Kysten ned siden Frederik den Andens Dage bortskyllet en Bræmme paa 3,600 Alen, det er lidt over en Fjerdingvejs Bredde. Ødelæggelsen har rimeligvis været stærkere for Sønderjyllands Vedkommende, men holde vi os alene til Nørrejylland og regne dette Lands Kystlængde mod Vesterhavet til 40 Mil, saa udgør Landtabet i de sidst forløbne 300 Aar 12 Kvadratmil. Ville vi da danne os den rette Forestilling om Nørrejyllands Størrelse i det 16de Aarhundrede, maa vi til dets nuværende tænke os føjet en Landmasse svarende til Falster og Møen tilsammen.

Medens saaledes Danmarks bløde Former ere blevne kendeligt mærkede af Tiden i de sidst forløbne 300 Aar, synes denne ikke at have udøvet nogen Virkning paa Norges haardere Træk. Norges Form i det 16de Aarhundrede maa antages at have været væsentlig den samme som i vore Dage.

Der er næppe noget Forhold, der i den Grad har gjort de nordiske Landes Udseende i hine Dage forskelligt fra det nuværende, som Datidens frodige Skovvækst. Skovenes Mængde og Udstrækning paatrykte imidlertid ikke blot Landskabet sit Særpræg, men blev bestemmende for Forhold, som ved første Øjekast kun synes at staa i fjernere Forbindelse dermed: Klima, Dyreliv og Befolkningens hele Fordeling og Levevis. Med Rette betegner derfor hin rigere Skovvækst en Grundforskel mellem dengang og nu. Vi skulle her indskrænke os til at forfølge dens Spor, undersøge dens Fylde og nærmere bestemme de Træarter, hvoraf den bestod. Det Følgende vil vise os dens Betydning for Landet i Almindelighed, Virkningerne saavel af dens begyndende Aftagen som af dens fortsatte Bestaaen.

Naar vi i Tankerne gennemløbe Landets enkelte Dele, vil det fremgaa, at saa godt som overalt fandtes Skov. Sønderjylland var skovklædt saavel mod Vest som mod Øst. Langs Vestkysten dreves endnu med Iver den gammeldags Saltsydning, hvorved man under et ødselt Forbrug af Ved uddrog Salt af Tørvejord. Den hele Fremgangsmaade var paa engang et Udtryk for disse Egnes Rigdom paa Skov og Aarsagen til dens Forsvinden.[2] Om Østkystens Skove taler Datiden med Agtelse om end i et Sprog,

der forekommer os fremmed. Det hedder saaledes om en Skov, der opfyldte den sydlige Del af Als, at den i almindelige Oldenaar kunde føde sine 18,000 Svin, Skovene om Gottorp beregnedes til 30,000 Svin aarligt, og det anføres udtrykkeligt, at Enkeltmænd besad Skove, hvori der kunde holdes 4000 Svin om Aaret.[1]

Nørrejyllands Vestkyst med dens Klitter og vidtstrakte Heder gør nu kun lidet Indtryk af engang at have været skovklædt. Naturens Stilhed og Øde synes tungsindigt at forkynde, at som her nu ser ud, har her set ud i Aartusinder. Og dog forholder det sig ikke saa. Det lader sig bevise, at den hele Strækning fra Limfjorden til Kongeaaen engang har været oversaaet med Skove. Allerede Stednavnene bære Vidne herom. Paa Hedefladerne omkring Karupaa, Søbysø og Skjernaa have henved 40 forskellige Punkter Navne, der indeholde Ord som: «Lund», «Skov» og «Eg»; ved Herning findes 30 lignende. Paa Bakkestrøget ved Ølgod mellem Skjern og Varde ende ikke mindre end 9 spredt liggende Gaardes Navne paa «Lund». Og drager man fra Jullingsholm mod Øst, træffer man paa en Strækning af 2.Mil 15 Skovnavne, førend man naar til det Sted, hvor Skovene nu begynde.[2] Mindet om disse forsvundne Skove lever endnu som Sagn i Folkemunde og det under Omgivelser, der kun lidet skulle friste til slige Paastande. Og ikke blot Mindet men synlige Rester ere endnu bevarede i den Mængde Egerødder, der opgraves paa de mest forskellige Steder fra Agger til Ribe, i de hele Egestammer, som Aaløbene stundom ved Tøbruddet i Vaaren have bortført fra Moserne i det Indre af Heden,[3] og først og fremmest i de endnu levende Rester: de spredte Krat. Af disse er vistnok det ved Brejninggaard paa omtrent 20 Tønder Land det anseligste, men det har talrige Søskende, mindre og mindre, lige ned til de mange Egepurrer ude i Heden, der vantrevne og vejrbidte men endnu ikke kuede titte grønladent frem mellem Lyngen.[4] Et afgørende Bevis er det endelig lykkedes Nutiden at føre, idet man har paavist, at den Al, der nu dækker saa meget af Hedefladerne og hindrer Skovvæksten, ikke har gjort dette forhen, men selv er en senere Dannelse netop fremkaldt ved Skovenes Forsvinden.[5]

Langt vanskeligere end at godtgøre Vestkystens tidligere Skovvækst vil det være at bestemme, hvor mange af disse Skove der vare til i det 16de Aarhundrede. Det gaar med Skove som med Mennesker, det er de færreste, hvis Navn og Dødsaar Efter-

slægten har bevaret. Ved kun at holde os til dem, der tilfældigt findes omtalte, udsætte vi os altsaa for at forbigaa mange og derved give et kun svagt og urigtigt Billede. Men selv om vi med Fare for denne Fejl blot tage Hensyn til de Skove, der vides at være gaaede under siden Aar 1600: Skovene ved Agger, ved Holstebro, omkring Viborg, i Lysgaardherred, ved Ringkøbing, Lundenæs, Gjerndrup og Lindeballe,[1] og vi derhos huske paa, at Jernudsmeltning, der stillede saa store Krav til Skovenes Brændsels-Beholdning, endnu i hin Tid dreves med Iver i mange af de Herreder, hvor vi nu møde de skarpeste Hedeegne,[2] saa have vi Forudsætninger nok til at kunne afgøre, at Jyllands Vestkyst syd for Limfjorden maa i det 16de Aarhundrede for en meget væsentlig Del have været skovbevokset.

Vestkysten nord for Limfjorden var ganske vist allerede bleven betydeligt blottet. Dog vide vi, at der ikke alene fandtes større Skove paa Mors og Fur[3] men ogsaa — i det mindste ved Aarhundredets Midte — endnu paa mangt et Sted i Thy,[4] hvorfra de senere saa grundigt ere forsvundne.

Skovene paa Nørrejyllands Østkyst have vi langt lettere ved at forestille os. De strakte sig fra Raabjerg en Mils Vej Syd for Skagen — thi dennes egentlige Odde laa allerede blottet[5] — bredte sig i Vendsyssel,[6] og gik over Aalborg-Egnen,[7] hvorfra de nu ere forsvundne, uden nogen større Afbrydelse lige ned til Frederik den Andens storartede Jagt-Enemærker, der omfattede Landets fem sydostlige Herreder.[8] Om disse Skoves Størrelse ville et Par Eksempler kunne oplyse os. Skovene til Vorgaard i Vendsyssel ansloges til 5,360 Svins Olden;[9] i Skovene ved Himmelbjerget fældede de Svenske i Aarene 1643—45 ikke mindre end 8,762 store Træer uden at Skoven tog væsentlig Skade;[10] i Skovene langs Mariager-Fjords Sydkyst, der nu ere forsvundne, stjal Bønderne alene i Aaret 1630: 714 Læs Brænde, — en Ovn fuld til deres Kalkbrænding krævede 120 Læs — og Aaret tilforn havde de Kejserlige i samme Skove rodhugget og brændt ialt 12,200 Træer.[11]

Øernes Skovvækst stod ikke tilbage for Halvøens. Alle disse Smaaøer, Læsø, Anholt, Sprogø, Amager osv., som vi nu ere vante til at se uden Træer, vare dengang skovklædte.[12] Fyen med sine mange Herregaarde krævede tilsvarende Jagt-Enemærker. Paa Falster strakte Skovene sig helt ned over Gedserodde.[13] Paa Sjælland voksede Skov, hvor den nu forlængst har maattet vige

for Agerland: Skelskør laa skovomkranset;[1] Vejen fra Sorø til Ringsted, hvor Skoven nu stopper før Slaglille, skildres endnu i Aaret 1673 som førende gennem Smaaskov lige til Ringsted;[2] ved Frederiksborg strakte Skovene sig mod Vest henad mod Arresø[3] osv. osv. Det Samme gjaldt Skaane. For blot at nævne Et: Paa Kullen kunde der i Aaret 1574 hugges 487 Læs Ved alene til Teglovnen dér og samtidigt af Egnens Skove skaffes Knæer og Indholter til et større Skib, som Lensmanden lod bygge.[4]

Samle vi disse spredte Træk, vil det fremgaa, at Skovene i Danmark i det 16de Aarhundrede maa i Udstrækning langt have overgaaet Nutidens. I vore Dage udgør det skovbevoksede Fladerum af Kongeriget omtrent 32 Kvadratmil.[5] Vi tør, skønt slige Beregninger i Følge Sagens Natur altid er højst usikre, næppe anslaa hin Tids Skove til at have dækket et ringere Fladerum end omtrent 150 Kvadratmil, altsaa en Femtedel af Landet. Naar da vore Skove endnu trods deres ringe Udstrækning saa væsentligt bidrage til at give Danmark sit Præg, hvilken Fylde af Skovvækst maa da ikke Landet have frembudt for en Betragter i det 16de Aarhundrede!

Norge overgik langt Danmark i Skovrigdom. Endnu den Dag i Dag dække Skovene der omtrent 1200 Kvadratmil,*) altsaa lidt over en Femtedel af Landet.[6] Og dog vides de i de sidst forløbne 300 Aar at have været underkastet en Behandling, der med stigende Voldsomhed har indskrænket deres Raaderum. Ifølge en maaske noget overdreven Beregning skulle Norges Skove alene i de 20 Aar 1828—48 være forringede til det Halve.[7]

Men hvor stærk end Tilbagegangen monne være, saa frembyder dog endnu hele Østlandet Holdepunkter nok for Forestillingen om, hvorledes Landet maa have taget sig ud i det 16de Aarhundrede.

En Forfatter fra hine Dage, der vil give et Begreb om Skovene i Østerdalen, anfører som Bevis for, hvorledes de bredte sig mellem Bygderne, at en enkelt Præst havde ikke mindre end 24 «store Mil» mellem sine tre Kirker.[8] Og tænke vi os et Øjeblik alle hine Brandpletter fjernede, som Braatebrand, Bjergværker og Glashytter siden Aar 1600 have frembragt i Skovene — alene Røraas Kobberværk har fortæret en Skov-

---

*) geografiske.

strækning paa 7—8 Mils Længde og indtil 3 Mils Brede[1] — tænke vi os alle hine nøgne Stubrækker og begyndte Myrdannelser langs Glommens vidtløftige Tømmer-Opland[2] atter befolkede med Stamme ved Stamme, tænke vi os med ét Ord en kun pletvis angreben uhyre Urskov, saa have vi et nogenlunde tro Billede af Østlandets fleste Egne i det 16de Aarhundrede.

Langt sværere er det for Nutiden at slutte sig til, hvorledes Vestlandet, Stavanger og Bergenhus Amter, toge sig ud i hine Dage. Fra Lindesnæs og paa faa Undtagelser nær lige til Stadt strækker sig nu en skovløs Bræmme langs Kysten; Breden er forskellig, snart er den kun 1 Mil snart gaar den 4 til 5 Mil ind i Landet.[3] Goldest er Kysten fra Lindesnæs til Bømmeløen.[4] Mod Syd ligger her den flade Jæder, et løsrevet Stykke jydsk Hede opdrevet paa Norges Kyst; dens brune Dække er kun Lyng og Myr, blot Vibernes Skrig afbryde Dødsstilheden. Nord efter yde Skærene Ly; men intet Træ at tage Kending af mellem Skærgaardens Slyngninger; bestandig kun nøgne Fjelde, der forneden rundslidte af Bølgeslaget og foroven brunede af Vejr og Vind ikke fremvise nogen menneskelig Bolig men ligne tørrede Lerklumper tankeløst formede af en Fortids Jætte.[5] Trænger man dybere ind i Landet, viser der sig vel mange smilende Strøg, men vedblivende er det dog den skovfattigste Del af Norge.[6]

Saaledes har dette Land ikke altid set ud. Det har engang været skovbevokset som det øvrige,[7] og i det 16de Aarhundrede vare endnu værdifulde Rester tilbage af fordums Herlighed. I selve de gentagne Klager fra hin Tid over, at Skovene langs Vestkysten forhuggedes paa Grund af den stærke Afsætning til Udlandet,[8] ligger et Bevis for, at de langtfra endnu vare tilintetgjorte; Aar 1584 lod Kongen bygge to Galejer i Bergenhus Len med det udtrykkelige Tilføjende, «at han havde forfaret, at der i Lenet skulde være god Lejlighed med Egeskove»;[9] Fyrreskovene i Lenet vare betydelige;[10] paa den nu saa bare Karmø voksede Skov,[11] fra Stavanger som fra Lister udskibedes Tømmer[12] og selv fra Jæderen synes Skoven i hvert Fald kun for kort Tid siden at være forsvunden.[13]

I det Nordenfjeldske endelig stode Skovene paa mangt et Sted uberørte. Menneskehaand havde ikke tyndet dem som i Nutiden. Derfor kunde ogsaa, som vi senere skulle se, Nordlandene og Finmarken i det 16de Aarhundrede skaffe Ly til en

Befolkning, der synes ikke lidet at have overgaaet den nuværende.[1]

At ville om end blot tilnærmelsesvis bestemme Omfanget af Norges Skove i det 16de Aarhundrede, maa anses for en uløselig Opgave. Oplysningerne i det Enkelte ere endnu sparsommere end for Danmarks Vedkommende. End ikke Højdegrænsen for Norges Skovvækst i den frodigste Tid lader sig bestemme. Skønt nu kun 3,500 Kvadratmil ligge under Skovgrænsen,[2] er det bevisligt, at denne i tidligere Tid har strakt sig højere op paa Fjeldene end nu til Dags.[3] Vi faa da nøjes med det almindelige Indtryk, at Norges Skove i det 16de Aarhundrede, skønt allerede stærkt medtagne paa Vestkysten endnu besad en Udstrækning, der langt overgik Nutidens.

En paalidelig Maalestok for Skovrigdom er det Værd, som tillægges Træ. Ved at anvende den paa Forholdene i Norden i hin Tid kunne vi ligesom gøre Prøve paa Rigtigheden af vor Opfattelse. Nogle faa Eksempler ville vise os, hvorvidt den stemmer. Ødselhed med Brændsel var et af Tidens betegnende Træk. Saaledes beregnede man i Danmark 1545 til hver enkelt Klosterjomfrus Vinterforsyning ti Læs Ved og en halv Læst Trækul;[4] paa Bygholm brændtes aarlig 500 Læs,[5] paa Krogen 1540 Læs,[6] og i Aaret 1594, da Tørveskæret paa Grund af den megen Væde slog fejl, forskreves til Københavns Slots Forbrug ikke mindre end 7,700 Læs Brænde.[7] I Blekinge brugte man at fælde hele Egetræer blot for at skaffe sig nogle faa Bundstykker til Tønder, Resten af Træet lod man ligge og raadne i Skoven.[8] I Norge blev Aar 1578 Orlogsskibet Herkules, der var sat op paa Land til Ombygning, men ved nøjere Eftersyn viste sig ikke at være det værd, behandlet som ubrugeligt paa den Maade, at man ikke ophuggede det, men for Nemheds Skyld brændte det hele af og derpaa i Sandet opsamlede det neddryssede Jern.[9]

Et Blik paa Ud- og Indførselsforholdene viser os en lignende Forskel mellem dengang og nu. I det 16de Aarhundrede var der en livlig Brænde-Udførsel fra Danmark navnlig fra Laaland og Falster til Tyskland.[10] I Aaret 1874 maatte Danmark indføre til eget Forbrug for over 10 Millioner Kroner Stenkul og for henved 22 Millioner Brænde.[11]

Det synes som om Skovvækstens Velmagt i det 16de Aarhundrede ikke blot har ytret sig i Skovenes større Udstrækning, men tillige i en større Frodighed hos de enkelte Træer, end nu

til Dags er sædvanlig. Da vi imidlertid savne tilstrækkeligt omfattende Oplysninger, vide vi ikke, om der til denne større Frodighed hos nogle Træarter maaske har svaret en mindre Trivelighed hos andre, som muligvis nu ere i Skuddet, saa at Forskellen kun er et Udtryk for Afstanden mellem to Skifter i Naturens store Vekseldrift. Kun saa meget fremgaar som sikkert, at der blandt Naaletræerne i Norge og Egetræerne baade i Danmark og Norge dengang kunde paavises ikke faa af en Højde og Førlighed, hvortil Nutiden ikke har Mage.[1] Fra Norge udførtes dengang Mastetræer paa 3 Alen i Tværsnit[2] og Egebjælker paa 20, 30 ja 40 Alens Længde.[3] Endnu i det 17de Aarhundrede knnde Tømmeret af alle Størrelser til et Orlogsskibs Bygning faas af danske Egeskove,[4] og om Skoven paa Gyldingnæs er der tilfældigvis opbevaret, at Antallet af gamle Ege var saa stort, at hver Bonde havde et eller flere Egetræer, hvori hans Svin overnattede og søgte Ly mod Uvejr.[5]

Hvad Bestanddelene af det 16de Aarhundredes Skove angaaer, saa forekom vel dengang de samme Træarter som nu, men det indbyrdes Forhold imellem dem var noget forsketligt fra Nutidens.

Som bekendt har i Danmark i de sidst tilbagelagte Tidsrum tre forskellige Træer: Fyrren, Egen og Bøgen hver til sin Tid haft Overvægten.[6] Det 16de Aarhundrede befandt sig endnu indenfor det andet af disse store Afsnit, Egen havde Herredømmet. Den vildtvoksende Fyr var aldeles overvunden, den itrvedes endnu kun paa Øerne Fur, Anholt og Læsø,[7] hvor den snart efter uddøde. Bøgen, der et Par Aarhundreder efter skulde gaa af med Sejren, holdtes endnu nede af den ejendommelige Driftsmaade, som Skovene vare underkastede.

Egen var altsaa det fremherskende Træ. Den er ikke blot det Træ, der ubetinget oftest findes omtalt i hine Dage, men næsten alle Optællinger, som vi besidde, selv fra en lidt senere Tid, bekræfte denne Overvægt.[8] Og det kunde ikke godt være anderledes. Det stemmede særligt med Datidens Tarv at frede om Egen fremfor alle andre, thi den afgav ikke blot det ypperste Ved til alskens Gavntømmer, men selv som Oldentræ overgik den sin Medbejler, idet den oftere sætter Frugt end Bøgen.[9] Datidens Skove udgjordes da fortrinsvis af store, ærværdige Ege, der saalænge man ikke havde sær Trang til deres

Ved og de vedbleve at give Olden, fik Lov til at brede sig uhindret uden trykkende Naboskab.

Thi dette var det Ejendommelige ved Datidens Skovdrift, at Underskov saa godt som manglede. Vel kunde den for Opvækstens Skyld ikke helt undværes, og et Hasselkrat hist og her var meget vel set; men som Regel betragtet bestod Skovene blot af ældre Træer, der stode frit og kun havde Græsgang for neden. Skovbunden brugtes nemlig til Græsning, og det talrige Vildt og Kvæg, som Skoven husede, afgnavede hver Spire, der vovede sig frem. Disse Forhold bidroge særligt til at bevare Egens Overherredømme. Bøgen fik ikke Lejlighed til i Kraft af sin Evne til at taale Skygge at vokse op som Underskov under de voksne Ege og lidt efter lidt berøve disse Lyset og Livet.[1] Vilkaarene vare lige, saalænge hvert lille fremspirende Træ, Eg som Bøg, skaanselsløst blev afbidt. Eller rettere de vare til Gunst for Egen, thi denne sætter oftere Frugt, og Egespirerne ere mere sejglivede end Bøgens.[2] Først da ved Begyndelsen af det 19de Aarhundrede Skovene bleve lyste i Fred for den fordærvelige Græsning, vendte Forholdet sig, Bøge-Underskoven mylrede op og truer nu med ganske at fortrænge Egen.

Medens Egen saaledes afgjort var den talrigste og vigtigste Bestanddel af det 16de Aarhundredes Skove, synes den ikke i samme Grad at have opnaaet at blive Befolkningens Yndlingstræ. Saavidt det lader sig skønne, bevarede man endnu den gamle Forkærlighed for Linden. Denne Forkærlighed havde alt saa tidligt gjort sig gældende at af Danmarks Stednavne begynde 52 med «Bøg», 111 med «Eg» og 87 med «Lind»,[3] et Tal, der vistnok langt overskrider, hvad der kunde tilkomme Linden i Forhold til dens Talrighed. Samme Forkærlighed, der troligt havde fulgt Normannerne paa deres Udvandring til Normandiet,[4] og Middelalderen igennem givet sig Udtryk i Folkevisernes Fremhæven af Linden paa alle andre Træers Bekostning,[5] maatte naturligt forplante sig til hin Slægt, der endnu levede og aandede i disse Sange. Først da Bøgen ved det 19de Aarhundredes Begyndelse sejrede over Egen, glemtes den gamle Kærlighed, og Bøgen indtog hurtigt den ledige Plads i Digternes Sange og Folkets Hjerte. Egen, som naturligt skulde have udfyldt Rummet mellem Middelalderen og den nyeste Tid, var trods alle sine ydede Tjenester, trods det, at dens Glanstid falder sammen med den danske Flaades, saa at den troligt har tjent til Vands som

til Lands, dog ikke i Stand dertil. Den savnede sine Medbejleres uimodstaaelige Tiltrækningskraft. Dens Krone var fattig paa Duft og paa Fylde mod Lindens, den holdt sig altid trangt tilbage, langt bag efter Bøgen, naar det gjaldt om med Majløv at prise Vaarens Genkomst.

I Norge udgjorde dengang som nu Gran og Fyr Skovenes Hovedbestanddel, men hertil kom en langt større Mængde af Eg, end Nutiden kan opvise. Fra alle Lenene langs Søkysten lige til Trondhjem udførtes ypperligt Egetømmer,[1] og paa Agdesiden var Egen saa almindelig, at Bønderne endogsaa byggede deres Huse af Egebjælker, ja brugte Egetræ selv til Gærderne om deres Kaalgaarde.[2] Kun overdreven Hugst synes at have fremkaldt Egens senere Aftagen.

Nordens kraftige Skovvækst i det 16de Aarhundrede maatte hidføre vigtige Følger med Hensyn til Jordbundsforholdene. Overfladen var rigere paa Muldjord dengang end nu. I disse vidtstrakte Skove, der aarligt fældede deres Løv, var der ved Træernes Fod ophobet Aarhundreder gamle Lag af hensmuldrede Bladrester, som, voksende Aar for Aar, oppløjede af rodende Svin, lunende og nærende bidroge mægtigt til Skovenes Kraft. Det var en Rigdom, som Datiden ejede uden at fatte dens Værd, en Skat, som hyppigt letsindigt blev bortødslet, uden Anelse om, hvad derved forspildtes.

Thi naar man i sorgløs Ligegyldighed huggede løs paa Skovene, i sikker Forvisning om, at de vel skulde vokse op paany, og i hvert Fald var der nok tilbage, glemte man som oftest at tage vare paa denne deres Sparepenge, den fede Muldjord. Skovenes Tilstand bidrog dertil; der var ikke nogen frodig Underskov til straks at tage Arven op efter de gamle; for hvert Træ, der fældedes, blev et stort Stykke Skovbund blottet. Saa fik da, hvor Forholdene vare lidt ugunstige, Vejr og Vind for stærkt Indpas. Blæsten borthvirvlede de øverste Lag af visne Blade, Vind og Sol fik fat i den lyssky Muldjord, vejrede den, tørrede den og forødte dens bedste Kraft. Der kom ingen Træer frem paa de gamles Tomter. Men lidt efter lidt indfandt Lyngen sig, bredte sig og kvalte Græsset, levende højt af Muldjordens Rester, Aar for Aar forringende Jordens Værd.

Det var denne Bane, som alle Skovrydningerne gennemløb i de Dele af Landet, der laa særligt udsatte.[1] I de østlige Egne vare de levnede Træer hyppigt i Stand til at slaa Kreds og staa foran de fældede Brødre, saa at Valpladsen blev deres. Men i det vestlige Jylland og sydvestlige Norge brød Blæsten sejrrigt ind, sprængte de sidste Forpostkæder og beholdt det indvundne Jordsmon. Det ligger i Sagens Natur, at faa eller ingen Oplysninger ere bevarede om disse Overgange. De skete sjeldent saa brat som paa Djurslands Nordkyst, hvor en forfærdelig Storm, saavidt vides Aar 1557, omstyrtede og knækkede Træer i tusindvis og derved lod Lyng fortrænge Skoven.[2] I Regelen foregik de lidt efter lidt, de sidste Stammer mossedes og sygnede, Lyngen tog til, og Ejeren vænte sig Aar for Aar til de forandrede Forhold.

Især i det nordlige Norge, men ogsaa paa mangt et Sted i Sydlandet og i Danmark, hvor Grunden var særlig fugtig, omdannedes Skovtomterne i Aarenes Løb ikke til Hede, men til Myr og Moser. Manglen paa Afløb, det ophørte livlige Fugtighedsskifte medførte en Forsumpning, og snart bredte Tørvemosset sit fugtige Dække, hvor Træerne forhen havde staaet.

Disse Tilbagegange maatte imidlertid hos driftige Ejere ofte vække Lysten til ved kunstige Midler at tilbagekalde Jordens Frugtbarhed. Galt var det for Skov kun at faa Græsgang, men skulde selv denne blot blive til Hede eller lyngklædt Fjeld, var det dog et Forsøg værd at vække det dovnende Jordsmon. Datiden kendte et virksomt Middel: at brænde Lyngen af. Herved kunde stundom fremkaldes et kortvarigt Skin af forøget Frugtbarhed, saalænge Asken nærede de nye Planter, men snart sank den udmarvede Jord dybere end før. Langt farligere vare dog de Følger, der ligesaa hyppigt indtraf, og hvorved Ødelæggelses-Værket indtraadte i sit sidste fordærveligste Afsnit.

Dette tog sig forskelligt ud i Norge og i Danmark, lige sørgeligt begge Steder. Naar den lyngklædte Fjeldskraaning afsvedes, slikkede Flammerne ofte for stærkt, saa at alt gik med, Planter og Jorddele. Vinden førte derpaa den løse Aske bort, eller den første Pladskregn skyllede den ned i smudskede Fossefald. Saa laa Fjeldet øde og dødt, et uhyre Sten-Lig, Vaarluft og Sommersol kaldte forgæves, der vaktes intet Planteliv mere paa de golde Stene.

I Danmark var der ingen Fjeldgrund, som kunde blottes.

Men under Lyngdækket lurede en anden Fjende, hvis Magt var stor, og som, engang løsladt, vanskeligt paany lod sig nedmane. Naar Plantetæppet droges bort, laa hyppigt kun det løse Sand derunder. Det lod sig ikke holde nede af Regn; gennembagt en Sommerdag legede det med Vinden, og naar Stormen ret tog Tag, hvirvledes det op og fór i vild Flugt hen over Marker og Enge. Ingen kunde sige, hvor Sandflugten vilde standse, og der gaves intet Raad mod dens kvælende Favntag. Som et Liglagen tilhyllede den selv den frugtbareste Jord. Medens hine andre Ødelæggelser kun i det Store kunne paavises, og Enkelthederne i Reglen dølge sig for Betragterens Blik, lade Sandflugtens Spor sig forfølge med en mærkværdig Nøjagtighed. Den var i egentligste Forstand et Barn af det 16de Aarhundrede, avlet af ødsle Fortids-Vaner og en fattigere Eftertids Krav. Det samme Aarhundrede, der lod den opstaae, fik fuldt ud dens Virkninger at føle.

Naar vi henføre Sandflugtens Begyndelse i Kongeriget — thi paa Sønderjyllands Vesterhavs Øer var den opstaaet tidligere[1] — til det 16de Aarhundrede, saa have vi herfor en dobbelt Støtte, dels selve de naturlige Forhold, der neppe kunne have tilladt den at gribe ret om sig tidligere, dels Samtidens Klager, der først begynde at lyde i dette Aarhundrede. Aar 1527 høre vi for første Gang Tale om den fra Rørvig i Odsherred paa Sjælland,[2] og Aar 1539 udstedte Christian den Tredie et Forbud mod at slaa eller oprykke Klittag og Marhalm paa Jyllands Klitter, hvorved Sandflugt kunde fremkaldes,[3] et Forbud, der naturligt forudsætter, at sligt maa være sket og have vist sine farlige Følger. Først henimod Aarhundredets Slutning godtgøre imidlertid de hyppige Klager, fra næsten alle Landets Egne, at Sandflugten er bleven til en virkelig Landeplage, mod hvilken der maa tænkes paa afgørende Midler.

Skovenes Rydning synes allevegne at have været den nødvendige Forudsætning for, at Sandflugten kunde indtræde; men selve dens Opstaaen lader til at være foregaaet paa en dobbelt Maade. Den simpleste var den ovenomtalte, at Flyvesandet blottedes ved Lyngbrænding og derpaa begyndte at fyge. Men langs Jyllands Vestkyst var Faren dobbelt, idet Sandet ikke blot laa fladt under Plantedækket, men tillige laa ophobet i de bakkeformede Klitter. Naar her Skovene bagved dem vare fældede, og Mangelen paa Brændsel drev Beboerne til at plyndre Klit-

terne for deres naturlige Bindemiddel: Klittag og Marhalm, stormede det løsladte Flyvesand frem med en uimodstaaelig Styrke. Hertil kom endnu en Omstændighed, der ikke tør lades ude af Betragtning. Som alt ovenfor berørt har Vesterhavet vistnok i umindelige Tider Aar for Aar bortskyllet Stykker af Kysten. Paa denne Vis maatte det forlængst have opslugt Kystens naturlige Værn Klitrækken, hvis ikke denne i Kraft af en mærkelig Natur-Ejendommelighed ligeledes havde bevæget sig indefter. Nyere Undersøgelser have nemlig godtgjort, at Klitterne aarligt flytte sig mod Øst. Vejen, som de hvert Aar tilbagelægge, er forskellig, fra 2 til 12 Alen, alt eftersom de ere bevoksede til.[1] Sandflugt i denne Forstand maa altsaa antages at have fundet Sted ind over den nu forsvundne Kystbræmme længe før det 16de Aarhundrede. Men et Spørgsmaal, som ikke blev løst, var, hvorvidt Klitterne, naar de vare trængte tilbage, mod Skovene, med disse i Ryggen muligt dog kunde have holdt Stand mod Havets fortærende Kraft. Spørgsmaalet blev ikke løst. Thi Befolkningen i de dyrkede Egne indenfor Klitrækken fældede i det 16de Aarhundrede med uforstaaelig Sorgløshed de sidste Skovstrækninger. Da saa tilmed Klitterne blottedes for Marhalm og Klittag, væltede de med ustandselig Magt ind over de dødsdømte Strækninger. Her var ingen Redning mulig. thi den bevægende Kraft var en dobbelt, dels selve det løse Sands Tilbøjelighed til at fyge for Vinden, dels Klitternes nu uhæmmede Naturdrift til Vandring.

Forfærdeligst bleve Følgerne paa Skagen. Denne By var i det 16de Aarhundrede af langt større Betydning end nu til Dags, den var en af Landets anseligere og talte en 2 til 3000 Indbyggere.[2] Som ovenfor omtalt vare allerede før det 16de Aarhundrede Skovene omhuggede lige ned til Raabjerg. Den naturlige Følge, Klitternes Plyndring for Marhalm, var i fuld Gang. Alt var saaledes modent til Flyvesandets Hærgninger. Saa begyndte da Sandflugten. Sandet trængte ind over de dyrkede Marker, forvandlede dem til Ørkener, samlede sig i store Driver om flere af Gaardene og forarmede ganske deres Ejere.[3]

Hermed vilde Ulykken under almindelige Forhold have været til Ende; men Byens Beliggenhed paa den smalle, lave Odde mellem to Have gjorde dens Stillig særlig udsat. Klitrækken var jo føget ind efter; de nydannede Sandmiler inde i Landet kunde ikke yde nogen samlet Modstand, naar Havet for

Alvor brød paa. Saa kom Oversvømmelserne. Ikke mindre end fire store Stormfloder indtraf i Løbet af lidt over et Aar fra Oktober 1592 til Jul 1593.[1] Ødelæggelserne var forfærdelige. De to første Storme rejste sig, medens Mændene var paa Søen; kun faa af dem kom tilbage. Paa Land bleve Boligerne knuste under de fremvæltende Bølger, i Oktober bleve «nogle», i Januar bleve 14 Gaarde og Huse førte helt og holdent ud med i Søen; for de to sidste Stormfloder mangle vi nærmere Opgivelser, men Ødelæggelserne synes at have været endnu voldsommere.[2]

Hermed var Skagens blomstrende Tid forbi. Forgæves søgte Regeringen at hjælpe den haardt ramte By saa meget det stod i dens Magt.[3] Forgæves synes Havet at have lidt efter lidt opkastet en ny Sandvold til Værn om Kysten. Sandflugten vedblev i lange Tider og har forvandlet det engang saa smilende Land til en Ørken.

Gaa vi syd efter fra Skagen til Agger, kunne vi næsten Sogn for Sogn paavise, hvorledes Sandflugten tog Overhaand mod Slutningen af det 16de Aarhundrede. Ved Kandestederne tilintetgjordes Gaarden Høgenhav; Raabjerg og Tversted Sogne bleve delvis ødelagte af Flyvesand omkring Aar 1570.[4] Tornby og Horne overføges allerede 1553;[5] Aar 1571 ødelagdes Kjetterup saaledes, at Kirken maatte nedbrydes;[6] omkring Aar 1580 omtales Saltum og Hune som meget fordærvede af Sand, i det sidste Sogn skulle ikke mindre end 7 adelige Gaarde være blevne ødelagte.[7] Paa lignende Maade kan Sandflugtens Virkninger i Slutningen af det 16de Aarhundrede paavises i Tved, Skinnerup, Vang, Sjørring, Nørhaa, Ørum og Lodberg.[8] Det er kun i altfor god Overensstemmelse hermed, naar man samtidigt hører, at der i flere af disse Egne endnu ved Aarhundredets Midte fandtes Skove, men at hele Thy var ryddet, førend Aarhundredet var omme.[9]

De samme sørgelige Spor møde os paa hele Kyststrækningen fra Agger til Ejder: Sandet tog Overhaand i Vedersø, Nissum, Husby og Staby Sogne;[10] Ulfsborgs gamle Herredsting maatte flyttes;[11] Gaarde under Riberhus overføges[12] og Sandflugten fortsatte sit gamle Ødelæggelsesværk paa Sild og paa Før.[13] Ja helt ind til Silkeborg Egnen trængte Ondet, her blot fremkaldt ved Lyngbrænding. Sandet hvirvlede op paa Vradts Bymarker og truede Byen med Undergang, saa at de omlig-

gende Sogne maatte hjælpe Beboerne med at dække Lyng og Strøelse over Hullerne for at dæmpe Flugten.[1]

Medens saaledes Jylland var særligt udsat, blev det øvrige Danmark dog heller ikke forskaanet. Det gør et vemodigt Indtryk at se, hvorledes Regeringen var sig Roden til Ondet bevidst, men ikke i Stand til at hæve det. I en kongelig Skrivelse af 1592 udtaltes det ligefrem, at den paa Læsø begyndte Sandflugt var en Følge af uforsigtig Skovhugst og maatte antages at ville tage til, hvis man ikke i Tide holdt inde med Rydningen.[2] Det Forudsagte indtraf kun altfor sikkert, men Folkets tilvante Ødselhed med Skove var for indgroet til med Et at kunne hæves.

Saa maatte da Skovene vige paa Læsø, paa Anholt,[3] ved Jægerspris, paa Halsnæs i Sjælland,[4] paa Bornholms Vestkyst og Sydostkyst[5] og ved Humle paa Langeland.[6] Overalt fulgte Flyvesandet efter. Det forvandlede Læsø og Anholt til Ørkener, og banede siden fra Halsnæs Vej for den store Sandflugt, der i det følgenge Aarhundrede skulde lukke for Arresøens Forbindelse med Kattegat og bringe Fordærv over saa stor en Del af Nordsjælland.[7]

Ogsaa Skaane fik sine Mærker af Sandflugten- Tæt ved Byen Aahus blæste Flyvesandet op Aar 1591, ødelagde en af Byens Marker, spærrede Vejen med en Sandmile og truede Byen og Havnen. Alle Mand kom paa Benene, fra Byen selv som fra de omliggende Herreder, og fik, som det lader, Hullerne saa nogenlunde tilstoppede med Halm og Ris.[8] Tre Aar efter, under en voldsom Efteraars Storm, gentog det samme sig i Villandsherred, hvor store Sandhuller opblæste saavel paa Markerne som i Landsbyernes Gader. Regeringen skred ind og befalede alle Bønderne at møde for snarest at tildække Hullerne,[9] hvorved den værste Fare ogsaa synes her at være være bleven afværget. Men intet Sted i Skaane har lidt som Falsterbo. Ved Aarhundredets Begyndelse var denne Plet Vidne til et Liv som intet andet, naar Sildefiskeriet kaldte Fremmede i tusindvis dertil; inden Aarhundredets Udgang var Byen næsten ødelagt af Sandflugt.[10] Samtidigt var Silden vandret fra disse Egne, Fiskere og Købmænd med den,[11] kun Flyvesand havde afløst dem.

Ville vi søge at bestemme Omfanget af Sandflugtens Virkninger i Danmark i det 16de Aarhundrede, møder os den gamle Hindring, Oplysningernes Utilstrækkelighed. Dog kunne vi paa

dette Omraade naa videre end paa mange andre, idet vi ere i Stand til at maale Sandflugtens samlede Ødelæggelser, hvoraf de i det 16de Aarhundrede foregaaede udgøre saa væsentlig en Del. De for Øjeblikket af Flyvesand dækkede Strækninger i Kongeriget indtage et Fladerum af 12—13 Kvadratmil.[1] Ved dette Tal tør vi dog næppe blive staaende. Der er høj Grad af Sandsynlighed for, at den største Del af Jyllands Vestkyst, som er bortskyllet siden det 16de Aarhundrede, ligeledes har været dækket med Flyvesand. Havde vi ovenfor Ret i at beregne dette tabte Land til omtrent 12 Kvadratmil, maa Sandflugten i Danmark vistnok anslaas til, siden dens Opkomst i det 16de Aarhundrede, at have strakt sig over henved 24 Kvadratmil.

Det vil allerede paa Forhaand være givet, at den Forskel mellem Nordens Klima i det 16de Aarhundrede og det nuværende, som muligt kunde paavises, neppe vil kunne være stor og iøjnefaldende. Vi nødes derfor til paa dette Omraade at gaae frem med særlig Varsomhed, for at Forskellen ikke skal undslippe os. Vi skulle søge at blive den var, idet vi først betragte den store og gennemgribende Lighed mellem det 16de Aarhundredes og vort Klima, derpaa udskille et Par blot tilsyneladende og tilfældige Uligheder, og sluttelig undersøge den tiloversblevne, virkelige Uoverensstemmelse.

Norges og Danmarks Klima betinges væsentligt af Havet. Golfstrømmen har i hele den historiske Tid gydt sine lune Vande herop, mildnet Luften, kuldslaaet Nordhavet og holdt det Ydre af Norges Fjorde isfrit lige til Ruslands Grænse. I dette Forhold er ingen Forandring at spore. Vi møde tvertimod de velbekendte Virkninger i det 16de Aarhundrede saa fuldt som den Dag i Dag. Bergen udmærkede sig dengang som nu ved sin Regnmængde,[2] Nordgrænsen for Kornavlen i Norge strakte sig helt op til Øen Andenæs mellem den 69de og 70de Bredegrad ganske som i vore Dage.[3] For Danmarks Vedkommende se vi, hvorledes de samme Kornarter trivedes, som vor Slægt dyrker; Vindruer kunde under gunstige Forhold modnes i København[4] og det hørte dengang som nu til Sjeldenhederne, at Vinteren lagde Sundet til fra København til Malmø.[5]

Ved Hjælp af Tyge Brahes mærkelige meteorologiske Dag-

bog,[1] ført paa Hveen i Aarene 1582 til 1597, kunne vi forfølge Ligheden endnu videre. Paa Dag nøjagtigt indtraf i hine Aar de samme forunderlige Omslag i Vinterkulden, som vor Tid er bleven opmærksom paa. Fra den 14de December tiltog som oftest Kulden og naaede et Højdepunkt den 3die Januar, saa sank den atter til den 8de Januar; fra denne Dag var den i Tiltagende indtil den 15de Januar, sank saa atter til den 23de, tog igen fat og naaede et Højdepunkt den 28de Janur, gik noget nedad til den 7de Februar, hævede sig paany og holdt saa ved med jævn Styrke lige til den 4de Marts.[2] Saavidt vides, er man endnu ikke i Stand til at forklare Aarsagen til disse regelmæssige Varme- og Kuldeanfald. Men at de nu som da ere knyttede til de samme Aarsdage synes bestemt at godtgøre, at der ikke i de forløbne tre hundrede Aar er indtraadt nogen Forandring i Forholdet mellem de samvirkende Kræfter, der paatrykke vor Vinter sit ejendommelige Præg.

Ved Siden af disse store Ligheder mellem det 16des og vort Aarhundredes Klima, fremtræder der nogle Uoverensstemmelser, som ved nærmere Eftersyn imidlertid vise sig enten at være blot tilsyneladende eller dog at kunne forklares som tilfældige. Som en saadan blot tilsyneladende Ulighed maa fremhæves det Skin af større Fremmelighed, der hviler over det 16de Aarhundredes Klima. Skønt Bøgens gennemsnitlige Udspringstid i Danmark nu er den 10de Maj, havde man dengang udsprungne Grene til Valborgs Dag, den 1ste Maj, og det i saadan Mængde, at Skolebørnene kunde lave sig hele Løvhytter deraf.[3] Den 8de Marts 1617 saa Christian den Fjerde allerede udsprungne Violer ved Frederiksborg og en Mængde Træer i Blomst.[4] Ifølge Tyge Brahes Dagbog begyndte Frøerne at kvække i Dammene, og Svalerne kom tidligere end sædvanligt nu om Stunder.[5] Regler og Erfaringer bevarede fra hin Tid vise os det Samme. Det hedder saaledes, at «Gøgen kommer 14 Dage før Voldermisse (1ste Maj) og kukker, indtil den ser den første Høstak i Bygvangen».[6] Nu for Tiden kommer Gøgen ikke før i Begyndelsen af Maj.

Alle disse Uoverensstemmelser bero dog paa en Forskel, ikke i Klimaet, men simpelthen i Tidsregningen. Det 16de Aarhundredes Almanak var 10 Dage bagefter den virkelige Tid; naar man skrev den 1ste Maj, var det i Virkeligheden den 11te. Fejlen var gammel men havde stadig været i Tilvækst. Den

hidrørte fra, at man i det 6te Aarhundrede, da Kristi Fødsel vedtoges som Udgangspunkt for Tidsregningen, var gaaet ud fra, at Aarets Længde er 365 Døgn og 6 Timer. Jordens Omløbstid om Solen er imidlertid kun 365 Døgn 5 Timer 48 Minutter 48 Sekunder. Det var da disse 11 Minutter og 12 Sekunder, som voldte Forstyrrelsen. Ved hvert 4de Aar at lægge en hel Skuddag til, havde man hver Gang stillet Almanaken lidt over 3 Kvarter tilbage i Forhold til den virkelige Tid, og i Aaret 1582 var Fejlen summet op til 10 Dage. I den gregorianske Kalender af dette Aar hævedes den ved med Et at springe 10 Dage over i Almanaken og fremtidigt at bortkaste en Skuddag for hvert Aarhundrede og kun beholde den hvert 4de Hundredaar. Men det var kun de katolske Magter, der gik ind paa denne forbedrede Tidsregning. I Danmark gennemførtes den først Aar 1700, da Fejlen var stegen til 11 Dage.[1]

Denne rent udvortes og blot formelle Uoverensstemmelse mellem de klimatiske Forhold før og nu behøver kun at omtales for ikke længere at skuffe. Større Vægt kunde synes at tilkomme en Forskel, der udgiver sig for at angaa de virkelige Forhold og er støttet paa Iagttagelser. Tyge Brahes meteorologiske Dagbog, vor paalideligste Kilde til Kundskab om Datidens Klima, udviser langt færre Regndage, end Nutids-Undersøgelser har ledet til at anse for Aarets Gennemsnits-Antal.[2] Dette Resultat er saa meget mærkeligere, som man maatte have ventet netop det modsatte, da Erfaringen ellers har godtgjort, at den aarlige Regnmængde i et skovrigt Land fordeles paa flere Regndage end i et skovfattigt. Dagbogens Resultat maa imidlertid modtages med en vis Varsomhed. Dels var det muligt, ja vel endog sandsynligt, at Hveens Beliggenhed, omgiven af Hav og med to skovklædte Kyster i Nærheden, har givet denne Øes Regnforhold et særligt Præg, forskelligt fra Landets i det Hele. Dels kunde ogsaa det afvigende Resultat skyldes de Vilkaar, under hvilke Dagbogen er bleven ført. Især i dens sidste Del ere ofte Vejrforholdene for et helt Døgn skildrede i et Par Ord, saa at enkelte Byger let kunne være forblevne uomtalte.[3] Og hertil kommer, at Dagbogen bærer umiskendelige Spor af at være forfattet af Stjernekyndige. Det, hvorpaa det særligt kom dem an, var, om Skydækket hindrede fortsatte astronomiske Iagttagelser. Om Skyerne tillige gave Regn, synes for dem at have haft mindre Interesse. Det er saaledes i høj Grad betegnende, at den samme Dagbog,

der angiver de færre Regndage, udviser et aarligt Skydække, der er større end Nutidens.[1] Under saadanne Omstændigheder tør man næppe betragte den anførte Afvigelse som andet end rent tilfældig.

Mest Krav paa Opmærksomhed har en Forskel, som Naturen selv synes at godtgøre. Det er bekendt, at Skovgrænsen i det 16de Aarhundrede havde en langt større baade Vidde og Højde end nu. Ikke blot vare store Strækninger af Norges og Jyllands Vestkyst dengang skovbedækte, Egne, hvor nu Træer ikke kunne trives, men tillige strakte Skovgrænsen sig langt højere op paa Fjeldene end nu til Dags. Friske Fyrrerødder og hele Stammer, som findes ofte flere Hundrede Fod over det Sted, hvor Skovvæksten nu stanser, vise, at disse Højder i en sen Tid have været skovklædte.[2] Det ligger nær heraf at slutte, at Datidens Klima maa have været mildere, den aarlige Middelvarme højere end nu. Denne Slutning er dog sikkert forhastet. Andre Erfaringer tale derimod, og en slig Forekomst lader sig vistnok forklare alene ud fra den Maade, hvorpaa Træernes Fremrykning engang har fundet Sted. Da de i Fortiden, uhindrede af Menneskehaand, beherskede Landet, maa de antages bestandigt at have udvidet deres Raaderum, idet de, saaende sig til Siden, i sluttet Trop, stadigt trængte paa udad og opad imod det kuende Vejrlig.[3] Disse fremskudte Stillinger maatte, efterhaanden som Skovrydningen senere skred frem, atter opgives. Men de ikke faa endnu besatte Punkter, som det 16de Aarhundrede havde inde, gav dette Aarhundrede i Sammenligning med vort et tilfældigt Skær af højere Middelvarme, hvortil ingen Virkelighed svarede.

Vi have nu udskilt de blot tilsyneladende og tilfældige Uligheder mellem det 16de Aarhundredes og vort Klima. Vi skulle derpaa betragte de tiloversblevne, virkelige Uoverensstemmelser.

Som særligt for det 16de Aarhundredes Klima i Modsætning til vort maa da fremhæves: et blidere Præg, en ringere Forskel mellem Sommer og Vinter og en jævnere Fordeling af Regnmængde og Fugtighed i det Hele, lutter Ejendommeligheder, der med Nødvendighed maa have fulgt af Datidens Skovforhold.

Hvad Klimaets blidere Præg angaar, saa er det noksom bekendt, hvor overordentlig en Indflydelse Blæsten udøver paa alt Levende. Det er den, der giver Kulden sin Brod, gør den med samme Kuldegrad dobbelt følelig og virker skadeligt paa Mennesker, Dyr og Planter. I saa Henseende vare Forholdene i Nor-

den gunstigere i det 16de Aarhundrede. De utallige Skove brød Blæsten ganske anderledes end nu til Dags. Som lunende Læbælter skærmede de Landenes mest udsatte Strækninger. Og inde i Landet paa Fjeld som paa Slette ydede de Ly paa utallige Steder, hvor Vinden nu har det frieste Spillerum. Herved fik Klimaet i det Hele en blidere Karakter: Blomster kunde trives paa mangen Plet, der nu er for udsat. Ikke blot Faarene, men Hestene i Danmark gik hyppigt ude om Vinteren.

At der i det 16de Aarhundrede maa have været en ringere Forskel mellem Sommer og Vinter, fremgaaer ligeledes af Datidens Skovforhold. Skove udøve en ikke liden Indflydelse paa Varmefordelingen, idet de formindske Sommerheden ved deres kølende Fugtigheds-Skifte og af samme Grund ganske vist forlænge den koldere Aarstid, men samtidigt mildne den ved som et loddent Dække at hindre Jordvarmens Udstraaling. Der maa altsaa i det 16de Aarhundrede have fundet en ringere Spænding Sted mellem disse to Aarstider.

Nyere Forskninger have ledet til den Antagelse, at Skovrydninger, naar de foretages i stor Maalestok, have en Stigning af vedkommende Lands aarlige Middelvarme til Følge. De Beskrivelser, som Oldtidens Forfattere give af Syd- og Vesteuropas Kuldegrad, svare ikke længere til Forholdene i de samme Lande, nu da de fleste Skove ere blevne fældede. Hvis dette forholder sig saa, maatte altsaa Danmarks og Norges aarlige Middelvarme i det 16de Aarhundrede have været lidt lavere end nu for Tiden.

Det ligger i Sagens Natur, at vi ikke kunne kontrollere dette Forhold. Hertil vilde udkræves langt omhyggeligere Optegnelser fra det 16de Aarhundrede, end vi besidde. Alene Mangelen af Termometer i hine Tider vilde gøre ethvert Forsøg paa Spørgsmaalets Besvarelse frugtesløst. Derimod kunne vi delvis godtgøre Aarstidernes dengang noget ændrede Karakter. Vi have antaget, at Vintrene i hine Dage maa have været længere men mildere end nu til Dags. Dette bekræftes for en Del ved Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. Til Bestemmelsen af den egentlige Varmegrad, Sommerens som Vinterens, ere Dagbogens Meddelelser desværre ubrugbare. Dens Udtryk: «varmt», «koldt», »mildt« ere meget for utydelige. Blot paa ét Punkt har det været Tyge Brahe og hans Medhjælpere muligt at iagttage med tilstrækkelig Nøjagtighed, det er, hvad angaar Frostens Kommen og Gaaen. Her har Vandets Frysning været dem et naturligt

Termometer. Kun Iagttagelserne angaaende Kuldens Varighed have da altsaa Anvendelighed. Paa dette Punkt bekræfte Dagbogens Meddelelser vor Antagelse: De beskrevne Vintre have gennemsnitligt haft længere Varighed end vor Tids.[1] Et Bevis for, at Somrene i det 16de Aarhundrede have været kortere og køligere end vore, kunde maaske hentes fra den forandrede Karakter, som denne Aarstid har antaget siden da paa et enkelt Omraade. Sammenholdes Dagbogens Meddelelser med vor Tids Iagttagelser, viser det sig nemlig, at en af Sommervarmens Ledsagere, Tordenvejr, siden hin Tid er tiltagen betydeligt i Hyppighed i Maanederne Juli og August.[2]

Regnmængdens og overhovedet Fugtighedens jævnere Fordeling i det 16de Aarhundrede var, ligsom de to foregaaende Ejendommeligheder ved Datidens Vejrlag, en ligefrem Følge af Skovene. Det kan vel endnu være Tvivl underkastet, hvorvidt Skove ere istand til at forøge et Lands aarlige Regnmængde. Men det maa anses for sikkert, at de tiltrække Regnen og, ved hyppigere at fremkalde den, hidføre en jævnere Fordeling Aaret rundt af den samlede Regnmængde. Da nu Skove i hin Tid fandtes spredte over de fleste Egne, maa denne deres Indflydelse have vist sig i en oftere skydækt Himmel og hyppigere Smaaregn end nu til Dags. Som ovenfor omtalt bekræfter Tyge Brahes Dagbog kun Skydækkets større Hyppighed.

En Virkning af Skovene paa Fugtigheds-Forholdene, der særligt for Norges Vedkommende maa have haft Betydning, var Vandløbenes ligeligere Vandstand til Aarets forskellige Tider. Som bekendt opsuger en skovklædt Fjeldside langt stærkere Regnen og afgiver den overflødige Væde langsommere end det nøgne Fjeld, hvor hver Byge skaber en Vrimmel af smaa iltre, men hurtigt udtørrede Elve. Fremdeles smelter i Vaaren den i Skovene liggende Sne langsommere end den, der ligger udsat for Solens Straaler. Norge i det 16de Aarhundrede har i begge Henseender været gunstigere stillet end det nuværende. Forskellen lader sig bestemt paavise. Tømmerflødningen har efterhaanden maattet stanse paa mange Steder, hvor den i umindelige Tider havde været drevet, men er nu umulig, da Skovene, Fugtighedens Beholdere, ere blevne fældede, og Elvene derfor i Flomtiden løbe for hurtigt ud. Selv ved større Vanddrag, hvor tidligere aldrig var Tale om Hindring for Flødning, maa Tømmeret nu ligge over fra et Aar til et andet, hvorved det taber betydeligt i Værdi.[3]

Det er klart, at disse Ejendommeligheder ved det 16de Aarhundredes Klima, som vi have søgt at paavise med Hensyn til Landene i det Hele, maa i enkelte Landsdele have ytret sig med forøget Styrke. Hvor de i Mellemtiden skete Forandringer ere størst, er Afstanden mellem før og nu ogsaa tydeligst. Hvilken Forskel maa der ikke have været mellem hele Strækninger af Jyllands og Norges Vestkyst, hvor Vinden dengang brødes af Skove, bag hvilke Korn kunde dyrkes, og lunt i Læ et rigt og mangfoldigt Liv kunde udfolde sig, og saa de samme Egne nu, hvor Blæsten stryger uhindret ind over øde Strækninger, og Alt er mærket af det barske Vejrlig!

Det var naturligt, at det 16de Aarhundrede med dets vidtstrakte Skove og mere ensartede Klima, hvortil endnu kom — som vi senere skulle see — en langt tyndere Befolkning end i Nutiden, maatte afgive ypperlige Betingelser for et kraftigt Dyreliv. Dets Kraft gav sig til Kende i et større Antal af Arter, men især i en større Talrighed af Dyr indenfor hver enkelt Art, end vor Tid kan opvise.

For Danmarks Vedkommende var det især tre Dyr, hvis Forekomst gav Landet et fra Nutiden forskelligt Præg, det var Ulven, Vildsvinet og Hjorten.

At Ulven var almindelig i Danmark i hine Dage, omtales af Samtiden. Anders Sørensen Vedel siger saaledes, idet han fortæller om en Bondekone i Jylland, der blev forfærdet ved under sit Svangerskab at møde en Ulv, at «vort Land har Overflødighed af den Slags og andet Vildt».[1] Da der ved Lov af 1558 toges meget strenge Forholdsregler mod alskens ulovlig Jagt, blev Ulvejagt udtrykkeligt undtaget, den alene skulde fremdeles være fri for alle.[2] Som rimeligt var, synes Øerne at have været mere forskaanede for Ulve end Rigets to landfaste Dele. Dog omtaler endnu en fransk Rejsende, der 1652 drog igennem Sjælland, at der idelig saas Galger langs Vejen. I disse Galger var ophængt Tyve og Ulve Side om Side. En omtrent samtidig polsk Besøgende i Nørrejylland undrede sig over det samme. «I Danmark flaar man ikke Ulvene, men hænger dem i en Jernkæde i Galger eller i Træer, hvor de faa Lov at hænge, indtil de ere raadnede op og Knoklerne falde ned af sig selv.»[3] Skikken var ældgammel.

Saxo beretter, at allerede Frode Fredegod havde ved Lov befalet saaledes at straffe tobenede og firbenede Ransmænd ens.[1] I størst Mængde forekom Ulvene naturligvis paa Fastlandet, saavel paa Halvøen[2] som i Halland.[3] Begge Steder omtales de som en stor Landeplage.

Mærkeligt nok lader det til, at Ulvene i Nørrejylland i det 16de Aarhundrede dog ikke have været saa talrige, som de bleve i det 17de. Man har, vistnok med Rette, antaget, at de ere blevne hidlokkede sydfra under de gentagne fjendtlige Indfald, hvorfor Jylland da blev udsat.[4]

Det var naturligt, at Ulvenes Forekomst i Danmark maatte give Forholdene et andet Præg end nu til Dags. Hjordene maatte vogtes med langt større Omhu, Dyrene i Skoven havde ikke saa fredelige Dage som nu, og selv for Mennesker var det ikke uden Fare at færdes vaabenløse ved Vintertid i lidet beboede Egne. Utallige Beretninger fra denne og en lidt senere Tid melde ogsaa om sønderrevne Faareflokke, om Kampe mellem Heste og Ulve, hvor Hingste i Reglen gik af med Sejren, om Vejfarendes Flugt, naar de overraskedes af de farlige Gæster. Det endnu brugelige Udtryk for, at noget Galt er paa Færde: «der er Uller (ɔ: Ulve) i Mosen», har sin Oprindelse fra disse Forhold. Og et synligt Minde har endnu hist og her i Landet holdt sig i Sporene af de Faldgruber, »Ulvegrave«, hvori man søgte at fange dem.[5]

Vildsvinet var et langt fredeligere Dyr end Ulven. Det levede i god Forstaaelse med Skovens øvrige Beboere og var kun farligt for Mennesker, naar det blev tirret. Men i saa Fald, især naar det var blevet saaret paa Jagten, styrtede det sig ogsaa i blindt Raseri løs paa sine Angribere, og kunde blive en yderst farlig Modstander. Saavidt vi af de sparsomme Efterretninger kunne slutte, trivedes Vildsvinet lige saa vel paa Øerne som paa Fastlandet. Medens det berettes, at Holsten og Slesvig i det 16de Aarhundrede vrimlede af Vildsvin,[6] høre vi, at paa Sjælland kunde Kongen endnu hundrede Aar derefter paa en enkelt Jagt fælde 33 Stykker.[7] Til Jylland, hvor Vildsvinene, vistnok paa Grund af den altfor stærke Efterstræbelse, synes at have været i Aftagende, lod Frederik den Anden forskrive fra sin Svigerfader i Mecklenborg en ny Forsyning. Det temmelig betydelige Antal anbragtes i Skovene ved Skanderborg, og for at de ikke straks skulde blive skudte, naar de løb ind paa adelig Grund, tog Kongen det Løfte af Adelen, at de foreløbig skulde fredes i tre Aar.[8]

Omplantningen lykkedes kun altfor vel. Dyrene vare blevne indførte i Aarene 1580 og 1581, og allerede i Aaret 1589 havde de formeret sig i den Grad, at de nu vare en sand Plage for Egnen. Skønt Jagterne saa vidt muligt hvilede efter Frederik den Andens Død, indtil Christian den Fjerde blev voksen, maatte dog Regeringsraaderne give efter for Beboernes Klager og sende den kongelige Jægermester med nogle Hofsinder derover for at ødelægge Vildsvinene. Dette var imidlertid lettere sagt end gjort. Løftet om Udryddelsen gaves i August 1589 og skulde indfries samme Vinter. Men næste Aar var man ikke videre, end at Jægermesteren og Hofsinderne igen maatte dertil og i Spidsen for Egnens Bønder med alle de løsslupne Gaardhunde til Hjælp foretage et nyt Angreb. Med Rette nærede Bønderne Frygt for, at denne Kampmaade kunde blive lige saa farlig for deres egne løsgaaende Svin i Skoven som for de egentlige Vildsvin.[1] At endnu en god Rest blev tilbage, fremgaar noksom af, at paa den første Jagt, som Christian den Fjerde selv foretog sig tre Aar derefter, fældedes atter en Mængde.[2] De sidste Vildsvin i Jylland dræbtes i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede.[3]

Skønt Hjorten er saa fredsommeligt et Dyr, er der dog næppe nogen Tvivl om, at den Skade, som den i det 16de Aarhundrede anrettede, overgik baade Ulvens og Vildsvinets Ødelæggelser. Det var dens Talrighed, der gjorde Udslaget. Nutiden har næsten ondt ved at forstaa, hvorledes det var muligt under forresten civiliserede Forhold at bevare en saaden Masse Kronvildt. Det kunde ogsaa kun ske paa Bekostning af mange andre berettigede Krav. Hjortene udgjorde Dyrenes mest begunstigede Stand. Ikke blot var Landet med dets mange Skove som skabt for dem, men desforuden skærmedes de ved en Mængde Særrettigheder. Kun Adelige maatte jage og endda kun paa deres egen Grund. De kongelige Len vare fredlyste og ydede saaledes Dyrene et vidtstrakt, sikkert Tilflugtssted. Krybskytteri straffedes med Døden. Alle Hunde paa Landet skulde være bundne eller have Senerne paa den ene Forpote overskaarne, saa at de ikke kunde løbe Vildtet op. Ingen maatte skræmme Dyrene af Kornmarkerne; og da de muligt kunde ønske at springe over Havegjerder, skulde alle Spidser paa Gjerdestaver borttages, for at de ikke i Springet skulde spiddes derpaa.

Disse ejendommelige Jagtbestemmelser fremkaldte naturligvis en Talrighed af Vildt. Foruden de store kongelige Vildtbaner i

Nordsjælland og den sydlige Del af Jylland, og de blot kongelige Skove, der fandtes i næsten ethvert Len, holdtes der Dyrehaver ved de fleste større adelige Gaarde, og hele Smaaøer vare alene overladte Vildtet. Bogø ved Fyn og Endelave udmærkede sig saaledes ved deres Daadyr.[1] Om Mængden af Vildt i disse Egne faar man et Indtryk ved at høre Datidens Opgivelser. En tysk Fyrste, som besøgte Danmark i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, fortæller, hvorledes Dyrene stode i store Flokke langs Strandvejen fra København til Helsingør og vare saa lidet sky, at han til Vogns kunde komme dem paa Pistolskud nær.[2] Paa et Ridt fra København til Hørsholm skød Christian den Fjerde engang 12 Kronhjorte og Dagen efter ved Hørsholm en Hjort paa 20 Ender.[3] Aar 1589 indberettede Lensmanden paa Skanderborg, at der i hans Lehn godt kunde fældes og nedsaltes 5—6 Læster Vildt, uden at Vildtstanden vilde tage nogen Skade.[4] Denne Angivelse lyder meget trolig, naar man hører, at Frederik den Anden Aar 1587 bestilte ikke mindre end 24 Læster Salt til Nedsaltning af det Vildt, han ventede at skyde sammesteds.[5] Paa den store Jagt endelig, der holdtes Aar 1593 i Jylland for første Gang efter Frederik den Andens Død, efterat altsaa Vildtet havde haft Fred en 5—6 Aar, fældedes der ikke mindre end 1600 Hjorte, alle store og udsøgte, og desuden en utallig Mængde Hjortekalve, Daadyr, Raabukke, Vildsvin, Ræve og Harer.[6]

Ved Siden af alt det meget Storvildt traadte det mindre næsten ganske i Skygge. Men det fremgaar noksom af Beretningerne, at der ogsaa har været Overflødighed deraf. Stundom tog Rævene saaledes Overhaand, at man — ikke for Bøndernes Fjerkræs Skyld, thi dermed fik det gaa som det kunde, men for at frede Dyrekid og Hareunger — maatte give Bønderne Lov til at udgrave og dræbe Rævene.[7] Fyens Agerhøns vare bekendte,[8] og langt ned i Tiden hævdede Amager med dets mange Kaalgaarde sit Ry som Harens bedste Hjemsted i Danmark. De opnaaede her en usædvanlig Størrelse, men forvæntes i den Grad, at de døde af Sult, naar man, som oftere forsøgt, slap dem ud paa andre Vildtbaner.[9]

En Side af Danmarks Dyreliv, for hvis Rigdom særlig Fremmede havde Øje, var alle de Fugleflokke, der til Lands og Vands, især til visse Aarstider, gjorde Indtryk ved deres Talrighed. Allerede de ejendommelige, graa Krager med sort Hoved og Hale, der i store Sværme slog ned og synede dobbelt paa

Snemarker, tiltrak sig deres Opmærksomhed;[1] men endnu mere den utallige Vrimmel af Søfugle, som Vinteren samlede om de sidste, aabne Vande, naar Frosten truede med at tillægge Sund og Belt. Den ovennævnte Fyrste af Anhalt udbryder i Forbavselse ved Synet af de mange vilde Svaner, da han i Marts Maaned satte over Lillebelt.[2] En anden vidtberejst Fremmed paastaar aldrig at have set Mage til de Flokke af Vildænder, der ligesom et Tæppe dækkede Isflagerne mellem Sprogø og Sjælland.[3] Ved Hallands Kyster var det især om Sommeren, at Svaner, Vildgæs og Ænder søgte did. De holdt sig enten mellem Skærene i store Sværme eller trak ind over Land til Søerne i det Indre. De afgav en ikke ringe Indtægtskilde for Beboerne.[4]

Forestille vi os hele dette brogede Liv i Skov, paa Mark, i Luft og paa Vandet, og føje vi dertil, at Søer som Hav dengang vare fiskerigere end nu; huske vi fremdeles, at de tamme Dyrs Liv i hin Tid tilbragtes mere i det Fri, end man i vore Dage finder rigtigt, Hestene gik hyppigt ude om Vinteren, Faar og Geder gjorde det samme, Køerne toges kun ind, naar Kulden blev meget streng, og store Flokke af Svin befolkede Skovene til henad Jul; glemme vi sluttelig ikke Datidens talrigste smaa Husdyr, de flittige Bier, der fra Staderne i Kaalhaven utrættelig søgte ud til Grøftekanter og Overdrev eller summende befolkede Linden i Blomster, saa kunne vi sikkert slutte, at hin Tids Dyreliv maa have gjort et langt mere rigt og mangfoldigt Indtryk end det, som Nutidens frembyder.

Norges Dyreliv overgik Danmarks, ikke saa meget ved Stykkernes som ved Arternes Antal, og først og fremmest ved den hele Indflydelse, som Dyrenes Forekomst udøvede paa Landets Karakter. Landet var storartet og vildt, opfyldt af uhyre Skove og kun lidet bebygget. Herved fik Dyrelivet en egen Kraft. Medens i Danmark dets Modstand forlængst var brudt, og dets vedblivende Rigdom for en stor Del beroede paa en velvillig Indrømmelse fra Menneskets Side, var det i Norge endnu i Stand til at udfolde en trodsig Modstand, føre en sidste Kamp om Besiddelsen af Landet. Det 16de Aarhundrede har dobbelt Interesse, fordi det paa engang viser os denne Kamp og dens Udfald.

Som de tre vigtigste Forkæmpere for Landets Uafhængighed maa nævnes: Bjørnen, Ulven og Elsdyret. Indbyrdes Fjender havde de en fælles Modstander i Mennesket. Især Bjørnen udmærkede sig i denne Kamp og førte den derhos paa særlig ridderlig Vis, idet den, som der paastodes, aldrig gik to mod en, men selv ene, naar den kom i Aande, ikke veg for en hel Flok Mennesker.[1] Den langvarige Krig blev først afgjort, da man lidt efter Aarhundredets Midte i Stedet for Buer og Spyd begyndte at anvende Bøsser i Striden. Herved blev Partiet altfor ulige. Før Aarhundredets Slutning havde Krudtet skaffet Mennesket Sejren.

Om Bjørnenes Talrighed i det 16de Aarhundrede faar man et Begreb, naar man hører, at alene en enkelt Mand i Nedenæs Len i én Vinter med sin Staalbue skød ikke mindre end 15 Bjørne. Hyppigst forekom de mærkeligt nok paa Lofotens og Vesteraalens Øer, hvor de i Modsætning til, hvad de ellers plejede, endogsaa optraadte i Flokke.[2] Deres Levevis var højst forskellig til de forskellige Aarstider. Om Vinteren laa de i Hi i et Leje, redet af Mos, Græs og Løv, helst under et fremspringende Fjeld og i Læ for Nordostvinden. Dog paastod man, at nogle vare saa træske, at de med Flid valgte et sludfuldt Sted, hvor man mindst vilde falde paa at søge dem. Ligesaa antoges de alle at ligge i «Udleje», det vil sige i et foreløbigt Leje i nogen Afstand fra det egentlige, for at prøve, om der var Fare, og lede Fjenderne paa Vildspor. Ved Nysne, for at Sporet ikke skulde findes, begave de sig til det rette Vinterleje, krøb deri, lod sig sne til og laa saa under Sneen i en dvalelignende Tilstand, ovenfra kun kendelige paa et Par rødbrune Aandehuller i den dybe Sne og saa en svagt lullende Lyd, ikke ulig en Kats Snurren.

Ved Foraarstid gik de atter ud af Hiet, magre, stive og vaklende paa de ømme Labber. Det fortaltes for vist, at deres første Maaltid da var en Myretue for at bringe Fordøjelsen i Orden ovenpaa den lange Faste.[3] Derefter levede de et godt Fjerdingaar igen af Løv og Græs, holdt sig for sig selv og skyede at ses, i Bevidsthed om deres Svaghed.

I disse to Tidsrum vare altsaa Bjørnene højst uskadelige Dyr. Anderledes teede de sig i det tredie. Ved Midsommertid kom der nyt Liv i dem. Alt som Naturen udfoldede sine rige Gaver, voksede ogsaa Lysten hos dem til at nyde disse. Instinkt-

mæssigt vaagnede Trangen til at spise sig alvorligt ud før den lange Vinterhvile. Nu smagte Bladene dem ikke længer; det skulde være Bær. Blaabær, Bringebær og deslige. De nøjedes ikke mere med stille knurrende at sidde ved Fossen og lytte til dens Brusen. De svømmede selv ud i Elven og fangede Fisk eller foretrak at hale Laksørredkurve og Aaleruser i Land og fortære Indholdet. Bestandigt dristigere nærmede de sig Bøndernes Gaarde, høstede Blandkornet, idet de trampede Byggen ned og strøg Havren af Straaene og aad den, plyndrede Tørfisk-Beholdningerne, eller fik ved Kysten fat i Trantønderne, drak Trannen ovenaf og væltede Leveren ud.[1] De endte med ved Nattetid at angribe Bondens Indelukke, hvor de altid vidste behændigt at bortføre den fedeste Buk eller Vædder. Stundom svømmede de ogsaa ud til Øerne langs Kysten for at gæste de derværende Kid og Lam. Undervejs kunde man da møde dem, og vare de trætte, søgte de at entre op i Baaden. Havde Bonden en skarp Øxe hos sig, gjaldt det Bjørnens Forlabber. Men enkelte paastod dog, at naar man lod den komme op, satte den sig ganske stille og beskeden i Stavnen.[2]

Et Gode var der i al denne Ufærd, det var, at samme Bjørn aldrig gæstede samme Bondes Gaard mere end én Gang om Aaret og aldrig bortførte mere end ét Stykke Kvæg ad Gangen, om end den altid valgte det bedste. Heraf den gamle Regel: at hver Bonde er Bjørnen et fedt Faar skyldig til Høstkost. Hvor dyre imidlertid den Slags Underholdninger kunde være, kan ses af, at alene en eneste Bjørn, der husérede i et Sogn i Listerlen omkring Aaret 1576, ved hver Nat mellem St. Hans og Allehelgens Dag at bryde ind gennem Taget paa Faarehusene og medtage et Faar, i Løbet af tre Aar fik fortæret flere hundrede Faar, førend den blev skudt.

Værre var de Scener, hvortil Skoven kun blev Vidne. Her kunde Bjørnen optræde mere dristigt blandt det løsgaaende Kvæg. Hvis det var et godt Rønnebær-Aar, stillede alt sig endnu uheldigere, thi da fik den sine Tænder fordærvede af de mange sure Bær og kunde nu kun læge dem med varmt Blod. Saa begyndte Myrderierne i større Stil. Ofte angreb den da Heste og Køer, den sprang paa Ryggen af dem, bed dem over Boven, sugede Blodet af dem og red dem til de styrtede. Var det en særlig Ildgernings-Bjørn, kunde den stundom blive ved at myrde mere, end den kunde fortære. Aar 1599 dræbte saa-

ledes en Bjørn i Landvik Sogn i Nedenæs Len paa en Nat 3—4 Øksne og en anden Nat Heste og Øksne til en Værdi af 240 Kroner. Kun meget sjældent turde Hestene optage Kampen; vendte de Baghovene til, vare de fortabte, thi saa fik de snart Bjørnen paa Ryggen. Enkelte vidste dog at tage imod den. De vendte bestandig Bringen frem, stødte med Frembenene, der skarpt beslaaede kunde faa det til at knage selv i en Bjørn, og bed samtidigt efter Bjørnens Pande, hvis Skal er temmelig tynd og kun dækkes af den fremskudte, rynkede Nakkehud. Paa denne Vis kunde de stundom faa Bugt med den. Saaledes dræbte i Aaret 1565 en Hest i Listerlen en Bjørn. Hesten var efter Kampen næsten kvalt i Bjørnehaar, der hang den mellem Tænderne. Man vidste ogsaa allerede dengang at fortælle den endnu gængse Historie om Bjørnen, der som Rytter blev ført til Bondens Gaard og der dræbt.[1] Men i Reglen vare Hestene saa bange for Bjørne, at de fnyste og stejlede af Angst og oftest løb løbsk, naar de blot skulde trække en Slæde med en fældet Bjørn fra Skoven.

Kun sjældent angreb Bjørnen Mennesker. Kom man pludselig over den, flygtede den skræmt; sad den i et Træ, lod den sig falde ned som et sammenrullet Nøgle og løb sin Vej. Men i Reglen fattede den snart efter et andet Sind og vendte tilbage for at se paa den, der havde forfærdet den. Saa var det bedst at gaa af Vejen for den. Dog angreb den sjældent, uden at den var eller troede sig at være først overfalden af Modparten. Under Kampen rejste den sig paa Bagbenene og værgede sig med stor Tapperhed. Der maatte stødes til, for at Spydet skulde gaa igennem dens tykke Pels, og ve den, hvis Spydstang brast, eller hvis Kugle ikke ramte Hjertet. Det var næppe uden Grund, at man tidligere havde lagt en Dæmper paa det altfor vilde Mod ved den Lov, at hvo der frivilligt indlod sig i Kamp med en Bjørn og mistede sit Liv derved, ikke maatte begraves paa Kirkegaarden. Forholdene nødvendiggjorde imidlertid hyppigt en slig Kamp. Den eneste Forsigtighed, man turde tillade sig, var at møde saa vidt muligt mandstærke. Indførelsen af Bøsser betegnede en Vending i Bjørnenes Historie. Fra den Stund dette Vaaben blev almindeligt, aftog Bjørnene i Antal, og deres Optræden blev langt forsigtigere. Og med Rette. Thi medens det endnu var ærlig Kamp at tage Tag eller at slaas med Forlabber, Haandspyd og Kniv, saa var det et højst ulige Parti: med Ryggen mod en Stamme, for ikke at bides i Bagkroppen af de smaa

bjæffende Hunde, paa Afstand at gennembores af Kugler, uden at faa saa meget som lagt Lab paa en eneste af Angriberne. Omtrent med Aaret 1570 var Bjørnenes gyldne Tid forbi.

En egen Slags Bjørne, der ikke hørte hjemme i Norge, men stundom dog gæstede Landet, var de hvide Isbjørne. De kom drivende med Isbjergene, rimeligvis fra Grønland og Spitsbergen, og levede undervejs af de utallige Sælhunde-Unger, der fandtes paa disse flydende Boliger. Naar de svømmede i Land, vare de meget farlige at møde, thi de fo'r lige paa og frygtede hverken Spyd eller Bøsse. Til Island kom de ofte. En stor Flok, der ved Aarhundredets Slutning landede paa Magerø lidt øst for Nordkap, fik man heldigt Bugt med.

Skønt Ulven er et svagere Dyr og langt mere frygtagtig end Bjørnen, anrettede den dog mere Skade paa Kvæg og Ejendom end Bjørnen. Det kom for en stor Del af, at den aldrig som denne nøjedes med et enkelt Stykke Kvæg, men ihjelbed alt, hvad den fik fat paa, selv om det langt oversteg, hvad den med sin glubende Appetit formaaede at fortære. I Modsætning til Bjørnen optraadte den gerne i Flokke, hvorved de enkeltes Mod og Evne til at skade højlig forøgedes.

Om Sommeren holdt de sig som oftest oppe i Fjelde og Ødemarker, hvor der var Vildt nok for dem at jage. Det var mere uforvarende, naar de paa denne Tid havde Sammenstød med Faareflokke. Men naar Kulden begyndte at tage til, gik de gerne vesterpaa, ud mod Søkanten. I Flokke paa 30—40 Stykker kom de da ned ad Fjeldene, en for en, alle sættende Fødderne i samme Spor, saa at deres Tal ikke kunde kendes. Man mente at kunne skelne en egen Slags iblandt dem, der var mindre og sortere end de almindelige Graaben og derhos vildere, thi de sparede ikke Mennesker, om de kunde komme over dem. De kaldtes Fjeldskridere og var med Grund særligt frygtede.

Sne og Is var Ulvenes Element. Isen byggede dem Bro til mangt et Sted, hvorfra Sommeren udelukkede dem, og Sneen skaffede dem Sejr over mangt et Dyr, som ellers var dem langt overlegent i Hurtighed og Styrke. Ikke blot Hjorte, men Rensdyr, ja selv Elsdyr blev deres Bytte, naar de joges ud i dyb, foroven frossen Sne, hvor de skar deres tynde Ben eller sank igennem, medens den lettere Ulv snart kom dem i Nakken. Allerbedst gik det, naar det lykkedes Ulvene at drive dem ud paa glat Is, hvor Fødderne gled fra dem, saa de uafbrudt faldt. Men lyk-

kedes det Elsdyret at faa Bagdelen støttet til et Træ eller en Klippe, saa kunde det med sine stærke Fremben knuse Panden paa mangen en Ulv, før Flokken fik det overvældet.

Angrebene paa Bøndergaarde skete ofte efter en vis Plan, idet en enkelt Ulv lokkede Hundene efter sig, og Flokken derpaa stillede sig mellem Gaarden og dem, sønderrev dem og fortærede dem tilligemed deres egne, faldne Kammerater. Tillod Forholdene fortsat Angreb paa Gaarden, var Faarestalden naturligvis det Punkt, der først søgtes. Her myrdedes alt.

Størst Ødelæggelse anrettede dog Ulvene ufrivilligt. Det var en bekendt Sag, at de stundom blev som besatte, og hvad de i denne Tilstand bed i, blev forgiftet. Træer og Græs visnede, Dyr — paa Heste og Svin nær — bleve syge, og hvis de ikke straks dræbtes, bredtes Smitten med utrolig Hast. Paa denne Vis kunde mange Faareflokke blive ødelagte, naar ikke Hyrden var meget paapasselig. Og det var ingen let Sag at tage sig i Agt, thi man paastod, at selv en ulvebidt Græstot blandt Høet var nok til at bringe Smitten ind i en Fæstald. Aar 1570 blev Nedenæs Len hjemsøgt af en slig Ulvegalskab, og mange hundrede Køer og Faar omkom. Fem Aar efter gentog det samme sig. Paa Gaarden Løland kom nemlig i Vinteren 1575 en gal Ulv farende ind i Forstuen efter Hunden. Denne smuttede ind i Stuen. Men Ulven efter, og op i Højsædet, hvor Bonden endelig fik dræbt den med en Bredøkse. Hvad enten nu Hunden virkelig var bleven bidt, eller bagefter har fortæret sin dræbte Fjende, vist er det, at den blev gal, bed andre Hunde, der atter forplantede Sygen til Lenets Faareflokke.

Af virksomme Midler mod denne Sygdom kendte man to. Det ene var den saakaldte Nød-Ild. Den maatte tændes paa den oprindelige Vis ved at gnide to Stykker Træ mod hinanden. Derpaa fordeltes den til 4 Baal paa Marken, mellem hvilke man drev Kvæget saaledes, at Røgen slog sammen over det. Det andet Middel, som det ikke var Hvermands Sag at skaffe til Veje, bestod i den saakaldte Bu-Sten, som skulde lægges i det Vand, Kvæget fik at drikke. Ved dens Kraft stansede Sygen. Senere var det navnlig Taterne, der paastod at være i Besiddelse af disse mægtigt virkende Stene.[1]

Man tager næppe fejl, naar man i disse Sygdomme blandt Ulvene ser Grunden til de gaadefulde Omslag fra Talrighed til næsten Forsvinden og omvendt, som har været betegnende for

dette Dyrs Forekomst i Norden lige til vore Dage.[1] For det 16de Aarhundredes Bevidsthed stod Ulven med Rette som det uhyggeligste blandt Rovdyrene, og Overtroen anviste Ulven en fremtrædende Plads i det Underfuldes Verden.

I Modsætning til Ulven var Elsdyret eller Elgen et temmelig uskadeligt Dyr. Den mindede i sit Ydre om en stor forvokset Hjort, en Mand kunde staa oprejst under dens Bug. Farven var brunlig, og paa Hovedet havde Hannen et Par brede, skovlede Horn, der lignede to vældige, visne Egeblade. Fredsommelig og godmodig yppede den nødigt Kiv med nogen. Kun for at redde sit Liv smed den en Ulv over Hovedet paa sig eller slog dens Pande ind med sine stærke Forben. Ellers indskrænkede dens Selvforsvar sig til det mindst mulige. I Nedenæs Len kastede saaledes en Mand sit Spyd efter et Elsdyr, men ramte det ikke. Elsdyret stillede sig da paa Spydet og saa paa ham. Han kastede et nyt, et tredie og et fjerde Spyd. Men bestandigt slog Elsdyret dem fra sig og blev staaende over dem, saa at han ikke kunde faa dem. Han krøb da ned af Klippen, som han stod paa, gik hen til det, og da det ikke gjorde Tegn til at vige, fældede han roligt med sin Økse det nærmeste Træ, der ved sit Fald endelig tvang Elsdyret til at flytte sig fra Spydene.

Om Sommeren opholdt de sig paa Fjeldene i Landets Indre, men mod Vinteren tyede de ned til Kysten til de store Skove, hvor de blev staaende Vinteren over og ernærede sig af Grene, Bark og Mos af Træerne. De var meget regelmæssige med dette deres Vinterophold. Hvert Elsdyr søgte nøjagtigt til den samme Skov, hvor det først var kommet som Barn, og vedblev hermed til sin Død. En enkelt Mand kunde saaledes i sin Skov have indtil 50 Elsdyr staaende. Man fredede om dem, idet Skovens Ejer aarligt kun skød 3 til 4 af dem og lod Resten ved Vaaren gaa til Fjelds. Denne Vinterslagtning gav et betydeligt Udbytte, thi et Elsdyr svarede i Kød til to Okser, og dets Hud gjaldt ligesaa meget som tre Hjortehuder. Faa Billeder vise os saa tydeligt Forskellen mellem dengang og nu som disse fredeligt ventende Elsdyr i de længst forsvundne Skove, et Sindbillede paa Naturens daværende Rigdom.

Det var imidlertid klart, at dette Forhold ikke kunde vedblive. Navnlig var det uforeneligt med Krudtvaaben. Den første Virkning af disse viste sig i en kongelig Forordning af 1573, hvorved det forbødes at skyde Elsdyr til urette Aarstider,[2]

et tydeligt Udtryk for, at den planløse Nedskyden nu var begyndt. Denne lod sig dog ikke stoppe ved en Forordning, og da mod Aarhundredets Slutning flere ugunstige Forhold stødte sammen, tilintetgjordes brat Elsdyrets Glanstid i Norge. I de tre Aar 1596—98 herskede der nemlig stor Nød i Landet, især paa «Agdesiden»[1], det er: mod Syd langs Havet. Man maatte spise Brød lavet af Bark, Halm og Avner. Samtidigt var Vintrene meget strenge, og oppe i Landet laa Sneen paa jævn Jord 5—6 Alen høj. Da nu Elsdyrene, kuede af Kulden, søgte ned mod Skovene ved Kysten, blev de allevegne undervejs ivrigt skudt paa som en god Erstatning for det i Utide slagtede Kvæg. De, der slap ned til Kysten, fik lignende Behandling af deres Værter dèr. Og hvad Mennesker ikke nedlagde, sønderreves af Ulvene i den dybe Sne. Hermed forsvandt Elsdyrene ganske fra det sydlige Kystland og udtyndedes stærkt i hele det Søndenfjeldske. Om deres tidligere Talrighed kan man danne sig et Begreb, naar man hører, at de ikke blot i Skovene langs Kysten, men helt op i Gudbrandsdalen, ved deres Horn og Huder i lange Tider, indtil Geværer ret kom i Brug, havde udgjort en betydelig Indtægt for Befolkningen.[2]

Foruden disse Hovedrepræsentanter for det kraftige Dyreliv i Norge fandtes der en Mængde mindre Dyr, om hvilke alle det gjaldt, at de dengang optraadte langt talrigere end nu til Dags. Blandt disse maa først nævnes det vilde Rensdyr og Hjorten. Den vilde Ren strejfede dengang som nu om paa de høje Fjeldvidder ligefra Hardanger til Nordkap. Isranunkler og Rensdyrslav var dens Næring oppe i disse lette Luftlag, hvor dens Fjende, Fluen, ikke kunde forfølge den. Men medens det nu ikke er saa ganske let at komme den paa Skud, og man omhyggeligt gemmer Kødet af det fældede Dyr,[3] ansaas det dengang for ingen sær Kunst at slaa dem med Spyd, naar de kom i uhyre Flokke. Jagten anstilledes hyppigt alene for de 4—6 Skillings Skyld, som en ung Rensdyrhud kunde indbringe, idet man lod det flaaede Dyr ligge.[4] Rensdyrenes daværende Talrighed turde muligt staa i Forbindelse med, at deres værste Efterstræber paa Højfjeldet, Jærven, dengang synes at have været sjældnere end nu. Dette Dyr er vidt berømt for sin Madlyst, som tillader det at fortære et Bytte, der er flere Gange større end det selv. Jærvens lækreste Spise er netop Rensdyret. Men af Jærve fældes der mærkeligt nok nu flere og forekommer vel altsaa ogsaa flere end tidligere. Medens der i de tyve Aar 1846—65 vides at være fældet

mindst 1,045 Jærve i Norge, hvoraf omtrent Halvdelen i Finmarken,[1] hedder det i Beretningen fra det 16de Aarhundrede, at «Jærven er et sjældent Dyr her i Landet, saa at dersom man kan faa én Jærv i et Len hvert tredie Aar, da er det dermed gjort; dog fanges der flere højt oppe i Landet».[2]

I vore Dage er Hjorten sammentrængt til Romsdals Amt og de nærmest liggende Øer, især Hitterøen.[3] Denne Ø udmærkede sig ogsaa i det 16de Aarhundrede ved sin Rigdom paa Hjorte,[4] men forøvrigt forekom dette Dyr meget talrigt overalt i Norge. Man kan slutte sig til deres Mængde, naar man hører, at en enkelt Mand i det Søndenfjeldske i Høsten og Vinteren 1550 skød med sin Bue ikke mindre end halvandet hundrede Stykker. Det var kun Huderne, han havde Brug for, Kødet lod han ligge i Skoven og raadne, undtagen hvad han paa Stedet selv kunde fortære. Var der alt forhen saa stort Mandefald blandt Hjortene, vil det forstaas, at de ikke kunde modstaa Krudtets Virkninger. Regeringen udstedte vel nogle Forordninger, hvorved Jagten forbødes. Det befaledes endogsaa, at Hundene, ligesom i Danmark, skulde staa bundne eller være lamhuggede paa det ene Ben.[5] Men disse Befalinger svarede saa lidt til Forholdene i Norge, at de snart efter maatte tages tilbage. Allerede Aar 1568 tillodes det hver Bonde paa sin egen Grund at skyde 2 Dyr aarligt i Høsten.[6] Sagen afgjordes imidlertid temmelig brat det næste Aar, idet de slappede Jagtbestemmelser i Forening med de forbedrede Skydevaaben fremkaldte saa mange Krybskytter, at Hjortene paa én Vinter næsten ganske blev lagt øde søndenfjelds.

I Danmark synes man ikke at have agtet det norske Dyrekød højt, hvad enten det nu ansaas for i og for sig grovere eller blot for mindre vel behandlet end det danske. Medens saltet Vildbrad ellers betragtedes som en finere Ret, der ikke til Hverdag vankede i Borgestuen, se vi Frederik den Anden underholde Arbejdsfolkene ved Frederiksborgs Opførelse med saltet Vildbrad fra Bergenhus.[7]

Om Natten begyndte der et ganske eget Liv at røre sig i Skovene, naar Lossen med sine funklende Øjne sneg sig ud paa Harejagt, naar Maaren steg til Vejrs efter Egern eller milevidt gennemtravede sit Jagtdistrikt, og den lille vævre Hermelin jog efter Skovmus. Nattens Tid var deres, saalænge var de Eneherrer i Skoven. Selv den store Tjurfugl maatte lade sit Liv,

naar den skrattende fløj op, omklamret af Maaren. Men Dagen hævnede Nattens Uret om end blot med ny Vold. Naar Nattens Sejrherrer lyssky krøb sammen i Trætoppe og Huler, kom en anden Fjende efter dem, Mennesket, for at berøve dem deres Skind. Det var egentlig kun Lossen, der kunde yde nogen Modstand. Angrebes den paa Jorden, kastede den sig paa Ryggen, rullede sig sammen og flængede hver Angriber med sine skarpe Kløer. Hermelinen derimod var et let Bytte, naar den først var opdaget. Ved Synet af et Menneske gemte den sig vel straks. Men snart efter maatte den titte ud, hoppede saa frem og legede, indtil den blev skudt.

At Antallet af Pelsdyr i Norge maa have været overordenligt stort, kunne vi ad forskellige Veje slutte. Men bestemte Opgivelser savnes. Ingen af Parterne, hverken de Fremmede, der hemmeligt opkøbte Skindene hos Bønderne, eller Regeringen, der stadigt paastod, at den ikke nær fik, hvad den behøvede og hvad der tilkom den, kunde ønske, at de sande Tal kom for Dagen. Det er da kun Enkelt-Opgivelser, der kunne tjene os til Oplysning. Saaledes fik Dronningen aarligt 1,600 Hermelin-Skind fra Jemteland.[1] Et langt fyldigere Begreb faa vi imidlertid ved Sammenligning med de lige stillede Nabolande, Sverig og Finland, om hvilke gode Oplysninger ere bevarede. Fra Kalmar udførtes der i Aaret 1551 ialt 10,480 Egern- og Hareskind; Aar 1569 fra Stockholm af samme Slags Skind ikke mindre end 137,966; fra Øregrund i Uppland Aar 1562 81,120 og fra Wiborg i Finland i Aaret 1558 det betydelige Antal: 285,940 Skind. Af de langt finere Hermelin-, Odder- og Maarskind udførtes der fra Stockholm i Aaret 1550 ialt 4,150 og fra Wiborg i Aaret 1558 18,079 Skind.[2] Vil man fra disse Tal slutte sig til Antallet af de fældede Dyr, maa det ikke lidet forøges, da jo selvfølgelig en stor Del Skind blev i Landet, hvor saavel Klima som Mode fordrede, at Klæderne skulde være forede med Skind. Der er ikke nogen Grund til at antage, at Pelsdyrene paa denne Tid have været mindre talrige i Norge end i Sverrig og Finland.

Til Musenes Gruppe hørte nogle Dyr, som vi kortelig skulle berøre. Husmusen var den samme dengang som nu. Derimod fandtes i det 16de Aarhundrede blot den sorte Rotte i Norge. Den var mindre skadelig end dens Efterfølger, den brune Rotte, der i Slutningen af det 18de Aarhundrede trængte ind i Landet og overalt har fordrevet sin Forgænger. For

Øjeblikket findes den sorte Rotte kun paa Kongsberg og et Par andre Punkter.[1] Fælles for begge Rottearter var, at de ikke have kunnet trives paa visse Steder af Kysten, saasom Jæderen og Lister, ligesom ogsaa i enkelte Dalfører i det Indre.

Til Musene hørte fremdeles den mærkelige Lemæn eller Lemming. Den levede paa Højfjeldet, var paa Størrelse som en Rotte, men slankere bygget, og smuttede vævert om deroppe med sin gule Ryg med de to smalle sorte Striber henover. Dens Natur medfører, at den i visse Aar, der er særligt gunstige for dens Udvikling, udvandrer til Dalene i uhyre Flokke. Ryg ved Ryg, «som fjorten Dages Gæslinger paa fire Ben», myldre de da nedad Fjeldene, ødelæggende Markerne, omkredsede af Høge, Ugler og Ræve, men lige ustandseligt ilende fremad, indtil endelig Havet spærrer dem Vejen. Den første Vinter tilbringe de i Jordhuller og Lader, næste Høst er gerne Flokken sammensmeltet til en Ubetydelighed.

Det var naturligt, at en saa mærkelig Tilsyneladelse maatte vække stærk Opsigt i det 16de Aarhundrede. Forsaavidt man ikke i disse Tog blot saa et øjeblikkeligt Udbrud af Guds Vrede mod Befolkningen, forklarede man sig Dyrene som fødte af Skyerne, hvori deres Æg skulde være sugede op andensteds fra, og udrugede af Solens Varme. Denne Forklaring sandsynliggjordes ikke lidet ved, at Borgemester Christen Nielssøn i Stavanger selv havde set tre levende Lemminger falde ned fra Skyen ved Siden af hans Baad. Det største os bekendte Lemæntog i det 16de Aarhundrede skete i Aaret 1580. Det udgik fra Jemteland og Fjeldene ved Trondhjem og strakte sig helt ned til Skagerak. Hvor stort Toget har været, kan sluttes af, at der hengik to Vintre, førend alle Deltagerne vare dræbte.

En Gnaver, hvis Levevis giver den særlig Interesse, er Bæveren. Den forekom almindeligt paa den skandinaviske Halvø og var næppe helt forsvunden i Holsten,[2] medens den derimod synes at have været udryddet i Danmark. I Norge var det vistnok især ved Elvedragene i Telemarken, Solør og Østerdalen, samt i Jemteland og Nordland,[3] at den byggede sine kunstige Boliger. Tør vi slutte fra de tilsvarende Forhold i Sverig, har den aarlige Udførsel af Bæverskind næppe været ganske ubetydelig.[4]

De uhyre Fugleflokke i det nordlige Norge gjorde et enduu

mere overvældende Indtryk end de tilsvarende ved Sund og Bælt i Danmark.

Ville vi sluttelig sammenligne Dyrelivet i Danmark og i Norge kunne vi ikke finde nogen bedre Maalestok end den, som Datidens Jagtforhold frembyde. At Jagten var rig i begge Lande er sikkert. Men medens den i Danmark væsentlig kun var en Adspredelse, udgjorde den i Norge endnu et virkeligt Erhverv og befandt sig endda i mange Egne paa sit første Udviklingstrin, hvor man ikke ænser Dyrets Kød, men kun jager for Skindets Skyld.

Folk.

Vi have betragtet Landet i det 16de Aarhundrede, dets Form, dets Skovvækst, Jordbundsforhold, Klima og Dyreliv. Vi skulle nu kaste et Blik paa det Folk, der beboede Landet, og søge at danne os et almindeligt Indtryk deraf, idet vi først undersøge Befolkningens Størrelse, dernæst dens Fordeling og og sluttelig dens Bestanddele.

De Hjælpemidler, som vi besidde til at bestemme Nordens Folkemængde i det 16de Aarhundrede, ere kun ringe. Egentlige Folketællinger begyndte man i de skandinaviske Lande først at foretage ved Midten af det 18de Aarhundrede, i Sverig 1751, i Danmark og Norge 1769.[1] Nogenlunde sikre Slutninger om Folkemængden lade sig kun føre tilbage til Midten af det 17de Aarhundrede. Selv om vi række os videst, staa vi altsaa dog næsten et Aarhundrede fjernet fra den Tid, vi ønske Oplysninger om. I Mangel af bedre maa vi da nøjes med en usikker Sandsynligheds-Beregning.

Danmarks Befolkning i Aaret 1657 kan vistnok, uden at nogen stor Fejl begaaes, anslaaes til at have udgjort henved 1,200,000 Indbyggere, heri indbefattet Beboerne i Skaane og Blekinge samt den kongelige Del af Sønderjylland og Holsten.[2] Norges Folkemængde har i Aaret 1665 efter al Sandsynlighed været omkring 450,000 Mennesker.[3] Vil man ud fra disse Tal søge at naa til et rimeligt Overslag over Danmarks og Norges Indbygger-Antal i Slutningen af det 16de Aarhundrede, maa man først og fremmest erindre, at begge Lande vare blevne for-

mindskede i Mellemtiden. Danmark ejede i Aaret 1657 ikke længere Halland, Gulland, Øsel og Delene af Ruslands Kyst; Norge havde før Aar 1665 mistet baade Bahuslen, Herjedalen og Jemteland. Disse Landsdeles Befolkning maa da altsaa føjes til. Fremdeles maa det tages med i Betragtning, at man ikke her som ellers under almindelige Forhold tør antage, at en jævn Tiltagen af Befolkningen havde fundet Sted i den nærmest forudgaaende Tid. Forholdene efter Aar 1600 havde nemlig langtfra været gunstige. Gentagne fjendtlige Hærgninger og mere og mere trykkende Landboforhold havde hæmmet og kuet Tilvæksten i Danmark. I Norge havde lignende Forhold, om end i ringere Grad fremkaldt lignende Virkninger. Man har derfor vistnok med Rette betegnet Størstedelen af det 17de Aarhundrede som en stadig Tilbagegangs Tid, hvad Folketallet angaar.[1]

Omvendt stiller Forholdet sig i det 16de Aarhundrede. Renæssancens fremdrivende Kraft gjorde sig gældende ogsaa paa dette Omraade, De hyppige Smitsoters Ødelæggelser erstattedes, som vi senere skulle se, ved en forbavsende ægteskabelig Frugtbarhed. Den stærke og almindelige Fremgang i Velvære dækkede endnu over Landbo-Forholdenes Brøst og gjorde Bondestandens Vilkaar taalelige. Syvaarskrigens Ødelæggelser endelig ramte kun en mindre Del af Landet; og i selve disse hærgede Landsdele lader sig efter Krigens Ophør en rask Fremskriden i Folkemængde paavise.[2] Samle vi alle disse Hensyn, maa det vistnok snarest anses for lavt beregnet at anslaa Danmarks Folkemængde henimod Aar 1600 til omtrent 1,400,000 Mennesker, og Norges samtidige Befolkning til omtrent 600,000; det samlede Indbygger-Antal altsaa til 2 Millioner.

Et Tal som dette er vildledende, naar det ikke ses i sin rette Belysning. Nu for Tiden summer det kun lidet i Forhold til de store Folketal, vi efterhaanden er bleven vant til. Danmark og Norge har nu hver for sig snart naaet til 2$^1/_2$ Millioner, og Sverig har forlængst overskredet det dobbelte Indbygger-Antal. Og endda ved vi alle, at de skandinaviske Lande kun er svagt befolkede mod de store europæiske Stater. Storbritannien og Irland tæller paa et lignende Fladerum som Norge 42 Millioner, og Frankrig har, skønt mindre end Datidens Danmark-Norge, en Befolkning af 39 Millioner. For ret at forstaas, maa imidlertid hine 2 Millioner ses, ikke i Forhold til vore Dage, men til deres

egen Tid, det daværende Europa. Og saaledes set skifte de betydeligt i Værd. Sverig talte paa samme Tid næppe mere end 900,000 Indbyggere.[1] Det nu saa mægtige England nøjedes omkring Aar 1600 med en Folkemængde af 5 Millioner, Skotlands Indbygger-Antal overskred vistnok ikke 800,000.[2] Under saadanne Omstændigheder vil det forstaas, at det forenede Rige Danmark-Norge ikke blot omfattede et betydeligt Land-Omraade, men ogsaa ved sin Folkemængde indtog en ret anselig Plads i Europa.

Spørge vi om denne Befolknings Fordeling, saa møder os her, saa vidt vi kan skimte, ikke ubetydelige Afvigelser fra Forholdene i vore Dage. Vi skulle søge at bestemme disse Afvigelser, idet vi betragte Befolkningens daværende Fordeling fra et tredobbelt Synspunkt: Først Fordelingen over de enkelte Landsdele, dernæst Forholdet mellem Land og By og endelig mellem de forskellige Aldersklasser.

Hvad Befolkningens Fordeling over de enkelte Landsdele angaar, skulde det paa Forhaand synes naturligt, at hver enkelt Landsdel havde et til sin Størrelse svarende Indbygger-Antal. Som bekendt slaar imidlertid denne Regel næsten aldrig til; utallige andre Betingelser gribe omdannende ind, og forstyrre dette simple Forhold. Blandt de mange Betingelser, hvis Betydning er os mere eller mindre klar, synes for Danmarks og Norges Vedkommende Skovenes Omfang i den paagældende Egn at spille en ikke liden Rolle. Kaste vi et Blik paa Nutidens Forhold, saa viser det sig, at de skovrigeste Landsdele tillige er de bedst befolkede og omvendt: Det Søndenfjeldske er tættere befolket end det Vesten- og Nordenfjeldske, Øerne end Jylland, Østjylland end Vestjylland.[3] Og at dette ikke er helt tilfældigt, synes at fremgaa af, at selve Befolkningens Tilvækst er svagere i de skovløse Egne, end i de skovrige.[4] En lignende Overensstemmelse lader sig paavise i den forbigangne Tid: Islands blomstrende Tid faldt sammen med dets Skovrigdom.[5] Da det Vestenfjeldske og Nørrejylland endnu besad deres storartede Skove, var disse Landsdele i afgjort Overvægt.

Overensstemmelsen lader sig imidlertid forfølge dybere, og her synes vi at finde Sporet af den Udviklings Lov, der siden Oldtiden har raadet for Befolkningens Fordeling i Danmark og Norge. Det lader sig paavise, at Tyngdepunktet for begge Landes Velmagt i den historiske Tid langsomt har bevæget sig

fra Vest imod Øst. I Oldtiden var Jylland og Norges Vestkyst de folkerigeste Landsdele. Norges Historie begynder ved dets Kyst, og om Jyllands tidligere tætte Befolkning vidne blandt andet de mange Gravhøje. I Bryndum Sogn i Ribe Amt findes saaledes alene 180 Høje,[1] i Salling fandtes for kort Tid siden ikke mindre end 1,100[2] o. s. v. Middelalderen igennem holdt denne Overvægt sig. Jylland var stadig den rigeste og vigtigste Landsdel, Trøndelagen og Bergens Opland de toneangivende. Først den nyere Tid saa Forholdet skifte. Øerne og det Søndenfjeldske have overvundet deres vestlige Medbejlere, Ribe har maattet vige for København, Trondhjem og Bergen ere blevne overfløjede af Christiania. Jævnsides med denne Bevægelse har der fundet en anden Sted, idet Skovene har holdt Trit med Befolkningen, Da de maatte vige paa Vestkysten, have de efterladt denne ikke blot skovløs, men med et barskere Klima end tilforn. Tages dette sidste Forhold med i Betragtning, synes hin Samstemmen mellem Befolkningens og Skovenes Fordeling ikke at være ganske tilfældig. Skovene betyde i Danmark og Norge ikke blot som ellers ofte: saa meget mindre Agerland. De ere et Udtryk for Velvære og paa engang betinge og betegne et mildere, beboeligere Klima. Hvorledes Aarsagsforholdet mellem Skov og Befolkning da end i det enkelte monne være, vist er det, at de i den historiske Tid, baade i Danmark og i Norge, har fulgtes ad. I vore Dage vokser atter Nørrejyllands Beplantning jævnsides med dets stigende Betydning og Befolkning.

I det 16de Aarhundrede nærmede Viseren sig mod Middag i denne sin langsomme Gang over Nordens Lande. Vest-Egnene havde endnu Overvægten, tydeligst i Norge, men dog ogsaa synligt i Danmark. Først i det følgende Aarhundrede skulde her Forrykkelsen ske. Jylland skulde saa grundigt udarmes ved fire fjendtlige Hærgninger, at det trods Skaanes Tab ikke mere var i Stand til at opveje Egnene mod Øst.

I det 16de Aarhundrede var altsaa Jylland ikke blot Danmarks største, men dets rigeste Landsdel.[3] Datidens Landbrug forstaaeliggør os dette. Hovedvægten laa paa Kvægavl, ikke paa Agerdyrkning, og saaledes kunde Halvøen hævde den Forrang, som Størrelsen anviste den. Det var ogsaa efter denne Hoved-Landsdel, at Danske betegnedes som «Juter», en Benævnelse, der var den gængse i Sverig, men under Datidens Krige snart fik en hadefuld Klang.

Efter Jylland fulgte Skaane i Størrelse og Betydning og saa først Sjælland, der endda i Fyen havde en farlig Medbejler paa Grund af denne Øs særlige Frugtbarhed. Desværre savne vi de paalidelige Angivelser, som en nøjagtig Folketælling alene vilde være i Stand til at yde. I Mangel af bedre kan Kirkernes Antal vistnok nogenlunde vise os Forholdet. Jylland havde dengang 984 Kirker, Skaane 615, Sjælland 336 og Fyen 315.[1]

I Norge betingede lignende Forhold Vestkystens Overvægt. Vel fandtes de bedste Korndale i Landets sydostlige Del, og den større Nærhed ved Danmark gav disse Egne, fra et dansk Synspunkt set, en større Betydning end de vesten- og nordenfjeldske. Men Fiskeri og Kvægavl var og blev dog Norges vigtigste Erhverv. Og Hovedsædet for disse betegnedes noksom ved Beliggenheden af de tre største Byer Bergen, Trondhjem og Stavanger.

Et mærkeligt Eksempel paa Kyst-Egnenes større Betydning i hine Dage afgiver Norges Nordkyst. Det lader sig godtgøre, at Befolkningen langs Havet i Nordlandene og navnlig i Finmarken i det 16de Aarhundrede var langt talrigere end nu til Dags.[2] I Langenæs Vær boede ved Slutningen af det 16de Aarhundrede 60 Famlier, men i Aaret 1825 kun 28 Personer; Andenæs Vær havde Aar 1589 i alt 7 Bønder og 55 Værmænd, i Aaret 1825 var den delt i 20 Brug, hvoraf kun 9 vare beboede. I Lofotens og Vesteraalens Fogderi laa i Aaret 1825 i alt 100 Gaarde øde. Vandø har haft tre Kirker, der nu alle er nedlagte. Nord Fuglø, der tidligere var beboet, er nu forladt. Endnu stærkere er Befolkningen bleven formindsket i Finmarken. Paa Sandøen, som nu knap har en Snes Beboere, ses ved Sandfjordsbotn Tomterne af omtrent 100 forladte Bosteder, og det samme er Tilfældet paa Øens Nordside. Ingø var engang saa bebygget, at hele Øen lignede en By; i Aaret 1720 var dens Kirke endnu Hovedkirke og havde egen Præst. Nu er Kirken nedreven, og Øen tæller kun 50 Beboere. Paa lignende Maade er det gaaet Hjelmsø og Maasø. Magerø har nu kun en Snes bosiddende Mænd. Fordum havde den ikke mindre end 6 Kirker. Blot en af disse er tilbage, og den er endda bestemt til at nedrives. Stappen talte engang et Par hundrede Beboere, nu er den øde. Saaledes kunde man blive ved lige til Landets Grænse. Overalt har siden hine Dage den samme Aarsag, Skovenes Rydning, haft den samme Virkning[4]

I nær Forbindelse med Befolkningens ejendommelige Fordeling over Landets forskellige Egne staar et andet Forhold, Forholdet mellem Land- og Bybefokning. Sammenslutningen i store Byer hører fortrinsvis den nyere Tid til. Medens saaledes endnu i Aaret 1769 Bybefolkningen i Norge kun udgjorde 65,000 Mennesker, det er 9 Procent af Landets hele Indbygger-Antal, var den i Aaret 1875 vokset til at udgøre ikke mindre end 333,000 Mennesker, det er over 18 Procent af Landets samlede Folkemængde.[1] Forholdene i det 16de Aarhundrede, hvor Landbrug og Fiskeri udgjorde Nordens Hoved-Erhverv, medens Industri og Handel langtfra havde naaet den Højde som i Nutiden, medførte naturligt, at Befolkningen var jævnt fordelt over Landet og ikke droges til Byer. Rigernes ringe Folkemængde tillod heller ikke en slig Ødslen med Kræfter. Landbrug og Fiskeri krævede et vist Antal Hænder, uden hvilke Driften vilde gaa i Staa. Paa disse Omraader træffe vi derfor en mærkværdig Lighed mellem de forskellige Tidsalderes Forhold. Bøndergaardenes Antal i det egentlige Danmark har saaledes vistnok i lange Tider kun i ringe Grad forandret sig. I det 16de Aarhundrede var det som i vor Tid omkring 70,000.[2] En tilsvarende Mængde Familier var altsaa naturligt henvist til disse Gaardes Dyrkning, og først den Rest af Befolkningen, der overskred dette Tal, behøvede at søge andet Erhverv.

Det Billede, som vi maa danne os af Byerne i Norden og deres Størrelse i det 16de Aarhundrede, er da vidt forskelligt fra det, som Nutiden frembyder. Der kunde i hine Dage selvfølgelig ikke være Tale om Stæder med 100,000 Indbyggere eller derover, Datidens største Byer overgik ikke vor Tids betydeligere Købstæder.

Vel savne vi bestemte Angivelser af Indbygger-Antallet, men ved Hjælp af andre Opgivelser, især angaaende Borgervæbningens Styrke og de Skatteydendes Tal, ere vi i Stand til med nogenlunde Nøjagtighed at bestemme de enkelte Byers Størrelse.

Ifølge disse Beregninger var Bergen afgjort Nordens største By. Den havde omkring 15,000 Indbyggere.[3] Efter den fulgte København med 13,000[4] og derpaa Flensborg med 9,000 Indbyggere.[5] Tæt efter denne kom mærkeligt nok Husum, der mod Slutningen af det 16de Aarhundrede tog et saa stærkt Opsving, at den truede med at overflyve Flensborg og saaledes blive ikke blot Sønderjyllands, men hele den jyske Halvøs største

By.[1] Det var dens gunstige Beliggenhed for Studedriften og ud for et sejlbart Løb fra Vesterhavet, der gav Anledning til dens stærke Opblomstren. Det var de samme Betingelser, der i sin Tid havde gjort Ribe til Danmarks vigtigste Stad. Men Husums Skæbne blev endnu ublidere end dens Forgængers. Oversvømmelserne i Aaret 1625 og endnu mere Aar 1634, da Nordstrand ødelagdes, tilintetgjorde dens hurtigt skabte Storhed og knuste saaledes det sidste Forsøg, som Vestkysten har gjort paa at hævde sin Forrang.

Fra Husum var et langt Spring til den næste By i Størrelse, Malmø. Rummet udfyldtes, naar man tager Hensyn til hele Norden, af Stockholm, der siden Ophævelsen af den skandinaviske Union var i livlig Opkomst og i Aaret 1582 vistnok talte lidt over 7,000 Indbyggere.[2] Malmø selv maa antages at have haft henved 6,000 Indbyggere.[3] Antallet af større Byer afsluttedes endelig af Trondhjem, Ribe og Helsingør. Om Trondhjem savne vi nærmere Oplysninger. Men det er sandsynligt, at den har haft et Indbyggerantal af omkring 5,000, i saa Henseende altsaa vidt forbiløbet af dens driftige Medbejler Bergen. Om Ribe vide vi, at den havde 4,500 Indbyggere,[4] samme Folkemængde som i vore Dage. Helsingør var i stærk Opkomst. Omkring Aar 1570 synes den endnu kun at have haft 2,500 Indbyggere; i Aaret 1587 var den allerede naaet til det dobbelte Tal.[5] Frederik den Anden gjorde alt for at begunstige den; den skulde danne en værdig Ramme om det nybygte Kronborg. Dens Beliggenhed og Særrettigheder gjorde den til den mest europæiske By i Danmark. Øresunds-Tolden kunde rigtigt benyttet drage næsten hele Handelen paa Udlandet til dette Sted. Den var en farlig Medbejler for København.

Imellem disse større Stæder og hele den Vrimmel af Flækker, der under Navn af Købstæder førte en beskeden Tilværelse hver paa sin lille Plet Landet over, var der endnu en egen Klasse, hvis Størrelse efter Datidens Forhold gav dem en ikke ringe Betydning. Hertil hørte for Norges Vedhommende Stavanger, Oslo og Marstrand. Af disse var Oslo den, hvis Indbyggerantal var mindst Svingning underkastet. Dens Beliggenhed gjorde den til Midtpunktet for et velstaaende Opland, Akershuses Nærhed gjorde den til en Art Hovedstad for det Søndenfjeldske. I Stavangers og Marstrands Befolkningsforhold derimod greb Sildens Kommen og Gaaen meget stærkt ind. Marstrand voksede med stor Hurtighed ved Aarhundredets Slutning paa Grund af

de stedse rigere Fiskerier langs Bahuslens Kyster. Samtidigt maatte Stavanger, foruden anden Tilbagegang lide under, at Silden i næsten 80 Aar ganske udeblev fra dens Farvande.[1] Trods disse stærke Svingninger bør vi dog vistnok fremdeles anslaa Stavanger til at have været en af Norges ret anselige Byer.[2]

I Danmark hørte til samme Klasse af Byer: Aalborg, Aarhus, Odense, Roskilde, Skagen, Kolding, Nakskov, Køge, Randers og Viborg. De indtog vistnok deres Plads omtrent i den her angivne Rækkefølge, saaledes at Aalborg var den største og talte 3,500 Indbyggere, medens Viborg, som var den mindste, kun havde 2,000.[3] Om Skagen have vi alt tidligere set, at dens Glanstid var forbi, førend Aarhundredet var omme. De øvrige derimod bevarede alle deres Rang, om end Eftertiden viste, at deres Spirekraft var højst forskellig.

Den laveste Plads endelig indtog alle de mange smaa Købstæder, der hver især kun indesluttede nogle faa Hundrede Beboere, men desuagtet hævdede deres Betydning som Midtpunkt hver for sit lille Opland. Som et stort Net omspændte de begge Landes Kyststrækninger eller fulgte stundom op med langs rindende Vande. Deres Antal var meget stort i Forhold til Landenes ringe Befolkning. Men man vilde vistnok fejle, hvis man herfra sluttede til nogen særlig Tilbøjelighed hos denne til at bosætte sig i Byer. Det er i saa Henseende interessant at lægge Mærke til, hvorledes de fleste Købstæder i det 16de Aarhundrede baade skrev sig fra en tidligere Tid og have holdt sig indtil vore Dage. Deres Antal er ogsaa kun i ringe Grad vokset i de sidste tre Hundrede Aar, skønt Befolkningen i samme Tidsrum er bleven mere end fordoblet.[4] Heri synes at ligge en Antydning af, at det Krav, som de skyldte deres talrige Fremkomst, mere var at søge i Landenes Form og de slette Forbindelsesmidler, end i Befolkningens Størrelse og Tilbøjelighed.

Ville vi samle det Ejendommelige ved Forholdet mellem By og Land i det 16de Aarhundrede, kunne vi udtrykke det ved, at Centralisationen endnu kun var halvt fremadskreden. Det første Skridt var forlængst gjort, idet Befolkningen alt i Aarhundreder havde sluttet sig sammen i Byer. Men det næste Skridt stod endnu tilbage det: indenfor Byerne igen at foretage en ny Sammenslutning om en enkelt som Hovedstad. I denne Mangel laa en af Hovedgrundene til den ringe Størrelse, som

var betegnende for selv Datidens betydeligste Byer. Først i det følgende Aarhundrede gjordes Skridtet ud i Danmark, idet København, der indtil da kun havde været en Købstad som de andre, bestemt udsondrede sig som Hovedstad og i Kraft heraf hurtigt tiltog i Vækst. I Norge vedblev Bergen og Trondhjem at hige efter Maalet, indtil endelig det 19de Aarhundrede saa dem begge vige for Christiania.

Inden vi forlade Spørgsmaalet om Befolkningens Fordeling i det 16de Aarhundrede. maa vi endnu blot i Forbigaaende berøre et herhen hørende Forhold, som vi senere skulle faa Lejlighed til nærmere at betragte i en anden Sammenhæng. Der er en egen Form for Befolkningens Fordeling, som man i Reglen og med Rette lader uomtalt i historiske Fremstillinger, idet man gaar ud fra, at den er til enhver Tid den samme: Befolkningens Fordeling indenfor de enkelte Aldersklasser. I dette Forhold synes man imidlertid at kunne skimte en Afvigelse for det 16de Aarhundredes Vedkommende.

En Befolknings Tiltagen forudsætter nødvendigvis — naar den da ikke foregaar ad den usædvanlige Vej gennem Indvandring — at Fødslernes Antal overskrider Dødsfaldenes. Men dette Folkelegemets Stofskifte kan ske i forskellig Grad og Fremgangen alligevel være den samme. Tilvæksten er ens, hvad enten der fødes aarligt i en By 500 og kun dør 400, eller der fødes aarligt 2,000 og dør 1,900. Befolkningens Tilvækst er i begge Tilfælde 100 om Aaret. Men det er klart, at den heftige Tilgang og Afgang forudsætter en ejendommelig Tilstand hos Befolkningen.

I slig febrilsk Tilstand synes netop Befolkningen i det 16de Aarhundrede at have befundet sig. Tilvæksten var vistnok jævn, maaske endogsaa ret raskt fremadskridende. Men samtidigt faar man Indtrykket af, at Kredsløbets Voldsomhed ytrede sig i et overordentligt stort Antal af Fødsler og Dødsfald.

Som naturligt er, lader denne forunderlige Tilsyneladelse sig lettest skimte for Byernes Vedkommende, hvor den maa have ytret sig stærkest og bidraget til at give dem et ganske særligt Præg. Hvad først Fødslernes Antal angaar, saa synes Datidens Ægteskaber at have udmærket sig ved en paafaldende Frugtbarhed. Vi skulle senere se, hvorledes 10 til 15 Børn

langtfra var ualmindeligt, og at man har Eksempler paa, at samme Hustru har født 17, 18, 19, ja indtil 23 Børn. Hertil kom, — hvad vi ligeledes siden udførligere skulle paavise — at Ægteskabernes Antal var forholdsvis langt større dengang end nu. Efter Tidens Opfattelse hæftede der en vis Vanære ved at forblive ugift, ligesom det ogsaa var Reglen, at den efterlevende Ægtefælle giftede sig paany. Følgen maatte blive en stærk Tilgang gennem Fødsler, der under almindelige Forhold vilde have bragt Befolkningen til at stige med rivende Fart.

Men alt tyder paa, at denne er bleven holdt nede ved en lignende Hyppighed paa Dødsfaldenes Side. Betragte vi hin Tids Dødelighed, saa forekommer den os ved første Øjekast saa stor, at der synes at maatte ligge en Overdrivelse eller Misforstaaelse til Grund. Beretningerne fra de mest forskellige Egne ere imidlertid for samstemmende til, at man saaledes kan bortforklare Sagen. Det var navnlig pestagtige Sygdomme, der anrettede den store Ødelæggelse. Og deres Styrke bestod ikke blot i den Heftighed, hvormed de optraadte, men især i den Udholdenhed, hvormed de atter og atter kom igen. Fra det 16de Aarhundredes Begyndelse indtil langt ind i det 17de Aarhundrede kan man regne, at omtrent hvert 5te til 6te Aar var enten hele Landet eller store Dele deraf hjemsøgte af dette Onde. Nogle Eksempler ville bedst oplyse, hvor heftigt Pesten rasede. I Bergen med dens 15,000 Indbyggere døde der ifølge Datidens Opgivelser Aar 1600 ialt 3,164, i Aaret 1618: 3,997, og Aar 1629: 3,088 Mennesker.[1] I Helsingør med dengang kun et Par Tusinde Indbyggere[2] skal der i Aaret 1564 alene i Maanederne August, September og den halve Oktober være død ialt 675 Mennesker;[3] i Aaret 1583, da Byens IndbyggerAntal var tiltaget, døde der omtrent 1,200.[4] Af Ribes 4—5,000 Indbyggere bortreves Aar 1565 henved 3,000.[5] Samme Aar døde i København 1,800 Mennesker, foruden en Del paa Bremerholm, som ikke bleve optegnede.[6] Saaledes kunde man blive ved at anføre Eksempler. Man kan søge at svække disse Tal ved at erklære dem for Overdrivelser, hvad de utvivlsomt ogsaa ofte ere. Men de afvises ikke helt herved. De nærme sig paany, støttede ikke blot ved deres indbyrdes Samstemmen, men stundom tillige bekræftede ved paalidelige Mænds Dagbogsoptegnelser, ja endog ved selve Kirkebøgerne.[7] Hertil kommer, at hvis vi intet vidste om stærk Dødelighed i det 16de Aarhundrede, maatte vi efter vort øvrige Kendskab til

Tidens Levevis forudsætte den som en nødvendig Følge. Mangel paa de simpleste Sundhedshensyn, Urenlighed, Umaadelighed osv. krævede med Nødvendighed sine Ofre.[1] Man nødes altsaa til at indrømme, hvad alt peger hen paa: en ganske overordentlig Dødelighed i dette Tidsrum.

Følgerne af dette dobbelte Forhold, den stærke Tilgang og Afgang i Befolkningen, maatte formentlig ytre sig i en ejendommelig Fordeling indenfor Aldersklasserne. For Øjeblikket fødes der aarligt i Danmark lidt over 3 Procent af Befolkningen og dør aarligt 2 Procent.[2] Da begge disse Tal ifølge det Ovenanførte maa antages at have været højere i det 16de Aarhundrede, og da jo Pesten ikke indskrænkede sig til at bortrive de Nyfødte men angreb alle Aldersklasser, maa Følgen vistnok have været, at de yngste Aldersklasser dengang vare langt fyldigere repræsenterede end nu. Om end Befolkningens virkelige Tilvækst ikke har været stærkere end i Nutiden, saa synes Vækstens Maade at have været en anden, idet den dengang var tættere i Bunden end nu til Dags.

I nær Forbindelse med denne Befolkningens livlige Tilgang og Afgang staar et andet Forhold, som man synes at kunne spore hos Datidens Slægter: en kortere Levealder end i Nutiden. Det er selvfølgelig umuligt virkelig at godtgøre en saadan, dertil mangle vi tilstrækkeligt paalidelige Hjælpemidler. Men forbigaas kan det dog heller ikke, at Indtrykket af en kortere Levetid dengang end nu uvilkaarligt paatrænger sig den, der sysler med hin Tids Historie. Ganske vist møder man enkelte Mænd, der selv i en meget høj Alder bevarede deres Kraft; men de hørte afgjort til Undtagelserne. En uforholdsmæssig stor Mængde døde bort i deres yngre Aar, og Mænd, der blot gik mod de Treds, gjorde baade Indtrykket af og ansaa sig selv for at være Oldinge.[3] Datidens Umaadelighed med Hensyn til Mad og Drikke synes ogsaa naturligt at maatte have medført et hurtigere Forbrug af Livskraften.

Hvis Levealderen dengang har været kortere end nu, maatte dette efter al Rimelighed ytre sig ogsaa paa et andet Punkt, nemlig i en tidligere Modenhed end nu er almindelig. Træk, der kunne pege i denne Retning, lade sig paavise. Vi skulle i saa Henseende først anføre den unge Alder, hvori Datidens Kvinder indgik Ægteskab. For at nævne et Par Eksempler, saa stod Dronning Sophias Bryllup i Juli Maaned, og først i Sep-

tember samme Aar fyldte hun sit 15de Aar.[1] Anders Sørensen Vedels første Hustru var kun lidt over 15 Aar, da han ægtede hende;[2] hans ældste Datter var lige fyldt 16 Aar, da hun holdt Bryllup;[3] og Professor Alanus' anden Hustru var kun 14 Aar gammel, da hun blev gift.[4] For Mændenes Vedkommende skulle vi henvise til den efter vore Forhold meget unge Alder, hvori de naaede indflydelsesrige Stillinger, Saaledes var af Datidens Admiraler Peder Skram kun nogle og tredive Aar, Herluf Trolle 42, Otto Rud 45, og Peder Munk 33 Aar gammel, da det allerede betroedes dem at føre den samlede Flaade. Otto Krumpen var omkring 40 Aar, Johan Ranzau 31 og Daniel Ranzau 35 Aar gammel, da de udnævntes til Overgeneraler. Man kunde endnu hidlede disse Forhold fra en mulig Overbevisning hos Datiden om, at netop slige Stillinger burde betros til Mænd i deres kraftigste Alder. Men vi møde det samme ved Fredens Sysler. Johan Friis var 38 Aar, Niels Kaas 37 Aar gammel, da de, først i Virkeligheden og kort efter ogsaa af Navn, overtoge det vigtige Embede som Kongens Kansler; Peder Okse var 32 Aar, da han blev Rigsraad. Og selv om man endnu vilde tilskrive Fødsel og Familieforbindelser Del i denne hurtige Oprykning, saa kan sligt ikke have haft noget at sige ved de gejstlige Embeder og Professoraterne, der i Reglen netop fik deres Tilgang fra Folkets lavere Lag. Ogsaa her møde vi den samme Fremmelighed. Peder Palladius var 34 Aar, hans Efterfølger, Hans Albretsen, i lignende Alder, Paul Madsen 35 Aar, da de bleve Bisper. Christian Macchabæus var 23 Aar, Peder Sørensen omtrent i samme Alder, Hans Albretsen kun 20 Aar gammel og Hans Hemmingsen endnu ikke fyldt 20 Aar, da de ansattes som Professorer ved Universitetet. Hvert enkelt af disse Eksempler bærer ganske vist Tilfældighedens Præg og beviser lidt eller intet. Men Summen af dem giver dem Betydning og kunde synes at lade os skimte en enten virkelig tilstedeværende eller dog af hin Slægt forudsat tidligere Modenhed dengang end nu.

Det vilde være i Overensstemmelse med Loven for al Bevægelse, hvis den kortere Levealder, som formentlig har været et Særkende for hin Tid, fortrinsvis har ytret sig i Samfundets øvre Lag. Toppen svajer altid stærkere end Stammen. Bondestanden, hvis Levevilkaar vare de naturligste, og hvis Livskraft var Folkets Urgrund nærmest, maatte i saa Fald frembyde flere Eksempler paa lang Levealder end de andre Samfundsklasser.

Vi befinde os her paa et Omraade, hvor sikre Beviser ere endnu vanskeligere at tilvejebringe end paa det tidligere. Vi skulle derfor ogsaa afholde os fra enhver Gisning og blot indskrænke os til at anføre to ret mærkelige Oplysninger fra en lidt senere Tid om lang Levealder hos Almuen. I et Sogn paa Als døde der i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede i Løbet af 10 Aar 16 Personer, der vare over 80 Aar gamle.[1] Og ifølge Folketællings-Lister fra Midten af Aarhundredet over Landbefolkningen i det sydlige og vestlige Norge levede sammesteds ialt 50 Personer, der vare 100 Aar eller derover.[2]

Hovedmassen af Nordens Befolkning i det 16de Aarhundrede hørte ligesom nu til den skandinaviske Stamme. Men ved Grænserne saavel mod Syd som mod Nord boede Folk af anden Herkomst, og just i dette Aarhundrede fandt desuden gentagne Indvandringer Sted.

De fremmede Beboere ved Grænserne vare af højst forskellig Art. Mod Syd boede langs Vesterhavskysten Friserne, hvis allerede stærkt indskrænkede Raaderum ved Oversvømmelserne i det følgende Aarhundrede skulde yderligere formindskes. Øst for dem i det sydlige og østlige Sønderjylland vare Tyskerne i Fremtrængen. Det var gunstige Tider for dem, siden Sønderjylland var bleven forenet med Holsten. Reformationens Komme fra Tyskland; Holstens Overvægt hvad Magt og Dygtighed angik; de to Hertugers Held, da de tvende Gange i Rad, Fader og Søn, havde erobret hele Danmark og Norge, væsentlig ved Hjælp af deres Holsteneres Overlegenhed; endelig Sønderjyllands Udstykning mellem tysktalende Fyrster, — alt dette gav Tyskhedens Fremtrængen i denne Landsdel en sikker Støtte. Hvad der hemmede den, var imidlertig selve dens Held. Sønderjylland alene vilde maaske være bleven overmandet, men Tyskhedens Fremgang var saa sejrrig, at den truede ikke blot Sønderjylland, men hele Danmark. Herved rejstes der en Modstand i Kongeriget, hvis Tilbageslag ogsaa kom Sønderjylland til Gode. Med en forunderlig Sejghed holdt da den derværende danske Befolkning ud. Grænseskellet forrykkedes vel, men kun lidet i Forhold til Angrebets Kraft. Lidt nord for Byen Slesvig, — saaledes beretter en tysk Rejsende fra Slutningen af det 16de

Aarhundrede, — kom man allerede til de Egne, hvor Sproget var dansk.[1]

Et helt andet Folkefærd var det, der boede ved den nordlige Grænse. Her var det de smaa Finner,[2] disse Egnes tidligere Beboere, der søgte at bevare deres gamle Landomraade imod de fremtrængende Nordmænd. Det var kun delvis lykkedes dem. Nordmændene havde bosat sig langs med Søkysten for at kunne deltage i de rige Fiskerier, og lidt efter lidt var Landets oprindelige Beboere blevne trængte ind til det inderste af Fjordene. Egnene fra Helgeland og helt op til Nordkap, en Strækning paa over hundrede Mil, var saaledes endnu befolkede af disse smaa, mørkladne, kraftige Folk. Under halvt vilde Forhold førte de her en nogenlunde uafhængig Tilværelse og kunde følge deres Lyst til et omstrejfende Liv.

Med Rette delte man dem i to Klasser, Fjeldfinnerne eller Lapperne og Søfinnerne. De første holdt sig sky for sig selv oppe paa Fjeldene, hvor de flakkede enligt om i Skov og paa Vidder. Hverken den lange, lyse Sommerdag, hvor Solen ikke gik ned, eller Vinternattens Mulm kunde lokke dem bort fra disse ensomme Egne. Med deres stærke Buer, som ingen Nordmand kunde spænde, skaffede de sig Føden. De lurede paa Vildtet mellem Granerne eller fulgte dets Spor i den dybe Sne, sov som det under aaben Himmel, naar ingen Fjeldhule var i Nærheden, men var sporløst forsvundne, naar Fogderne kom for at afkræve dem Skat.

Den anden Klasse, Søfinnerne, var langt mere omgængelige. De boede enten til Stadighed ved Kysten eller søgte ved Vaarens Komme derned for at fiske. Her førte de et ganske eget Liv. De boede i smaa Huse halvt under halvt over Jorden, somme byggede sig dog ret anselige Stuer, men ingen af dem dyrkede Jorden. Som en graadig Sværm kastede de sig blot over Skovene, fældede Træer i Hobetal til deres Boliger, Baade og Brændsel, og forlod saa atter Egnen for at kaste sig over en anden, naar Skoven var ryddet. Hyppigt banede de saaledes Vej for de agerdyrkende Nordmænd, der fulgte efter og nedsatte sig i de forladte Dale, hvor Finnerne alt havde besørget den første Del af Arbejdet.

Søfinnerne var meget drevne i Skibsbygning. Det var dem, der byggede alle Nordfar-Jagterne, som brugtes langs Kysten. De solgte dem til faste Priser, $1\frac{1}{2}$ Daler for hver Alen Køl, og 3

Daler Alen, naar Kølen var over 20 Alen lang. Saa passede de ogsaa hvert andet Aar at bygge en stor Baad, som de skænkede den nærmeste Foged for uhindret at maatte drive deres Skibsbygning. Selv brugte de ikke de større Skibe, de sejlede aldrig som Nordmændene til Bergen, thi de skyede at komme, hvor mange Folk var samlede. Købmændene maatte da selv drage op til dem og afkøbe dem deres rige Fangst. Thi Finnerne var ivrige Fiskere. De roede ud baade i Fjordene og paa det aabne Hav, og især yndede de denne Blanding af Jagt og Fiskeri, hvor man i Baad med Bue og Pil jagede efter Sæler og Marsvin. Paa denne Vis skaffede de sig deres fornemste Livsfornødenhed, Tran. Dette var deres Yndlingsdrik, til hvert Maaltid plejede hver Mand at drikke en halv Kande. Kun én Drik overgik den, men den vankede saare sjældent, det var Mjød. Ved Løfte herom kunde man bevæge en Fin til hvad det skulde være. Et Særkjende for Finnerne var derhos deres Lyst til Smør. Gæstede en Fin en Nordmand, sattes aldrig mere Smør paa Bordet, end man agtede at give ham, thi Finnen fortærede det alt.

Ved Vinterens Komme trak de fleste Søfinner sig bort fra Kysten. Kun faa blev tilbage og fiskede ved Maaneskin i den lange Vinternat. Resten drog ind i Landet og levede af Jagt eller hjalp med at røgte de store Rensdyrhjorde, som deres Frænder i Indlandet ejede. Dog var Jagten deres kæreste Syssel, og der var nok at jage baade Pelsdyr og Storvildt. Mest yndet var Jagten efter vilde Rensdyr, hvor man med Buen lagt an mellem et tamt Rensdyrs Horn kunde komme Flokken ganske nær og fælde for Fode.

Grænserne for det norske Herredømme i disse Egne var meget ubestemte. Mange af Finnerne maatte betale Skat baade til Norge, Sverig og Rusland; et Mord maatte stundom bødes til alle tre Landes Herskere. Men medens man ret omhyggeligt paasaa Skatternes Inddrivelse, sørgede man ikke med samme Iver for Befolkningen selv. Den største Del af Finnerne var endnu Hedninger. Vel førte mange af Søfinnerne deres Børn til den nærmeste Præst og lod dem døbe, betalte ham ogsaa, hvad der aarligt tilkom ham; men dette var, ligesom Baaden til Fogden, som oftest kun et Offer for at vedligeholde godt Naboskab. I deres Hjerter forblev de Hedninger og opdrog Børnene til det samme. Inde i Skovene eller paa øde Steder og i Fjeldhuler stod deres Gudebilleder. Her samledes de i Stilhed og ofrede,

her omgikkes de med deres hemmelighedsfulde Trolddomskunster. Thi enhver Fin var en født Troldmand. Med sin «Gan» — hvad enten dette nu var en Tryllestav eller, som andre mene, en eller flere blaa Fluer[1] — var han i Stand til at udrette, hvad intet Menneske ellers formaaede, og kun ved Hjælp af den var han sikker mod at blive forgjort af sine Fjender. For at blive drevne i denne Kunst sendte han sine Børn op i Lære hos dens Mestre, de vilde Lapper. Hos disse modtog da mangen ung Fin sine dybeste og varigste Indtryk af noget Højere. Her, omgiven af en vild, sørgmodig, men storladen Natur, lærte han at hengive sig til alle en ensom og opskræmt Fantasis Udskejelser. Martret af Myggesværmene paa den hede Sommerdag, om Vinteren spærret ugevis inde af Mørke og Kuld i en øde Fjeldhule, lyttede han til Mesterens Ord, naar denne mumlende sendte Ganen afsted. Her lærte han at forgøre Mennesker, at fortrylle Vejr og Vind, saa Bølgerne lagde sig, eller Stormen fo'r ud, at skyde Gan i Fjeldet, saa det sprængtes derved. Her lærte han endelig den sværeste af alle Kunster, som en Bjørn i Hi at synke hen i sig selv, og medens Legemet sov, at lade Sjælen lynsnart gæste fremmede Steder.

Det var egentlig disse hemmelighedsfulde Kundskaber, hvoraf det lille Folk formentlig var i Besiddelse, der begrundede dets Magt og førte dets Ry vidt ud over hele Norden. Fjeldet ved Tromsø var Nordens Bloksbjerg, hvor Hexe og Troldpak antoges at holde Møde Nætterne før de store Højtider.[1] Man frygtede derfor Finnerne lige saa meget, som man hadede dem. Men deres afsides Beliggenhed sikrede dem. Vovede en enkelt Fin sig sydpaa, kunde man vel faa ham brændt, som det gik Halstein Garp, der havde bragt Rensdyr ned til Kongen i Danmark, og hans Hustru Skaner Karin, der begge havde forgjort mange Mennesker og derfor blev brændte paa Helgeland. Men i deres Hjemstavn kunde Finnerne gøre og lade som de vilde. Ingen blev saaledes straffet af alle dem, der var med ved hin Væddekamp, hvor det ene Parti ved deres Trolddom drejede Ansigtet om i Nakken paa en Fin, og det andet Parti med al deres Gan kun fik det drejet halvvejs tilbage, saa at det blev siddende ud imod Skulderen. Men hvad værre var, Folk sydfra tyede stundom til dem for at nyde godt af deres Kunst. Saaledes dengang, da man i Jacob Dellings Stue paa Bryggen i Bergen lod en Fin lægge sig i Dvale for at forfare, hvad der foregik i samme Stund

i Hjemmet i Lybæk. De skrev Finnens Ord op i Stuebogen, og det befandtes siden at være sandt hvert et Ord, han havde sagt. Hans Lindenov gav en Ganfin Penge for at sige ham, hvorledes det da stod til i København, og det var kun fordi Kongen altfor hastigt befalede at lette Anker, at han ikke fik Svaret.[1] Da Christian den Fjerdes Skib løb paa et blindt Skær, meldte Finnen Tuikvas, der befandt sig mange Mile derfra, det i samme Stund til Befalingsmand Hans Olsen, men lovede tillige, at snart skulde Kongen vende uskadt tilbage, hvilket ogsaa indtraf.[2] Det tydeligste Bevis paa deres Magt fik man dog maaske, da Christian den Fjerde var paa Hjemvejen fra sit dristige Søtogt derop. En stærk Storm rejste sig og hindrede Kongens Skibe i at naa videre. Man raadslog, og de Søkyndige opdagede da Grunden, idet man nemlig havde en stor Kat ombord, som en af Kongens Følge havde bortført fra en Finnekone trods hendes Trusler og Bønner. Alle holdt paa, at Katten burde kastes overbord, men Christian den Fjerde, der yndede Dyret, vilde nødig af med det. Dog, da det godtgjordes, at Katten under sidste Gudstjeneste havde faaet Matroserne til at le ved sine Krumspring i Tovværket, blev det kun altfor klart, hvad her stak under. Kongen gav da efter og lod Katten fire ned i Søen, bunden fast i et Kar med Proviant for en Maaned. Da dette var sket, lagde ogsaa Stormen sig, og Flaaden naaede i Magsvejr til Bergen.[3]

Den fremmede Befolkning i Danmark og Norge i det 16de Aarhundrede modtog en yderligere Forøgelse gennem Indvandringer. Disse var af en dobbelt Art. Dels foregik de næsten umærkeligt, jævnt fordelte over mange Aar; dels skete de iøjnefaldende paa engang i samlet Flok. De sidste var mest opsigtvækkende, de første fik størst Betydning.

Blandt disse jævnt fordelte, stadigt gentagne Indvandringer maa først og fremmest nævnes den Indtrængen af Tyskere i Danmark, som fandt Sted næsten hele Aarhundredet igennem. Den var stærkest under de to holstenske Erobrere, Frederik den Første og Christian den Tredie, men ingenlunde ganske ophørt under Frederik den Anden. Denne Indvandring synede dobbelt, da mange af de Fremmede fik betroede Stillinger. I Christian den Tredies første Regeringsaar var saaledes ikke mindre end

49 Tyskere Lensmænd i Danmark;[1] men Antallet af indvandrede Smaafolk stod ikke i Forhold hertil. Det var kun iblandt Købstædernes Haandværker-Befolkning, at de ret kunde trænge sig ind, og selv her gjorde snævre Lavsbestemmelser dem ofte Adgangen vanskelig nok. Hvor ubehagelig end denne tyske Indvandring maatte være for Samtiden, især saa længe dens Omfang var uberegneligt, saa gavnlig blev den i andre Maader, da først den ligefremme Fare var omme. Slutningen af Aarhundredet viser os paa mange Omraader Billedet af en lysvaagen, gennem Kappelyst oppet Befolkning. Blot uheldige blev derimod Følgerne af de rent foreløbige Indvandringer, som Datidens Krigsforhold medførte. De lejede tyske Landsknægte var en Landeplage, saa længe der var Fred, og viste sig upaalidelige, naar de endelig skulde bruges.

En Følge af den tyske Indvandring i Danmark blev for Norges Vedkommende en tilsvarende Indtrængen af Danske her. Stødet forplantedes opefter. De samme Grunde, der gjorde det tilraadeligt at ansætte tyske Lensmænd i Danmark, hidførte danske Lensmænd i Norge. Stemningen her var ikke gunstigere for de Indtrængte end i Danmark, men Modstandskraften var ringere. Til Gavn for Norge i det hele blev derimod vistnok den Strøm af danske Præster og Skolemænd, som det genoplivede Universitet gød op over Landet. De var saa flinke, som de kunde skaffes, og voksede inderligere fast med Befolkningen end Lensmændene, der aldrig lærte at føle sig ret hjemme i de fremmede Forhold.

Foruden Tyskere indvandrede ogsaa paa lignende halvt umærkelige Vis, men langt fra i samme Omfang, Englændere, Skotter og Hollændere. I Danmark søgte de især til Helsingør, i Norge til Bergen og Stavanger. Den Tilførsel af friske Kræfter, som herigennem fandt Sted, hemmedes efter Aarhundredets Midte dog ikke lidet ved trykkende religiøse Bestemmelser. Der afkrævedes nemlig de Fremmede en Trosbekendelse, der indtil det mindste stemmede med Luthers Lære.[2] Flygtede som de fleste var for deres Tros Skyld, var det kun lidet sandsynligt, at de skulde ville underkaste sig ny Trostvang. De bedste blandt dem søgte andensteds hen.

Som Lejetropper gjorde ogsaa enkelte af disse Folk, og da især Skotterne, mere kortvarige Besøg i Norden. De synes at have været bedre ansete end de tyske Landsknægte og havde

den Fordel at kunne bruges baade til Lands og til Vands. Frederik den Anden paatænkte endog at holde skotsk Besætning paa Kronborg, men opgav det atter og afskedigede Mandskabet af Frygt for Faren ved at holde fremmed Besætning i Landets vigtigste Fæstning.[1] Den Vandrelyst og Trang til Eventyr, som udmærkede Skotterne i dette Tidsrum, drev dem ofte til, efter at de var aftakkede som Soldater, at strejfe Landene rundt som Bissekræmmere eller blotte Landstrygere. Som saadanne optraadte de baade i Danmark og Norge. Helt over til Østersøkysterne strakte deres Vandringer sig, i Preussen blev de gentagne Gange forviste fra Landet.[2]

I Modsætning til disse jævnt hen foregaaende Indvandringer fandt der i det 16de Aarhundrede tre Indvandringer til Danmark og Norge Sted i samlet Flok, hvoraf i det mindste de to kan betegnes som Kolonisationer. De fremkaldtes og foregik paa højst forskellig Vis. Den første var rettet mod Danmark, den anden mod Norge, den tredie mod begge Lande.

Den første Indvandring skyldtes den nøje Forbindelse, hvori Nederlandene var traadt til Danmark under Christian den Anden. Denne Konge overlod Aar 1521 Amager og Saltholm til 184 Bønder med deres Familier, der alle var hidkaldte fra Waterlandene i Nordholland, lidt nord for Amsterdam. Gaardene paa Amager gaves dem til Ejendom; men hvis en Familie uddøde, skulde Kronen arve Gaarden, dog med Forpligtelse til at bortforpagte den til en Hollænder. De Indvandrede skulde dømmes efter hollandsk Ret, være fritagne for Hoveri og Ægter og have Ret til at drive Fuglefangst og Fiskeri, dog med nogle faa Indskrænkninger.

Disse gunstige Vilkaar varede kun kort. To Aar efter maatte Christian den Anden flygte fra Danmark, København indtoges af Frederik den Første, og den nye Regering varetog nu de tidligere danske Beboeres Tarv med stor Iver. Ved Københavns Overgivelse bestemtes det, at de af Christian den Anden fra Amager bortviste danske Bønder skulde have deres Gaarde tilbage, Hollænderne kunde faa Pas til frit at forlade Danmark.

Hvorledes disse Bestemmelser i det enkelte er blevne gennemførte, vides ikke sikkert. De ramte unægtelig de hollandske Nybyggere, hvem Pladsen i deres tidligere Hjemstavn ikke længere stod aaben, efter at deres Ejendomme dèr var solgte, ligesaa haardt, som den forrige Udvisning havde ramt de danske

Bønder. Det lader til, at der er blevet sluttet en Slags Overenskomst, hvorved de Danske vendte tilbage til den nordlige Del af Øen, medens Hollænderne sammentrængtes i Magleby eller Hollænderby, som den derefter kaldtes, og i Dragør.[1] Saaledes stod i det mindste Sagerne under Christian den Tredie.[2]

Pladsen maa imidlertid være bleven Hollænderne for snæver, thi snart efter træffe vi dem bosatte ogsaa paa andre Steder i Riget. Den første Udvandring foregik til den lille Ø Bøtø ved Gedserodde paa Falster.[3] I Aaret 1552 omtales det, at 13 hollandske Familier havde nedsat sig paa Øen og indrettet sig paa hollandsk Vis med Diger omkring deres Marker imod det truende Hav. Kongen overlod dem det inddigede Land mod en aarlig Afgift af henved 300 Kroner samt Forpligtelse til at forsyne ham med Rødder og Løg, naar han opholdt sig paa Falster.[4] Fra Bøtø lader det til, at Hollænderne har stiftet en ny Koloni paa Hasselø i Guldborgsund.[5] Da mod Slutningen af Aarhundredet Enkedronning Sophia tog Bolig paa Nykøbing Slot, synes de at have vundet hendes særlige Yndest. En af Hollænderne fik af hende Bønnetgaard i Forpagtning og udvidede dens Drift meget betydeligt.[6]

Trangen til Udvandring skulde synes hævet, da Frederik den Anden Aar 1574 paa en Maade gengav Hollænderne hele Amager, idet han tillod dem at fæste Gaarde ogsaa i den danske Del af Øen. Samtidigt tog han dem ogsaa paa anden Vis under sin Beskyttelse og sikrede dem Sildefiskeriet ved Dragør og Aalefiskeriet i Kallebodstrand, som de med stor Driftighed havde genoptaget, efterat disse længe ikke havde været drevne.[7] Ikke desto mindre vedblev de dog at søge ny Jord. Aar 1580 forlenedes en Hollænder med Sprogø, og opslog i Følge med flere sin Bolig paa Øen.[8] Aar 1587 overlodes Egholm i Limfjorden dem.[9] Og endelig foretoges den sidste Udvandring fra Amager i det følgende Aarhundrede, da Hollænderne anlagde Ny Hollænderby eller Ny Amager paa samme Sted, hvor nu Frederiksberg Allégade ligger.[10] Af alle disse hollandske Kolonier har kun Moderkolonien paa Amager været i Stand til at bevare sit fremmede Præg indtil vore Dage.

Den anden fremmede Indvandring i det 16de Aarhundrede foretoges østerfra. Det var Dele af Finlands kraftige Befolkning — vel at skelne fra de ovenomtalte smaa Finner og Lapper i det nordlige Norge og Sverige — som rimeligvis paa Grund

af Borgerkrige i Hjemmet og Russernes grusomme Ødelæggelser besluttede sig til at udvandre fra de tusind Søers Land. Toget gik mod Vest til Værmeland, hvor den daværende Hertug, den senere Kong Carl den Niende, modtog dem velvilligt. Herfra trængte de ind i Solør i Norge, hvis sydøstlige Del endnu efter dem kaldes Finskogen. Stadigt bredende sig ud over de uhyre, ubeboede Skovstrækninger, stiftede de saaledes en Nybygger-Stat, som omfattede betydelige Dele saavel af Sverige som af Norge.

Deres Fremgangsmaade var overalt den samme. De fældede store Skovstykker og brændte Braater. Rug trivedes fortræffeligt i den af Asken gødede Jord; og naar saa endelig Jorden udmagredes af den gentagne Rughøst, genlagde de Braaten til Græsgang for deres Hjorder. Deres Boliger byggede de paa den fra Finland tilvante Maade, som de endnu har bevaret: en anselig Bjælkestue med en muret Ovn i det ene Hjørne med Bænke paa begge Sider. Der brændtes Baal i Ovnen Sommer som Vinter, men Stuen havde ingen Skorstens-Aabning, Røgen stod derinde og trak kun ud, naar man stundom aabnede en af de fire Glugger i Bjælkevæggen. En anden Ejendommelighed ved deres Levevis var deres hyppige Badning. Til hvert Hus hørte en Badstue. Hver Lørdag Aften samledes her Gamle og Unge, Mænd og Kvinder. Man afklædte sig udenfor og løb saa ind i Dampbadet, hvor man piskede de svedende Lemmer med Birkeris. Efter endt Bad ilede man atter i broget Blanding ud i det Frie og overøste sig med Vand i en forbiflydende Elv. Til denne Skik knyttede sig en anden lige saa ejendommelig. Ægteskabelige Forbindelser indlededes ved, at den unge Mand bandt et Ris af Kviste fra fem forskellige Birketræer, læste Tryllesange derover og magede det saa, at den Pige, han elskede, uafvidende kom til at bruge det ved Lørdagsbadet. Ved Risets Tryllemagt antoges hendes Hjerte at vende sig til hans.

Nybyggernes Levevis krævede betydelig Plads. Saalænge de holdt sig i de ubeboede, vide Skovstrækninger, blev de uantastede. Men da de efterhaanden bredte sig over mod de bebyggede Egne, maatte Sammenstødet ske. Ved Midten af det 17de Aarhundrede begyndte Kampen. Finlænderne er nu for Tiden trængt næsten helt tilbage til Finskogen. Her i denne afsides Egn har de trofast bevaret Fædrenes Sprog og Skikke og føle sig endnu med deres Frænder i Værmeland som ét Folk. Et levende Vidnesbyrd herom afgav deres Andragende i det 19de Aarhundrede om at

maatte udgøre et eget, uafhængigt Rige, et Andragende, som Kong Carl Johan dog maatte afslaa dem.[1]

Den mærkeligste af alle Indvandringerne i Norden i det 16de Aarhundrede er ubetinget Taternes. Der hviler et hemmelighedsfuldt Slør over dette ulykkelige Folks Skæbne. End ikke 400 Aars omhyggelige Granskninger har været i Stand til fuldt at klare de vigtigste, herhen hørende Spørgsmaal. Det er endnu kun en sandsynlig Gisning, at de engang i den tidlige Middelalder er udvandrede fra Forindien og have, stadigt omflakkende, over Persien og maaske Ægypten bevæget sig frem mod Europa. Aar 1417 viste de sig første Gang i det vestlige Europa.[2] De vakte straks Opmærksomhed ved deres mørke Hudfarve, ildfulde Blik, uforstaaelige Tungemaal og denne Blanding af fordringsfuld Pragt og lurvet Usselhed, som udmærkede hele deres Optog. Anførte af en saakaldt «Konge», «Hertug» eller «Greve» rykkede de frem i Hobe paa indtil 300 Mennesker. Anføreren og nogle «Riddere» vare til Hest iførte straalende Flitterstads, Følget, Mænd, Kvinder og Børn til Fods med gyldne Ørenringe men ellers halvnøgne og snavsede. Alle overnattede de under aaben Himmel og levede af Almisser. Selv kaldte de sig Secani, hvoraf det tyske Navn Zigeunere. Siden benævnedes de i Norden Tatere efter deres Lighed med de røveriske Tatarer. Men i Begyndelsen hædredes de i Mellemeuropa med Navnet «Ægyptere» (paa Fransk: *Egyptiens*, Engelsk: *Gypsies*, Hollandsk: *Egiptenaers*, Græsk: *Gyphtoi*) efter deres foregivne Hjemland Ægypten. De udgav sig nemlig for at være ægyptiske Pilgrimme, der havde aflagt det Løfte til Gud: i syv Aar at ville drage hjemløst om til Bod for deres Fædres Synder. Thi disse havde i sin Tid, da Josef og Marie flygtede til Ægypten, nægtet Jesusbarnet en Drik af Nilens Vand, og derfor havde Herren siden hjemsøgt deres Efterkommere med Saracenernes og Tyrkernes Sværd, en Straf, som først vilde ophøre, naar denne Bod var fuldbragt. Fablen var ypperligt lavet, ganske i Tidens Aand, og fandt Tiltro. Den forskaffede dem saavel Kejserens som Pavens Beskærmelsesbrev, og derhos villig Hjælp, hvor de drog frem. Vel savnedes der meget baade af Penge og Fødevarer, hvor de havde været som Gæster; vel gav de ældre Kvinder sig af med at spaa, og de Unges Danse var vilde og letfærdige; men man var nu engang vant til meget af Pilgrimme. Først da de syv Aar forlængst var forløbne, og Flokkene i Stedet for at vende hjem til Ægypten blot tiltog i Talrighed, blev man

mistænksom, og lidt efter lidt slog nu den oprindelige Velvilje om til Had og Forfølgelse.

Saaledes stod Sagerne, da de i det 16de Aarhundrede brød ind over Skandinaviens Grænser.

Første Gang, vi høre om dem her, er i Aaret 1505. Rigtignok havde den tidligste Bande fra 1417 engang i samme Aar lejret sig udenfor Hamborgs Porte, men den synes ikke at være trængt videre mod Nord og drog i hvert Fald snart atter Syd paa. Fra Aar 1505 har vi den første Efterretning om dem i et Brev til Kong Hans fra hans Søstersøn, den skotske Konge Jacob den Fjerde, hvori denne paa en ejendommelig Maade anbefaler en Bande til sin Morbroders Velvilje. Taterflokken anførtes af «Grev Antonius Gagino fra Lille-Ægypten» og havde under sin ustadige Omflakken, som de sagde var dem paalagt af Kirken, opholdt sig i nogle Maaneder i Skotland, hvor de havde opført sig fredeligt. Nu agtede de sig til Danmark og havde i den Anledning udbedt sig Kong Jacobs Anbefalingsskrivelse. Han medgav dem denne i den Forvisning, at Morbroderen vidste bedre Besked om dette Folk end han, «da Ægypten jo laa nærmere ved Kong Hans' Rige, hvori ogsaa en Mængde af dette Folk opholdt sig».[1] Man kunde heraf slutte, at Taterne dengang virkelig have været almindelige i Danmark, hvis ikke Brevskriverens øvrige forvirrede Begreber afkræftede dette Vidnesbyrd. Maaske forvekslede han Taterne med de norske Finner;[2] kun ét fremgaar klart af Brevet, det er, at Jacob den Fjerde heller end gerne vilde af med dem og lade dem gaa videre til Danmark. Da Anbefalingsbrevet nu findes i Danmark, tør man vistnok slutte, at ogsaa selve Banden om end kortvarigt har gæstet Landet.

Det næste os bekendte Besøg skete Aar 1511, da Taterhøvdingen «Junker Jørgen fra Ægypten» ankom til Sønderjylland, hvor han fik Hertug Frederiks Lejdebrev.[3] Aaret efter (1512) kom de for første Gang til Sverige,[4] og det har vistnok kun varet kort, inden de ligeledes besøgte Norge. Hermed var Isen brudt, og med eller mod de Magthavendes Vilje trængte nu Flok paa Flok sig ind i de nordiske Riger.

Taternes Optræden og Behandling i Skandinavien viser os i mindre Træk ganske den samme Udvikling, som deres Færd og Kaar har været undergivne i det samlede Europa. Først en vis Hensynsfuldhed, saa frugtesløs Udvisning af Landet og sluttelig Kamp paa Liv og Død.

Reformationens Indførelse i Norden maatte gøre Kongerne mindre medfølende overfor Taternes foregivne Pilgrimsfart. Samme Aar som Lutherdommen fastsloges som Danmarks og Norges Kirkelære, Aar 1536, udstedtes ogsaa den første Udvisningsordre til Taterne.[1] I Lighed med den tyske Rigs-Forvisning af 1530 gaves der dem en Tidsfrist af 3 Maaneder til at rømme Landet.

Denne Udvisning frugtede imidlertid ikke det mindste. Taterne blev her som forhen, ombyttede blot deres Bøn om Almisse med snildere Bedragerier og stjal forresten som tilforn. Christian den Tredie udstedte da i Aaret 1554 et nyt aabent Brev, hvis harmfulde Sprog noksom vidner om den tirrende Modstand. Kongen har formærket, hedder det heri, at skønt disse udenlandske Tatere blot drage om og stjæle og bedrage, understaa mange baade adelige og andre sig til, trods hans Forbud, at understøtte dem. Hvo, der fremtidig gør sligt, skal straffes, som om han husede og hælede fredløse Folk. Og hvo, der kan overkomme en Tater, maa straffe ham paa Livet og frit beholde hvad Gods, Tateren havde med at fare. Den Lensmand, der ikke paagriber Taterne i sit Len, skal erstatte al den af dem forvoldte Skade.[1]

Det var unægtelig haarde Vilkaar for de ulykkelige Tatere; Rævene, ja selv Ulvene i Danmark var nu bedre stillede end de. Alligevel forslog Midlet dog ikke til at fordrive dem. Det var et Folk, hvis Evner i Aarhundreder var blevne udviklede under ilde Behandling. Vedhængende som Burrer, hjemløse som Trækfugle, sky og uimodtagelige for mild som for haard Paavirkning, hungrige som Ulve, lydløse og klartseende som Katte i Mørke, levede de kun i Øjeblikket, kunde de glæde sig som Børn, naar de havde kortvarig Ro, og døje ondt paa deres endeløse Togter i en Grad, som ingen Landsknægt havde drømt om. De fortrak altsaa ikke, de veg allevegne, men blev dog i Landet. Hvor skulde de ogsaa drage hen? Gik de til Frankrig, blev de dømt til Galejerne, i Tyskland var de fredløse, og i Nederlandene havde de deres Liv forbrudt. Det eneste, der opnaaedes ved Christian den Tredies Befaling, var da kun, at de splittedes i mindre Hobe og planløst joges fra Landets ene til dets anden Ende, forfulgte, hvor de dukkede op, men forsvundne, naar de skulde gribes, sporløse og uhyggelige som Børn af Mørket.

Hvor frugtesløs Kampen var fra Regeringens Side, ses bedst af, at syv Aar efter maatte Frederik den Anden udstede et ganske lignende Brev med samme Trusler, samme Fordømmelse og

samme — Resultat.[1] Det haabløse i Foretagendet lader sig ligesom forfølge efter Brevenes Retning. Først var Jylland den mest befængte Landsdel; Aar 1570 rettes Kongebrevet mod Fyn, hvor der udtrykkeligt siges at skulle være en stor Hob Tatere;[2] Aar 1574 udstedes der Befaling til særligt at gøre Jagt efter dem paa Sjælland.[3] Endnu i Aaret 1578 optræder der dog en større Bande ved Turebyholm, afbrænder en Bondegaard i Dalby og drager uhindret videre ad Holbæk-Kanten til.[4] I Aaret 1584 omtales, at de i Hobe paa over Hundrede strejfede om i Norge.[5] Endelig Aar 1589 hedder det, at de i «noget Antal fast allevegne omstrippe». Det samme Udfald altsaa. Taterne jagne fra Landsdel til Landsdel uden i Virkeligheden at fortrænges fra en eneste af dem.

Det synes, som om der ved Slutningen af Frederik den Andens Regering er indtraadt om ikke en blidere Stemning imod Taterne, saa dog en vis praktisk Anerkendelse af, at de nu engang var her i Landet og som Mennesker vel maatte kunne bruges til noget. Der er en umiskendelig Tilbøjelighed til at stille dem i Klasse med blotte Betlere og Løsgængere i de to sidste Breve, som Frederik den Anden lod udgaa om dem. I det første af 1574 befaler han Peder Oxe at udsende Profossen for at fange alle de Tatere, der findes paa Sjælland. De skulle derpaa føres til København og tvinges til at arbejde i Holmens Smedie eller paa en Gallej, der er under Bygning.[6] Mildere endnu er Indholdet af det andet Brev af 1584, hvorved Taterne for første Gang højtideligt udvistes af Norge. Det hedder heri, at saafremt de vende tilbage igen, skal Lensmanden lade dem smede i Jern og arbejde et Aar igennem eller kortere, men derpaa løslade dem og udvise dem paany.[7] I intet af disse Breve er der længere Tale om at dræbe dem som fredløse, skadelige Dyr; man vil hindre deres Omstrejfen men erkender, at de er Mennesker.

Dette begyndende Omslag fik imidlertid en brat Ende ved Frederik den Andens Død. Allerede Aaret efter skred Formynderregeringen paany til voldsomme Forholdsregler og paabød igen den gamle Livsstraf. Ved en Forordning af 1589, der omfattede baade Danmark og Norge,[8] befaledes det Lensmændene at fange Taterne i Lenet, fratage dem deres Ejendele, dræbe Anførerne uden al Naade og gøre ligesaa ved hele Følget, Mænd og Kvinder, hvis de ikke forlod Landet, efter at de var udviste. Fogderne skulde under deres Gaardes Fortabelse angive, hvor Taterne

fandtes, og haarde Straffe truede enhver, der husede dem, om det saa kun var én Nat, og den Færgemand og Skipper, der understod sig at tage dem ombord. Dette var det 16de Aarhundredes sidste Ord til Taterne. Kampen paa Liv og Død var erklæret paany, og et Aarhundrede igennem vedblev Dødsstraffen endnu at true enhver Tater, der faldt i Øvrighedens Hænder.[1]

Ved Siden af denne verdslige Form for Forfølgelse gik der en gejstlig, der efter Datidens Opfattelse maatte ramme Taterne langt haardere ikke blot for Tid, men for Evighed. Som bekendt var Taterne i Begyndelsen optraadt som kristne Pilgrimme. Og selv efter at dette Opspind havde tabt sin bedaarende Magt, vedblev de med stor Snuhed, hvor de kom hen, at slutte sig til Landets Kirkelære. I Syden paakaldte de Jomfru Maria og Helgenerne, i Norden bandede de Paven og overværede Prædikener. I Aaret 1595 var der saaledes endnu Tatere tilstede i Kirken, da Biskop Jacob Madsen visiterede i Stubberup paa Fyen.[2] Men deres Spaaen og Trolddomskunster bragte dem snart i Vanry, og da de overalt var udstødt af det borgerlige Samfund, gjorde Kirken det næste, vigtigere Skridt, og udstødte dem ogsaa fra Samfundet med Gud. Hvor kunde den andet! Alt, hvad man vidste om dem, var kun den groveste Hedenskab; deres Barnedaab havde intet at sige, den gentoges ofte 4—5 Gange i Haab om Faddergaver; nogen virkelig religiøs Tro, ligegyldig hvilken, har end ikke de nyeste, venligt stemte Granskere været i Stand til at finde hos dette forunderlige Folk. Alt hos dem var i skærende Modsætning til de Folkeslag, blandt hvilke de nødtvungent maatte leve. Umuligheden af religiøs Forstaaelse mellem dem og de Kristne er tydeligt udtrykt i, at Ordet «debel» eller «devel» (Djævel) i deres Sprog er Betegnelsen for den gode Aand[3] Kirken udstødte dem altsaa. Det første Skridt i Norden gjordes i Sverige Aar 1560, hvor det i de Stockholmske Kirkeartikler hed: «Med Tatere maa en Præst ikke befatte sig, hverken jorde deres Lig eller kristne deres Børn».[4] I Danmark og Norge gennemførtes det samme vistnok snart efter. De fyldigste Efterretninger haves fra Fyen, hvor Bispen Aar 1578 befalede sine Præster saalunde: »Naar her kommer Tatere i Landet, som her plejer at komme stundom, da skal ingen Præstemand vie saadanne sammen i Ægteskab, ej heller give dem Sakramentet men lade dem dø, som det var Tyrker, og begraves uden Kirkegaarden som Hedninger. Vil de have deres Børn døbt, maa de selv døbe dem».[5]

Det var naturligt, at denne Kirkens Optræden højligt forøgede Taternes ugunstige Stilling. Tidligere havde de hyppigt vakt Medlidenhed, nu forandredes denne til Frygt, Rædsel for disse Djævelens Børn, hvem den evige Pine med Rette ventede. Hvert Baand var nu overskaaret mellem dem og Samfundet. Vi træffe derfor heller ikke senere noget Eksempel paa, at en Tater er bleven optagen i det borgerlige Samfund. De tidligere Forsøg skulde ganske vist heller ikke friste nogen af Parterne. Et enkelt Eksempel paa disse har Beretningerne bevaret. Det var en Tater i Norge, der førend Udvisnings-Ordren udstedtes, var bleven tvungen til at være Trommeslager paa Bergenhus. Hans Fader var bleven dræbt af Fogden paa Vesteraalen, og selv løb han bort nordpaa efter sin Hustru. Han fangedes imidlertid atter og fik paany Lov til at gaa løs omkring; men da han engang saa sit Snit, dirkede han Laasen op for en dødsdømt Fange og flygtede i Forening med denne. Begge paagrebes og henrettedes.[1]

Men hvad der undrer, er den forbavsende Sejghed, hvormed Taterne holdt ud i den ulige Kamp mod Samfundet. Overalt de Tabende og Forfulgte, var de ved Aarhundredets Slutning ligesaa uforsagte og ligesaa talrige, som da Udvisningen begyndte. Vi har allerede omtalt, hvorledes de i Aaret 1595 vovede sig under Visitatsen ind i Stubberup Kirke; Aar 1583 den 10de Januar havde «Kong Andreas Holst» Dristighed nok til i storladent Optog med 120 Mand og 24 Heste at vise sig ved højlys Dag i Eiderstedt, hvor de huserede ilde i 5 Dage, førend de forsvandt.[2] Aar 1595 optraadte en større Bande lidt nord for Mariager Fjord, og skønt fire af Høvedsmændene sattes i Jern, lykkedes det tilsidst dog alle at undslippe.[3] Statens og Kirkens forenede Magt kunde ikke tilintetgøre dem.

Men hvad Modstand ikke formaaede, det har Tilslutning mægtet. Taterfolket i Norden er nu efter en trehundredaarig Kamp enten helt bukket under som i Danmark, eller paa Veje dertil som i Norge og Sverige paa Grund af, at det har modtaget Befolkningens udrakte Haand. Den raktes af de laveste Lag. Men da Taterne efter lang Nølen gav efter og indoptog i sig alle de Landstrygere, som paatrængte sig dem, gik deres Særpræg, deres Sprog, Folket selv til Grunde. Natmændene i Jylland, Fanterne i Norge ere kun den urene Blandingsrest, der nu er tilbage.

Vi have hidtil betragtet de i det 16de Aarhundrede indvandrede Tatere blot fra den øvrige Befolknings Synspunkt. Lad os, hvor vanskeligt det end falder, søge at trænge ind i Taternes eget Syn paa Forholdene, for saaledes at naa til en fyldigere Forstaaelse.

Hvad var deres Liv andet end en Række af skiftende Forhold, der, ligesom hos Dyret, prægede i deres Sjæl en tilsvarende Række af stærke, men uforbundne Indtryk! Disse evige Vandringer gennem Skovtykninger og over Fjelde, i Maanelys og Mulm og Mørke; de natlige Plyndringer; Hunger og Kulde i Dage og Nætter; Jublen omkring Baalet, naar Byttet slagtedes, og Sulten blev tifold stillet; de vilde Danse, Kampen med Fægterstave mellem berusede Mænd, hvad var det eller kunde være andet end blot en Sum af Billeder, ætsede ind i Sjælen, men uden indre Forbindelse, uden virkelig Udvikling.

Og dog vilde man meget fejle ved at blive staaende herved. Disse brogede Billeder var baarne og forbundne af mere end den blotte Livstraad. To Hovedaarer lader sig paavise i Taternes Bevidsthed, der paa engang fremkaldte og sammenknyttede deres øvrige Tankesæt. Det var deres Kærlighed til Naturen og deres Troskab mod Stammen. Selv i deres Velmagtsdage havde de aldrig villet sove under Tag. At strejfe om i det Fri uden Maal og Med men i inderligt Samliv med Naturen, det var deres dybeste Trang. Det var indisk Hensynken, parret med europæisk Rastløshed. Troskaben mod Stammen ytrede sig udadtil i den fortsatte Kamp mod Undertrykkerne. Alle disse Bedragerier, Indbrud og uhyggelige Voldsgerninger, det var for dem ikke Forbrydelser men ligesaa mange Bedrifter, ikke alene Nødværge men berømmelig Færd til Værn om det Rette og Sande.

Men indadtil i deres eget Samfund aabenbarede Troskaben sig i renere og ædlere Former. Ikke blot hang Mødrene ved deres Børn med en Kærlighed, for hvilken intet Offer var for stort, men ogsaa Forholdet mellem Mand og Hustru var præget deraf. Forfølgerne havde kun Øje for de unge Kvinders letfærdige Danse og mærkede først senere, at de under disse var blevne bestjaalne af de gamle. Mellem Taterne selv var Ægteskabet helligt. Ve den Tater, Mand eller Kvinde, der sveg sin Ægtefælle, Udstødelse af Folket var den uundgaaelige Straf. Endnu den Dag i Dag er de engelske Tateres Hud ligesaa mørke-

brun, som da de for 300 Aar siden kom ind i Landet, et umiskendeligt Vidnesbyrd om, at deres Kvinder ikke have ladet sig lokke af den hvide Befolkning.[1] Smukkere endnu ytrede Troskaben sig mellem de Gamle. Man har mange Eksempler paa, at alderstegne Ægtefæller har baaret hinanden Aar ud og Aar ind paa de endeløse Vandringer, og naar Forsørgeren døde, overtog Stammen Pligten. Paa dette Punkt antog Selvopofrelsen stundom en af sine yderligste Former. Fra alle Lande og ikke mindst her fra Norden meldes om, hvorledes Gamle for at lette deres Følge for Byrden frivilligt er gaaede i Døden. Iført sine Højtidsklæder steg da han eller hun ned i den opkastede Grav og lod den kaste til over sig, eller roede som i Nordlandene i det 18de Aarhundrede ud paa en Fjeldsø, hængte en Sten om Halsen og styrtede sig ud over Baaden, alt imens den forsamlede Stamme istemte den vilde, tungsindige Sang:

Dscha tele! dscha tele!
O polopen baro wele.

Det betyder: «Gaa ned! gaa ned! Verden bliver stor», (ɔ: der maa gøres Plads for den yngre Slægt). Uvedkommende, der saa det, berettede med Afsky, at nu havde Taterne endogsaa levende begravet en af deres egne. Men Taterne selv vidste bedre, hvad der var sket. Den Ene havde ofret sig for de Mange, frit og frivilligt, Taterfolket værdigt.[2]

Taterne dannede en egen Bestanddel af Livet i Norden i det 16de Aarhundrede, ikke blot sete i og for sig, men først og fremmest ved deres Forbindelse med det øvrige. Deres snigende, lydløse Tilværelse udgør en hemmelighedsfuld Bestanddel i Datidens brogede Blanding, hører til Natsiden af dens Liv. Ved Hjælp af dem forstaa vi lettere hine Slægters Rædsel for at færdes ude, naar Mørket var faldet paa, den Uhygge, der lammede Alle, naar man om Natten hørte usædvanlig Larm eller mente at skimte Lys i Skoven. Man skulde tro, at Taternes sjældne Forekomst maatte begrænse denne Frygt. Men de laante Navn til og afgav fristende Eksempel for en Mængde lyssky omstrejfende Væsener — «Kæltringer», «Kringeldrivere», «Natravne» — der alt forud var Datidens Landeplage. Ligesaa gik det med Taternes Trolddom og Djævelskab. For faatallige til alene ved egne Midler at vække større Opsigt, fik de først

De fjorten samhørende store Bind, som Prof. TROELS LUND i Løbet af næsten 25 Aar har udsendt under Fællestitlen *Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede*, mødtes til en Begyndelse — som alt nyt og banebrydende — med mistænksom Kritik. Dog hvert nyt Bind, der udsendtes, betød stigende Ry, indtil den afsluttede Række nu ubestridt hævder sin Plads som det ikke blot størst anlagte, men ogsaa aandfuldest gennemførte historiske Værk i nordisk Literatur. Ingen anden nordisk Historiker har paa egen Haand rejst saa mægtigt og sluttet et Monument.

En glødende patriotisk Begejstring udkastede — i Danmarks Mismods-Aar efter den sidste Krig — Planen til dette Storværk; en usvækket videnskabelig Samlerflid ophobede Materialet; en Sprog- og Form-Kunst, der ejede Geniets Naadegave, forenede det mosaik-brogede og mangfoldige Stof til en rigt og harmonisk virkende Helhed.

Gennem det hele Værk straaler Kærligheden til Nordens Fortid, Haabet og Troen paa Nordens Fremtid.

Som intet andet historisk Værk har derfor Troels Lunds *Dagligt Liv i Norden* vundet Vej til Folket. Som intet andet historisk Værk egner derfor *Dagligt Liv i Norden* sig til en Udgave for Folket.

Og idet det gjaldt at virkeliggøre en saadan Udgave, er Forlag og Forfatter enedes om at foranstalte den paa en for Publikum gunstigere og lettere Maade end nogen anden Folkeudgave. Prisen for den Udgave, hvorpaa herved indbydes til Subskription, bliver **langt under en Fjerdedel** af den tidligere Pris. De 14 store dyre Bind sælges i denne Subskription for **20 Kr.,** medens Prisen før var ca. 90 Kr., og Forlaget garanterer, at Prisen bliver nøjagtigt kun **20 Kr.** Skulde Beregningen om Hefternes Antal — 40 — ikke holde Stik, leverer Forlaget det overskydende Antal Hefter gratis.

Troels Lund er Skaberen af den kulturhistoriske Skildring i Norden. Og i intet andet Land er den kulturhistoriske Skildring naaet saa højt. Han har været en Banebryder herhjemme, og han har været en Banebryder for andre Nationer. Som nordiske Forskere — *Thomsen*, *Sven Nilsson* og *Worsaae* — grundlagde den forhistoriske Arkæologi, har *Troels Lund* grundlagt den kulturhistoriske Forskning. Ude som hjemme har han maattet kæmpe sig til sit Ry. Hans Navn, hans Berømmelse staar nu jævnsides de største. Dog herhjemme vil han først og fremmest blive læst og elsket, fordi han har fremtryllet for os med alt Livets, alt Dagliglivets Troværdighed det Samfund, der var vore Forfædres og hvoraf det Samfund, hvori vi lever, er vokset frem.

En Folkets Forfatter er han fremfor nogen. Ti den Opgave, han fuldt bevidst stillede sig straks fra sit Værks Begyndelse, var at skrive ikke for den ganske lille Kreds af Fagfæller, ikke for den lille Kreds af videnskabeligt Interesserede — men den var at skrive saadan, at hvert Ord kunde forstaas af selv den jævneste Læser.

Der er over hans Værk Poesiens Glans. Han forener Kunsten og Videnskaben som ingen anden nordisk Historieskriver.

Til de tusind Hjem henvender sig denne fænomenalt billige Folkeudgave, og til alle de Folkebogsamlinger, der er Budbringere mellem Literaturen og de Titusinder af Hjem, som overhovedet ikke har Raad til at anskaffe sig Bøger.

Subskriptionen forpligtiger, som nævnt, Subskribenterne kun til 40 Hefter à 50 Øre. Et eventuelt overskydende Antal Hefter leveres gratis. Gennemsnitlig hver 14de Dag udsendes et Hefte, saaledes at Subskriptionen vil blive afsluttet i Løbet af næste Aar. Med sidste Hefte følger et fint udført Portræt-Billede af Forfatteren.

Subskribentsamlere, der til en Boghandler indmelder 10 Subskribenter, faar et 11te Exemplar gratis.

Gyldendalske Boghandel.

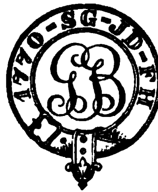
GRÆBES BOGTRYKKERI - KJØBENHAVN.

FOLKEUDGA

TROELS LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
FORLAG

2. HEFTE

50 ØRE

maade. Da der ikke fandtes trykte Beskrivelser over Danmark — thi Jonas Koldings latinske Skrift herom udkom først mod Aarhundredets Slutning og blev faa Aar efter beslaglagt af politiske Grunde[1] — saa maatte man søge mundtlige Oplysninger hos dem, der selv havde besøgt Landet, og om muligt se at finde et godt Rejseselskab, der kunde yde Bistand som Fører. De Rejseberetninger af Fremmede, som vi besidde fra denne Tid, bære Spor af den Ubehjælpelighed, som slige Forhold maatte medføre. Selv en saa opmærksom og forstandig Iagttager som Samuel Kiechel, der i Aaret 1586 gennemrejste Danmark og Sverige og har efterladt os en værdifuld Beskrivelse af sin Rejse, viser sig i høj Grad forvirret, hvor det gælder et simpelt Overblik over Landets Form. Om Overfarten fra Sønderjylland til Assens bemærker han, at han satte over «ein seh», hvorfra man kan sejle videre ud i Østersøen. Men skønt han bruger et lignende Udtryk om Store Belt, antager han dog Fyen for landfast med Sjælland og mener at befinde sig paa Fyen, selv da han er naaet til Kjøbenhavn. En slig Uvidenhed rimer ikke med, at han to Gange har maattet døje Istransportens Besværligheder. Det er os langt forstaaeligere, at han kan forveksle de to Navne Ringsted og Rendsborg.[2]

Maatte saaledes Umuligheden af at lægge nogen rigtig Plan for Rejsen allerede virke afskrækkende, saa skulde Befordringsmidlerne heller ikke friste til længere Farter. Forunderligt nok høre vi imidlertid paa dette Punkt kun sjældent Klager af Datiden; man kendte ikke bedre og var tilfreds med, hvad man besad.

I Danmark blev i det 16de Aarhundrede Vogne mere og mere almindelige som Befordringsmiddel. Tidligere havde man for det meste redet og kun brugt Vogne til Førsel af Varer, men det 16de Aarhundrede dannede her som paa saa mange andre Omraader et Vendepunkt. Aarhundredet begyndte med, at saavel Kvinder som Mænd vistnok i Reglen red; det endte med, at selv Mænd som oftest foretrak at køre.[3] Danmark synes i saa Henseende at have været temmelig fremadskreden, det var ikke blot forud for Sverige men ogsaa for sine sydlige Naboer. Endnu i Aaret 1588 udstedte Hertugen af Brunsvig et strengt Forbud imod at køre, en blødagtig Befordringsmaade, der kun burde være de Allerfornemste forbeholdt.[4]

De Vogne, der anvendtes, var af meget forskellig Art. Den

for os forstaaeligste Form havde Rustvognene. De lignede en Kiste med fire Hjul under. Kusken — «Driveren», som han kaldtes[1] — sad enten forude paa det buede Laag eller red paa en af Hestene. Paa Grund af disse Vognes ringe Rum, og den uhaandterlige Form, der kun afgav Plads for Varer af bestemt Størrelse, gik de imidlertid efterhaanden af Brug og anvendtes tilsidst kun i Krig eller paa større kongelige Rejser, hvor det ikke kom an paa en Snes Heste mere eller mindre. I Vognene gjemtes de Fornemstes Kufferter — «Færdes-Skrin« hed de dengang — og paa længere Ture tillige deres Sengklæder, Sølvtøj o. s. v. Da den danske Prinsesse Anna Aar 1548 førtes som Brud til Sachsen, ledsagedes Toget af 18 kongelige Rustvogne og 5 tilhørende Hertug Hans, hver forspændt med 6 Heste.[2] Da den holstenske Prinsesse Christine Aar 1592 drog gennem Danmark til sin Brudgom Carl den Niende i Sverige, havde hun ligeledes slige Vogne med sig.[3] Ved Synet af de mange Rustvogne, der pakkedes i Gaarden paa Koldinghus, sluttede den tiaarige Christian den Fjerde, at Hoffet snart skulde forlægges til Skanderborg.[4] Det var en sær Begunstigelse at have sit Tøj i dem, de øvrige «Skrin« maatte stadigt læsses om, hver Gang Bønderne stillede nye Vogne.

Den almindeligste Form paa Vogne, som efter Afbildninger at dømme var fælles for Bøndervogne, Købstadvogne og simplere adelige Vogne, afveg kun deri fra Rustvognene, at Laaget manglede. En aflang Kasse altsaa, smallere for neden end for oven, med høje Sider, og neden under Kassens Bund to faste Aksler med fire lige store Hjul. Siderne synes at have været faste Fjæle, sjældnere til at tages af; paa Bøndervognene bestod de hyppigst af Pindeværk. Sædet var et flytteligt Agebræt, der i bedste Fald var forsynet med en læderbetrukken »Agedyne«.[5] Selv saaledes udstyrede maa de imidlertid have stødt forfærdeligt og kun afgivet et yderst ufuldkomment Befordringsmiddel for de ikke faa Rejsende, der var henviste til dem. Ingen vidste sig sikker i saa Henseende. Selv Landets fornemste Mand, der rejste efter kongelig Ordre og med fri Befordring overalt, maatte ofte tage til Takke med disse, saafremt han ikke foretrak at ride, hvad forunderligt nok langt fra altid var Tilfældet.

Hvad disse Vognes Størrelse angaar, saa var der især hos Bønderne en stærk Tilbøjelighed til at gøre dem saa smaa som muligt. Smalsporede Vogne passede bedst til Vejene, og jo mindre

Læs de kunde tage, des bedre for Kusk og Heste, naar der skulde køres for Herremanden eller for Rejsende, der havde Ret til fri Befordring. I Fensmark Kirkeregnskab f. Eks. oplyses det, at naar der hentedes Mursten til Kirken fra Herlufsholm, rummede hver Vogn aldrig mere end 100 Sten.[1] Bonde-Køretøjerne tog sig derfor i Reglen meget usle ud, de smaa, magre, langhaarede Heste og de ynkelige Pindevogne gjorde et lige vantrevent Indtryk. Større Agtelse fik man for dem, naar man saa, hvad disse Heste kunde holde ud af timevis Venten, Sult og Kulde, Kørsler uden Ende, og hvad for Bump og Stød disse egeknortede Pindevogne kunde taale uden at gaa sønder. Regeringen gjorde af og til Forsøg paa ved Befalinger at tvinge Bønderne til at gøre Vognene større.[2] Det lykkedes ikke, i hvert Fald ikke blivende, dertil var Vognene for meget Udtryk for Landboforholdenes Tilstand. Derimod var Vognene i Byerne mere ansélige. Se vi til de Læs, som de kunde tage, saa svarede de omtrent til Nutidens. Fra Teglgaarden ved København blev saaledes f. Eks. i Aaret 1584 kørt 316 Læs store Mursten til Bremerholm for derfra at bringes til Søs til Kronborg.[3] Der læssedes 500 Sten paa hver Vogn, et Antal, som man i vore Dage næppe heller vilde have overskredet.

Den højeste Rangklasse blandt Vognene indtoges af en ganske egen Slags Kæmper, der indgød Ærefrygt ved deres Størrelse, Udsmykning og Maade at bevæge sig paa. Kunde de andre Vognes Grundtanke betegnes som en Kiste paa Hjul, saa svarede disse til en bevægelig Himmelseng. De fire store Hjul anbragtes enten under Vognbunden eller hyppigt foran og bagved den, saa at den som en trivelig Bug hang ned mellem de vældige Hjul.[4] Indeni var Vognen gerne indrettet som en Omnibus i vore Dage med Indgang bag fra og Sæder paa alle Sider. I de fire Hjørner stod solide Piller, hvorpaa Vognhimlen hvilede, og imellem dem var hængt Gardiner, «Spærklæder»,[5] der om ønskedes kunde trækkes til Side. Kusken sad sjældent paa Vognen selv, men red enten paa en af Hestene til venstre eller gik, ligesom ved Pløjning, ved venstre Side. Heraf den endnu brugelige, men efter Nutidsforhold urigtige Betegnelse af den venstre Hest som «den nærmere«. Det hele Optog tog sig højst imponerende ud: Forridere og Løbere, de fire til sex vælige Hingste, thi saadanne anvendtes i Reglen hertil, og endelig det store rødmalede, sølvbeslagne eller lueforgyldte Uhyre, der tungt hoppende over Vejens Ujævnheder, med rystende Piller og flagrende Spærlagen, som et løsrevet Hus, en

kaad Elefant rullede voldsomt fremad. Mærkeligt nok har denne Form for Vogne, trods sin Ubehjælpelighed, holdt sig indtil vore Dage. Det er dens gammeldags, festlige Præg, der har bevaret den, men dens Kaar er skiftede. Den tjener nu som Ligvogn.

Slige Vogne benyttedes mest af Kvinder og benævnedes tidligere gærne «Karm» af det latinske *carrum*, der har afgivet Grundstammen for saa mange forskellige Slags Vogn-Navne: Kærre, Karre, Karret, Karrosse, char-à-banc o. s. v. I det 16de Aarhundrede kaldtes de dog i Reglen for «Fruervogne» og tiltog i foruroligende Grad i Størrelse. Det er altsaa saadanne kæmpemæssige Vogne, som vi maa tænke os ved Datidens Festtog og Højtidsrejser. Det var 8 saadanne, 2 større og 6 mindre, som Erik Valkendorf skrev til Christian den Anden om at sende Brudefølget imøde, da han Aar 1515 havde ført Dronning Elisabeth fra Nederlandene til Helsingør.[1] Det var i en saadan, forspændt med 8 graa Hingste, at den danske Prinsesse Elisabeth Aar 1543 kørte til Kiel for at ægte Hertugen af Mecklenborg.[2] Paa Toget 1548, da Prinsesse Anna førtes til Sachsen, var Glanspunktet de fire, store, lueforgyldte Vogne, hver trukken af 8 Hingste; de to vendte tilbage til Danmark igen, de to blev i Sachsen som hendes Medgift.[3] Da Frederik den Anden Aar 1571 red ind i Nykøbing paa Falster med sine senere Svigerforældre og de tre Prinsesser, der var sendte ham op til Valg, sad Hertuginden, de tre Prinsesser og «alt Fruentimmeret» i 4 slige Vogne, med sorte Fløjels-Spærlagen for paa Grund af Enkedronningens nylige Død.[4] Selvfølgelig var de kongelige de største og pragtfuldeste. Men Adelen fulgte dog godt med, og ikke faa Steder vakte det fortjent Beundring, naar Fruen fra Gaarden og hendes Jomfruer paa en høj Helligdag kom kørende til Kirken i den rødmalede, rødt betrukne Fruervogn.[5] Derimod synes man at have holdt strengt over, at ingen Adelsmand maatte køre med flere end fire Heste for. Den holstenske Adelsmand Carl Ahlefeld dømtes senere af Christian den Fjerde til en Bøde af 2,000 Rdlr., fordi han havde vovet at køre med 6 Heste.[6] Hvad Vognenes Størrelse angaar, saa drev man det næppe saa vidt i Danmark som i Udlandet, hvor der gaves dem, der kunde rumme 20 Personer.[7] Stort mere end en halv Snes Mennesker har de danske næppe været beregnede paa. At dette Tal imidlertid længe har bevaret sig som Udtryk for, hvad der med Anstand kunde rummes i en Vogn, kan ses af, at endnu i Aaret 1663, da Frederik den Tredie og Sophie Amalie

ledsagede deres Gæster Kurfyrstinden af Sachsen og hendes Søn paa Vej til Valby Bakke, sad de ikke mindre end ni Personer i Karrossen.[1] Om den Pragt, hvormed Vognene var udstyrede, faar man et Begreb, naar man hører, at Enkedronning Sophia Aar 1588, da hun blev misfornøjet over Regeringsraadernes Sendrægtighed med at skaffe hende Penge til Døtrenes Udstyr, selv skaffede sig Penge til Udlæg ved at bryde for 8,000 Kroner Sølv af en af sine Vogne.[2]

Hvad hjalp imidlertid al denne Herlighed, naar man dog selv i disse Pragtstykker ligesaa lidt som i den tarveligste Fjælevogn var forskaanet for den ubarmhjertige Støden. De store huggede næsten ligesaa haardt som de smaa, Spærlagnerne skjulte vel Virkningerne paa de Lidende, og Pibekraverne holdt dem strunke; men selv den haardføreste maatte i Længden blive træt. Det var da den Opgave, hvorledes sligt kunde undgaas, der i over et Aarhundrede havde sysselsat Opfindsomheden, indtil endelig det 16de Aarhundrede fandt Løsningen.

En usikker Beretning melder, at man allerede Aar 1457 i Polen havde fundet paa at ophænge hele Vognkassen i Remme, og at Kong Ladislaus skal have foræret Carl den Syvende af Frankrig en saadan Vogn.[3] Selv om dette er sandt, maa dog Opfindelsen have haft sine Misligheder, den gik snart efter i Glemme. Heller ikke den første Opfindelse i det 16de Aarhundrede er os ganske klar, men det er sandsynligt, at den atter har drejet sig om Ophængnings-Spørgsmaalet, hvad enten det nu angik hele Vognen eller blot Sædet. Kun saa meget vides med Sikkerhed, at noget før Midten af Aarhundredet opstod der en egen Slags Herrevogne, altsaa ubedækkede eller kun med en lille Kalesche, der hurtigt fandt Udbredelse over hele Europa. Man har antaget, at de skrev sig fra den ungarske By Kotsen, Navnet kunde synes at tyde derpaa. I Tyskland kaldtes de Gutschi-Vogne, paa Fransk og Spansk *coche,* Italiensk *cocchio,* Engelsk *coach,* Hollandsk *koetswagen.*[4] I Danmark gik de under Navn af «Kusk-Vogne» og blev hurtigt udbredte. Paa Brudetoget til Sachsen 1548 red endnu alle Adelsmænd, og kun Apotekeren, Skræderen og et Par andre kørte i «Kuskvogn».[5] Aar 1554 skrev Christian den Tredie til Kurfyrst August om at skaffe ham en Kuskvogn til eget Brug.[6] Og da Christian den Fjerde Aar 1594 stævnede den højere Adel til at møde i Kolding og følge ham til Flensborg, befaledes det hver at komme — ikke til Hest — men i sin «Kuskvogn».[7] Hvor

havde ikke Smagen forandret sig i Løbet af halvt hundrede Aar! Et ikke ringe Bevis for disse Vognes Anseelse kan hentes fra, at den gamle Benævnelse «Vogndriver» eller »Køresvend« nu lidt efter lidt ombyttedes med det finere «Kusk-Vogn-Driver», der atter forkortedes til «Kusk», et Ord, der har holdt sig til vore Dage efter at selve Køretøjet, som fremkaldte det, forlængst er glemt.

Kuskvognene maa dog heller ikke tilfredsstillende have løst Opgaven. Manglerne var endnu følelige. Da fandt man — vistnok i Italien — paa en Forbedring, hvorved Overgangen skete til Nutidens Vogne. Man anbragte de fire Sengestolper paa selve Akslerne, forbandt de to forreste Stolpers Toppunkter og ligeledes de tvende bageste med to Tværstænger, og ophængte saa i disse ved Læderremme hele Vognkassen. Himmelsengen blev til en Hængekøje eller rettere til en Bærestol, der ophængt som en Gynge lod sig køre paa Hjul.[1] En nødvendig Følge af den nye Form var, at Døren maatte anbringes paa Siden. Overtrækket, der tidligere havde været Klæde, ombyttedes snart med det uigennemtrængelige Læder, og ved Aarhundredets Slutning afhjalp man i Italien den sidste Mangel ved at anbringe Glasruder i Døren. Med en saaledes udstyret, gennemsigtig Vogn optraadte Marskal Bassompierre for første Gang i Paris Aar 1599 og vakte, som rimeligt var, uhyre Opsigt.[2]

Glasruderne kom Danmark ikke til at nyde godt af i det 16de Aarhundrede, men alle de øvrige Forbedringer var storartede nok, og de naaede mærkværdigt hurtigt hertil. Hvis man imidlertid ikke vidste bedre, skulde man tro, at den ny Opfindelse med de «svævende Vogne» var en gammel bekendt Sag i Danmark: ifølge Kæmpeviserne havde jo de fornemme Kvinder længe kørt i «hængende Karme». Denne tilfældige Navnelighed har dog intet at sige. «Hængende Karme» betegnede efter Datidens Sprogbrug kun Karme med «Udhæng» eller Omhæng, det vil sige lukkede Vogne.[3] Nej Opfindelsen var ligesaa ny og afgørende i Danmark som andensteds. Den kom til os over Sachsen. Da Frederik den Andens Svoger Kurfyrst August af Sachsen var her oppe Aar 1572 i Anledning af Frederik den Andens Bryllup, kom Opfindelsen paa Tale, og Kurfyrsten, der var ikke lidet glad over at være den første i Tyskland, der havde indført denne Nyhed,[4] lovede Frederik den Anden og hans Brud hver en af de nye Vogne. Han skrev allerede fra Frederiksborg ned til Sachsen og befalede at sende to Vogne herop. Brevet var øjensynligt ikke

bestemt til Familielæsning, thi der stod deri, at det var bedst at lade Vognene være forspændte med 12 nærmere angivne Skimler, «som dog ikke var til nogen Nytte».[1]

Det gik Frederik den Anden, som det var gaaet Svogeren. Næppe fik han Vognene, førend han blev saa indtagen i den nye Idé, at han oprettede en egen Vognfabrik i Jylland, vistnok i Kolding, til Forfærdigelsen af slige Vogne, bestemte til Foræringer især til Udlandet. Man gled let hen over, hvorfra Opfindelsen oprindeligt skrev sig, Vognene gik for at være af dansk Konstruktion, saa magelige og bekvemme som Bærekarme.[2] Og Frederik den Anden fik megen Tilfredsstillelse af sit Foretagende. Det var ikke blot hos tyske Smaafyrster, som Hertugen af Liegnitz, at han kunde være den Første, der bragte Nyheden,[3] men selv til England lader det til, at han er kommen i det mindste blandt de Første. Aar 1582 forærede han Dronning Elisabeth en slig Vogn, og samme Aar Lord Willoughby, der havde overbragt ham Hosebaands-Ordenen, en anden.[4] Den første Karosse, der overhovedet kom til England, bragtes dertil Aar 1580.[5] Alt hvad Frederik den Anden havde ofret paa Vogne af den ny Konstruktion blev dog for intet at regne mod de Bekostninger, som Enkedronning Sophia gjorde, da deres to ældste Døtre paa en og samme Tid skulde have Udstyr. Med Rette blev disse to Brudevogne et af de bitreste Stridspunkter mellem hende og Rigsraadet.[6] Enkedronningen sejrede, og ud af Kampen fremgik to pragtfulde Karosser af hvidt Læder beslaget med Guldstifter, hængende i Remme af guldbesat Elsdyrhud, og baarne af fire sølvforgyldte Søjler, forneden som Bøfler, foroven som Vildmænd. Seletøj og Bidsler til de 8 Par Heste var ligeledes rigt forgyldt.[7] Saa kostbare Vogne var næppe nogensinde før udgaaede fra Danmark. Den ene kom lykkeligt til Brunsvig, den anden pakkedes i en solid Kasse[8] og delte Rejsens Besværligheder paa den mislykkede Skotlandsfart, der endte i Norge. Først Aaret efter fejrede den sin Triumf ved Indtoget i Edinburg.

Det ses, at Danmark var kommen vidt i Retning af Vogne, førend Aarhundredet var til Ende. Man vilde imidlertid fejle, hvis man fra den Interesse, hvormed Kongen omfattede den ny Form for Vogne, sluttede, at slige Karosser kom synderligt i Brug i Landet i dette Aarhundrede. Foruden de faa kongelige har der vist ikke forekommet mere end en enkelt eller to af den nye Slags hele Landet over. «Kusk-Vogne» for Mænd og «Fruer-

vogne» for Kvinder var den Form for Blødagtighed, som Aarhundredet havde tilkæmpet sig og faaet gjort almindelig; derved blev man staaende. Først langt ned i det følgende Aarhundrede trængte Karrosserne igennem i Danmark.

Medens Danmark saaledes efter bedste Evne holdt Trit med Udlandet, var man i Sverige, og først og fremmest i Norge, endnu højst gammeldags. I Sverige red paa Gustav Vasas Tid baade Mænd og Kvinder, Hustruen stundom foran paa Sadlen hos sin Mand. En Fruervogn, som Hertug Johan omtrent 1560 bragte med sig fra England, skal have været den første, som overhovedet var set i Sverige.[1] Med Rette hedder det derfor i Kæmpevisen om den danske Prinsesse, der førtes som Brud til Sverige, at hun ved Synet af Ridehestene udbrød:

Var jeg i min Faders Land,
Da fik jeg Karm og Køresvend.

Men hedder det videre:

Dertil svared de svenske Fruer:
I føre os hid ingen jydske Sæder!
Saddel af Sølv og forgyldte Mile
Dermed pleje svenske Jomfruer at ride.

Betegnende for Stemningen i Danmark, hvor den overhaandtagende Kørsel nok kunde gøre Folk af den ældre Skole betænkelige, er det Vers, som Kæmpevisernes Udgiver, Anders Sørensen Vedel, her har fundet sig foranlediget til at føje til af sit eget. Han slutter Omtalen af Vogne med følgende, utvetydige Ord:

Naar Danske og Svenske faa tysk Mands Sæd,
Da vé dem begge Landskaber derved![2]

Medens der i Danmark og Sverige kunde være Spørgsmaal om forskellige Befordringsmidler, var sligt udelukket i Norge. Her tillod Forholdene ikke Brugen af Vogne. Man var da henvist til Heste alene, disse smaa, nøjsomme, kloge, paalidelige Dyr, der med Kløvsadlen paa Ryggen troligt slæbte Byrderne op og ned ad Fjeldet, og hvem en Rytter gjorde bedst i, naar der var Fare paa Færde, at give løs Tøjle og selv lade raade. Kun Vinteren gjorde nogen Forandring. Isføret tillod da Brugen af Slæde, paa hvilken man kunde slæbe alle de Byrder frem, som

var Hesteryggen for tunge. Vinteren blev derved, trods sine korte Dage, ganske naturligt den egentlige Færdselstid ikke blot for Fremførsel af Varer, men ogsaa for Rejser i Almindelighed. Det var ikke alene Bønderne og Handelsmændene med deres Varer, som benyttede denne Aarstid, men selv Bisperne foretrak den til deres Visitats-Rejser. Herved fik imidlertid Rejserne i Landet en endnu mere farefuld Karakter, der med Rette skræmmede alle, som ikke ligefrem var nødt til at færdes heroppe.[1]

Naar man med Nutidens Veje for Øje betragter det 16de Aarhundredes Forhold i saa Henseende, undres man ikke lidet over den uhyre Forskel mellem de to Arter Forbindelsesmidler, som hver af disse Tidsaldre har betegnet med Ordet: Vej. Forskellen gælder ikke blot Norge, hvor Naturen paa saa mange Maader har hindret Samfærdselen, men i høj Grad ogsaa det jævne Danmark, hvor de naturlige Hindringer dog forholdsvis har været saa ringe. Først Kendskabet til Vejene giver os det rette Blik paa de ovenomtalte Befordringsmidler, lærer os at fatte Dristigheden af at betro sig til Vogne under saa ugunstige Vilkaar.

Samtiden har givet Frederik den Anden den Ros, at han tog sig meget af Vejvæsenet,[2] og ser vi hen til den Mængde Paalæg om at holde Veje og Broer i Orden, som udgik under ham og uden Tvivl blev tagne til Følge, saa kunne vi heller ikke afkræfte denne Dom. Men man forstod blot dengang noget andet ved, at en Vej var i Orden, end nu til Dags. Datidens Fordringer indskrænkede sig til, at det skulde være synligt, hvor Vejen gik, den maatte være bred nok til én Vogn,[3] — mødtes derimod to, maatte den ene køre «af Vejen», det er ud i Marken, — og endelig maatte der paa Vejen ikke findes uovervindelige Hindringer, saasom Aaløb, der ved for høj Vandstand kunde umuliggøre Færdslen. Naar da altsaa nogenlunde tydelige Mærker langs Vejkanten angav, hvor den alfare Vej gik, naar Stubbene i Skovvejen ikke var for høje eller Pladsen for snæver mellem Træer eller Gærder, og Træbroer førte over de dybeste Aaer, som man havde at passere, saa maatte Vejen erklæres for «redelig». Om stenbygte Veje i Nutids Forstand, om gennemskaarne Bakker eller sligt var der selvfølgelig ikke Tale. Vejene vedligeholdtes paa den Maade, at Bønderne, naar det blev for galt, befaledes at

møde for at fylde Jord i de opkørte Hjulspor. Hvis dette ikke forslog, og der endnu var dybe «Pudser» tilbage, klarede man Sagen ved at vælte Kampesten ud i de værste Huller. Et Par Eksempler paa «onde» Veje vil tydeliggøre os Tilstanden.

Mellem Sæbygaard og Nakskov blev ifølge Enkedronning Sophias Udsagn Bøndervognene, der skulde føre Varer til Købstaden, undertiden siddende fast i Æltet.[1] Naar det faldt ind med Regn i længere Tid, var Vadestedet (!) paa Vejen mellem Holbæk og Ringsted farligt at passere.[2] Paa Vejen mellem Horsens og Skanderborg maatte man stundom vente to, tre eller flere Dage, før Hansted Aa var til at komme over.[3] Hovedvejen mellem Odense og Middelfart kunde Aar 1594 kun befares ved Sommertid og i godt Vejr.[4] To Aar efter Istandsættelsen, 1596, erklæredes Vejene om Odense atter for «meget onde» og maatte paany tages under Arbejde.[5] Aar 1577 blev Broerne paa den stærkt befærdede Vej mellem Køge og København tilligemed Vejen selv underkastede en Hovedreparation,[6] 1594 var Tilstanden saaledes, at flere Broer manglede, og andre maatte man med stor Livsfare age udenom, altsaa igennem Aaen.[7] Om alle Vejene i Nordsjælland og omkring København hedder det 1562, at de var dybe, onde og tillige saa smalle, at en Rustvogn ikke kunde køre der; det sidste blev afhjulpet ved at gøre dem — et Kvarter bredere.[8] Fra Helsingør berettes, hvorledes Borgerne for at spare sig Ulejlighed hentede Ler til deres Bygninger og gravede dybe Sandhuler i Vejen eller ind under den, saa at den skred ud og var meget farlig at passere.[9]

Træk som disse giver os et levende Indblik i Datidens Forhold og afgiver Maalestokken for, hvad man indlod sig paa, da man forlod den gamle Skik at ride og indførte Kørsel paa slige Veje. Man tænke sig en Fruervogn, tung som en læsset Flytteomnibus og ude af Stand til at køre til Side med de klodsede Hjul paa de faste Aksler, en Regnvejrsdag paa et Engdrag i Ælte til Hjulnaverne. Eller den samme paa en Skovvej, hvor gamle, trodsige Stubbe hvert Øjeblik stødte mod Hjulet og lod det synke dobbelt dybt mellem den og den næste. Man vil da baade fatte det dristige i den nye Skik og tillige forstaa, at et Forspand af fire kraftige Hingste var en ligefrem Nødvendighed. Det at køre med 6 eller 8 var ikke blot en Pynt men en kongelig Forret af virkeligt Værd. En Mil maatte under saadanne Omstændigheder med almindelig Vogn tage et Par Timer at køre, skønt man ikke

sparede paa Hestene. Det holdt haardt for en Rejsende at faa Heste og Vogn til længere end to Mil. Kunde han end ved gode Ord og Betaling faa Kusken til at blive ved, stod han sig ikke ved det, Hestene var for trætte.[1] Selv for Dronning Sophie, der dog sikkert kørte med 6 Heste, vide vi, at den tre Mils Vej fra Helsingør til Frederiksborg har taget 4 Timer at køre. Den tolvaarige Christian den Fjerde «var saa træt af denne Tur, at han ved Ankomsten», som han selv skriver, «heller vilde sove end gaa til Bords».[2] Gik det saaledes med Dronningens Befordring, er det let at forstaa, at Niels Kaas, om end han var kørt fra København i den tidlige Morgen, naar Føret var daarligt, ikke kunde ventes til Frederiksborg før Klokken var fire.[3] Vil man i et kort, klart Udtryk samle alle disse Omstændigheder, Vejenes ynkelige Tilstand, de derved forøgede Afstande og Datidens Mangel paa Evne til at beregne disse, kan man næppe finde en mere malende Betegnelse end Henrik Ranzaus Angivelse af Jyllands Størrelse. Den jydske Halvø, siger han, har en Længde fra Elben til Skagen af 12 Dagsrejser, Landets Brede er 6 Dagsrejser.[4] Man fatter Forskellen mellem dengang og nu, naar man hører Turen fra Skagen til Hamborg anslaaet til at ville tage 12 Dage, saa at man altsaa antages kun at kunne køre en 5—6 Mil om Dagen. Men man gyser for Vejen mellem Ringkøbing og Aarhus, naar det siges, at den vil tage 6 Dage, med andre Ord, at en Dagsrejse her kun er 2—3 Mil. I tro Overensstemmelse med sin eneste Maalestok: Vejenes Tilstand, afbilder ogsaa Henrik Ranzau Nørrejylland med en i Forhold til dets Længde ganske forbavsende Brede.

Midt i alt dette Uføre dukker dog en enkelt Stribe med fast Bund op, et Varsel om kommende, bedre Tider. Det var klart, at gode Veje kun var et Pengespørgsmaal. Vilde en enkelt ofre det fornødne, kunde de vel skaffes til Veje, thi Datiden forstod sig meget godt paa at lægge Stenbro og Fliseguly. Frederik den Anden gik i Spidsen. Han anlagde paa egen Bekostning en stenlagt Vej af den usædvanlige Brede 12 Alen mellem København og Frederiksborg, og langs Vejen lod han opstille Stolper, hvor der paa Tavler angaves hele og halve Mil. En lignende paabegyndte han i det mindste mellem Kronborg og Frederiksborg og ligeledes ved Ringsted og ved Vordingborg.[5] Med Rette hædredes disse Veje med Benævnelsen «Kongeveje», thi baade ragede de højt op over, hvad Datiden var vant til med Hensyn til Brede,

lige Retning og Soliditet, og tillige var de — Kongen alene forbeholdte. Denne sidste Bestemmelse holdt Frederik den Anden med stor Strenghed over. Paa ethvert Sted, hvor Kongevejen skar de gamle, var den afspærret med aflaasede Porte eller Slagbomme, og Ledvogtere var ansatte for at hindre voldeligt Indbrud. Under Christian den Fjerdes Mindreaarighed forfaldt Kongevejene, Bommene sprængtes, Vejene opkørtes og led ilde.[1] Men da han var bleven myndig, holdt han dem i Hævd og fortsatte i større Maalestok det begyndte Værk.[2] En Rejsende i Danmark i Aaret 1673 paastaar, at et Net af slige Veje, Kongen alene forbeholdte, dengang strakte sig hele Landet over.[3] Navnet «Kongevej» har holdt sig til vore Dage som Betegnelse for en særlig god og bred Chaussé. Det var ogsaa disse af Frederik den Anden paabegyndte Veje, der afgav tildels Forbilledet og i hvert Fald Udgangspunktet, da det danske Vejvæsen siden Slutningen af det attende Aarhundrede blev taget under grundig Behandling.

Vil vi sluttelig samle vort Indtryk af Vejenes Tilstand i Danmark i det 16de Aarhundrede, kan vi kortelig udtrykke det ved, at de var tarvelige Rideveje, der, da Kørsel blev almindelig, uden synderlig Forbedring toges i Brug som Køreveje.

Norge var forsaavidt gunstigere stillet, som ingen her tænkte paa at bruge Vejene til anden Færdsel end den, hvortil de var bestemte. Den første Vej, der overhovedet var beregnet paa Kørsel, anlagdes først Aar 1624 i Anledning af Kongsberg Sølvværk.[4] Disse beskednere Fordringer gav sig et Udtryk i Vejenes hele Præg. Naturforholdene forbød her Afgrøftning og sligt. Dalførets Retning viste Vej. Lykkelig den, der kunde finde den! Den slyngede sig gennem dunkle Fyrreskove, over Myrstrækninger, mellem Fjeldskredsblokke, over Bakkekamme og Kløfter, hvor et Par Tømmerstokke dannede Broen over den brusende Elv, kort, allevegne kun undgaaende ét: de dyrkede Strækninger, hvor Hestene kunde trampe ned og saa gerne gad nippe de sparsomme Aks.[5] Vedligeholdelsen bestod blot i at fjerne de omblæste Træer og nedstyrtede Stene, der kunde spærre Vejen, og saa fornye Tømmerstokkene, som Vaarflommen havde taget med sig. Prøven paa, om alt var i Orden, var endnu den gammeldags: En blandt Bønderne opnævnt Mand red midt ad Vejen med et otte Alen langt Spyd lagt over Hesteryggen Paa begge Spydets Ender var der befæstet Vidie-Hanke. Kunde han overalt komme frem, og tog Hankene ingensteds ved nogen Hindring, saa var Alt, som

det burde.[1] Saadanne Veje kunde være trættende nok i Længden. Hvor man kunde det, tog man derfor Baad. Endnu i det 18de Aarhundrede var det saaledes almindeligt at benytte Vandskyds paa lange Strækninger af Landturen fra Lærdalsøren til Kristiania, paa Søerne i Valders og paa Randsfjorden.[2] Men ligefrem livsfarlige blev disse Veje, naar de, som dengang Skik og Brug, skulde befares ved Vintertide. Disse snævre, skrøbelige Træbroer, der rystede under en Hestehov, disse svimlende Stier med Fjeld paa den ene Side, Afgrund paa den anden, blev til noget andet, naar Skumsprøjtet frøs og gjorde Tømmerstokken spejlglat, naar Isslag og Frostknolde rundede Stierne til vandrette Istappe. Saa maatte Isbrodderne frem og spændes under Fødderne. Ofte maatte vistnok de Rejsende, selv paa Hovedvejene, kæde sig sammen med Tove, som nutildags over Isbræer. Hvad Biskop Jens Nielssøn i Oslo fortæller om sin Rejse 1589, at ved Guldbergkleven i Vinje maatte Slæderne vindes ned over Fjeldet med Tove, har vist ikke været noget enestaaende. Fremdeles var Faren ved at fare vild i Mørket, naar den korte Vinterdag var omme, heller ikke ringe. En Nat paa Fjeldet eller i Fyrreskoven var ikke hyggelig, naar Ulven var ude. Hyppigt maatte den sidste Del af Dagsrejsen ske ved Tyriblus og Brande.[3]

Dengang som nu var der visse Hovedruter i Danmark og Norge, der særligt trak de Rejsende til sig og udgjorde Hovedaarerne i Færdselens Kredsløb. De var for en stor Del anvist af Naturen selv. Derfor havde de fra Arilds Tid været de samme, og faldt tildels sammen med de Linier, som vor Tid har trukket tydeligere op med Jernbaner. I Nørrejylland gik Hovedruten langs Østkystens Byer lige til Skagen. Sandflugten havde endnu ikke skilt denne By fra den øvrige Verden, over den gik en stor Del af Vendsyssels Handel, ligesom den ogsaa benyttedes som Overfartssted til Norge. Derimod var Frederikshavn, hvor Østbanen nu ender, dengang kun et ulovligt Ladested.[4] En anden udpræget Færdselsrute gik langs Vestkysten fra Thisted over Limfjordstangen ned til Ribe. Disse Egnes større Velstand end nu til Dags gjorde Forskellen mellem Øst og Vest kun lidet fremtrædende. Forbindelseslinierne mellem de to Hovedruter droges ligesom nu ved en nordlig Tværvej over Viborg, der var Samlingsstedet for Øst og Vest, og ved en livlig Færdsel mellem Ribe paa den ene Side, Kolding og Haderslev paa den anden. Gjaldt Vejen Fyn, brød man af mellem Aabenraa og Haderslev og satte ved Aarø-

sund over til Assens. Kun nord fra Kommende gik over fra Snoghøj til Middelfart. Fra begge disse Byer gik Hovedvejen over Odense til Nyborg.

Agtede man sig videre til København, havde man her Rejsens værste Stykke, Overfarten over Store Bælt. Vel var der ingen Mangel paa Smakker og Skuder hverken i Korsør eller Nyborg. Men hvis der var mange beredne Rejsende med, som skulde have Hestene over, kunde Pladsen blive ringe og ubehagelig nok mellem de ængstelige Dyr. Og Strømmen var i Reglen stærk, naar man kom udenfor Knudshoved. Slog saa Storm og Uvejr sig til, kunde Overfarten blive ligefrem livsfarlig eller umulig. Frederik den Anden laa engang ved Midsommertid otte Dage i Korsør og kunde ikke komme over for Modvind.[1] Det var kun med Livsfare, at hans Hustru naaede over, da hun ilede til hans Dødsleje paa Antvorskov. Biskop Peder Palladius fortæller om, hvorledes han engang i Selskab med Herluf Trolle og dennes Fader gjorde Turen, da et Uvejr trak op med Torden og Lynild. Taklerne sprang, Sejlet gik i Søen og Pompen blev uklar, saa at de maatte drive for Vind og Vove og kunde takke deres Gud, da de langt om længe, dyngvaade, slap i Behold til Korsør.[2] Slige Eksempler paa Bæltfartens Ulemper kunde Samtiden opregne i Mængde. Naar nu hertil kom den højst besværlige Istransport, forstaas det let, at man undgik denne Rute saa meget som Forholdene tillod. Særligt udsondredes to Forbindelser, som en senere Tid har set begge knyttede til Korsør. Farten mellem den øvre Del af Jylland og Sjælland foregik næsten altid over Kallundborg-Aarhus. Søturen var kortere her, Farvandet var lettere at passere, og Kallundborg Fjord lagde sjældnere til. Som Eksempel paa en hurtig Overfart kan anføres Fru Ida Falk Gøjes Tur 1573: for rebede Sejl løb Skuden over paa seks Timer.[3] Den anden Fart, som unddrog sig Bæltturen, var Forbindelsen med Udlandet. De fra Holsten Kommende sejlede fra Heiligenhafen til Rødby paa Laaland.[4] Men Hovedruten fra Tyskland til København gik den korteste Vej over Warnemünde, Gedser, Nykøbing, Vordingborg, Køge, København. Den fik i det 16de Aarhundrede en forøget Overvægt ved de gentagne Slægtskabsforbindelser mellem det danske og det mecklenborgske Fyrstehus, der gjorde denne Rute til en alfar Fyrstevej og medførte ikke faa Behageligheder for almindelige Rejsende.

Overfarten til Skaane foregik sjældnere fra København til

Malmø. I Reglen foretrak man at gaa over, hvor Sundet var smallest, mellem Helsingør og Helsingborg, og hvor det desuden var langt lettere at faa Baade. Øresundsfærdselen og Sundtolden gav dette Sted et ganske ejendommeligt Liv. Ved Helsingør berørtes Danmark af en Hovedstrøm for den europæiske Samfærdsel. Den nødtvungne Standsning, som denne her var undergiven, medførte ikke blot en ligefrem Indtægt gennem Afgiften, men tillige en frisk Luftning fra Yderverden, der virkede kvægende paa det hele Land.

Nordpaa gik Vejen over Halmstad, Varbjerg, gennem den smalle Strimmel Sverige ved Gøtaelv, til Norge. Dog foretrak man hyppigt Søvejen lige til Akershus. I Norge var der to Dalfører, ad hvilke Hovedfærdselen gik, de to Striber, ved hvilke Naturen har forbundet det Vesten- og Nordenfjeldske med det Søndenfjeldske. Fra Oslo gik Vejen til Bergen gennem Valdersdalen over Filefjeld til Sognefjord. Vejen til Trondhjem derimod førte gennem Gudbrandsdalen over Dovres Fjeldryg. Vanskelighederne ved begge Veje medførte imidlertid, at Rejsende, der skulde fra det ene Endepunkt til det andet, hyppigt foretrak Søvejen langs Norges Kyst. Bergens livlige Søfart, nord- som sydefter, var i saa Henseende af ikke ringe Betydning.

En nødvendig Betingelse for al Rejse er Føde og Nattely undervejs. Hvad Ordningen af denne Sag angik, indtog det 16de Aarhundrede en underlig Mellemstilling, der viser os de brogede hinanden modsatte Forhold, hvoraf sluttelig Nutidens Hotelvæsen er fremgaaet. Trangen til Herberger havde selvfølgelig gjort sig gældende i umindelige Tider. Den, der siden Oldtiden havde været Landets ihærdigste Rejsende, var selve Kongen. Ikke blot for at holde Ting og dømme, men ogsaa for at hæve en af sine betydeligste Indtægter, «Gæsteri», havde han maattet færdes omkring i alle Landets Egne. Hvor ingen Kongsgaard fandtes, var til hans Brug mangensteds opført en solid, ofte taarnlignende Bygning, en saakaldt «Barfred», hvori han kunde overnatte. Af saadanne «Barfred» fandtes der endnu i det 16de Aarhundrede mange rundt om i Landet. De stod ikke sjældent nær ved Præstegaarde. Maaske et Udtryk for, at det omliggende Jordegods engang var blevet skænket til Kirken af Kongen, der kun havde forbeholdt sig sit Nattekvartér. I Menigmands Øjne fik herved

disse «Barfred» et særligt Præg af Fredhellighed, hvad jo allerede Navnet kunde give Anvisning paa.[1]

Kongen var altsaa vel faren. Han havde hele Landet afprikket med solide Herberger, ham tilhørende. Men almindelige Rejsende kunde det ofte knibe for. Kom der for mange af dem, kunde den gamle Folketilbøjelighed til gratis at huse dem som Venner umuligt holde sig. Til bedste for saadanne Vejfarende maatte der da i passende Afstand fra hinanden oprettes Udsalgssteder, hvor man kunde faa Gæstfrihed tilkøbs. Allerede fra Erik Glippings, Erik Præstehaders og Magnus Ladelaas' Dage kan man i Norden forfølge en Række Forordninger om Oprettelse af Kroer.[2] Endnu Christian den Anden havde gentaget Befalingen om, at der hver anden Mil paa Landet skulde oprettes Herberger. For Sjællands Vedkommende havde han i det enkelte angivet, hvor de skulde ligge.[3] Men Virkningen af alle disse Forordninger synes for en væsentlig Del kun at have været den, at der rundt om i Landet opstod en Samling Kipper og Krostuer, der søgtes af den laveste Befolkning og lokkede til Drik og Svir, men kun lidet var beregnede paa virkelige Rejsende.[4] Et begrænset Natteleje i samme Seng som Værten og Værtinden var en af de mindste Ulemper, som man udsattes for ved at overnatte paa slige Steder.[5] De Rejsende, der ikke havde Bekendte at tage ind til, vedblev derfor Middelalderen igennem at søge til Klostrene. Her var Gæstfrihed ikke Kram, der var tilfals, men Kristenpligt. Her fik man enten uden Betaling eller for et Vederlag efter Behag god Behandling. Fra Prioren eller Abbeden til den ringeste Broder var her Folk af alle Dannelsestrin, alle villige Faddere til en Kande Øl, en lun Passiar og en Velsignelse med paa Vejen. Spor af denne gamle Skik lader sig endnu forfølge helt ned til henved Aar 1600, da det paalægges Lensmanden paa Ringsted Kloster at give Rejsende Husly og fri Fortæring for en Nats Tid.[6]

Men ved Reformationen inddroges Klostrene, og Kirkens gamle Omsorg for Vejfarende bortfaldt hermed. Det gjaldt da om at skabe ny Vilkaar for det stedse tiltagende Rejseliv. Her er det interessant at se de forskellige Maader, hvorpaa den samme Opgave løstes i de tre nordiske Lande. I Sverige sluttede man sig nærmest til det gamle, Kirkens Pligt gik i Arv til Præsterne. Paa de lange, tyndt befolkede Landstrækninger blev Præstegaardene de lovlige Herberger, hvor alle fra Kongen til den simpleste rejsende tog ind, hvor man kunde faa Skyds videre eller Natteleje,

som oftest en Kande god Vin og i Præsten en sprogkyndig Vært og livlig Deltager i en Svir til henad Morgenstunden.[1] I Sønderjylland synes man, skønt Forholdene ikke var de samme, en Tid lang at have indladt sig paa en lignende Ordning, men den maa vistnok snart være kommen i Forfald og atter opgiven.[2] I det øvrige Danmark derimod slog man ind paa en Vej, som den tættere Befolkning og de kortere Afstande her tillod: Man undgik saavidt muligt Landkroer og henlagde Herbergerne til Købstæderne, hvor Pligten til at modtage Rejsende skulde betragtes som et Tillidshverv. I Norge endelig tyede man overalt, hvor det lod sig gøre, til at lade Præstegaardene være Herberger. Paa de vigtigste Fjeldovergange oprettede Regeringen Fjeldstuer og knyttede dertil visse Indtægter, der gjorde dem til ret indbringende smaa Forleninger.

Det kan ikke nægtes, at Frederik den Anden med stor Iver tog sig af denne Sags Ordning i Danmark; han var ogsaa selv saa temmelig Part deri. Det kunde ikke være ham behageligt, naar han kom med sit Følge til en eller anden Købstad, at vide sine Hofsinder mere eller mindre husvilde. Selv fandt han naturligvis let Herberge, enhver satte en Ære i at have ham til Gæst, og ligesaa gik det med de Formaaende blandt hans Følge. Men imens red de simplere Svende paa Gaden og krævede forgæves at indlades; hverken Trusler eller Løfter om Betaling var altid i Stand til at optø Uvilligheden hos de gnavne Smaaborgere. Og ikke med Urette. Manden selv havde de ikke noget mod at huse, men at skaffe Plads til hans Hest, at skulle rydde Værkstedet i Baghuset, maaske bryde et Skillerum ned eller sé det sparket ind af Dyret, altsammen alene for en Nats Skyld, det var vel meget. Man paastod endog, at enkelte, der oprindeligt havde haft Stald i Gaarden, brød den ned for at undgaa Indkvarteringen. Klage paa Klage kom derfor til Kongen over disse Forhold, og selv om Hofsinderne havde tiet, saa talte Hestenes stive Gang og hele uplejede Ydre, naar der næste Morgen stilledes til Udrykning.[3]

Den Maade, hvorpaa Kongen søgte at raade Bod paa disse Ulemper, var maaske den eneste mulige, men i hvert Fald haard for de vedkommende. At han paabød Byerne at holde Staldrum til langt flere Heste, end Borgerne besad, — Korsør skulde saaledes holde til 400 flere[4] — kunde være saa sin Sag. Trykkende var det for mangen, der ikke havde Raad til selv at holde Hest, at skulle være forsynet med Stald til andres. Men i høj Grad

ubehageligt var Frederik den Andens Paalæg til de fornemste og rigeste Borgere i Købstæderne om, at de skulde mod Betaling huse og bespise enhver Rejsende og udhænge Skilt over Døren som Tegn.[1] Fordi en Oluf Bager var stolt af at have Kongen eller Niels Kaas eller en Rigsraad til Gæst, og ved slig en Lejlighed gerne havde sat Huset paa den anden Ende, fulgte ikke deraf, at han kunde ønske at se sit Hjem forvandlet til en Kro og straks være rede, saa snart en forløben Landsknægt ved Nattetid fandt paa at dundre paa hans Skodder. Det var en Art af Formueskat, et Indgreb i Hjemmets Fred, som det undrer at kunne træffe endnu i det 16de Aarhundrede, og vi forbauses ingenlunde over Borgernes Ulyst og stiltiende Modstand. Paa den anden Side maa det dog erindres, at Spørgsmaalet ikke lod sig løse saa let som i Nutiden, hvor Udsigten til Fortjeneste af sig selv fremkalder et Hotel. Datidens Rejsende kom gerne i Hold, til daglig kun en Betler eller to, og saa engang imellem langt flere Gæster, end et Hus kunde rumme. Et virkeligt Gæstgiversted vilde af Tomhed falde i Staver mellem hvert af Holdene.

Trængte man til et Bevis for, at Paabudet var haardt, kunde man hente det fra, at Kongen, hvor han selv var stillet som Vært, ikke efterkom det. Han prisgav ikke sine spredte «Barfred» til Herberger for andre. Og paa sine enligt liggende Slotte, paa Frederiksborg, Skanderborg og Kronborg f. Eks. viste han sig kun lidet tilbøjelig til at huse fremmede. Her kunde jo Forholdene let medføre, at de mange, hvem Kongens Nærværelse havde hidkaldt, Hoffolk saavel som andre, der havde haft Hverv at røgte, kunde blive husvilde, naar Mørket faldt paa, saafremt Kongen ikke vilde tilbyde dem Nattely og Fortæring paa Slottet. Men Frederik den Anden skulde have sig sligt Rykind meget frabedt. Paa Staldmesteren og en eneste Kammerjunker nær[2] havde de alle at forføje sig bort. Saa kunde de søge over i den Kro, som Kongen havde ladet oprette lidt afsides, men dog i Slottets Nærhed. Det Underhold, som de her for Betaling nød, var vistnok saa godt, som Huset formaaede, men næppe fristende til unødvendig Forlængelse af Opholdet.[3]

En Efterklang af den Pligt til at modtage Vejfarende, som efter Reformationen paalignedes Befolkningen i Almindelighed, turde maaske endnu have holdt sig i gamle Bøndergaarde i Danmark. Her benævnes stundom — i Lighed med hvad der var Tilfældet i Byer i det 16de Aarhundrede — en enkelt Stue endnu som «Herberget».

Det Omraade, hvor Frederik den Andens Omsorg for de Rejsende kronedes med størst og mest blivende Held, var hans Bestræbelser for at skabe nye Hvilepunkter paa hidtil øde Steder. Med skarpt Blik opdagede han, at Storebælt og Gedserodde var de vigtigste, men slettest stedte Punkter i hele Danmarks Vejnet. Han sørgede da for begge. Hvad han gjorde for Bæltfarten ved at bygge en stor Færgebro i Korsør[1] og lade opføre et anséligt Ventehus for Rejsende, der skulde over,[2] havde mindre at sige; det sidste mildnede, men afhjalp ikke Onderne ved Opholdet i Korsør, hvor Herbergerne nu engang var slette.[3] Men Frederik den Anden har særlig Fortjeneste af at have opdaget Sprogøs Betydning som Nødhjælp for de Rejsende og med Redebonhed at have stillet den til deres Tjeneste.

Forunderligt nok havde dette vigtige Punkt tidligere henligget ubenyttet. Skovklædt, med Ruiner af Valdemar den Stores Taarn[4] eller, som man senere paastod: Marsk Stigs Borg, paa den højeste Bakke,[5] dukkede Øen ugæstmild op af Bæltets Vover. Der boede ingen, højst en Vogter. Nærmede man sig, modtoges man af halvvilde Heste, et kongeligt Stod, der her paa denne afsides Plet til alle Aarstider tumlede sig i det frie.[6] Da befalede Frederik den Anden Aar 1571 sin Lensmand paa Nyborg Slot at opføre et godt Hus paa Sprogø, stort nok til at rumme de Rejsende, der Sommer eller Vinter maatte komme did, og til alle Tider vel forsynet med Øl og Mad til deres Underhold.[7] Det var en Selvfølge, at Øens tidligere uvane Beboere paa samme Tid blev henflyttede anden Steds.

Frederik den Anden synes med særlig Omhu at have omfattet hele denne Omdannelse, hvorved Sprogø først kom til sin Ret. Og det var næppe noget daarligt Valg, da han som ovenfor omtalt Aar 1580 forlenede Hollænderen Petter Pettersen med Øen. Selv Udlænding kunde denne maaske forstaa de fremmedes Tale, han var ikke bange for at gaa ud i sin Baad, og som ægte Hollænder skulde han nok vide at holde Huset paa Øen rent og skuret. Hvor stærk Søgningen allerede da har været, kan ses af, at hans Formand havde kunnet svare 3 Tønder Smør i aarlig Afgift. Den ny Kromand fik imidlertid af sær kongelig Velvilje Afgiften nedsat til 40 Kroner om Aaret.[8]

Petter Pettersen svigtede ikke den viste Tillid. Han holdt Køer i Skoven, fiskede i Bæltet og betjente de rejsende fortræffeligt. Vi har en Udlændings Vidnesbyrd for, at da en Baad med

Gæster under Isgangen i Februar 1589 landede paa Øen, blev de fremmede vel modtagne af Hollænderen og hans Medhjælper og fik især ganske ypperligt Smør og Ost under det ufrivillige Ophold.[1] Øens ensomme Beliggenhed medførte imidlertid ogsaa Følger for Petter Pettersen. Under Frederik den Anden havde han haft sin Frispas. Men efter Kongens Død undgik det hans Opmærksomhed, at Tiderne havde forandret sig. Han vovede at paastaa, at han kun stod under Kongen, nu altsaa Prinsen, og skyldte ikke Lensmanden paa Nyborg eller nogen anden Adelsmand Regnskab for sin Færd. Dette paadrog ham en alvorlig Revselse. Han beskyldtes, og vistnok med Rette, for egenmægtigt at have fældet 54 og ødelagt 321 Egetræer paa Øen — et tydeligt Bevis for Sprogøs daværende Skovrigdom — og desuden for at have nedrammet Bundgarnspæle i Havbunden, der gjorde det farligt at lande ved Øen. Lensmanden udvirkede en Ordre fra Regeringsraaderne til hans Fængsling, og han slap først løs mod en Bøde og Løfte om Forbedring.[2] En blivende Følge har Petter Pettersens Virksomhed efterladt sig, der ikke har været Øen til Baade. Fra hans Tid skriver sikkert dens Skovs Tilbagegang sig, der snart førte til fuldstændig Skovløshed. I det følgende Aarhundrede skildres Sprogø af en rejsende som en Sandbanke med to græsklædte Høje og et Hus.[3]

Det andet Punkt, hvorpaa Frederik den Anden havde sin Opmærksomhed rettet, var Gedserodde. Her var en Kro ubetinget nødvendig saavel for dem, der kom udmattede i Land, som for dem, der ofte længe nok maatte ligge og vente paa god Bør til Overfarten. Kongen oprettede da en saadan,[4] og den tiltog stærkt i Betydning mod Slutningen af hans Regering og kort efter hans Død. Hertil bidrog meget, at Hertug Ulrik af Mecklenborg paa sine gentagne Rejser til Danmark kun vilde opholde sig i Kroen[5] og ikke paa den nærliggende Gedsergaard, hvor fyrstelige Rejsende ellers plejede at tage ind. Det var Minderne fra de bedrøvelige Dage i Oktober 1586, som han søgte at undgaa, dengang da han og hans Hustru paa Hjemrejsen, ledsagede af Kongen og Dronningen, vare komne hertil. Opholdte af en heftig Storm[6] havde de maattet tage ind paa Gedsergaard. Men her var Hertuginde Elisabeth bleven overfalden af Sygdom og havde sluttelig udaandet paa sit gamle Fædrelands Grund paa sin Fødselsdag, den 14de Oktober.[7] Hertug Ulriks Sky for Gaarden medførte Kroens Opblomstring. Enkedronning Sophia, der efter Frederik den Andens Død var

paa Nykøbing Slot bleven sin Faders Genbo, søgte nemlig at indrette alt efter Ønske for ham, naar han besøgte Falster. Hun udstyrede Kroen paa det bedste og overlod Kromanden den med Ager og Eng, Brændsel saa meget som han lystede, Olden til 20 Svin og endda et Stykke af Gedsergaards Jorder frit og kvit uden en Skillings Afgift, mod at han til Gengæld ikke var ublu mod sine Gæster og først og fremmest sørgede vel for Hertugen og hans Folk.[1] Hendes Valg af Kromand var vistnok heldigt, skønt han bar det ildeklingende Navn Matthias Røver. Det var en af de mange fordums Tjenere hos Frederik den Anden, som Regeringsraaderne gav Afsked, men Enkedronningen atter ansatte hos sig. Han havde i sin Tid været «Enspænder» som det kaldtes, det vil sige kongeligt Sendebud og Brevdrager, og som saadan gjort mangen Rejse i Tyskland.[2] Han var altsaa i Stand til at forstaa sine Gæsters Sprog. Og en ikke ringe Anbefaling for ham var det, at han nylig havde været hos Hertug Ulrik i Mecklenborg og dér afhentet Dronning Sophias Barndomsveninde, Hippolyta Passow, for at være Dronningen til Trøst i hendes Sorg.[3] Han overtog altsaa den ikke uvigtige Post og styrede den til Tilfredshed. Men allerede Aar 1590 døde han.[4] Enkedronningen ansatte da en ny «Enspænder» i den ledigblevne Plads og gav ham et Magtomraade, der ved sin næsten pudsige Overdrivelse viser, hvad Vægt hun tillagde Stillingen. Foruden sin Forgængers opnaaede Goder fik han endnu mere af Hovedgaardens Jord og derhos Bestyrelsen af Landtungens Skove og Opsynet med Gedsergaard selv, saa at nu Gaarden kom til at staa under Kroen.[5] Hvorledes dette skulde være endt, hvis man var bleven ved at gaa frem paa denne Vis, er ikke let at sige. Buen slappedes imidlertid, da Hertug Ulrik døde 1603, og Gedser Kro derved sank ned til at være, hvad den var, en slet og ret Kro om end paa et af Landets mest befærdede Punkter.

Maatte Kroer fremtvinges andre Steder, saa kom de af sig selv i et Par af de største Byer. I Bergen,[6] København og navnlig Helsingør skød det op som Paddehatte med Herberger, hvor man kunde faa Natteleje, «en Pot Øl eller otte», som Datiden udtrykte sig,[7] og muntert Selskab til enhver Tid af Døgnet. Men Ulykken var, at de alle var af den laveste Art, Steder, hvor en Pung saa let kunde blive borte, og Ingen var sikker for et Ølkrus i Hovedet eller et Knivstik i Brystet. Alt kunde være besørget, førend Byvagten fik saa meget som banket paa Forstue-

døren. Især udmærkede Kroerne i Forstæderne sig. Ved Nattetid laa de helt udenfor Lov og Ret, og her herskede de vildeste Sæder.[1] Anstændige Herberger gaves der kun faa af, og selv de bedste blandt disse tilfredsstillede ikke de Fordringer, som Datiden alt havde lært at stille. Tager vi f. Eks. det bedste Hotel i København, «Oksekoppen» (Oksehovedet), der laa paa Østergade paa det Sted, hvor nu Salomons Apotek og dets Nabohuse ligger, saa benyttedes det ganske vist af bedre Stillede. Men dette synes dog for Danskes Vedkommende i Reglen kun at have været i en snæver Vending, naar enten Byen var overfyldt eller man nødvendigvis skulde bo paa Hotel, som naar man f. Eks. laa i «Indlager», det vil sige laa paa egen Bekostning i en Slags Arrest, indtil man havde betalt sin Gæld.[2] Grunden til Oksekoppens ringe Ry maa søges i dens egen Tarvelighed, thi Beliggenheden var ypperlig, og Værten Jørgen Grabow eller som han i Reglen kaldtes Jørgen Skræder var en brav, skikkelig Fyr. Blandt andet havde han engang i samfulde 25 Aar ladet en fattig, tysk rejsende med Tjener bo paa Hotellet mod det ringe Vederlag af for 12 Daler Torsk om Aaret.[3] Samme Tysker testamenterede tilsidst Værten alle sine Efterladenskaber, et Testamente, der næppe har gjort denne rigere. Vil man have en Maalestok for Hotellets Godhed, kan man uddrage den af den Omstændighed, at man ikke henviste Udlændinge, som man ønskede vel behandlede, Gesandter eller lignende, til at bo dér. Kun deres Heste og Kuske anbragtes i Oksekoppen. Selv fordeltes de blandt Byens mest velstaaende Mænd, som saa bagefter fik deres Underhold godtgjort.[4] Dette vedblev altsaa Aarhundredet ud at være den almindelige Fremgangsmaade, selv i København. Først ved Midten af det 17de Aarhundrede fik Hovedstaden et anséligt og, som det synes, godt Hotel paa Amagertorv, der bar det lokkende Navn «Store Lækkerbidsken».[5]

I Norge var Fjeldstuerne ubetinget de vigtigste Herberger. Uden dem vilde Forbindelsen til Lands mellem Syd og Nord være afbrudt. Fra gammel Tid havde de derfor været Genstand for særlig Forsorg. De kaldtes oprindelig «Sælehuse», og i Middelalderen var det især Gejstligheden, der havde taget sig af dem. Stundom var der endog tæt ved dem bygget en Kirke for de Vejfarende. Saaledes laa der en Kirke oppe paa Dovrefjeld ved det vistnok ældste Sælehus, Hjærkin. Bosiddende Menighed var her naturligvis ingen af; kun det vilde Fjeld «Snehætten» laa

truende og øde udenfor. Men Pilgrimsvejen til Skt. Olafs Helligdom i Trondhjem gik over Dovre. Messeklokken i Kirken har da vistnok ofte kunnet samle Menighed. Paa Toppen af Filefjeld synes en Kirke endog at have fremkaldt en Fjeldstue. Her var »Maristuen» det ældste »Sælehus». Men længere syd over oppe paa Fjeldet laa en Kirke for de Vejfarende, Thomaskirken. Denne gav vistnok Anledning til, at en ny Fjeldstue, «Nystuen«, hvortil der godt kunde trænges, anlagdes ogsaa her. Thomaskirken holdt sig længe efter Reformationen. Sognepræsten i Vang plejede en Gang om Aaret, den 2. Juli, at holde Gudstjeneste heroppe, og Folk fra alle de omliggende Dale strømmede da hid til et stort festligt Stævne med Marked, Dans og Munterhed. Slagsmaal og Drukkenskab blev imidlertid som oftest Følgen. Aar 1808 blev da Sommermødet forbudt og Kirken nedreven.[1]

Ved Reformationen tabte Gejstligheden Evnen til at kunne varetage sit gamle Kald, men Fjeldstuerne maatte ligefuldt fredes. Bygningerne stod der jo, Regeringen var endnu mere end Kirken i Stand til at give Beboerne Lettelser til Løn for deres besværlige Hverv, saasom Skattefrihed, Toldafgift af Gaardene i Dalene, frit Brændsel o. s. v. Det synes dog, som om man straks efter Reformationen er vendt tilbage til den ældgamle Skik, at lade en Del af Fjeldstuerne staa ubeboede, saa at alt, hvad den Rejsende her kunde vente sig, blot var Værn mod Vejret. I det mindste berettes der, at selv paa den vigtigste Fjeldovergang, over Dovre, var det i det 16de Aarhundrede kun Fjeldstuen Hjærkin, der skulde være beboet. Manden her var pligtig til at vise Folk over Fjeldet, samt have Hestefoder og tørt Ved tilrede. At han ogsaa skulde beværte de Rejsende siges ikke udtrykkeligt. Det hedder kun, at «der er Kedler og Gryder med andet saadant i Stuen». Derimod berettes, at de to andre Fjeldstuer paa Dovre: Drivstuen mod nord og Fokstuen mod syd var ubeboede. Her fandtes kun «Fyrtøj og Brændeved, saa at man kan faa Ild for sig og ikke af Frost fordærves, naar de maa blive der om Natten og kunne ikke vinde over Fjeldet».[2]

Hvis det forholdt sig saa, og Regeringen har ment saaledes at kunne spare, maa dette dog snart have vist sig uhensigtsmæssigt. Aar 1628 vide vi med Sikkerhed, at der f. Eks. paa Drivstuen var faste Beboere, hos hvem man kunde faa fuld Forplejning.[3]

Det synes, som om disse Fjeldstuer tidligt har erhvervet det

Ry for Godhed, som de har vidst at hævde indtil vore Dage. Allerede dengang saa man det Særsyn, at Fortæringen heroppe, hvor alt maatte slæbes milevidt til Fjelds, var billigere end nede i de frugtbare Dalstrøg. Nattely og Fortæring, der saaledes f. Eks. paa Øjer kostede 2 Rigsorter og hos Præsterne i Sørum og Rakkestad endogsaa 3, betaltes paa Hjærkin med 1 Rigsort, ja paa Drivstuen endog kun med 20 Skilling.[1]

Og vel kunde man trænge til god Forplejning paa disse Steder. Selv paa en Sommerdag kan det jo hænde, at man ved Overgangen over Dovre kommer ud i Snefog paa det vilde Fjeld, hvor langt haardere var da Turene ikke dengang, da de hyppigt foretoges ved Vintertide. Vejen over Fokstuen, Hjærkin og Drivstuen var ikke til at spøge med i en bidende Nordost, naar Fjeld og Himmel stod i ét, og man med forpisket Ansigt opgav at søge efter Spor i Sneen, følesløs, kun ikke i de stivfrosne Fødder, der dinglede under Hestebugen. Og dog var Vejen maaske farligere i Vaar eller Høst, naar Snevandet gik med Fart i Elven. I Dalen syd for Dovre førte et Sted en Bro over «Laagen», 18 Stokke lang, hvilende paa 18 Stenkar i Elven. I det 16de Aarhundrede vidste man at fortælle om en Rytter, der saa Broen skride, medens han var paa den. Han satte Hesten i Rend og slap over; men da han vendte sig om, var der ikke én Stok tilbage af hele Broen. Nordefter langs med «Drivaaen» var det maaske endnu farligere. Ikke mindre end 9 Gange førte Vejen over Elven. Broerne her kunde for en Del ikke fæstes i Klippen, men hang blot opbundne over den brusende Fos.[2]

Paa Vejen over Filefjæld var ikke saa mange Broer. Farlig var dog Turen i frossent Føre langs med Lærdalselvens stejle Bredder, og vildsomt deroppe paa de øde Vidder mellem Maristuen og Nystuen.

Men sad man saa optøet og vederkvæget ved det knitrende Baal i Fjeldstuen, skønnede man dobbelt paa al dens Hyggelighed, ikke mindst naar man, som ofte kunde hænde, i flere Dage maatte ligge vejrfast. Det var Husets menneskelige Beboere, der sørgede vel for En inden Døre, men det var det prægtige Kuld af smaa, kloge Heste, der skaffede En videre og fandt Vej i Sneen eller Taagen, selv hvor Mænd, der var vante til Aaret rundt at færdes paa Fjeldet, opgav det. Begge Parter var Tak værd.

Fjeldstuerne var de uundværligste Herberger i Norge, men mange andre var nødvendige. Der krævedes Herberger for Rej-

sende ikke blot i de to vigtigste Dalfører, Gudbrandsdalen og Valders, men ogsaa hele Kysten rundt fra Oslo opad Bergen og Trondhjem til. Hverken Kirkens eller Privatmænds Gæstfrihed havde her i Middelalderen kunnet slaa til. Allerede Aar 1303 var det da blevet ved Lov befalet, at der med en Dagsrejses Mellemrum skulde oprettes Værtshuse («tafernishus») ved Hovedruterne tillands og tilvands.[1] Slige Værtshuse skulde være kendelige paa et Skilt, hvor der stod anført, hvilke Sorter Øl man her kunde faa. Der tilstodes Værtshusholderne adskillige Friheder og Begunstigelser, og det tillodes dem at tage en Trediedel mere end almindelig Pris for Mad, Øl og Hestefoder. Denne Lov synes at have fremkaldt Oprettelsen af ikke faa Herberger baade i Landets Indre og langs Kysten.

Da ved Reformationens Indførelse i Norge den bedste af alle Værter, Kirken, maatte lukke, var der da en dobbelt Art Efterkommere til at tage denne Arv op. Dels de ny lutherske Præster, dels de ogsaa fra tidligere Tid kendte, egentlige Værtshusholdere. I enkelte Tilfælde gled de over i hinanden, idet nu stundom Præster oprettede ligefremme Værtshuse. Ret vel faren var den Rejsende, der paa sin Vej kunde søge Nattely hos de flinkeste af disse Folk. Hvad enten Manden kaldtes Præst eller «Skydsskaffer»[2] eller Bonde, og Stedet maaske var en gammel Kongsgaard, kunde man her for gode Ord og Betaling faa Fortæring, Natteleje og friske Heste videre. Prisen var saa temmelig ens. Præsterne synes dog, som rimeligt var, fyldigst at have kunnet udtrykke, hvad slig Gæstfrihed var værd.[3] Men ilde faren var den Rejsende, der lærte Vrangsiden af disse Forhold at kende og efter et Dagsridt, eller naar han langs «Agdesiden»s Søkyst ved Mørkets Frembrud søgte Land for at overnatte, kom ind i et slet Krohus. Han kunde takke sin Gud, om han slap helskindet derfra. Aar 1607 maatte Christian IV under et Ophold i Stavanger befale, at Kroernes Tal paa «Agdesiden« skulde stærkt indskrænkes, da «de gav Aarsag til stor Guds Fortørnelse ved Drukkenskab, Drab og i andre Maader». Antallet af slige Steder naaede, som ovenfor berørt, sit Højdepunkt i Bergen, hvor der ved Aaret 1623 fandtes ikke mindre end 400 Kroer og Kipper.[4]

Norge var, hvad Rejse angik, de store Modsætningers Land. Her fandtes baade de mest ufarbare Egne i Norden og de forsynligst indrettede Nattely for Rejsende. Befolkningens Begreber spændte over saa vide Modsætninger som: at det var «mod Land-

sens Manér» at tage Penge for Gæstfrihed, — lige til at Præster, som f. Eks. Præsten i Lindaas 1610, fik kongeligt Privilegium paa at maatte holde Kro.[1] Vil man anskueliggøre sig denne Spændvidde i Tankegang og Forhold, sammenstille man blot følgende to Beretninger, der hver især bære Sandhedens Præg.

Den brave Præst i Bergen Absalon Pederssøn skriver: «Sandelig en from, gudfrygtig og tugtig Person kan vel drage fra Baahus og til Vardøhus, hvilken Rejse er længere end tre hundrede Mile, og skal ikke fortære en Daler. Ja, de ere glade, at dennem skeer den Ære, at man vil æde og drikke med dennem. Der var en norsk Mand, som sejled herfra og til Danzig og laa udi Herberg dér. Og der han vilde drage ud af Herberget, da æskede Herbergersken Betaling for Øl og Mad. Han spurgte, om han skulde betale Øl og Mad; Værtinden mente: Ja. Han sagde, det var ikke Sædvane udi Norge at tage Penninge for Øl og Mad. Kvinden sagde: Det var Sædvane udi deres Land. Da sagde han: O, du hellige Land, Norge! det første, jeg faar dig at se og kommer med mit Legeme paa Landet, da skal jeg falde paa Knæ og kysse dig. Som han og gjorde».[2] — Omvendt hedder det lidt senere i en Regerings-Indberetning fra Norge: Den Kone, som har Herberget ved Overfarten ved Stensfjord (tæt nedenfor «Krokkleven») ligger «i Ledtog med Røvere, Tyve, Landløbere og Skælmer. Naar hun sætter Rejsende over (ved Sundvolden) «farer hun helt uskikkelig afsted baade med Fylderi og Overskældning paa dennem, hun overfører, naar de hende ikke dobbelt derfor ville fornøje».[3]

Det ligger i den menneskelige Natur at betragte alt fremmed med en Blanding af Nysgerrighed og Frygt. Vanen har nu til Dags afstumpet disse Følelser overfor Rejsende, men overalt, hvor Synet af saadanne er noget uvant, vaagne de paany. I det 16de Aarhundrede, hvor Samfærdselsmidlerne lagde saa store Hindringer i Vejen, og Nyheder, særlig fra Udlandet, kun faldt yderst sjældent for, gjorde begge Følelser sig gældende med deres naturlige Styrke. De lade sig hver især paavise i den Behandling, der blev de Rejsende til Del.

Der fortælles fra England i det 16de Aarhundrede, at en kongelig Brevdrager blev mishandlet i en By i Yorkshire, fordi han ikke vilde eller ikke kunde tilfredsstille Menneskestimlens

Nysgerrighed; Frygt for saadan Medfart foranledigede stundom Postbudene til at gøre en milevid Omvej.[1] Selv om Nysgerrigheden i Danmark ikke gav sig slet saa voldsomme Udtryk, var den dog ligefuldt til Stede, og Rejsende, om det saa kun var en Embedsmand eller Handlende, der i Forretninger havde gæstet København, var i Danmark som i Norge altid sikre paa en opmærksom Tilhørerkreds. Frederik den Anden maatte oftere indskærpe Lensmænd og Borgemestre, at de ikke paa egen Haand maatte modtage og huse Rejsende paa hans Gaarde eller paa hans Regning.[2] Den stadige Lejlighed til at omgaas Fremmede og spørge nyt var en Side ved Tolderens Virksomhed i Helsingør, der gjorde hans Stilling til en af de betydningsfuldeste i Landet. Og rundt om i By og paa Land blandt Adelsmænd og Gejstlige, der selv havde rejst i Udlandet, hørte en Samtale med en Udlænding, Opfriskning af gamle Minder og lidt Næring for den afbrudte Kundskab om, hvad der foregik i Europa, til en af de mest udsøgte Nydelser, hvorpaa der saa atter aarevis kunde tæres.

Men ved Siden af denne Glæde over de fremmede gik der en naturlig Frygt for, hvad de vel kunde føre i deres Skjold, Mistænksomhed avlet af de stillestaaende Forhold. Et berettiget Udtryk fandt denne Følelse i de strenge Forholdsregler, der toges med Hensyn til de Rejsendes Pas. Uden skriftlig Tilladelse fra Kongen maatte Ingen tilstedes at komme ind i Landet, ved hvert Færgested skulde man undersøges og standses, hvis Passet ikke var i Orden. Lignende Undersøgelse skulde finde Sted i Bysporten, hvor man drog ind i en Købstad for at søge Natteherberge.[3] Der var store Bøder for Værter, der ikke anmeldte de Gæster, som de husede.[4] Ved Bortrejsen var lignende Omstændeligheder. Enhver, Indfødt som Udlænding, der drog fra et «Land» til et andet, det vil sige fra Sjælland til Fyn eller fra Fyn til Jylland, skulde være forsynet med skriftlig Tilladelse til at foretage Rejsen.[5] Og forlod man en By for at nedsætte sig i en anden, havde man at medbringe Skudsmaal fra Borgerne i den første for, hvorledes man havde opført sig.[6]

Disse Bestemmelser var især i Søbyer, og først og fremmest i Helsingør, vanskelige at gennemføre. Trods de haarde Straffe for uanmeldt at hidbringe og huse fremmede — Tab af Skib og Tab af Formue[7] — blev Forbudet dog ofte overtraadt og kunde ikke overholdes. Selv den største Aarvaagenhed kunde ikke passe paa de Hundreder af Joller, der i den travle Tid daglig lagde

til Land fra de ventende Skibe, og Værterne i Land hverken kunde eller vilde anmelde hver drukken Gæst, der ikke kom ombord, før Mørket faldt paa. Det var Følelsen af denne Uformuenhed der gav Frygten sin Brod og hidsede den levende Indbildningskraft. Hertil kom, at Datidens Krigsbrug tillod Anvendelsen af Midler, som Nutiden fordømmer. Udsendelsen af Snigmordere, Mordbrændere og slige Folk var ingenlunde ualmindelig. Det er da let forstaaeligt, at Regeringen var paa sin Post og med Flid søgte at fremkalde den største Mistænksomhed overfor Rejsende. Aar 1541 paastodes det, at der var ankommet lejede Mordbrændere til Danmark, og Aar 1563 gik Rygtet, at Kongen af Sverig skulde have hidsendt flere hundrede saadanne for hemmeligt at sætte Ild paa Byer og Herregaarde. Begge Gange tog Regeringen Sagen i sin Haand, ikke for at berolige Stemningen, men for at paabyde den størst mulige Forsigtighed i den Anledning, skærpet Tilsyn med alle Rejsende, og behørige Slukningsredskaber paa rede Haand.[1]

Det var saa langt fra, at fredelige Forhold bragte Frygten til Ro, at tværtimod selve Stilheden synes at have forekommet mistænkelig. Der var jo stadig Uro i Nabolandene, og Danmark-Norges Stilling som en af de største protestantiske Magter maatte udsætte dobbelt for Pavens og hans Tilhængeres Anslag. Kom disse Fremmede ikke for andet, saa kom de vel for at udspejde Landet.[2] Aar 1584, midt i den dybeste Fred, udgik der Befaling til alle Lensmænd om at passe særligt godt paa, især paa Italienere, Franskmænd og Spaniere. Det var ikke umuligt, at slige Folk kunde falde paa at snige sig ind i Landet for at afstedkomme Ulykker. Til Christoffer Valkendorff skrev Kongen, at han nærmest frygtede for Ildspaasættelse paa Flaaden, hvorfor Vagterne paa Holmen skulde fordobles.[3]

Under slige Forhold var det en ganske egen Sag at komme som Rejsende til Norden. Selv om Pas og alt var i Orden, kunde en tilfældig Omstændighed, en samtidig opstaaet Ildebrand eller sligt udsætte En for Livsfare overfor den ophidsede, mistænksomme Befolkning. Antallet af blotte Lystrejsende var derfor og maatte nødvendigvis være grumme ringe i hine Tider.

Henvisninger og Anmærkninger.

S. 4. [1] Dette Tal fremkommer ved til Danmarks 700 Kvadratmil at føje Sønderjyllands 160, Skaanes 199. Hallands 89, Blekinges 53, Gotlands 58, Øsels 45 og for Stifterne Wieck og Kurland med et rundt Tal 100 Kvadratmil. — [2] Nemlig: Norge 5,750, Island 1,870, Færøerne 24, Herjedalen og Jemteland 900 og Bohuslen 90 Kvadratmil.

S. 15. [1] Danske Magazin tredie Række IV 329. Arennt Berntsen: Danmarckis og Norgis Fruchtbar-Herlighed. Kbhvn. 1656. Side 164. — [2] Braun: theatrum urbium IV, Dania. Ny kongelig Samling 4to no 649 S 100. Suhms Samlinger I 2,63. Danske Samlinger 2. Række IV 11. — [3] Slange: Kong Christian den Fjerdes Historie 4de Part S. 788.

S. 16. [1] C. C. Andresen: Om Klitformationen og Klittens Behandling og Bestyrelse. Kbhvn. 1861. S. 68—73; 222; 234. De følgende Oplysninger ere, hvor ingen anden Kilde angives, hentede fra dette Skrift. — [2] N. Juul i Naturhistorisk Tidsskrift, udg. af Henrik Krøyer II 69 og 225—26. — [3] J. C. Hald: Ringkiøbing Amt. Kbhvn. 1833. S. 36.

S. 17. [1] C. C. Andresen: Om Klitformationen og Klittens Behandling og Bestyrelse. Kbhvn. 1861. S. 68—73; 222; 234. — [2] P. Adler: Efterretninger angaaende Byen Ribe. 1842. S. 37. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie. Kbhvn. 1870. IV 1, 83—85.

S. 18. [1] H. Ranzau: Cimbricæ chersonesi descriptio (Westphalen: monumenta inedita. Tom. 1 pag. 3 og col. 77.) Ranzau siger, at det var Halvøen Kegenæs paa Als, der kunde føde 18,000 Svin. Vaupell (De danske Skove. S. 11) drager med Rette dette i Tvivl, efterdi Skovene paa Kegenæs ikke kunne udgøre mere end 2,000 Tønder Land. Jeg antager, at Ranzau har indskrænket til Kegenæs, hvad der gjaldt en større Skovstrækning paa den og i dens Nærhed; som ivrig Godsejer har R. næppe taget fejl i Tallet paa Svinene. — [2] Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden. Kbhvn. 1867. S. 32; 44; 105; 122. — [3] Dalgas: anf. Skr. S. 44; 113. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun I 350; II 111; III 342; og 2. Række IV 16 og 76. Hald: Ringkiøbing Amt. 1833. S. 213—14. T. A. Beckers Samlinger (Skove) Ny kongelig Samling 4to no. 868l. — [4] Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden S. 88; 93; 99; 101; 102. Vaupell: De danske Skove. Kbhvn. 1863. S. 33 og 296—308. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 80. Den Danske Atlas. Kbhvn. 1768 IV 481. — [5] Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden, S. 31—38.

S. 19. [1] Om Skovene i Agger Sogn meddeler T. A. Becker, at de blev nedhuggede 1669—84. Beckers Samlinger (Skove) Ny kongelig Samling 4to no. 868l. — Ved Holstebro: Danske Samlinger 2. Række IV 16. — Viborg, Vaupell: De danske Skove. S 306—8. Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 325. — Lysgaard Herred, Blicher: Topographie over Vium Præstekald S. 80; Den Danske Atlas IV 481. — Ringkøbing, Hald: Ringkiøbing Amt S. 215 Anm. — Lundenæs og Lindeballe, Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden S. 101 og 124. — Gjerndrup, Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun IV 94. — [2] C. Nyrop: Dansk Jern, Historisk Tidsskrift 4. Række VI 143. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 81—82. — [3] Secher: Danske Herregaarde XVIII Dueholm Kloster. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. S. 47. — Fur betegnes som «sylvis superba». Westphalen: Monumenta inedita Tom. I col. 79. — [4] Den Danske Atlas V 406; 407; 481; 493; 505; 507. — [5] Gaardboe i Samlinger til jydsk Historie og Topografi VI 112. — [6] Vaupell: De danske Skove S. 296. Saml. til jydsk Historie og Topog. III 36; VI 107—21. Om Skovene ved Børglum, Sejlstrup, Vrejløv, Aastrup og Halsmark se: Optegnelser om Ved til Fyrlampen Aar 1564 i Rigsarkivets «Danske Samlinger, Stranding», no. 653. — [7] Jydske Tegnelser 7. Juni 1594. — [8] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun I 136—37. — [9] Besigtelse af Vorgaard af 28. Februar 1578: Rigsarkivet, Cancelliets Aflevering, Besigtelser no. 189 B 15. — [10] Vaupell: De danske Skove, S. 290. — [11] Rigsarkivet: Topografisk Samling, Onsild Herred no. 2 og 3. — [12] Læsø: Jydske Tegnelser 1 Februar 1592, Bind IV S. 285—86. Westphalen: Monumenta inedita Tom I col. 78. Deichmann-Branth i Botanisk Tidsskrift 2. Række I 169. Anholt: Tegnelser over alle Lande 8 April 1564, Bind VII S. 685. Jydske Tegnelser 5 og 12 Marts 1591. Sprogø: Danske Magazin 3. Række III 75—76. Amager: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 5—8. G F. Lassen: Dokumenter og Actst. til Kbhvns. Befæstnings Historie S. 188. — [13] Danske Kongers Historie 73 ddddd: Forleningsbrev for Michel von Westensen med Gedser Kro. Datum mangler, 1591.

S. 20. [1] P. Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstæds gamle og nuværende Tilstand, Sorø 1759, S. 191—200. — [2] Hist. Tidsskrift 4. Række VI 334. — [3] Vaupell: De danske Skove S 23. — [4] Helsingborg Lensregnskab 1/5 1574—1/5 1575. Rigsarkivet. — [5] Chr. Lütken: Statistisk Beskrivelse af de danske Statsskove. København 1870. S. 1. — [6] Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Christiania 1871. S. 548. I Chr. Lütkens fortjenstfulde Skrift: Statistisk Beskr. af de danske Statsskove S. 1 har der indsneget sig den Fejltagelse, at Norges Skovareal er anslaaet til 2,200 Kvadratmil istedenfor til 1,200. Den herpaa byggede høje Værdsættelse af Norge som Skovland maa følgelig betydeligt indskrænkes. — [7] P. Chr. Asbjørnsen: Om Skovene og om et ordnet Skovbrug i Norge. Christiania 1855. S. 147. — [8] P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 38. (Samlede Skrifter udg. af G. Storm S. 289.)

S. 21. [1] J. P. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaloeconomien. Christiania 1857. Side 91—97. Ifølge Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge 1871 S. 563 leveres for Tiden aarligt til Røraas Kobberværk ikke mindre end 10,000 Læster Trækul. — [2] Broch: Statist. Årbog for Norge 1871 S. 561—68. — [3] Gløersen: Indberetning om Skovundersøgelser i Søndre Bergenhus Amt. Christiania 1865. S. 4. — [4] For-

skellige Indberetninger fra de ved Statens Forstvæsen ansatte Funktionærer 1857—73. S. 426. — [5] Beskrivelsen af Naturforholdene støtter sig til Forfatterens egne Iagttagelser under en Rejse i Aaret 1878. — [6] Medens i Kristiania og Hamar Stifter 36 % af Fladerummet er bevokset med Skov, udgør i Bergens Stift Skovarealet kun 7 %. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 548. — [7] Indberetninger fra de ved Statens Forstvæsen ansatte Funktionærer 1857—73. S. 426—35. — [8] Norske Rigsregistranter I 313—14; 432. II 492; 617. — [9] Norske Rigsregistranter II 565. — [10] F. C. Schübler: Die Culturpflanzen Norwegens. Christiania 1862. S. 56. — [11] Samme Skrift S. 59—60 — [12] Norske Rigsregistranter I 357. II 346; 376; 684. — [13] Samme Skrift II 10. Peder Claussøn Friis erklærer dog, at paa Jæderen ikke paa hans Tid mere findes Skov. (Samlede Skrifter v. G. Storm. S. 126.)

S 22. [1] Christiania Posten 1849. Nummer 367 og 369. — [2] Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. 1871. S. 695. — [3] Bevisstederne findes senere anførte under «Klima». — [4] Danske Magazin 4. Række I 134. — [5] Danske Magazin IV 31. — [6] Registre over alle Lande, Søndag næst efter Helligkors Dag exaltationis (16 September) 1537. — [7] Sjællandske Tegnelser December 1594. Bind XVIII Blad 372—73. — [8] Skaanske Registre 7 Juli 1593. — [9] Norske Rigsregistranter II 257. — [10] Tegnelser over alle Lande 1 Januar 1560, 5 Mai 1562, 19 Mai 1564. — [11] Af Stenkul indførtes i Danmark Aar 1874 for 11,700,000 Kr. og udførtes for 1,429,000 Kr. Forbruget i Landet selv svarer altsaa til noget over 10 Mill. Kroner. Af Tømmer og Træ indførtes i samme Aar for 23,178,000 Kr. og udførtes for 1,800,000 Kr. Falbe-Hansen og William Scharling: Danmarks Statistik. Kbhvn. 1878. III 515.

S. 23. [1] Det var en Undersøgelse værd, om ikke de sværeste Fyrrestammer i Nutiden, der fortrinsvis findes i Finmarken (F. C. Schübler: Die Culturpflanzen Norwegens. Christiania 1862. S. 57), vokse under Forhold, der kommer det 16. Aarhundredes halve Urskovstilstand nærmest. Det synes endnu ikke tilstrækkelig undersøgt, om Stammer, der vokse paa afskovet Grund, selv om de faa den behørige Tid til at vokse, alligevel kunne naa deres Forgængeres Førlighed. — [2] Norske Rigsregistranter II 714. Norske Samlinger. Christiania 1852. I 115—19. En «Palme» regnes i Norge = 3,388 danske Tommer. — [3] Danske Magazin 4. Række I 62. Norske Rigsregistranter II 507. — [4] P. Friis Edvardsen: En ringe Underretning om Schielschiør Kiøbstæds gamle og nuværende Tilstand. Sorøe 1759. S. 198—99. — [5] Vaupell: De danske Skove S. 20. — [6] Japetus Steenstrup: Tørvemosernes Bidrag til Kundskab om Landets forhistoriske Natur og Kultur. Kbhvn. 1870. S. 7—8. Samme Forfatter: Geognostisk-geologisk Undersøgelse af Skovmoserne Vindesdam og Lillemose. Kbhvn. 1841. S. 69. — [7] Ifølge Resen skal Fyrreskoven paa Fur være bleven omhugget i Krigen 1625—29. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 47. Smlgn. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 377. I Skrivelse af 8. April 1564 til Jørgen Rosenkrands hedder det, at Kongen har forfaret, at der paa Anholt skal ligge en Gran- eller Fyrreskov, som forhugges for at holde Fyrlampen sammesteds ved Magt. Dette forbydes. Tegnelser over alle Lande Bind VII S. 685. Om Læsø Fyrreskove se Deichmann-Branth: Botanisk Tidsskrift 2. Række I 169. — [8] Vaupell: De danske Skove S. 219—92. — [9] Samme Skrift S. 105.

S. 24. [1] Om Kampen mellem Bøgen og Egen se Vaupell: De danske Skove S. 86—97 og 154—309. — [2] Samme Skrift Side 189. — [3] Registret til Trap: Stat. topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark. 2. Udgave. — [4] Johannes Steenstrup: Normannerne I 182—84. — [5] Udvalgte danske Viser fra Middelalderen, udgivne af Abrahamson, Nyerup og Rahbek. Kbhvn. 1812—14. I 55; 64; 242; 243; 248; 250; 257; 277; 300. III 47; 53; 94; 99—100; 231; 232; 237; 319; 344; 372; 383. IV 1; 88; 92; 170: 227; 258.

S. 25. [1] Norske Rigsregistranter: Søkysten i Almindelighed: II 492; 617; 636. Bergenhus Lehn: I 313—14; 432. II 565. Lister: I 357. II 684. Nedenæs: II 7; 316; 597—98; 672. Agdesiden i Almindelighed: II 183. Bratsberg: II 315; 542; 598. Akershus: II 315; 352. Bahus: næsten hver Gang Egetømmer omtales. Om Agdesiden se desuden: Norske Samlinger I 593—603. Om Nedenæs: P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 49. (Saml. Skrft. v. G. Storm 301—5.) — [2] Norske Samlinger I 594.

S. 26. [1] Om dette og det Følgende se: J. B. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaloeconomien. Christiania 1857. S. 152—68. Samme Forfatter: De danske Heder og deres Dannelse. Forchhammers Svar. Nordisk Universitets-Tidsskrift 1. og 3. Aargang. Gløersen: Indberetning om Skovundersøgelser i Stavanger Stift. Christiania 1865. S. 30—32. Dito om Søndre Bergenhus Amt. S. 8—9. Vaupell: De danske Skove S. 304. C. Olufsen: Oeconomiske Annaler. Kbhvn. 1802. III 105. — [2] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Meilgaard.

S. 27. [1] C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 244—45. — [2] C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 19. — [3] Danske Magazin IV 286—87.

S. 28. [1] C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 74—77. — [2] Om dette Tal, der fremkommer ved at multiplicere Byens takserede Væbning 335 Mand (Nyt historisk Tidsskrift I 201) med 8, se nærmere under Købstædernes Størrelse. — [3] Jydske Registre 11te Juni 1593.

S. 29. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 75. — [2] Samme Sted. Jydske Tegnelser 28 Januar og 1 Marts 1594. — [3] Jydske Registre 11 Juni 1593. — [4] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 39—48. V 151—55. — [5] Rigsarkivets Topogr. Samling. Aalborg f. l. no. 35. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark 2. Udg. V 53 og 55. C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 222 — [6] Erich Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck. Kopenhagen 1747. S. 433. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark, 2. Udg. V 96. — [7] «Anno 1582: Hunne Sogn i Vendsyssel er nu fast mestendels fordærvet af Sand». Rigsarkivets topogr. Samling. Vendelbo Stift. no. 6. Den kgl. Befaling om at omtaksere de skadelidte Egne er af 17 Mai 1584. Topog. Sml. Aalborg f. l. no. 35. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark. 2. Udg. V 98. — [8] C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 222—24. Jydske Tegnelser 24 Marts 1592 og 26 Mai 1593. — [9] Danske Magazin VI 319—20. Den Danske Atlas. Kbhvn. 1769. Tomus V 406; 407; 481; 493; 505; 507. L. Esmarch: Hist. Efterretning om Sandflugten i Nørrejylland. Kbhvn. 1817. S. 63. H. Ranzau: Cimbricæ chersonesi descriptio. (Westphalen: Monumenta inedita Tom. I col. 67—68): loca ista (Thy) nunc arboribus nudata, olim densissimis sylvis instructa. — [10] C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 235—36. Samlinger til jydsk Hist. og Topog.

II 306—9. — [11] Jydske Tegnelser 14 September 1593. — [12] Jydske Tegnelser 28 Februar 1596. — [13] C. C. Andresen: Om Klitformationen. S. 244—45.

S. 30 [1] Jydske Tegnelser 14 Marts 1592. — [2] Jydske Tegnelser 1 Februar 1592. Viborg Kapitels Skove paa Læsø er blevne utilbørligt forhuggede. «Derved kan foraarsages, at Landet i Fremtiden kunde fordærves og og af Sand ødelægges som en Part deraf allerede skal være begyndt og daglig formedelst saadan mærkelig Skovhugst videre kan formodes at skulle Fremgang fange». — [3] C. C. Andersen: Om Klitformationen S. 245—47. — [4] C. E. Secher: Om Agerbruget i Sjælland i det 17de Aarhundrede. Ugeskrift for Landmænd 5. Række II 275. 1597 Gjerlev, Ferslev og en Del af Øvre-Draaby i Horns Herred. 1603 Melby Sogn paa Halsnæs. — [5] C. C. Andresen: Om Klitformationen S. 248—50. — [6] Rigsarkivets topogr. Saml. Tranekær no. 22. Aar 1580 Ristinge By i Humle Sogn. — [7] Om Sandflugten i Sjælland i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede se: Rigsarkivets: Cancelliets Aflevering. 89. Skab 9. Pakke 120. — [8] Skaanske Tegnelser 1 September 1591. — [9] Skaanske Tegnelser 19 November 1594. — [10] Præsterelationer af 1624. Suhms Samlinger I 1, 108. — [11] C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. IV 1, 76—77.

S. 31. [1] C. C. Andresen: Om Klitformationen S. 78—79. L. Esmarch: Historisk Efterretning om Sandflugten i Nørre-Jylland. Kbhvn. 1817. S. 29—41. — [2] Norske Magasin I 360 og 440—41. — [3] Peder Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 111—14. (Saml. Skrift. v. G. Storm S. 379.) Smlgn: Norske Magasin I 110. Broch: Kongeriget Norge. Kristiania 1876. S. 12. — [4] Nye danske Magazin V 124. — [5] Nyt historisk Tidsskrift IV 289; 290 og 294.

S. 32. Tyge Brahes meteorologiske Dagbog holdt paa Uraniborg for Aarene 1582—97. Kbhvn. 1876. — [2] Poul la Cour: Sammendrag af Vejrlagttagelserne i Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. S. XL—XLII. — [3] Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Folioudgave S. 74. Anm. 7. — [4] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 51. — [5] Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. S. 121—22. — [6] Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Ny Udg. Kbhvn. 1824. S. 343.

S. 33. [1] C. Paludan-Müller: Kort Fremstilling af det kirkelige Kalendervæsen. Odense 1847. S. 46—52; 74—76. — [2] Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-Iagttagelserne i Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. S. X. — [3] Samme Skrift S. IX.

S. 34. [1] Samme Skrift S. VII. — [2] Gløersen: Indberetning om de i 1864 anstillede Skovundersøgelser i Stavanger Amt. Christiania 1865. S. 13—14. Broch: Statistisk Årborg for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 471. P. C. Asbjørnsen: Om Skovene og et ordnet Skovbrug i Norge. Christiania 1855. S. 23. — [3] Gløersen: anførte Skrift S. 14.

S. 36. [1] Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-Iagttagelserne i Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. S. XXXIX—XLII. Ved Benyttelsen af den paa Figuren (S. XLI) givne grafiske Fremstilling iagttage man vel Forfatterens Vink om, at de tvende Kurver ikke betegne det Samme; ellers vilde Forskellen mellem dengang og nu blive overordentlig stor. — [2] Samme Skrift S. XLIII. — [3] J. B. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaloeconomien. Christiania 1857. S. 147.

S. 37. [1] Oratio de vita et obitu Grundith ab Andrea Severino Wel-

leio. pag. O. 4. — [2] Krag: Christian den Tredies Historie (dansk Oversættelse) S. 537. — [3] Norsk hist. Tidsskrift II 327—28

S. 38. [1] Saxo Grammaticus. ed. P. E. Müller p. 247—48. — [2] A. S. Vedel: ovenanførte Sted. Westphalen: Monumenta inedita. Tom. I pag. 4. Ny kgl. Samling 4to no. 649. pag. 311. — [3] Braun: theatrum urbium. IV. Dania. — [4] Slange: Christian den Fjerdes Historie IVde Part S. 694—95. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 142—50; IV 261—62 268. V 38; 160—61. Ed. Erslev: Om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejylland. Kbhvn. 1871. S. 8—25. — [6] Westphalen: Monumenta inedita, Tom. I pag. 4. Ny kgl. Samling 4to no. 649. pag. 311. (Suhms Nye Samlinger III 176.) — [7] Dansk historisk Almanak for Aaret 1773, udg. af det kgl. Videnskabernes Societet. Den 9. November. — [8] Ed. Erslev: Om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejylland. S. 27—28.

S. 39. [1] Jydske Tegnelser den 25. August 1589 og den 31. Oktober 1590. — [2] Jonas Koldingensis: Daniæ descriptio. Francofurti ad Moenum 1594. pag. 78. — [3] Ed. Erslev: anf. Skr. S. 29.

S. 40. [1] Tegnelser over alle Lande den 7 Juni 1562. Danske Kongers Historis 73 dd. den 9 September 1589. — [2] Tagebuch Christians des jüngeren, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. S. 98. — [3] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. V 54—55. — [4] Jydske Tegnelser den 25 August 1589. — [5] Rigsarkivets topografiske Samling, Silkeborg no. 16. — [6] Jonas Koldingensis: Daniæ descriptio, Francofurti ad Moenum 1594. pag. 78. — [7] Sjællandske Tegnelser den 30 Januar 1582 og 23 Februar 1583. — [8] Tagebuch Christians des jüngeren, Fürst zu Anhalt S. 90. — [9] Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 9.

S. 41. [1] Tagebuch Christians des jüngeren, Fürst zu Anhalt. S. 90. — [2] Samme Skrift S. 103. Ved en Svanejagt den 26 Juli 1692 paa Gedser skød Kongen og Dronningen 420 Svaner. Dansk Hist. Almanak før Aaret 1773. — [3] Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeb. von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. S 54. — [4] Braun: theatrum urbium. IV. Dania.

S. 42. [1] Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af Gustav Storm. Kristiania 1877. I. S. 19 og 22. De følgende Meddelelser om Norges Dyreliv ere, hvor ingen anden Kilde anføres, alle hentede fra dette Srift. — [2] Samme Srift S. 377. — [3] Peder Claussøn: Samlede Skrifter S. 16. E. Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 27.

S. 43. [1] P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse S. 112. (Saml. Srift. S. 376. — [2] E. Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 26.

S. 44. [1] Samme Sted.

S. 46. [1] Eilert Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. Christiania 1852. S. 152 flg. Hans Strøm: Beskrivelse over Fogderiet Søndmør. Soroe 1762. I 387.

S. 47. [1] Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 607. — [2] Norske Rigsregistranter II 54.

S. 48. [1] «Agdesiden»: Nedenæs', Mandals og Lister Len. «Den kaldis Agde, for den strecker sig langs ved Haffuit». P. Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G Storm. S. 301. — [2] Norske Rigsregistranter II 103—4. — [3] Om Rensdyrjagt se P. Chr. Asbjørnsen: Norske Huldre-Eventyr og Folkesagn. Christiania 1870. Rensdyrjagt paa Ronderne, S. 171. — [4] Norske Rigsregistranter II 351.

S. 49. [1] Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania

1871. S. 608—9. — [3] Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1877. S. 34. — [3] Broch: ovenn. Skrift. S. 605. — [4] P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 84—85. — [5] Norske Rigsregistranter I 238. Brevet om Hundene er, saavidt vides, ikke trykt i Norske Rigsregistranter. Det findes i Rigsarkivet. Tegnelser over alle Lande: Fr. II til Erik Rosenkrands og Eskild Gøye, dat. Emkloster den 16 April 1560. — [6] Norske Rigsregistranter II 122. — [7] Tegnelser over alle Lande den 28 Juli 1562.

S. 50. [1] Danske Magazin VI 226. (1 Timber = 40). — [2] Hans Forsell: Sveriges inre Historia från Gustaf den første. Andra Delen. Stockholm 1875. Nr. II Tabeller öfver utförseln.

S. 51. [1] Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 603. — [2] Westphalen: Monumenta inedita. Tom. I. pag. 4. — [3] Erich Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 42. Joh. Michael Lund: Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Tellemarken i Norge. Kbhvn. 1785. S. 35—39. — [4] Hans Forssell: Sveriges inre Historia. Andra Delen. Stoklm. 1875. Nr. II Tabeller öfver utförseln.

S. 52. [1] Forsell: Statistik öfver Sverige. 4de Upplagen. Stockholm 1844. S. 115; for Danmarks og Norges Vedkommende se de følgende Henvisninger. — [2] F. Hammerich i Historisk Tidsskrift 3. Række II 28—44. Joh. Grundtvig: Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1872. S. 208—14. Trods disse to Forfatteres noget afvigende Resultater anser jeg dog de af dem fremdragne Vidnesbyrd for at være ret vel samstemmende. Det ringere Slutningstal hos Grundtvig fremkommer ved, at Landbefolkningen paa Sjælland, Møen, Falster og Laaland Aar 1645 antages for, i Overensstemmelse med Forholdene 1769—1870, at have udgjort 27 Procent af Danmarks samlede Befolkning. Saa høj en Procentværdi tør jeg imidlertid ikke tillægge Befolkningen i disse Landsdele ved Aaret 1645, da netop disse Egne led under Vornedskabets hele Tryk, medens Jylland endnu ikke ganske havde tabt sin tidligere Flor. — [3] Aschehoug i Langes Norske Tidsskrift for Videnskab og Literatur. Christiania 1842. II 305—407.

S. 53. [1] Velschow i Historisk Tidsskrift IV, 7. — [2] Ifølge Registre og Mandtal paa Madskatterne af 1580 og 1583 for Malmøhus Len (Bilag til Malmøhus Lensregnskaber af samme Aar, Rigsarkivet) udgjorde Antallet af Bønderne i Lenet Aar 1580: 3,835 Mand, og Aar 1583: 4,139 Mand, hvilke Tal endda ikke angive den fulde Forøgelse, idet Børing Birk Aar 1580 regnedes med til Lenet men ikke 1583, og Fru Tale Ulfstand i Mellemtiden havde gjort 30 Lejebønder til sine Ugedagsmænd, saa at disse heller ikke forekomme i Regnskabet af 1583.

S. 54. [1] Carlson: Sveriges Historia under Konungarne af Phalziska Huset. Stklm. 1856. II 5. — [2] Encyclopædia Britannica 9. og 8. Udgave, Artiklerne «England» og «Scotland». England med Wales talte Aar 1650: 5,450,00 0Indb. (having probably risen less than half a million during the lapse of a century); Aar 1750: 6,400,000 Indb.; Aar 1801: 8,892,000 Indb.; Aar 1874: 23,500,000 Indb. Skotlands Folkemængde var Aar 1707: 1,050,000 Indb.; Aar 1755: 1,265,000 Indb., og Aar 1874: 3,500.000 Indb. — [3] I Christiania og Hamar Stifter er 36 Procent af Fladerummet bevokset med Skov, i Bergens Stift kun 7 Procent. I Jarlsberg og Laurvigs, Smaalenenes og Akershus' Amter findes Norges tætteste Befolkning nemlig 2041, 1245 og 1138 Mennesker paa hver (geografisk) Kvadratmil. I det Vestenfjeldske har de tættest befolkede Egne, Stavanger og Søndre Bergenhus Amter, ikke

mere end 630 og 424 Indbyggere paa hver Kvadratmil. (O. J. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 28—29 og 548). I Jylland er kun 2,50 Procent af Arealet bevokset med Skov, paa den fynske Øgruppe ·er 5,87, paa den sjællandske 9,71 Procent. (Lütken: De danske Statsskove S. 3.) I Jylland bor der 1,748 Mennesker paa hver Kvadratmil, i Fyn 3,722 og i Sjælland 4,762. Paa Jyllands Vestkyst er i Thisted Amt kun 0,03 Procent af Fladerummet skovbevokset, i Ringkøbing Amt 0,44 Procent. i Ribe Amt 0,57 Procent. Paa Østkysten er i Aarhus Amt 7,26 Procent af Arealet bevokset med Skov. (Samme Skrift. S. 3.) I Ringkøbing Amt bo 902 Mennesker paa hver Kvadratmil, i Aarhus Amt 2,785. — [4] Som Eksempel paa Befolkningens forskellige Tilvækst i Norges østlige og vestlige Egne i Tidsrummet 1665—1801 kan anføres, at Tilvæksten alene hos Landbefolkningen i denne Tid har været: i Hedemarken 227 Procent, i Buskerud 213 Procent, i Christians Amt 171 og i Akershus 166 Procent, medens den i intet af de vesten- og nordenfjeldske Amter er naaet til 84 Procent, i Lister og Mandal endog har indskrænket sig til 39 Procent. (T. H. Aschehoug i Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur, udg. af Lange. Christiania 1842. 2. Aargang. S. 403—4). — [5] Falkman: Om Swenska skogarnas nuwarande tillstånd. Stockholm 1852. S. 119—24.

S. 55. [1] O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred. S. 227. — [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 267. — [3] Scriptores rerum Danicarum. III 280—81.

S. 56. [1] Danske Magazin II 209. — [2] Jens Kraft: Topog.-Stat. Beskrivelse over Kongeriget Norge VI 524—25. — [3] Christiania Posten 1849 no. 367 og 369.

S. 57. [1] Broch: Kongeriget Norge og det Norske Folk. Kristiania 1876. S. 19. — [2] Fr. II anslog Antallet af bosiddende Bønder i Danmark til noget over 100,00. (P. V. Jacobsen: Det danske Skattevæsen under Chr. III og Fr. II S. 194) Fradrages den til Skaane, Halland og Blekingen svarende Del, vil Resten blive omtrent 70,000. I Aaret 1873 udgjorde Antallet af Bøndergaarde paa 1 til 12 Tdr. Hartkorn i det egentlige Danmark: 70,959. Medens Antallet i Aaret 1860 var 69,094, altsaa ikke synderligt afvigende, var i de samme 13 Aar Antallet af Huse med 1 Td. Hartkorn eller derunder tiltaget i en meget betydelig Grad fra 136,925 til 162,415. (Statistisk Tabelværk 3. Række 32te Bind S. XXXIX. Kbhvn. 1877.) — [3] Jeg gaar ligesom Kinch (Ribe Bys Historie S. 505) ud fra, at Byernes Indbyggerantal i det 16. Aarhundrede findes ved at multiplicere Væbningens Antal med 8. Kun for Bergens Vedkommende gør jeg en Undtagelse, da jo som bekendt Tyskerne paa Bryggen skulde være ugifte; ganske vist om gik man efter Evne denne Bestemmelse, men under disse Forhold bør dog vistnok her Væbningens Antal næppe multipliceres med et højere Tal end 5. Bergens Væbning angives i Danske Magazin 4. Række II 403 (Sig vard Grubbes Dagbog) til Aar 1599 at have udgjort 3000 Mand. Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. Bergen 1824. S. 716 har det fejlagtige Tal 300. I Haandskriftet (Kgl. Bibl. Uldallske Smlg. no. 449. 4to S. 113), der er den fælles Kilde, staar «ter mille». — [4] Nyt Historisk Tidsskrift I 199. Borger væbningen 1641. Joh. Grundtvigs Resultat er langt lavere, idet han (Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1872 S. 213) antager, at København Aar 1645 kun har haft 10,867 Indb. Fr. Hammerich (Historisk Tidsskrift 4. Række II 50—51) mener derimod, at København i Midten af det 17. Aar-

hundrede har haft lidt over 40,000 og i Slutningen af det 16. Aarhundrede 25,000 Inbyggere Dette sidste Tal naar han ved at multiplicere Borgervæbningens Antal: 1641 med 15. — [5] Henrik Ranzau anslaar Antallet af Borgerne (numerus civium) i Flensborg til 1,134. Ved cives maa her forstaas enten de Skatteydende eller Medlemmerne af Væbningen, ikke Beboerne i Almindelighed (Mænd, Kvinder og Børn), da Tallet i saa Fald vilde være meget for lavt, naar Flensborg betegnes som Sønderjyllands største By. Westphalen: monumenta inedita Tom. I col. 54.

S. 58. [1] Westphalen: monumenta inedita Tom. I. col. 56—57. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre Historia. Stockholm 1875. II 81. De Skatteydendes Antal: 890. — [3] Nyt historisk Tidsskrift II 201. Malmøs Borgervæbning 681. — [4] Kinch: Ribe Bys Historie. Ribe 1869. S. 505. — [5] Danske Magazin 3. Række II 183—84.

S. 59. [1] Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter v. G. Storm. S. 322. Broch: Kongeriget Norge og det norke Folk. Kristiania 1876. S. 120. — [2] Ludvig Daae (Norsk hist. Tidssk. III 1,252) betegner Peder Claussøns Angivelse af Stavangers Størrelse som overdreven og har maaske Ret heri. Men L. D. begaar en lignende Overdrivelse blot i modsat Retning ved at paastaa, at Stavanger «var i Virkeligheden kun en lille Biskopsflække». Hans eneste Støtte herfor, at dette var Tilfældet med — Hamar, beviser intet. — [3] Nyt historisk Tidsskrift II 199—201. At Roskilde var større end Køge fremgaar af Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 102—3 og H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 432, Anm. 2. Om Nakskov se tillige Nyt historisk Tidsskrift V 191. — [4] Historisk Tidsskrift V 2—34.

S. 61. Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 133. — [2] Danske Magazin 3. Række II 183. — [3] Norske Magasin I 273—74. — [4] Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. Aalborg 1757. S. 246. — [5] Terpager: Ripæ Cimbricæ. pag. 729. — [6] Suhm: Samlinger til den danske Historie II 3, 2. — [7] Se f. Eks. Rørdam: Københavns Universitets Historie IV 152.

S. 62. [1] Troels Lund: Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Aarhundrede. 20 Cap. — [2] Ferdinand Lund: Udkast til en Indledning til Tabellerne over Vielser, Fødsler og Dødsfald i Kongeriget Danmark. Kbhvn. 1873. S. XIX og XXXIII. — [3] Historisk Tidsskrift 4. Række 6. Bind. Literatur, S. 162—65.

S. 63. — [1] Historisk Tidsskrift III 30 og 37. — [2] Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Folio Udgave. S. 96—97. — [3] Samme Skrift S. 215. Anm. 12. — [4] Rørdam: Københavns Universitets Historie III 613.

S. 64. [1] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 277—78; 280; 283—88; 290; 292. — [2] Norsk Tidsskrift for Videnskab og Literatur udg. af Lange. 1848. 2. Aargang. S. 314; 317; 321; 325—28; 330—31; 334; 336—37; 341—42; 355—57.

S. 65. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. pag. 52. — [2] Om det følgende se: P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 129—30. (Saml. Skrifter. S. 399) Den norske Sou. Norske Magasin II 20. Indberetningerne 1590—1600 fra de i Nordlandene og Finmarken ansatte Embedsmænd: Dansk Rigsark. Svenske Jordebøger no. 219.

S. 67. [1] Norsk Historisk Tidsskrift IV 164—212. — [2] Kraft: Top. stat. Beskrivelse over Kongeriget Norge. VI 521.

S. 68. [1] Danske Magazin 4, Række 2. Bind S. 396. — [2] Samme Bog S. 397. — [3] Samme Bog, S. 399—400.

S. 69. [1] Historisk Tidsskrift 4. Række VI 242—45. Anm. — [2] Danske Magazin V 223—24. Ny Kirkehistoriske Samlinger IV 234—41.

S. 70. [1] Rigsarkivet. Sjællandske Tegnelser 3 og 22 Maj 1580. — [2] Preussische Sammlung. Danzig 1747. I 710—12.

S. 71. [1] C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. Kbhvn. 1865. 2det Bind S. 288—93. — [2] Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 16—17. — [3] Hvitfeld (Christian den Andens Historie S. 43. 4to) siger, at disse hollandske Familier først havde nedsat sig paa Sprogø men derfra var udvandrede til Bøtø, altsammen under Christian den Andens Regering. Om denne første Bosættelse paa Sprogø vides intet. Udvandringen til Bøtø synes ikke at være foregaaet før under Christian III. Se nedenfor samt: Den Danske Atlas III 371. — [4] Kongebrev dat. Hafniæ Torsdag post visitationis Mariæ 1552. Klevenfelds Afskrifter. Rigsarkivet. — [5] Den Danske Atlas III 373. — [6] Danske Kongers Historie 73. ddddd. 26 August 1590 og D. K. H. dddd. 26 Mai 1591. Rigsarkivet. — [7] Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 17; 25—27. — [8] Die Reisen des Samuel Kiechel. herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. S. 54. Danske Magazin 3. Række III 75—76. — [9] Jydske Registre den 24 Juli 1587. — [10] Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. Kiöbenhaffn 1654. S. 365. Trap: Statist-topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark. 2. Udg. III 159—60. Rigsarkivet. Cancelliets Af-.evering 89. Skab 14. Pakke 22.

S. 73. [1] Jens Kraft: Topogr.-Statist. Beskrivelse over Kongeriget Norge I 501—5; 599—600. Eilert Sundt: Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. 2. Oplag. Christiania 1852. S. 191—213. Sturzen-Becker: Over Sundet. København 1864. S. 211—22. — [2] Den følgende Fremstilling støtter sig helt igennem til Eilert Sunds ovenanførte Skrift samt til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk i Danmark. Kbhvn. 1872.

S. 74. [1] Aarsberetninger fra Geheimearchivet I 52—53 — [2] Nyt historisk Tidsskrift VI 582. — [3] C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 4. Binds 1. Afdeling S. 281—82. — [4] Olai Petri Svenska Krønika. Stockholm 1860. udg. af G. E. Klemming. S. 305: . . . . 1512 . . . . kom . . . . Tatare hijt i landet, och til Stockholm, förra hadhe the aldrigh her warit.

S. 75. [1] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme IV 170. N. Krag: Christian den Tredies Historie (Dansk Oversættelse) I 508. — [2] Brevet er aftrykt blandt Bilag til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 366—67.

S. 76. [1] Danske Magazin VI 56. — [2] Brevet er trykt blandt Bilag til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 368—69. — [3] Samme Skrift S. 294. — [4] Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 292—93. — [5] Norske Rigsregistranter II 563—64. — [6] F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 294. — [7] Norske Rigsregistranter II 563—64. — [8] For Danmarks Vedkommende udstedt den 31 Maj 1589, trykt i Samlingen af Forordninger Kjøbenhavn 1590, for Norges Vedkommende udstedt den 1 Aug. 1589, omtalt i Norske Rigsregistranter III 66 og Eilert Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. S. 74.

S. 77. [1] F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk S. 297—98. — [2] Samme Skrift, S. 314. — [3] Eilert Sundt: anførte Skrift S. 25. — [4] F. Dyrlund: anførte Skrift S. 13. — [5] Bloch: Den fyenske Geistligheds Historie. S. 43.

S. 78. Norske Magasin I 372—73. — [2] F. Dyrlund: anførte Skrift S. 313. — [3] Jydske Tegnelser 23 April 1595.

S. 80. [1] Eilert Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. S. 118—23. — [2] F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 326—30.

S. 81. [1] Markus Jordans Kort over Danmark skal (ifølge Wegener: Anders Sørensen Vedel. fol. S. 146 Anm. 4 og Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I 639) findes i visse Eksemplarer af Brauns theatrum urbium 4. Bind. Jeg har ikke haft Lejlighed til at se det. I de tre Eksemplarer, som vore offentlige Samlinger besidde, mangler Kort ganske i det ene, og i de to andre findes Henrik Ranzaus af 1585. Om disse Kort se iøvrigt: Suhm: Samlinger I 2, 58—59. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I 223; 226; 639. II 270.

Side 82. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger V 384—93. — [2] Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. pag 53—55. — [3] Om Kørsels Almindelighed se: Tagebuch Christians des Jüngern, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. S. 91. — [4] Odin Wolff: Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab. Tredie Bind 1801. S. 253. Weiss: Kostümkunde. Stuttgart 1872. II 906.

S. 83. [1] Om Rustvognene og deres Betjening se f. Eks. Rentemester Regnskab af 1588. Rigsarkivet. — [2] Nye Danske Magazin I 365; 367—68. — [3] Danske Magazin V 124—25. — [4] Nyt historisk Tidsskrift III 286. — [5] Agedyner med Læderbetræk omtales bl. a. i Malmøhus Lensregnskab af 1541. Rigsarkivet.

S. 84. [1] Fensmarks Kirkes Regnskabsbog 1624—25. Rigsarkivet — [2] Tegnelser over alle Lande 28 Juli 1562. Rørdam; Kjøbenhavns Universitets Historie III 324. — [3] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 160. — [4] Smlgn. t. Eks. Afbildningen i Neuw Jag Vnnd Weydwerck Buch. Franckfurt 1582. S. 44. — [5] Se f. Eks. Vedel Simonsen: De danske Ruder I 100.

S. 85. [1] Danske Magazin II 29. — [2] Danske Magazin 4. Række I 3. Krag: Christian den III's Historie (dansk Oversættelse) S. 267. — [3] Nye danske Magazin I 365 og 367—68. — [4] Norske Magazin I 444. — [5] Knud Rud omtaler at have mistet to «bespærde Vogne» i Grevefejden (Vedel Simonsen: De danske Ruder I 100); Peder Oxe ejede i det mindste Spærklæder til to. (Danske Samlinger 2. Række VI 182). — [6] Klevenfeld: Optegnelser angaaende den holstenske Adel. Rigsarkivet. — [7] Weiss: Kostümkunde II 498.

S. 86. [1] Danske Samlinger 2. Række II 174. — [2] Rentemester Regnskab 1588. Rigsarkivet. — [3] Weiss: Kostümkunde II 498. — [4] Odin Wolff: Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab. 3. Bind 1801. S. 255—56. — [5] Nye danske Magazin I 367. — [6] Rigsarkivet. Ausländische Registrant 12 Juli 1554. — [7] Sjællandske Tegnelser 19 Juli 1594. Lignende Ordre 17 Aug. 1595.

S. 87. [1] Weiss: Kostümkunde II 915—16 antager, sikkert med Urette, at Opfindelsen er sket i Frankrig. Ramée: Historie des chars, carrosses, Omnibus et voitures de tous genres. Paris 1856. pag. 73. henfører den til Italien. smlgn. ogsaa Wolff: Journal for Politik, Natur- etc. 3. Bind S. 254.

Angaaende Ophængningsmaaden følger jeg Karl v. Weber: Die Churfürstinn Anna zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 356—57. Ramée i ovennævnte Skrift benytter ikke de i hans Kilder givne Vink om Forskellen mellem coche og carosse. At denne er tilstede, kan sés af et Sted som dette: Le 24 juin 1584 . . . . dans le cortége se voyait la reine, femme d'Henri III, «séant seule en un caroche couvert de tanné, et elle aussi vêtue de tanné; après laquelle suivoient huict coches plains de dames vestues en noir à leur ordinaire.» C'est pour la première fois que nous avons trouvé le mot de carroche qui est le même que carrosse. (pag. 71.) Giovanni Gozzadini's Skrift: delle antiche carozze e segnamente di due Veronese, Bologna 1862, har jeg ikke haft Lejlighed til at benytte. — [2] Ramée: historie des chars. pag. 78. Weiss: Kostümkunde II 918. — [3] Chr. H. Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. København 1873. S. 66—67. — [4] Karl von Weber: Die Churfürstinn Anna zu Sachsen. S. 357—58.

S. 88. [1] Anførte Skrift S. 357. — [2] Rigsarkivet. Ausländische Registrant 29 August 1582. Nye Danske Magazin IV 250 Anm. 1. — [3] Ausländische Registrant 29 August 1582. — [4] Nye Danske Magaziu IV 250 Anm. 1 og 254. — [5] Odin Wolff: Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab 3. Bind 1801. S. 253. — [6] Troels Lund: Christian IV's Skib paa Skanderborg Sø I 40. — [7] Rentemester-Regnskaberne for 1588 og 1589. Rigsarkivet. — [8] Danske Kongers Historie 73. dd. 9 August 1589. Rigsarkivet.

S. 89. [1] Dalin: Svea Rikes Historia. Stockholm 1760—61. III 1 498 og 514. — [2] Danmarks gamle Kjæmpeviser, udgivne af Svend Grundtvig III 231—232.

S. 90. [1] Norsk Historisk Tidsskrift IV 240—41. — [2] Henrik Ranzau siger om Fr. II: Vias publicas aperuit et refecit. Westphalen: monumenta inedita. Tom. I col. 118. — [3] Tegnelser over alle Lande 28 Juli 1562.

S. 91. [1] Danske Kongers Historie 73. dddd. 20 September 1591. — [2] Sjællandske Tegnelser 18 August 1585. — [3] Tegnelser over alle Lande 7 Januar 1566. — [4] Fyenske Tegnelser 1 Maj 1594. — [5] Fyenske Tegnelser 19 Mai 1596. — [6] Sjællandske Tegnelser 18 Oktober 1577. — [7] Sjællandske Tegnelser 18 Oktober 1594. — [8] Tegnelser over alle Lande 28 Juli 1562. — [9] Helsingørs Thingbog 16 Januar 1581 og 3 December 1582. Rigsarkivet.

S. 92. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel, Stuttgart 1866 pag. 52. — [2] Nyt historisk Tidsskrift III 293. — [3] Christian den Fjerdes danske Stilebog, Brev 413, dateret Frederiksborg 6 Marts 1589. — Westphalen: Monumenta inedita. Tomus I pag. 3. — [5] Sjællandske Tegnelser 13 Januar 1592. Helsingørs Thingbog 8 November 1585. Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Literatur und Geschichte. Frankfurt 1812. II 174.

S. 93. Sjællandske Tegnelser 13 Januar 1592. — [2] Suhm: Nye Samlinger III 103. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun 2. Række I 301—2. — [3] Historisk Tidsskrift 4. Række VI 336. — [4] Norsk Historisk Tidsskrift IV 243. — [5] smstds. S. 225—26.

S. 94. [1] Smstds. S. 224 og 227. — [2] Smstds. S. 224. — [3] Samme Skrift S. 241—42. Norske Magasin II 144. — [4] Jydske Tegnelser 25 Januar 1593.

S. 95. [1] Tegnelser over alle Lande 9 Juli 1566 (Bind IX S. 3. — P. Palladius: En Nøttelig Bog om St. Peders Skib. Kbhvn. 1554. Aii

[3] Skrivelse af 24 November 1573 fra Ide Falk Gjøes til Fru Birgitte sal. Herluf Trolles. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Sandberg). Rigsarkivet. — [4] Takst for Færgefarten her findes i Tegnelser over alle Lande 30 Januar 1567.

S. 97. [1] Danske Samlinger II 55—59. — [2] G. L. Baden: Afhandlinger i Fædrenelandets Historie. Kbhvn. 1820. I 216. Norsk Historisk Tidsskrift IV 232. — [3] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun IV 354—57. — [4] Sjællandske Tegnelser 30 Juni 1593. — [5] G. L. Baden: anf. Skrift S. 217. — [6] Sjællandske Registre 11 Mai 1592.

S. 98. [1] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 9 o. fl. St. Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 59. — [2] Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 123 Anm. — [3] Om Hofsinderne, der forgæves maa ride paa Gaderne: Helsingørs Thingbog 5 September 1580. Borgere, der nedrive deres Stalde: Tegnelser over alle Lande 1 Januar 1562. Uvillighed i København trods Løfte om Betaling: Tegnelser over alle Lande 20 Marts 1562. — [4] Sjællandske Tegnelser 22 Marts 1576.

S. 99. Vedel Simonsen: Odense Bys Historie II 2. 170—171. Sjællandske Tegnelser 6 Oktober 1582. Tegnelser over alle Lande 1 Januar 1562. — [2] Sjællandske Tegnelser 10 Januar 1592. — [3] Kongelig Kro ved Frederiksborg: Tegnelser over alle Lande 3 December 1563; i Lundegaard for Kronborg; Sjællandske Registre 1 April 1586; ved Skanderborg: Jydske Registre 23 Juni 1593.

S. 100. [1] Sjællandske Tegnelser 22 Marts 1576. — [2] Sjællandske Tegnelser 9 Juli 1574. — [3] Tagebuch Christians des Jüngern, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. S. 90. — [4] Suhms Samlinger II 2, 115. — [5] Suhms ny Samlinger III 115—16. — [6] Tegnelser over alle Lande 29 Februar 1564 (Bind VII S. 636). Becker: Danske Herregaarde XII Schelenborg. — [7] Registre over alle Lande 7 September 1571. — [8] Danske Magazin 3. Række III 75—76.

S. 101. [1] Die Reisen von Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 53—54. [2] Danske Magazin 3. Række III 75—76. — [3] Historisk Tidsskrift 4. Række VI 334. — [4] Rigsarkivet. Danske Samlinger. Kroer. no. 557 a. Hans Klön fik den frit og kvit paa Livstid 27 November 1571. — [5] Sjællandske Tegnelser 17 April 1588. Danske Kongers Historie 73. dddd. den 13 Marts 1590. — [6] Sjællandske Tegnelser 6 Oktober 1586. — [7] Historisk Tidsskrift III 66—67.

S. 102. [1] Danske Kongers Historie 73. dddd. den 5 og 29 April 1589. — [2] 1588 var han i Brunsvig med to «Skydeheste» til Hertugen. Rentemester Regnskab for 1588. — [3] Rentemester Regnskab 1588: 20 Daler til Mathis Røver Enspænder for at hente Jomfru Polita fra Mecklenburg. — [4] Danske Kongers Historie 73. dddd. 3 Juni 1590. — [5] Danske Kongers Historie ddddd. (Datum mangler, vistnok September) 1591. — [6] Aar 1623 var i Bergen omtrent 400 Kroer og Ølaftapningssteder. Norsk Hist. Tidsskrift IV 239. — [7] Forekommer oftere i Helsingørs Thingbøger.

S. 103. [1] Norske Magasin I 472. Københavns Diplomatarium I 460—61. — [2] Danske Samlinger 2. Række I 344. — [3] Sjællandske Tegnelser 30 Juni 1593. — [4] Se f. Eks. Rentemester Regnskabet for 1591. Værten i Oksekoppen faar kun Betaling for, hvad de meklenborgske Kuske og Kuskvognheste har fortæret; Gesandterne selv, de meklenborgske som de sven-

ske og franske have boet andensteds. Sjællandske Tegnelser 24 April 1596. — [5] Danske Samlinger 2. Række I 344.

S. 104. [1] Norsk historisk Tidsskrift IV 231—32. Yngvar Nielsen: Rejsehaandbog over Norge. «Nystuen». — [2] Peder Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G. Storm. S. 361—62. — [3] Norsk Turistforenings Aarbog 1874. S. 78.

S. 105. [1] Regning for to af Oluf Parsbergs Folk 1628. [2] Den norske Turistforenings Aarbog for 1874. — [3] Peder Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G. Storm. S. 290 og 361.

S. 106. [1] Norges gamle Love III 136. — [2] Norsk Turistforenings Aarbog 1874. S. 78—79. — [3] Sammesteds. — [4] Norsk historisk Tidsskrift IV 235.

S. 107. [1] Norsk hist. Tidsskrift IV 235 og 237. — [2] Norsk Magasin I 96. — [3] Norsk hist. Tidsskr. IV 236.

S. 108. [1] P. M. Stolpe: Dagspressen i Danmark. Kbhvn. 1878. I 121. — [2] Tegnelser over alle Lande 17 April 1561. Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1582. — [3] Tegnelser over alle Lande 10 Juli 1563. Sjællandske Tegnelser 12 Februar 1582. Edvardsen Friis: Sjelskjør. S. 486—88. Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 53. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium I 465—65. Danske Magazin IV 104—6. Meddelelser fra det norske Rigsarkiv I 299. — [5] Sjællandske Tegnelser 12 Februar 1582. — [6] Hyppige Eksempler i Helsingørs Thingbøger. — [7] Danske Magazin IV 104—6.

S. 109. [1] Danske Magazin 3. Række VI 302—3. Tegnelser over alle Lande 9 August 1563. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium I 464. — [3] Sjællandske Tegnelser 15 Juli 1584.

INDHOLD AF 1. BOG

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

II

TROELS LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

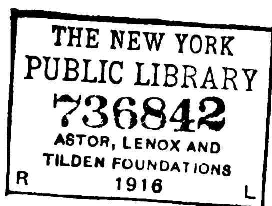
I DET 16DE AARHUNDREDE

2. BOG. BØNDER- OG KØBSTADBOLIGER

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)
GRÆBES BOGTRYKKERI
1903

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
736842
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS
R
1916
L

BOLIGER

Tilsyneladende hersker der den blotte Vilkaarlighed i enhver Tidsalders Bygningsmaade. For Øjeblikket veksler saaledes i Norden Bjælkestuer, lerklinede Huse, Sten-Bindingsværk, murstensklædte Træbygninger og Grundmur i den mest brogede Blanding. Og dog er dette Virvar regelbundet. Det er ikke blot Tilfældigheder, stedlige Hensyn, Formuesomstændigheder og deslige, der har betinget disse Forskelle. Den dybere Grund ligger i, at ny Fremgangsmaader bestandigt afløse de gamle. Saalangt vor Viden rækker er disse ny Skikke stadigt trængt ind paa samme Vis: som et vandrende Folk med Præste- og Krigerkasten i Spidsen har de bemægtiget sig Landet og udryddet eller trælbundet den tidligere Befolkning. Til enhver Tid frembyder derfor et Lands Bygninger det samme Billede, en Samling af forskelligartede Former, hvoraf de lavest stillede engang har været Herrer.

Selv i bedste Fald foregaar Erobringen kun langsomt. Et Lands Kirker og Slotte kan bære Spor af en Paavirkning, som endnu ikke er naaet til Bøndergaardene ved deres Side. Derfor forudsætter Forstaaelse af et Lands Bygningsformer en perspektivisk Sans hos Betragteren, det samtidigt Opførte kan hidrøre fra vidt forskellige Tider. Thi en Tidsalders Bygninger er som den Grund, hvorpaa de hviler, en Sum af Lag, gennem hvilke den forfriskende Væde fra oven kun langsomt siver.

Med dette for Øje vil det være os klart, at en bestemt Tids Boliger ikke lader sig betegne under Et. Hvad der gælder den ene Art er endnu et fjernt Maal for den anden og et tilbagelagt Overgangstrin for den tredie.

Finder dette Sted overalt, saa har det særlig sin Anvendelse paa det 16de Aarhundrede. Næppe har noget andet Aarhundrede besiddet en saadan Spændvidde som dette, i den Grad formaaet at omfatte og i sig forene vidt adskilte Tidsrum. Medens det alt kunde fremvise Nutidens væsentligste Fremskridt, besad det samtidigt Oldtidens Former i levedygtig Stand. Vi kan her træffe Bygninger Side om Side, mellem hvis Plads i Udviklingen der laa næsten et Aartusinde.

Vil vi da forstaa det 16de Aarhundredes Bygninger, hjælper det ikke at begynde fra oven, ensidigt dvæle ved, hvad der kunde udrettes, hvor Formue, Kyndighed og Smag virkede sammen. Vi maa tværtimod begynde dér, hvor trange Kaar og stædig Vedholden ved det gamle gjorde Udslaget, og idet vi ligesom selv genopleve Erfaringerne, gradvis bevæge os fra Bøndernes Hjem gennem Købstæderne til Datidens ypperste Boliger, Herregaardene og Slottene. Idet vi saaledes indenfor samme Tid kun skifte Plet, kommer vi til at gennemvandre Nordens Husbygnings Historie fra Vikingernes Tid til vore Dage.

Det gælder om paa denne vor Vandring ikke at tabe det væsentlige af Sigte. Vi skal derfor opsætte til anden Lejlighed at bestemme Datidens Bygningsstil som blot Skønhedsudtryk betragtet, forbigaa Landbrugets mangehaande Udhuse og kun holde os til Bygningerne, forsaavidt de tjente til menneskelig Bolig. En Bolig er jo et tildannet Ly, hvor man kan finde Varme, Værn og Hvile Vi vil altsaa betragte hin Tids Boliger fra de fire Hovedsynspunkter: Bygningsemnerne, Ildstedet, Forsvarsanstalterne og Bohavet.

Bønderboligerne.

Naar man i Nutiden berejser Norden, minder intet saa meget om den skiftende Natur som Bøndergaardenes vekslende Udseende. Efter Danmarks og Skaanes smilende, hvide Længer følger de rødmalede, venlige Træhuse. Saa bliver Malingen sjældnere, genkommer kun i de rigere Bygder, Husene ser mere trykkede og triste ud, de umalede Bjælker antager Fjeldgrundens graalige Farve; kun Skorstenen antyder, hvor Vaaningshuset er i den sammenskræmte Klynge, der som en smusket Flok Faar har søgt Ly imod Vejrliget. Drager man endelig bort fra alfar Vej ud til

Landets Yderkanter, kan man hist og her endnu træffe den tarveligste Form for Hus: intet Vindu paa Væggen, Skorstenen mangler, kun Røgen ud af Taghullet forraader, at denne besynderlige Masse er en menneskelig Bolig.

Det er denne sidste Art af Bygning, der maa afgive os Forbilledet for det 16de Aarhundredes Bønderboliger. Ikke som om disse alle var lige saa usle, men Grundformen var den samme, og Indtrykket i det hele maa have været det samme. De synede kun af lidet. En fransk Rejsende i Norden siger saaledes om de ypperste iblandt dem, Præstegaardene, at de var meget lave og lignede udvendigt et Gaase- eller Hønsehus.[1] Og dog var de af kongelig Æt, de kunde hidlede deres Herkomst fra hine Kongshaller, der engang havde rummet Hundreder af Mænd,[2] begejstret Skjalden, naar han sang om Valhal. Men ny og bedre Former var opstaaet siden; forladt af Adel og Borger havde da den gamle Bygningsskik trukket sig tilbage til Bønderne. Hvad den herved tabte i Pragt, vandt den i Talrighed, og haardnakket holdt den ud i sin sidste Stilling, stærk ved paa engang at svare til Landets Betingelser og Bondens gammeldags Begreber om Skønhed.

Den første Ejendommelighed ved disse Bønderboliger var, at de i Reglen var opførte af Træ. I Sverige og Norge har dette Forhold holdt sig indtil vore Dage; om Tilstanden i Danmark i det 16de Aarhundrede er det derimod vanskeligere at danne sig et sikkert Begreb. Det synes, som om den gamle Bygningsvis med «Bulhuse» — saaledes benævnedes dengang Bjælkehusene — paa adskillige Steder var begyndt at vige for Bindingsværk med lerklinede Fyldinger. Skovenes Aftagen maatte opfordre til en sparsommere Brug af Træ. Aar 1554 skred Regeringen ind og forbød ligefrem Bønderne i Nørrejylland fremtidigt at bygge Bjælkehuse.[3] Men Udstedelsen af dette Brev begrundedes netop ved, at man endnu stadigt blev ved den gamle Skik, og i Aaret 1577 maatte Forbudet fornyes,[4] hvad der ligeledes tyder paa, at Bønderne haardnakket har holdt paa det gamle. Efter dette Aar omtales Sagen ikke mere i det 16de Aarhundrede. Regeringen har da rimeligvis opgivet sin Indblanding i Haab om, at Forholdenes Natur, stigende Priser paa Tømmer og deslige nok af sig selv skulde belære Bonden.

Men Træbygningerne gav ikke tabt. Endnu ned til det 19de Aarhundrede høre vi om Bønderboliger helt opførte af Træ, og det

ikke blot i en enkelt Afkrog, men saavel i Skaanes Skovegne[1] som langs Jyllands Østkyst, hvor de betegnes som hyppige.[2] Man tør da næppe slutte for dristigt om deres Aftagen i det 16de Aarhundrede. Vi kender ikke Forholdstallet mellem dem og deres Bindingsværks-Efterfølgere; men et Blik paa Adelens Landbygninger, der ifølge Sagens Natur udgjorde Landets mest fremskredne Del, kan maaske lede os paa Spor. I Starup Sogn ved Kolding laa dengang seks Herregaarde. Om disse véd vi, at de to talte flere, ret anselige Bjælkehuse blandt sine Ladegaardsbygninger; paa de to udgjordes hele Ladegaarden af Bjælkehuse, og paa Damsgaard fandtes endog «Bulhus» i Borggaarden.[3] Saa' det saaledes ud paa Adelens Gaarde, maa vi betydeligt nedstemme vore Forventninger med Hensyn til Bønderboligerne. Vi kan maaske udtrykke Forholdet her ved at sige: I Danmark havde i det 16de Aarhundrede lerklinede Bønderhuse paa flere Steder begyndt at afløse de gamle Bjælkestuer, men disse udgjorde dog, selv ved Aarhundredets Slutning, en meget talrig Del af Bøndernes Boliger. Paalideligheden af dette vort Resultat bestyrkes ikke lidet, naar vi høre, at Tilstanden i England dengang var ganske den samme.[4]

Fælles for alle Bønderhuse i Skandinavien, hvad enten de nu var helt af Træ eller med lerklinede Vægge, var Manglen paa Vinduer.[5] Dette gav dem et eget uhyggeligt Præg. Det højeste, der fandtes, var stundom en lille Glug i Gavlen, indvendig til at lukke med et Spjæld eller en Lem af Træ. Men Vinduer i Nutids Forstand havdes ikke, dertil var baade Glasset for dyrt og Anbringelsen af Lysaabninger i Væggen for ny og uhensigtsmæssig paa Landet. Glasvinduer i Væggen havde i det 16de Aarhundrede endnu ondt nok ved blot at trænge igennem hos Adelsmænd og Borgere.[6] I Bøndergaarde var Lysaabningen da endnu paa gammeldags Vis i Taget, Stuen var en Brønd, der kun fik sit Lys fra oven. I Virkeligheden svarede denne gammeldags Lysaabning til sit Navn Vindue (Vindøje). Den var nemlig anbragt i «Vinden», det vil sige: paa Loftet, i Taget. Udsigten gennem dette Vindøje var kun opefter, til Himlen og Vejr og Vind. Udsigt i Nutids Forstand, det vi uvilkaarligt forbinder med «Vindue», frembød det derimod ikke. Spor af denne fordums Blindhed lader sig den Dag i Dag til Syne i Gaardenes Beliggenhed, sjældent eller aldrig er der ved den taget Hensyn til Udsigt.

Taget udgjorde en større Del af Bygningen dengang end nu.

Medens Bjælkevæggene kun var lave, sjældent mere end knapt en Mands Højde — med Føje kaldes derfor disse Huse endnu i Sverige for Lavstuer (Lågstofvor)[1] — hævede Taget sig ofte ret anseligt til Vejrs eller bredte sig, især i de Egne, hvor Vinden gjorde slig Rejsning farlig, f. Eks. i Vestnorge og Jylland, hyppigt ud over Væggene ned imod Jorden, hvorved der dannedes de saakaldte «Udskud», skraa Rum mellem Tag og Væg, Gemmesteder, der vel kunde benyttes.[2]

Tagets Tømmerbygning var dannet forskelligt. I skovfattige Egne nøjedes man med Sparreværk: skraatstillede Bjælker, der to og to som Benene paa en Passer mødtes for oven, og forneden holdtes sammen ved en Tværbjælke. Men hvor Skovene kunde yde det, lagde man paa langs ad Huset fra Gavlspids til Gavlspids en eller hyppigt flere vældige Bjælker, de saakaldte Aase, der skulde bære Taget.[3] I første Tilfælde stod Taget paa Sidevæggene, ligesom to Kort, der er stillet paa Kant mod hinanden. I andet Tilfælde red Taget som en Saddel paa Aasenes mægtige Rygrad, og Trykket hvilede altsaa paa Gavlene. Efterhaanden som det blev vanskeligere at skaffe det svære Tømmer baade til Vægbjælker og til Aase, nøjedes man gerne med én mægtig Aas, og denne hvilede ikke blot paa Gavlene, men bares Huset igennem af en Række lodrette Stolper i Grunden, de saakaldte «Suler», der var nedrammede i Husets Midterlinie.[4]

Det var Taget, der især fangede Vinden. Af dets sejge Stivhed afhang Husets Skæbne. Blæste Taget sammen, styrtede Huset om. Da man senere i Danmark især paa Herregaarde i Jylland krævede større og større Ladebygninger, oversteg Evnen til at rejse saadanne ofte hvad de paa Stedet boende formaaede. Disse havde jo i Reglen kun Erfaring fra de mindre Træboliger. Man maatte da hente ikke blot Tømmeret men Bygmesteren med fra Norge. Det vanskeligste Arbejde, der tillige synede af mindst, var det at tildanne de mange Trænagler. En Mængde Sagn fra Jylland melder om, hvorledes de danske med Urette mistænkte den norske Bygmester under dette sene Arbejde for at drive Tiden hen til Unytte. Stjal de danske en Nagle for at se, om han vidste Besked, manglede der altid en, naar Huset var rejst og afleveredes som færdigt. «Men Huset skulde nok staa endda».[5]

Tagbeklædningen bestod i Danmark af Straa, Rør, Græstørv eller Lyng.[6] Straatag var vistnok det almindelige, det var i det mindste dette, der mentes, naar man i daglig Tale brugte Ud-

trykket «Tag».[1] Græstørv anvendtes i visse Egne til at belægge Straatagets Rygning med, mønne det, som det kaldtes.[2]

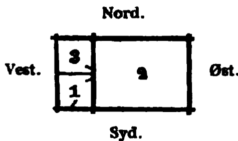
I Sverig og Norge var Græstørv derimod saa godt som den eneste Tagbeklædning.[3] Fremgangsmaaden var den gamle: I Juli Maaned flaaede man Yderbarken af de unge Birke, den lignede brede hvide Høvlspaaner; disse, de saakaldte «Næver», anbragtes da som Underlag nærmest Træværket og ovenpaa dem Græstørvene. Hvert tredie, fjerde Aar kunde man saaledes berøve Birketræerne deres Bark, indtil den endelig med Alderen blev altfor knudret. Et Tag lavet paa denne simple Vis var meget holdbart, det kunde vare en 60 Aar og derover,[4] medens et Straatag i Danmark kun kunde holde halvt saa længe.[5] Disse Tage af Græstørv bidrog ikke lidet til at give Husene et venligt Præg, de prangede med Grønt og Blomster i Sommertiden og var ofte Tumlepladsen for Husets vævre Geder, selv Faar og Svin fandt stundom Vej dertil.[6] Med Rette eller Urette antoges de derhos at sikre mod Lynnedslag.[7]

En sidste Ejendommelighed endelig ved Bønderhusenes Ydre var, at de gerne laa solret, det er: med Gavlene vendt mod Øst og Vest.[8] Kun hvor stedlige Forhold, Dalførets Slyngninger eller sligt forbød denne Ordning, nødtes man til at fravige den gamle Skik.

Boligernes Indre bar endnu tydelige Spor af den fælles Oprindelse. Engang for mange Aarhundreder siden havde hvert Hus i Norden udgjort kun en eneste «Stue». Selve Navnet Stue (Oldnordisk: Stofa) betyder vistnok: et Rum, der kan opvarmes. Der var naturligvis sket mange Forandringer og Fremskridt siden da. Adelens og Bybefolkningens Boliger havde fjernet sig fra deres Udspring. Men i alle Nordens Bønderboliger var det oprindelige Afstamningsmærke endnu let kendeligt. Selv om Rummenes Antal nu ofte ogsaa her var vokset, var dette ikke foregaaet paa nogen uforstaaelig Maade. Formeringen var blot sket ved Leddeling eller Knopskydning. Der havde ikke fundet Krydsning med noget Fremmed Sted.

Et meget sædvanligt Fremskridt i Bønderboligerne bestod i, at man i den gamle eneste «Stue» nu ved en Tværvæg havde afsondret den vestlige Gavl. Herved havde man vundet Plads til en lille Forstue og endda et Kammer bag denne. Hovedhensigten

hermed havde vistnok været den at at undgaa den altfor stærke Slud, der havde været uundgaaelig, naar Døren fra det Fri førte lige ind i den eneste Stue. Plads var der jo tillige vunden, i Form af to nye Rum. Man tager næppe fejl, naar man holder for, at den i det 16de Aarhundrede hyppigst forekommende Bondebolig i Norden saa ud, som dette Grundrids viser:[1]

1. Forstue. («Frammers»).
2. Stue.
3. Den mindre Stue. («Kleve» eller «Kove»).

et aflangt lille Hus, hvor man gennem en Dør mod Syd kom ind i en lille Forstue og derfra atter ind i Husets Hovedrum, «Stuen». Denne simple Inddelingsmaade lader sig endnu genkende i mange af vor Tids Bøndergaarde. Skønt Rummenes Tal er tiltaget, følge de ofte efter hinanden ligesom i sluttede Hold. Hvert enkelt Hold er delt efter det gamle Forbilled: et stort gennemgaaende Rum med to mindre for Enden.

Lad os tænke os at træde ind i et saadant nordisk Bondehus i det 16de Aarhundrede. Vilde man gaa ind ad Forstuedøren, der jo laa paa den sydlige Langvæg tæt ved det vestre Hjørne, gjaldt det om at tage saavel Pande som Fødder i Agt. Thi Døren var grumme lav, saa at den Indtrædende maatte bukke sig, og samtidigt var Dørtrinet saa højt, at Foden maatte løftes stærkt til Vejrs.[2] Det samme gentoges vistnok ved Indgangen til selve Stuen og var gjort med velberaad Hu, beregnet baade paa Venner og Fjender. Det høje Dørtrin spærrede nemlig Vejen, saa at Børn og Fæ ikke saa let kunde slippe ud af Stuen, naar nogen gik med Døren. Jordsmonnet lige indenfor Døren var derhos stærkest nedtraadt, saa at det her dannede et Slags Hul. Og var der Tale om fjendtligt Overfald, saa var Indgangsaabningen, der jo altid maatte være et svagt Punkt, bragt ned til det mindst mulige; selv om Døren sprængtes, kunde den Indtrængende endnu faa sin Bane, naar han med bøjet Ryg og stærkt løftet Fod steg ind over Tærskelen.[3] I Reglen var desuden denne Yderdør delt i to Halvdøre, saa at man kunde aabne den øverste alene. Dette var hensigtsmæssigt ikke blot overfor Fjender, men ogsaa til daglig overfor Fæ og Rollinger, hvad enten de vilde ind eller ud.

Forstuen tjente i Reglen kun til Gennemgang, stundom dog ogsaa til Bolig for Husets Høns, der da havde deres Hjal langs en af Væggene, hvorfra Hanen kunde vække Husets Folk med sit Gal.[1] Ved Vintertide smuttede de dog gerne ind i den varme Stue, hvor alle Husets øvrige Beboere var samlede, og hvor Hanebjælkerne afgav et naturligt Fristed for Husets bevingede Uhr.

Stuen var en underlig Blanding af lavt og højt til Loftet. Under Tværbjælkerne kunde ingen voksen Mand staa oprejst, men mellem dem kunde man rette sig saa meget man vilde, thi her strakte Stuen sig lige op til Taget. Loft i vor Forstand manglede altsaa. Det kunde heller ikke godt have været der, thi Stuen skulde modtage hele sin Lysning fra en Aabning enten i Tagrygningen eller dog tæt ved denne.

Denne gammeldags Belysningsmaade var et af Bønderboligernes vigtigste Særkender og gav Stuen et højst ejendommeligt Præg. Hullet i Taget benævnedes forskelligt, i Danmark og Norge «Lyre» eller «Ljore», et Navn, som sikkert er i nær Slægt med Ordet «Lys» (Lius, Ljos), idet blot r og s er omskiftede ligesom i «Glar» og «Glas».[2] Endnu kaldes saavel i Vestnorge som i Jylland de smaa Gennemkig til blaa Luft paa en ellers overskyet Himmel med det gamle Navn: Lyre eller Ljør.[3] I Sverige synes man at have foretrukket den Benævnelse, der betegnede Aabningens Plads i Tagloftet, i «Vinden». Man kaldte den her hyppigt for «Vindōga»,[4] et Navn, der sejrede i de to andre Lande, da Aabningen flyttedes fra Taget ned til Husets Vægge.

Hullet var kun lille, omtrent en halv Alen i Firkant.[5] Ved Sommertid og i godt Vejr stod det aabent, men om Vinteren, og naar man ellers ønskede det, kunde det lukkes med en Lem. Denne var indrettet som en firkantet Ramme, svarende til Lyren i Størrelse, men overtrukken med en fin Blære, saa at den skønt lukket dog ikke helt udelukkede Lyset.[6]

Ikke enhver Slags Skind kunde bruges hertil, det maatte paa engang være stærkt og dog gennemsigtigt. Hyppigt brugtes Mellemgulvet af en Okse, men denne Slags var temmelig mørkladen, og man foretrak derfor ligesom den Dag i Dag paa Island den fine Hinde, der omgiver Koens eller Faarets ufødte Foster. En Rude heraf kunde være saa klar, at det paa lidt Afstand tog sig ud, som saa man op mod den lyse Dag.[7]

For at kunne aabne denne Rude nede fra Stuen var den

bragt i Forbindelse med Beboerne ved Hjælp af en simpel Ledning, bestaaende af to sammenheftede Stænger, hvoraf den nederste hang ned midt i Stuen. Denne nedhængende Stang betegnede ligesom Husets hellige Midtpunkt; om den skulde i Norge enhver, der kom i Bondens Gaard for at røgte et vigtigt Ærinde, gribe fat, idet han talte; ved den holdt Frierens Talsmand sig, naar han begærede Husets Datter for sin Ven.[1]

Det skulde synes, som om den Lysning, der paa denne Maade er bleven tilvejebragt i Stuen, kun kan have været ringe og ikke i Stand til at frembringe mere end Halvdunkelhed. Men dog forholder det sig næppe saa. Det Lys, der kommer ned fra oven, er ligesom rigere end det, der kommer fra Siden. Den lille Aabning kan have lysnet forholdsvis stærkt. Eilert Sundt fortæller, hvorledes han for at prøve Fortidens Lysforhold tildækkede i en Røgstue i Norge det nymodens Vindue, saa at Lyset ligesom fordum kun kunde strømme ind fra oven; og han blev forundret over, hvor lyst der endda var i Stuen; man kunde se at læse og udføre hvilket som helst Arbejde. Men trods dette tilstrækkelige Lys var Stuen dog for ham som en lukket Kælder; Lyrens Skind, der klart men uigennemsigtigt spærrede for Himlens Blaa og de drivende Skyer, forekom et Nutids Barn sørgmodigt og knugende som blændet Glas i et Fængselsvindue.[2]

Et Par Smaaulemper heftede ved den hele Maade at skaffe Lys paa. Det faldt saaledes svært at faa Lyrens Dæksel til ret at slutte. Derfor dryppede det gerne ned fra den, naar det regnede, og Pladsen lige under var intet sikkert Sted.[3] Gulvet led vel ikke herved, thi det bestod i Reglen kun af stampet Jord; men i de Huse, hvor Arnen paa gammeldags Vis laa lige under Lyren, kunde Følgerne blive kedsommelige nok. Mangen Plaskregn om Natten har vistnok slukket Arnens hengemte Gløder og tvunget Husmoderen til det trælsomme Arbejde om Morgenen at skaffe Ild fra ny af.

En anden lille Ulempe var, at Lyrens Plads paa Taget udsatte den for Overlast. Børn og Voksne kunde vel ikke let komme til at slaa Ruden ud, dertil sad den for højt; men Tagets firbenede Gæster var farlige Naboer. Naar Befolkningen deroppe blev altfor munter, kunde der let sættes et Ben eller to gennem Rammens spændte Hinde, og det var ikke altid sagt, at man havde en frisk at sætte i Stedet.

Dette var alt dog kun Smaating mod Lyrens væsentligste

Mangel. Den udgjorde i Forening med Døren de to eneste Adgange til Huset. Men medens man i Tilfælde af Angreb kunde stænge Døren og, selv om den sprængtes, endnu have Haab om at værne den lave Indgang, medførte Lyren betydelige Farer for Husets Beboere. Usete indenfra kunde Angriberne krybe op paa Taget og fra Lyrehullet iagttage Stuens Indre. Var det mørkt, blev Angrebet kun lettet, thi Arnens Ild oplyste da gerne Stuen, og i dækket Stilling kunde en Mand heroppe fra slynge et Spyd eller sende en Pil, der vanskeligt skulde fejle. Lyrehullet var derfor ogsaa det Sted, hvortil Tyve og Stimænd fortrinsvis søgte, og mange Beretninger haves om, hvorledes Overfald ad denne Vej særligt er lykkedes.[1] Dog var Lyren ogsaa for Angriberen en farlig Adgang til Huset, idet han heroppe var, i det mindste et Øjeblik under Indstigningen, helt udsat for Beboernes Vaaben. Den lille Christian den Fjerde fortæller i en af sine Stile om en flink, skaansk Bondekone, der med egen Haand dræbte to Røvere. Den ene huggede hun Hovedet af med en Økse, da han bøjede sig ned for at undersøge hendes Dragkistes Indhold. Den anden skød hun, da han krøb ind i Lyrehullet for at springe ned i Stuen.[2]

Anbringelse af Lyre eller Vindøje i Taget var ikke en tilfældig Bygningsvis, der, naar saa syntes, atter kunde ændres og ombyttes f. Eks. med Vinduer i Væggen. Lyren var ikke blot Lysaabning, men Røgaabning tillige. Den var med andre Ord et afhængigt Tilbehør til Husets vigtigste Midtpunkt, Varmegiveren, Ildstedet. Om Ildstedet som Midtpunkt samlede sig alle Husets øvrige Dele; dets gradvise Udvikling har i Norden betinget den lange Række af Overgange fra Oldtidens til Nutidens Bygningsformer.

Den simpleste Slags Ildsted var Arnen. Den bestod i en firkantet med Sten omsat Plads midt paa Gulvet, hvor Ilden brændte. Var dens indre Rum stenbelagt, saa at det hele hævede sig lidt over Gulvet, kaldtes den for Are eller Arne (Romernes: ara); var der kun Jord i Bunden, der oprindeligt eller ved Brug huledes ud, kaldtes det gerne for Grue (Grube, grufwa). Røgen fra Ilden trak ud gennem Lyren i Taget lige ovenfor.

Denne Form for Ildsted brugtes i det 16de Aarhundrede, saavidt man kan skønne, af Bønderne i det østlige Norge[3] og

desuden vistnok paa mangt et Sted i Sverige og Danmark, hvor Forholdene tillod det. Den forudsatte nemlig Rigdom af Brændsel, thi uafbrudt maatte Ilden næres med nye Brændestykker, og lige saa hyppigt maatte Døren aabnes for at give fornøden Træk og tvinge den kvælende Røg til at søge ud ad Taghullet. Loft og Vægge antog derfor i slige Stuer hurtigt et sodet Anstrøg, og selv om man skurede Væggens Tømmerstokke, drev de det kun til at ligne blankt Ibenholt.

Ulemperne ved denne Slags Ildsted var tydelige nok. Beboerne levede i en evig Blanding af Røg og Træk. Men det frembød dog ogsaa visse Fordele. Til enhver Tid kunde man faa Mad tillavet ved Baalet, og kom man gennemvaad ind, kunde man paa en af Bænkene ved Arnen skiftevis blive tørret og gennembagt paa den mod Ilden vendte Side. Hertil kom, at naar Mørket faldt paa, lyste Ilden i Stuen; omkring dens Blus kunde mangt et Arbejde udføres, og selv ved Midnats Tide, naar Mørkets Magter var ude, laa Arnens Gløder endnu troligt paa Vagt med halvaabent Øje.

I en Stue som denne maatte nødvendigvis alt, Levende som Livløst, flokke sig om Midtpunktet, hvorfra Lys og Varme udgik. Derfor anbragtes Bænkene paa Langvæggene, og Højsædet var paa Midten; en Gæsts Anseelse kunde maales efter hans Afstand fra Ildstedet, de nærmeste Sovepladser var de bedste, Arnen beherskede Alt, selv den Døde bares endnu til Afsked tre Gange omkring den, førend han stedtes til Hvile.[1]

Manglerne ved denne Slags Ildsted var imidlertid for store til, at man ikke skulde søge dem ændrede. Hvor der ikke var rigt med Skov, kunde man umuligt i Længden føde et saa graadigt Uhyre som Arnen, der tilmed gav saa ringe Varme til Vederlag. Alt tidligt havde man derfor fundet paa en ny Form, der i det 16de Aarhundrede var eneherskende langs Norges Vestkyst[2] og vistnok havde Overvægten i Danmark og Sverige,[3] det var den saakaldte «Ovn».

Fremskridtet ved denne bestod i, at man havde overbygget Arnen med en stor Grotte, der i Danmark var af Ler. Naar Ilden tændtes, ophededes denne efterhaanden, men selv om Ilden siden gik ud, slap Leret ikke den modtagne Varme, men afgav den kun langsomt i en mild Udstraaling. Herved var meget opnaaet. Man behøvede blot højst to Gange i Døgnet at tænde et Baal i Lergrotten; naar den var gennemvarm, ragede man Gløderne ud i

«Gruen», som man endnu kaldte den aabne Rest af Arne foran Ovnen, og over disse kunde man saa koge Maden.[1]

En nødvendig Følge af denne Forbedring blev, at Ildstedets Plads maatte forandres. Arnens Ild varmede ligeligt til alle Sider, derfor var den bleven anbragt midt i Stuen; men der var Forskel paa den svagere Varme, der kom fra Ovnens Nakke, og saa den glødende Aande, der strømmede ud fra dens Gab. Desuden krævede Ovnen stærkere Træk for at komme i Brand. Den flyttedes derfor ned til Stuens sydvestlige Hjørne ved Siden af Indgangsdøren, hvor den paa engang var Trækken nærmest og med «Ovnsmunden» vendt ud mod Stuen kunde opvarme den hele.

Herved opstod en Forrykkelse i Stuens gamle Ordning. Stuens vigtigste Pladser trak ligsom Ovnen bort fra Midtpunktet, og nye Skikke dannede sig i Samklang med de forandrede Forhold.

Ovnen tilfredsstillede mangehaande Krav. I den kunde bages Brød, paa dens hede Ryg kunde tørres Korn, ovenpaa den var der et lunt Leje for en gennemblødt Stakkel.

Men alle Ulemper var dog langtfra overvundne. Endnu som tilforn bredte sig en kvælende Røg, naar Ilden skulde tændes, og Flammerne fra Kvisteveddet, hvormed denne nu gerne tændtes, slog som gloende Tunger op under Taget, brandfarligt i højeste Grad, naar dette var nyt og af Straa. Med Føje udbrød Sverigs berømteste Naturforsker, da han i Skaane saa et sligt Ildsted, at her var Vorherre Daarernes Formynder, og at næppe nogen vilde være Assurandør selv mod en Præmie af 99 Procent;[2] havde han set Baal i Jylland tændte med Lyng og Gnisterne farende omkring til alle Sider, vilde hans Dom næppe have været mildere.[3] Ogsaa i disse Stuer blev altsaa hele det Indre overtrukket med et Lag af Sod; var Taget af Straa og hang Vipperne ned, lignede det Luven paa et Bjørneskind.[4]

Men hertil kom endnu et Par nye Ulemper. Ganske vist trak Røgen i Ovnstuer hurtigt ud, og man behøvede ikke som i Arnestuen stadig at have Lyren aaben; men lukkede man, saa bredte sig fra Ovnsmunden og fra Gløderne paa Gruen en kvælende Os, usynlig ganske vist, men trykkende og i høj Grad usund.

Dette vilde man maaske dog kunnet finde sig i, thi Datiden var kun lidet forvænt; ligesaa vilde man maaske roligt tie og lide overfor den Sværm af Utøj, der som i en lun Skindpels fostredes i disse varme Stuer, hvor Arneildens Træk ikke længer

fejede ud. Men hvad man ikke godt kunde undvære, det var Arnens Lys. Fra disse Ovne kom kun Varme, men Stuen selv laa, naar ikke Sol var oppe, mørk, med Undtagelse af det korte Øjeblik, da Ilden blussede op. Derfor kunde slige Ovne kun benyttes i de Egne, hvor Belysning kunde skaffes paa anden Maade. Ved Søkysten havde man Tran, der brændtes i smaa, aflange Lamper med Vægen, der stundom var af Siv, i det ene Hjørne. Inde i Landet brugte man mange Steder opgravne Fyrrerødder og Pinde, der paa Grund af deres Harpiksholdighed lod sig brænde som en Slags Lys. Men hvor disse fattedes, var man trods alle Ovnens Fortrin afskaaren fra at kunne bruge den.[1]

Dette var uden Tvivl Grunden til, at man saa mange Steder inde i Landet haardnakket holdt sig til den gamle Form for Ildsted. Det Løsen var endnu ikke fundet, der kunde raade Bod paa alle gamle Mangler uden samtidigt at skabe nye. Det var ikke fundet, eller rettere, det var ikke trængt ned endnu til Bøndernes Hjem, thi forlængst var det kendt i Samfundets øvre Lag. Det sammentrængtes i det ene Ord «Skorsten», et Begreb, gammelt og velbekendt for os, men fremmed, underligt, svangert paa nyt for den Tid, der saa det opstaa.

Naar Skorstenen er opfunden, eller naar denne Opfindelse er naaet til Norden, vides ikke med Sikkerhed.[2] Engang i Middelalderen maa det være sket. Men i det 16de Aarhundrede var den endnu ikke færdig med Erobringen af Købstæderne; det var derfor kun dens alleryderste Blænkere, der i dette Aarhundrede trængte ud blandt Bønderne.

Det Nye, der bragtes, var dog vel skikket til hurtigt at trænge igennem. Det bestod i intet mindre end Fritagelse for Røg og Forøgelse af Lys og tildels af Varme. Denne saa snildt udtænkte og nemt opførte Stentingest virkede vel paa begge Ledder, foroven bortledte den Røgen og forneden forøgede den Trækken. Saadanne Egenskaber maatte være nok til at sikre den Sejren. Under de forskellige Navne Pesel (i Sønderjylland),[3] Peis eller Speis (i Norge) og Spis (i Sverige) — der alle røbe den fælles Herkomst fra det franske *poisle*, Ny-fransk *poêle*, maaske et Fingerpeg om Opfindelsens Hjemsted[4] — søgte den da ogsaa allerede i det 16de Aarhundrede, og maaske før, at trænge igennem hos Nordens Bondebefolkning. Men Sejren her var saa ringe, at den kun var en Sejr af Navn. Navnene trængte vel igennem, men Sejrens fulde Fordele opnaaedes ikke.

Lad os, for at forstaa dette, først fuldt klare os, hvori alt det Ny bestod, som det stensatte Lampeglas «Skorsten» medførte i Boligerne.

Den Forandring, som Skorstenen medførte, var stor med Hensyn til Stuens Luft og Ildstedets Form, men langt større var den Revolution, som den skabte paa Husbygningens Omraade i det hele. Nu behøvedes ikke mere Tagets Røghul; Lyren blev lukket, og Lysaabningerne anbragt i Husets Vægge. Men saa behøvedes heller ikke det aabne Rum mellem Bjælkerne og Tagets Rygning, det kunde benyttes bedre, Loft blev lagt, nyt Gulv over Hovedet, Loftslejligheden opstod. Men hvad var der til Hinder for at bygge denne i Lighed med Stuen forneden, ikke med skraa, men med lige Vægge? Skorstenen gik jo derigennem og kunde ogsaa her bruges til Opvarmning. Saa opstod det andet Stokværk. Og hvad var der overhovedt til Hinder for at lægge saa mange Stuer, som man ønskede, ved Siden af hinanden, der kunde jo paa samme Hus være mange Skorstene. Forvandlingen var foregaaet, den enkelte Stue var bleven til et helt Hus, bredende sig til Siden, stigende i Vejret, mægtigt og sammensat laa det dér som noget nyt og vidunderligt; kun Navnet «Stue» for den underste Vaaning mindede endnu om dets ringe Herkomst.

Talende Beviser for Skorstenens Magt og Sejr stod i det 16de Aarhundrede fuldt færdige i alle Europas Lande, Nordens med, i Form af mægtige Slotsbygninger mange Stokværk høje. Herregaarde paa Landet, Købstadboliger i Klynge søgte hele Norden over at tage Eksempel efter dem, saa vidt Kræfterne strakte. Hvorfor fulgte da ikke Bønderboligerne med? Var det blot Beboernes Træghed og Fortrykthed, der medførte, at deres Boliger i det 16de Aarhundrede, hvad enten de saa havde Arne eller Ovn, ja selv om de af Navn havde «Skorsten», i Virkeligheden kun af Nutiden vilde kunne benævnes «Røgstuer»?

Her staar vi ved et af de interessanteste og mest oplysende Forhold i det 16de Aarhundrede. Hindringen var mere end Træghed og Fortrykthed, den var tillige af ren bygningsmæssig Art. Idet vi forsøge at forstaa denne, naa vi ikke blot til et klarere Syn paa, hvorledes Datidens Boliger saa ud, men tillige til et dybere Indblik i Styrken af den Modstand, som Menneskesnille her lidt efter lidt har vidst at overvinde.

«Skorstene» var naturligvis kendte af Nordens Bønder i det 16de Aarhundrede. Som Navnene «Pesel», «Peis» og «Spis» viser,

havde man endogsaa begyndt at tilegne sig den franske Benævnelse for Ovn med Skorstenstræk. Derimod overlod man til Slotte og Herregaarde den mere storladne Benævnelse for Ildsted med lang Røgkanal «Kamin» (Cheminée). Men det gik Nordens Bønder som selve Navnet «Skorsten», de maatte kæmpe sig op fra neden af, og det faldt svært. Ordet «Skorsten» er gammelt i Norden og kommer af «skøre», at antænde. Skorstenen var oprindeligt Arneildens Bundsten, paa hvilken Veddet lagdes og Ilden antændtes. Men da de nye Opfindelser kom: at bygge Ovn over Arnen, og atter at give Ovnen lang Hals opefter til Røgfang og Træksuger, fulgte Navnet «Skorsten» med. Om det saa var Navnet «Esse», Smedens hede Fyrstedsplade, saa kravlede det op med. Paa Dansk kaldtes i det 16de Aarhundrede Ovnpiben helt op mod Taget for Esse[1]. Skorstenen naaede dog videre. Den strakte sig i høje Huse ikke blot fra Jorden op igennem det hele, men stak Hovedet ud af Taget tillige, Navnet søgte opefter. Naar vi nu for Tiden taler om et Hus med hvide Skorstene, forstaar vi herved egentlig kun den allerøverste, synlige Skorstenspibe.

Det kneb for Bønderne i det 16de Aarhundrede hele Norden over at følge med, om end af forkellige Grunde. I Danmark lavede man Ovnen af vaadt Ler. Det var ikke let at forme Rundingen foroven, naar Ovnen skulde være stor. Man byggede da en indre Skabelon af Tørv eller Græstørv og klinede Leret over den. Første Gang, man tændte, brændte Tørven bort, og Ovnen stod saa alene tilbage. Smaafolk nøjedes stundom med at lade hele Ovnen være et indklinet Lerkar. Eller de stak, naar den vaade Ler-Isse var lavet, Huller i den for at skaffe Trækhuller. Uden saadanne vilde selv den livligste Vedild eller det stærkeste Tørvebaal ligge inde i Lerhovedet og gruble sig dum og død. Hvo der havde Evne gav dog Lerovnen høj Hat paa med Hul i Pullen[2]. Dette var jo selve Skorstenen. Men hvorfor i al Verden gjorde man den da ikke saa høj og lang, at den gik helt op igennem Taget? Ganske simpelt fordi man ikke kunde. Selve det Bygningsemne, man i bedste Fald havde, Leret, var ikke skikket hertil. Det var allerede svært nok for en stor Lerovn med lang Hals at bære sig. Man maatte gerne stive Leret af med indre Træværk, hvorom det klinedes. Og Halsen, selve Skorstenen — «Essen» som den tidt kaldtes — turde man hyppigt ikke gøre af Ler af Frygt for, at den da ved sin egen Tyngde skulde styrte sammen. Man lavede den derfor af lettere

Stof, Træ, Tørv eller lignende. At dette var yderst brandfarligt er klart.[1]

En slig Skorsten kunde af mange Grunde ikke forlænges op gennem Taget. Var den bygt af vaadt Ler ud i det Fri, vilde Regn vaske den ned. Var Skorstenspiben lavet af Træ eller Tørv, skulde Blæsten heroppe snart faa Gnisterne til at tænde den i Brand. Endelig vilde denne Skorsten ud gennem Taget jo ogsaa lukke for Lyrehullet og gøre Stuen mørk. Af alle disse Grunde nøjedes man overalt hos Bønderne i Danmark i det 16de Aarhundrede med at lade Ovnens Hals, Skorstenen, ende inden for Taget, lidt ovenfor Bjælkerne. Stuen var og blev en Røgstue. Røgen fra Skorstenen gik ikke ud i det Fri, men trak om under Taget, der udgjorde Stuens sodede Loft, indtil den endelig, naar Lyren aabnedes, slap ud gennem denne.

For vor Tid ligger den Bemærkning nær: Man kunde jo have opført hele Ovnen og dens Skorsten af brændte Sten, af Mursten. Men Mursten var i det 16de Aarhundrede en Kostbarhed, der ikke fandtes hos Bønderne. Først langt senere begyndte de rigeste Bønder selv at brænde Sten. Tilstanden paa Landet i det 16de Aarhundrede maales bedst ved, at man end ikke i enkelte af de bedst stillede Købstadboliger var naaet videre. Om en Professorbolig i København hedder det endnu Aar 1565: «Købt 100 Mursten til den *blinde* Skorsten, jeg lod gøre fra Kakkelovnene, hvilken tilforn var *gjort af Deler* [Planker] ikke uden stor Fare».[2] Disse Mursten kostede i Datids Penge 40 Kroner Tusind, hvilket efter Nutidsforhold vilde svare til henved et Par hundrededе Kroner.

I Sverig og Norge var Bønderne forsaavidt gunstigere stillet overfor Spørgsmaalet «Skorsten», som de ikke opførte Ovnen og dens Hals af Ler, men af *Fjeldsten*. Selv om disse Sten, naar Ovnen skulde være solid, vilde gøre den til en stor, klodset Tingest, var der i og for sig intet til Hinder for at bygge den som et firkantet Rør gennem Lyrehullet helt op i det Fri. En Skorstenspibe lavet af saadanne Sten smeltede ikke i Regn som Leret i Danmark; den fængede ikke heller i Blæst som Træpiben dernede; og rykkede Stormen for stærkt i den, kunde man jo have den omsluttet og stivet af Brædter.

Og dog havde den sine store Mangler. Den lukkede for Lyrehullet, saa Stuen blev mørk. Dette kunde dog afhjælpes ved at lave et nyt Vindøje paa Taget alene for Lys. Værre var

det, at Skorstenen ikke som Vindøjet kunde lukkes indvendig fra. Spjældet, der som en Lem skulde lukkes over den, kunde nemlig ikke styres ved Hjælp af en lang Stang inde i Skorstensrøret, thi denne Stang vilde jo saa selv blive brændt. Nej, man maatte udenfor for at aabne og lukke Skorstenen ved Hjælp af en Stang lagt ned ad Taget. Og dette var saa meget uheldigere, som der nu hyppigt vilde trænges til Forandring. Uden Aabning ingen Træk. Men Trækken blev let saa stærk, at man for at holde paa Varmen straks maatte lukke, naar Veddet var brændt i Gløđ. Værst af alt var dog Skorstenens Mangler under Ufred. Angriberne kunde krybe op paa Taget og nedbryde Skorstenspiben. Opdagedes de, var de velforsynede med gode Sten til gennem Vindøjet at ramme Beboerne med. Opdagedes de ikke, kunde de «krybe», som det i svenske Domsbøger fra en senere Tid oftere omtales, «ind gennem den nedbrudte Skorsten og borttage Godset».[1] Bønderne i Sverig gemte nemlig hyppigt netop deres Kostbarheder under Taget.

Meget talte da for heller ikke i Sverig eller Norge at fravige gammel Skik. Skorstenspibe op over Taget var ubekvemt, brændselslugende og farligt for Indbrud. Om end en enkelt Bonde hist og her i det 16de Aarhundrede — vel især i Sverig ifølge adeligt Eksempel — kan være falden paa at bygge høj Skorsten, saa maa sligt have været en sjælden Undtagelse. Hos Bønderne i alle tre nordiske Riger galdt endnu en og samme Oldtidsregel for Bolig: Røgen fra Ildstedet — Arne eller Ovn — maa selv se at finde Vej fra Stuen ud gennem Hullet i Taget.

At Forholdene virkelig var saa, kan bedst ses af, hvor sent først Røgstuerne forsvandt og den nye Tids Kendemærke, Skorstenspiben over Taget, viste sig. Et Par Eksempler til Bevis: Aar 1684 hedder det om Bøndergaardene paa Møen, at «ikkun paa faa Steder findes Skorstene».[2] Aar 1692 beskriver en Rejsende Landet Nord for Limfjorden saaledes: «Ingen Skorstene paa Husene i de fleste Landsbyer».[3] I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede kom der Skorstene paa Bøndergaardene ved Vemmetofte.[4] Endnu ved dets Midte omtales Røgovnen samt Lyren i Taget som almindelig i Holsten[5] og i Nørrejylland.[6] Selv i Aaret 1795 beretter Præsten i Vium i Jylland, at adskillige ikke blot Husmænd men ogsaa Gaardmænd i hans Sogn fremdeles boede i Røgstuer, og han beskriver det højst uhyggelige Syn, naar Gnisterne fra den lange, tørre Lyng i Blæst fo'r rundt

til alle Sider under det let fængelige Tag.[1] Ja endnu i det 19de Aarhundrede hedder det fra Egne om Limfjorden: «Den første Gang a kom gennem Myrhøj, det er hen ved 60 Aar siden, da var der kun én Skorsten i hele Byen, der gik oven ud». Og om Gaardene i Jetsmark: «Skorstene var ikke murede længere op end til Pandetræet. Saa drev Røgen for Resten, hvor den vilde, i Huset. I Taget var der en Trælyre». «I Aaby var Skorstenene nogle Steder murede op af Skudtørv fra Vildmosen. Der kunde let gaa Ild i Lyren, og skete dette, saa kravlede man op og slog til den, saa den fløj ned i Møddingpølen, hvor Ilden sluktes».[2]

Saa det saaledes ud i Danmark, var Forholdene ikke stort anderledes i Sverig og i Norge. Ikke blot i Westgötland,[3] men endog i Skaane[4] traf Linné Røgstuer paa sine Rejser ved Midten af det 18de Aarhundrede, i Bohuslen forsvandt de først i det 19de,[5] og — for blot at holde os til Mellem- og Sydsverige — i Dalsland, Wermland og Halland[6] beboes de enkelte Steder endnu.

Norge betegner dog paa dette som paa flere andre Omraader de store Modsætningers Land, paa engang forud for og bagefter Danmark og Sverig. Bergens livlige Forbindelse med Udlandet spredte tidligt Kundskaber og Fremskridt til mangt et tilfældigt Sted langs Kysten. Omvendt stængede Fjeldene urokkeligt Nyskik ude fra Indlandet. Præsten i Fane ved Bergen fik saaledes, da hans Præstegaard var brændt, saa tidligt som 1518 af Lensmanden paa Bergenhus 300 Mursten i Foræring til at opføre sig en Skorsten af.[7] 150 Aar efter begyndte Sognefolkene i Fane at efterligne Præstegaardens Eksempel.[8] Fra Slutningen af det 16de Aarhundrede høre vi en vidt berejst og forstandig Mand beskrive Tomterne paa Øerne Røst og Verø saaledes: «Her har boet saare rige Folk, som man kan se af den drabelige Bygning og de herlige Huse, som her har været opbyggede med murede Skorstene og andet saadant».[9] Helt op til Lofotens Øer var altsaa Brugen af murede Skorstene naaet, medens ingen Bonde i Danmark endnu drømte om slig Herlighed. Omvendt var Røgstuer ikke blot i Brug tæt ved Christiania 1672.[10] Langs Kysten er de paa mangt et Sted i Brug endnu.[11] Ja selv Arnestuer, den allerældste Form med Ildsted midt paa Gulvet, beboes den Dag i Dag i Sætersdalen.[12]

Skorstenene i det 16de Aarhundredes Bønderboliger naaede ikke at gøre det afgørende Skridt. De brød ikke gennem Taget

ud i det Fri. De fik derfor heller ikke nogen Lejlighed til at vise deres ypperste Magt: at kunne forvandle Stuen til et Hus paa flere Stokværk. Dog blev deres Virkning ikke derfor ringe. De fremkaldte tværtimod store Forandringer indenfor den gamle Stue.

I den oprindelige «Arnestue» havde alt dens Liv samlet sig om Ildstedet midt paa Gulvet. Herfra udgik Varmen og Lyset, her tilberedtes Maden, om dens sunkne Lue lagde man sig om Aftenen til Hvile. Ved visse Lejligheder kunde man ved at slaa Vand paa Arnens ophedede Stene forvandle Stuen til en Dampbadstue og saaledes nyde Renlighedens Glæder.

Det var altsammen meget godt, men næsten for meget af det gode. Velstaaende maatte kunne ønske at fordele lidt af al denne Uro, der flokkede sig om Brændpunktet. Den første Anledning hertil havde allerede Opfindelsen af Ovnen fremkaldt. Med sin hede Ryg og glødende Mund havde denne sin naturlige Plads ved en Vægside i Stuen. Stuens Midte blev herved fri. Og som vi har set, hos de velstillede blandt Nordens Bønder havde vistnok forud for det 16de Aarhundrede Trangen til mere Plads allerede gjort sig gældende og fremkaldt en Tværvæg i Stuen, hvorved udskiltes en Forstue og en lille Bagstue, et «Frammers» og en «Kleve« eller «Kove», som de kaldtes.

Men nu kom den nye Opfindelse «Skorsten». Den betød: at kunne forøge Ildstedets Træk, — hvad enten det saa var Arne eller Ovn — og at kunne løfte Røgens første og værste ramme Pust op over Mandshøjde paa Vej til Lyren. Det var en Lettelse og Husvalelse uden Lige. Fremgang føder imidlertid baade Opfindsomhed og Forfinelse. Der maatte kunne opnaas noget ad denne Vej baade til bedste for Madlavningen og for Stuens yderligere Frigørelse. Arne og Ovn havde ofte været dovne til at trække, selv om man lod Frammersdør og Lyre staa paa vid Gab. Nu lærte Skorstenen dem at oppe sig og brænde i Lue, saa at baade Kedlen buldrede hurtigere og et Stegespid maatte vendes i en Fart. Det kunde næsten blive formeget af Hede i Stuen paa en Sommerdag. Men Madlavningen krævede jo Optænding paa en Hundedag saa vel som i klingrende Frost.

Hvad om man forlagde hele Madlavningen fra Stuen ud til Frammerset (Forstuen)! Nu lod det sig jo gøre. Et Arneildsted lod sig let opbygge herude med Skorstenshat opefter mod Lyren. Saa kunde Madmoderen regere fuldt herude, aabne en eller to Halvdøre ud til det Fri, som hun lystede eller Trækken krævede,

passse Maden i Ro og med Sløven i Haand let værge den snævre Adgang til Grød og andet Godt mod Smaakræ og Rollinger. Og hvor vilde ikke Stuen vinde herved! Ikke den evige Nuslen og Uro før god Tid var og man skulde nyde sit Maaltid. Manden kunde i Fred ligge paa Bænken og «tænke lidt» baade før og efter. Køkkenets Røg vilde gaa Stuen forbi paa Vej imod Lyren. Kun naar Vinden var ondsindet, slog den vel atter nedefter. Væggen ud mod Frammerset vilde om Sommeren holde Straaleheden borte og dog lune om Vinteren ind i Stuen, mildt og fristende for enhver Slags Ryg, unge som gamle. Blev Kulden for stræng, kunde man jo ty til at fyre i Ovnen, der fremdeles laa der inde i Stuen.

Overgangen skete, Forandringen foregik. Naar og i hvilket Omfang er umuligt at afgøre. Som alt sligt er den vel foregaaet jævnt og har strakt sig over lange, lange Tider. Kun saa meget kan vi skimte, at den var ved at foregaa i det 16de Aarhundrede, hvilket ikke udelukker, at den maaske har været begyndt længe tilforn og tillige vedblev at gaa for sig længe efter. Sprogligt har Mindet bevaret sig i, at den fælles Betegnelse for Køkken baade i Sønderjylland og Nørrejylland endnu i vore Dage fremdeles er «Frammers» eller «Framgulv», skønt den gamle Skik virkelig at have Køkkenet i Forstuen atter i Mellemtiden er bleven forladt.

Udflytningen af Køkkenet fra den egentlige Stue kunde ske enten ved at man omordnede det gamle Hus, eller ved at man byggede sig et helt nyt med de forbedrede Bekvemmeligheder. Den sidste Fremgangsmaade kunde jo kun velstillede tillade sig og især i Egne, hvor der var rigt med Tømmer. Men den medførte den Fordel, at det gamle Hus med sit gammeldags Ildsted kunde benyttes som et velkomment Tilbehør til det nye, nemlig som Badstue. Med langt større Frihed kunde man her end tilforn pleje Renligheden. Den gamle Arne, maaske forstærket med yderligere ophobede Stene til at ophede og slaa Vand paa, saa at alt stod i Damp, gjorde den til en ganske fortrinlig «Stenstue» [Badstue]. Udflytningen betegnede i saadant Tilfælde et Fremskridt i Renlighed.

Omvendt medførte den blotte Omordning i det gamle Hus — hvormange andre Fordele denne end frembød — en Tilbagegang i Renlighed. Fordum, da alskens Tillavning med tilhørende Opfyring foregik paa Stuens Ildsted, havde man alene af Hen-

syn til Ildens Brand været nødt til hyppigt at lave Træk ved Hjælp af aaben Dør og aaben Lyre. Nu kunde man lunte af og indskrænke Lyrens Aabning til det mindst mulige. Men herved lumredes Stuen i en betydelig Grad især ved Vintertid. Ovnen herinde havde i bedste Fald Forbindelse med Frammersets Skorsten. I saa Fald trak vel Røgen den Vej, men man skyndte sig gerne, for àt holde paa Varmen, med at lukke for Lyren, naar Veddet var brændt i Gløđ. Saa bredte der sig let en kvælende Os i Stuen. Eudnu værre var det naturligvis, hvor Ovnen var gammeldags og ufuldkommen, uden Forbindelse med Skorstenshals, kun en Lermuffe, der lod sig ophede som de fornemme Folks Ildpotter. Fra saadan en lille Ovn, med Huller i Hovedet for at faa lidt Træk mellem dem og Ovnsmunden, osede Støv og kvælende Dunster om Kap ud i Stuen. Det hjalp kun lidet, at den ikke frembød Plads paa sin Kløvsaddel til ret mange, saa at de fleste af Beboerne maatte holde sig til Bænkene ved Væggen. Havde man faaet vaade Klæder eller Tøj toet, hængtes det dog til Tørre paa den og dunstede omkap med den. Just til saadan Ophængning var den jo udstyret med de morsomme Søjler paa Hjørnerne, omvendte Faareben, der, da Ovnen lavedes, var stukne fast i det vaade Ler.[1]

Men værst af alt var det maaske, at den gamle Lejlighed til varmt Dampbad nu ikke længer var tilstede i det mindste i de danske Bønderhjem. Lerovnen egnede sig ikke hertil. Et Par Sten selv i den største Ovnsmund forslog ikke mere til Bad end et Par Tandstumper i en gammel Hundemund til Bid. Og ude paa Arnen i Frammerset var der nu ikke længer rigtig Plads. Dampbad krævede ifølge gammel Skik helst en hel Stue til at røre sig i. Det gik da vistnok lidt efter lidt af Brug hos Danmarks Bondebefolkning. Langt gunstigere stillet var Befolkningen i Sverig og Norge, hvor Ovnen bygtes af Fjeldsten. En saadan stor rundrygget Fyr egnede sig endnu bedre til at slaa Vand paa og lokke Damp af end en flad Arne. Den fristede netop til Bad, hvad enten den stod i selve Stuen eller endog beboede sit eget lille Hus, der kaldtes Badstuen.[2] Den gamle Skik at tage Dampbad holdt sig derfor i disse Lande.

I Danmark fremkaldte den ny Ordning en tvivlsom Art af Bekvemmelighed. Gruen foran Frammersets Ildsted var en Fordybning ned i den blotte Jord. Her ragedes Asken ned. Her var blødt og lunt. Ganske anderledes hyggeligt end paa en kold

Vinterdag eller i Blæstvejr at skulle sidde paa Hug ude i det Frie. Gruen foran Køkkenskorstenen fristede da til at blive Beboernes Vinter-Fortrolige.[1] Paa en vis Maade jo baade betænksomt og renligt. Aske var alt i sig god Gødning og anvendtes som saadan. Her skøttede man sig selv i sømmelig Ensomhed. De Umælende derimod, fra Høns til Kalve, bar sig ubetænksomt ad inde i selve Stuen.

Lidt efter lidt maatte disse ændrede Forhold medføre følelige Ulemper. Der er noget vemodigt ved at se, hvorledes den voksende Sans for Hygge og Evnen til at fremkalde den, i Danmark i det mindste, svingede ind i et skævt Spor og herved forfejlede Maalet. Den altfor ensidige Stræben efter at gøre Stuen lun og hyggelig, forringede uformærkt dens øvrige Værd som Bolig og hermed Beboernes Levevilkaar. Det i og for sig store Fremskridt at udskille Køkkenet af Stuen og henlægge det til Frammerset, betegner for Danmarks Vedkommende Omslagets Stund, den begyndende, snigende Tilbagegang. Hensynet til Varme havde faaet Overtaget over Hensyn til frisk Luft og Renlighed. Den altfor gunstige Grund, blød Jord under Huset og nem Adgang til Ovnler, blev Beboerne en upaalidelig Forbundsfælle.

Følgerne af sligt kræver lang Tid for klart at vise sig. Omkring Aar 1800 var de tydelige. Stuens bestandige lumre Os og den stærkt aftagne Brug af Bad ytrede sig nu i et Fællespræg hos Beboerne. Disse var forøgede i det uendelige, idet et Utal af mindre Væsner, lokkede af Varmen, nu befolkede selve Befolkningen. Det fælles Løsen var: bare ingen Vand eller Træk! Fredeligt holdt de to Parter tilhuse hos hinanden indbyrdes og plejede hverandre. Taalmodigt led den store Befolkning under Sværmenes Gæsteri. De mødtes i den gyldne Lære: Smuds er sundt. Derfor fredede man om alle dets Ytringsformer, lige fra den Spædes første Arp til Børnenes Skorpeprydelser og de Voksnes Stordrift af Utøj. Onde Saar og Utøj var kun ilde sete af Taaber. De kunde i tilstrækkelig Mængde fri ikke blot for Soldatertjeneste, men for al anden Syge et helt Liv igennem. De var som den velsignede Stuevarme selv: stundom lidt for nærgaaende, men altid et Gode.

Sit mest betegnende Udtryk fandt hele denne Tilstand i et nyt Husgeraad i Stuen. Det var den saakaldte «Kløpind». Den stod gerne midt i Stuen og udgjordes af en svær, fritstaaende

Stolpe, i Reglen vel en af Støtterne («Sulerne»), der bar Rygaasen. Op ad den skuttede man sig med Velbehag. Skønt ingen Egn i Nørrejylland vilde være ved det, beskyldte de hinanden gensidigt for, og gamle Folk paastaa selv at have oplevet det, at den Indtrædende i Stuen hilstes saalunde: «Velkommen! og værsaagod at gaa hen til æ Kløpind!»[1]

Intet Enkelttræk maler saa tydeligt Forskellen mellem to Tidsaldere som det vekslende Sindbillede paa Husets Midtpunkt og Bedsteeje. Oprindeligt; Lyrestangen, den Tryllestang, ved hvis Hjælp det var muligt at beherske Vind og Vejr i Stuen, puste Arneilden i Brand, lukke for Slud og aabne for Solskin. Nu: Kløpinden, Lummervarmens blankgnedne Sejrstegn og Trøstermand.

Først i det 19de Aarhundrede fortrængtes ganske i Danmark den gamle, osende Lerovn fra «Stuen». Ny Bygningsskik luftede under mangehaande Former ud i de gamle forgemte Forhold.

Vi har dvælet ved Bønderboligernes vigtigste Parti, Ildstedet. Lad os nu kaste et Blik paa Stuens Indre i det hele.

Det første almindelige Indtryk, som man modtog af Stuen, var ikke synderlig tiltalende. Naar den ikke lige var pyntet til Fest, hvilede der til daglig over den et Præg af Armod i Kaar som i Opfindsomhed. Kun de raaeste Krav var tilfredsstillede. Der manglede alle de Udtryk for Hygge og Pyntelighed, som saa ofte udmærker en gammeldags Bondestue i Nutiden. Ingen Hylde langs Loftet med skinnende Kedler, Krus eg Tallerkener; ingen blomstrede Sengeomhæng; ingen Pynt paa Væggen, hverken Billeder eller Hængerum (Tabletter) med forgyldte Kopper og Nips; ingen Jernbilæggerovn med Messingtromler; ingen Urtepotte bag en Glasrude osv. osv. Det var altsammen Former for Goder og Pynt, som Datidens Købstadboliger endnu førte en haard Kamp for at erhverve. De var end ikke naaet Bønderboligerne i Sigte. Pynten her indskrænkede sig til, hvad en Økse eller Kniv havde kunnet mærke i en Tømmerstok, eller en Haand ufuldkomment udtrykt med sære Linier eller indstukne Faareben, mens Potteler og Ovnler endnu var vaadt. Det vilde have krævet Tid, førend et Nutidsøje i al denne plumpe Tynge kunde opdage den ejendommelige Art Skønhed, hvoraf dog ogsaa denne Stue havde faaet sin Part.

Gulvet var den bare Jord, Bjælkevæggene tættede med Mos eller Komøg.[1] Alting sortladent af den bestandige Røg.

At Gulvet maatte være den bare Jord, var en nødvendig Følge af Ildstedet. Hvad enten dette var Arne eller Ovn tillod det ikke Trægulv. Særlig Lerovne vilde ved den daglige Ifyring være altfor brandfarlige. Jordgulv har derfor ogsaa holdt sig i Nørrejyllands Bønderstuer lige saa længe som de gamle Lerovne.[2]

Atter her traadte der dog en Forskel frem mellem Danmark og de to andre nordiske Lande. I den bløde Grund i Danmark var det lettere end i Sverig og Norge at forme Boplads og Gulv efter Ønske. Der oppe kunde ofte skraanende eller knortet Klippegrund volde Vanskelighed. Men til Gengæld var Stengrund trods sin kantede Haardhed en paalideligere Ven i Længden. Den afviste meget Paahæld og Affald, som den danske godmodigt fandt sig i og sugede i sig. Stengrunden tvang Beboerne til en Art af Renlighed indendørs, som ikke viste sig ligesaa nødvendig i Danmark.

Da Overgangen til det nye Fremskridt begyndte: at udsondre Køkkenet af selve Stuen og henlægge det til Forstuen, ytrede denne Bevægelse henimod noget Friere og Bedre sig ogsaa for Gulvets Vedkommende. Men forskelligt i Landene med haard og med blød Grund. I Sverig og Norge led man under Ulemperne af at have det haarde, ujævne Fjeld til Gulv i Stuen. Her maatte det staa som en Fristelse, nu da den daglige Madlavning og Ifyring var fjærnet fra Stuen, at beklæde i det mindste en Del af denne, den fra Ovnen fjærneste Del, med Trægulv. Det lunede, var blødt og pynteligt og gav ligesom Hjemmet Bund. Paa det kunde man gaa paa bare Sokker, paa det kunde man i en snæver Vending, naar Huset var fuldt, sove saa godt som i nogen Bænk. Vel købtes dette Gode paa Bekostning af nogen Varme og Lys. Thi Trægulv maatte holdes paa Afstand fra Arne og Ovn, og end ikke Træpinde til Belysning turde af Hensyn til Brandfare tændes paa saadant Gulv. Men ligemeget. At faa Hjem under Fødderne var et Gode, der vel var et Offer værd. Ikke faa rige Bønder i Sverig og Norge fejrede da vistnok Køkkenets Udflytning fra Stuen ved at lægge «Tilje», det vil sige: Plankegulv paa i det mindste den fornemste Del af den.[3]

Omvendt i Danmark og overalt, hvor Grunden var blød. Her havde man i Bønderstuerne lidt saa meget under Ulemperne

af alt det Ælte, som Mennesker og Dyr kunde fremkalde paa Stuens Gulv, at man nu, da Skel blev sat mellem Køkken og Stue, nok kunde ønske dette Skel draget ned til Gulvet med. Det virksomste Middel mod bundløst Pløre var Stengulv. Et saadant maatte kunne lægges i en Del af det nye Køkken, hvortil man saa kunde forvise de værste Svin, Husets firbenede Befolkning. Under Navn af «Kætte» lavedes der da en særlig brolagt eller «stenpikket» Plads i Frammerset, beregnet paa Kalve, Faar, Geder, Grise, hvem man som hidtil ikke om Vinteren vilde nægte Part i Hjemmets Varme.[1] Men nu skulde de blive herude, hvor de fra Ildstedet fik den Varme, de behøvede. De skulde staa bundne. De maatte hverken forstyrre Husmoderen ved at slaa Kreds om hende og tigge om Mad i Utide, eller puffe til den, som de med Undren saa sidde enligt paa Hug i Gruens Aske.

Det var en fortræffelig Ordning. Men den led af den Mangel, at der hørte Haardhjertethed til at gennemføre den. Og det var danske, der skulde sætte den i Værk. Helt lod det sig naturligvis ikke gøre at stænge Dyr ude fra Stuen. Hunden og Katten hørte jo til derinde. Høns, Ænder og Gæs kunde man ikke godt binde, de kom ind af sig selv, blot Døren gik. Skulde man saa kunne nænne at lade Kalven, Grisen, Lammet, Kiddet, staa derude alene og i Mørke, naar alle andre sad lunt bænkede i Stuen! Det var næsten umenneskeligt. En for en synes de ogsaa i de fleste Egne at være listede ind igen, i det mindste naar Kulden blev streng.

Gulvet i Stuen bar Vidne om det. Endnu langt ned mod vore Dage, omkring Aar 1800, er der noget malende over Beretningerne om Gulvene i de jydske Bønderhjem. Lergulv stampet med «Jomfru» var det bedste. Tør Jord egnede sig ikke til Fejning. «Et Sted i *Højbjærg* blev der aldrig fejet, og desaarsag højnedes Gulvet mere og mere. Døren kom saa til at slæbe paa, saa at man havde ondt ved at lukke den op.» «I *Tjæreby*, hvor vi før boede, blev der hos et Par Folk et temmelig stort Hul paa Stuegulvet lige indenfor Døren. Dengang brugte de jo Lergulve. Saa sagde Konen: «Det er da ogsaa usselt, Jens, at du ikke kan faa det Hul fyldt. Vi gaar jo og brækker Benene i det.» Men saa tog Manden en Greb, gik ud i Faarestien og hentede et Par store Saaler, som han lagde i Hullet, og saa var det istandsat. «Nu skal du ikke komme til at brække dine Ben mere der, Hanne», sagde Jens Bjærg.» «I *Duelund* havde de

deres Ænder inde i selve Stuen. Der gik de og snadrede, og Folkene havde lavet et rundt Hul midt i Lergulvet og hældt Vand i. Der gik saa Ænderne og havde deres Fornøjelse.» Det almindeligste var dog: oprindeligt stampet Lergulv, jævnt hen læsket med alskens Væde, som holdt det midtvejs mellem Stenhaardhed og Ælte, endsige Andeputte. Meget oplysende er følgende Spøgelsehistorie:

Aaste i *Gjellerup* var stolt over, hvor ren hans Kone holdt deres Stue. En Aften kom han fra Gjellerupkirke og gik ad en Sti tværs over Markerne ned efter Gjellerupby. Aaste havde en lille Rus. Da kom der med Et noget om Benet paa ham. Han troede, at det var et Spøgelse eller som de dengang kaldte det «Ondt», der var ved ham. Og han vidste gennem andre, at naar der var noget saadant efter En, og man kom ind til Lyset, blev man syg. Han raabte derfor til Konen, at hun skulde slukke Lyset, for der var «Ondt» ved ham. Hun gjorde saa, og han kom ind og i Seng. Men 14 Dage efter, da hans Kone mogede [gjorde rent i] Stuen, kom det op, hvad «Ondt» han havde været i med, for hun fandt en Haresnære [Snare af Messingstraad til at fange Harer i], der var traadt ned i Gulvet.

Lergulvene i Danmarks Bønderstuer holdt, trods alle deres Mangler, ud med de Lerovne og Ildsteder, der nødvendiggjorde dem. «Det første a kan huske, var der ikke et Fjælegulv i Tørring.[1]

Siddepladserne i det 16de Aarhundredes Bønderstuer var faste Bænke langs Væggen, Bordet var en svær Plade, ofte saa lang som Stuen var bred, og hyppigt fastgjort i Gulvet. Som ovenfor berørt afhang dets Plads af Ildstedet. I Arnestuer stod det langs Langvæggen, i Ovnstuer ved Gavlvæggen.

Det fornemste Sæde var Husbondens Plads, Højsædet, der stundom udmærkedes ved et Par Stolper i Bænkens Kant, en af de faa Ting i Stuen, der blot var til Pryd. Højsædet var anbragt forskelligt; i Arnestuer havde det sin Plads midt paa Bænken langs nordre Langvæg, «som vendte mod Solen»;[1] i Ovnstuer var det flyttet saa langt som muligt hen til Enden af samme Bænk, saa at dets Plads nu blev i Stuens nordostre Hjørne. I Arnestuer sad altsaa Husbonden for Midten af Bordet, i Ovn-

stuer for Bordenden. Denne Højsædets sidste Plads i Stuens Hjørne paa Langvæggen til venstre længst fra Indgangsdøren har holdt sig indtil vore Dage i Nordens Bønderboliger.[1] Men den ved Højsædets Flytning opstaaede Strid har endnu ikke lagt sig hos Folkets øvrige Klasser. Medens Samfundets øvre Lag har bevaret den ældste Tradition om Værtens Plads ved Bordets Midte, standser de mellemste Lags Erindring ved Ovnstuens Skik, hvor Værten sad for Bordenden.

Særskilte Senge fandtes meget sjældent. I Reglen benyttedes Bænkene til Sovepladser, Husbonden og hans Hustru laa i Højsædet, Børnene og Tyendet paa de øvrige Bænke. Sengklæderne var højst tarvelige, løs Halm til Underlag og nogle Skind til Dække. I Ovnstuer trængte man ikke til meget over sig; thi Stuen holdtes lun det hele Døgn, saa at Beboerne selv ved Vintertid i Reglen gik halvnøgne derinde.[2] Værre var det i Arnestuer, især naar der tidligt om Morgenen, om Vinteren endnu tre Timer før Dag,[3] skulde lægges i, og Lyren og Døren derfor aabnedes for at give Træk. Der hørte et godt Sovehjerte og en ypperlig Helbred til for at sove baade fra Røgen og Trækken.

Denne Træk, som man i Arnestuerne havde sovet fra og endnu i Ovnstuerne fundet sig i, forekom uudholdelig, da man havde faaet den bragt ned til det mindst mulige, efter at Køkkenet var henlagt til Frammerset. Maaske allerede i det 16de Aarhundrede, i hvert Fald vistnok ikke længe efter, begyndte da enkelte af de rigeste Bønder at indrette sig lukkede Sovepladser. Dette lod sig let gøre ved at afspærre en Del af Bænken, sætte Panel op om den og anbringe Døre derpaa. I sligt et Soveskab eller Alkove kunde man have det luneste Sengested af Verden; endnu mere afsluttet og fast omgærdet end den kostbareste Himmelseng paa Herregaarden.

Som ved alle Fremskridt fulgte Ulemperne imidlertid efter, lige i Hælene. Det nye lukkede Sengested var lunt, kun altfor lunt. Det fristede andre end Husbond og Madmoder til Opholdssted. I Norge og Sverig var det vistnok især Smaadyr, der holdt her til Huse og nød at være forskaanede for Træk. Beskedent skjulte de sig om Dagen, men smykkede i Mørket Alkovens Indre med et rigt Omhæng af Væggetøj. I Danmark tillod Stuens større Lunhed tillige Udviklingen af et højere Dyreliv. Foruden de smaa skandinaviske Brødre, der hoppede og vraltede her som hist, trivedes i det dybe, danske Sengehalm, der sjældent vendtes

eller fornyedes, Storkaars-Folk af faste Beboere. Et Par Minder fra Tiden omkring Aar 1800 giver gode Bidrag til denne Sengenes Naturhistorie.

«Oppe i *Ommevraa* havde de Snoge inde i Sengene». «I *Hesselholt* var der saa mange Snoge, at de gik paa Stuegulvet, naar der var lidt Stilhed, og i *Bro Mølle* gik de i Sengene mellem Sengklæderne». «Paa Østkanten [af Jylland] var der saa mange Snoge, at de havde Bolig i Sengene». «I *Aandholm* nær ved *Øster Lygum* var der et Par Folk, som hver Dag var paa Arbejde i Mosen og derfor lod deres Børn være ene hjemme ved et Fad Mælkebrød. En Dag kom de før hjem end sædvanlig og saa deres Børn sidde omkring Mælkebrødsskaalen med en stor Snog. Den drak begærlig af Mælken, men et af Børnene slog den med Skeen over Hovedet og sagde: Vil du værsgo ta med af Brokkerne! [Brødstumperne]. Snogen var tam som en Hund og havde været Børnenes daglige Selskab».

«En gammel Mand, der boede her ude paa Marken ved *Torrild,* havde en Hugormebo i hans Seng. Naar han sad og spiste i Sengen, kunde de krybe op til ham og drikke af hans Kop, eller hvad han havde, og de gjorde ham ingen Onde. Da a engang var derude at sy, saa a dem saadan æde med ham. De var ved Fødderne af Sengen og kunde godt mærke, naar han skulde have noget. Han var næsten blind og vidste godt af, at de kom. A sagde det til ham, men han svarte: Lad dem kuns være, de gør mig ikke noget».[1]

«Er Halmen gammel og muggen, hvad den tit er — hos Smaafolk skiftes der kun én Gang om Aaret, og skal det tages nøje, samles den brugelige Halm endda fra det, som er blevet til Smuld, for at benyttes endnu en Gang — ja og begynder saa tilmed Musene deres natlige Leg, saa er det til at fortvivle over. Man er lige ved at falde i Søvn, men pludselig tildrager en sagte Puslen sig ens Opmæksomhed. Den kommer nærmere; nu standser den, men kun ét Øjeblik, saa begynder den paany, Straaene knaser og rasler, — tilsidst slipper Musen op paa Lagenet, man griber efter den, men den springer ned paa Gulvet. Et Øjeblik er der stille, og man tror at være fri; men nej, der er flere i Følge, og den gamle Leg begynder paany.[2]

Pastor Læssøe i Galten meddeler følgende: «En Gaardmand i *Smollerup*, Mads Boel, bad Præsten om at komme og berette hans gamle Moder, som stadigt laa til Sengs. «Ja, saa kan du

komme og hente mig imorgen Kl. 10». Næste Dag blev Klokken 10, og den blev 11 og 12, men der kom endnu ingen efter Præsten. Endelig kom han. «Hvorfor bier du saa længe? Du skulde jo komme Kl. 10». — Ja, a skal sige Hr. Pastor, a har været paa Jagt». — «Paa Jagt! men du skulde jo komme efter mig. Hvor har du saa været paa Jagt?» — «I min Mors Seng. Hun havde i længere Tid mærket noget sært Skrasleri i den, og saa vilde hun gerne nu have Ro, naar Præsten kom, og saa maatte a til at rydde den. Da fandt a nede i Lyngen en Ilderbo, og der var tre halvvoksne Ilderunger«. — Altsaa havde Ilderne uforstyrret haft deres Gang der i længere Tid, siden de havde faaet Tid til at føde deres Unger og drætte dem op saa vidt».[1]

Snoge, Hugorme, Mus, Ildere foruden de sædvanlige Smaaspringere og Hverdagskryb! — maaske man dog laa bedre i Ro paa den aabne Bænk med det løse Halm, selv om det baade røg og trak tre Timer før Morgen.

Ilde farne var Fremmede i det 16. Aarhundrede. Kom der Gæster til Huse, som skulde overnatte, — og det kunde let ske om Vinteren, da Rejsende hyppigt kørte fejl af Vejen[2] — var det ingen let Sag at skaffe dem Natteleje; thi alle Bænkepladser var i Reglen optagne. Man hjalp sig da ved at anvise simple Gæster det bare Gulv, men fornemmere Bordet at ligge paa.[3] Den sidste Plads var ikke ilde. Hævet over Bænkehalmen og dens Beboere nød man her en uforstyrret Ro, med mindre Rotterne holdt Kamp paa Bjælkerne foroven, i hvilket Tilfælde Gæsten paa Bordet stod Fare for at faa den tabende Part i Ansigtet.[4]

Regnes endnu et Par løse Bænke, var Stuens Bohave hermed optalt. Stundom kom dog hertil endnu en særskilt Vugge, der i det mindste i Sydsverige og Blekinge var af en egen Form. Nær Ovnbænken, den luneste Plads, der var Børnene anvist, hang en plumptformet, udhulet Træbul ned fra Enden af en Stang, der hvilede over Tværbjælkerne. Dette svævende Leje var det yngste Barns; den bøjelige Stang lod Vuggen gynge op og ned, men holdt samtidigt den Spæde hævet over hver nysgerrig Tilnærmelse fra neden.[5]

Denne Forholdsregel var langtfra unødvendig, thi, som ovenfor omtalt, Husets lovlige Beboere indskrænkede sig sjældent til Menneskene alene. Foruden Hønsene, der sneg sig ind fra Forstuen, hørte endnu til Stuens fulde Besætning Gæssene under Gaasebænken, en Hund, stundom en Kat, Ænder og Duer, og i

de fleste Tilfælde vistnok Vinteren igennem Gaardens firbenede Ungdom: Kalve, Lam, Kid og Grisse.[1] De voksne maatte ved egen Kraft forsvare deres Pladser imod denne lavere Befolkning, den Spæde indtog ved Kunst en oversvævende Stilling betrygget mod hvert Angreb, selv en Ged paa Bagbenene kunde kun sætte Vuggen i en blid Gyngning.

Men én Klasse var værgeløs, det var de Rejsende, der maatte søge Natteleje paa Gulvet. Med Rette betragtede Dyrene Gulvet som deres, — Stuens Midtpunkt var især yndet, hvor Tagdryppet fra Lyren stundom skabte en lille Pøl, Grissene forbeholdt — enhver der tog Plads iblandt dem, ansaa de for en Kammerat og behandlede ham derefter. Med glødende Farver skildrer en Rejsende i det 16de Aarhundrede Nattens Rædsler under slige Forhold, Stedets ejendommelige Dunstkreds, denne Smag, som man ikke blev af med selv i det Frie, mere mættende end et Maaltid, den egne Fornemmelse ved at oversnuses og slikkes i Ansigtet af Svinene.[2]

Samler vi alt dette, vil Hovedindtrykket af Forholdene i hin Tids Bønderstuer kun blive lidet tiltalende. Næppe vilde nogen i Nutiden bytte. Og dog besad de, trods alle deres Mangler, ejendommelige Skønheder, der maatte præge sig uudsletteligt hos den, der havde levet i dem fra Barnsben. Hvilken vidunderlig Varme og Dybde ejede ikke dette Lys, som det strømmede ind gennem Lyren, hemmelighedsfuldt og dog saa forklaret, solfyldt og inderligt. Her trængtes ikke til Uhr, Stuen var det selv, den husvante Beboer aflæste Dagens Tider af Solstraalernes Fald nu paa Bjælken, nu paa Ovnen, nu paa Højsædestolperne.[3] Hvad kunde lignes med at ligge paa Ryggen paa en af disse Bænke og døsende lade Blikket følge Skyernes Drift forbi den aabnede Lyre, eller ved Kvæld at strække sig gennembagt og veltilpas, medens Kvinderne syslede med Ilden. Og hvor kunde ikke disse Stuer tage sig ud ved Højtider: ved Pinse majede med grønne Grene fra Bænk til Lyre, saa det hele blev en Løvsal, og ved Juletid overmalede paa de sodede Bjælker med Streger og Figurer af opløst Kridt.[4] Man glemte aldrig det Indtryk af Glæde og Hygge, saa vel stemmende med Festens Væsen, som man modtog, naar man en Julekvæld fra Snefoget udenfor traadte ind i denne varme, ildbelyste Stue, uanselig ganske vist, men rig derhos paa Liv og paa Glæde, omfattende alt og alle ligesom Arken, hvori den fromme Noah var gaaet ind.

De fjorten samhørende store Bind, som Prof. Troels Lund i Løbet af næsten 25 Aar har udsendt under Fællestitlen *Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede*, mødtes til en Begyndelse — som alt nyt og banebrydende — med mistænksom Kritik. Dog hvert nyt Bind, der udsendtes, betød stigende Ry, indtil den afsluttede Række nu ubestridt hævder sin Plads som det ikke blot størst anlagte, men ogsaa aandfuldest gennemførte historiske Værk i nordisk Literatur. Ingen anden nordisk Historiker har paa egen Haand rejst saa mægtigt og sluttet et Monument.

En glødende patriotisk Begejstring udkastede — i Danmarks Mismods-Aar efter den sidste Krig — Planen til dette Storværk; en usvækket videnskabelig Samlerflid ophobede Materialet; en Sprog- og Form-Kunst, der ejede Geniets Naadegave, forenede det mosaik-brogede og mangfoldige Stof til en rigt og harmonisk virkende Helhed.

Gennem det hele Værk straaler Kærligheden til Nordens Fortid, Haabet og Troen paa Nordens Fremtid.

Som intet andet historisk Værk har derfor Troels Lunds *Dagligt Liv i Norden* vundet Vej til Folket. Som intet andet historisk Værk egner derfor *Dagligt Liv i Norden* sig til en Udgave for Folket.

Og idet det gjaldt at virkeliggøre en saadan Udgave, er Forlag og Forfatter enedes om at foranstalte den paa en for Publikum gunstigere og lettere Maade end nogen anden Folkeudgave. Prisen for den Udgave, hvorpaa herved indbydes til Subskription, bliver **langt under en Fjerdedel** af den tidligere Pris. De 14 store dyre Bind sælges i denne Subskription for **20 Kr.**, medens Prisen før var ca. 90 Kr., og Forlaget garanterer, at Prisen bliver nøjagtigt kun **20 Kr.** Skulde Beregningen om Hefternes Antal — 40 — ikke holde Stik, leverer Forlaget det overskydende Antal Hefter gratis.

Troels Lund er Skaberen af den kulturhistoriske Skildring i Norden. Og i intet andet Land er den kulturhistoriske Skildring naaet saa højt. Han har været en Banebryder herhjemme, og han har været en Banebryder for andre Nationer. Som nordiske Forskere — *Thomsen*, *Sven Nilsson* og *Worsaae* — grundlagde den forhistoriske Arkæologi, har *Troels Lund* grundlagt den kulturhistoriske Forskning. Ude som hjemme har han maattet kæmpe sig til sit Ry. Hans Navn, hans Berømmelse staar nu jævnsides de største. Dog herhjemme vil han først og fremmest blive læst og elsket, fordi han har fremtryllet for os med alt Livets, alt Dagliglivets Troværdighed det Samfund, der var vore Forfædres og hvoraf det Samfund, hvori vi lever, er vokset frem.

En Folkets Forfatter er han fremfor nogen. Ti den Opgave, han fuldt bevidst stillede sig straks fra sit Værks Begyndelse, var at skrive ikke for den ganske lille Kreds af Fagfæller, ikke for den lille Kreds af videnskabeligt Interesserede — men den var at skrive saadan, at hvert Ord kunde forstaas af selv den jævneste Læser.

Der er over hans Værk Poesiens Glans. Han forener Kunsten og Videnskaben som ingen anden nordisk Historieskriver.

Til de tusind Hjem henvender sig denne fænomenalt billige Folkeudgave, og til alle de Folkebogsamlinger, der er Budbringere mellem Literaturen og de Titusinder af Hjem, som overhovedet ikke har Raad til at anskaffe sig Bøger.

Subskriptionen forpligtiger, som nævnt, Subskribenterne kun til 40 Hefter à 50 Øre. Et eventuelt overskydende Antal Hefter leveres gratis. Gennemsnitlig hver 14de Dag udsendes et Hefte, saaledes at Subskriptionen vil blive afsluttet i Løbet af næste Aar. Med sidste Hefte følger et fint udført Portræt-Billede af Forfatteren.

Subskribentsamlere, der til en Boghandler indmelder 10 Subskribenter, faar et 11te Exemplar gratis.

Gyldendalske Boghandel.

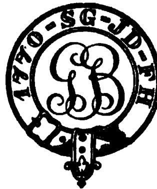
GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN.

FOLKEUDGAV

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

3. HEFTE 50 ØRE

Naar saadanne Indtryk og saadanne Minder var ret levende tilstede, vil man forstaa, at de nye Huse havde ondt ved at trænge igennem, de med deres lave, flade Lofter, der trykkede som et Kistelaag, med deres storagtige og dog saa snæverhjertede Sondren i Rum med Forskel mellem Mennesker og Dyr og mellem Mennesker indbyrdes, med deres urimelige Vinduer paa Siden, der gjorde Stuen til et Allemands Hus, som hver Landstryger kunde stikke et Hoved og en Arm ind ad og, om han lystede, selv følge efter. Intet Under derfor, at hine gammeldags Stuer holdt sig saa længe, og, selv naar de opgaves til Beboelse, fik Lov at bestaa, ja frededes med Omhu som det Sted, hvor en Højtid ene værdig kunde fejres.

Vi har hidtil ladet ganske uomtalt det lille Kammer bag ved Forstuen, med Indgang fra den egentlige Stue, «Kleven» eller «Koven», som det kaldtes. Det havde ikke stort at sige, for saa vidt det aldrig benyttedes til Opholdsværelse, men dog var det uundværligt, idet det udgjorde det eneste Rum, hvori man kunde gemme Sager, der ikke taalte stadigt at udsættes for Stuens Røg. Her var Husmoderen Enehersker, her gemtes Madvarer, her stod Kisterne med Husets bedste Klæder i, der kun kom frem ved Højtiderne og derfor med lige Ret benævnedes Højtids- eller Kisteklæder, her laa omhyggeligt puttet ned Husets kostbareste Ejendele, Sølvbægeret og Sølvskeerne.

Vi har set den Grundtanke, der gjorde sig gældende i Bonderboligerne: et eneste Rum fælles for alle Beboerne. Det beherskende Midtpunkt var Ildstedet, der indenfor denne Kreds moderligt sørgede for Alle, men banlyste og straffede med Udelukkelse fra Varme ethvert Forsøg paa at udsondre egne Rum til særskilt Brug. Udover denne Begrænsning naaede man da ikke. Men Trangen til at gaa videre var lige fuldt tilstede, den fødtes ikke blot af de ydre Forholds Krav, men vaktes og næredes ved Menneskets egen Drift til at prøve sig frem og udtømme alle en given Konstruktions Muligheder. Nye Former forsøgtes derfor og var allerede Aarhundreder igennem bleven forsøgt.

Det er disse vilde Skud, som vi et Øjeblik skal betragte. De har særlig Interesse, fordi de viser os kraftige Forsøg paa at fremtvinge nye Former, der kun kunde faa blivende Værd, saa-

fremt det lykkedes at skabe andre Varmemaader, de viser os en kæk Forudgriben af, hvad først Fremtiden skulde bringe. Saaledes danne de den naturlige Overgang til Købstadboligerne og Herregaardene. Flygtigt set tager de sig ud som blot Efterligninger af disse, men deres Betydning ligger netop i, at de ikke var det. Deres selvstændige Liv lader sig forfølge langt tilbage, og de viser os saaledes Udviklingens første Trin, de famlende Forsøg, som i sin Tid var gaaet forud og som endnu vedblev at gentages overalt, hvor det nye ikke fuldt var tilegnet.

Den simpleste Form for Nydannelse var den, som vi alt har omtalt: at forlænge og leddele Stuen til Siden og saaledes frembringe nye Rum. Den var jo alt foregaaet dengang, da man havde dannet Forstuen og Kleven. Og den lod sig gentage ved paa den anden Side af Stuen, i Flugt med denne, at danne et nyt Rum, enten en Slags finere Stue til Højtidsbrug eller afdelt i to Kamre, der hver især kunde tjene som «Herberge» for Gæster. I Sønderjylland kaldtes denne nye finere Stue med det fornemme, men vildledende Navn «Pisel». Det var jo netop dens triste Arvelod, at den ikke kunde opvarmes. Paa saadan Vis, ved stadig Vækst til Siderne, er som bekendt vor Tids Bonderboliger ved en Art fortsat Leddeling jævnt vokset ud af den gamle »Stue».

Endnu mere Interesse frembyder Forsøgene paa at vokse til Vejrs og bygge flere Stokværk. Den første og naturligste Form her laa nær. Loftsrummet over Forstuen og Kleven var jo egentlig ikke til nogen Nytte, idet der her, saa længe Køkkenet var i selve Stuen, ikke var nogen Røg, som skulde trække ud ad Taget. Der var da intet til Hinder for over disse to Kamre at lægge et fladt Loft, for saaledes at gøre Rummet mellem dette og Taget anvendeligt. Det derved dannede Loftsrum kunde enten være aabent ud til Stuen, saa at man deroppe fra havde fri Udsigt til alt, hvad der foregik i denne. Eller ogsaa kunde det, hvad der vistnok var det hyppigste, være afspærret ud mod Stuen ved en Væg, Røgen fra Stuen vilde ellers let gøre Opholdet deroppe ulideligt. Saaledes indrettet afgav dette Loft — «Ramloftet», som det kaldtes i Norge — et meget ordentligt lille Soverum.[1] Men nu laa det ganske nær at højne dette ved at lægge et Par Omgange Bjælker til over Væggene i denne Del af Bygningen, saa at man kunde staa oprejst deroppe. Og endnu mere nødvendigt var det at sørge for Lysaabninger, der her, hvor der ingen Røg

var, og hvor man var højt over Jorden, naturligt blev anbragt i Væggen. Saa laa der da, førend man ret vidste deraf, en hel ny Slags Bygning. Det var den gamle Stue, men dog langt mere udviklet. Vaagen rejste den sig ligesom halvvejs op og saa sig om med de aabnede Glugger.[1]

Medens disse Ramstuer vistnok fortrinsvis fandtes i Norge og i Sverig, var der en anden Form for Bygning, der synes at have været ligelig fordelt hele Norden over. Ved denne var det ikke Lysten til et nyt Soverum, men Trangen til et sikkert Tilflugtssted og en forøget Forsvarsevne, der havde været den ledende Tanke. For at opnaa dette bygtes Forstuen udenfor Huset som en lille Udvækst paa dets Midte, og ovenpaa Forstuen anbragtes atter et lille Værelse, hvortil Opgangen alene var gennem en Lem i Gulvet ad en Stige i Forstuen. Herved var Husets Forsvar blevet højligt styrket. Indgangen var ikke længer prisgiven til Fjendens Angreb, men fra Gluggerne i Forstuens Taarnværelse kunde man med Pileskud holde enhver i tilbørlig Afstand. Og sprængtes Døren, saa afgav Taarnkamret med lukket Lem og optrukken Stige et sidste, ypperligt Tilflugtssted.

Det var denne Slags Huse, der under det almindelige Navn «Barfred» eller «Barfrø» fandtes i alle tre nordiske Riger. Navnet tyder paa en meget gammel Oprindelse. Det udledes sikkert med Rette af det gammeltyske Ord *berkfrit*, der paa Gammelfransk blev til *berfroit* (Nyfransk: *beffroi*), Engelsk: *belfry*, Italiensk: *battifredo*, og overalt betegnede et Vagttaarn.[2] I samme Betydning forekom Ordet «Barfred» Middelalderen igennem i Danmark,[3] endnu i det 16de Aarhundrede kaldtes et af Taarnene paa Københavns Befæstning for «Køge Barfred».[4]

For Danmarks Vedkommende véd vi, at saadanne Barfred-Huse ikke sjældent er forekommet ved Præstegaarde og her stundom har tjent Kongen til Natteherberge, naar han færdedes i Egne, hvor intet kongeligt Slot var i Nærheden.[5] Oftere har Kongen vistnok ligefrem ejet dem eller dog opmuntret til at holde dem vedlige. I Norge og Sverig[6] trivedes de uden slig Forsorg fra oven og tjente Husets egne Beboere til Værn. Men i alle tre Lande frembyder Bygningsformen samme Interesse. Ligheden med de befæstede Ridderborge er umiskendelig. Barfred-Husene viser os blot et tidligere Udviklingstrin, der er vedblevet at staa i Stampe, medens Udviklingen selv er løben fra dem. Som de forekomme blandt Nordens Bønderboliger, maa de opfattes ikke

som nysatte vantrevne Aflæggere, men som en gennem Aarhundreder udformet, selvstændig Dværgart.

Ramstuer og Barfredstuer var begge kun Sideskud af den egentlige Stue. De var et Forsøg paa foruden den varme Stue, og ved Siden af denne, tillige at have et særlig sikkert Opholdssted. Hensynet til Varme og til Værn var her ikke helt adskilte. Men ad en ganske anden Vej var der i Norden opstaaet en anden Slags Bygninger, hvor Hensynet til Værn havde været det eneherskende og var ligesom blevet dyrket i Renkultur. De var udvortes kendelige paa, at de altid laa frit for sig selv og aldrig var sammenbyggede med nogen «Stue».

Den første Trang til saadanne var ikke dukket frem i Boligs Form. Det, man havde haft Brug for, var et sikkert Forraadskammer, et Gemmested for Føde og Klæder. Til et saadant trængtes der, dengang da «Stuen» virkelig var et enkelt Rum, altsaa endnu ikke havde afsat de to mindre i Gavlen: Forstue og Kleve. Og selv efter at Forstue og Kleve var blevet almindelige, formaaede denne sidste — Kleven eller Koven — hos velstaaende Bønder dog ikke helt at tilfredsstille Trangen. Kleven var for lille til foruden Klæder at kunne rumme et helt Aars Behov af Korn, Kød og Øl. Vist er det i hvert Fald, at endnu i det 16de Aarhundrede forekom der hele Norden over hyppigt ved de større Bøndergaarde en Bygning, der udtrykte den oprindelige Trang og dens Udslag i en af dens tidligste Former. Et enligt liggende Hus, let kendeligt i Flokken ved dets solide Udstyr og Lukke. Det kaldtes forskelligt, snart «Bur», «Bod», «Binghus», «Kælder» eller andet. Det udmærkede sig ved sine svære Tømmerstokke, der i Danmark vistnok ofte hvilede paa Stensætning. Daglige Fjender, der skulde holdes ude, var foruden Fugtighed tillige Rotter og Mus. Derfor var i Sverig og Norge «Boden» gerne bygt ikke paa den bare Jord, men med Lufttræk forneden, ofte hvilende paa Stolper, der som drejede Ben blev tykkere opefter, saa at de ubudne Gæster ikke kunde bestige dem[1]. Af samme Grund blev der gjort et Mellemrum mellem Boden og dens Trappe, saa at det heller ikke ad denne Vej blev de smaa firbenede muligt at bestige den.

Indvendigt udgjorde Huset i sin simpleste Form kun et eneste Rum, der, mørkt til daglig, kun fik sit Lys, naar den forsvarligt tillaasede Dør, dets eneste Aabning og Adgang, opluktes. Under sædvanlige Forhold et fortræffeligt Gemmested. Selv Tyve

kunde kun sent og forsaavidt de var væbnede med Økse trænge derind.

Tidligt fristede «Boden» eller «Buret» til at bygge videre. Her var jo intet til Hinder for at anbringe et andet Stokværk ovenover. Og dette øvre Stokværk kunde brede sig ud over det nedre, saa at der for oven blev Plads for en Svalegang. Adgangen hertil kunde gøres saa sikker som ønskeligt: en løs Stige eller «Bro», som man trak op efter sig, naar man var deroppe. Hvor kunde her ikke være smukt, naar dette Loftsrum indrettedes godt. Enten et Lyrehul i Taget, eller Lyset ind fra den aabne Dør ud til Svalegangen med dens stavtremmede Glugvæg. I dette Højenloft var ligesom alt det bedste forenet: «Stuens» Hygge, Skovens Dæmmerstille, en Kirkes Højtidelighed. Og lige godt egnede Rummet sig til al Slags Brug. Man kunde sondre mellem Gemme for Fødevarer i «Kælderen» og for Klæder heroppe. Her forvaredes de bedst. Ingen Fugtighed, ikke heller for meget af Solens Brand, der fostrer Lummervarme og Møl, thi Svalegangen lunede og gav Køling tillige. Men man kunde ogsaa bruge Klædeloftet til dér at rede Seng for en kærkommen Gæst, istedenfor paa Bordet i den fælles Stue. Skindene til Overdække hang jo alt i Forvejen deroppe. Lidt efter lidt blev da Bodens øverste Rum til, hvad det mangensteds er den Dag i Dag, Gaardens fornemste Sengekammer.[1]

Her omtrent stoppede Udviklingen for Bønderboligernes Vedkommende. Vi kan endnu den Dag i Dag læse de Følelser, hvormed Beboerne i Aarhundreder har omfattet dette Husflokkens Bedstebarn. Hvor man saa færdes i Sverig og Norge, er paa enhver større Bondegaaard «Buret» eller «Boden» endnu let kendelig paa den Omhu, hvormed det er smykket i Stil og i Snitværk. Skælmsk og ungt titter «Stabburet» i Norge endnu smilende frem mellem Gaardens hverdagstrevne, arbejdskuede Søskende. Selv det eneste «Loftshus», der endnu findes i Danmark — endda blot et Laan fra en fordums Nabobygd — hævder sin Plads blandt de fremmede Omgivelser (i Dansk Folkemuseums Bygningsafdeling ved Lyngby) med en egen, fribaaren Ynde.

Men hos Samfundets Øverste var i Middelalderen Udviklingen løbet videre. «Loftshuset» var blevet Yndlingsopholdssted for dem af Familien, der trængte til Sikring. For Husets ugifte Døtre var dette «Jomfrubur» et langt mere passende Opholdssted end den fælles «Stue», hvor alle drak og sov sammen. For Hus-

moderen og kvindelige Gæster gjaldt det samme. Loftsrummet blev i saa Fald «Fruerstue». Ja selv for Husherren kunde det være en Behagelighed ikke altid at skulle færdes blandt sine Folk, men kunne trække sig tilbage her. «Buret», «Boden», «Loftshuset» blev Gemmestedet for det fornemste ikke blot livløse men ogsaa levende Eje, Hjemmets Sommerbo, Sindbilledet paa dets Fred og ypperste Midte. Det er disse Forhold, hvortil de nordiske Folkeviser uafbrudt sigter. «Højenloft», «Højenloftsbro», «Højenloftssvale» var de Steder, hvor de Udvalgte færdedes.

Det kunde ligge nær at antage, at «Loftshuset» blev den Bygning, hvoraf den senere Tids Slotte og Herregaarde fremgik, idet man, da Skorstenen opfandtes, blot anbragte Ovne og Kaminer i «Højenloftet»s Rum. Saa underligt det lyder, har dette dog næppe været Tilfældet. En ældgammel Tankegangs usynlige Grænseskel skilte «Loftshuset» fra Stuen. Det ene Hus var tænkt fra oven ned efter, det andet fra neden opefter. Skulde Varme og Værn virkelig indgaa en naturlig, livskraftig Forbindelse, kunde det kun ske ved, at Stuen med dens Skorsten voksede opefter, ikke ved at et Loftsrum plantede en Skorsten ned i Kælderen. I hvert senere Slot og Herregaard fandtes derfor ogsaa underst en «Stue». Udviklingen foregik med andre Ord ved at man over den gamle Stue, der nu sank ned til Borgestue, byggede et «Loft» for Husets Ejer og Familie og oven over dette stundom nok et «Loft», en Riddersal til Højtidsgæster.

Rent bygningsmæssigt lader denne Udviklingens Gang sig endnu godtgøre. I Sverig og Norge har mangen Bondegaard nu til Dags vokset sig to Stokværk høj, har faaet en eller flere Skorstene op igennem Taget og Kakkelovne i Værelser paa første Sal. Men ikke ét eneste Eksempel kan fremvises paa, at et «Bur» eller en «Bod» er bleven forsynet med Ildsted og Skorsten. Varme og Værn staa her lige saa stridigt overfor hinanden som for et Aartusinde siden.

Og ganske det samme var Tilfældet med de «Højenlofter» eller «Loftshuse», som vi kende fra det 16de Aarhundrede. Selv om de var byggede af Adelsmænd eller endog Konger, storladne som to fordums Loftshuse samlede i ét, selv om de som det, Frederik II lod bygge af Tømmer i Jellinge, havde to Rum foroven, et til Kongen og et til Dronningen, og kaldtes «Høvdingsborg», saa savnede de dog — et Skorstensværelse.

Det samme er Tilfældet med de to sidste prægtige Eksem-

plarer af Slægten, der endnu er bevarede, de to gamle Herresæder, Loftshusene «Finne» paa Voss i Norge og «Ornæs» i Dalarne. I det ældgamle Hus paa «Finne» bestaar nedre Stokværk af to lave mørke Boder, adskilte fra hinanden ved en Gang, medens man fra Loftsvalen oven over træder ind i to lyse, stadseligt udstyrede Værelser.[1] Bygningen paa Ornæs er endnu prægtigere udstyret. Over de to stensatte Kælderrum ligger i første Stokværk tre Forraadskamre; men stiger man ad Vindeltrappen op til andet Stokværk, der rager et godt Stykke ud over det nedre, findes her ikke mindre end seks Værelser: to smaa «Lysthuse», hver for sin Ende af Svalegangen, og fire større Stuer langs med denne. Hertil kommer endnu Husets ejendommeligste Rum, gennem hvilket Gustav Vasa i sin Tid slap bort, vejledt af sin ædle Værtinde, medens hendes Husbond var i Færd med at forraade sin Gæst til hans Fjender.

Huset paa Ornæs er ikke blot et af Sveriges mærkeligste Minder, med Rette fredet af Staten som en historisk Helligdom, men som det ligger der brunrødligt, trodsende Tiden, med friske Tømmerstokke og dette pyntelige Sving, der gør det ungt endnu trods Aarene som den gamle Birk ved dets Side, viser det os hin Bygningsform i sin ædleste Udfoldelse. Her er intet tungt og trykkende i disse Rum, skønt Tømmeret er svært og alt kun er simpelt og tarveligt; den store Stue, hvori Gustav Vasas Seng staar, er lys og hyggelig, og Svalegangen med dens «Lysthuse» frister den Dag i Dag til Hvile, en skyggefuld Veranda med den mest henrivende Udsigt over Grønsvær og Birke og Runn-Søens spillende Vande.[2]

Men trods alt dette led dog den hele Bygningsvis af en følelig Mangel. Bygningen paa Ornæs delte Kaar ikke blot med sine fattigere Brødre Sengeboderne og Loftshusene i Nordens Bøndergaarde, men ogsaa med de fjernere Slægtninge: Ramloftsstuerne og Barfredshusenes Taarnkamre. Alle bar de det fælles, uudviskelige Slægtmærke. Udvandrede som de var fra den ene «Stue», maatte de, da de forlod den hjemlige Arne, lide under den fælles Forbandelse, at udelukkes fra Varme. Deres Grundvæsen, at være blot Nydannelser til det gamle, viser sig i, at de alle savne Ildsted. Naar da Vinterkulden kom, maatte man opgive dem som Beboelsesrum og atter ty ned eller over til den gamle, sodede Røgstue. Denne Tilbagevenden viser os den Grænse, ud over hvilken Bønderboligerne i det 16de Aarhundrede ikke

skulde komme. Men selve hine Forsøg anskueliggør os Styrken af den Trang, der var til Stede til at komme ud over disse snævre Forhold. Det følgende skal vise os, hvorledes denne Trang blivende blev stillet.

Købstadboliger.

Blandt de Hensyn, der oprindeligt havde ledet til at slutte sig sammen i Byer, var sikkert et af de mest afgørende Hensynet til fælles Forsvar. Taget paa den ensomt liggende Bolig kunde være saa utilgængeligt som det vilde, Døren ikke til at sprænge af en almindelig Mand, Forsvaret kunde dog kun blive kortvarigt, naar Fjenden blot mødte tilstrækkelig mandstærk. Hjalp intet andet, saa skulde Flammerne vel kunne drive Beboerne ud. Ganske anderledes holdbart maatte det Værn være, som mange Huses Beboere i Forening rejste om den samlede Husflok.

Den første Opgave, som altsaa stillede sig for Købstæderne, var at samle de enkelte Huses Forsvarsevne til en fælles Enhed. Men i samme Grad som det lykkedes at løse denne Opgave, paatrængte der sig en ny: Ordningen af Forholdet mellem de mange, tæt paa hinanden liggende Boliger. Disse var jo ikke længere uafhængige af hverandre, men dannede et Samfund, hvis Liv var andre Love underkastet end den enkelte Bygnings. Løsningen af begge disse Opgaver fik afgørende Indflydelse saavel paa Købstadhusenes Form som især paa deres Værd som Boliger.

Naar vi da vil danne os et fyldigt og sandt Billede af Købstadboligerne, ikke blot forstaa deres Bygningsmaade, men ligesom se dem beboede. gælder det om at tydeliggøre os disse første Forudsætninger. Vi skal derfor i det følgende først betragte det for alle Boligerne fælles: Forsvarsanstalterne og Sambygnings-Forholdene og derpaa gaa over til at betragte den enkelte Boligs Ydre og Indre.

Forsvarsanstalterne. Den gamle Benævnelse for Købstadbeboerne «Borgere» havde oprindeligt ikke saa fredelig en Klang, som den senere i Tidernes Løb har faaet. Navnet stod i tydelig Forbindelse med Ordet «Borg» og betegnede altsaa Beboerne som en krigsberedt Besætning. Det fælles Forsvar var da Alles første Pligt, men i Modsætning til, hvad der fandt Sted

ved de frit liggende Boliger, søgte det ikke sin Støtte ved Befæstning af Husene selv, men ved at lægge en befæstet Ring om dem alle tilsammen. Denne Form for Værn fik en afgørende Betydning for Købstædernes hele Bygningsskik. Der kunde kun indrømmes hver enkelt Bolig en meget begrænset Byggegrund, men samtidig fik den Lov til paa dette sit Omraade at udfolde sig frit, uafhængig af Forsvarshensyn. Lad os et Øjeblik betragte hver især af disse Forhold, Befæstningen og dens Følger for Byens Huse, saaledes som de kom tilsyne i det 16de Aarhundrede.

Det var i det 16de Aarhundrede gaaet med Købstædernes Befæstning som med selve Navnet «Borgere», begge havde tabt en Del af deres fordums krigerske Præg. Det var ikke længere ualmindeligt at træffe paa Byer, som var, i det mindste efter Datidens Begreber, aabne. Virkelige Fæstninger kunde kun de aller færreste siges at være, saaledes som Stockholm, hvor Naturen havde gjort saa meget, Kalmar, København, Nyborg[1] og til Dels Fæstningsrækken beregnet paa Grænseforsvar: Varbjerg,[2] Halmstad,[3] Landskrona[4] og Malmø.[5] Her drog Fæstningsværkerne med deres Mure, Volde og Runddele en fast Ring omkring Byen, dannende en skarp Grænse mellem By og Land.

Anderledes skulde det synes, at Forholdet maatte være, hvor Befæstningen i Tidernes Løb var opgiven og Byerne saaledes gaaet over til at blive aabne. Forskellen her var dog langt fra saa stor, som det ved første Øjekast skulde synes. Endnu hvilede nemlig Fæstningens Erindring som et Tryk over Byerne, den gamle Trang til Befæstning havde blot skiftet Karakter, var gaaet over fra at være et Krigens Krav til at blive et Fredens. Endnu som tilforn førte kun faa Adgange til Købstaden, Enhver maatte gennem Byporten, der laa ugæstfri og trang, besat med Vagt som i fordums Tid, da den fortsattes af Mure, og rundt omkring Byen løb den sidste Rest af «Bolværk», et Stakit, der spærrede for al ulovlig Adgang.

Disse Forholdsregler var mer end blot forældede Skikke. Endnu i Aaret 1541 udstedtes kongelig Befaling til alle Købstæderne i Danmark om at holde deres Stakitter i god Stand og passe vel paa i Portene for ikke at overlistes af udsendte Mordbrændere.[6] Hvor tarveligt et Værn de end afgav, saa kunde disse Stakitter dog, naar de forsvaredes nogenlunde, holde en sammenløben Hob ude, og i hvert Fald var de nødvendige til dagligt

Hold som Toldgrænse, en sluttet Række af Afvisere, der tvang al Færdslen ind gennem Byporten, hvor Tolderens Øje vaagede.

Følgen heraf var, at Forholdene i de saakaldte aabne Byer ikke var væsentlig forskellige fra Fæstningernes. Man saa ikke som ved vor Tids Købstæder disse jævne Overgange mellem By og Land, Boliger der ligesom er vandrede ud for at trække frisk Luft eller forlods fange Kunder. Kun Lysthuse og Haver fik dengang Lov til at anbringes udenfor Porten, en enkelt, lille, fattig Bolig kunde skjule sig iblandt dem, men Volde og Stakit stængede alle andre inde.

Hvad enten altsaa Byen var befæstet eller kaldtes aaben, kunde Pladsen være lige snæver indenfor dens Enemærker. Det gjaldt om at trænge sig sammen langs med de enkelte Hovedgader, Bygningsgrundene strakte sig da ofte som lange Flige ud fra disse, og Bygningernes Form maatte rette sig efter Grundene. Den under slige Forhold naturligste Maade at lægge det enkelte Hus paa var med Gavlen ud imod Gaden. Som Regel betragtet stødte hver Grund op til to Gader, dens Forside laa mod Hovedgaden, Bagsiden vendte ud mod et smalt Stræde, der løb bagved og næppe oprindeligt var bestemt til at tjene som Gade, men blot til at danne Grænse. Gaden og Bagstrædet forbandtes ved hyppige Gange og Gyder, der løb ned mellem Grundene og adskilte disse. Da nu Grundenes Form sjældent var ganske regelmæsssig, dannede disse Gange, Gyder og Kroge et vildsomt Net af Smuthuller, hvori kun Byens Udskud fuldt kendte Rede.

I Sammenligning med saadanne Smøger tog Hovedgaderne sig naturligvis ud som brede. Nutiden vilde dog ikke have kaldt dem saa. Paa enkelte Hovedstrøg i ganske enkelte Byer nær, var de smalle og trange. Malende er det i saa Henseende, hvad Datiden kunde falde paa at benævne som Torv. I København f. Eks., der dog udmærkede sig ved enkelte, forholdsvis brede Gader, beæredes en Strækning med Navnet «Amager Torv», der i vore Dage ubønhørligt vilde være blevet betegnet som blot Gade. Og dog var dette Torv dengang langt snævrere end nu. Der stod Boder ud for Helligaands Kirkegaard, og hvor «Torvet» nu breder sig ud mod Højbroplads, afskares det dengang ved en Husrække, endda med Boder foran. Over 100 Aar efter brugte Holberg[1] fremdeles det i visse Maader respektfulde Udtryk om Torvet: «Herren (Jakob v. Thybo) ser ud bagtil, som om han var gjort

efter Vimmelskaftet»; «Faldet i Ryggen er som Vimmelskaftet; Herrens Rumpe er Amagertorv». Men Holberg saa ogsaa endnu Gader som f. Eks. Vingaardsstræde, der kun var 9 Alen bred, Henrik Fyrens Gang, Smedens Gang, Ulkegade osv., der kun var mellem 4 og 5 Alen brede.[1]

Hvor Gaderne i det 16de Aarhundrede var smalle, og Husene byggede i tvende Stokværk, kunde Manglen paa Lys og Luft stundom blive følelig nede i Bunden af Gaden. Herfra set kunde Huse med fremspringende Overbygninger, Bislag og Karnapper tage sig ud som Siderne i en Brønd, der var ved at skride ud. Længselsfuldt søgte her Blikket Ridsen af blaa Luft for oven. At sligt ikke var ejendommeligt for Skandinavien alene kan ses af, at en samtidig Rejsende i England beretter, hvorledes Beboerne i Genbohusenes øvre Stokværk kunde række hinanden Haand over Gaden.[2]

Skønt disse Forhold næsten ganske er forsvundne fra Nordens Byer — Ildebrande har i saa Henseende været de bedste Hjælpere, — har dog enkelte Smaapartier hist og her undgaaet den almindelige Omdannelse og bevaret Udseendet fra hine Dage. Ingen By kan i denne Henseende lignes med Stockholm. I dens ældste Del «Staden», hvor hver Tomme Grund er kostbar, har man stadigt efter Ildebrande ladet Gaderne beholde en høj Grad af Snæverhed. Ved Vandring i disse «gränder» hensættes man derfor levende i det 16de Aarhundrede, vel er Husene i nyere Stil, Karnapper, Fremspring og Bislag mangle, men Bygningernes Højde frembringer en lignende Virkning, truende indsnævrer de Gadens dybe Spalte og ligesom lukker sig over En.

Hvad der imidlertid i hine Dage ofte maa have bødet paa Gadernes Snæverhed og stundom endog frembragt Indtrykket af noget Frit og Venligt, var Tidens Sans for Havedyrkning i Forening med dens Ulyst til Regelmæssighed. Husrækken laa sjældent i Linie, men snart traadte Bygningerne den i Forvejen snævre Gade altfor nær, snart veg de uventet tilbage og gav Plads for et Haveparti foran Huset. Kom saa hertil ikke faa ubebyggede Tomter fra sidste Ildebrand, hvor Ugræsset bredte sig mellem smuldrede Rester af Lervægge, kunde det Trykkende og Snævre et enkelt Øjeblik vige helt bort, ganske vist kun for lidt efter at melde sig med forøget Styrke.

Byernes Befæstning affødte altsaa en Mangel paa Plads, der ofte kunde indvirke paa Grundenes Form, Husenes Beliggenhed

og Gadernes Bredde; men samtidigt skabte den for hvert enkelt Hus en hidtil ukendt Frihed. Forsvaret var jo henlagt til Kredsen omkring Byen, de enkelte Boliger kunde da ryste alle disse trykkende Hensyn af sig, der tidligere havde budt dem hver især at være smaa Fæstninger. Døren behøvede ikke længer paa engang at være Aabning og dog fast Væg, sigte efter Panden paa den Indtrædende for samtidigt at spænde Ben for ham; fredeligt og uden Rænker kunde den nu indbyde til at træde indenfor. En anden Udgang kunde anbringes ud til Gaarden. Husets blokhusagtige Præg kunde bortfalde, Lysaabninger anbringes i Væggen mod Gaden, mod Gaarden for at fange Luft og spørge Nyt fra alle Kanter. Kort sagt, Boligen maatte under disse forandrede Forhold selv blive en anden. Den var traadt ind i en ny Verden. hvor det bekvemme og det smukke var det raadende.

Sambygnings-Forholdene. Hvis Beboerne i hvert enkelt af en Bys Huse vilde tillade sig de samme Friheder, som falde naturligt i den ensomt liggende Bolig, vilde inden kort Tid Opholdet i Byen være en Umulighed. Denne simple Sandhed har det krævet Aarhundreder at gøre indlysende; det 16de Aarhundrede var ikke kommet ret vidt i Forstaaelsen. I sit Hjerte gik man endnu ud fra, at alle offentlige Anordninger sigtende til Renlighed og Orden var ligesaa mange Indgreb i Enkeltmands Rettigheder og derfor burde overtrædes, saasnart man saa sit Snit. Samtidigt arbejdedes der fra oven troligt paa at afhjælpe de mange herhen hørende Onder. Disse to modsatte Strømninger paatrykte hele Tilstanden et ganske ejendommeligt Præg. Vi skulle i det Følgende søge at danne os et Indtryk heraf ved at betragte Gadernes Brolægning, deres Renligholdelse, Renovationsvæsenet, Kirkegaardsforholdene, Vandvæsenet og Gadebelysningen.

Den Skik at «brolægge» Gaderne er selvfølgelig af ældgammel Oprindelse. Færdselens Slid paa Jordsmonnet her maatte tidlig gøre en særlig Styrkning nødvendig. Maaden, hvorpaa dette skete, var imidlertid højst forskellig. I Danmark havde man lagt virkelig «Bro« paa Gaderne, idet man behandlede disse paa samme Maade som man den Dag i Dag i Norden gør en Vej over blød Grund fremkommelig: ved at lægge Træstammer Side om Side tværs over Vejen. Saadanne Planker, som hver enkelt Ejer eller Beboer

lagde paa Gaden ud for sit Hus, kaldtes «Brofjæle». Lidt efter lidt var Ordet Brofjæl herfra gaaet over til tillige retsligt at betegne Hjemmets Grund.[1] Da Træbrolægning ophørte, og Ordet dermed blev uforstaaeligt, afløstes det af det efterlavede Ord med lidt tilsvarende Klang «Bopæl». Hvor hurtigt Træbrolægning af de danske Gader efter dens Afskaffelse helt gik i Glemme, kan ses af et lille Træk som dette: I den gamle Folkevise om Kong Valdemar, der paa Dronning Sophias Tilskyndelse dræber liden Kirsten, opfordrer Dronningen ham i sin Forbitrelse til at lade Liget blot jordes under Brofjælene i Ribe, det er: kaste det ud paa Gaden. Dette Udtryk har Afskriveren i Karen Brahes (1657—1736) Samling ikke forstaaet. Træbrolægningen (Holtebroen) i Ribe bliver til «Holstebro» og «Ribebro».

Det mælte Dronning Soffi, hun tog saa paa:
I lægge det Lig under Holstebro.

I lægge det Lig under Ribebro,
Og hver Dag under min Gangers Sko.

Træbrolægningen deler iøvrigt her Skæbne med Kong Valdemar selv. Han kaldes i Afskriften for: Kong Ollemor.[2]

Træbrolægningen frembød flere Fordele. Den var blød at træde paa, ret grundigt dækkende og i en Tid, hvor Træ var saa billigt, nem at forny. Manglerne ved den bestod dels i dens Brandfare: naar større Ildløs udbrød, brændte Gaden med. Dette fik i en langt senere Tid f. Eks. Napoleon at mærke, da Moskow afbrændtes 1812. Dels var den et altfor villigt Skjul for Urenligheden. Man lagde i værste Fald Plankerne — de gamle eller nye — kun ovenpaa, dermed var alting godt igen. Uhumskheden var begravet, man gik glemsom og let som paa en Flydebro hen over, hvad Gaden gemte.

Det var da et overordentligt Fremskridt, da man efter sydlige Byers Eksempel bestemte sig til at lægge Stenbro i Gaderne. Selvfølgelig kendte man i Norden forlængst denne Fremgangsmaade for enkelte Husrums, f. Eks. Køkkeners og Badstuers Vedkommende. I København levede ved Midten af det 15de Aarh. en Per Brolægger, efter hvem Brolæggerstræde er opkaldt. Hans Søn, Jens Brolægger, blev Borgemester i København.[3] Kunsten var altsaa kendt nok, men offentlig Anvendelse deraf i det Store var noget nyt. Meget tyder paa, at det var den livlige Forbin-

delse med Holland, der gav Stødet, og at man omkring Aar 1500 for Alvor har begyndt at anvende Stenbro paa Københavns Gader.[1] For Bergens Vedkommende har vi den paalidelige og meget oplysende Meddelelse fra en omtrent Samtidig: «Bergens Gader blev først stenlagte udi Jørgen Skrivers Tid, da Christian II regerede. Aarsagen dertil var Sigbrit, en Borgerske i Bergen, som var Moder til Dyveke, som Kongen siden tog med sig til Danmark.[2] Sigbrit har næppe været mindre ivrig i Danmark end i Norge. Temmelig hurtigt trængte Skikken igennem i de danske Byer. Allerede ved Midten af det 16de Aarhundrede kunde det befales alle Købstæderne i Danmark at have deres Brolægning i Orden.[3]

Det er imidlertid udenfor al Tvivl, at det som hin Tid forstod ved Brolægning og endda god Brolægning var vidt forskellig fra, hvad vi forstaa derved. Vi skal da søge at klare os, hvad der var hin Tids Maal, og hvorvidt den naaede.

Saavidt man kan skønne, har Brolægningen i Nordens Byer gennemløbet tre Udviklingstrin. Det første Tidsrum strækker sig fra Aar 1500 til Midten eller Slutningen af det 17de Aarhundrede. I denne Tid gik der to Rendestene, en langs hver Husrække, i en Afstand fra Husene af et Par Alen. Stykket mellem Husene og Rendestenen kaldtes «Fortaa», tilhørte hyppigt Husets Ejer[4] og var belemret med Træskure, Bislag, Trappetrin, Bænke eller Træer og altsaa ikke egnet til Gangsti. De Gaaende søgte derfor ogsaa ud til Gadens Midte, hvor en Række større, flade Stene, de saakaldte «Borgemesterstene»,[5] afmærkede, hvor der var bedst at træde. Denne Ordning passede vel til Tidens Behov. Langs Fortovet var der ikke godt at gaa for Tagdryp, midt ad Gaden var derimod det fredeligste Sted, man mødte kun sjældent Vogne, hvad man her havde at vogte sig for var blot andre Fodgængere samt Straalerne fra de fornemme Hustages drageformede Spyhuller.

Men alt som Vogne blev almindeligere, ophørte Gadens Midte at være bekvem for Gaaende. Samtidigt tiltog det Offentlige sig en større Myndighed over de private Fortove, det forbødes (i København Aar 1683)[6] at bygge Huse med fremspringende øvre Stokværk, Karnapper og Udvinduer, og vel omtrent paa samme Tid blev Tagrender mere og mere almindelige. Fortovene blev da Fodgængernes naturlige Plads. I Tidernes Løb havde de højnet sig, «Borgemesterstenene» i Gadens Midte dannede nu dens laveste Del, den fælles Rendesten. Denne Ordning: aaben Rende

sten i Midten, Fællesbane for Fodgængere og Vogne lige op til Husene var da det 18de Aarhundredes Mønster for en ret Brolægning. Endnu i Aaret 1820 var Bergens Hovedgade brolagt paa denne Vis,[1] og den sidste Stenbro af denne Slags afskaffedes først i København efter det 19de Aarhundredes Midte.[2]

Ulemperne for Fodgængerne ved denne Ordning, der ikke ydede dem noget sikkert Tilflugtssted mod Vogne, maatte imidlertid blive altfor følelige, jo mere Færdselen i Gaderne tiltog. Allerede omkring Aar 1770 indførtes derfor paa Københavns Østergade en ny Anlægsmaade,[3] der væsentlig er den samme, som nu har sejret hele Norden over: To Gangstier alene for Fodgængere anbragtes langs Gadens tvende Sider[3] forsynede med Fliser og skærmede i Begyndelsen ved Afvisere, senere ved den nu atter tvedelte Rendesten, der dyb og bred paa engang maatte tjene som Afløbsrende og Fæstningsgrav. Benævnelsen for disse Gangstier *trottoir,* der pegede hen paa, hvorfra den nye Skik var laant, afløstes i Danmark hurtigt af det gamle Navn for den Del af Gaden, hvorpaa de anbragtes: «Fortov».

Det 16de Aarhundredes Brolægning har da altsaa hørt til den første af de tre her omtalte Arter, med Gangsti midt paa Gadens Rygning og to Rendestene paa Grænsen af Gadens og Husejerens Grund. Betegnende for, hvor Husejerens Grund stoppede, er den Befaling, der udstedtes angaaende de svenske Fanger, som under Syvaarskrigen fordeltes til Viborg, Lemvig og Varde: Det forbødes dem strengelig «at udgaa over Rendestenen.»[4]

Hvis denne Brolægning havde været som den burde, kunde den have tilfredsstillet tarvelige Fordringer og afgivet en daarlig Kørevej men en ret god Gangsti henad Gadens Midte. Men Ulykken var, at man trods al Anstrengelse og alle Udgifter dog kun opnaaede et meget uheldigt Resultat. Man arbejdede og tumlede nok. Da Københavns Gammel Torv saaledes i Anledning af Frederik den Andens Kroning skulde omdannes til en Rendebane, kørtes der ikke mindre end 930 Læs Brosten derfra og lige saa mange samt 767 Læs Brosand tilbage.[5] Da Helsingør i Aarene 1584 og 85 begyndte paa at lægge ny Bro, slæbtes der henved 3000 Læs Sand og henved 2000 Læs Kampesten op i Gaderne;[6] Arbejdet og Udgifterne vedblev de følgende Aaringer, men lige meget synes det at have hjulpet. Grundfejlen var, at man overlod det til hver enkelt Husejer at besørge sit Stykke Gade brolagt;[7] hermed var det engang for alle givet, at Stenbroen

maatte blive ujævn. Klager over slet Stenbro med «slemme, snavsede Putter og skidne Huller»[1] var derfor stadigt Omkvædet paa Regeringens Breve til Købstæderne. Regeringsraaderne gav i Aaret 1589 følgende, kun lidet tiltalende Skildring af Brolægningen i København: «Fast allevegne i Byen er Gaderne og Stenbroen meget ujævne, saa at paa den ene Side er der højt og paa den anden lavt, somme Steder ogsaa en Sten eller flere liggende over hverandre, saa at man med stor Besværlighed maa fare derover, undertiden ogsaa Vogne sønderbrydes, naar den ene møder den anden og maa vige hverandre i saadan ujævn Vej».[2] Et af de mest pudsige Udtryk for ond Magistrats-Samvittighed i saa Henseende afgaves af Helsingørs Borgemestre og Raad Aar 1577. De havde i Anledning af Christian den Fjerdes Daab indbudt Kongen, Hertug Ulrik af Meklenborg, Hertug Hans og flere til Frokost paa Raadhuset, men først for silde kom de til at tænke paa, at Gaderne var saa opkørte, saa «fulde af Sumpe og Urensel», at man ikke kunde være bekendt at byde Fyrsterne saadan Vej at ride paa. Her var gode Raad dyre. Man fandt imidlertid paa en Udvej. I en Fart kørtes Masser af Sand paa de Gader, der førte til Raadhuset, Rendestene, Sumpe, Huller, alt fyldtes til, saa at det hele Spørgsmaal for en kort Stund blev bragt ud af Verden.[3]

Ved denne festlige Lejlighed blev altsaa Stenbroen skjult, ellers kunde man som Regel gaa ud fra, at det kun var ved festlige Lejligheder, at den blev blottet. Til daglig Hold dækkedes den nemlig af et eget Lag, hvis fortsatte Dannelse blot kortvarigt afbrødes hver Helligaften. Denne Dannelse, som Gadernes Renligholdelse i vor Tid umuliggør, er et af de mest betegnende Træk i Datidens Byforhold.

Man tænke sig Gader, gennem hvilke Byens Kvæg ofte gentagne Gange om Dagen blev drevet. Man huske fremdeles Befolkningens Hang til at betragte Gaden som den Plads, hvor man med fuld Ret henkastede Alt, hvad man ikke ønskede at beholde i Huset, Affald, Aske, gammelt Halm, Aadsler og hvad værre var. Man forestille sig endelig denne Blanding af en Flyttedagsbunke og en Mødding hvilende ikke paa en jævn Stenbro med Hæld i Rendestenen, men paa en Stenbund med Huller og Sænkninger paa urette Steder, saa vil man forstaa, hvilke Landkort en Skyl-

regn her kunde skabe med Fastland, flydende Øer, Malstrømme og stille Sumpe, man vil fatte Faren i Gadens nedre Egne, naar Floden steg forsat med Gaardenes brunlige Tilløb, og man vil lære at indse, hvor betænksomt det var under slige Forhold at lægge Stenbroen med en Revle midtvejs for Fodgængere.

Regeringen søgte efter Evne at bekæmpe Ondet. Kom det blot an paa Forordninger og Lovbestemmelser, vilde Nordens Byer have kunnet kappes i Renlighed med selve de hollandske. Men Ulykken var, at Lovene ikke blev efterkomne, gamle Vaner var ikke saaledes at bryde. I de danske Love lader sig ligesom spore en svag Erkendelse af det haabløse i Kampen. Det er Lovene, der maa give efter. Medens Christoffer af Bajern endnu i Aaret 1443 frejdigt forlangte, at Gadeskarnet i København skulde skaffes bort hver tredie Dag,[1] tillodes det ved Aarhundredets Slutning, at Gødning og anden Urenlighed maatte blive liggende i Gaderne, til Vognmænd borttog det hver Fredag.[2] Denne sidste Stilling, Gadernes Rensning engang om Ugen, søgte man saa at holde igennem det 16de Aarhundrede. Men der er næppe nogen Tvivl om, at det kun var under Christian den Andens og Sigbrits kraftige Styrelse, at den virkelig blev gennemført. Det var sikkert et stort Misgreb, at Christian den Tredie og Frederik den Anden opgav den tidligere Fremgangsmaade at gøre Vognmændene ansvarlige for Skarnets Bortførelse[3] og overlod det til hver enkelt Husejer at besørge det bortkørt.[4] Herved aabnedes Døren for et Utal af Undskyldninger, skyden Skylden paa Naboen osv., som Sagen selv kun lidet var tjent med. Der ligger derfor vistnok en skjult Indrømmelse til Fortiden i et Hjertesuk som dette af en af Christian den Tredies betroede Mænd: «Havde Sigbrit blot indskrænket sig til at være Gadefejerske, saa havde hun været en nyttig Kvinde, thi man trænger endnu til en saadan i Stæderne i Danmark».[5] Men der laa desværre en kun altfor aabenbar Indrømmelse til Samtiden i Helsingørs Magistrats Bestemmelse af Aaret 1574, hvori det tillodes, at en Mødding, som laa paa Ens eget Fortov «Ingen til Fortræd», nok maatte blive liggende der i 14 Dage.[6]

Alt kunde endnu være gaaet nogenlunde, hvis disse Bestemmelser, selv med deres yderste Indrømmelser, blot var blevne gennemførte. Men dette var meget langt fra Tilfældet. Et Par Eksempler vil overbevise os. To Aar efter hin Indrømmelse i Helsingør maatte Magistraten anmode Borgerne om dog i det mindste

at holde det Stræde i Orden, hvorigennem Kongen plejede at ride. Aar 1579 fandt man paa at anbringe Skarnet omkring Byens Kilde. Efterat der længe forgæves var blevet advaret og formanet, skred Magistraten i Aaret 1582 til at true med Formuesfortabelse enhver, der ikke inden næste Lørdag havde gjort sit Stykke Gade rent. Aar 1591 groede Møddingerne over Gaden.[1]

Ved Aarhundredets Midte klagede Kongen over, at ingen kunde komme frem for Urenlighed i Gaderne i de fynske Købstæder.[2] Aar 1563 kørte Trandrup Bønder 80 Læs Møg af Torvegade i Skelskør.[3] Først i Aaret 1584 fik Københavns Spildevand Afløb gennem Volden, tidligere havde det faaet Lov til at staa og forsumpe langs denne.[4] Herfra skrev Talemaaden sig: «det stinker som Rendestenen ved Mønten», en Talemaade, der efter senere Vidnesbyrd endnu lod sig anvende paa de fleste af Byens Gader.[5] Men med særlig Betænkelighed forestiller man sig dog Tilstanden i det værste af Stræderne, Skidenstræde — den Plet, hvor Eftertiden har ladet Krystalgade og Fiolstræde mødes,[6] — naar man hører, at der fra et andet af Københavns Stræder endnu i Aaret 1678 kunde bortføres en Mødding, «som i nogle Aar var bleven samlet», paa ikke mindre end 214 Læs.[7]

Under saadanne Omstændigheder vægrer Tanken sig næsten ved at forestille sig Tilstanden i de til slige Gader stødende Gaarde. Man har nok, naar man hører, at Professor Albretsen i sin Gaard i Sct. Pederstræde i København fik alene af nogle «Kjærlinger» i Nabolaget indkastet saa stor en Bunke Skarn, at den ved Bortkørslen udgjorde mindst 24 Læs.[8] Og Undtagelserne er fuldt saa betegnende som Reglen. Det oplyses saaledes i et Kongebrev af 1591, at Middelfarts rigeste Borger i 30 Aar har brugt at kaste al Urenlighed fra sin Gaard ud i en Gyde, kaldet Mørkegyde. Magistraten har nu forment ham dette. Men da saavel den afdøde Konge som den unge Christian den Fjerde altid har plejet at tage ind hos ham, naar de kom til Middelfart, og det er at befrygte, hvis Gyden formenes ham, at Kongens Ophold i hans Gaard skal blive «ubekvemmeligt for Stank og anden Ulejlighed», saa tillades det ham — fremdeles at blive ved, som han altid har gjort, og Magistraten har at sørge for, at han beholder sin Plads i Mørkegyde.[9]

Skulde vi bruge et stærkt Udtryk om hin Tids Gader, kunde vi sige, at de tog sig ud ikke som Gader, men som Svinestier. Datiden vilde ikke have taget os dette Udtryk ilde op, den gik selv videre, den holdt virkeligt Svin i dem.

Vidste man ikke bedre, maatte man antage dette for et blot enestaaende Tilfælde, maaske kun en slet og ret Folkevittighed. Men det bekræftes fra altfor mange Sider. Det er ikke alene Helsingør — hvis indre Forhold vi paa Grund af de opbevarede, mærkværdige Tingbøger kan forfølge næsten fra Uge til Uge — der godtgør os Sandheden heraf, det samme fandt Sted i København, Odense, Aalborg[1] og vel altsaa i alle Købstæder. Kun om én By i Norden ved vi med Sikkerhed, at den dannede en hæderlig Undtagelse i denne Henseende, det var Stockholm.[2]

Regeringen udstedte Brev paa Brev imod denne Uskik, men ved Aarhundredets Slutning maatte Svinene dog nærmest betegnes som den sejrende Part. Af de fire os bekendte Stillinger havde de endnu uomtvisteligt de tre inde.

Felttoget i København indledede af Frederik den Anden, idet han Aar 1564 forbød Svinene Adgang til Nicolai Kirkegaard.[3] Tolv Aar efter skred han til at udstede Forbud mod overhovedet at holde Svin i København, være sig i lukket Sti eller paa aaben Gade.[4] I deres Nød synes Svinene at være udvandrede til Markerne udenfor Byen. Ogsaa her ud forfulgte imidlertid Kongen dem, og Aar 1585 udstedtes der et Brev mod alle de ulovlige Svin, der gik og gjorde Skade paa Stadens indhegnede Marker; de erklæredes for at være forbrudte til Kongen og Byen.[5] Denne Haardhed havde imidlertid den modsatte Virkning af, hvad der tilsigtedes. Forfulgte allevegne trængte de paany ind i Staden. Der er en egen Bitterhed i det Kongebrev af 1587, hvori Frederik den Anden maa tilstaa dette; han klager over Modvillie og Foragt og skærper Straffen for at holde Svin til den betydelige Bøde af 40 ℔. Vove Borgemestre og Raadmænd at se igennem Fingre med Nogen, skal de selv betale denne Bøde og desforuden stande til Rette for Modvillighed imod Kongen.[6]

Det er unægteligt et stærkt Stykke, at der ovenpaa sligt et Forbud endnu skulde være Mulighed for at holde Svin i København. Regeringens egne Ord tvinger os imidlertid til at antage det. Det sidste Kongebrev derom i det 16de Aarhundrede (1596) maler os Svinenes Sejr med tydelige Farver, naar det hedder: «Vi komme i Forfaring, at denne vor Forordning fast ringe agtes».[7]

I Aalborg sluttedes der ved Aarhundredets Midte en Vaabenstilstand, der ubetinget var til Svinenes Fordel. Svin maatte ganske vist kun gaa paa Gaden, naar Hyrden drev dem frem eller tilbage. Men opsnappedes der noget vandrende til urette Tid, havde det ikke sit Liv forbrudt, men kunde indløses mod 1 ß i Løsepenge. Forligets mest fordelagtige Punkt var dog sikkert det, der tillod nykøbte eller syge Svin samt en So med Grise, der var for spæde til at vinde med Hyrden, at gaa helt uforstyrrede paa Gaden. Det maa anses for utvivlsomt, at ethvert Svin, der fremtidigt antastedes, vilde blive paastaaet at være nykøbt, sygt eller endnu i den umyndige Alder.[1]

I Helsingør endelig havde man anlagt Svinestier paa selve Gaden eller rettere paa de private Fortove, hvor afdelte Rum under Vinduer og ved Døre paa engang tjente Svinene til Hjem og Husets Beboere som Skarnkiste.[2] Dette medførte egne Forhold. Da Husenes Beboere i Aaret 1571 under en Kvægpest greb til det naturlige Middel at «dænge» de selvdøde Svin ud paa Gaden, styrtede disses Kammerater sig over de døde, aad dem op og forplantede saaledes Stank og Smitte over hele Byen.[3]

I Helsingør gik Svinene angrebsvis til Værks. Da Frederik den Anden engang kom ridende for at se til Bygningsarbejderne paa Kronborg, styrtede en Flok frem mellem Rytterne og gjorde Kongens og Hofsindernes Heste sky.[4] Følgen blev, at Lensmanden efter kongelig Befaling lod forbyde alt Svinehold i Helsingør, de skulde fremtidigt holdes i Skovene, og denne Befaling forkyndes fire Gange til Tinge og fra Prædikestolen.[5] Til Svar besatte Svinene Møddingen og enkelte andre Punkter paa Kronborg.[6] I sin Forbitrelse udstedte den nye Lensmand Befaling til, at hvert Svin, der grebes paa Kronborgs Grund, skulde være forbrudt, miste begge Ørene og drives til Esrom.[7] Samtidigt optoges Kampen med fornyet Kraft i Byen. Øvrigheden lod igen Forbud udgaa, og det befaledes Bytjenerne at drive alle løse Svin til Hospitalet, hvor de paa lignende Maade skulde mærkes og ikke tilbagegives deres Ejermænd.[8]

Men intet syntes at kunne bide paa denne Race. Svinene sluttede Forbund med Byens lavere Befolkning, der paa tusinde Maader hindrede Bytjenerne i Jagten og hujende hjalp de firbenede Flygtninge. Forgæves truede Øvrigheden disse Hjælpere med Natteophold i Byens Kælder og, hvis det var Næringsdrivende, med Tab af Formue og Borgerskab.[9] Svinene holdt deres

Stillinger i Skarnkisterne under Vinduerne. Aar 1581 hed det om dem, at de «løb i hver Mands Dør», samme Aar gav Byens tidligere Borgemester og mest ansete Mand «klageligen tilkende, at baade paa Toldboden saa og i hans egen Gaard er sligt Overløb med fremmede Svin, at ikke Maade er».[1] Aar 1585 gik deres Uvæsen saa vidt, at de gravede Lig op paa Kirkegaarden.[2]

I sin Nød overdrog da Regeringen Jagten til en ny Myndighed, Skarpretteren, med Løfte om, at han maatte beholde alt, hvad han kunde fange.[3] Hermed var Kampens Skæbne afgjort. Thi nu var der da ingen Tvivl om, hvilken Part enhver ærlig Mand skulde holde med, de uskyldige Svin eller den af Samfundet udstødte Bøddel. Fra nu af maatte Jagten mislykkes, den sank ned til et Led i den offentlige Moro. Ingen Tilskuer var saa adstadig, at han jo ikke hjerteligt lo, naar det lykkedes Vildtet i kort Galop gennem det sprøjtende Søle at undfly sin Efterstræber. Det første, vi høre om i det følgende Aarhundrede, er derfor ogsaa, at Svinene fremdeles boede i Skarnkisterne.[4]

Med Rette kunde man spørge, hvor slige Tilstande dog var mulige under iøvrigt nogenlunde civiliserede Forhold. Svaret ligger nær. I en Tid som hin, hvor Olden var en Hovedindtægt for Landet, kunde man længe nok forbyde Svinehold; for Alvor vilde dog ingen falde paa at afskaffe det. Det er derfor ogsaa ret betegnende, at samtidig med, at Frederik den Anden forbyder Folk i København at have Svin, overtræder han selv Forbudet ved at holde dem paa Slottet.[5] I Skovene hørte Svinene nødvendigvis til. Men i saa Fald maatte de ogsaa opdrættes af Ejerne, indtil Olden kom; med andre Ord, kun det halve Aar kunde man med Rette forlange, at de ikke skulde træffes hos deres Ejermænd inde i Byen. For Helsingørs Vedkommende blev Vanskeligheden yderligere forøget derved, at den just paa denne Tid udvidede sig stærkt og derfor næppe har haft sine Stakitter i tilbørlig Orden. Skulde da Svinene — som foretrak det hyggelige Ophold i Staden for det uvante Liv i Skoven — virkelig holdes borte, kunde det kun ske ved at besætte alle Adgangene til Byen, en Forholdsregel, som en derom nedsat Kommission af Borgere ogsaa foreslog,[6] men som af mange Grunde ikke blev bragt i Anvendelse.

Foruden de Væsner, som vi hidtil har omtalt, Mennesker, Drifter af Kvæg og de løsgaaende Svin, færdedes endnu en Skare paa Gaderne, der først gav dem det rette Liv. Det var ikke

Fjerkræet fra Gaardene, der uforvarende slap derud, disse som hine hørte andensteds hjemme og havde, om de ønskede det, dog Tag over Hovedet. Men Gadens egentligste Beboere, hvis Hjem alene var Gaden, var alle de herreløse Hunde.

Disse maa have været en af Datidens største Plager. Opfødte i Skarn, levende af Affald og Aadsler strejfede de hjemløst om, tilstede overalt, hvor der var noget paa Færde. Uden Venner, i Kamp mod alle, udlærte fra Barnsben forenede de Rovdyrets Snildhed og Kraft med den tamme Hunds Dristighed.

Intet Under da, at man forfulgte dem efter Evne, og at Striden blev varm. Ogsaa her nødtes man til at overlade Mestermanden Anførslen, hans Hverv blev imidlertid lettet ved, at den offentlige Mening i dette Tilfælde delvis var paa hans Side. Enhver, hvis Kvæg var blevet skambidt, eller hvis Andagt forstyrredes under Gudstjenesten af Hundene, der sloges i Kirkens Baggrund,[1] indsaa Nødvendigheden af, at der skredes ind.

Som sædvanligt kender vi bedst Forholdene i Helsingør.[2] Her forbødes det under Mulkt af fire Kroner og to Nætters Ophold i Stadens Kælder at give Hundene Tilhold.[3] Mestermanden erholdt for hver Hund, han kunde fange, i Begyndelsen 50 Øre, senere kun 25 Øre, men tilsidst endog en Krone.[4] Vi kender Udbyttet af hans Jagt i enkelte Aaringer. Aar 1582 dræbte han i Tidsrummet fra den første September til den 16de Oktober 175 Hunde, Aaret efter i samme Tid 185 og det følgende Aar 160.[5] Betegnende for Kampmaaden er, at han ikke maatte ihjelslaa nogen Hund inde i privat Mands Hus; men forsvarede Beboerne Døren og vilde ikke udjage det indslupne Dyr, havde han Ret til at kræve Byfogdens Hjælp.[6] Endnu i Midten af det 19de Aarhundrede vedligeholdtes Rakkerens Hundejagt i København.

Man søgte at udrydde Hundene, og dog dannede de et nødvendigt Led i Datidens Byforhold. De havde overtaget den Gerning, som Beboerne undslog sig for: at holde Gaderne rene. Ligesom Gribbene i Sydens Byer udgjorde de det egentlige Ordenspoliti og fjernede flinkere end de sorgløse Borgerfolk Aadsler og Affald. For at forstaa deres Nytte behøver man blot at mindes, hvorledes det dengang var Skik at have Slagterierne indenfor Byen.[7] Hvad der ved disse gik til Spilde, var nok til at mætte en hel Flok Hunde og endda farve Rendestenene i en vid Omkreds.

Gadernes Belægning paavirkede flere Sanser end Følelsen og Synet. Medens den ganske vist befriede Øret for Lyden af Vogntummel, angreb den til Gengæld Lugtesansen des mere. Fra Tøbruddet om Vaaren indtil Hundedagene var Stanken i jævn og stadig Stigen og kunde tilsidst naa en faretruende Styrke. Hertil bidrog i ikke ringe Grad Datidens ejendommelige Renovationsforhold.

Fra den Tid, man flyttede sammen i Byer, havde Trangen til et særskilt Sted, hvor Mennesket kunde være i Enrum, gjort sig gældende. I det 16de Aarhundredes Byer var denne Trang i Almindelighed imødekommet. Kun de fattigst stillede levede endnu i Naturtilstand; hos alle velstaaende derimod vidnede Tilstedeværelsen af Smaahuse om en fremskreden Kultur. Benævnelserne paa disse — der i Tidernes Løb har vekslet og efter at have opbrugt Modersmaalets og fremmede Sprogs Betegnelser for det Stedlige og Tilbagetrukne i vore Dage er begyndt at forgribe sig paa Klædedragt og Talord («Toilette», «X», «00») — var i det 16de Aarhundrede i frodig Vækst. De danske Navne synes allerede at have lydt simpelt: «Hemmeligt Hus», «Hemmeligheden», «Lillehuset». Ikke bedre gik det det tyske «Hysken». Finere lød de fremmede, enten det lærde «Locus privatus» eller de svagt fordanskede «Privet», «Secret». Det bibelske «Pilatus» synes i Firserne i det mindste at have haft god Klang i Danmark.[1] Det kom fra Tyskland, hvor alt Luther i Enkelthederne havde udmalt, hvorledes han Blad for Blad ofrede sine Modstanderes Skrifter til Pilatus.[2] Benævnelsen «Paven» trængte senere op til Norden, hvor den særlig i Sverig fra Trediveaarskrigens Tid vandt sikkert og langvarigt Fodfæste. En gammel Fordring til slige Huse, at de skulde være anbragte over rindende Vand, havde paa de fleste Steder forlængst maattet opgives. Et Minde derom bevaredes endnu i København i «Hyskenstræde», oprindeligt Navnet paa en Gyde, der førte ned til saadanne Smaahuse ved Stranden. Da Gyden senere bebyggedes, beholdt den, trods Beboernes Modstand, sit uheldige Navn, og dette har holdt sig indtil vore Dage, medens den oprindelige Betydning efterhaanden er gaaet i Glemme.[3]

Den Omsorg, der viedes disse Huse, var meget forskellig i de nordiske Lande. Sverige synes afgjort at have staaet højst. I Stockholm var det saaledes Skik at have særskilte Bygninger for hvert Køn,[4] ligesom man i dette Land i det hele stillede

store Fordringer til Stedets Anseelighed, gaaende ud fra den ejendommelige Forudsætning, at det burde paa samme Tid kunne huse flere i Selskab.[1] I Danmark og Norge synes man at være gaaet til en modsat Yderlighed og, ledet af en vis blufærdig Magelighed, at have gjort det hele saa forsvindende som muligt. Da Spørgsmaalet imidlertid ikke ved et Magtsprog lod sig fjerne, fremkaldtes herved Følger af en meget betænkelig Natur.

Jo mere begrænset Pladsen var, og jo mindre der gjordes for Stedets Hygge, des ubehageligere maatte det blive for sine Omgivelser. Kom saa hertil Tidens Mangel paa Renlighed, paa dette Omraade endog godkendt og fredlyst af den gængse Fordom, at der heftede Skam ved her at sørge for Renligholdelse, vil man forstaa de Ulemper, som maatte opstaa. Ikke engang de tarveligste Fordringer, som Loven opstillede, at slige Huse skulde være opførte en Alen fra Gaden og nærmeste Nabo samt forsynede med et Hul i Jorden, blev alle Steder opfyldte.[2] Fredede som offentlige Onder, som det ansaas for usømmeligt at søge afhjulpne, laa da disse Smaahuse Staden over, hver især et Midtpunkt for Stank og Bidragyder til Gadesnavsets mest uhumske Bestanddele. Kun een var lovlig Tilsynsmand og Enehersker over dette Udskud blandt Bygningerne, det var Genstanden for den offentlige Foragt, Bøddelen. Datiden saa i hans Person kun det modbydelige Udtryk for al hans Gernings Urenhed; Historien skylder ham det Vidnesbyrd, at han paa disse sine egne Enemærker var en mild og lidet nøjeregnende Herre.

Der er noget fristende i det Tankeeksperiment, hvorledes vel et Menneske fra Nutiden vilde have baaret sig ad, hvis han var bleven stillet lige overfor slige Forhold. Vi kan delvis faa Spørgsmaalet besvaret ved at se, hvorledes det gik Udlændinge, der vante til andre Tilstande i Hjemmet omplantedes paa nordisk Grund. Intet er i saa Henseende saa oplysende som den Skæbne, der ramte en Hollænder ved Navn Bernt i Helsingør. Da han forgæves havde bestræbt sig for at holde sin Gaard saa ren, som Skik og Brug var i hans Fædreland, og han i saa Henseende helt svigtedes af Øvrigheden, skred han tilsidst til Selvtægt og lod paa egen Haand Grunden rense under det lille Hus. Hermed var hans Skæbne afgjort. Som en Løbeild gik det over Byen, og alle som én holdt man paa, at sligt burde ikke taales, men den Paagældende udvises af Staden. Hollænderen var imidlertid ikke til Sinds at vige blot for den offentlige Mening, og,

selv da en af Borgemestrene tilkendegav ham, at han havde at fortrække, vægrede han sig, med mindre han fik klart og tydeligt beskrevet, af hvad Aarsag Byen blev ham forment.

En saa dyrisk Adfærd parret med slig skamløs Frækhed fortjente offentlig at stemples med sit rette Navn. Højtideligt sammenkaldtes derfor alle Borgerne til Tinge, og i Bernt Hollænders Nærværelse forelagde Borgemestre og Raad Forsamlingen det Spørgsmaal, om den, ovenpaa hvad der var sket, vilde tilstede ham fremdeles at være Borger i Staden. Da viste Forsamlingen, at den rette Aand endnu var raadende, med ædel Selvfølelse istemte Alle: «at de for ingen Del vilde samtykke ham til Medborger efter saadan Handel, hvorved han var falden i Rakkerens Embede og havde gjort sig selv til Rakker». Folkets Dom var afsagt, Borgemestre og Raad vendte sig mod Forbryderen, bød ham at pakke sig ud af Byen og tilføjede haanligt, «at dersom han vilde have Aarsagen beskreven, skulde det ham gerne meddeles».[1]

Folk i Almindelighed var da stillet overfor tre Muligheder, der, hver paa sin Vis, var lige ubehagelige. Man kunde som hin Hollænder tage sig selv til Rette. At dette ikke har været ganske sjældent i København, og at man har været temmelig hensynsløs med, hvor man anbragte det Bortskaffede, kan ses af følgende strænge Forordning af 1647: «Befindes nogen udi Bøtter, Ballier, Spande eller i anden Maade Menneskeskarn at udbære eller udbære lade og det i eller ved Stranden, paa Torvene, ved Volden eller paa andres Fortov at henkaste, bør saavel den, der lader det bestille, som den, der overtager sig det, første Gang paa det højeste straffes. Sker det oftere, skal de agtes for Folk, som Natmanden falder i Bestillingen og længer ej lides i Menigheden».[2]

Vilde man ikke paa Grund af saadan Selvtægt udstødes af Menigheden, havde man da kun Valget mellem et af to. Man kunde enten lade alt forblive i Gaarden. Dette lod sig udføre ved at lade det Underjordiske være en dyb Brønd, kringsat for oven, for at hindre Udskriden, med f. Eks. et stort Vinfad. Naar Gruben ikke kunde rumme mere, kastede man den saa en Nat til, thi «sligt var groft Arbejde, der skete hemmeligt». En ny underjordisk Hule gravedes tætved, et nyt Vinfad nedsattes, og hele det lille Hus flyttedes hen over sin nye Rede.[3] Naar det store Hus'es Beboere vaagnede næste Morgen, saa de med

Undren, at det lille i Nattens Løb havde flyttet sig nogle Hanefjed. Paa denne Maade kunde en Gaard lidt efter lidt punkteres med gemte og glemte Hemmeligheder, der kun paatrængte sig Erindringen, naar Sommervarmen blev for stærk eller Brønden fik Nys om dem.

Eller ogsaa kunde man, naar Nøden krævede, paakalde Natmandens Hjælp til at faa Stedet behørigt renset. En Regning for sligt Arbejde, udført i Studiegaarden i København 1621, giver et levende Billed af de dermed forbundne Ulemper. Historien varede fire Nætter og kunde sikkert sanses ogsaa om Dagen. Der bortkørtes nemlig ialt 131 Læs. «Natsvenden» havde nedrevet «et Privet med Skillerum, Døre og Stole», hvilket kostede 3 Daler 16 ß at faa istandgjort. Med Drikkepenge kostede det øvrige Arbejde ialt den ret betydelige Sum 34 Dalere 11 ß. De eneste, der synes at have befundet sig rigtig vel, var »Natmesteren» og hans «Natsvende». De spiste bravt alle Nætterne og drak i de første tre Nætter 76 Potter Øl, og «nok en Nat 92 Potter».[1]

Vi har betragtet Gadernes og Gaardenes Tilstand, kun et Punkt indenfor Byernes Omraade staar endnu tilbage at undersøge nærmere: de store Rum, som indtoges af Kirker og Kirkegaarde. Her, om ellers noget Sted, skulde man vente at træffe Spor af Orden og Fred, Udtryk for den Ærbødighed og gavmilde Forsorg, som Datiden viede sine Helligdomme.

Disse Følelser var umiskendeligt tilstede, men de gav sig blot andre Udtryk, end vi er vante til, ytrede sig i Bygningernes Udstyr, Gravmindernes Pragt, men lod haant om hvert Hensyn til Renlighed og Sundhedskrav. Forholdene var ikke heldigere i de Dødes By end i de Levendes.

Kirkegaardene gjorde derfor et højst uhyggeligt Indtryk. Gravene fededes ikke, nedtrampede eller bevoksede med Ugræs tjente de til Legeplads for Byens Ungdom, Fristed for Svin og Hunde, Alfarvej for Kørende og Ridende. Om Nikolaj Kirkegaard i København hører vi saaledes, at Svin og Fæ fortrinsvis holdt til dér, enhver kørte og red uhindret derover, og lidt efter lidt var den bleven til et Midtpunkt for alskens Nødtørft, samtidigt med at den tjente til Tømmerlager og Tilhugningsplads for

Byens Huse.[1] Frue Kirkegaard i København maatte renses af Rakkeren et Par Gange om Aaret.[1a] Om Helsingørs Kirkegaard berettes der, at Faar, Geder og Hunde tumlede sig der, og Svinene drev det endog til at oprode Lig.[2] Og det er omtrent samme Indtryk, man faar, naar man gør Modprøve og hører, hvorledes Biskop Palladius beskriver en Kirkegaard, som den burde være: Ingen Gødningsplads for Byens Kvæg, Hyld og Nælder fjernede, Græs over alle Grave med Høslet en to, tre Gange om Sommeren.[3]

Langt uhyggeligere var dog det Indtryk, som man modtog ved at træde ind i Kirkerne selv. Det var ikke Pragten, det skortede paa. Rigt, næsten altfor overfyldt tog det hele sig ud med Gulvets Vrimmel af Ligstene, de høje, snirklede Stolestader, Væggenes spraglede Dække af Mindetavler, Vaabenskjolde[4] og Epitaphier. Det laa heller ikke i den besynderlige, verdslige Brug, der stundom gjordes af Kirkerne, som naar man t. Eks. i Helsingør plejede at tilhugge Kanonlavetter i en af dem,[5] eller andre Steder ophængte Vinteren over Sejl og Skibsredskaber under Loftet, og kørte med Hest og Vogn ind i Kirken for at læsse dem af eller hente dem.[6] Men det uhyggeligt betagende laa i den Luft, der slog En i Møde, saa saare man aabnede Døren. Det var et Pust fra Graven, en Liglugt, der ikke lod sig fortrænge hverken af Træk eller af Slud. Strømmende ud fra Sideskibenes Kapeller, stigende fra Korets Omgang, piblende frem under Gulvets Ligsten, gennemtrængte den forpestende alt og lagde sig kvælende over alle dem, Gudstjenesten samlede herinde.

Paa intet andet Omraade har Slægt efter Slægt gjort saa dyrekøbte Erfaringer som paa dette. Skønt Kendsgerningerne raabte, er enhver Tid bestandig paany gaaet ud fra det samme: Hvad Kirken erklærer for rigtigt, kan umuligt af Sundhedshensyn være forkasteligt. Næppe er dog nogen Slægt bleven stillet paa saa tung en Prøve i saa Henseende som hin.

Thi hvad kunde vel være skønt og trøstende som den Tanke, at det, som Døden adskilte, samlede atter Kirken? Derude i Livet stod den Hedengangnes Plads tom, men herinde i Guds Hus var man ham atter nær. Gudstjenesten fik under slige Forhold en ganske egen, dyb Betydning. Fredende og skærmende klang Orgeltonerne hen over de Forudgangnes Hvilested, en usynlig Menighed, talrigere end den, der fyldte Stolestaderne, befolkede dette Sted, og — hvo kunde vide det? — lyttede maaske

til Ordets Forkyndelse. Dødens Brod var brudt, Graven var kun Kirkens rige Moderskød, der engang atter skulde oplades, Kirken selv var Værn og Borgen for, at det Forkrænkelige skulde vorde iklædt Uforkrænkelighed.

Hvor fattigt ja næsten forargeligt var det saa ikke at tænke sig dem, der jordedes paa Kirkegaarden! At graves ned som et andet dødt Dyr, at ligge derude i Storm og Plaskregn fjernt fra Menighedens Sang og Kirkens Ly, at opløses og maaske engang kastes væk med et Par Spadestik! Hvor var det muligt, at Sjælen under slige Forhold kunde slumre i Fred, og hvor blev den hellige Spire af, af hvilken Legemet atter skulde opstaa?

Intet Under da, at alle kappedes om at faa Plads i Kirkerne eller i Mangel deraf dog saa tæt op ad dem som muligt. Egentlig tilkom slig Gunst kun Adelige og Kirkens egne Embedsmænd, men for gode Ord og Betaling kunde ogsaa andre komme til at hvile derinde. I Odense kostede det saaledes otte Daler at begraves i en af Kirkerne, og fire Daler paa en Kirkegaard med Kirke; de, der derimod skulde have fri Jord, henvistes til en Begravelsesplads udenfor Byen eller til en, hvor ingen Kirke var i Nærheden.[1] I Københavns Frue Kirke kostede en Plads i Kirkens Skib eller Omgange nogle Daler, i Koret tyve Daler og derover, paa Kirkegaarden kun et Par Mark.[2] Om det Værd, der tillagdes de bedste Pladser, faar man et Begreb ved at høre, hvorledes Sognepræsten i Nyborg, der var bleven begraven i sin Kirkes Kor, af Lensmanden atter opgravedes for ikke at tage Pladsen op for Standspersoner, indtil han endelig ved en Herredagsdom tilkendtes Ret til at hvile der, hvor han oprindeligt var nedlagt.[3]

Saa fyldtes da lidt efter lidt Kirkerne med Grave, Trængselen og Ærgerrigheden efter første Plads var ligesaa stor under Gulvet som i Stolestaderne foroven. Det var ikke let at holde Rede paa hele denne de Dødes Forsamling, thi kun de færreste Steder kunde en Ligsten anbringes som Mærke. En egen Kort-Kundskab til Kirken uddannede sig derfor med særegne Betegnelser for, hvor Enhver hvilede. «Nedenfor Briksdøren under en hvid Sten»,[4] «ved Koret, hvor den nye Font nu staar»,[5] «hos den venstre Side ad Højaltret»,[6] «udenfor min Hustrus Stol»,[7] «i den brede Gang for ved Borgemester Jens under de lange Fruentimmerstole»,[8] «i Domkirken hart ved den store Lygte»[9] er Ud-

tryk hentede fra hin ejendommelige Stedkundskab om de Dødes Boliger.

Det er fra disse Forhold, at den Overtro skriver sig, der befolkede Kirkerne med de Dødes Aander. Al den Følelse af Uhygge, som en senere Tid har knyttet til Kirkegaarden, henførte man dengang med Føje til Kirken selv. Fra Mørket faldt paa, færdedes de Døde derinde, ve den, der blev Vidne til deres natlige Færd.

Men disse Forhold paavirkede ikke blot Fromheden og Overtroen, de fik endnu mere indgribende Betydning. Enhver vil kunne forstaa, hvor fordærvelige Følgerne maatte blive. Man tænke sig allerede Tilstanden til daglig, hvor Kirkens forpestede Luft jævnt hen holdtes vedlige ved det dertil fornødne Antal Begravelser Aaret rundt. Og saa forestille man sig Forholdene under en Pest, hvor Kirkegulvet knapt var lukket, før det brødes op igen for at give Plads for nye Døde, hvor Dunstkresen derinde blev saa kvalm og smittebefængt, at den næsten blev synlig, og som et Taageslør, der ikke vilde lette, rugede over Kirken og dens nærmeste Grund. For blot at nævne et Eksempel blev der i Københavns Frue Kirke og paa den omgivende Kirkegaard under almindelige Forhold jordet 60—70 om Aaret, men Aar 1564 begravedes der sammesteds imellem 700 og 800.[1]

Forgæves søgte Regeringen at raade Bod herpaa ved at anlægge Begravelsespladser udenfor Byen. Saaledes oprettedes der Aar 1546 en Kirkegaard udenfor Københavns Nørreport[2] og et Par Aar efter skænkedes til Ribe en Kirkegaard lidt fra Staden med Befaling til under Pest kun at jorde paa dette Sted.[3] Fordommen lod sig ikke bryde ved saa lidt. Fattigfolk nødtes vel til at lade sig nøje med slige Steder, men enhver Velstillet, Enhver med aaben Sans for det religiøst Sømmelige lod sig ikke vildlede. Offentlig Syndsbekendelse, almindelige Bods- og Bededage var værdelige Midler mod en Guds Straffedom som Pesten; men vantro, forargelige Forholdsregler som denne, der brød med Fædrenes Skik og Kirkens Forjættelser, kunde kun medføre endnu haardere Straffe.

Saa holdt da den gamle Skik sig. Vildledt Gudsfrygt og Pest sluttede Pagt og værnede enigt om Byernes Sundhedsforhold. Gaderne med al deres Urenhed var som Hverdagenes Slid for intet at regne mod Helligdommenes Fester. I Byens Midte paa indviet Grund tronede det stadbeskærmende Pesthus. Pegende

mod Himlen kaldte det med sine Klokker hver Søndag Menigheden sammen og ledte paa dobbelt Vis alle, fattig som rig, paa Vej til en anden Verden.

Under Byforhold som disse var det ingen let Sag at sørge for blot nogenlunde godt Drikkevand. Hvor man saa anbragte Brøndene, kom de altid i foruroligende Nærhed af andre Beholdere, og det beroede paa et Tilfælde, om den Bismag, som Vandet derved erholdt, blev til det bedre. En naturlig Følge heraf var, at man kun nødigt drak Vand. En Deltager i det franske Gesandtskab til Norden 1634 beretter saaledes, at det var stridende mod dansk Skik, at disse Udlændinge foruden Vin ogsaa drak Vand.[1] Henrik Ranzau giver sine Børn det Raad aldrig at drikke Vand, det være sig godt eller slet. Nødsages de alligevel dertil, bør de anvende den Forsigtighedsregel først at koge det langsomt ved en sagte Ild, hvorved dets Ufuldkommenheder ophæves.[2] Et sligt Raad af en Mand med saa megen Erfaring som Henrik Ranzau turde indeholde den paalideligste Dom over Datidens Drikkevand.

Selv om man imidlertid ikke brugte Vandet til Drikke, var det dog saa nødvendigt til Madlavning[3] og meget andet, at det maatte skaffes til Veje. Nemmest slap de Byer, der laa ved rindende Vand eller som Roskilde besad naturlige Kilder. Men hvor Naturen ikke saaledes selv rakte det, maatte man sørge for Brønde, og disse gav, som ovenfor berørt, Anledning til en Del Bekymringer.

De var nemlig som skabte til at paatale den herskende Urenlighed. Ubønhørligt lod de Beboerne smage Følgerne, og der var noget eget tirrende ved saaledes i længere Tid Dag ud og Dag ind at blive mindet, maaske faa en hel Brygning fordærvet, blot fordi Brønden en Dag havde staaet aaben eller Møddingepølen taget en fejl Retning.

Kuren hjalp imidlertid. Paa faa andre kommunale Omraader sporer man et saadant Liv, en saadan Redebonhed til Ofre for det fælles bedste som netop paa dette. Som sædvanligt gik Regeringen i Spidsen, og saavel Frederik den Anden som Christoffer Valkendorf udmærkede sig ved den Iver, hvormed de tog sig af Sagen. Et ikke ringe Held var det, at Indretning af Springvand,

Vand i Køkkener, i Badeværelser og Sovekamre samtidigt var blevet en Modesag paa Slotte og Herregaarde, saa at Eksempler laa nær, og erfarne Folk med indøvet Mandskab var ved Haanden til at udføre Arbejdet.[1]

Opgaven for Byerne bestod i at skaffe Beboerne brugeligt Vand til Trods for den overalt herskende Urenlighed. Dette lod sig lettest udføre ved at opgive Brøndsystemet og lægge en fælles Ledning fra en nærliggende Sø eller Kilde ind til Byen. Det synes, som om man paa enkelte Steder, f. Eks. i København, først har forsøgt at udføre dette paa den simple Vis ved at lede Vandet fra Stadsgraven i en aaben Rende ind gennem Byen.[2] Ved denne Fremgangsmaade blev Ulemperne kun for en meget ringe Del overvundne. Der var altfor stor Sandsynlighed for, at en saadan aaben Vandledning snart vilde blive til en offentlig Rendesten. Man gjorde da Skridtet fuldt ud og bestemte sig til lukkede underjordiske Render.

Allerede Christian den Tredie havde udkastet en Plan i saa Henseende. Det var hans Hensigt at lægge en underjordisk Ledning fra Fursøen ind til København, men Planen var for storartet, og Kongen døde desuden kort Tid efter.[3] Aar 1561 traf Frederik den Anden Aftale med Københavns Borgere om at lægge Vand ind fra Søerne tæt ved Staden, han paatog sig at besørge det hele mod en Betaling af 12,000 Kroner.[4] Heller ikke dette blev dog udført, Syvaarskrigen kom imellem, og Stadens Penge fik for lange Tider anden Vej. Det blev da ikke København, der kom til at gaa i Spidsen.

Aar 1570 foreslog Frederik den Anden Helsingørs Borgere at oprette et Vandværk og tilbød dem en betydelig Hjælp til Udførelsen.[5] At Sagen laa Kongen paa Hjerte, fremgik af de Overtalelser, som han anvendte. Han forestillede Borgemesteren, at det vilde blive til stor Ære for Byen; samtidigt betegnede han de helsingørske Brønde med et gammeldags, men ret malende Udtryk som «sylte».

Byens Kasse var tilfældigvis godt forsynet, Tilbudet var fristende, og Borgerne gik ind derpaa. Men kort Tid efter udstedtes kongelig Befaling til at udrede en overordentlig Skat i andet Øjemed, og Borgerne bestemte sig da til at opgive Vandværket og anvende Kassebeholdningen til Betaling af Skatten. Da Kongen ikke lod til at forstaa den herved givne, fine Antydning, faldt Sagen foreløbig bort.

Et Par Aar efter talte Frederik den Anden paany til Borgemesteren derom, men Borgerne lod svare, at Arbejdet vilde blive dem for dyrt. Endelig Aar 1576 synes Kongen fuldt at have forstaaet dem, thi da han igen i en Samtale med Henrik Mogensen (Helsingørs Borgemester) berørte Sagen, begyndte han med at tilbyde Byen Fritagelse for en just da udskreven overordentlig Skat. Samtidigt forestillede han Borgemesteren, hvor fordelagtigt det vilde være at benytte netop dette Øjeblik, da Kongen selv stod i Begreb med at lægge en Vandledning gennem Byen ud til Kronborg.

Fordelene var altfor indlysende til, at man denne Gang kunde svare Nej. To Dage efter at Forslaget var meddelt, underskreves derfor Kontrakten, ifølge hvilken Borgerne skulde betale Kongen ialt 3600 Kroner, mod at han lod Arbejdet besørge. Det var «Vandkunstneren» Mester Hans, der kom til at udføre det, og han lader til at have forrettet sit Hverv til almindelig Tilfredshed. Fra «Hestekilden» ude i Skoven lagde han en Række Render ind til Byen, hvor en Post i en Kumme kom til at prange paa Torvet og desuden fem andre Poste, hver forsynet med en Kobberhane, anbragtes paa dertil bekvemme Steder. Otte af Byens bedste Borgere fik mod en lille, aarlig Afgift særskilte Ledninger fra Hovedrenden lagt ind i deres Gaarde. Alt var fortræffeligt, om det saa var de uundgaaelige Møddinger, saa viste de sig hensigtsmæssige til at lune om Postenes Fod ved Vintertide.

Aaret efter kom da København ogsaa med, Aftalerne fra 1561 fornyedes. Mester Hans udførte ogsaa dette Arbejde og med stor Kunstfærdighed, idet han fra en af Søerne i Byens Nærhed ledede Vandet ind og trods Jordsmonnets Højning fik anbragt Tryk paa Vandaaren, saa at den kunde stige i tre stolte Vandspring, et paa Gammeltorv, et paa Amagertorv og et tredie paa Købmagergade.[1] Ved Hjælp af en Nøgle kunde man skrue til for Ledningen, naar man ikke fandt det nødvendigt at lade Vandet springe.[2] Ved dette Vandværk maatte Byens Behov anses for tilfredsstillet; da Valkendorf desuagtet nogle Aar senere vilde gaa videre og efter kongelig Ordre opføre en Brønd af hugne Sten i den østre Vold, mødte han derfor Modstand, idet en af Raadmændene forbød Arbejdet, en Opsætsighed, der dog nok kom denne dyrt til at staa.[3] En Paaskønnelse af det alt opnaaede vistes af flere Ejendomsbesiddere, der hemmeligt gravede sig ud

til Hovedrenden og bragte den i Forbindelse med deres Gaarde. Da det blev opdaget, idømtes de en betydelig Afgift.[1]

Kort Tid efter oprettedes lignende Vandværker saavel i Malmø som i Odense.[2]

Ordningen af Vandvæsenet danner ubetinget Lyspunktet i Datidens kommunale Liv. Men hvor stort et Fremskridt det end betegnede, var det dog for enestaaende til at kunne give Tilstanden i det Hele et forandret Præg. Det Hovedindtryk, der med Nødvendighed paatrænger sig ved Betragtning af Datidens Byer, er Usikkerhed hos de Styrende, Ligegyldighed hos Mængden og som Resultat heraf en høj Grad af Urenlighed og Uhygge. Sambygningsforholdene var, som vi ovenfor udtrykte det, endnu ikke fuldt komne til deres Ret, hver enkelt Beboer hævdede for sig den samme Frihed som i den enligt liggende Bolig.

Naturen spillede en langt større Rolle i Datidens Byer end i vore. De var i Virkeligheden et gunstigere Opholdssted for Dyr og Planter end for Mennesker. Deres Dyreliv har vi alt haft Lejlighed til at betragte i store Træk, og enhver vil kunne slutte, hvilken Vrimmel af Smaadyr, der maatte kunne udklækkes under saa heldige Betingelser. Det samme gjaldt Plantelivet. Træer og Urter trivedes i Byhaverne i en sjælden Grad. Vel var Pladsen indskrænket, men Beboerne plejede og fredede om disse Naturpletter med udsøgt Omhu, og Urenligheden kom Planterne til Gode. Her var ingen Gasledning til at forgifte dem, Nedlægning af Kloakrør afskar ikke med Et Halvdelen af deres Rødder, Brolægningen nægtede dem ikke deres Væde. Byen var som en uhyre Drivkasse, afdelt i Rum af de skærmende Huse, næret og varmet af Gadernes Gødning.

Denne Naturens Overvægt blev bestemmende ogsaa i en anden Retning, og først ved at fæste Opmærksomheden herpaa lærer vi fuldt at forstaa Datidens Byforhold. Renligheden afhang jo kun i ringe Grad af hine magtesløse Love, der nu og da kundgjordes af Borgemestre og Raad. Det var Naturen selv, der blev den egentlige Lovgiver og Tilsynsmand, det var de ydre Forhold og Omgivelser, der bestemte Renlighedsgraden i hver enkelt By. Med dette for Øje er det ikke uden Interesse at sammenligne et Par af Nordens vigtigste Stæder.

Man tør vel gaa ud fra, at der fra Menneskers Side var gjort omtrent lige meget for Renlighedsforholdene i København, Bergen og Stockholm; under Christoffer Valkendorfs ivrige Styrelse stod i hvert Fald København næppe tilbage for de andre. Men spørge vi om den i hver af disse Byer virkeligt herskende Renlighed, kan Svaret ikke være tvivlsomt. København stod i saa Henseende afgjort lavest. Naturen hjalp nemlig her mindst. Byen laa for- en Del paa sid Grund, der opsugede Urenligheden; i de fleste Gader savnedes Hæld mod Havet; den var omgiven af Volde, der spærrede for Afløbet og tvang det til at forsumpe eller lod det i bedste Fald Vej aaben ud til Stadsgraven, Byens endnu ikke helt opgivne Vandforsyner; Stadens Strandside endelig, der var den naturlige Losseplads for det Skarn, man virkeligt forsøgte at fjerne, tillod ikke slig Benyttelse af Fare for Havnens Opfyldning.

Saa var Forholdene i Bergen langt gunstigere. I mange af Gaderne var der Fald ned imod Fjorden; den hyppige Regn fortyndede i det mindste Gadesumpenes Indhold; og hvor en nydannet Strøm fra Fløjfjældet satte ned igennem Smugerne, var den vel i Stand til at bringe Skarnet i Drift. Hertil kom, at man paa Grund af Forholdene ikke nærede saa megen Frygt for at kaste Gadesnavset i Havet, det skylledes enten bort i Flodtiden eller hjalp med til den Landdannelse, som gradvis foregik i Vaagens inderste Del.

Stockholm var dog den fra Naturens Haand bedst udstyrede større By i Norden. Klippegrunden tillod ingen Urenlighed at gennemsive Underlaget, «Grânderne» skraanede næsten alle ned imod Søen. Den snævre Plads paa Stadsholmen forbød af sig selv et større Kvæghold i Byen og henviste tillige Massen af Begravelser til Norrmalm og Sødermalm.[1] Men hvad der mest af alt udmærkede Stockholm og gav den sin enestaaende Plads blandt Nordens Byer, var dens fortrinlige Beliggenhed ved Vandet: Paa Ridderholmssiden Mälarens friske Bølger, en uudtømmelig Vandbeholder, med Indsøens Dybde og Elvens sprudlende Latter ad hvert Forsøg paa Besmittelse; mod Øst det salte Hav, og midt imellem Norrstrøms og Søderstrøms Skumhvirvler, der, forfriskende Luften, toende Staden, malede alt det Smuds bort, der truede med at bundfælde. En saadan Beliggenhed havde mere at sige end mange Magistratsanordninger.

Naturen maatte udføre Ordenspolitiets Forretninger, men

hvor uundværlig den end kunde være, en fuldt paalidelig Hjælper var den ikke. Den forfølger nu engang andre Øjemed end blot at sørge for Menneskenes Velfærd. De samme Love, der fremkaldte Skyernes Regnbad, lod ved Sommertid Dunsterne stige fra de skarnbelagte Gader og spredte med ubønhørlig Nødvendighed Smittens Giftstof som en usynlig Regn over Byen. Hyppige og meget ondartede Landfarsoter blev Følgen.

Der er noget eget uhyggeligt ved at se den punktlige Nøjagtighed, hvormed disse Følger indtraf, disse evindelige Piskeslag, der maatte til for at drive Mennesket ud af Naturtilstanden. Tallene tale her kun altfor tydeligt. I Tidsrummet fra Aar 1550 til 1600 rasede der store Folkesygdomme i Norden i følgende Aaringer:

Fra 1550 til 1554 herskede en meget heftig Pest, der vel delvis optraadte i Norges og Sveriges[1] større Byer, men dog fortrinsvis hærgede Danmark, hvor Universitetet og Skoler maatte lukkes, Hoffet flygtede fra Hovedstaden, og Sygen bortrev saa mange, at «man befrygtede, at Landet vilde blive øde paa Folk».[2] I Aarene 1563—66 optraadte den samme Sygdom paany, parret med tyføs Blodgang, og vandrede langsomt Syd fra hele Norden over. Denne Gang krævede den endnu flere Ofre. Københavns Universitet kunde vel lukkes, Kongen flygte, men Hæren og Flaaden maatte holdes samlede. I én Nat døde ikke mindre end 60 Mennesker i København, i Daniel Ranzaus Hær endogsaa 300.[3] Paa Laaland skal der ialt være bortrevet 13,000 Mennesker.[4] Bergen og Trondhjem medtoges stærkt, men Stockholm synes dog at have lidt mest. Her kaldtes denne Farsot endnu længe efter for «then stora Pesten»; Dagene forslog ikke til at jorde de Døde, Nætterne maatte tages til Hjælp, Ligene væltedes ned i store Fællesgrave eller begravedes slet ikke, saa at Luften end mere forpestedes, og Fuglene paa slige Steder kunde ses midt i deres Flugt at styrte døde til Jorden. Ogsaa blandt Dyrene synes der samtidigt at være opstaaet en Sygdom, stundom saas de at fare indbyrdes sammen og rive hinanden til Døde. Kun én Plet i Sverige var sikker i denne som under alle følgende Farsoter, det var Dylta Svovlbrug i Nerike, Svovldunsterne modvirkede Smitten, og dette Sted blev derfor senere Hoffets Tilflugt, naar Pest opstod.[5]

Aar 1568 udbrød Pesten paany i København. Det dertil berammede Fredsmøde maatte forlægges til Roskilde[6] og Universi-

tetet lukkes.[1] Men Sygdomen synes dog denne Gang ikke at have vist Tilbøjelighed til at brede sig, saa vidt vi kan se, har den væsentlig holdt sig til Hovedstaden.[2] Det samme gjaldt om den Pest, der i Aaret 1572 rasede i Stockholm.[3]

Men i Aaret 1575 tog Sygdommen fat med fornyet Heftighed. Den begyndte i Danmark ovenpaa en flere Maaneders Søndenvind og bredte sig saa, stadigt tiltagende i Ondartethed, fra København til det øvrige Danmark og Aaret efter til Sverige, hvor den bortrev en Mængde. Sygdommen beskrives denne Gang som Pestbylder, ledsagede af Mathed, Ængstelighed, der grænsede til Afsindighed, Hovedpine og Smerter i Siden.[4] Ialt herskede denne Farsot i fire Aar 1575—78, i hvilken Tid Københavns Universitet gentagne Gange maatte lukkes. Tilsidst synes Sygdommen saavel i Danmark som især i Sverige at være gaaet over til en Slags Kopper. I Danmark fandt en samtidig Sygelighed Sted hos Dyrene, Fugle faldt livløse ned, Ræve fandtes døde paa Marken, Hunde og Katte styrtede om, Sild flød døde om paa Fjordene.[5]

Næppe var denne Farsot vel til Ende, førend et Aars Tid efter en ny opstod af forskelligt Præg, men som det lader næsten ligesaa ondartet. I Sønderjylland kaldtes den for «den spanske Pip», anden Steds betegnes den som «Katarrh, der faldt for Brystet med Feber» eller «som Hovedsyge og Brystværk».[6] Den rasede i de to Aar 1580—81 over hele Norden. Paa Nordstrand døde en Trediedel af Befolkningen.[7] Om Jylland hedder det, at «moxen saa godt som intet Menneske, ædel eller uædel, Mand eller Kvinde, fattig eller rig, blev sparet, men Sygen overfaldt alle Mennesker, og mange der af hen døde».[8] I Sverige synes Sygdommen at have haft et pestagtigt Anstrøg, den hjemsøgte især Upland og splittede Upsala Universitet, men rasede dog ogsaa med Heftighed i Kalmar og Omegn.[9]

Efter at Norden havde haft Ro i to Aarstid, blussede «Pesten» op med stor Voldsomhed Aar 1583 i København og hjemsøgte Danmark i tre tunge Aar, 1583—85. Smitsoten ytrede sig denne Gang som en tyføs Blodgang og angreb især Mennesker i deres kraftige Alder.[10] Allerede i Maj Maaned 1583 maatte der skrives til Kansler Niels Kaas, om han vilde bede Kongen at opløse Universitetet.[11] I August Maaned døde der daglig i København gennemsnitligt 46 Mennesker; Flaaden, der laa rustet mod Rostockerne, maatte aftakles af Frygt for, at den paa sit Togt skulde brede Sygdommen over Landet.[12] Det var dog umuligt at standse Far-

soten, thi samtidigt trængte den fra Nordtyskland op mod Sønderjylland,[1] saa at Kongen maatte drage herfra til Koldinghus. Værst rasede den i dette Aar i København, Helsingør, hvor al Bygning paa Kronborg maatte opgives, og i Malmø.[2] Men i Aaret 1584 gik den over Storebælt, hjemsøgte Fyn[3] og Jylland, hvor der blandt andet i Vejle bortreves 500 Mennesker.[4] En til Odense sammenkaldt Herredag maatte forlægges til Antvorskov,[5] Sjælland blev nu det forholdsvis sikreste Sted, hvor Kongen og Hoffet tog Ophold. I Smitsotens sidste Aar 1585 blev imidlertid Faren ens allevegne, Sygdommen optraadte spredt,[6] viste sig blandt andet ogsaa i Norge,[7] men som det lader til overalt i en mildere Form. Saavel den lille Christian den Fjerde som hans Broder Ulrik, der bragtes syge fra Sorø til Frederiksborg,[8] kom sig begge.

Nu var Turen til Sverige. Aar 1588 udbrød ogsaa Pesten i Stockholm og bortrev en Mængde, blandt andre alle Johan den Tredies flinke Haandværksfolk, saa at han maatte holde inde med Bygningen af Slottet,[9] ligesom Frederik den Anden i sin Tid med Kronborgs Opførelse. I to Aar hjemsøgte den saa Sverige, stadigt hærgende mest de Egne, der var blevne sparede 1580—81, saa at Upsala denne Gang blev det sikreste Sted, hvorhen Kongen og Hoffet tyede.[10]

Efter at Danmark og Norge havde haft Ro indtil 1591, var der i begge Lande opsamlet Smitstof nok, til at en Pest med Virkning kunde indtræde. Den indlededes i hvert af Landene paa sin Vis, i Norge med en Hungersnød og en deraf følgende meget stærk Dødelighed,[11] i Danmark med en ondartet Koppesygdom, som nær havde bortrevet saavel den umyndige Konge Christian den Fjerde som hans to Brødre.[12]

Efter dette Forspil indtraf den egentlige Pest, overført fra Lifland til København, hvor den begyndte ved Paaske 1592 og tog til med Sommervarmen, medens den samtidigt bredte sig til Sjællands Købstæder, tvingende den unge Konge til uafbrudt at skifte Opholdssted.[13] Universitetet maatte atter lukkes;[14] man traf nogle højst nødvendige Foranstaltninger ved at forbyde Ligfølget at betræde den Afdødes Hus samt foreløbigt afskaffe al Handel med brugte Klæder;[15] men Smitten lod sig ikke standse af saa lidet, den trængte over til Fyn og ligeledes til Norge, hvor den maa have krævet mange Ofre, efter Navnet den «store Pestilents» at dømme.[16]

Atter et Par Aar fik Norden Lov til at nyde i Ro, saa ind-

traf der i Sverige i Aarene 1596—98 en heftig «Blodsot», oprindeligt fremkaldt ved Misvækst og deraf følgende Mangel paa sund Føde.[1] Danmark gik denne Gang fri, men til Gengæld udbrød der Aar 1599 i København saa voldsom en Pest, at Tallet af de Døde — rigtignok med Overdrivelse — angives til 8000.[1] Saaledes endte det 16de Aarhundrede, det følgende fortsatte omtrent paa samme Maade.

Samler vi alt dette, viser det sig, at Norden i Løbet af halvt Hundrede Aar har været hjemsøgt af ikke mindre end 13 betydelige Farsoter, af hvilke flere har raset to til tre Aar igennem. Lad være, at enkelte af disse Sygdomme er forplantede anden Steds fra eller maa tilskrives særlige Aarsager, alle kan de ikke bortforklares paa denne Maade, og tilbage staar i hvert Fald Befolkningens ganske overordentlige Modtagelighed. Datiden saa i disse Forhold Guds Straffedomme, der indvarsledes af Himmeltegn, Kometers Komme, Blodregn og Luftsyn eller Misfostre, Lammekød, der, skøndt kogt, vedblev at være blodigt, og deslige; en Nutidsbetragter søger den nærmeste Grund hos Befolkningen selv. En Renlighedstilstand som den ovenfor beskrevne i Forbindelse med en Levemaade, der i Udfordren af alle Sundhedsregler intet gav denne efter, var tilstrækkelig til baade at hidkalde Sygdomme og vedblivende yde dem Næring. Betegnende i saa Henseende er det, at de særligt hjemsøgte København og i Reglen tiltog i Styrke med Sommervarmen.

Det er disse Forhold, der danne den mørke Baggrund i Datidens Liv. Kun ved stadigt at fastholde dem i det følgende vil vi faa den rette Forstaaelse af Byernes Tilstand. Saaledes set, vise alle disse Bygninger sig med deres kække Former, deres Fremskridt i Indretning, deres Venlighed og Hygge, plantede som de var i Skarn og Smitte, — i Samklang med hin Slægt, der beboede dem, livskraftig og fornøjet, skønt Døden uafbrudt holdt Høst — som glade Børn, der tumlede paa en Afgrund, legede med Gift. Med Urette vilde man dog dømme hin Slægt efter en senere Tids Maalestok, bebrejde den Mangelen af det, som den endnu ikke kunde besidde. Den var kun et Barn, der stod i Begreb med at begynde paa Erfaringens haarde Skole. Idet den da af ganske Hjerte gav sig i Kast med Naturen og vekselvis var Genstand for Kærtegn og Mishandling, oplærtes den uformærkt til at bruge sine Kræfter, Betingelsen for engang at kunne sejre.

Over alle disse Forhold med deres Lys- og Skyggesider bredte Mørket sit Slør, naar Dagen gik til Ro og Naturen bød Godnat. Det halve Døgn igennem laa Byerne i Dvale, besejrede af Mørket.

Lad os tænke os en mørk Novemberaften paa Vandring i en af hine Gader, hvor offentlig Belysning var ukendt og Skodder omhyggeligt spærrede for Lyset fra Vinduerne. Der hørte en overordentlig Kendskab til for ikke at løbe paa Skure og Bislag, forvilde sig ind paa en ubebygget Grund eller havne i en Kælderhals. Hvert enkelt Trin maatte være præget af denne varsomme Prøven, der lige let satte Foden højt paa en Dynge, dybt i en Pøl eller trak den hurtigt tilbage for en opskræmt, snærrende Hund. Gik man saa endda alene, fik det være, hvad det var, men uheldigvis skulde man stadigt krydse andre. Altid vanskeligt, blev dette paa sine Steder ligefrem livsfarligt, især i Egnen om Byens Vinkælder, hvor mangen Sejler med uklart Kompas drev om, svingende en dragen Kaarde eller prikkende sig frem med et fældet Spyd.

Her maatte gøres noget, men hvilket? Der var aabenbart to Veje at indslaa, man kunde enten forbyde Folk at færdes i Mørket eller søge at forvandle Mørket til Lys. Svage Spor af den første Tankegang kan paavises i den gamle Bestemmelse om, at Ingen maatte træffes paa Gaden efter Klokken ni. Fandt Vægteren nogen «wawrende» paa Gaden, efter at Ni var slagen, skulde han følge ham til hans Herberge, eller hvis han intet saadant havde, sætte ham i Stadens Gemme, hvor han saa Dagen efter skulde give Forklaring paa, hvi han færdedes saa silde.[1] Denne Tankegang var imidlertid saa stridende imod Byforholdenes Natur, at den umuligt lod sig fuldt gennemføre.

Saa stod der da kun tilbage at sørge for Gadernes Belysning. Men dette var en meget vanskelig Sag. At anbringe Lys i det Frie maatte med Datidens Belysningsmidler anses for næsten en Umulighed. Lamperne var endnu for ufuldkomne, Lysene skulde bestandig pudses. Saavidt vides, var det den eneste Gang, at man i København forsøgte sig i denne Retning, da i Aaret 1556 Christian den Tredies Søster Elisabeth holdt Bryllup med Hertug Ulrik af Mecklenborg paa den urimelige Aarstid midt i Februar Maaned.[2] Til Ære for det høje Brudepar illumineredes da Byen paa kongelig Regning, idet man over hver Gadedør ophængte en Lygte med Lys i,[3] rimeligvis for at skabe et Lyshav i den korte Stund, Toget bevægede sig fra Kirken til Slottet. Men

en saadan Kraftanstrængelse kunde selvfølgelig kun udfoldes ved en enkelt, festlig Lejlighed. Til daglig havde København blot et eneste fast Lys paa Gaden, det var ud for Raadhuset paa Gammeltorv, hvor en lang Jernstang over Døren bar paa Enden en Jernkurv med brændende Ved,[1] et Varmested for Vagtens valne Hænder, et Sindbillede paa, at Øvrigheden vaagede.

Man opgav da at have faststaaende Fyr og overlod det til hver enkelt Vandrende at føre Lanterne. Noget egentligt Paabud om at gaa med Lygte paa Gaden synes ikke at være udstedt, det kunde heller ikke godt befales alle, men det var en Forsigtighedsregel, som Forholdenes Natur og gammel Vedtægt bød at iagttage. Enhver nogenlunde velstillet, der havde været i Besøg om Aftenen, afhentedes derfor af et Bud med en Hornlygte,[2] en Skik, der tillige medførte det Gode, at man gik hjem to i Følge.[3] Hvor mange var samlede til Gæstebud, kunde Vrimlen af slige Lygtemænd blive ret anselig, og særskilte Regler gaves for, hvorledes de havde at opføre sig, naar de f. Eks. mødte paa Lavshuset for at afhente deres Husbond eller Madmoder.[4]

Men alle Farer ved Hjemturen var dog langt fra overvundne ved denne Ordning. Det er maaske kun et tilfældigt Sproglune, at Benævnelsen «Lygtemand» er gaaet over til at betegne det Vildledende i Stedet for det Vejledende; men vist er det, at han kun afgav en ringe Borgen for, at man kom uskadt hjem. Rent fraset den Mulighed, at ogsaa han kunde have nippet for stærkt til Øllet, hvor let kunde ikke en saadan Lygte enten slaas ham ud af Haanden eller i bedste Fald kun tjene til, at der toges bedre Sigte paa den, som blev fulgt. Der maatte kraftigere Forholdsregler til for at værne om Gadefreden om Aftenen.

Hertil tjente Vægterne. Det var en Skik, saa gammel vel som Byerne selv, at have Folk, der vaagede og vogtede Liv og Ejendom ved Nattetide. Om Dagen kunde Vagtholdet for største Delen indskrænkes til Byens Porte, men om Natten maatte der passes paa alle Vegne. Saaledes som Forholdene havde udviklet sig i det 16de Aarhundrede, synes denne Nattetjeneste at være gaaet paa Tur mellem Borgerne indbyrdes, Nøden havde her paatvunget en almindelig Værnepligt.[5] Af danske Byer holdt, saa vidt vides, blot København, og endda maaske kun i Krigstiden, en lønnet fast Styrke paa hundrede Mand til at besørge Vagtholdet.[6]

Naar da Vagtklokken ringede, lukkedes Byportene, Portvagten kunde forføje sig hjem, men de til Vægtere for den Nat udsete

Borgere stillede ved Raadhuset.[1] Man kan egentlig ikke undre sig over, at hvo der kunde, unddrog sig for dette Hverv, og at det ansaas for en kongelig Benaadning af ikke ringe Værd helt at forskaanes derfor. I enkelte Byer betragtede Magistraten sig ifølge sin Stilling som fritagen, i andre, som f. Eks. Helsingør, maatte en Tid lang en Raadmand vaage hver Nat, saa denne Stillings øvrige Goder blev surt nok fortjente. Hvad man derimod synes at have set noget igennem Fingre med var, om de Tilsagte mødte personligt eller sendte en Stedfortræder. Ad denne Vej sneg sig da hyppigt Misbrug ind, og Byvagten fik en temmelig broget Sammensætning: dels brave Borgerfolk, der kun ønskede Fred og langt foretrak Sengen for Nattevandringen, dels tvivlsomme Fyre, som selv kunde trænge til at passes paa. I Helsingør maatte Magistraten forbyde at sende til Vagttjeneste «løse Kompaner, som Dynen ikke sidder fast i Døren efter»,[2] og de endnu opbevarede Retssager vidner langtfra til Gunst for Vagtens Bestanddele. Saaledes oplyses blandt andet, at Søren Skipper, naar han tilsagdes til Nattevagt, enten begyndte med at være vittig og svarede, at det skulde være ham en Fornøjelse at komme selv fjerde, eller ogsaa straks blev grov, men i begge Tilfælde udeblev og sendte i Stedet «en Dreng fuld og gal, som gav onde Ord med anden Ulempe».[3]

Naar Skaren var samlet, rykkede den ud. Antallet var forskelligt alt efter Byens Størrelse og, om der var Ufred i Landet. I Helsingør var saaledes Vægternes Tal under almindelige Forhold seks, hvoraf de to skulde passe paa ved Strandsiden, men i Krigsaaret 1568 forøgedes de sidste til ikke mindre end 16.[4] En fælles Forsigtighedsregel synes det at have været ikke at gaa alene, i Helsingør havde de Befaling til at følges to og to, i Ribe lader det til, at de gerne gik i samlet Trop.[5]

Deres Virksomhed var naturligvis meget forskellig, den afhang væsentlig af hver enkelts Naturtilbøjelighed, og Vagten var jo aldrig ens to Nætter i Rad. Hovedopgaven var at passe paa Ildebrand og hindre Tyveri og Slagsmaal, men desforuden gaves der ikke faa Bibestillinger. Nemmest slap de fredsommelige, der satte sig til at sove under et Bislag, det gjaldt da blot om at passe de to Tider Kl. 11 og 1, paa hvilke de skulde møde ved Raadhuset og melde, om de havde «fornummet» noget. For at forstyrre denne Nattesøvn, indførte man i Helsingør 1582, at Vægterne herefter skulde «raabe om Natten, eftersom Klokken slaar

og nævne Timen»; slog Taarnuhret hvert Kvarter, skulde der ikke blive megen Tid til Søvn. Hensigten var tydelig nok, den tilsløredes kun svagt i de Grunde, der angaves: «for at man kan høre dem, hvor de ere, saa og hvor Natten gaar».[1]

En mere livlig Syssel var det at gaa paa Jagt efter de omvankende Spillemænd,[2] der lod deres Toner høre i Gaderne for om muligt at blive indkaldte til et lystigt Lag, hvor man ønskede Musik. Slige Fyre lod sig fange i Mørke alene efter Lyden og kunde næppe gøre stor Modstand. Det samme gjaldt rigtignok ogsaa Vægterne selv, naar Døren til Gildeshuset aabnedes, og Musikant som Vægtere bødes ind paa en Kande Øl.

Ikke uden Fare, men ret spændende var det at foretage Arrestationer eller Husundersøgelser, hvad enten det nu gjaldt om at overrumple en Heks, der med nysafrevne Tyvefingre ude fra Galgen øvede Mørkets Idræt, eller det gjaldt om at undersøge Sædelighedstilstanden, overbevise sig om, at Husenes Beboere fandtes fordelte, som sømmeligt var.[3]

Derimod var det yderst ubehageligt at skulle deltage i Slagsmaal, hvor det gik paa Livet løs, fange omdrivende Matroser uden Landlov,[4] de var altid saa rede til at bruge Kniven, eller adskille større Selskaber, som holdt en blodig Kamp paa Gaden. Vægterne var fredelige Skatteborgere; der var ingen Grund for dem til at ofre Liv og Førlighed, fordi en Anden maaske havde drukket for meget; og der skulde da ogsaa nogle til for at samle de saarede op og vidne Dagen efter. Derfor ses de ogsaa i Reglen at have forholdt sig nevtrale, svaret som i Ribe, da de opfordredes til Hjælp under et saadant Slagsmaal, at «de vidste intet af deres Klammeri at sige»,[5] og kun deltaget i Kampen, naar de selv blev ligefrem angrebne.[6] En hel anden Sag var det, naar man kunde faa afskaaret en enkelt Urostifter og føre ham i Mag til «Finkeburet» — som man i Ribe kaldte Raadstuefængslet — eller til Bøddelens Hus, om det var en simpel Forbryder.[7]

Men hvor megen Forsigtighed end Vægterne anvendte, var det ikke muligt helt at undgaa Saar og Drab. Med Rette maatte deres Familie svæve i Frygt for, om og hvorledes de kom hjem igen. Vel var ikke alle saa ustyrlige som den unge Mand, der en Vinternat i Ribe, efter at Vagten havde fanget ham og frataget ham hans Spyd og Kaarde, hvormed han havde gjort Optøjer paa Gaden, kom for Skade at dræbe to af Vægterne med

et Par Smaaknive, som man havde ladet ham beholde.[1] Men uden blodige Skrammer gik det sjældent af, og det var kun en ringe Trøst, at Voldsmanden bag efter skulde bøde med Livet.[2]

Det var halsløs Gerning at slaa en Vægter om Natten, men Vægteren skulde ligeledes miste sin Hals, om han uden Føje overfaldt Andre.[3] Denne Bestemmelse var fuldt saa nødvendig som hin. Thi meget hyppigt var Lovens Haandhævere af den Slags, at man havde alt at vente af dem. Oplysende i saa Henseende er nogle Nattevagtsscener fra Helsingør, der efter den Maade, hvorpaa man fandt sig i dem, viser, at de langtfra var ualmindelige. Da en Borger ved Navn Anders Pedersen, der var tilsagt til at være Vægter, en Vinteraften 1584 mødte til Vagten, var han beruset og brugte Mund. Han talte med sig selv og sagde: «Hvo har tilsagt mig til Vagten? Det har Poul Bysvend gjort; havde jeg ham her, skulde han aldrig mere komme i Borgemesterens Gaard». Vagtmesteren tog da til Orde og sagde, at Bysvenden kun havde gjort sin Pligt efter Magistratens Befaling; men Anders Pedersen svarede, at han skulde anklage Borgemestre og Raad og det paa det Sted, hvor de skulde blive nødte til at tage Hatten af ligesaa vel som han. Ovenpaa dette blev han vist bort, men greben af en pludselig Nidkærhed forlangte han at forrette sin Vagt som de andre, og efter to Gange at være bortvist fik han endelig sin Post anvist.

Klokken 12 om Natten gik Vagtmesteren om for at se til Vægterne, men Anders Pedersens Post stod tom. Ledsaget af to Vægtere gik han da hen til hans Bolig, hvor Anders ganske rigtigt sad inde og drak med sine Gæster. Paa Vagtmesterens Spørgsmaal, om hans Post var der, svarede han blot: «Hvad Tusind Djævle vil Du have?» og blev derinde.

Da alt var blevet roligt udenfor, gik Anders Pedersen atter paa sin Post, men indlod sig derpaa i Kamp med de andre Vægtere og stak til en af dem med sit Spyd, hvilket dog en anden fik slaaet til Side. Efter denne Bedrift gik han ikke mindre end tre Gange til Poul Bysvends Hus, dundrede paa Skodderne, huggede i Døren og æskede ham ud at slaas. Næste Dag blev han arresteret, stilledes for Retten, hvor han vedgik alt. Straffen blev — Frifindelse paa Grund af Godtfolks Forbøn, mod at han forpligtede sig til ikke oftere at forse sig.[4]

Vil vi sluttelig samle alle vore Indtryk af hine Gader ved Nattetide med deres Uføre forneden og rugende Mørke, deres

vildsomme Snevringer, deres Gyder og Smøger, om Natten Tilflugt for alskens Pak; denne Støjen og Larmen af Berusede, kæmpende i Blinde mod andre, mod Skodder eller i Luften; Lyden af Musik, snart venligt kaldende fra en enlig Spillemand, snart triumferende i Spidsen for et hujende Selskab;[1] denne uhyggelige Blanding af Sang, Dundren paa Døre og Raab, Vægtere paa Flugt, Vægtere i Kamp, uden Mulighed for at faa Klarhed i alt dette, med mindre det tilfældig skulde være Maaneskin — saa vil vi faa et Billede af det ejendommelige Liv, der svarede til og for en Del fremkaldtes af hin Tids mangelfulde Gadebelysning.

Købstadhusenes Ydre.

Hvad der straks vilde tildrage sig en Nutidsbetragters Opmærksomhed ved det 16de Aarhundredes Byer, var den underlige Mangel paa skarp Adskillelse mellem, hvor Gaden stoppede og Husene begyndte. Den fandt allerede sit Udtryk i, at Fortovene i Reglen tilhørte vedkommende Husejer, men den kom yderligere tilsyne i en Vrimmel af Udenværker, der jævnt dannede Overgangen mellem Gade og Beboelsesrum. Til disse Overgangsformer maatte regnes ikke blot den mindre Opstilling af Bænke, Skarnkasser og meget andet foran Vinduerne, men først og fremmest en forvirret Mængde af Bislag, karnaplignende Udbygninger, Boder og Skure, der som Bygningsukrudt groede vildt op om Foden paa Husene og især ved Markedstider bredte sig dristigt langt ud paa Gaden.

Denne Uskik havde gammel Hjemmel. Snart var det Magistraten, snart den nærmeste Husejer, som drog Fordelen af disse Skure, der gerne udlejedes til Handlende.[2] Som alle slige Overgreb gik dette imidlertid efterhaanden for vidt, og for Københavns Vedkommende maatte Frederik den Anden gentagne Gange udstede Forbud derimod.[3] Selve disse Forbud indeholdt dog ikke faa Indrømmelser. Det tillodes fremdeles enhver at opføre, hvad han vilde, indenfor sit Hus's Tagdryp, og da andet Stokværk ofte ragede ud over Stuen, og Taget sprang endnu videre frem, var denne Indrømmelse ikke ringe. Men desuden gaves der ogsaa Tilladelse til at bibeholde de smaa Hytter og Skure overalt, hvor de ikke var Færdselen til Hinder; Maalestokken herfor var,

hvorvidt to Vogne kunde komme forbi hinanden i den tiloversblevne Rest af Gaden. Da nu tilmed Magistraten opfordredes til at opkræve Afgift af disse ulovlige Skure, har dens Iver for at faa dem fjernede vel næppe været stor.

Selve Husene var naturligvis højst forskellige alt efter Ejerens Formue. Købstæderne kunde jo opvise blandt sine Beboere en Række lige fra Landets rigeste Adelsmænd ned til dem, der ikke engang havde fra Haanden og i Munden. Bygningerne omspændte lignende Yderligheder fra næsten Slotte med Spir og Taarne[1] ned til de usleste Boliger. Middelklassen var dog den talrigste saavel blandt Beboerne som Bygningerne, og det er derfor særlig denne, vi skal betragte.

Fælles hele Norden over var endnu den gamle Skik at lægge Husene med Gavlen mod Gaden. Grundenes Form opfordrede, som tidligere omtalt, stærkt hertil. Dog viste sig i Danmark allerede Forløberne for den nye Skik, som siden saa grundigt skulde sejre her, den at vende Husets Langside mod Gaden og lade Gaardsrummet saavidt muligt omsluttes af fire Længer. Denne nye Bygningsvis, hvis Forbillede utvivlsomt er at søge i de samtidige Herregaardsbygninger, maatte imidlertid ifølge Sagens Natur foreløbigt kun blive de aller færrestes Sag. Den forudsatte blandt andet Besiddelsen af enten en meget stor Grund eller tvende Nabogrunde og gennemførtes i dette Aarhundrede kun af enkelte Rigmænd. Blandt disse har ingen virket saa ivrigt som Odenses bekendte Borger Ole Bager, der besjælet af en forbausende Byggelyst fulgte den nye Skik i alle sine Bygninger.[2]

Hvad Bygningsemnet angaar, kan vi i al Almindelighed opstille den Regel, at Husene i Danmark som oftest var af Bindingsværk med Ler eller Mursten som Fylding, i Sverig og Norge derimod helt af Træ. Dog havde denne Regel, som vi skal se, ikke faa Undtagelser.

I de danske Købstæder havde allerede forlængst Træhusene begyndt at vige for Bindingsværks. Skønt de i det 16de Aarhundrede endnu ikke helt var fortrængte, var det dog vistnok kun den fattigste Befolkning, der nu tog til Takke med dem til Boliger. Smaa og faldefærdige ventede de kun paa en større Ildebrand for fuldstændigt at forsvinde, thi Tømmerets stigende Pris fristede ikke til at genopføre lignende. Derimod brugte man tit alene Træ til Baghuse, Gaardskure og slige Bygninger, der ikke skulde tjene til Bolig og derfor ikke krævede saa svært Tømmer. Ligeledes var de oven omtalte i Gaderne udbyggede

Boder vistnok helt af Træ. Vi ser altsaa, at Træhusene, skønt de havde tabt i Anseelse og var nær ved at fortrænges som Boliger, dog endnu i beskednere Stillinger udgjorde en talrig Klasse. Det fik man at mærke ved Ildebrande.

Den langt overvejende Del af Boligerne var bygget af Bindingsværk. Hvad der ved disse straks maatte falde i Øjnene, var det fortrinlige Tømmer, hvoraf de var sammensatte. Klagerne over Knaphed i saa Henseende viste, hvor forvænt Tiden havde været Selv i de tarveligste Huse kunde man træffe Egeplanker, hvortil man nu næppe vilde kunne opdrive Magen, og anvendte med en Ødselhed, som vor Tid vel skulde vogte sig for.

Ved Siden af dette fælles Slægtmærke opdagede man imidlertid snart Kendetegn, der tydeligt nok adskilte Bindingsværksbygningerne i to meget forskellige Klasser. Den fattigere Udstyring viste sig i, at Rummet mellem Bjælkerne kun var udfyldt med Ler; de fornemmere Huse derimod havde Tavlene murede med Mursten. Denne Forskel betegnede selv to særskilte Trin i Bygningskunstens Udvikling. Skønt de endnu optraadte samtidigt, tilhørte de dog hver sit Tidsrum.

Overgangen fra Bjælkehusene var nemlig i sin Tid sket ved, at man lod Ler delvis afløse Træet, idet man ikke gjorde Væggen fuldt af Tømmer men anbragte aabne Rum deri, som spækkedes med Ler. Istedenfor Væggenes gamle, simple Bygningsform, Træstammer lagt ovenpaa hinanden, anvendte man nu en modsat Fremgangsmaade, stillede de vigtigste Bjælker paa Højkant, opførte et Træstillads, hvis Mellemrum udfyldtes med Ler.

Sporene af Slægtskabet med Bjælkebygningerne lod sig endnu paavise i disse lerklinede Huse. De udmærkede sig ved en stærk Tilbøjelighed til fremdeles at anvende Træ overalt, hvor det lod sig gøre. Gavlene var endnu hyppigt helt af Træ, Afstanden mellem Stolperne i Væggen var kortere end nu til Dags, og mellem disse Stolper løb ikke blot en Løsholt men en Vrimmel af Skraastivere, saa at det Rum, der skulde fyldes med Ler, overalt blev en Trekant, medens Væggenes Træværk paa Afstand set tog sig ud som en forvirret Blanding af Kryds og Kors.[1]

Denne Bygningsvis med lerklinede Vægge synes at have været den herskende i de danske Købstæder indtil omkring Aar 1500. Ved denne Tid begyndte Brugen af Mursten at blive mere almindelig, for Københavns Vedkommende særligt fremmet ved den der just da anlagte Teglgaard.[2] Københavns Eksempel fulgtes af de

øvrige Byer, og inden det 16de Aarhundredes Slutning hører vi om saa mange Teglovne rundt omkring i Landet, at ingen By kan have haft vanskeligt ved at faa Mursten. Ganske vist synes man i København først at have lagt Vind paa at brænde Tagsten,[1] men allerede Aar 1520 kunde Christiern den Anden befale Byens Borgere, at inden et halvt Aar skulde alle lerklinede Vægge, der vendte ud mod Gaden, være afløste af Bindingsværk med Mursten i Tavlene.[2]

Denne Befaling betegner Overgangen til den nye Tid. Selv om vi her saa lidt som anden Steds tør gaa ud fra, at den fuldt er bleven efterkommet, kan der næppe være nogen Tvivl om, at den angiver Retningen, hvori Udviklingen fra nu af gik frem. Aar 1549 udstedtes der Forbud mod Fjælegavle ogsaa i den fra Gaden vendte Husside, da de i Ildebrandstilfælde maatte anses for i høje Grad farlige.[3] Den gamle Skik forfulgtes saaledes Skridt for Skridt. Men heraf tør vi langt fra slutte, at Bindingsværkshuse med Mursten i alle Tavlene banede sig Vej i samme Forhold. Dertil var Mursten endnu altfor kostbare. Aarhundredet ud var vistnok den sædvanlige Bygningsvis for velstaaende Købstadhuse: Bindingsværk med i bedste Fald en pyntelig Side mod Gaden, hvor Tavlene vare murede med Sten, medens de tre andre Vægge nøjedes paa gammel Maade med lerklinede Tavl. Selv Universitetet byggede sine Professorboliger paa denne Vis. Til Professor Peder Litles «Residens», der opførtes i Aaret 1542, brugtes der saaledes nogle Mursten fra den nedbrudte Bagsværd Kirke, men for Resten 151 Læs Ler.[4]

Det er i fuld Overensstemmelse med Loven for Bygningsforholdenes Udvikling, at samtidig med at de klinede Bindingsværksvægge sank i det almindelige Omdømme og tabte Jordsmon paa Boligernes Omraade, vandt de Udbredelse paa Udhusenes. Just paa denne Tid hører vi Tale om, at de gamle Former for Lukke: Plankeværk, Stakit, Gærder og hvad man nu havde anvendt, afløses af en finere Form — ikke fuld Mur, det vilde være blevet meget for kostbart — men netop af lerklinede Stolpevægge, «Lergaarde», som Datiden kaldte dem. Af saadanne «Lergaarde» fandtes der ikke faa i København, især i Strøget omkring Universitetet.[5]

Idet man for en Del opgav de lerklinede Vægge og indførte Mursten i den ene Vægs Tavl, fjernede man sig betydeligt fra de gamle, simple Forhold. Tidligere havde Bygningen for en væsent-

lig Del været færdig, naar Tømmeret var tilhugget og opstillet, som det skulde. Naar Tømmerværket var oprejst, kunde «Rejsegildet» holdes.[1] Hvad der saa stod tilbage, var ikke mere end, hvad der kunde besørges enten af Kvinder alene eller af gode Venner og Naboer i Forening, nogle æltede Leret, andre klinede det i Tavlene mellem Stolperne. Et «Klinegilde» bag efter kunde vel være nok til Tak for Hjælpen og Indvielse af det nye Hus.[2] Men efter den nye Vis skulde man nu først have en Murmester til med hans Kalk og Mursten, det krævede baade Penge og Tid. Husets Opførelse var paa nok et Punkt bleven gjort afhængig af fremmed Arbejde.

Det tør vistnok antages, at mange af disse Bindingsværkshuse har været mindst to Stokværk høje. Frue Kapitel i København gjorde Opførelsen af Huse i denne Højde til udtrykkelig Betingelse for enhver, der vilde bygge paa Kapitlets Grunde,[3] og det var næppe heller for intet, at Tømrernes Mesterstykke i København bestod i at hugge «et to Lofts Hus».[4] I saa Fald var hyppigt det øvre Stokværk lavere end Stuen,[5] men ragede til Gengæld ud over denne, og Taget igen ud over dem begge.

Det var en ægte Tømmerkonstruktion, saa vidt forskellig fra vore lige Vægge, der, selv om de ogsaa er af Bindingsværk, efterligne de Regler, der gælder for Stenmure. Hin Bygningsmaade — Konsolstilen, som man har kaldt den, og ikke ulig Sveitserstilen — var i inderlig Overensstemmelse med Emnets Krav og Bekvemmelighedens Fordringer. Disse vidtudgaaende Tage og øvre Stokværk skærmede Bjælkehovederne og Fodstykket for Regn og Tagdryp, under dem kunde Boder rejses og Bænken til Gaden staa tør, og ind mod Gaarden kunde en Svalegang naturligt anbringes. Hvorvidt man imidlertid kunde gaa i Overdrivelse saa vel andet Steds som maaske ogsaa tildels hos os, giver en samtidig Rejseberetning fra England os Begreb om. I York fandtes et Hus, hvis øverste Stokværk ragede ikke mindre end 15 Fod ud over Fodstykket.[6] Først ved en Forordning af Aaret 1683 forbødes denne Bygningsmaade i København[7] af Hensyn til Gadernes Indsnævring; men hvor hensigtsmæssig den i og for sig har været, kan ses af, at den samme ganske uvilkaarligt anvendes den Dag i Dag ved Bræddestabler, hvor det gælder om at skærme de nedre Lag mod Fugtighed.

Alle disse Boliger, som vi hidtil har omtalt, besad en Egenskab, som vor Tid ikke er vant til at tillægge Huse, den, at de

uden stor Vanskelighed lod sig flytte. De var jo enten fuldt af Træ, eller Benbygningen i dem var Tømmerværk, og dette kunde med nogen Forsigtighed skilles, forsendes og atter føjes sammen. Man faar et levende Indtryk heraf, naar man ser Frederik den Anden efter sit Felttog mod Elfsborg i Aaret 1563 befale, at det bedste og nyeste Bjælkehus (Bulstue) i gamle Lødøse skulde føres ned til Sjælland og opsættes der til et Erindringstegn;[1] eller naar den samme Konge Aar 1582, da der skulde opføres en Hovedbygning paa Bidstrupgaard ved Roskilde, gav Befaling til at købe et dertil passende Hus, to Lofter højt, som netop var tilfals i Helsingør.[2] Tolv Aar efter blev denne Hovedbygning atter nedreven og tilbudt Universitetet til Kollegiehus, et Tilbud, som dog ikke blev modtaget.[3]

Hvor anseeligt end de største Bindingsværksbygninger kunde tage sig ud, og hvor velhavende et Præg de end kunde have med deres udskaarne Bjælkehoveder og Snitværk i Skraastivere, Dørstolper og Overliggere,[4] saa dannede de dog endnu kun Borgerklassen blandt Boligerne. Den fornemste Stand udgjordes ubetinget af de grundmurede Huse. Men disses Tal var grumme ringe. Datiden omtalte dem altid med særdeles Agtelse og hædrede dem med Benævnelsen «Stenhuse». Man har i enkelte Tilfælde været i Tvivl om, hvorvidt Bygninger, der kaldtes saa, ogsaa virkelig har svaret til Navnet eller maaske blot været Bindingsværk med Sten i alle Tavlene til Gaard som til Gade,[5] en Overdaadighed, som provinsiel Begejstring kunde være falden paa at berømme med dette Hædersnavn; men i Almindelighed tør man dog vist gaa ud fra, at «Stenhus» betegnede, hvad vi kalde grundmuret Hus.

Det laa i Sagens Natur, at Stenhuse maatte være sjældne. Trods de mange nyoprettede Teglværker var nemlig Mursten meget dyre. I Aaret 1575 betaltes Mursten i større Partier, der leveredes til Kronborgs Opførelse, med 21 Kroner (5 gamle Daler 1 Ort) for Tusinde,[6] en Pris, der ikke er meget lavere end Nutidens, uagtet Pengenes Værdi har tabt sig betydeligt siden da. Det var derfor heller ikke enhver Købstad, der kunde prange med slig en Mærkværdighed. Flest fandtes i København, Helsingør, Odense og Aalborg; men endnu i det 18de Aarhundrede var der kun et eneste grundmuret Hus i Middelfart[7] og ligeledes kun et i Skelskør, om hvilket sidste dog Byens Historieskriver med Selvfølelse kan melde, «at det har en grundmuret Brandmur

ved baade Ender».[1] Selv i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede var Apoteket den eneste grundmurede Bygning i Maribo.[2]

Stenhusene maatte naturligvis rette sig efter Bygningsemnets Krav og have lodrette Mure. Det derved fremkaldte Indtryk af Fasthed og Styrke gav dem netop deres adelsbaarne Præg. Men fremspringende Trappe, Bislag og Karnapper lod sig anvende her saa vel som ved Bindingsværk og gav ogsaa disse Huse et fra vore vidt forskelligt Udseende.

Danmarks Købstæder i det 16de Aarhundrede viser os da alle de fire Trin, som Landets Bygninger har gennemgaaet i deres Udvikling fra Oldtiden indtil vore Dage: Træhuse, Bindingsværk med Ler, Bindingsværk med Mursten, Grundmur. For sidste Gang optræder de her samlede, thi allerede i det 17de Aarhundrede er Træboligerne vistnok helt forsvundne fra Købstæderne. Idet de da saaledes mødes, giver de os et Billede af den Vej, som menneskeligt Snille har vidst at bane sig trods alle Hindringer. Da det naturlige Bygningsemne, som Urskovene selv anviste, begyndte at slippe op, har de enkelte Folk prøvet sig frem, indtil de hver især fandt det Erstatningsmiddel, der tjente dem bedst. For Danmarks Vedkommende har Svaret, som Udviklingen viser, været klart. Fortrængt fra Bjælkehusene har man i Murstenen fundet et Bygningsemne, der, svarende til Landets Natur, let formeligt og haardført endog i mange Henseender overgaar det, der skulde erstattes.

De fire Bygningsmaader mødes i det 16de Aarhundredes Købstæder, men, som vi har set, en af dem er ved at oprinde, en ved at gaa ned. Skal vi da betegne Tidens Trin i Udviklingen, maa vi holde os til den, der var i Middagshøjden. Vi har ovenfor set, hvorledes de danske Bønderboliger befandt sig paa Overgangstrinet fra Træhuse til lerklinet Bindingsværk. Købstadboligerne var et Skridt videre fremme i Udviklingen, de befandt sig paa Overgangen fra lerklinet Bindingsværk til Bindingsværk med Mursten i Tavlene.

Norges Købstæder frembød et fra de danskes vidt forskelligt Udseende, idet saa godt som alle Boligerne dér var af Træ. Herom vidner ikke blot Samtidens Beretninger,[3] men Syn for Sagn har man paany faaet i de mærkelige Levninger af det af-

brændte, gamle Oslo, som Jernbanegravningerne ved Kristiania har bragt for Dagens Lys.[1] Det kunde ved første Øjekast synes, som om dette Forhold betegnede Afstanden i Udvikling mellem Danmarks og Norges Byer, men dette vilde kun lidet stemme med f. Eks. Bergens høje Rang blandt Datidens Stæder.

Grunden laa ikke i Mangel paa Driftighed og Smag hos Borgerne, men i selve Landets naturlige Beskaffenhed. Nødvendigheden for at opgive Træet som Bygningsemne var endnu ikke til Stede i Norge saaledes som i Danmark, Norges Skove kunde vel forsyne Landet med Bygningstømmer for lange Tider. Der var da altsaa ingen Grund til at opgive den gamle Vis, der var nem og tilvant.

Men selv under slige Forhold kunde der dog maaske være opstaaet en Lyst til Efterligning af den sydligere Udvikling, Modens Magt kunde have revet Sindene med sig. Disse bare Trævægge, der ikke var malede og af Frygt for Brandfare enkelte Steder — saaledes f. Eks. paa Bryggen i Bergen — end ikke maatte tjæres,[2] saa kedelige ud og kunde friste til Afveksling. Murstenenes høje Pris vilde næppe have været i Stand til at hæmme en slig Drift — i Aaret 1577 betaltes Mursten i Bergen med 32 Kroner, Aar 1566 endog med 40 Kroner for Tusinde[3] — de høje Priser vilde maaske blot yderligere have fristet Rigmænd til at vise, hvad de formaaede. Men det, der her lagde en Dæmper paa alle saadanne Forsøg, var selve Naturforholdene. Mursten kunde være et hensigtsmæssigt Byggeemne i Lybæk og København, men i Bergen passede de ikke. I Vestnorges fugtige Vejrlig kunde der gaa Aaringer hen, før en grundmuret Bygning blev skikket til Beboelse; og den opnaaede aldrig Træhusenes Tørhed og Lunhed. Endnu den Dag i Dag, hvor Tømmeret er steget saa betydeligt i Pris, og Brandfaren har fremkaldt den Lov, at Bygningerne i Bergen skal til Gaden være grundmurede, ser man derfor som fordum Boligerne opføres helt af Træ og kun mod Gaden beklædes med en Skal af Mursten.

I Sverige gjorde tildels lignende Forhold sig gældende. Overflødigheden paa Tømmer, Klimaets Strænghed holdt Købstadboligerne i den gammeldags Skik. Trods enkelte Forsøg fra oven paa at hidføre en Forandring,[4] vedblev derfor saa godt som alle Husene at være af Træ, den fattiges som den riges. Det var ikke blot de fjernere Byer, som Wiborg i Finland, hvor Stenhuse var ukendte,[5] men selv i Aaret 1634, da et fransk Gesandt-

skab fik i Telge anvist Herberg i Dronning Christines egen Bolig, forefandt det kun et Træhus.[1] Som ovenfor berørt besad denne Bygningsmaade den Fordel, at Husene med Lethed lod sig flytte. Et tydeligt Eksempel herpaa afgav den svenske Konges Besøg i Elfsborg i Vinteren 1572—73. Da Slottets Lejlighed paa Grund af den forudgaaede Krig kun var ringe, befalede han blot Lensmanden et Par Maaneder i Forvejen at købe tyve Huse i de omliggende Herreder og opsætte dem ved Slottet til Boliger for hans Hoffolk.[2]

En mærkelig Undtagelse, i Strid med alle Regler, dannede dog Stockholm. Beliggende højt mod Nord og med let Lejlighed til at skaffe sig Bygningstømmer overgik den alle nordiske Byer i Fremskridt mod det nye. De grundmurede Huse var ikke her som i København en lille udvalgt Flok, men udgjorde Flertallet af Boligerne.

Dette Særsyn kan ikke forklares ved indre Grunde, det maa forstaas som hvad det var, et Værk af et ydre Magtsprog, en kongelig Vilje, der her var bleven til Virkelighed. Allerede Gustav Vasa havde efter en Ildebrand i Stockholm befalet, at alle Træhuse skulde nedrives og Stenhuse opføres i Stedet.[3] Men der kan næppe være nogen Tvivl om, at den, der egentlig gennemførte denne Omdannelse, var hans Søn, Sveriges mest byggelystne Konge, Johan den Tredie.[4] Han har malet sig selv i et Svar til Toldskriveren i Stockholm, der, da Regningerne strømmede ind, havde vovet at lade ogsaa dem for kongelige Bygningsforetagender være blandt de ubetalte. «Det skal ikke hjælpe Dig», skrev Kongen, «at Du modtager mange Befalinger om Udgifter; thi som Du veed, hvad Lyst Vi have til Bygninger, saa maatte Du og vel have forstaaet, at de Udgifter, som tjene til at øge vor Lyst og synderlige Begær, burde gaa for alle andre. Ret Dig derfor endnu, eller der skal følge andet efter!»[5]

Med samme Iver, hvormed Kongen gennemførte sine egne Byggeforetagender, drev han paa Borgemestre og Raad i Stockholm og tvang dem til at lade foretage den store Forandring. Aar 1572 udstedte han Befaling angaaende Hovedgaderne, 1576 og 1581 om de øvrige tillige, Kalkbrud og Teglværker stilledes til Borgernes Raadighed, og enhver, der vilde bygge, opmuntredes ved Toldfrihed for alt til Bygningen hørende. Aar 1587 gik Kongen et Skridt videre og rettede sit Angreb ogsaa mod de til-

oversblevne Bindingsværkshuse, idet han befalede, at disse helt skulde beklædes med Sten, saa at alt Træværket blev skjult.[1]

Vi besidde en Maalestok for, i hvilken Grad det lykkedes Johan den Tredie at fremme sin Vilje. I Aaret 1582 var det store Værk fulddrevet saa vidt, at af Byens 658 Boliger var ikke mindre end 429 Stenhuse, 83 Bindingsværk, Resten Træbygninger.[2] Opgørelsen skriver sig fra en Tid, da Foretagendet endnu langt fra var til Ende, men allerede dette Udbytte var saa storartet, at det anviste Stockholm en enestaaende Plads blandt Nordeuropas Byer. Selv ikke London kunde opvise et saadant Antal Stenhuse.[3]

Tagbeklædningen paa Købstadboligerne var, naar alt kommer til alt, vistnok det Punkt, hvor der var mindst Fremgang at spore i det 16de Aarhundredes Bygningsforhold. I alle tre Lande holdt man her haardnakket fast ved gammel Skik. I Norge og Sverig var da Tagene beklædte enten med Træspaan eller — hvad der var det hyppigste — med *Birkebark* og *Græstørv*.[4] Et underligt Syn dette Naturtæppe, der var lagt hen over Husene. Ukendt med de røde Tegltages Liv og kække Rejsning, næsten fladtrykt for at Tørven ikke skulde glide ned, fulgte det som i en Døs Omgivelsernes Bud, sneskjult om Vinteren, graasort og trykkende i Vaar og Høst, blot i den korte Sommertid klædt med Grønsvær og Blomster. Paa Afstand set lod det Byen glide i Et med det omgivende Landskab, kun Kirken meldte, at der rørte sig Menneskeliv under Jorddækket.

Men Beboerne var tilfredse med denne Form for Tag. Det var holdbart og lunede ypperligt. Paalideligt som en Almanak forkyndte det Aarstidernes Vekslen, det øgede Beboernes Græsgang, og man vidste at fortælle om, hvorledes slige Tage under en Belejring vilde kunne redde Byen ved at holde dens Kvæg i Live.[5] Ogsaa mod Lynnedslag værgede disse Tage, hvad ikke kunde undre, thi Urterne deroppe var forlenede med lønlige Kræfter. Allerede Aar 1218, da Kong Hakon Hakonsöns Moder, Inga, skulde aflægge Jernbyrd som Bevis for sin Søns ægte Herkomst, havde man givet hende Anvisning paa det simple Husraad blot forud at gnide Hænderne med det Græs, der voksede paa næsten Hvermands Hustag i Bergen. Det kunde hindre det glødende Jern i at brænde Hul. Kongemoderen forsmaaede imid-

lertid Raadet, og til Løn gjorde da Gud i sin Miskundhed et stort Jærtegn. Thi da hun i Kristkirken i Kongens, Erkebispens, Jarlernes, Bispernes og mange andre Stormænds Nærværelse atter fik Bindet løst fra sin Haand, viste det sig, at den aldeles ingen Skade havde lidt. Ja alle, der saa den, sagde, at den nu endog var meget fagrere, end da hun greb med den om det glødende Jern.[1]

For de aller ypperste Bygninger i Bergen faldt Valget dog svært i det 16de Aarhundrede. Modsatte Hensyn drog i modsatte Retninger. Malende er dette udtrykt i Slottets uafbrudte Ombytten af Hat. Lensmanden Jørgen Hanssøn opførte 1516—23 Hovedbygningerne paa Bergenhus og gav dem Tegltag, medens Udhusene naturligvis tækkedes med Græstørv. Men i Aarene 1566—67 fik det store Taarn atter Tørvetag, der dog 1578 omhyttedes paany med Tegltag. Under Christian IV byttede Taarnet i Løbet af 14 Aar ikke mindre end tre Gange Hat. Aar 1622 skulde det dækkes «med et lavt Tag, med Næver og Jord belagt paa norsk Vis». 1624 befalede Kongen at tække hele Slottet med Tegltag. Men 1636 befalede han atter at tække det «saa vidt ske kan, uden Ildebrandsfare, med Jord paa norsk Vis».[2]

I Stockholm forfulgte Johan den Tredie mærkeligt nok ikke disse Tage med den Iver, som han havde udfoldet overfor deres Nærbeslægtede, Træbygningerne.[3] Endnu længe efter vedblev derfor Birkebarkstage med Græstørv at være i Brug i Hovedstaden.[4] Tagsten synes ikke at have fundet videre Udbredelse; Rigmænd, der havde Raad og Lyst til en kostbarere Tagbeklædning, anvendte derimod i større Maalestok end i nogen anden nordisk By Kobbertage, Landets egen Frembringelse.[5]

Danmark besad i Straatagene en Tagbeklædning, der havde Aarhundreders Hævd og Befolkningens fulde Kærlighed for sig. De var kølige om Sommeren, lune om Vinteren, ikke vanskelige at opsætte, og Halm og Mønningstørv[6] havde man altid ved Haanden. Men Ulykken var, at de paa Grund af deres Brandfarlighed ikke egnede sig til Anvendelse i Byer. Regeringen forbød dem derfor, men dermed var Sagen langtfra afgjort.

Et Punkt som dette viser os bedst, hvilken Fare Historikeren løber ved at slutte fra den lovbefalede til den virkelige Tilstand. Efter Lovbudene at dømme skulde der ikke kunne findes et Straatag i nogen dansk Købstad efter Aarhundredets Midte; i Virkeligheden vrimlede der af dem allevegne.

Et Par enkelte Træk vil være nok til at oplyse os om Forholdene. Aar 1496 opfordrede Kong Hans Borgerne i Viborg til at ombytte Straatagene med Tegltag.[1] Aar 1569 var man ikke kommen videre, end at der efter en voldsom Ildebrand, hvorved en stor Del af Byen var bleven lagt øde, atter blev tækket med Straa, uagtet Hvermand vidste, at det især var Straatagene, der havde bidraget til at forplante Ilden. Frederik den Anden kom til og befalede, at alle Straatage straks skulde fjernes og Ingen senere driste sig til at opføre saadanne.[2] En halv Snes Aar efter indrømmes det i et Kongebrev,[3] at hvad Kongen har befalet, «ikke er sket og heller ikke at kunne ske saa snart»; der gaas derfor paa Akkord med Borgerne om, at de hvert Aar skal omlægge nogle Tage. Aaret efter maa denne kongelige Befaling forkyndes paany;[4] hundrede Aar efter, 1668, staar man ganske paa samme Punkt som forhen.[5]

Aar 1546 fik Aarhus Tilhold om at lade alle Byens Huse, af hvad Slags nævnes kunde, være tækkede med Tegltag; enhver, der overtraadte Befalingen, skulde bøde 40 Mark til Kongen og 40 til Byen.[6] Femten Aar efter fik Overtræderne Lov til «at vente til Foraaret», da Stenene saa ganske sikkert skulde komme fra Holland.[7]

Efter gentagne Advarsler blev endelig Aar 1561 de sidste Straatage udryddede i Odense;[8] otte Aar efter var de der igen, og Kongen gør i sin Harme Borgemestre og Raad ansvarlige for al den deraf muligt opstaaende Skade.[9]

I Helsingør brast endelig Kongens Taalmodighed, og han gav Befaling til, at hvis der endnu fandtes noget Straatag efter Pintsedag 1580, skulde der rives Hul deri og Ejeren straffes for Ulydighed.[10] Aaret efter maatte der fremdeles indrømmes de sendrægtige «nogen Tid og Respit».[11]

I København laa paa saa synligt et Sted som lige overfor Hovedindgangen til Frue Kirke og Genbo til Bispegaarden endnu 1597 et Hus med — Straatag.[12] Aar 1554 havde Kongen forbudt, at der maatte findes Skorsten eller Ildsted i straatakt Købstadhus. Omtrent 30 Aar efter var Tilstanden i Ribe den, at ikke blot saa godt som alle private, men ogsaa de offentlige Bygninger havde Straatag. Alle Embedsboliger i Byen havde det forbudne Tag, lige fra Bøddelhuset og det gamle Raadhus til Præsteresidenserne, ja Bispegaarden, som — Kongen selv vedligeholdt.[13]

Disse Eksempler kunde forøges i det uendelige. De her

anførte er tilstrækkelige til at vise den haardnakkede, aldrig trættede Modstand. Under saadanne Omstændigheder kan det ikke undre at høre, at ikke blot enkelte Byporte, Landsbykirker, ja endog Købstadkirker i Danmark var straatakte,[1] men at selv tre af Sveriges berømte Domkirker, Strengnås, Westerås og Linkøping,[2] i lange Tider maatte nøjes med saa tarveligt et Dække.

Maalestokken for, hvor besværlig Kampen mod Straatagene har været i Danmark, ligger i selve dens Varighed. Endnu i Aaret 1825 maatte Cancelliet indrømme en yderligere Frist til deres Fjernelse.[3] Aar 1817 var alle Huse i de mindre Gader i Ringkøbing straatakte, og det samme gjaldt om Side- og Baghusene i de større;[4] i Thisted holdt Straatagene sig langt op i det 19de Aarhundrede;[5] i Maribo forsvandt de først ved Branden i Aaret 1832.[6] Der har hørt halvfjerde hundrede Aar og tretten Kongers Vælde til for at fortrænge Straatagene fra de danske Købstæder.

Bjælkevægge og Birketag, Bindingsværk og Straatag, hvilke glimrende Betingelser for en Ildløs! Alt var som lagt til Rette for Ildebrande, og de udeblev ikke. Med punktlig Regelmæssighed hærgede de alle Nordens Byer, prædikende paa deres Vis imod den ubesindige Byggemaade, udrensende og befriende for al det Smuds og Smitstof, som Beboerne havde opsamlet til den næste Pest. Ildebrandene var strenge Læremestre, frygtede og forbandede som saadanne, men ikke desto mindre Tidens sande Velgørere.

Det maatte give et ganske eget Blik paa Livet, saaledes at vide sit Hjem efter al Sandsynlighed fordømt til at lægges i Aske mindst én Gang i Ens Levetid. Virkningen af disse og lignende Forhold lader sig ogsaa spore i Tidens Tankegang i det hele, ligesom deres Indflydelse er umiskendelig i Datidens Lyst til at anbringe Formuen i let reddelige Ting. Et Par Eksempler vil anskueliggøre Tilstanden.

I Tiaaret 1540—1550 afbrændte helt eller delvis følgende Byer: Aarhus,[7] Upsala,[8] Varbjerg,[9] Vejle,[10] Aarhus (for anden Gang),[11] Linkøping,[12] Aahus[13] og Maribo.[14]

I det følgende Tiaar var der ikke mindre end tre store Ildebrande i Stockholm,[15] og desuden hjemsøgtes Strengnäs[16] samt Aarhus[17] for tredie Gang

1560—1570 afbrændtes under Syvaarskrigen saa godt som alle de Byer, hvortil den naaede, men desforuden hærgede Vaadeild Nykøbing paa Mors,[1] Bergen,[2] Viborg,[3] Arboga,[4] Ørebro,[5] Westerås[6] og Bogense.[7]

I de ti følgende Fredsaar brændte store Partier af: Westerås,[8] Enkøping,[9] Upsala,[10] Bogense[11] og Ribe.[12]

Fra 1580 til 90 rasede omfattende Ildebrande i: Bergen,[13] Skien,[14] Mariager,[15] Marstrand[16] og i Bergen[17] nok en Gang. I Aarhundredets sidste Tiaar endelig ødelagdes helt eller delvis Varde,[18] Vejle,[19] Maribo,[20] Trondhjem[21] og Roskilde.[22]

I Løbet af 60 Aar var altsaa 36 Købstæder for en stor Del nedbrændte og flere af disse ikke mindre end tre Gange.

Lige overfor denne truende Brandfare havde Datiden kun lidet eller intet at stille op. Sprøjter brugtes ikke.[23] De eneste Slukningsmidler, man anvendte, var at øse Vand af Spande paa Ilden og i Nødsfald nedrive Nabohusene, for saaledes at hindre Udbredelsen. Det var derfor i enkelte Byer befalet at have i den varme Aarstid fyldte Vandkar staaende paa Gaden,[24] ligesom ogsaa at have Læderspande, Stiger og Brandhager i Orden. Uhensigtsmæssigt nok laa i Helsingør[25] og København[26] Læderspandene under Laas og Lukke paa Raadstuen, i Aalborg derimod skulde Hvermand selv have dem i Beredskab.[27]

Et Betryggelsesmiddel mod Ildebrand og dens Følger, som hin Tid endnu ikke kendte, var Brandforsikring i moderne Forstand. De første famlende Forsøg paa at oprette en Slags Fælleshjælp lod sig vel hist og her spore, saasom i den Vedtægt, at Naboer skulde hjælpe den skadelidte med lidt Tømmer og Halm til Husets Genopførelse, eller at den, hvis Hus var blevet nedrevet for at standse Ilden, skulde have Godtgørelse af Byen.[28] Mere kraftigt og maalbevidst var der blevet taget fat paa Sagen indenfor enkelte «Gilder» og Lav, der paabød at hjælpe den skadelidte Broder. Men Ulykken var, at naar det meste af en By brændte, hørte næsten enhver «Broder» til de skadelidte. Hjælpen udeblev altsaa just i de Tilfælde, hvor man haardest trængte til den. Som Regel kunde man gaa ud fra, at hvad der ved større Ildebrand blev Luernes Rov, var erstatningsløst tabt. Til enhver Tid paa Døgnet stod saaledes hver Enkelts hele Velfærd paa Spil.

Intet Under derfor, at en Ildløs bragte hele Byen i Oprør. Paa Raabet «Brand» klemtedes der med Kirkeklokkerne, alle opgav, hvad de havde for, og fik lutter nye Pligter. Ifølge de

københavnske Bestemmelser[1] skulde saaledes Tømrerne, Murerne og alle Søfolk øjeblikkeligt møde paa Brandstedet, sætte Stiger til og fra det brændende Hus eller Nabostedernes Tag med Brandhager søge at berøve Ilden Næring. Rodemesteren og Vagtskriveren skulde løbe efter Læderspandene paa Raadhuset; Beboerne i Gaden, hvor Ilden var, skulde skaffe Vand, de, der havde Brønde, blot vedblive at hisse op, Resten trille Ølkar ud til Fylding og hjælpe at lange Spande. Oldermanden for Vogmændene skulde løbe rundt og tilsige hele Lavet til at møde for at køre Vand; alle øvrige Borgere skulde samles bevæbnede, en Del stille paa Torvet, Resten ile til Portene og Volden for at afværge alskens Fare, hvis Ilden muligvis skulde vise sig at være paasat, maaske af udlændiske Mordbrændere eller Lignende, af hvem man kunde vente alt. Kun Kvinder og Børn var der ingen Brug for, de havde at holde sig fra Brandstedet eller tage Skade for Hjemgæld. I Aalborg var det dog kun forment Kvinder med Kaabe paa at møde ved Ildløs, rimeligvis fordi denne Dragt muliggjorde Bortbæren af Tyvekoster eller dog antydede, at de ikke vilde lange Vand. Indfandt Nogen sig saaledes klædt, skulde Kaaben være forbrudt og bringes paa Raadstuen.[2] Kvindernes naturlige Plads var ogsaa ved Hjemmet for at passe paa Børnene og i Tide udbære, hvad der kunde reddes, hvis Ilden nærmede sig.

Al den Uro, Forvirring og Nød, som en saadan Ildløs gav Anledning til, naar den fik Lov til at brede sig og endte med at lægge den halve eller hele By i Aske, blev naturligvis yderligere forøget, naar den opstod en Vinternat, medens alle sov, og Mørket paa Gaderne umuliggjorde hver Ordning og Ledelse, og maaske tilmed Fjorden eller de nærmeste Vandsteder laa tillagte med Is. Under saadanne Forhold udbrød Ildebranden i Bergen 1589,[3] og en paafaldende Mængde af de øvrige større Ildsvaader, alle de tre bergenske f. Eks., opstod i det mindste ved Vintertide. Udsigten til at redde Indboet blev under slige Omstændigheder meget forringet, medens Nøden blandt de Husvilde maatte blive dobbelt følelig.

Tidens Hjælpeløshed og Rædsel overfor disse Farer maler sig blandt andet i den stadige Frygt, hvori ikke blot Befolkningen, men Regeringen tillige svævede for hemmelige Mordbrændere. Tre Gange udstedte den danske Regering Befaling til Byerne om at vogte sig for saadanne og holde Stadens Stakitter i

Orden samt altid have Vand staaende til Rede.[1] Og et Skær af slige Øjeblikkes hele Uro og uhyggelige Betagethed trænger ind i selve Lovbestemmelserne og gør disse til et levende Billede af den Lovløshed, de skulde bekæmpe. Hvor heftig og uklar er ikke den Bestemmelse, at hvo der hjælper til med en Brandhage uden først at være «raadet der til af dem, der har Forstand», er Dødsens; og hvilken Vildskab flammer der ikke i det Bud, at den eller de, ved hvis Uforsigtighed Branden er opstaaet, «straks uden al Naade skulle kastes ind i Ilden efter Privilegiernes Lydelse».[2] At det ikke har været Spøg med saadanne Bud, faar man et Indtryk af ved at høre, at den Mand, i hvis Hus Ildebranden i Aarhus 1541 begyndte, blev gjort æreløs, og først fik sin Ære igen, da den, der var Skyld i Ildens Opkomst, var bleven henrettet.[3]

Saavel i Danmark som i Sverig var i det mindste Regeringerne fuldstændig klare over, hvad der bar Hovedskylden for de hyppige og ødelæggende Ildebrande. I Stockholm søgte man derfor at udrydde Træhuse, i Danmark Straatage. Men, som ovenfor set, stod Norge udenfor disse Bevægelser. Forholdene i Landet egnede sig ikke for Opførelsen af Stenhuse. Noget maatte der dog gøres ogsaa her. Man anvendte da et Middel, der var lige saa virksomt som hine, og gennemført som det blev med nogenlunde Kraft, har ladet Norges Byer være banebrydende i Norden for et yderst vigtigt Fremskridt.

Midlet bestod simpelthen i at gennemskære Byerne med aabne, ubebyggede Striber, «Almenninger», som de kaldtes, for saaledes at sætte Grænser for Ildens Udbredelse og i værste Fald indskrænke den til et enkelt Kvarter. Det var Bergen, der gik i Spidsen. Her havde dette Middel allerede været anvendt i Middelalderen, men gode Tider havde ladet dets Betydning delvis gaa i Glemme, da Ildebranden 1561 atter skræmmede Befolkningen op. Regeringen paabød straks Oprettelsen af nye, forsvarlige Almenninger og tilbød Kronens Grunde til Hjælp hertil eller som Vederlag for dem, der maatte miste deres egne.[4] Men næppe var Faren omme, førend Ordningen mødte Modstand, og alt synes at være blevet ved det gamle.[5]

Men saa kom Ildebranden 1582 og syv Aar efter en ny ligesaa voldsom. De førte et kun altfor tydeligt Bevis for Tilstandens Uholdbarhed, og denne Gang blev Regeringens Foranstaltninger ikke helt til tomme Ord. Selv om vi ikke tør forudsætte,

at dens Plan med Almenninger indtil 38 Alen i Bredden blev fuldstændigt gennemført,[1] saa kunde dog Bergen efter den nye Ordning opvise aabne Pladser og brede Gader i et Antal, der langt overgik de øvrige Byer i Norden.

I Marstrand[2] og Trondhjem[3] anvendte Regeringen ganske den samme Fremgangsmaade og paabød efter de derværende store Ildebrande Anlæg af Almenninger og Udvidelse af Gaderne. I Trondhjem befaledes det saaledes at gennemskære Byen med to Hovedaarer, hvoraf den ene skulde være endog 42 Alen bred. Hvor meget af dette, der er blevet gennemført, er vanskeligt at afgøre; utvivlsomt er det, at der herved angaves den Retning, hvori den senere Udvikling er gaaet. Trondhjem udmærker sig nu til Dags ved Hovedgader med en Bredde af 50—60 Alen.[4]

Vi har betragtet Købstadboligernes Vægge og Tage, vi skal endnu kun dvæle lidt ved et Par ejendommelige Enkeltheder i deres Ydre.

Hvad der ved disse Huse sikkert vilde have gjort et kun lidet tiltalende Indtryk paa et Nutidsmenneske, var deres Vinduer. Smaa, blyindfattede, halvt uigennemsigtige, stundom vistnok med en Bukkel i det grønne Glas som Bunden paa en Flaske, stirrede de en dorskt og fængselsagtigt i Møde. Og dog udgjorde netop Vinduerne Tidens Stolthed. De udtrykte et af de største Fremskridt, som hin Slægt havde gjort, angav Afstanden mellem Forfædrenes fattige Kaar og denne Tids næsten ængsteligt vidt drevne Overdaad.

Thi man behøvede ikke at gaa langt tilbage for at træffe en Tid, da alt dette var ukendt. Dengang var Vinduesruderne i Købstadboliger af Skind, Papir eller Horn, eller manglede ganske, idet Vinduet kun bestod i en Trælem.[5] Det var i hine Dage, at man havde fremhævet det som et særligt Tab ved Roskilde Domkirkes Brand, at Kirkens Glarvinduer gik i Løbet.[6] Det var Minder fra hin Tid, naar en Præst i København endnu i Aaret 1521 i sit Testamente bestemte, hvo der efter hans Død skulde være Ejer af hans Glarvindue.[7]

Siden da havde Forholdene forandret sig. Glasruder var nu blevne almindelige, det 16de Aarhundrede havde ogsaa paa det rent ydre Oplysningens Omraade set Folket tage Arv efter

Kirken. Her som anden Steds forholdt Skandinavien sig blot modtagende. Omvæltningen skyldtes ikke Folkets egen Opfindsomhed, det var de dalende Priser paa Glas i Udlandet, hvorfra det hentedes, der muliggjorde den storartede Forandring.

Men derfor var den lige velkommen. Og ingen, der mindedes hin Tid, da han som Lille havde siddet om Vinterdagene i Mørke eller højst bag en blind Rude, kunde være saa sløv, at han jo ikke nu mangen Gang kvægedes, naar det gennemsigtige Glar tillod at se, hvad der foregik derude, eller naar Solstraalerne ikke længere prellede af som fordum, men brydende sig og spillende i alle Farver forvandlede Ruden til Diamant og gød sig i en gylden Strøm ind over Gulvet.

Det var klart, at hvo der kunde, vilde gerne være med til denne Forbedring. I Begyndelsen var det naturligvis kun de færreste, der havde Raad til at anskaffe sig disse paa engang kostbare og skøre Sager, men Udviklingen skred frem med rivende Hurtighed. Det er ikke uden Interesse at lægge Mærke til enkelte Trin i denne Fremgang. Aar 1510 hører vi om, hvorledes Dronning Kristine paa sin Gaard i Odense lod sætte en ny Papirsrude; et «loghvindu» omtales samme Steds, der vistnok maa forstaas som en slet og ret Luge.[1] Endnu i Aaret 1554 befalede Christian den Tredie, at der paa den nybygte Fløj af Københavns Slot kun skulde sættes Glasruder i «en Part» af Vinduerne, altsaa ikke i dem alle.[2] I Slutningen af Aarhundredet endelig var det en yndet Aftenfornøjelse, saavel i København[3] som i Viborg og Ribe,[4] at slaa Ruder ind hos Folk, og selv Bøddelens Hus i Helsingør var forsynet med Glasvinduer.[5] Aar 1549 fandtes der tre Glarmestre i Ribe, Aar 1591 det dobbelte Antal.[6] Et lille Træk fra England vil vise os, at den vesteuropæiske Udvikling ikke var stort fremmeligere end den nordiske. En fransk Rejsende, der besøgte Landet under Dronning Elisabeths Regering, optegnede som værd at bemærke, at i engelske Byer var Købmandsboligerne forsynede med Glasruder ikke blot i Stuen, men ogsaa i de øvre Stokværk.[7]

Priserne paa Glas sank i lignende Forhold. Aar 1505—10 havde i Odense Prisen for en lille Glasrude været 2 Kroner i Nutids Penge.[8] Aar 1518 betaltes i Bergen 6 Glasruder med lidt over 3 Lispund Smør.[9] Men allerede Aar 1577 kunde til Kronborg Slots Opførelse hver enkelt lille Rude leveres til 37 Øre (3 Skilling),[10] en Pris, der ganske vist kun tilsyneladende stemmer

med Nutidens, idet Pengenes Købeevne dengang var langt større, men som dog ikke længer udelukkede Glasruders almindelige Brug. I England regnedes ved Aar 1580 Glasvinduer og Lukker af gammeldags Fletværk for omtrent lige dyre.[1] Forhen var alt Vinduesglas til Norden blevet forskrevet fra Udlandet, Aar 1576 kunde Frederik den Anden købe et større Parti, der var tilvirket i Landet selv, hos Sten Bille i Skaane;[2] senest Aar 1591 begyndte indenlandsk Tilvirkning af Vinduesglas i Sverig.[3] I Aarhundredets Begyndelse havde en Glasrude, selv om den var baade grøn og buklet, været en Prydelse; Aar 1576 kunde Johan den Tredie vrage et helt Parti Glas, der var bestilt til Stockholm Slot, men formentlig ikke vilde tage sig ud, og istedenfor forlange alene af det fine, klare, franske Glas.[4]

En Virkning af Glasrudernes Indførelse, som dog i dette Aarhundrede næppe naaede synderligt ned til Kjøbstadboligerne, men mest inskrænkede sig til Slotte og enkelte Herregaarde, var Vinduernes stærke Tiltagen saavel i Størrelse som i Antal. Denne Trang til mere Lys, som med stigende Kraft har gjort sig gældende lige siden hin Tid og indtil vore Dage, var simpelt hen betinget af Glassets nye Anvendelse. Den lader sig spore i alle Frederik den Andens og Johan den Tredies Byggeforetagender, den fik et tydeligt Udtryk i Johan den Tredies Befaling, da han agtede med sit Hof at tage Ophold i Enköping: Vinduerne i de dertil fornødne Borgerhuse skulde forinden Kongens Ankomst gøres større, saa at Stuerne kunde faa det tilstrækkelige Lys.[5]

Det kunde ligge nær af de her meddelte Træk at slutte, at alle Købstadboliger inden det 16de Aarhundredes Udgang var forsynede med Glasruder. En saadan Antagelse vilde dog sikkert være forhastet. Mangel paa Raad og stædig Fastholden ved gammel, nedarvet Skik skabte vistnok en Del Efternølere. Faren for at faa de nymodens Ruder slaaede ud ved Uforsigtighed eller ved Kaadhed kunde vel ogsaa gøre mangen betænkelig, og skulde man, som Forholdene bød, have Skodder for Glasvinduerne ud imod Gaden, svarede det jo til, at man maatte anskaffe dobbelt Besætning, baade Træ- og Glaslukke, en ikke ringe Forøgelse af Udgiften. Vi træffer da ogsaa lige til det sidste Vinduer af gammeldags Slags, blotte og bare Træluger. Saadanne maa der vel menes, naar der f. Eks. i et Hus i Ribe, der havde lidt Overlast, siges, at der var Skrammer i det ene Vindue,[6] eller naar en Mand i Bergen klagede over, at en anden

«havde hugget og stunget i hans Vinduer».[1] Og vi kan vistnok gaa ud fra, at de fleste Butiksvinduer bevarede den gamle, hensigtsmæssige Form: en Træluge, der, slaaet ned, rimeligvis tjente som Disk — Køberen stod udenfor paa Gaden — og, naar den lodes til, tydeligt nok angav, at nu var Butikken lukket.

En Skik, som Glasruderne ved deres Fremkomst affødte, men som senere tabte sig, var den at indbrænde, male, eller ligefrem indsætte med forskelligtfarvet Glas Aarstal, Navne og Figurer i Ruderne. Den brogede Blanding, hvorom Glarmesternes Skilte endnu bærer Vidne, var den Gang en Opgave, der hyppigt kunde falde for i det virkelige Liv, en Prøve saavel paa Mesterens Kunstfærdighed som paa Ejerens og hans Venners Rigdom og Smag.[2] Det synes at have været Skik at anvende slige Ruder som Gaver ved Bryllupper eller ved Rejsegilder, naar det nye Hus indviedes;[3] som en Slags Glasbukét mindede de efter Evne om Giveren, ja viste endog stundom hans Navnetræk eller Vaaben. En righoldig Samling af saadanne Ruder, mest dog fra en noget senere Tid, findes i Bergens Museum, indsamlet fra norske Bøndergaarde, hvor Skikken er naaet hen, men atter gaaet af Brug i Løbet af de sidste trehundrede Aar.[4]

En Mangel havde dog Glasvinduerne i Sammenligning med de gammeldags Træluger: de lod sig kun vanskeligt lukke op. Ganske vist kunde man have Hængsler og Kroge paa dem ogsaa, men hvo vilde udsætte dem for den forøgede Fare ved at lade dem hænge ud over Gaden med al dens Færdsel; og lukkede en uøvet Haand dem i med det fra Trælugerne vante kraftige Tag, skulde nok alle Ruderne klirre ned med det samme. Nej, simpel Forsigtighed bød at have dem spigrede forsvarligt til. Indadtil medførte disse nye Forhold en Ulempe, som vi senere nærmere skal gaa ind paa: Stuernes forøgede Lys købtes paa den friske Lufts Bekostning. Men udadtil skabte de et Savn, der netop ved Siden af de mange, nys erhvervede Goder blev dobbelt føleligt. Hvad hjalp det, at man nu med lukket Vindue kunde se alt, hvad der foregik lige udenfor? Maaske det mest Seværdige netop foregik oppe i Gaden, og det var man helt afskaaren fra, thi Vinduet lod sig jo ikke som tidligere lukke op.

Dette Savn lod der sig imidlertid raade Bod paa, og den Udbredelse, som Hjælpemidlet fandt, viser bedst, hvor almenyndet det blev. Man kunde jo anbringe Glasvinduerne ikke blot paa Vægfladen, men tillige paa Husenes taarnlignende Fremspring;

og fandtes der ingen saadanne, kunde de efterlignes enten ved ligefrem fra Grunden af at opføre en Udbygning, eller lettere ved at gøre Vinduet selv til en Udbygning, anbringe det som en halvt fremstukket Kurv, et indeklemt Dueslag, et udhængt lille Hus med Ruder til alle tre Sider. Fra disse fremskudte Stillinger kunde man iagttage alt, som fra en Bastion var man istand til, selv dækket, at bestryge hele Gaden til begge Sider.

Under det fælles Navn «Karnapper» mylrede da disse Udbygninger frem. Ikke som om de tidligere havde været ganske ukendte, Retten til at udstyre Købstadhuse med Taarne var gammel,[1] men forhen havde de hørt til Undtagelserne og som oftest tjent andre Øjemed, hyppigt kun indesluttet en Trappe eller deslige. Nu blev de almindelige og forekom i alle Størrelser ligefra store, grundfaste Hjørnestuer — «den 29. Juli 1564 var jeg Professor Hans Frandsens Gæst i hans høje Karnap,» skriver Absalon Pedersøn om sin Københavnstur[2] — og lige ned til de mindste Udhængsskabe, der kun kunde huse en fremrakt Overkrop med et Par spejdende Blikke. Navnet paa en enkelt Karnap, der fandtes paa Kallundborg Slot, blev betegnende for hele Slægten, den kaldtes for «Glarborg».[3] Fælles for dem alle var, at de gav Husene et højst uregelmæssigt Ydre. For Københavns Vedkommende faldt deres Blomstringstid fra Midten af det 16de Aarhundrede til Aaret 1683, da det forbødes fremtidigt at bygge Karnapper og Udvinduer, efterdi «de vanhelde Husenes Zirlighed og ere Naboerne ofte til Præjudits.»[4]

Ind mod Gaarden var de anseligere Boliger hyppigt udstyrede paa en Maade, der gjorde denne Side af Huset til den hyggeligste. Her var nemlig anbragt en «Svale» ud for andet Stokværk. I de nymodens, firkantede Gaarde kunde den stundom løbe langs tre Længer; dette hørte dog, som disse Gaarde selv, til Undtagelserne. Svalen var ret en Affødning af Tømmerbygningerne. Den indtog Rummet mellem Stuens fremspringende Loftsbjælker og det udbygte Tag. Dækkende Bjælkehovederne og med sine fritstaaende Yderstolper støttende Taget, var den paa engang et aabent Rum og dog en Del af Bygningen, udgjorde ligesom Husets opslagne Visir, hvor Luft og Lukke mødtes.

Oprindeligt kun bestemt til en aaben Trappegang med Opgang fra Gaarden, var den i Tidernes Løb bleven til noget andet og mere. Den dannede ikke blot, som en Nutids Korridor, Forbindelsen mellem adskilte Værelser; den var ikke blot en Slags

FOLKEUDGAVE

AF

ALEX. L. KIELLANDS SAMLEDE VÆRKER

15 KR.

(30 Hefter à 50 Øre. Garanti mod Overskridelse af Prisen.)

Den samlede Udgave af Kiellands Værker, der udkom for 6—7 Aar siden, er nu fuldstændig udsolgt.

Det er om et Aar Kiellands 25 Aars Digterjubilæum, og den Tanke laa nær, nu da en ny Udgave af hans samlede Værker skulde foranstaltes, at paabegynde en *Folkeudgave*, der kunde foreligge afsluttet til Jubilæet og som kunde bringe denne den aandfuldeste, vittigste og mest underholdende Romanforfatter i Norden ind i nye Tusinder af Hjem.

Kiellands literære Skæbne er noget for sig. Han var fra sin første Optræden den paa sit Omraade fuldtfærdige Mester. Denne ulastelige Debutant blændede. Ikke mindst, fordi han i den frodige nye norske Literatur kom som Repræsentant for det gamle fine Norge, fra de gamle Slægters og den gamle Kulturs Norge. En saa blændende Debut havde Norge aldrig set. For denne fuldkomne Stil-Elegance, for dette ovenud

straalende Vid, for denne hvast bidende Satire og denne mildt varsomme Følsomhed bøjede Alle sig.

Her havde man den sejrrige Ungdom. Her var Fortrylleren, Herskeren.

Saa gik Kielland fra Sejr til Sejr — og pludselig hørte han op.

Og Reaktionen kom. Det gik ham i Norden, som det gik Maupassant i Frankrig. Pludselig syntes Alle, at de var komne for let til Sejren. En Bølgedal i den literære Bevægelse drog deres Værker med sig. Men den retfærdiggjørende Tid lod en ny Bølge drage dem op paany — i lutret, klassisk Skønhed.

Kiellands Værker — en Glans af sejrrig Ungdom staar om dem. De fødtes af Ungdommens Sejrs-Magt og de standsede den Dag, deres Forfatter følte sig uoplagt. Men som de staar nu, vil de leve — nu Tiden har prøvet dem og givet dem fuldgodt Stempel.

Folkeudgaven af Kiellands Værker vil bringe alt, hvad han har digtet — hans 8 berømte Romaner, hans 3—4 Bind *Novelletter*, hans 4—5 dramatiske Arbejder og hans glimrende Jæder-Skildringer *(Mennesker og Dyr)*. Og Prisen for hele denne omfattende Produktion (oprindelig 17 Bind til ca. 50 Kr.) bliver kun *15 Kr.* Forlaget garanterer ydermere, at denne Pris, svarende til den tidligere Pris for 3—4 af Romanerne, ikke overskrides. De 15 Kr. fordeles i 30 Hefter à 50 Øre, og et muligt overskydende Antal Hefter leveres gratis.

Med sidste Hefte vil følge en Gengivelse af *Eilif Petersens* Maleri af Digteren.

1ste Hefte faas til Gennemsyn, og Subskription, der er bindende for hele Værket, tegnes i alle Nordens Boglader.

Gyldendalske Boghandel.

GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN.

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

4. HEFTE

50 ØRE

Vægtergang med Indblik og Udkig til alle Sider; men lidt efter lidt var den naturligt bleven til Kvindernes sædvanlige Opholdssted, saalænge Aarstiden tillod det. Her kunde de langt mere uhindret end paa Bænken ude paa Gaden trække frisk Luft og dog vedblivende sysle med deres Arbejde, herfra kunde Husmoderen holde vaagent Øje med alt og alle lige fra Fjerkræet paa Møddingen til Pigerne i Bryggerset og Børnene, der legede i Gaarden.

Ogsaa Svalen synes at have modtaget en Forbedring ved Vinduesrudernes Indførelse. Allerede Indblikket til de mod den vendte Værelser lettedes betydeligt herved, men selve Svalen nød ogsaa godt af det nye, idet, som det lader, man nu indførte at dække i det mindste Dele af den med Vinduer.[1] Træk havde sikkert tidligere hørt til dens Mangler; en gennemsigtig Skærm, maaske indfattet i en Bræddebeklædning til at aftage, maatte kunne betydeligt udvide Tidsgrænsen for dens Brug.

Et lille Punkt, som vort Blik forgæves vilde have søgt paa hine Huse, var Husnummeret samt Angivelsen af Gadenavn paa Hjørnerne. Enhver maatte forudsættes at kende Gadens Navn, og Husene havde overhovedet intet Nummer. Den Fordring, at man selv skulde gætte sig til, i hvilken Gade man befandt sig, var, om end man var ganske fremmed i Byen, dog mindre, end den ved første Øjekast skulde synes. Hovedgaden var jo let at kende, og den hed i næsten alle Tilfælde «Algaden»; «Torvet» betegnede noksom sig selv. Hvilken der var «Østergade», «Vestergade», «Nørregade» eller «Søndergade», kunde man overbevise sig om ved at kaste et Blik op paa den nærmeste Vindfløj; «Ved Stranden», «Aagade», «Bag Slottet», «Bag Graven» o. s. v. gav sig ogsaa af sig selv; og de fleste efter enkelte Haandteringer opkaldte Gader svarede til deres Navn. Saa var der kun saadanne Betegnelser som «Bøddelstræde», «Kattesund», »Sviegade», «Skidenstræde»[2] og andre, som man syntes kunde passe paa flere end én; men her maatte det være en Trøst, at selv Stedets Beboere meget hyppigt benævnede samme Gade med forskellige Navne. Eftertiden har fjernet denne sidste Vanskelighed ved at kræve et enkelt bestemt Navn for hver Gade. Men selve Navnenes vejledende Værd har tabt sig, fra den Stund man opgav at udlede dem af stedlige Ejendommeligheder. Siden da har Gadenavnene maattet laane sig frem, i det 17de Aarhundrede hos Dyr og Planter, i det 18de blandt Stæn-

der, Rigsdele og Begreber, i vor Tid hos dem uvedkommende historiske Personer.

Husenes Nummerering er en Opfindelse af sen Herkomst. Den indførtes ikke før end i det 18de Aarhundrede i Europas Byer og mødte overalt stærk Modstand. I København gennemførtes den Aar 1771, i Odense 1789.[1] Den var unødvendig i det 16de Aarhundrede, da Beboeren i Reglen var Ejer eller dog beboede hele Huset og var vel kendt i hele Gaden. Beboerens Navn var Husets Nummer. Endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede var der i Horsens' Hovedgade kun en eneste Mand, som udlejede en Del af sit Hus.[2] Selv hvor smaa Kaar og ringe Plads gjorde det nødvendigt for flere at bo i samme «Boder», var Adskillelsen mellem de enkelte Familier dog udenfra vistnok temmelig let kendelig.

Husene betegnedes altsaa efter Ejeren eller Beboeren, som oftest den samme. Men det Billedsprog, der skulde give Huset som Hus et Navn, uafhængigt af dets Ejer, og saaledes danne Overgangen til de regelbundne Husnumre, var allerede i stærk Opkomst. Efterhaanden som solidere Bindingsværksbygninger og Stenhuse opstod, der kunde overleve flere Ejere, maatte ogsaa Navnet naturligt glide fra disse over til Huset. Bjælkehovederne og Dørkarmen fristede til Udskæringer, Tidens levende Indbildningskraft og vakte Sans for boglig Kundskab gjorde Billeder og Indskrifter til yndede Prydelser.

Billederne begyndte som Vaabner og Bomærker eller sindbilledlige Angivelser af Ejerens Virksomhed; de flyttedes ikke som Nutidens Skilte, men, knyttede til Huset, gik de siden stundom over til at give dette Navn, naar deres Oprindelse forlængst var glemt.

Indskrifterne bestod enten blot i Aarstal og Forbogstaver, eller hyppigt i Bibelsprog og Vers af opbyggeligt eller historisk Indhold. Til den sidste Slags hørte især Opgivelser om Ildsvaade, som Huset eller Byen havde været udsat for. Som Eksempel paa denne Art kan anføres en Indskrift paa en Gaard i Bogense:

Der man skrev 1500 og halvfjerdsindstyve
Den 1ste Oktober, jeg vil det ikke lyve,
Da brændte Bogense af i en Glød;
Saa hjælp os Gud i al vor Sorrig, Modgang og store Nød![3]

Blandt Indskrifterne af mere almindeligt Indhold var der enkelte, der særligt synes at have tiltalt Datiden og derfor hyppigt anvendtes. Hertil hører fremfor alle de to Linjer:

Gud unde os saa at bygge og boe,
At vi maatte fange den evige Ro.

De kom igen under forskellige Former, ikke altid med tilbørligt Hensyn til Versemaalets Krav. Som en af de reneste Gengivelser kan nævnes Indskriften paa Ole Bagers Gaard paa Torvet i Odense:

Gud Fader, Søn og Helligaand
Fri disse Huse fra Vaade og Brand!
Og unde os her saa at bygge og boe,
At vi maatte faae den evige Ro!
Hannem til Ære og os Alle til Gavn
I samme hellig Trefoldigheds Navn.[1]
1581.

Kun sjældent forlodes denne Indskrifternes Grundtanke: at indvie Huset til Guds Varetægt. Af og til traf man dog ogsaa Vers af mere almindeligt moralsk Indhold, saasom:

Lønlig Sorrig er jo stor Plage,
En ærlig Rolighed er Guds Gave.

Eller:

Hvad Gud og Lykken vil Dig tilføje
Tak derfor Gud og lad Dig nøje.[2]

Almindeligst var vistnok Anbringelsen af Bibelsprog.[3] Paa Tidens troskyldige Vis anvendtes de, hvor ske kunde, stundom i Forbindelser, der maatte synes mindre passende. Over Odense Vinkælder paa det af Ole Bager opførte Hus «Jordan», saa kaldet med Hentydning til de kananitiske Vindruer, og Samlingssted for et yderst broget Selskab, havde saaledes Bygherren ladet anbringe de gammeltestamentlige Ord: «O Gud, mig længes efter Dig, min Herre og min Gud! jeg haaber paa Dig» o. s. v. Indskriften i det Indre: «Der Wein ist Gottes Gabe» angav vistnok bedre Højden af den religiøse Stemning, der turde ventes hos Stedets Gæster.[4]

Købstadboligernes Indre.

Vilde man træde ind i et af disse Huse, maatte man, hos Høj som hos Lav, ind ad en Gadedør; selv om der fandtes Port paa Stedet, mundede ingen Forstuedør eller Trappegang ud i den, den førte kun ind i Gaarden. Hos de mere Velstaaende førte en Trappe op til Gadedøren, hos de Fattigere traadte man lige ind. Men fælles for Alle var et Skærmtag eller Bislag over Gadedøren og et Par Siddepladser under Bislaget, hyggelige Minder fra den Tid, da Glasruder var ukendte og man kun paa disse Steder kunde nyde Udsigten til Gaden eller, naar Dagens Færd var omme, her faa sig en Passiar med Nabo og Genbo. Bislaget bares stundom af Stolper prydede med Billedskærerarbejde, et Slags Højsæde i det Frie; træffende sammenlignede en Udlænding disse skærmtakte Udbygninger, der alt var gaaede af Brug i hans Hjemstavn, med smaa Korthuse foran den egentlige Bolig.[1]

Gadedøren ligesom undertiden Porten var hos Enkelte udstyret med en Hammer,[2] der som en Klokke i Nutiden kunde forkynde, om Nogen vilde ind, en overflødig Pynt, thi om Dagen stod Døren gerne uaflaaset, og om Natten lukkede man ikke op, om der saa ti Gange blev dundret med Dørhammer og paa Skodder. Gadedøren var i de allerfleste Tilfælde enkelt og af forsvarligt Egetræ; Fløjdøre anvendtes sjeldent eller aldrig. Derimod var det en meget almindelig Skik at have denne enkelte Dør delt paa tværs i to Halvdøre, saa at man kunde lukke den øverste op uden at aabne den nederste tillige. Herved opnaaedes den Fordel, at man i Tilfælde af Angreb kunde staa i aaben Dør og dog dækket for neden; og sad man paa Bænken udenfor, kunde man gennem den aabne Overdør høre, hvad der foregik derinde i Huset, uden at derfor Høns og Rollinger kunde bryde ud, eller løsgaaende Svin og Hunde smutte ind. Døren aabnedes gerne indefter, og indvendig sad paa Overdøren Klinkefald, paa Nederdøren Krog. Dog omtales ogsaa Laase. Vilde man aflaase Døren til Natten, tog man blot Klinken eller Nøglen af og skød Døren i, den kunde da kun aabnes indvendig fra.[3]

Det første Rum, man traadte ind i, var Forstuen. Den var i Reglen vistnok noget omfangsrigere end nu til Dags, men dannede iøvrigt dengang som nu en sidste Forgaard til Boligens Helligdom. Stod, som Skik var, Yderdøren uaflukket, kunde man

gennem Kighullet i Dagligstuedøren[1] faa Tid til at se, hvem den indtraadte Gæst var, førend han kom ind i selve Stuen. Derude var det nemlig almindeligt at tage Kappen af og, hvis man var ædru og ikke frygtede nogen Fare, at stille Spydet fra sig.[2] Sværdet og i hvert Fald da Kniven havde man jo fremdeles ved Haanden.

I borgerlige Huse førte der gerne fra Forstuen to Døre videre, en til hver Side. Gennem den ene kom man ind paa Mandens særlige Enemærker, Boden.[3] En saadan Stue tog sig efter vore Begreber højst besynderlig ud. Den manglede alt, hvad vi er vante til at træffe i et Udsalg: Disk, udstillede Varer o. s. v. Handelen foregik jo gennem Vinduet ud til Gaden, hvor et særskilt Bislag skærmede Køberen, der maatte staa ude, medens højt regnet et Par Genstande i Vinduet beskedent tilkendegav, hvad her var at faa til Købs. Videre Udstilling ansaa Datiden for uværdigt Markskrigeri. Enhver vidste jo godt, hvor Hvermand boede, og hvad dér var tilfals. En hel anden Sag var det, om en gammel Ven og Kunde vilde se indenfor og maaske havde Lyst til at tage Krammet nærmere i Øjesyn. For hans Skyld kunde man saa gerne aabne en Kiste eller to, eller Haandværkeren vise, hvad Arbejde han just havde for. Men videre drev man det ikke; Varerne og Arbejdet fik for Resten tale for sig selv.

Udsalgsstedet blev under saadanne Forhold til et blot Varelager og Værksted. I disse Omgivelser var den rigeste Købmand kun den første Krambodsvend, Mesteren blot kendelig paa den bedste Plads for Lyset. Arbejdet gik sin Gang, den eneste, der syntes overflødig eller dog bragte Forstyrrelse ved sit Komme, var Køberen.

Bag ved Boden kunde der stundom være endnu et Rum, der anvendtes paa lignende Maade. Hvor Bedriften var stor, kunde det jo knibe med at faa Plads i samme Værelse, Varekister saa vel som Læredrenge kunde kun til en vis Grænse stuves sammen. Men udover to Rum strakte vistnok meget sjældent Bodens Omraade sig, Varelagrenes Størrelse var forholdsvis ringe, og Lavsvedtægter hindrede, at en flink Mester fik for mange Svende i sit Brød.

Fra Forstuen førte en anden Dør ind til Dagligstuen, der i Reglen ligesom Boden vendte mod Gaden. Bag Dagligstuen laa atter Køkkenet og de andre Rum, flere eller færre, som Huset omfattede. Det var en Selvfølge, at disse Rums Størrelse, Antal

og hele Udstyr maatte væsentlig afhænge af Ejerens Formuesvilkaar. Forsaavidt kunde det synes umuligt at give en fælles Beskrivelse af dem, paa en Gang sand og tydelig og samtidig saa almindelig, at den kunde passe saavel paa den fattigste Haandværkers som paa den rigeste Købmands Bolig. Fuldt lader dette sig naturligvis heller ikke gøre. Men dog var Forholdene dengang i saa Henseende anderledes end i Nutiden. Prægede af Simpelhed og Fortidens Enfold, fremviste de alle en umiskendelig Familielighed. Selv de vildeste Skud bar Spor af Oprindelsen; selv i det, der af Samtiden stempledes som nymodens Overdaad og uhørte Paafund, vilde Nutiden smilende kunne genkende de fælles Træk. Naar vi da i det Følgende søge at danne os et Billede af disse Forhold, ikke i deres yppigste Forvildelser, heller ikke hvor trange Kaar havde hæmmet dem i Væksten, men i de Grundformer, hvor Arts-Præget var renest udtrykt, saa faa vi derigennem et Indtryk paa engang af en jævn Borgermands Hjem og af det Maal, som de Laveststillede stræbte efter og de mest Begunstigede kun svagt formaaede at fjerne sig fra.

Alle disse Rum havde det tilfælles nærmest at henhøre under Husmoderens Omraade. Lad os da først betragte det af dem, hvor hendes Magtfuldkommenhed var uomtvisteligst, Køkkenet eller, som Datiden gerne kaldte det: «Stegerset».

Et særskilt Køkken, der ikke var noget andet tillige, hverken Stue eller Forstue (Frammers), men alene Køkken, det var det store Fremskridt, der udmærkede i det mindste de velstillede blandt Købstadboligerne. Forudsætningen var, som vi vide, Skorstenen.

Det var denne, der gjorde Købstadhusene til, hvad de var. Det var den, der betingede, at de mange Rum for oven og for neden kunde beboes baade Vinter og Sommer. Det var denne ene, eller helst disse to firkantede, hvidtede og dog røgsorte Opstandere i Taget, der gav Huset Adelsrang, stemplede det som varmblodigt og levedygtigt i Modsætning til hine ovenomtalte golde Toloftshuse, der, om end de var smukke som Huset paa Ornäs og tilsyneladende Købstadboligerne lig, dog ved Vinterens Komme forraadte deres lavere Natur, bukkede under og sank i Dvale af Mangel paa indre Varme.

Man vilde dog meget fejle, hvis man tænkte sig de fleste Købstadhuse prangende med én, ja maaske to, stolte Skorstenspiber op igennem Taget. Selv om Skorstenen var ført op baade

gennem første og andet Stokværk, kneb det ogsaa her, ligesom paa Landet, med det sidste Skridt, det ud gennem Taget. Endnu var mangen Skorsten selv i de rigeste Huse «blind» og udlod Røgen paa Loftet indenfor Taget. Den Skorsten, som Kong Hans' Dronning Kirstine Aar 1509 lod sætte paa sit Stegers i Odense, synes endog at have været af denne Art. Den opførtes ikke af en Murmester, men af en — Tømmermand.[1] Fra et Husmoder-Synspunkt var denne Ordning maaske at foretrække, thi ogsaa Røgen havde jo Værdi, og heroppe under Taget var et ypperligt Sted til at røge baade Skinker og Oksekød. Skindvarer kunde gemmes her Sommeren over sikrede mod Møl. Og paa den Skorsten, der førte fra Køkkenet herop, især naar dens øverste «Esse» bukkede Ryg for at række sig hen imod Taghullet, kunde man Sommer og Vinter faa vaade Klæder, Vasketøj og alt, hvad der truede med at mugne, tørret ved jævn Varme.

Fra Køkken til Loft fulgte saaledes Husmoderen Skorstenens Virksomhed med Interesse. En anden Part nærede lignende Interesse, det var Stadens Øvrighed. Men deres Interesser faldt ikke ganske sammen. Øvrigheden saa efter, gerne en Gang om Aaret,[2] om alt var i lovlig Orden. Disse Eftersyn var lige saa nødvendige som ilde sete. Det gjaldt nemlig om at sikre sig, at alle Stadens Beboere dels overhovedet holdt Skorstene og ikke lod sig nøje med de gammeldags Røghuller, hvis Brandfarlighed var altfor indlysende, dels holdt Skorstenene ved lige og ikke atter lod dem forfalde. Skorstenen var i mange Huse den eneste ordentlige Stensætning i hele Bygningen,[3] men Mursten var dyre. Selv om en af de anseligste Gaarde i København hører man, at der her endnu 1565 fandtes en blind Skorsten lavet alene af Træ, skøndt flere Kakkelovne mundede ud i den. Beboeren tilstod selv, at «den ikke var uden stor Fare», og lod den derfor — nødtvungent eller frivilligt — opføre af Mursten.[4] Et Tilfælde som dette viser bedst, hvor nødvendigt det var at holde Eftersyn baade hos Høje og Lave. Smaafolk hjalp sig som de kunde. Men et lappet og hullet Ildsted, maaske stoppet med halvt smuldret Ler eller vel endog med en Klud eller en Halmvisk, hvor det nogenlunde gik an for Ilden, var et yderst farligt Naboskab for let fængelige Stolper. Synsmændene havde derfor Befaling til straks at nedrive alle «onde« Ildsteder, som de maatte træffe, en vidtstrakt Myndighed, der stundom kunde medføre temmelig bratte Overgange for dem, der just ventede paa Middagsmaden.

Hvor livligt Kampen førtes mellem Husmødre og Øvrighed faar man Indtryk af fra Ribe. Det maa have været en underlig Gudstjeneste i Juli 1570, da Præsten fra Prædikestolen med Et forkyndte, at Borgemestre, Raad og 24 Mænd nu havde bestemt, at den Sag skulde have en Ende. Inden 14 Dage skulde der være bygget Skorstenspibe op gennem Taget paa alle Byens blinde Skorstene. Vovede nogen at undlade dette og endda tænde Ild i sit Køkken, skulde Ilden straks slukkes og Vedkommende bøde første Gang ti Mark danske, næste Gang tyve og saa fremdeles dobbelt hver Gang. Det synes at have været en Overrumpling fra Øvrighedens Side saaledes gennem Præstens Mund i selve Kirken at forkynde Husmødrene de vise Fædres Vilje. Sikkert kogte det alt i mangen Husmoders Sind ved at høre sligt. Men i Kirken var jo hver Kvinde selv en blind Skorsten og maatte tie. Anderledes da de kom hjem. Man skulde blot vove at slukke Ilden i deres Køkken og endda forlange ti Mark i Bøde. Hvorledes det denne Gang gik med Skorstenspiberne vides ikke. Meget taler for, at det var de vise Fædre, der kom til at stikke Piben ind, saa at det fremdeles fik Lov til at ryge ud af Røghuller i den straatakte By. Den afbrændte ogsaa ganske rigtigt for en stor Del i September 1580. Hverken Øvrighed eller Husmødre var ved denne Lejlighed i Stand til at slukke Ilden, og hver enkelt Brandlidt maatte bøde langt ud over ti Mark danske. Da Byen genopførtes, kom — i det mindste enkelte — af de blinde Skorstene ufortrødent igen.[1]

Køkken-Ildstedets Indretning var i høj Grad simpel, men krævede netop derfor særlig Dygtighed hos den, der skulde virke derved. Der fandtes ingen af Nutidens Bekvemmeligheder, Komfur med Træk, Kogehuller og Stegeovne; alt foregik foroven, hvor Ilden brændte paa det blotte Stenalter, og hvor en Vrimmel af tavse Tjenere laa, stod og hang rede til i rette Øjeblik at føres i Ilden. Der var den vældige Kedel paa sin Svingkrog, svævende som en Klode, boblende og knaldende under Kobberlaaget, men aldrig forraadende sit Indhold selv for den mest Langhalsede. Der var alle de mange Gryder, store og smaa, lavbenede eller benløse skabte til at sættes paa Trefod. Der var de mindre Kedler, Kasseroller og Pander, og endelig Datidens ejendommeligste Vaaben: Stegespiddene, som altid lod ane noget overordentligt, naar de toges i Brug, men ogsaa var i Stand til at gøre de

Længselsfulde utaalmodige, Husmoderens Arm træt og hendes Kinder glødende, førend Stegen var helt brunet.[1]

Krævede alle disse Slags Værktøj en kyndig Haand for at føres, og hørte der lang Erfaring, Aandsnærværelse og stærke Nerver til for at ordne Tillavningens Rækkefølge, passe det rette Øjeblik trods Røg og Em og Straalevarme, og alt imens dreje Spiddet, holde det tæt ved og dog ikke for nær, selv om Gaarddøren gik og Ilden rakte Tunge — saa udgjorde alt dette dog kun den halve Sum af de Vanskeligheder, som Ildstedet medførte. Lykkelig den, der var kommen saa vidt, at Ilden brændte, Gryderne kogte og Stegen brasede. Forud var der gaaet et langvarigt og højst trættende Forspil, som Nutiden lever i lykkelig Uvidenhed om.

Det var nemlig selve Antændingen, der voldte mest Besvær. Tændstikker kendtes ikke. Vel var i Tyskland og rimeligvis ogsaa i Norden Svovlstikker (Schwefel-Høltzlein) en yndet Vare hos Smaahandlende, der solgte Æbler og Pebernødder,[2] men disse Svovlstikker var blot en Efterligning af Almuens Belysningsmiddel, de harpiksholdige Fyrrepinde, og lod sig altsaa kun tænde ved anden Ild. Tændstikker, der fængede ved Afstrygning, opfandtes først et Par Aarhundreder efter. Man var da henvist til den langsomme Fremgangsmaade at slaa Ild med Flintesten og Staal og opfange Gnisten i Trøske eller Fyrsvamp. Hertil anvendtes i Norge hyppigt et Par Svampearter, der vokse paa Birketræer.[3] Som yderligere Tændemiddel brugtes gerne Trækul, der følgelig var en Nødvendighed i enhver Husholdning, ligesom Kulsvidning og Handel med Trækul til Købstæderne i mange Skovegne udgjorde Bøndernes Hovederhverv. Alene til Københavns Slot medgik der Aar 1536 lidt over 500 Læster Trækul,[4] Aar 1563 mindst 350 Læster,[5] Aar 1566 befaledes det hver Bonde i Nordsjælland at skaffe en Læst Trækul dertil,[6] og ved Christian den Fjerdes Kroning brugtes der ikke mindre end 200 Læster.[7] Aar 1545 bestemtes det, at enhver Klosterjomfru i Danmark skulde aarlig have 10 Læs Brænde og en halv Læst Trækul.[8] Lignende stærkt Forbrug af Trækul lader sig paavise i England[9] og vel hele Europa over.

Fik man saa endelig Ild i Trækullet, var Sagen dermed dog langtfra omme. Ildstedet manglede Trækhuller, man maatte da enten ved Hjælp af Puster[10] eller med Munden alene blæse paa Gløden, indtil det endelig lykkedes at lokke Flammer frem af det egentlige Brændsel.

Det var en sen Syssel, aldrig behagelig, værst dog en Vintermorgen i Kulde, Mulm og Mørke. Det kunde synes, som om den hermed forbundne Ulempe maatte være ens for Alle, Rige som Fattige. Dette var dog langt fra Tilfældet. Vi har allerede set, hvorledes Bønderne vistnok i Reglen undgik den ved at lade Baalet paa Arnen brænde Natten over, saa at der ved Morgentide endnu var et Par Gløder at hente Ild af. Men denne Skik, der faldt naturlig, hvor det ikke skortede paa Brændsel, og hvor Ildstedet var anbragt i Familiens fælles Soverum, maatte tabe sig, hvor Brændselet skulde betales og Køkkenet udgjorde et Rum for sig. Vi træffer først den samme Skik igen hos de særligt Velstillede, hvor man trods Baalets Unytte Natten over dog lod Ilden brænde i Køkkenet fra Aften til Morgen for at undgaa Ulejligheden ved at gøre Ild paa fra ny af. I Christian den Andens Hofordning befales det saaledes Køgemesteren at passe paa, at der imellem Middag og Aften og fra Aften til Morgen ikke brændes større Baal i Stegerset end nødvendigt til at holde Ilden vedlige.[1]

Det var altsaa egentlig kun Købstadbeboerne, der ret fik Antændingens Besværligheder at føle. Her maatte der nemlig spares, det kunde ofte falde vanskeligt nok overhovedet at faa Brænde udvist fra Skovene i Nærheden,[2] og Brændselet var dyrt, naar det saaledes skulde købes hver en Smule, 50 Øre for Læsset var ingen Spøg i Længden.[3] Istedetfor de uhyre Masser af Brænde, der kunde gaa med paa Herregaarde og Slotte, Læs i hundrede ja tusindvis,[4] høre vi derfor for Købstadfolks og Ligestilledes Vedkommende kun Tale om langt beskednere Summer. 25 indtil 50 Læs om Aaret synes her at have været det almindelige i en Husholdning.[5] Det var rene Undtagelser, naar Enkedronning Sophia f. Eks. bevilgede en gammel Kvinde i Nykøbing paa Falster to til tre Læs Brænde om Ugen[6] og en Borger samme Steds en lignende rigelig Forsyning.[7] Hvor Brænde af en eller anden Grund blev vanskeligt at skaffe, maatte Tørv træde i Stedet,[8] og disse havde den overordentlige Fordel nogenlunde let at kunne — med et behørigt Lag Aske over — holdes i svag Glød fra Aften til Morgen. Stenkul derimod anvendtes aldrig i Husholdninger;[9] selv i England, Stenkullenes Hjem, begyndte man først omkring Aar 1560 at anvende dem til Husholdningsbrug.[10]

Det var godt nok med disse to Udveje, enten at holde Ilden Natten over eller møjsommeligt at tænde den fra ny om Mor-

genen. Men den menneskelige Natur maatte kun lidet ligne sig selv, hvis ikke deres Tal var størst, der hverken havde Raad til det første eller Lyst til det sidste. Hvorledes hjalp dette Flertal sig da? De foretrak den nemmere Fremgangsmaade at løbe rundt hos Naboer og Genboer og «laane Ild». Denne Uskik var overordentlig udbredt[1] og tilsvarende farlig. Vel var det forbudt at bære Ild i andet end i lukkede Beholdere med Laag over,[2] men i en snæver Vending, naar Ingen saa det, kunde man godt bære et Par Gløder paa et Stykke Brænde, og det var da heller ikke hver Dag, det blæste, eller hver Gnist, der fløj i Straataget. Erfaring viste derhos, at det, hvorpaa det kom an, ikke var, om man bar Ilden i lukket Beholder, men om man havde faaet «rene Gløder», strøet Salt paa dem og husket at slaa Kors over dem. Var dette ikke Tilfældet, kom der let «Vaades-Ild» eller som det senere udlagdes «Vaaningsild». Man kunde se den svæve som en Flamme eller et Ildlagen i Luften. «Vaadesild» gjorde ikke med Nødvendighed Skade. Den var ofte blot en Slags Varsel om, hvad der kunde ske, og fængede vel kun, hvor der ikke var Husløg i Taget, Hestesko over Døren, eller fandtes Storke- og Svalereder paa Huset. Men «Vaadesild» var ligefuldt uhyggelig at se paa, et synligt Bevis for, hvor farligt det var, man her havde at gøre med. Derfor maatte man huske paa, baade den, der gav, og den, der modtog Ild, ikke at kalde det saa. Man «gav» ikke Ild eller fik den «givet»; thi «man kan altid faa Ild nok» (Ildebrand). Nej det ene rette, varsomme Udtryk var at «laane Ild».[3]

Kun faa Scener male os saa tydeligt Forskellen mellem dengang og nu, som disse stadig gentagne Optrin Vintermorgener: forfrosne Stakler, uforsigtige og dog opskræmte, famlende sig frem paa bælgmørke Gader for at tigge lidt Ild hos Nabo eller Genbo, der maaske just var ude efter det samme.

En særskilt Vask med Afløbsrende ud gennem Muren hørte vistnok til de sjældnere forekommende Forfinelser; det var ogsaa ligesaa nemt at slaa Spildevandet ud ad Køkkendøren. Derimod prydedes Væggen dengang som nu med Tallerkenrækker, hvor opstillede Brikker og Fade som Vaabenskjolde skuede ned fra oven. Overalt, hvor Vilkaarene tillod det, var denne Afdeling endvidere uddannet til et selvstændigt, særskilt Rum, Fadeburet. Vi skal ved Undersøgelsen af Datidens Madlavning nærmere betragte alle disse Fade, Tallerkener, Kander og Skaale, her maa

vi nøjes med det almindelige Indtryk, at de bestod af to skarpt adskilte Klasser: de gerne rødmalede, fattigere Træsager og det velhavende, nymodens Tintøj. Dette sidste var Maalestokken for Husets Velstand og Orden.

Fadeburet var imidlertid mere end et blot Gemmested for Anretnings-Redskaber, det indeholdt solidere Sager end som saa. Dengang indrettede man sig ikke paa Maaneds- end sige paa Uge- eller Dagsforsyning. Halvaaret var den mindste Maalestok, og et vel forsynet Hus lod sig ikke helt udspise fra Oktober til Oktober. Fadeburets Vægge formaaede derfor ikke at omslutte det samlede Forraad; dets Mel- og Gryntønder, dets Krydderiposer, Smørfjerdinger, Sulefade, ophængte Pølser, Bimpler med gammelt Øl, Mjød og Frugtvin udgjorde kun Officerskorpset og det til enhver Tid indkaldte Mandskab. En talrigere Forstærkning og Reserve laa urørt i den kølige Forraadskælder eller blundede paa Loftet under det altid lune Straatag. Om det saa var den borgerlige Tidsregning, saa brødes dens Magt indenfor Fadeburets Enemærker. Aaret her regnedes paa kirkelig Vis fra Efterhøst til Efterhøst. Slagtetiden var Forberedelsens Stund, Julen den første afgørende Prøve. Sligt maa erindres for t. Eks. at forstaa, hvorledes under Københavns Belejring 1658 Faren for Hungersnød saa hurtigt kunde indtræde. Sagen var simpelthen den, at Belejringen begyndte i Avgust Maaned, da Fadeburenes Aarsforsyninger overalt var paa Hældingen.

En Underafdeling af Køkkenet, der i alle større Huse var udskilt for sig og ofte fandtes i en anden Bygning end det egentlige Stuehus, var Bryggerset. Naar man husker, at Datiden regnede til hver voksen Person mindst tolv Tønder Øl om Aaret, saa vil det let forstaas, at selv den store Kedel over Køkkenets Ildsted kunde blive for ringe til en Brygning. Hvo der kunde, holdt derfor gerne et særskilt Bryggers med den behørige Forsyning af Bryggerkedler, Svalekar, Tappekar, Støvekar, Urtekedler,[1] og hvad alle disse Sager hed, som i Nutiden kun enkelte Indviede kender, men dengang hver halvvoksen Dreng vidste Besked om.

De egentlige Værelsers Antal afhang naturligvis af Beboernes Vilkaar, Husets Størrelse og deslige. Men trods Forskellen i saa Henseende var der dog en langt overvejende Lighed tilstede, der kun lader sig forstaa ud fra den fælles Udvikling. Tilbøjelig-

heden til at dele Huset i mange Rum var løbet forud for den tilsvarende Trang til virkelig at tage disse i Brug. Værelsernes Benyttelse bundede endnu i den gammeldags Forestillings-Kres.

Det Oprindelige havde jo været den fælles Stue, hvor Alt var forenet: Køkken, Spisestue, Sovekammer, Opholdssted Dag og Nat. Trangen til Leddeling af dette Rum havde allerede gjort sig gældende, forinden Midlerne dertil ret var givne. Vi har jo set, hvorledes «Stuen» i Danmark og Norge var bleven delt i tre: Forstue, Kleve og den egentlige Stue. En anden Tredeling var stundom forsøgt i svenske Bønderstuer: Køkken i den ene Ende, Dagligrum i Midten, Højtidsrum i den anden Ende.[1] Først Skorstenens Gennemførelse og Ildstedets Mangfoldiggørelse gav imidlertid den fulde Betingelse for ret at kunne inddele Huset. Købstad-Boligerne nød i høj Grad godt af den givne Frihed, og mange Huse vrimlede af Rum foroven og forneden. Men Trangen til virkelig Benyttelse af disse strakte sig endnu ikke videre end til de tre: Køkken, Dagligværelse og Højtidsrum.

Dette Misforhold mellem Evne og Tilbøjelighed er et af de mærkeligste Træk i den nordiske Husbygnings-Udvikling. Trofasthed mod det Gamle i Forening med Folkenes to Natur-Svagheder: Frygt for Spot og en vis selvtilfreds Magelighed, har her ikke udestængt men midtvejs hemmet Udviklingen af det Nye, saa at de samme, der evnede at bygge Husene, ikke vovede gennem Beboelsen at vedkende sig den i Anlæget udtalte Plan. Det har krævet Aarhundreder, før Folkeskik tillod Beboerne at tage Huset fuldt i Brug. Medens Rummene alt var tilstede i det 16de Aarhundrede, dristede man sig først i det 17de og 18de til at tage nok et i Brug ved at udskille Spisestue fra Sovekammer, og først i det 19de Aarhundrede har man turdet inddrage «Salen» til daglig Benyttelse. Det, der lammede Bevægelsen, var ikke en ydre men en indre Grund. Vi skal derfor netop ved Herregaardene og Slottene faa denne hemmede Udvikling at se i dens yderligste Former, det stærkeste Misforhold mellem det Antal Værelser, som hin Tid krævede, og den begrænsede Maade, hvorpaa de toges i Brug.

De to vigtigste — man kunde fristes til at sige eneste — Værelser i Købstad-Boligerne var altsaa Dagligstuen, der tillige var Spisestue og Sovekammer, og Stadsestuen eller Storstuen, der kun benyttedes ved festlige Lejligheder. Om disse to samler da al Interessen sig.

Det første almindelige Indtryk, man vilde have modtaget ved at kigge ind i en af hin Tids Dagligstuer, var et vist broget, opfyldt, trykket. Hvis ikke Forholdene var for store, og Gulvet, der hyppigt var af Ler, havde talt derimod, skulde man troet sig hensat i en Kahyt, hvor de smaa Ruder var tilspigrede af Frygt for Skvalpet fra Søen, medens hver Tomme Væg var anvendt til Gemmesteder, Bænke og faste Køjer. Det er samme Indtryk, som man den Dag i Dag modtager overalt i Norden ved at træde ind i en velhavende, gammeldags Bondestue.

Værelsets egen Udstyring var i høj Grad tarvelig. Skøndt Højden efter Datidens Begreber kunde være anselig nok, og man næppe som i hin Tids Bønderstuer løb Fare for at støde Panden mod Bjælkerne, saa vilde dog vistnok i de fleste Tilfælde Stuen have forekommet os lav. Loftet var sjældent eller aldrig gibset, men Bjælkerne laa synlige. Gulvet var vistnok i de fleste Tilfælde af Ler, Datiden saa med en vis Uvilje paa Trægulve paa Grund af deres Brandfarlighed. Det var derfor i København lovbefalet at have endogsaa Gulvene i de øvre Stokværk lerslagne, for at de ikke under en Brand skulde yde Ilden Næring.[1] Væggene var kun forneden, saa højt som en Siddendes Hoved rakte, beklædte med Panel, Resten var raa Væg, lerklinet Bindingsværk. Naar nu hertil kom de smaa, blyindfattede, tarvelige Ruder uden Gardiner, saa vil det forstaas, at Hovedindtrykket af Stuen selv var trist og fattigt. Det Livlige og Brogede fremkaldtes af Møblerne.

Disse var ikke længere som i Oldtidens Hal og dens lidt fattige Efterligning, Datidens Bønderstuer, blot faste Dele af Væg og Gulv. De var heller ikke alle flyttelige som i vore Dage. De befandt sig paa et Overgangstrin.

Den samme Trang til Frihed og Mangfoldiggørelse, der havde grebet Boligerne og delt dem i de mange Rum og flere Stokværk, havde nemlig ogsaa forplantet sig til Bohavet. Hermed var den Bevægelse opstaaet, den store Omvæltning, hvorved Bohavet løsnedes og forvandledes til «Møbler».

Den lukkede Alkove skilte sig ud som en Himmelseng paa fire Ben. Bænken langs Væggen med dens laagdækte Gemmesteder og Siddepladser frigjordes Stykke for Stykke, først som Kister, senere som Stole. Det sidste Stykke Bænk omskabtes til det 18de Aarhundredes Sofa. Alt forinden havde Bevægelsen grebet det faste Bord. Tidligst var Pladen bleven løsnet, Be-

nene fulgte efter, Bordet var frit. Det var, som var der gaaet Liv og Røre i alt, hvad der var af Træ. Medens Bænkens Dele blev til stedse flere Kister, rejste nogle af disse sig atter paa Bagbenene som Skabe. Arterne krydsedes, Skabe med Bordskuffer opstod, snart større som Dragkister, snart mindre som Kommoder. Og alt imens krympede Væggenes Panel sig sammen eller skallede af i løse Skærmbrædter. Havde ikke alle disse Trætingester til daglig i hvert enkelt Hjem staaet og set saa solide og adstadige ud, og havde ikke Udviklingen strakt sig over Aarhundreder, kunde de menneskelige Beboere formelig være blevne angst og bange for, hvad der foregik. Set under ét var det farligt nok, det var intet mindre end Hjemmets — alle dets Sidde-, Ligge- og Gemmesteders — «Mobilisering».

Det 16de Aarhundrede befandt sig i Begyndelsen af denne Udvikling. Vigtige Dele af det faste Bohave havde alt løsnet sig, var svingede ud og stod rede til Opbrud. Men endnu ventedes der paa Signalet til Afmarsch og paa den ledende Haand, der skulde anvise hver sin fremtidige Plads i de ubesatte Stillinger. Herfra det besynderlige Udseende, som Dagligstuen frembød. Trods al dens værdige Ro lignede den, overfyldt og bepakket som den var, en blot foreløbig Ordning hos en talrig Familie; vidste man ikke bedre, skulde man tro, at der stadig var Haandværksfolk eller Hovedrengøring i de øvrige Værelser.

Hvor langsomt Udviklingen er naaet til Bondebefolkningen, kan ses af en lille, tilfældig Ytring som denne: «Ved 1800 var der ikke en Dragkiste i Møborg (Jylland). Min Moder fik den første.»[1]

Idet vi nu skal søge at finde Rede i alt dette Dagligstuens Tilbehør, vil vi først vende os til dens solideste Bestanddel, Kakkelovnen. Skorstenen var jo alt en gammel Husbeboer i Købstederne. Nærede nogen Tvivl i saa Henseende, kunde han lægge Mærke til, hvorledes f. Eks. Bestemmelserne om dens Renligholdelse forlængst var bragt i Orden; det var Rakkeren, der var Skorstensfejer, enhver kunde se, at slig Syssel kun passede for en uærlig Mand. Det var en Nødvendighed, men ikke nogen Behagelighed saaledes at skulle have Bøddelens Næst

kommanderende, Rakkeren, ved bestemte Lejligheder snagende i sit Hus og regerende i sit Køkken. At et og andet forsvandt ved saadan Lejlighed fulgte næsten af sig selv. Rakkeren i Ribe fik Januar 1584 i Nytaarsgave Tilgivelse for sidste Tyveri, men sikker Udsigt til Galgen, hvis han begik et nyt eller blot undveg Byen. I denne sidste Tilføjelse viser sig, hvor nødvendigt et Onde Rakker-Skorstensfejeren var. Man foragtede og afskyede ham, men kunde dog ikke undvære ham. At han under disse Forhold søgte ogsaa i sin nye Stilling at anvende sin gamle Færdighed, at «flaa», kan man egentlig ikke fortænke ham i. Uafbrudt maatte — i Ribe i det mindste — Taksterne fastsættes paany. Ganske Uret kan man ikke give Rakkeren i, at der var Forskel paa at rense en almindelig lille Skorsten og saa en, der var «to eller tre Lofter høj». Magistraten vilde have Taksterne sat efter de første, Rakkeren naturligvis efter de sidste.[1] Men én Ting undrer uvilkaarligt Nutiden, det er Styrken af den Modstand, det medfødte, ubevidste Had mod al offentlig Renlighed og Fællesvel, som her havde givet sig et nyt Udslag. Endnu engang havde man overdraget Omsorgen for et kommunalt Anliggende til Samfundets Forbandede: Rakkeren. Han herskede nu over Gadernes, Gaardenes og Bygningernes Renligholdelse og delvis over Fængsels- og Veterinærvæsenet. Nutiden vilde kalde ham Direktør for de og de . . . væsener, med Titel eller Rang som Etatsraad. Datiden taalte ham ikke i samme Stue som andre. Man foragtede den Bænk, hvorpaa han havde siddet, kasserede det Bæger, hvoraf han havde drukket. Og undte man ham en Drik Øl, skænkede man i hans Bæger med venstre og med bagvendt Haand. Han var Samfundets Udskud, men vedhængende som dets Skygge. En «uærlig» Mand.

Skorstenen selv derimod var Samfundets Kælebarn. Gammel i Gaarde, som den alt var, havde den dog endnu ikke tilegnet sig Alderens Adstadighed. Hele det 16de Aarhundrede igennem vedblev den med ungdommelig Livlighed at skifte Ham, saa at man næsten har ondt ved at kende den igen under de mange Forklædninger. Den begyndte som Skorsten, endte som Kakkelovn.

For at forstaa hele denne Bevægelse, hvor der tilsyneladende blot ganske vilkaarligt legedes med Navn og Former, behøve vi kun at mindes den Udvikling af Ildstedet, som vi alt har set. Hvad her nu foregik i Købstadboliger, Herregaarde og

Slotte var blot en Gentagelse af den ældgamle Strid mellem Arne og Ovn. Som Goderne ved hver af disse i sin Tid havde søgt at vinde Tilhængere for sin bestemte Ordning, saaledes ogsaa nu. Blot var Midlerne nu rigere og mangfoldigere. Opvarmningen i Norden har fra tidligste Dage indtil det 19de Aarhundrede svinget imellem: hvorvidt aabent Ildsted eller Ilden anbragt i dækket Beholder var at foretrække. Da Skorstenen helt op gennem Taget blæste Liv i det gamle Spørgsmaal, rejste dette sig naturligvis med fornyet Fyrighed.

Som sædvanligt var selve Navnene med paa Spil og viste Vej eller vildledte i, hvad Spørgsmaalet egentlig drejede sig om. Navnet «Skorsten» var, som vi tidligere har set, kravlet til Vejrs med den lange nye Røgleder og havde tilsidst stukket Hovedet ud af Taget som Benævnelse for den synlige Skorstenspibe oppe i det Fri. Nu morede det sig med at lade sig dumpe ned igen og indtage en Hædersplads ved Røglederens Bund. I det 16de Aarhundrede blev Navnet «Skorsten» ikke blot i Danmark og Norge, men selv i Sverig[1] den fine Benævnelse for den aabne Varmegiver i Stuen. Navnet delte i saa Henseende ganske Skæbne med den franske Benævnelse. Ogsaa denne, *Cheminée*, havde først betegnet Røgens Vej i den lange, murede Leder op gennem Taget. Nu faldt det ned og tog som «Kamin» Hæderspladsen i Stuen. «Skorsten» og «Kamin» betød i det 16de Aarhundredes mere forfinede Omgangssprog et og det samme.

Se vi bort fra Navnet til selve det Ildsted, som det betegnede, saa var unægtelig en «Skorsten» eller en «Kamin» en ren Velsignelse i Sammenligning med de gamle «Røgovne», der havde ladet Røgen blive staaende i Værelset. Pyntelig tog den sig dernæst ud med sin stensatte Portaabning og alt sit hyggelige Tilbehør af Brandjern, Brandtyv, Ildskovl og Puster.[2] Selv om de kun var af poleret Messing, kunde de syne; endsige da naar Brandjernet, som et Kristian den Fjerde anskaffede sig, var af purt Sølv,[3] eller Pusteren, som hos Peder Oxe, var med forgyldt Arbejde.[4] Endelig havde Skorstenen eller Kaminen den Fordel, at den oplyste Stuen, samtidig med at den afgav Varme. Om Kaminen samledes derfor hele Familien, naar Mørket faldt paa, løse Bænke eller Stole, hvis saadanne fandtes, flyttedes herhen, hver havde sin bestemte Siddeplads om dette Husets Midtpunkt.[5] Det var i denne hyggelige Kres, at Henrik Ranzau anbefalede

sine Børn at tage Klæderne af og strække de blottede Fødder frem til Varme.[1]

En Overdaadighed, som det ikke faldt i Hvermands Lod at kunne anvende ved disse Kaminer, var at fyre i dem med vellugtende Brændsel. Det ansaas baade for et passende Udtryk for Velstand og for i høj Grad sundt at opvarme Stuen paa denne Maade. Som særligt vellugtende Brændsel omtaltes Enebær, Myrte, Terebinte og Lavrbærtræ, ligesom det ogsaa anbefaledes at strø tørret Salvie, Rosmarin eller Lavendler ind paa de brændende Ege- og Bøgestykker. Derimod var det aldeles forkasteligt at brænde osende Ved som Poppel, Ahorn, Tjørn.[2] Der er da saaledes intet utroligt i det gamle Sagn, at Ole Bager i Odense, da Frederik den Anden Aar 1580 var hans Gæst, skal, ligesom 40 Aar forud Anton Fugger i Augsburg for Kejser Karl den Femte, have ladet gøre Ild paa Kaminen med Kanelbark.[3]

Et ret mærkeligt Bevis for, i hvilken Grad man har anvendt duftende Brændsel, er i vor Tid kommet for Dagen, idet Arbejderne under en Reparation af en Kamin paa Rosenborg Slot af sig selv blev opmærksomme paa den gamle Sods ejendommelige Vellugt.[4]

Ved Siden af denne fornemmere Maade at rense Luften paa virkede imidlertid Kaminen ogsaa paa en anden Vis, der kom alle ligeligt til Gode. Den var ifølge Sagens Natur Stuens ypperste Luft-Fornyer. Hvad skadede det, at Vinduerne var tilspigrede, naar Kaminens aabne Gab stadig slugte den fordærvede Luft, og som en uhyre Ventil gav Revner og Sprækker nok at bestille! Denne dens Virksomhed blev dog kun lidet paaskønnet. Datiden var tilbøjelig til heri blot at se en Mangel, et Bevis for, at Kaminen var en ufuldkommen Varmeindretning, der trængte til Afløsning.

Og det lod sig jo heller ikke nægte, at den kun i ringe Grad opfyldte sin egentlige Hovedbestemmelse. Man kunde fodre dette forslugne Uhyre med Favnestykke paa Favnestykke, uden at man dog paa en streng Vinterdag var i Stand til at faa Stuen opvarmet. Varmen fo'r op igennem Skorstenen, selv beholdt man kun Flammernes Lys og Knitren. Sligt var harmeligt nok, især naar Brændslet samtidig steg i Pris. Der maatte findes en bedre Maade at bygge et Ildsted paa.

Den Vej, som man da indslog, var ganske den samme, som

den man i sin Tid havde fulgt i Oldtidens Haller. Ligesom man dér havde overbygget Arnens aabne Ildsted med en Lergrotte for at fastholde Varmen og derved frembragt den saakaldte «Røgovn», saaledes føjede man nu en ovnlignende Udbygning til Kaminen, for i denne ophedede Hvælving at gemme paa Varmen.

Den ældste Anvendelse af disse Udbygninger har maaske ikke været til Værelsers Opvarmning. Tidligt har man i hvert Fald benyttet dem til «Køller» for derpaa at tørre Korn. Som en uhyre Kamel stod da denne Murbygning inde i Huset. Sin Skorstens-Hals rakte den op gennem Taget, Ryggen kunde gaa til andet Stokværk, og paa dens hede Pukkel kunde man tørre Korn og berede Malt, alt imens man nede i Stuen nød godt af Ildstedets Varme.

Men der var jo intet til Hinder for at lade Kamelen knæle og svinge Bagkroppen ind i Stuen. Først saaledes fik man derinde ret Nytte af den opsparede Varme, der straalede ud fra Siderne. Denne nye Form for Ovn maatte altsaa blive en Slags Bilægger-Ovn, hvori der lagdes Ild fra Stuen bagved, der vel i Reglen var Køkkenet. Ovnen selv inde i Stuen maa have taget sig ud som en plump Lerhvælving eller firkantet Murstens-Kasse, hvilende paa en muret Forhøjning for at bringe den i Højde med Skorstens-Ildstedet i Køkkenet.

Vi kende kun lidet til disse ældste Ovne. De slog vistnok ogsaa først ret an, da de beklædtes med «Kakler» og altsaa forvandledes til «Kakkelovne». Ved «Kachel» forstod man blot et lille Dækstykke af brændt Ler. Navnet tyder paa, at Skikken er kommen fra Tyskland. Ved det 16de Aarhundredes Begyndelse synes den at være naaet til Norden. De to første «Kakkelovne», om hvilke vi her høre tale, forekom hos Folk med tyske Forbindelser. Den ældste tilhørte Kong Hans' Dronning, Kirstine af Sachsen, og fandtes paa hendes Gaard i Odense, i hendes egen Stue. I sine Hofdamers Værelse, «Jomfruherberget», som det hed, og i «Ingers Kammer» lod hun indrette fornem Kamin eller «Skorsten», som den jo kaldtes. Til Skorstenen i Jomfruherberget medgik 100 Mursten. Men sig selv forbeholdt hun det endnu fiksere, en «Kakkelovn». Vi vide egentlig intet videre om denne, end at to Mand 1507 maatte «igen opsætte den», hvad enten den nu har staaet andensteds tidligere, eller den dette Aar maatte underkastes en Hovedreparation. Den var

indvendig opført af Ler, men hvorledes dens «Kakler» saa' ud, der jo udgjorde dens Pragt, vide vi ikke.[1]

Dette kunne vi derimod afgøre for den anden Kakkelovns Vedkommende, der forekom i Norden. Den fandtes, betegnende nok, i Bergen. Da den driftige Lensmand her, Jørgen Hanssøn, 1518 opførte Bergenhus, anvendte han de nyeste Fremskridt og Forbedringer paa Opvarmningens Omraade. I den store Borgestue lod han opføre ikke blot en «Skorsten», hvis Strube man, naar man vilde holde paa Resten af Varmen, kunde lukke «med et Spjeld af Kobber», men tillige anbragte han i samme Stue en «Kakkelovn». Det vilde være interessant at vide, om denne havde Røgfang sammen med «Skorstenen» og vel altsaa var en Slags Bilægger til denne, eller om den maaske stod i et helt modsat Hjørne af Stuen. Dette kunne vi imidlertid ikke afgøre. Derimod kende vi dens Kakler. Disse bestod af 80 Tagsten. Tækket med disse, og selv malet med rød Mønje, synede den da vistnok som et lille Hus i Stuen, en forsoren, gotisk Kvist, en Ildmand med rød, skarpkammet Stormhue ligesom selve Bergenhus blandt Byens flade, fredelige Tørvehoveder. Hvorfra Jørgen Hanssøn har faaet Ideen, enten gennem Tyskerne paa Bryggen eller direkte syd fra, saa at han her har kunnet været deres Læremester, kan ikke nu afgøres. Vi vide kun, at han var om sig og lod hente brændte Sten helt nede fra Flensborg. Da Tyskerne 1523 gjorde Oprør, var det ikke længer blot paa Slottet, at der fandtes «Skorsten og Kakkelovn», de forekom nu ogsaa i norske Borgeres Huse.[2]

Brugen af Kakkelovne bredte sig altsaa i Norge som i Danmark med rivende Fart. Men som saa ofte ved slige Lejligheder kneb det netop derfor at kunne holde Trit med de stadige Forbedringer. Den ældste Art «Kakler», de blotte Tagsten, blev snart for simple og gik af Brug. De anvendtes vel længe efter, men altid kun under meget tarvelige Forhold, saaledes f. Eks. 1645 i Ribe i en Vagtstue.[3] Tagsten til Kakkelovne omtales endnu i Nørrejylland omkring Aar 1800.[4] Den næste Art af «Kakler» synes at have været flade og glaserede; de kunde brændes i allehaande Mønstre og Figurer, og maatte kunne tage sig ypperligt ud. Et Pragtstykke af denne Art var vistnok den Kakkelovn, som den første lutherske Biskop i Bergen, Geble Pederssøn, omtrent Aar 1550 forskrev til sin Bispegaard. Den betegnedes som en «statelig Kakkelovn med herlige Billeder af Pas-

sionen og mange Fyrsters Vaaben».[1] Sin ypperste og mest hensigtsmæssige Form fik endelig Kaklerne, da man fandt paa at bule dem ind efter. Som «Kakkelpotter» vandt de deres egentlige og afgørende Sejr.

Samtidigt med disse «Kakkelpotter» synes ogsaa Ovnen selv at have skiftet Form. I Tagstens-Kaklernes Tid havde Ovnens Hvælving vistnok været overbygget med et stejlt Tag. Nu faldt det naturligst at bygge den som en stor, firkantet Klods, fladloftet og uden Tag. Dens Sider og Overdel opmuredes af lutter Kakkelpotter, hver især som en lille Urtepotte, men firkantet og uden Hul i Bunden. Hjørnerne og Ovnens nederste Stykke derimod maatte være af Mursten eller under fattigere Forhold Ler; thi de skøre Kakler var ikke i Stand til at modstaa hverken de Puf, hvorfor Hjørnerne var udsatte, eller den stærke Hede lige ved Ilden. Kakkelovnen lignede da nu en firkantet Stabel af lidt fladtrykte Urtepotter, alle med Bunden indad, hvilende forneden paa en solid Murstens- eller Ler-Underbygning.

Fordelene ved denne Konstruktion var tydelige nok. Saadanne Kakkelovne var mere brændselsbesparende end alle de gamle Ovne, idet de tynde Kakler lod sig let gennemvarme. Men hertil kom det vigtigste Fortrin, deres mangehaande Bekvemmeligheder. I de øverste Potter kunde man i en snæver Vending varme sit Øl eller ligefrem koge Mad, og i alle Sidepotterne kunde selv den talrigste Aftenkres faa Plads baade til forfrosne Hænder og Fødder.[2] Det er uden Tvivl fra disse hyggelige Stenmuffér, at Almuens endnu brugelige Betegnelse for den højeste Grad af behagelig Varme: «pottevarm» skriver sig.

Og der var Plads til alle Størrelser af Hænder og Fødder. Til en større Kakkelovn anvendtes nemlig en 70—100 Kakkelpotter,[3] hvoraf nogle gerne var dobbelt saa store som de andre. Prisen paa Kakler vekslede fra 8 til 37 Øre Stykket.[4] Da en fuldstændig Kakkelovn saaledes var temmelig dyr, maa man vistnok antage, at mindre Bemidlede stundom har sparet ved at gøre Hjørnerne brede og altsaa indskrænke Kaklernes Antal. Herved er der rimeligvis opstaaet en Mængde Overgangs-Former, om hvilke det kunde være vanskeligt nok at afgøre, hvorvidt de burde kaldes for Ovne eller Kakkelovne. Hos Landalmuen i Nørrejylland kunde man endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede hos de Allerfattigste træffe Ovne med en eneste Kak-

kelpotte for oven til at varme Mad i og en tilsvarende i Forsiden til at varme Hænder og Fødder i.[1]

Det var Pottemagernes gyldne Tid. Et helt nyt Opland var indvundet for deres Tilvirkning, og vi hører da ogsaa om Pottemagere allevegne: Jørgen og Hans Pottemager i Malmø, Daniel Pottemager i Helsingør,[2] Hans Krukkemager paa Norrmalm[3] o. s. v., o. s. v. Ret pudsig tager en Regning sig ud fra hin Tid for en Kakkelovn fuldt færdig og opsat: «For en Tønde Fæhaar, som Pottemageren slog i Leret til den nye Kakkelovn: 10 ß. — 19 store Kakkelpotter: 25 ß 1 Hvid. — 50 mindre Kakkelpotter: 2 ℛ 1 ß 1 Hvid. — For Kakkelovnen at opsætte: 1½ ℛ. For samme Kakkelovn at anstryge med egen Farve: 8 ß.»[4] Det sés altsaa at have været Skik at male Kakkelovnene. Den Farve, der anvendtes, kaldtes gerne for «Isenfarve», hvad enten dette har angivet dens jernlignende Udseende eller vel snarere, at det var Mønje, der bedre end Vand- og Oliefarve kunde taale Hede.[5]

Kakkelovnene betegnede i visse Maader et betydeligt Fremskridt. For første Gang var det lykkedes at finde et Middel, hvorved man billigt og uden stor Møje kunde faa Stuen fuldstændigt opvarmet og holde den jævnt hen i samme Tilstand i længere Tid. Men dette Gode var købt med ikke ubetydelige Ofre.

En højst ubehagelig Følge var allerede det standsede Luftskifte. Kaminen havde i sin Tid bevaret den livlige Forbindelse mellem Stuen og Omverdenen, nu ophørte brat Ventilens Virkninger. Saavel Murstens- som Kakkelovne var jo nemlig Bilæggerovne, der udelukkede alt Forhold mellem Stuens Luft og Ilden inde i den lukkede Ovnkiste. At gøre dem til «Vindovne» ved at anbringe en Dør paa dem ind fra Stuen og lægge i herfra, synes man endnu ikke at have fundet paa. Da nu Vinduerne, som ovenfor meldt, var tilspigrede, antog Luften i Dagligstuen efterhaanden en ganske egen Tæthed. Mættet med Madlugt, Sovekammerluft, Lyseos og Damp af vaade Klæder fyldte den Rummet og vekslede kun mellem at indaandes af de fuldtallige Beboere eller skoldes paa Ovnens hede Sider. Der er hengaaet et Par Aarhundreder, førend Nordens Befolkning har begyndt at indse, at Kaminernes Afskaffelse med Nødvendighed krævede ikke blot Vinduernes Forsyning med Hængsler og Kroge, men deres virkelige Oplukning, for at Luften ad denne Vej kunde fornyes.

En anden Ulempe ved disse Ovne, der ganske anderledes stødte Datiden, var deres Mangel paa Lys. Istedetfor Kaminens muntre Luer havde man nu kun Ovnens overalt lukte Sider, i Mørke kunde man brænde sig paa dem uden endda at se dem. Det var et ikke ringe Savn for en Tid, hvis øvrige Belysningsmidler var saa ufuldkomne.

Værst af alt, og det, der gav Kakkelovnene Naadestødet, var dog deres Skrøbelighed. Man havde ikke været vant til at omgaas varligt med deres Forgængere, Tiden var overhovedet ikke let paa Haanden, og saa krævedes der nu med ét en dobbelt Art af Forsigtighed ligeoverfor disse Ovne. Dels skulde man haandtere den lange Ildrager meget behændigt for ikke indvendig fra at slaa Bunden ud paa en Kakkelpotte eller to. Dels gjaldt det om at holde Varmegraden indenfor visse Grænser, for at ikke Potterne skulde blive skøre og springe ved at udsættes for altfor voldsom Hede. Det var umuligt at passe sligt saa nøje. En talrig Afgang blandt Potterne blev Følgen.

Her viste nu Manglerne sig fra en ny og ubehagelig Side. De enkelte Kakkelpotters Pris var vel ikke saa høj, at man jo nok kunde erstatte de itubrudne, om end selv dette kunde blive dyrt nok i Længden. Men Ulykken var, at det langtfra var dermed gjort, at man anskaffede sig Stedfortrædere. Ikke enhver kunde tage de gamle Skaar ud og indføje den nye, man maatte have Pottemageren til, maaske den halve Kakkelovn ned for at faa bødet et Par Huller. Og undlod man dette, fik man til Straf Stuen daglig fyldt med Os og Røg og endda ingen Varme, thi Ovnens iforvejen svage Træk ophørte, og Røgen trak naturligvis ikke ud gennem Røghullet i Skorstenen, naar den kunde slippe med at pible frem mellem de søndrede Potter. En farlig Fjende synes Kakkelpotterne at have haft i Drenge, der i Leg pirrede ved den skøre Bund. Endnu i en Beretning fra 1889 hedder det herom: «Her paa Egnen (lidt nord for Ribe) har jeg ingen truffet, der kunde mindes «Pottekakkelovne»; længere nord paa véd de gamle endnu at fortælle, hvorledes de som Børn i Skolen morede sig med at stikke Hul i Bunden af Potterne med en Pigkæp for at se Ilden gløde derigennem. Ovnen var opsat af sorte Potter, der vendte Aabningen udad.»[1]

Hyppige Reparationer med Udgift og Ulejlighed eller ogsaa Os og Røg var altsaa de slette Egenskaber, som dagligt Samliv lærte En at kende hos Kakkelovnene. Klagerne herover genlyde

lige fra hin Tid, da de var en Pryd paa Borge og Slotte, og til Midten af det 19de Aarhundrede, da de døde en ubemærket Død hos Fattigfolk i Jyllands Hedeegne.[1] Man behøver blot at lægge Mærke til den Hyppighed, hvormed Kakkelovnene f. Eks. paa Malmøhus[2] i Løbet af faa Aar delvis eller helt maatte fornyes, for at forstaa, hvor gyldig Grund der var til Klage.

Nøden lærte da at finde paa en ny Forbedring. Man pansrede Kakkelovnens Indre med Jernplader, saa at Ildrageren ikke kunde komme til at berøre Kaklernes skøre Bund; og hvis disse skulde blive sønderbrudte udvendigt fra, hindrede Jernpansret dog Røgen fra at trænge ud gennem Hullet. Denne nye Form tillod fremdeles flere Forandringer. Ovnens Hulhed var jo nu en Jernkasse, den kunde altsaa anbringes paa fire Ben istedetfor den ene, plumpe Murstens-Platfod, hvorpaa den tidligere havde hvilet. Og da Jernet lod sig bearbejde, kunde man nu sætte en lille Dør paa Ovnen ud til Stuen, lukke Fyrhullet bag ude og istedetfor Røghullet lede et Rør fra Ovnen ind i Skorstenen, med andre Ord forbedre Trækken og forvandle Bilæggerovnen til en Kakkelovn med Ilægning fra selve Stuen.

Det ligger i Sagens Natur, at alle disse Forbedringer og Fremskridt ikke skete paa engang. Meget hurtigt synes de dog at være foregaaede.[3] Vist er det, at omkring Aar 1560 dukkede en ny Slags Ovne op under Navn af «Jernkakkelovne» og gjorde straks stor Lykke.[4] Og allerede kort efter 1580 kendte man i Danmark til «Jern-Vindovne» med baade Jerndør ud til Stuen og med «Pibe» (Kakkelovnsrør) ud til Skorstenen. Som sædvanligt var man i Bergen lige saa hurtigt med paa det Nye som i Danmark. I Januar 1561 skrev Enkedronning Dorothea til sin Svoger Hertug Hans, om han ikke vilde overlade hende til Brug paa Koldinghus den allermindste Jernkakkelovn, som han havde ladet hente fra København; hun vilde gerne levere ham en større i Erstatning til hans nyopførte Hansborg i Haderslev.[5] Men allerede 1554 havde Bispen i Bergen kunnet forsyne den nybygte Skole med en nys anskaffet «vældig Kakkelovn» af Jern.[6] Til den nederste Stue i det nye Taarn paa Bergenshus anskaffedes 1566 en Jernkakkelovn. Denne leveredes af en hollandsk Smed,[7] de ovennævnte til Koldinghus og Hansborg hentedes fra København, en til Frederiksborg 1562 forskreves fra Lybæk.[8] Det er da ikke let at afgøre, hvorfra Opfindelsen egentlig stammede.

I Begyndelsen var Jernkakkelovnene meget kostbare. Selv

om maaske Lybækkerne tog Munden vel fuld, da de i Erstatning for en Jernkakkelovn, som de havde ladet opsætte paa Hammershus, forlangte 400 Kroner,[1] saa véd vi dog, at f. Eks. paa den Jernkakkelovn, der Aar 1582 opstilledes i Fruerstuen paa Malmøhus, kostede Jernpladerne alene henved 100 Kroner, medens de øvrige Udgifter til Kakler, «Isenfarve«, Opsætning o. s. v. ikke afveg meget fra, hvad man tidligere havde betalt for den hele Kakkelovn.[2]

Trods deres høje Pris trængte de nye Ovne dog igennem, især i Danmark. Paa Kronborg fandtes der saaledes ved Aarhundredets Slutning ikke mindre end 11 Jernkakkelovne, Kong Jacob af Skotlands Værelse hædredes endogsaa med to.[3] Mindre Lykke synes de at have gjort i Sverige, i det mindste lod saavel Erik den Fjortende som Johan den Tredie gammeldags Kakkelovne opsætte paa Stockholm Slot, længe efter at den nye Form havde vundet Udbredelse i Danmark.[4]

Det Ydre, som disse Jernkakkelovne frembød, var i flere Henseender ikke lidet afvigende fra de gammeldags og meget forskelligt fra den Form, hvorunder vor Tid tænker sig en Kakkelovn. Som hine gamle skød de sig langstrakt ind i Stuen, kakkelklædte paa Kroppen; men hvilende paa deres fire nye Ben, med det oprejste Jernrør til Hale og den uvante aabne Jernmund, hvorfra Ilden glødede, kunde de nok minde om et levende Uhyre og skræmme den, der første Gang saa dem.

Trods deres frygtindjagende Udseende var de imidlertid dog, naar man tænkte nøjere derover, kun en Uting, hvis Liv i det mindste under denne Form maatte blive kortvarigt. Thi Enhver kunde sige sig selv, at det var unaturligt saaledes at anbringe det Kostbareste inderst, skjult for Alles Blikke. Havde man bekostet de dyre Jernplader, skulde man ogsaa nok ønske at faa dem sete. Dækket med Kakler tog Jernkakkelovnen sig lige saa latterlig ud som en Ridder i fuld Rustning med en Uldtrøje trukken over Brynjen. Den Tid maatte komme, da Jernovnen rystede Kaklerne af sig og viste sig fri og uskæmmet i sin fulde Pragt, medens det Murværk, der var nødvendigt til at holde paa Varmen, indskrænkedes til en indre Beklædning.

Dette Tidspunkt indtraf allerede i det følgende Aarhundrede, og dermed var de egentlige Jernkakkelovnes Historie omme. Siden da har Udviklingen delt sig i to Retninger. I Danmark og Norge har man uddannet Jernovnen videre og fundet dens heldigste

Form snart i den oprindelige firkantede Kasse, snart i flere saadanne mindre og mindre satte ovenpaa hinanden, i det 19de Aarhundrede endelig i den runde Søjle. I Sverig derimod, hvor Jernkakkelovnen aldrig ret slog an, har man fortsat det ældste Spor og videre uddannet de gamle Lerovne. Mærkeligt nok har Navnet «Kakkelovn» holdt sig haardnakket baade i Danmark og Norge, skønt denne Benævnelse her kun er vildledende. Det rette Navn «Jernovn», der i det 17de Aarhundrede var ved at sejre,[1] er atter blevet fortrængt, og de gamle egentlige Kakkelovne er for at undgaa Misforstaaelse blevne omdøbte til «Potovne».[2]

Først efter Midten af det 18de Aarhundrede naaede Jernkakkelovne (ɔ: Jernovne) ud blandt Bønderne i Nørrejylland. Med Stolthed mindes endnu i de forskellige Egne og Familier Navnet paa den første lykkelige Besidder. «I Bakgaarden ved Tæbring havde de ved 1750 én Jernkakkelovn, og det var den eneste, der dengang var i Sognet.» «Min Bedstefaders Fader i Roum havde den eneste Jernkakkelovn, der var der i Sognet.» «Det første Klokkeværk [Uhr], der kom her til Byen, det var i vor Gaard. Vi havde ogsaa den første Jernkakkelovn» osv. osv.[3]

Det 16de Aarhundredes Dagligstuer fremviste da ikke mindre end fire Hovedformer for Ildsted: Kaminer, Murstensovne, Kakkelovne og Jernkakkelovne. Naar nu hertil kom de smaa flyttelige Afarter: Ildgryder og Varmepotter,[4] der endnu paa en streng Vinterdag hos mangen gammeldags Familie kunde tages frem for at understøtte Kaminen i dens mislykkede Bestræbelser, saa maa det indrømmes, at den hele Slægt af Opvarmningsmidler var talrigt repræsenteret.

Vi har set disse Formers historiske Udvikling og Rækkefølge, men vi vilde fejle, hvis vi heraf sluttede til en tilsvarende Række af Overgange indenfor hver enkelt Dagligstue. Her gjorde nemlig en Mængde krydsende Hensyn sig gældende. Foruden Sagens Udgiftsside, der nok kunde hemme Lysten til at holde Trit med Tiden, traadte her desuden den forskellige Smag til. Kaminer f. Eks., der alt ved Aarhundredets Begyndelse var blevne overfløjede af Ovnene, vedblev desuagtet mangensteds at holde sig, ja opførtes fra ny af lige til Aarhundredets Slutning, netop fordi de var gammeldags og af Mange ansaas for det smukkeste. Det var jo just i de Tider, at Kaminen i sydligere Lande vandt sit Ry som Stuens prydeligste Bestanddel, det Sted, hvorpaa der ødsledes mest. Henrik den Fjerdes storartede Kamin i Fontaine-

bleau, 20 Fod bred, 23 Fod høj, overalt prydet med Billedhuggerarbejde,[1] viser os Tidens Smag i saa Henseende. Disse Forhold maatte nødvendigvis faa Indflydelse paa de nordiske. Vi se da ogsaa, at f. Eks. Ole Bager havde Kamin i sin Stue endnu i Aaret 1580, paa Nørlund i Jylland opførtes Aar 1591 to meget smukke,[2] Frederik den Anden, der udstyrede Kronborg med Jernkakkelovne, lod dog sætte to Alabast-Kaminer i den store Sal,[3] Christian den Fjerde anbragte ikke mindre end fire i det nybyggede Lysthus ved København,[4] og Johan den Tredie forsynede Stockholm Slot vistnok fortrinsvis med Kaminer.[5] Omvendt nødte Kulden ham rigtignok til at lade en opsat Kamin atter nedtage og erstatte med en Kakkelovn,[6] og paa mangen Herregaard saas i samme Stue Kamin og hosbygt Kakkelovn i broderlig Forening.[7]

Lader saaledes de forskellige Formers indbyrdes Forholdstal sig ikke beregne, fremgaar derimod et andet Tal med fuldkommen Sikkerhed. Summen af Varmeindretningerne var tiltagen i en forbausende Grad. Kakkelovnens Indførelse havde gjort Slægten saa kuldskær, at man ved Aarhundredets Slutning krævede Kakkelovne anbragte ikke blot i Familiens Dagligværelse men i Rum, som man aldrig tidligere havde drømt om at opvarme. Paa Christian den Fjerdes Frederiksborg opstilledes der saaledes Kakkelovne foruden i alle Betjentenes Værelser tillige i Mælkestuen, Køkkenskriverens Kælder, Hestestalden, ja i Svinehuset.[8] For Klædedragtens Vedkommende medførte disse nye Forhold en Forandring af blivende Følger. Den fra Oldtiden nedarvede Skik at bære skindfodrede Klæder — en Skik, som endnu havde svaret til Kaminernes svage Varme — tabte sin ydre Foranledning og aftog hurtigt efter Aar 1600.

Et sidste Punkt af Interesse, som vi endnu blot kortelig skal berøre, er den Plads i Stuen, som Kaminen eller Ovnen indtog. I denne Henseende lader sig paavise tre tydeligt adskilte Trin i Udviklingen.

Kaminens ældste Plads var ved en Ydervæg, altsaa enten imellem Vinduerne eller i Gavlmuren. Her behøvede man ikke at bygge en særlig Skorsten, men kunde, om man vilde, blot lade Muren selv være hul, saa at den dannede en lang Røgkanal fra Kamin til Tag. Saaledes finde vi endnu Spor af, at Kaminerne har været anbragte i flere gamle Bygninger, f. Eks. paa Herregaarden Skarholt i Skaane,[9] Gripsholm Slot[10] o. fl. St. Fra Stuen

set frembød denne Plads den Fordel, at Varmen straks brød Kulden fra Ydermur og Vinduer, og Siddepladserne omkring Arnen kom til at ligge ret gunstigt for Dagslyset.

Men fra Dronning Elisabeths Tid i England[1] og lidt senere i Skandinavien opgav man af Skønhedshensyn at anbringe Kaminerne saaledes. Skorstenspiberne langs Tagskægget skæmmede Bygningen, kun i Tagrygningen var deres rette Plads. I Samklang hermed anbragtes da Ildstedet ved Indervæggen ligeoverfor Vinduerne.

Den sidste Plads endelig, der anvistes Ildstedet, var i Stuens Hjørne. Den var særdeles hensigtsmæssig for Kakkelovne, hvoraf saaledes fire hver i sin Stue kunde støde op til samme Skorsten. Skikken paastaas at være opstaaet først i Sverige og var almindelig her ved Midten af det 17de Aarhundrede;[2] det er i god Overensstemmelse hermed, at man ligeledes først i dette Land skal have fundet paa at gøre Kakkelovnene runde,[3] den Form, hvorved Varmen fra Stuens Hjørne ligeligst kunde udstraale til Værelsets Dele.

Ildstedets Udvikling indtager en mærkelig Plads i Nordens Kulturhistorie og giver den en særegen Betydning. Dels lader nemlig Udviklingens forskellige Trin i Skandinavien sig tydeligere forfølge end i de fleste andre Lande, dels har Nordens Folk paa dette Omraade, tvungne af Naturforholdene, anspændt alle deres Kræfter for at gaa i Spidsen. Medens saaledes saavel Europas sydlige Lande som Frankrig ja endog England er blevne staaende ved Kaminen, og Tyskland kun er fulgt ret med til den egentlige Kakkelovn,[4] har de skandinaviske Folk fortsat Forsøgene og med Hensyn baade til Ovnens Stof, Form og Plads i Stuen tilkæmpet sig væsentlige Resultater.

Dagligstuens øvrige Bohave bar tydelige Spor af Værelsets forskelligartede Anvendelse. Vi vilde maaske endogsaa have ment os i Stand til at udskille tre særlige Omraader, der, afmærkede ved en usynlig Grænse, angav de tre forskellige Værelser, der engang skulde fremgaa af dette ene. Saa ganske let var det dog imidlertid ikke overalt at paapege denne Grænse, thi paa gammeldags Vis maatte de allerfleste Møbler forrette flere Hverv, saa at man let kunde blive skuffet ved ensidigt at tage Hensyn til enten deres Dag- eller Nattetjeneste.

Ikke til at tage Fejl af var dog Stuens største Møbel, den vældige Himmelseng. Den tiltrak sig straks den Indtrædendes Opmærksomhed og fortjente den, thi som en Stue i selve Stuen beherskede den alt, et Vidne om Beboernes Velstand og Smag, det Forbillede der lønligt foresvævede dem, naar det gjaldt om at smykke det hele Værelse til Fest.

Ikke uden Grund gjorde den Indtryk af at være noget mere end et Møbel, et Husrum for sig, thi den Tid var ikke saa fjern, da den virkelig havde udgjort et særskilt lille Værelse, en Alkove med faste Vægge, Loft og Dør. I Overensstemmelse med denne dens Oprindelse anbragtes den endnu gerne med Siden mod Væggen, ikke som i sydligere Lande blot med Hovedgærdet mod denne.[1] Og var den, hvad ofte kunde hænde, udstyret med Egetræs Panel og Dør samt Himmel med fuldt Loft, kunde der, om end den stod frit i Stuen og muligt lod sig flytte ved Hjælp af behørigt Mandskab, dog endnu med Rette tvistes om, hvorvidt den burde kaldes Møbel eller Værelse. Om saadanne lukkede Senge hører vi Tale ikke blot i hele det 16de Aarhundrede — «han lukte sin Sengedør til og slog en lang Jernkrog derudi» hedder det Aar 1593 om en Mand i Bergen, der ønskede at være uforstyrret[2] — men endnu i Aaret 1653 blev der i Danmark «til hans Printzl. Naades Fornødenhed» gjort en Himmelseng med ikke mindre end fem Døre omkring; for Hyggeligheds Skyld var disse forsynede med Gitterværk, saa at man kunde kigge ud ad dem.[3]

I Reglen var dog foruden den lavere Seng kun Stolperne og Rammen foroven af Træ; Loft og Vægge dannedes af Omhænget. Dette udgjorde da udadtil Sengens vigtigste Bestanddel og var ogsaa det, hvorpaa der anvendtes mest. Naar det var, som det burde, bestod det af mindst tre Stykker: Himlen foroven, en Kappe deromkring med nedhængende Frynser og Kvaster og endelig det egentlige Omhæng, «Spærlagenet», som det ret betegnende kaldtes. Dette sidste var enten delt i to Gardiner, mellem hvilke man kunde komme ind, eller bestod af ét Stykke, som da var til at trække til Side paa Ringe. «Han begærede, at man skulde drage Spærlagenet for Sengen og unde ham Ro» siges der om Hak Ulfstand[4] under hans sidste Sygdom. Egentlig var Himlen kun synlig for den, der befandt sig i Sengen; for at raade Bod paa denne Mangel synes man hyp-

pigt at have, om ikke gjort den ligefrem hvælvet, saa dog højnet den saa meget, at den ogsaa kunde sés fra Stuen.

Der er svage Spor af, at man ved Aarhundredets Begyndelse, den Gang da Lærred endnu var en Kostbarhed, har ansét hvidt Omhæng for det smukkeste. Denne Smag kunde imidlertid ikke holde sig i Længden og fortrængtes hurtigt af Tidens overvejende Lyst til det Brogede. Brandgule, grønne, højrøde Omhæng kom nu i Mode, og hyppigt blev man end ikke staaende herved, men blandede Farverne paa den mest afstikkende Maade: brandgult og blaat med isprængt Guld- og Sølvtraad; violbrunt Spærlagen med blaa Kappe; hvidt, brunt og rødt bræmmet med Bliant; sort og gult; grønt, rødt og violbrunt o. s. v.[1] Tøjet selv var i Reglen mønstret enten i Ruder eller Løvværk eller i «Ansigter», som Datiden kaldte det. Kom nu hertil hyppigt indsyede Vaabner, Navnetræk og deslige, vil man forstaa, at det Hele maa have gjort et yderst broget Indtryk.

Stoffet havde i Aarhundredets Begyndelse været tarveligt, hos Borgerfolk vistnok aldrig andet end Uld eller Bomuld, og selv sligt var blevet ansét for en stor Overdaadighed. Men Tiden gik frem med rivende Fart. Allerede Aar 1524 hører vi om Silkespærlagen hos en Familie af Middelstanden.[2] Og ved Aarhundredets Midte krævede god Skik, at Sengen i et velstaaende Borgerhus skulde være omhængt med Silkedamask eller med Tøj fra en af de berømte Fabriker i Arras eller dog i det ringeste fra Nürnberg. Ved Frederik den Andens Kroning 1559 kunde der saaledes gaas ud fra som en Selvfølge, at Kongen hos Borgerne i Malmø og Landskrona kunde faa flamske Sengeklæder og Omhæng tillaans, der var passende for Kongens Gæster.[3]

Under slige Omstændigheder kunde det være vanskeligt nok for mindre Bemidlede at holde Trit med Tiden. Til Held for saadanne begyndte der da en livlig Forfalskning af de flamske Varer. De eftergjordes til ringere Pris ikke blot i England og Tyskland, men endog i Danmark. For en billig Penge kunde man nu faa «danske flamske» Tøjer, og det hvad enten man saa ønskede dem vævede i Ruder, Løvværk eller i Ansigter.[4]

Besparelser kunde nok være fornødne, thi det var utroligt, hvad der gik med til et Omhæng. En Seng, som Dronning Katharina af Sverig lod udstyre Aar 1559, krævede saaledes alene til Spærlagen 87 Alen Silketøj og til Himmel 93 Alen.[5] Den

samtidige danske Dronning Dorothea efterlod et Sengeomhæng, til hvis Spærlagen der ligeledes var medgaaet over 80 Alen Silkedamask. Ganske vist fandtes blandt hendes Efterladenskaber ogsaa Sengetilbehør af ringere Alenmaal, men den høje Pris paa de dertil anvendte Stoffer, 20 Kroner, ja 32 Kroner for hver Alen, gør det sandsynligt, enten at de har haft dobbelt Bredde, eller ogsaa at selve deres Kostbarhed har nødsaget til Begrænsning. Et af hendes Sengeomhæng vurderedes efter hendes Død til henved 1700 Kroner, svarende efter de nuværende Kornpriser i Virkeligheden til en Sum af henved 5000 Kroner.[1] Og dog var Dronning Dorotheas Sengeomhæng fattige imod andres. Saavel den svenske Prinsesse Anna, der havde Bryllup 1562, som Dorotheas egne Børnebørn, hvis Bryllup stod tredive Aar efter, fik Gyldenstykkes-Sengeomhæng til en Pris af over 60 Kroner Alen.[2]

Hvad der endmere fordyrede Sengetilbehøret ved Aarhundredets Slutning, var de nye Fordringer, som Moden stillede. Himmel, Kappe med Frynser og Spærlagen var nu ikke længer tilstrækkelige. Det nedre af Sengen skulde desuden skjules med et Skørt, saa at intet Træværk var til at se, og samtidig synes man at have indført dobbelte Gardiner, idet der foran Spærlagnerne anbragtes «Forlader», der halvt til Side trukne lod Beskueren beundre baade dem og det kun tildels skjulte Spærlagen.[3]

Under saadanne Omstændigheder var det næsten ikke muligt til Stadighed at holde sig paa Højden af, hvad Moden krævede. Det maa derfor ansés for sandsynligt, at de fleste Husmødre til daglig slappede Fordringerne og kun ved enkelte, festlige Lejligheder lod Sengen vise sig i sin fulde Pragt. Men ved slige Højtider synede den ogsaa som noget stort, rigt og ærefrygtindgydende, Husets Trone, selv et Hus, et Møbel, hvortil Nutiden ikke kan opvise Magen.

Havde Himmelsengens Ydre undergaaet Forandringer og udviklet sig i Løbet af Aarhundredet, saa var dette i endnu langt højere Grad Tilfældet med dens Indre. To Forbedringer ved Lejet gennemførtes og almindeliggjordes i dette Aarhundrede: Anvendelsen af Lærredslagener og af «Dyner».

Selvfølgelig havde begge disse Goder været kendte i Norden ogsaa før Aar 1500, men indtil den Tid var de med Rette bleven betragtet som noget saa kostbart og overdaadigt, at kun de allerfærreste havde Raad til at anskaffe sig dem. Det 16de Aarhundredes Fremskridt bestod i at gøre dem almindelige, tilkæmpe dem for Borgerstanden; der skulde endnu gaa lange Tider hen, førend de begyndte at trænge igennem ogsaa hos Bønderne.

Ved Aar 1500 var da en Seng i et jævnt borgerligt Hus, hvad enten man saa befandt sig i Skandinavien eller i England, hvor Forholdene i saa Henseende var de samme,[1] udstyret paa den gamle Vis med blot løst Straa i Bunden. Efter Plantenavnet: «Vor Frues Sengehalm»[2] at dømme skulde man tro, at Almuen end ikke tænkte sig Himmeldronningen hvilende bedre. Oven over Halmen var hos velstillede stundom bredt et hjemmelavet, uldent Tæppe. Dette var imidlertid en Overdaadighed, ligesaa vel som en særskilt Hovedpude: en Pose med Hø, Hakkelse, Lyng eller lignende. Nødvendigt hørte til en Seng foruden Halmen kun et Overdække, der om Sommeren helst maatte være uldent, om Vinteren bestaa af sammensyede lodne Skind. Halmen stak paa Kroppen, og Ansigtet var ikke let at skærme i Søvne. Mest udsat for slige Smaastik var man naturligvis, naar Halmen var frisk, men dette gik heldigvis kun sjældent paa. En bekendt norsk Rejsende, der ofte har haft Lejlighed til at hvile paa sligt et Leje, udtaler sig saaledes derom: «Er disse Skindfelder ganske nye og Sengen ej i dagligt Brug, saa hviler man saare behageligt deri; i modsat Fald har den Ubekvemmeligheder.»[3]

Disse Ubekvemmeligheder var af en dobbelt Art. Angrebet kunde ske fra to Kanter. Fra neden af maatte man vogte sig for Sengehalmen, der, selv om den ved Aaringers Brug havde mistet sin Stridhed, til Gengæld kunde have modtaget altfor blivende Indtryk af de mange, med hvem den var kommen i Berøring, saa at den tilsidst nedtrykt og muggen saa ud til og muligvis ogsaa indeholdt allehaande.

Herimod kendte man et Middel, der var kostbart men paalideligt. Over hele Sengehalmens Underverden bredte man et Lagen, ikke af Silke eller Lærred, det var for tyndt, men af Læder. Skærmet af Lædervamsen sov man da trygt, for en Stund bedrog man alt, hvad der rørte sig i Dybet, ved ligesom at slaa et Kuffertlaag til derover og lægge sig selv som Tryk paa Laaget. Især paa Rejser var sligt et Lagen ubetaleligt, det

var derfor en uafviselig Fornødenhed for Kongen og hans fornemste Hofmænd, der færdedes snart hist snart her. Men kostbart var det, thi skulde det forslaa, maatte det være en seks Alen bredt og fire Alen langt, saa at det kunde dække en dobbelt Seng, maaske endogsaa knappes under Sengen for ikke ved en Vending at rives op paa Siden;[1] men saa stort et Stykke Læder løb op til Værdien af mange Par Støvler. Til et Læderlagen af simpleste Slags gik ikke mindre end 33 garvede Faareskind.[2] Hvo, der da ikke havde Raad, maatte tie og lide, trøstende sig med, at Sagen dog ikke helt var gjort med at afbryde Forbindelsen nedefter.

Thi en anden Fare truede fra oven. Disse sammensyede Skind, man dækkede over sig, kunde være gode nok, men mistænkelige var de. Vendte man det Laadne ud, varmede de ikke, og vendte man det indefter, saa var man aldrig sikker paa, om der ikke ved den frembragte dyriske Varme kunde vækkes nyt Liv i Pelsen og en hel Landstorm styrte sig over den Sovende.

Og Ulykken var, at de Midler, som man kendte mod Utøj, alle kun var Sommermidler. Kunde man, som endnu Skik og Brug er i Norge, lægge Skindfelden i en Myretue, saa skulde alle Nykkerne nok blive pillede ud. Eller kunde man lægge den i Solen, saa at alt levende lokket af Varmen krøb op paa Haarspidserne, saa kunde man piske den ren.[3] Men ved Vintertide, naar Skindfelden skulde bruges og man netop mest trængte til Hjælp, var man ganske prisgiven.

Enhver vil fatte, hvilken Velsignelse det maatte være, da det 16de Aarhundrede bragte Raad imod disse Onder. Som ofte ved slige Lejligheder er det vanskeligt at forstaa, at det nye, der fremstod, virkelig kunde kaldes nyt, thi strengt taget var det baade gammelt og velbekendt, og vistnok længe forinden har det jævnt om end langsomt søgt at bane sig videre Vej. Det nye bestod egentlig ogsaa blot i, at Hindringerne med ét fjærnedes, saa at Farten fra langsom blev ilfærdig; Priserne paa Lærred og alle Slags vævede Tøjer sank, saa at Hvermand kunde anskaffe sig, hvad fordum kun Rigmænd havde ejet.

Haand i Haand med de dalende Priser trængte da sydfra op til Norden den paa en Gang nye og dog vel bekendte Skik, at udstyre Sengen med Bolstre, Lærreds-Lagener og Dyner. Det gik med denne Skik som med Brugen af Vindues-Glas, den havde været kendt i Aarhundreder og maa dog henføres til det 16de,

fordi den først i dette ret trængte igennem. Fælles for begge Skikke var, at de indførtes fra Syd og havde Prisernes Dalen til Forudsætning. Men medens Vindues-Glas ligeligt kom i Brug hele Norden over, lader der sig i Sengenes Udstyr paavise en stedse stigende Modstand, jo højere man gaar Nord paa. Skikken trængte i det 16de Aarhundrede kun helt igennem i Danmark.

Det er interessant at følge den i dens Kamp Aarhundredet igennem. Den modtog allerede ved sin Ankomst over Grænsen en højst betegnende Ændring. I Syden brugtes til Underlag Madrasser stoppede med Bomuld eller Krølhaar;[1] i Danmark opgav man straks dette og indrettede sig paa Bolstre fyldte med Fjer, Underdyner, der gav ganske anderledes hyggelig Varme. Allerede omkring Aar 1535 var Underdyner saa almindelige i Danmark, at der f. Eks. paa Herregaarden Lindholm havdes ikke mindre end 44,[2] og Knud Rud kunde under Grevefejden miste alene 40 «Herredyner»,[3] en Benævnelse der synes at antyde, hvad vi sikkert véd blev almindelig Skik en 20 til 30 Aar senere, at ogsaa Svendesenge, ja Senge til Arbejdsfolk udstyredes med Underdyner.[4]

Til hver Underdyne hørte en Hoveddyne; begge var i Reglen af grovt Stof, hyppigst blaat eller dog blaarandet Bolster og Vaar til Herresenge, Vadmel eller Sejldug til simplere Brug.[5] Da Dronningen Aar 1541 opholdt sig paa Malmøhus, og der i den Anledning skulde skaffes Dynevaar til hendes Piger, lavede man dette af Humlesække.[6]

Trangen til Dyne-Underlag havde i Begyndelsen følt sig tilfredsstillet ved disse to Stykker: en Underdyne og en Hoveddyne; men allerede ved Aarhundredets Midte gik man videre. Der krævedes nu en Dunpude til, som kunde anbringes efter Behag, i Reglen vel som Lændepude. Da Frederik den Anden Aar 1559 til Kronings-Højtidelighederne laante Senge af Borgerne i Malmø og Landskrona, forlangte han udtrykkeligt, at der skulde følge en saadan Dunpude med til hver Seng. Abbedissen i Maribo Kloster, der skulde underhandle med Borgerne i Maribo om Laan af ti Senge i samme Anledning, stillede en lignende Fordring.[7]

Hermed var dog langtfra den vakte Bevægelse standset. I Aarhundredets Slutning krævedes der allerede til en Seng mindst to Underdyner, en Dunpude og en eller to Hoveddyner,[8] og tilsidst forvandledes Sengen til et helt Dunbjærg. I Christian den

Fjerdes Feltseng paa Frederiksborg, der vel som Feltseng næppe har indeholdt mere end det højst nødvendige, fandtes ikke mindre end fire Underdyner, tre grønne og en blaa, to grønne Hoveddyner, en blaa Dunpude og en brandgul Overdyne.[1] Dette var dog intet at regne imod den Overflod, hvormed Gæstesenge udstyredes, her skulde jo føres et dobbelt Bevis, dels for Husets Velstand, dels for hvor kærkommen Gæsten var. En fransk Gesandt, der i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede kom til Danmark, mat af den lange Sørejse, glædende sig til Nattehvile i Helsingør, skildrer med Rædsel det Øjeblik, da han sank ned i Dynehavet, der blødt undvigende bestandigt kun gav efter, medens en forsvarlig Overdyne, skønt det var ved Sommertid, kvælende trykkede ham dybere. Efter at have holdt ud i nogen Tid i denne Hede, martret af Brænden og Prikken i Huden, maatte han tilsidst halvskoldet opgive Søvnen.[2]

Denne Skik, at ligge paa Underdyne istedetfor paa Straa, synes at have vundet ligesaa megen Udbredelse i Sverig som i Danmark. For blot at nævne ét, paa Gripsholm fandtes der i Aaret 1548 ialt 106 Underdyner og 216 Hoveddyner,[3] en solid Forsyning, der tilmed synes at antyde, at man her allerede den Gang var naaet til at kræve to Hoveddyner til hver Seng, en Skik som først senere blev almindelig i Danmark.[4] Derimod var man meget uvillig i Sverig til at indføre de to andre Forbedringer: Lærreds-Lagener og Overdyner. Paa dette Punkt viser sig en paafaldende Uoverensstemmelse mellem Udviklingen i de to Nabolande.

Forholdene havde været omtrent ens hele Norden over ved Aarhundredets Begyndelse. Som ovenfor omtalt laa dengang kun de aller fornemste med Silke- eller hollandske Lærreds-Lagener; hvo der havde Raad dertil laa paa et Læderlagen; men det langt overvejende Flertal laa ganske uden Lagen. Skønt Forholdene saaledes var de gammeldags, viste der sig dog i Danmark allerede tydelige Tegn paa, at noget nyt var i Gære. Betragter vi f. Eks. et af de kostbareste Udstyr i Datiden, det som Jomfru Magdalene Krognos i Skaane fik til sit Bryllup Aar 1500, saa fandtes deri ganske rigtigt kun et eneste Par Silkelagen, rimeligvis til Brudesengen, til de tre Herresenge med deres øvrige kostelige Udstyr ialt kun tre Par Lagener af hollandsk Lærred og Læderlagener for Resten; men ved Siden heraf møder vi her for første Gang en ikke uansélig Forsyning af grove Lærreds-Lagener.[5] Denne

nye Fremtoning var Varslet om en kommende Tid. I Løbet af Aarhundredet skulde disse Lærreds-Lagener tage til, ganske fortrænge Læderlagenerne og tilsidst næsten naa de hollandske i Finhed.

Endnu til henad Aarhundredets Midte synes Læderlagener at have været i Brug hos Velstaaende i Danmark. Paa Svanholm fandtes saaledes Aar 1534 fem Læderlagener, paa Lindholm tre, paa Helsingborg ligesaa mange, i Ømkloster en Snes Aar efter et, Knud Rud mistede i Grevefejden ikke mindre end 40 Stykker.[1] Men naar de efter denne Tid fremdeles hist og her var at træffe,[2] saa maa dette vistnok forklares som et Bevis mere paa deres egen Holdbarhed end paa Skikkens Vedvaren. Der lavedes ikke flere nye, de gamle gemtes kun som en Kuriositet eller maatte tjene til sidste Trævl i Fattigfolks Stuer.

Der var heller ingen Grund til at holde paa dem. Lærreds-Lagener kunde nu faas billigere og var langt mere passende til Brug end hine. De dækkede baade foroven og forneden og kunde vaskes, to ikke ringe Fortrin. Med hvilken Kraft de trængte igennem, kan sluttes af den Iver, hvormed de overalt tilvirkedes i Hjemmet: finere af Hørgarn, grovere af Blaargarn. Man vilde ved Aarhundredets Begyndelse ikke have troet sine egne Øren, om man havde kunnet høre, at der Aar 1563 skulde blive krævet af hver adelig Jomfru, der gik ind i Maribo Kloster, at hun skulde medbringe ti Par Lagener til sin Seng,[3] eller at der Aar 1586 kunde befales, at Skolebørnene i Sorø en Gang ugentlig skulde have rene Lagener paa deres Senge.[4]

I Sverig tog Udviklingen en anden Retning. Ganske vist blev ogsaa her baade indført og hjemmelavet Lærreder af alle Slags til Lagener;[5] men disse formaaede ikke at fortrænge Læderlagenerne fra deres gamle Anseelse. Endnu i Aaret 1548 laa de kongelige Børn paa Læderlagener,[6] paa Nykøping Slot voksede Beholdningen i Aarene 1556—66 fra fire til tolv,[7] og da Erik den Fjortende Aar 1561 sejlede ud fra Elfsborg i Haab om at bringe Dronning Elisabeth af England hjem med som sin Brud, og i den Anledning forinden havde givet Ordre til, at alt ved hans Hjemkomst skulde være i fuldeste Puds, saa lød Befalingen angaaende Lagener saaledes: «Hs. Majestæts Slotte og Gaarde skal vel udstyres med smukke Skindfelder og Læderlagener.»[8] Selv Hr. Pontus de la Gardie, der var saa vidt forud for sin Tid,

at han endog besad en brasiliansk Hængekøje, efterlod sig dog ved sin Død foruden Lagener af hollandsk Lærred tillige Læderlagener.[1]

En ligesaa forskellig Modtagelse i de nordiske Lande blev endelig Tidens sidste Fremskridt til Del: Overdynerne. Den gamle Skik var jo at tildække sig om Vinteren med Skindfelder og om Sommeren, naar saadanne blev for varme, med Tæpper. Disse sidste tog imidlertid et mægtigt Opsving i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. De frit staaende Senge gjorde dem mere synlige, og Himmelsengenes Omhæng fristede til at lade dem kappes med disse i Pragt. Simplere Former var de hjemmelavede uldne «Sengeklæder» og «Ryer», men nürnbergske, engelske og flamske Tæpper trængte stærkt ind. Vævede i de bekendte Mønstre: Ruder, Løvværk eller Ansigter, eller, naar det kom højt, fremstillende hele Scener baldyrede i Guld og Silke, overgik de næsten i straalende Ydre de Fløjls og Gyldenstykkes.[2] Naar en Seng da var udstyret, som den burde, udgjorde Sengetæppet dens sidste og bedste Trumf. Svarende til Spærlagenet, eller rettere overskrigende dette, lyste det som det kosteligste Stykke, en indfattet Perle, ud mellem Spærlagenets og «Forladens» halvt til Side trukne Gardiner. Vil man have et slaaende Indtryk af, hvor vidt denne Overdaad med udenlandske Sengetæpper bredte sig, behøver man blot at lægge Mærke til et lille Træk som dette: Aar 1586 afsatte den kongelige Købmand ikke mindre end 21 Stykker Nürnberger-Sengeklæder paa den fjærne Ø Vespenø under Island.[3] Saa det saaledes ud her, er det fuldt forstaaeligt, at Bønderne i England ved Aar 1600 saa godt som alle havde kostbare Sengetæpper paa deres Senge.[4]

Men under hele dette Kapløb for at overstraale Omhænget tabte Sengetæpperne lidt efter lidt deres oprindelige Betydning. Oprindelig bestemt til Dække for den Sovende gik de over til at være pragtfulde Sengeoverkast, der Sommer som Vinter kunde hænge ned paa begge Sider — et af Gustav Vasas flamske Sengetæpper med indvævede Dyrefigurer var saaledes over fem Alen paa den ene Led og over 10 Alen paa den anden,[5] — men haarde og stive af den megen Guld- og Sølvtraad egnede de sig kun lidet til at hylle sig ind i. Under dem maatte derfor an-

bringes de beskednere Former, der var bestemte til virkeligt Brug: Uldtæppe om Sommeren, Skindfeld om Vinteren.

Hermed var Døren aabnet for den nye Skik at bruge Dyne om Vinteren. Thi naar det Ydre var ligegyldigt, idet det skjultes af Overtæppet, hvor langt at foretrække var saa ikke den lune, bløde Dyne for den stive Skindfeld. «Dundyner», som Datiden kaldte dem, sejrede derfor snart i Danmark. Ved Aarhundredets Midte kunde man endnu hos gammeldags Folk træffe et Ulveskinds-Dække eller anden Skindfeld,[1] men Dyner blev mere og mere almindelige. Christian den Tredje laa med Dyne, Frederik den Anden ligesaa,[2] Peder Oxe synes end ikke at have ejet noget Skinddække.[3] Selv i Felten brugtes nu Dyne. Da Christoffer Gjøe saaledes under Syvaarskrigen skrev hjem til sin Hustru om at sende ham en Feltseng op til Hæren, henstillede han til hende, om det dog ikke var bedst at sende ham en Overdyne og lade det Ulveskinds-Dække blive hjemme.[4] I Slutningen af Aarhundredet endelig overdreves Skikken til, at man laa med Overdyne baade Sommer og Vinter. Ved Christian den Fjerdes Kroning 1596 undgik ingen af de ulykkelige, udenlandske Gæster sin Overdyne, skønt man endnu befandt sig i Avgust Maaned.[5]

I Sverig og Norge fulgte man ikke med paa dette Omraade. Skindfelderne var nu en Gang et hjemligt Tilbehør med nationalt Præg, de lod sig ikke saaledes fortrænge fra Lande, hvis Rigdom var Pelsvildt. Overdyner slog derfor slet ikke an her. Blandt Gustav Vasas Ejendele paa Gripsholm Slot 1548, hvor det vrimlede af Underdyner og Hoveddyner, fandtes ikke en eneste Overdyne, derimod en rig Forsyning af Skindfelder, kostbare og simplere.[6] Aar 1581 fik den svenske Prinsesse Elisabeth til sit Udstyr Sengedækker baade af Bjørne-, Maar-, Jærv-, Los-, Bæver- og Sobel-Skind, beregnet paa enhver Slags Kuldegrad og overtrukne med Silke, Fløjl og Atlask, men ikke en eneste Overdyne.[7] Brugen af Overdyne er endnu kun for en ringe Grad trængt igennem hos Bønderne i Norge og synes overhovedet kun ret at have fæstet Rod i Tyskland og Danmark. Til England er, saavidt det lader, Skikken aldrig naaet; i Nordamerika er den Dag i Dag Brugen af Overdyne et sikkert Kendetegn paa, at Vedkommende er af tysk eller skandinavisk Herkomst.[8]

Sengens indre Tilbehør havde undergaaet store Forandringer i det 16de Aarhundrede, men endnu holdt sig en Skik fra hin

gamle Tid, en lille overset Rest, der ligesom var bleven hængende fast, medens Taagen ellers var dreven bort. Det var den Sædvane, at fornemme Rejsende, især Kvinder, selv medbragte deres Seng eller i det mindste hvad der hørte til for at rede den. Denne Skik, der havde været ligesaa nem som nødvendig, dengang da Sengens hele Tilbehør bestod i et Læderlagen og en Skindfeld, som man af mange Grunde ønskede at have for sig selv, blev nu yderst besværlig, efter at Sengens Indhold var vokset til en Mængde Dyner og Puder. Samtidigt tabte Skikken sin egentlige Forudsætning, nu da man kunde gøre Regning paa rene Lærredslagener. Ikke desto mindre holdt den sig dog Aarhundredet ud. Første Gang, vi høre den i Færd med at overtrædes, var ved Christian den Fjerdes Kroning 1596. Efterretningen om, at de fremmede fyrstelige Gæster ved denne Lejlighed maaske ikke vilde medbringe Sengklæder hverken til sig selv eller deres kvindelige Hoffølge, bragte uventet Forstyrrelse og stillede Adelens Villighed til at laane Kongen sine bedste Senge paa en haard Prøve.[1] Enkedronning Sophie synes lige til sin Død 1631 at være vedbleven med den gamle Skik selv at medføre Senge til sig og sine Folk.[2]

Vi har betragtet Sengene udvendigt og indvendigt, lad os til Slutning endnu blot undersøge, hvorledes de var at ligge i. Hvad først Pladsen angik, saa synes Norden ikke ret at have fulgt med den Bevægelse, som forlængst var indtraadt saavel i de sydligere Lande som i England: Lysten til at gøre Sengene stedse rummeligere. Man havde heroppe intet imod at lade selve Sengen være saa høj, at den overfyldt med Dyner kun lod sig bestige ved Hjælp af en lille Trappe eller dog en Trin-Fordybning i Sengekanten[3] — sligt mindede jo endnu om Sengens Slægtskab med Alkoven i Væggen. Man var ogaaa gerne med til at gøre den saa bred, at den kunde optage flere; men at man desforuden skulde forlænge den ud over Mands Længde forekom vore Forfædre som en uhørt Urimelighed. Senge som Henrik den Syvendes, Henrik den Ottendes, Edvard den Sjettes i England, der hver især holdt elleve Fod saavel i Længden som i Bredden[4] og ligesom spottende udviste Dybder, hvori ingen Moderssjæl kunde bunde, syntes dem at fornægte de Krav, der maatte stilles til en god Seng. I en saadan burde man netop kunne naa Fodenden, bundvarme den, og af to Onder var det langt at foretrække at ligge krum fremfor at have en kold Kælder nedenfor Fødderne.

Alle de nordiske Senge, som endnu er bevarede fra hin Tid, udmærke sig derfor ogsaa ved deres forholdsvise Korthed,[1] der, naar de var udstyrede med svære Hoveddyner, maa have gjort det umuligt for en velvoksen Person at ligge udstrakt i dem. Blandt de mange Klager over de danske Senge, som den ovenomtalte, franske Gesandt fremfører, er det ikke den ringeste, at deres Korthed nødte ham til enten blot at sidde oprejst eller liggende danne en stump Vinkel.[2]

Sengen benyttedes kun sjeldent af en enkelt alene, men i Reglen af flere paa samme Tid. Foruden Forældrene sov gerne en Del af Børnene i den store Seng, vel om Aftenen i det mindste ordnede i en bestemt Sværdside og Spindeside med Faderen og Moderen som Grænseskel i Midten.[3] Om der desforuden i en snæver Vending skulde optages en kær Ven eller Slægtning, beroede paa Tilfældet; hvor der var Hjerterum, var der jo altid Husrum.

Helt farefri var denne Ordning dog ikke. Her, hvor det Vilkaarlige spillede saa stor en Rolle, var der ingen Sikkerhed for, at just de tungeste Legemer kom til at ligge underst; men fordeltes de urigtigt, kunde det blive Livet om at gøre. At ligge Børn ihjel var en meget almindelig Brøde, for hvilken der ganske vist krævedes kirkelig Tilgivelse, men som i Virkeligheden kunde hænde den Bedste. En Forordning af 1606, der søgte at bekæmpe dette Onde ved at sætte Livsstraf for anden Gang at have begaaet slig Forseelse, udrettede derfor næppe meget. Det var Skikken at ligge mange i samme Seng, der bar Skylden. I Midten af det 17de Aarhundrede blev der alene i Aarhus Stift gennemsnitligt ligget 38 Børn ihjel om Aaret.[4]

Under saadanne Omstændigheder maatte i mange Henseender ejendommelige Forhold opstaa. Omgangstonen mellem de tvende Køn antog et friere Præg, end en senere Tid vilde finde heldig,[5] men samtidigt indskrænkedes især Børnenes Rettigheder til det mindst mulige. Man faar et Begreb om de mangehaande nye Pligter, som slige Forhold maatte skabe, ved at læse nogle Leveregler nedskrevne af Latinskolens Rektor i København. Det paalægges heri Skolebørnene at opføre sig passende i Hjemmet saavel som i Skolen og f. Eks. om Natten ikke egenmægtigt vende sig i Sengen, hvorved der kun opnaas et af to, enten selv at gaa Glip af Dynen eller berøve Andre den.[6] Turde man tillægge Henrik Ranzaus Raad til sine Sønner, om at ligge første Halv-

del af Natten paa højre Side, anden Halvdel paa venstre,[1] Betydning som Udtryk for en mere almindelig Vedtægt, kunde heraf maaske sluttes, at der i vel ordnede Samfund midt om Natten paa givet Tegn fandt Vending Sted over hele Linien.

Til Bestemmelse af Varmegraden i disse Fællessenge er det ikke uvigtigt at undersøge de Vedkommendes Natdragt. Denne bestod af det mindst mulige, idet man ifølge ældgammel Skik afførte sig alt, naar man gik til Sengs. Som saa meget andet var dette egentlig blot en gammel Sædvane, der med Urette havde holdt sig. En nødvendig Følge i hin Tid, hvor Linned havde været uoverkommeligt paa Grund af dets Kostbarhed, var den nu langt fra at være paabudt af Forholdene. De samme, der af Sparsommelighed laa nøgne om Natten, havde Raad til om Dagen at gaa med Skjorte og om Natten at ligge mellem Lagener. Men indgroet fra Oldtiden af holdt Skikken sig med mærkværdig Sejghed. Det er disse Forhold, vi sættes levende ind i ved Udtryk som saadanne: «Hvilken en Djævels Mand var han ikke i sit Hus! Hvor tidt maatte ikke hans Hustru nøgen op af sin Seng og ud til Naboer, naar han kom drukken og fuld hjem om Natten».[2] Eller: «da Rugaard for 16—17 Aar siden brændte ved Nattetide, kunde Fru Anna og hendes Søster, som var hos hende, næppe faa en Særk paa og komme derfra med Livet».[3] Endnu efter Midten af det 17de Aarhundrede var Skikken almindelig i Danmark. En polsk Officer, der i Aaret 1658 fulgte med sine Landsmænds Hjælpekorps herop, fortæller, hvorledes alle i dette Land brugte at sove nøgne. Paa hans Spørgsmaal, om de dog ikke undsaa sig ved saaledes uden Hensyn til Køn at afklæde sig i hans Nærværelse, svarede de, at hvad Gud havde skabt, behøvede man ikke at skamme sig ved, desuden kunde nok det Linned, der troligt havde tjent Legemet hele Dagen, trænge til at skaanes i det mindste om Natten.[4] Skikken var almindelig hos Nørrejyllands Bønder endnu omkring Aar 1800[5] og har holdt sig indtil vore Dage paa mange Steder i Norge.[6]

Medens man i Tillid til Sengevarmen trøstigt blottede hele det øvrige Legeme, var der en Legemsdel, der, hvis alt gik efter Reglerne, maatte antages at komme til at ligge over Dynen og derfor trængte til særlig Varme, det var Hovedet. Vant til Dække om Dagen burde det ikke fryse om Natten. Alle iførte sig da en Nathue, og først naar man paa denne Vis havde løst den gamle Opgave: at være hverken paaklædt eller nøgen, sænkede

man sig i Dynehavet. Nathuerne, Nathattene[1] eller Nathøllerne, som de i Danmark vekselvis kaldtes, var vistnok hos mindre Velstaaende af Uld, hos mere Bemidlede af Linned. Pontus de la Gardie efterlod sig saaledes mindst tre «granne natmyssår».[2] Peder Oxe fire eller maaske otte hvide «nathøller», men desuden en af Damask, fodret med Skind, rimeligvis til Rejsebrug om Vinteren.[3] Henrik Ranzau, der i dette som i mange andre Forhold udmærkede sig ved sin Betænksombed, anbefalede sine Sønner at bruge fine Linneds-Nathuer, men tillige at forsyne dem med en lille Aabning i Toppen, ud ad hvilken Dampen som gennem en Skorsten kunde stige op.[4]

Denne Skik at sove med Hovedet bedækket, der endnu var naturlig, saalænge Kaminerne var i Brug og Stuen altsaa gennem Kaminaabningen stod i livlig Forbindelse med Yderluften, tabte sig lidt efter lidt i Norden, saa snart Kakkelovne var blevne almindelige. Endnu den Dag i Dag har Brugen af Nathuer holdt sig i Mellem- og Sydeuropa, hvor Kakkelovnen ikke har fortrængt Kaminen.

At vadske sig om Morgenen blev som saa meget andet en Følge af det 16de Aarhundredes forandrede Forhold. Tidligere havde man af mange Grunde vistnok indskrænket Toningen til de enkelte Gange, naar man besøgte Badstuen. Meget fornemme Folk holdt Haandtvæt før og undertiden ogsaa efter Maaltidet; men Folk i Almindelighed nøjedes sikkert med blot engang imellem, naar det blev for galt, at skrubbe Hænderne lidt af ved Brønden ude i Gaarden. Et Par Strøg paa Hosernes Agterdel kunde vel være nok til at tørre dem til Husbehov. Ved første Øjekast studser Nutiden over en saadan Tilstand. Og dog var den fuldt ud naturlig. I en Tid, hvor man det halve Aar igennem stod op i Mørke og dertil spiste med Fingrene, maatte det ene rette Øjeblik til at vadske sig — for de faa, der havde Raad og Lyst til overhovedet at dyrke denne forfinede Art af Renlighed — have været før Middagsmaaltidet, og, hvis man var meget sippet, tillige derefter. Saa vidt vides er den eneste bekendte Beretning om En, der i Middelalderen i Norden har vadsket sig om Morgenen, den om Svend Estridsen, der Morgenen efter Slaget ved Nisaa (August 1062) vadskede sig, da han forklædt var sluppen i Land og bleven vel modtagen af Hakon Jarls Ven, Karl

Bonde i Halland. Naar Hensyn tages til, at han var Konge, rimeligvis stærkt tilsølet af Smuds og Blod efter at have kæmpet tappert Aftenen tilforn og hele Natten igennem ombord paa sin Flaade mod Kong Harald, endelig at det som Flygtning maatte være ham magtpaaliggende at udviske Sporene af, at han havde deltaget i Slaget, saa kunde det i og for sig ikke forundre, at han ved denne Lejlighed vadskede sig paa en usædvanlig Tid. Men selv dette ene Eksempel svækkes ved, hvad der tilføjes: at Karl Bonde først bød ham Tvætning og derefter — Maaltid. Karl Bonde, der i sin Gæst havde genkendt Kongen, behandlede ham med andre Ord kun paa sædvanlig høflig Vis ved førend han skulde begynde sit lange Dagsridt paa Karls Hest først at byde ham et solidt Maaltid med forudgaaende Haandtvæt.[1]

Omkring Aar 1500 var da Forholdet fremdeles det gamle. Konger og de fornemste Folk — de hvis fine Vaner man med Stolthed beskrev i Ridderviserne — brugte Haandtvæt før Middagsmaaltidet. Folkets Flertal gjorde det ikke, men lod de fem være lige rene før som efter. Højt regnet viskede man dem lidt under Bordpladen, strøg dem paa Bagsmækken, idet man stak sin Kniv i Bæltet, eller man klappede dem rene paa Hunden. Og hvorledes skulde man kunne bære sig anderledes ad? Vandkande, Vandfad, Haandklæde, alt var jo Kostbarheder, som kun meget faa havde Raad til at anskaffe sig.

Det 16de Aarhundrede bragte Forandring heri ved betydeligt at lette Adgangen til disse Goder. Ved Aarhundredets Slutning hørte ikke blot et anseeligt Haandklæde, men ogsaa et pynteligt «Haandfad» af Tin eller helst af Messing, stundom ogsaa en dertil svarende «Gydekande», med til Stadsestykkerne i et velforsynet Hus.

Selv Haandklædet har dog sikkert i de fleste Familier været mere til Pynt end til Brug. Det var ikke tilfældigt, at Karl Bondes Hustru havde kaldt Svend Estridsen for en Grobian, fordi han for Alvor benyttede det. Mangen Husmoder i det 16de Aarhundrede mente vistnok det samme. Haandklædet udgjorde dengang samme hvide Usandhed som en Serviet endnu ofte i Begyndelsen af det 19de. Ved Fest viste man sin gode Tone ved deri at tørre Haand og Mund. Til daglig var det Tegn paa Uopdragenhed blot at krølle den. Haandklædet ophængtes i Reglen paa en Vinde og Enderne føjedes sammen, saa at det kunde rulles rundt og, strømmende ned i sin fulde Bredde, vise sig i al sin

Pragt. Som en Følge heraf var Haandklæderne meget lange. Af «Tørrehaandklæderne» paa Nykøbing Slot i Sverige Aar 1556 var saaledes de fleste henved fem Alen lange,[1] Frederik den Anden bestilte Aar 1586 hos Tolderen i Helsingør 672 Alen Drejl, der alle skulde medgaa til 100 Haandklæder,[2] og Enkedronning Sophie efterlod sig 282 Damaskes og Drejls Haandklæder, der for en stor Del havde den anselige Længde af ti til tolv Alen Stykket.[3] Man yndede ikke at have dem ganske hvide, de skulde helst være med spraglede Syninger; Navnetræk og Vaaben dannede her det hyppigste Mønster.[4]

Hvor sent virkelig Brug af Haandklæde er trængt igennem hos Nordens Bondebefolkning, kan ses af et Par Smaatræk som følgende. Om Vestjylland hedder det 1889: «Uden paa Panelet, der indeslutter Sengene, findes af og til ophængt et pynteligt Haandklæde med Frynser forneden, og over det et Par brogede Fjer, hvilket dog altsammen kun er til Stads».[5] «Her i *Kjærsgaard* havde en Nat efter et Bryllup nogle Fremmede ligget i en af de største Gaardes Storstue. Om Morgenen satte de deres Kalvespand op til dem at vaske sig i, og saa kunde de tørre dem paa Bagdelen af deres Vest.» «Manden i *Strandbygaard*, der var med i Krigen 1848, sagde til sin Moder, da han kom hjem, om hun ikke kunde lave ham et Par Tørreklæder, han kunde bruge; han kunde ikke godt nu undvære et saadant. Før havde de aldrig haft sligt i Gaarden».[6]

At Vandfad og Kande i det 16de Aarhundrede langt mere var til Stads end til daglig Morgenvadsk, kan ses af deres sjældne Forekomst. Saavidt man kan skimte, synes der at være opstaaet omtrent ved Aarhundredets Midte en ny Form for Vadskefade, der i Stedet for det gamle Navn «Mullu», «Mollug» eller «Molling»[7] (af det oldnordiske mund = Haand og laug = Vadsk) fik det nymodens og forstaaeligere Navn: «Haandfad». Paa Gripsholm f. Eks. fandtes der i Aaret 1548 saavel «Molliger» som Haandfade.[8] Disse «Haandfade» og «Haandbækkener» synes mod Aarhundredets Slutning at have fortrængt de gammeldags «Molluger» fra de Fornemmes Huse; de havdes saavel af simplere Metal som af Sølv og Guld.[9] Men nogen Tilvækst i deres Antal, der kunde tyde paa, at de er gaaet over fra at være et Pragtstykke, der bares frem før Middagsbordet, til at blive et nødvendigt Sovekammer-Tilbehør, lader sig ikke spore. At vadske sig i Fad ansaas endnu for en Tilkendegivelse af Fornemhed, der krævede Til-

skuere og fuld Belysning. Først i det 17de Aarhundrede træffe vi, og endda kun hos de aller rigeste, sikre Tegn paa, at Husets Gæster, saafremt de maatte ønske det, kunde komme til at vadske sig om Morgenen. Aar 1628 anskaffedes der saaledes til Frederiksborg Slot en ret rigelig Forsyning af Vandfade, Kander og Sengepotter, alt af Tin med Krone og Kongens Navnetræk i Bunden.[1]

Disse sidste Nødvendighedsgenstande havde ogsaa været kendte og brugte i det 16de Aarhundrede, men kun af de mest forfinede; Folkets Flertal betragtede dem med samme skadefro Foragt som den nye Mode at bruge Lommetørklæde, begge Opfindelser tvang jo til af idel Finhed at gemme, hvad Enhver dog kunde forstaa var renligst at fjerne. At Forholdene i Udlandet ikke var stort anderledes, kan ses af følgende Ord, som Shakespeare lader Fragtmændene i Værtshuset i Rochester veksle med hinanden: «Jeg tror det er det nederdrægtigste Hus paa hele Londonner-Vejen med Lopper, de har bidt mig saa prikket som en Rødspætte.» Anden Fragtmand: «Som en Rødspætte! ja ingen Konge i hele Kristenheden kan være bedre bidt end jeg er bleven siden sidste Hanegal». — Første Fragtmand: «Ja de vil jo ikke lade os faa en Potte, saa maa vi lade det gaa i Kaminen, og saadan en Kammerlud klækker Lopper ud som Rogn i en Sild».[2] Selv Henrik IV af Frankrig benyttede i en snæver Vending under et Besøg hos sin Elskede Kaminen. Den var dog ved denne Lejlighed efter Tidens Skik fyldt med grønne Grene. Hendes anden Elsker, der ikke var sluppen bort i Tide, laa skjult derunder.[3] Man var da i Danmark paa Højde med Forholdene. Fremskredne Folk her kendte ikke blot disse moderne Væsner og skattede deres Natteværd, thi om Dagen klarede man sig selvfølgelig paa anden Vis. Benævnelserne: «Sengepotte» (16.—17. Aarhundrede), «Natpotte» (18. Aarh.) og «Kammerpotte» (19. Aarh.) betegne et Friluftsfolks gradvise Omdannelse. Men de mest fremskredne i det 16de Aarhundrede var endogsaa naaede til at være sig enkelte af deres Mangler bevidst. At de var af Tin medførte visse Ulemper. Henrik Ranzau anbefalede sine Børn at forsyne dem med Laag.[4] Det var ikke Enhver, der som Christian den Fjerde havde Raad til at anskaffe sig en af purt Sølv.[5]

Betegnende saavel for deres Anseelse som deres Mangler er et Billede i Niels Hemmingsens Huspostil forestillende Englens Aabenbarelse for Josef og Maria. Josef ligger her paa en tarvelig Briks og har en Kande Øl ved sin Side. Maria derimod ses

hvilende i en kosteligt udstyret Seng, hvorunder er anbragt et lille Møbel med Hank men vendt om, saa at det staar med Bunden i Vejret.[1]

Først sent — ikke førend i det 19de Aarhundrede i Danmark — trængte Kendskaben til denne Slags Bohave ud blandt Nordens Bønder. I en Stue med Lergulv maatte jo ogsaa en Luksusgenstand som denne tage sig altfor meningsløs ud. Hvorfor pludselig anvende glaseret Bund og opbevare, hvor netop Hjemmets egen Grund var som skabt til at optage og lade forsvinde med det samme! Nej, nej! Vorherres Væde, Regn, kunde blive for meget for et Lergulv. Mennesker var for ringe. «Det var i *Moselundgaard,* dér havde de i deres «Fredestue» to Senge, hvoraf den ene, en Himmelseng, var Konens Medgiftsseng. Det blev en plaskende Regn, saa baade jeg, der gik som Omgangslærer, og en gammel Mand, der var lidt af Familien, maatte blive der om Natten. Han laa i den ene Seng og jeg i Himmelsengen, der var bedre. Jeg faldt snart i Søvn, men vaagnede kort efter ved at høre en Plasken paa Gulvet og en Jamren: «Aa Gud naade mig! Gud naade mig!» Da var det den gamle, som havde været oppe for at lade sit Vand, men ikke kunde finde tilbage til Sengen, fordi det var bælmørkt. Det havde regnet saadan ned, at det stod blankt derinde, og saa gik han der med de bare Fødder og plaskede i Leret. Jeg maatte da op og hjælpe ham i Seng igen». Med Forhold som disse for Øje vil man forstaa og skatte den Opfindsomhed, der vidste at overvinde dem. «En yngre Mand her i et Nabosogn har et Hul i Muren ud fra hans Seng, hvor ad han . . . . . . ud om Natten». «Under Bordene i *Gullestrup* var Bordtremmer til at sætte Fødderne paa, da Lergulvet tit var baade vaadt og koldt» osv.[2]

Først da Trægulve var blevne almindelige, begyndte ogsaa Kammerpotter at vise sig hos danske Bønder. De anvendtes ikke paa ensidig Vis, men modtoges som fornemme Luksusgenstande med den Ærefrygt, som tilkom dem. Ifølge en uskreven Rangforordning nød de Gang og Sæde lige efter de ligeledes nys ankomne «Suppeterriner», hvem de lignede i Finhed, Form og Skørhed. Som disse angav de, at man befandt sig i et rigt Hus. Intet Under at de, naar de en sjælden Gang virkelig toges i Brug, ogsaa efter Evne hjalp og erstattede hinanden. «En Kunstner lejede sig ind et Sted i Vendsyssel nær ved Havet. Han fik en Potte, hvorpaa Napoleon var aftegnet i Bunden . . . . . Da han

Dagen efter skulde have sin Middagsmad, der bestod af Suppe, fik han den i en Potte af samme Slags, som Napoleon laa og svømmede i. Han tænkte jo, at de havde flere, da han nok kunde forstaa, det var Strandingsgods. Men for en Sikkerheds Skyld spurgte han saa Konen om, hvor mange saadanne Potter, de havde. «Vi har misæl ikke andre end den samme». — «Her i *Horne* havde de en Natpotte til at bære for Borde med ved Bryllupper. Pastor Daugaard sagde: «Den skulde jo op for min Næse, hver Gang der skulde fyldes i Fadet, for det var jo den kønneste af dem alle, den var kønt hvid».[1]

Bænkene langs Væggen var trods deres uansélige Ydre maaske Stuens ejendommeligste Bohave. Paa intet andet Omraade mærkedes Udviklingens sikre Fremadskriden saa tydeligt og taktfast som her. Paa dette Sted, i Knæhøjde fra Gulvet, havde for Aarhundreder siden den første Rand dannet sig, det første simple Bohave, Vidnesbyrdet om, at en Bolig var mere end Vægge og Ildsted. Og hvilken Udvikling havde saa ikke Bænkene gennemløbet fra de første raa Fladhug i en Tømmerstok til disse det 16de Aarhundredes sindrigt udtænkte Sæder, der, skønt Dele af Væggen, med deres Panelryg, Laag og Skuffer gjorde Tjeneste som alt lige fra Seng til Kommode!

Tiden var kommen, da Udviklingen skulde slaa ind i et nyt Spor, da Vægranden udformet gennem Aarhundreder skulde briste fra Fladen, skilles ud og omdannes til særskilte Møbler, hver med sit Øjemed. Det 16de Aarhundredes Dagligstuer viser os dette Gennembrud ligesom fasttryllet et Øjeblik. Langs Væggen endnu de faste Bænke med deres saa højst forskellige Anvendelse, ved Siden af dem hist og her de første Forløbere for de uligeartede Møbler, der skulde fremgaa af dem. Vi skulle søge, saavidt det lader sig gøre, at stille dem sammen, paavise Familieligheden mellem Bænken og dens Afkom.

Om Natten tjente Bænkene til Leje for Tyendet og enhver, der trods Himmelsengens Gæstfrihed dog ikke fandt Rum i denne. Dette Hverv udførte de paa en meget fuldkommen Maade. I Stedet for som tidligere blot at overstrøes med Halm og dermed være Senge, var de nu, hvor ske kunde, forvandlede enten til «Slagbænke» eller til «Foldebænke».

Slagbænkens Ejendommelighed bestod i, at dens Sæde som

et Laag kunde lukkes op, medens Siden lod sig trække ud som en Skuffe, saa at en benløs Seng dannedes. Udtrukken og dynefyldt afgav den et bekvemt Leje. Naar disse Slagbænke er opfundne, vides ikke, i det 16de Aarhundrede var de meget udbredte. Betegnende nok fordrejedes hyppigt deres Navn, der jo skrev sig fra, at Bænken lod sig slaa op, til «Schlafbænk» eller «Slopbænk». Hvor yndede de var, kan bedst ses af, paa hvilke Steder de forekom. Det var ikke blot den gamle afskedigede Prior i Odense, der havde en Slagbænk i Dagligstuen, hvori hans to Karle sov om Natten;[1] slige fandtes hos Folk af alle Stænder. Selv i det tyske Kancellis Stue paa Kronborg fandtes foruden tre Himmelsenge tillige tre Slagbænke, et Bohave, der, hvis man ikke vidste bedre, maatte give forvirrede Begreber om, hvad man dengang foretog sig i et Ministerium. Ja, om det saa var i Frederik den Andens og Dronning Sophias egne to Sovekamre paa samme Slot, saa var der i hvert af dem saavel en Slagbænk som en Himmelseng.[2]

Denne Tidens Sans for Slagbænke synes at have naaet en egen Yderlighed i en Slags Dobbeltmøbler, der, saavidt det lader, blandt andet fandtes paa Kronborg. Udtræksskuffen, hvorved Slagbænkens Leje dannedes, behøvede jo ikke nødvendigvis at være i en Bænk, den kunde ogsaa anbringes i Siden af en Himmelseng. Hvilket Billed paa Fylde og Kraft maatte det ikke give, naar Himmelsengen saaledes ligesom gav det glatte Lag, idet der ud fra dens Side skød sig en lavere Seng fyldt med en ny Række Personer. Om Apotekerens Kammer paa Kronborg, i hvilket der fandtes to Slagbænke og en Himmelseng, anføres det udtrykkeligt og ligesom undskyldende, at Sengen var uden Slagbænk.[3]

Ved Slagbænken dannede Sengen en Skuffe, men skulde man ikke ligge paa det bare Gulv, maatte Bunden i denne være dobbelt, en for Bænkebredden og en for det udtrukne Stykke. Nemmere var det dog, hvis man kunde benytte selve Bænkens Sæde til Leje. Dette var sikkert Tilfældet ved de saakaldte «Foldebænke». Saafremt de — hvad der er al Grund til at tro — har lignet de Sovesteder af samme Navn, der endnu hist og her er i Brug hos Landalmuen i Danmark, bestod Fiffet ved dem deri, at Bænkens Rygstød ikke sad fast i Væggen, men paa to bevægelige Arme, anbragte paa to Tapper paa Midten af hver Bænkeende. Om Dagen sad Rygstødet paa sin naturlige Plads op mod Væggen, om Aftenen svingedes det ud paa sine to bevægelige

Arme og dannede saa en fortrinlig Sengehest, der hindrede, at saavel de paa Bænkesædet anbragte Sengklæder som den Sovende selv kunde glide ned paa Gulvet. Saavidt det lader, stod Foldebænkene dog ikke i saa høj en Anseelse som Slagbænkene, maaske yndede man ikke, at deres Smalhed kun tillod en enkelt at ligge i dem. De synes mest at have været brugte blot i en snæver Vending. Hos Hans Herold i København 1524 stod der saaledes i et lille Bagkammer til Gaarden en Foldebænk med de tilhørende Dyner;[1] hos den ovennævnte gamle Prior i Odense fandtes en lignende tilligemed en rigtig Seng i det Kammer, hvori hans Piger «sov, kogte og havde sine Værelser».[2]

Det er indlysende, at der fra disse to Former for Sovebænk kun var et lille Skridt til de lave, frit staaende Senge. Disse fremgik af Bænken, ligesom Himmelsengen var opstaaet af Alkoven. Højst betegnende er det, at en af de første Arter af lave Senge, der fremkom, var den, der ved sin Lavhed mest mindede om den udtrukne Slagbænk: Kurvesengen. Ogsaa dens dobbelte Anvendelse til Gemmested og Hvileplads mindede om dens Afstamning fra Bænkeskuffen. I det 16de Aarhundrede hører vi kun enkeltvis Tale om Kurvesenge — en stod f. Eks. i Pigekamret paa Kronborg, en fandtes paa Gisselfeld,[3] — i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede derimod synes der i nogen Tid at have hersket et sandt Raseri for Kurvesenge. Til Frederiksborg Slot anskaffedes der saaledes paa engang 19 Kurvesenge,[4] og paa Københavns Slot fandtes der saadanne i ikke mindre end syv forskellige Gemakker, hvoriblandt i den engelske og spanske Gesandts Værelser, ja i Christian den Fjerdes eget Sovekammer.[5]

Bænkenes Dagtjeneste var en dobbelt, dels at afgive Gemmesteder, dels at tjene som Siddeplads.

Den Skik at anbringe lukkede Rum under Sædet paa de faste Bænke var sikkert af gammel Oprindelse, alt tyder paa, at man i det 16de Aarhundrede her kun fortsatte lange Tiders Brug. Selve det, at omdanne dette Gemme til en Udtræksseng, synes at forudsætte hin simplere Skik som en mangeaarig Bekendt. Men betvivles kan det ikke, at det 16de Aarhundrede mangfoldiggjorde Anvendelsen og bragte den til en høj Grad af Fuldkommenhed.

Den simpleste Form for saadanne Bænkegemmer var at anbringe Hængsler paa Bænkens Sæde, saa at dette kunde aabnes som et Laag. Mere sammensat blev straks det hele, naar man

lod Sædet være fast, men omdannede Siden til en eller flere udtrækkelige Skuffer. At Datiden har kendt denne Fremgangsmaade, kan blandt andet ses af Slagbænkene, der jo beroede paa samme Tanke, og det er vistnok saadanne Skuffer, der sigtes til, naar der tales om Bænke med dobbelte Rum.[1] Men Datiden gjorde i Benævnelsen ingen Forskel mellem dem og hine med Laag, begge Slags kaldtes med det fælles Navn «Kistebænke».

Kistebænke var i høj Grad brugbare og savnedes ikke i noget veludstyret Hus. Forsynede med en eller flere Laase afgav de et fortrinligt Gemme og var næsten ligesaa hensigtsmæssige som vor Tids Kommoder. Paa Kronborg fandtes de i de fleste Værelser, i Dronning Sophias Kammer var der ikke mindre end ti.[2]

Ved disse var det imidlertid aldeles indlysende, at deres Brugbarhed vilde forøges, naar de løsnedes fra Væggen og gjordes flyttelige. Hvor langt bekvemmere var det ikke, om man paa Rejser i Stedet for at pakke ud og ind i mange slige, faste Kistebænke kunde tage en og samme hel og holden med sig! Og selv i Hjemmet, hvor mange Gemmesteder vilde der ikke kunne indvindes, om man opstillede Kister i Gange og paa tomme Kamre, hvor ellers ikke var tænkt paa Bænke! Flyttelige Kister blev derfor det første Møbel, der fremgik af Bænken.

Vil man have et Bevis for, hvor vidt fremskredet i saa Henseende det 16de Aarhundrede var, kan man lægge Mærke til de mange Navne paa Kister af forskellig Slags og Størrelse, der alt var i Brug. De største synes at have været de egentlige «Kister», hvoraf nogle endnu bar Bænkens Mærke paa sig, idet de var forsynede med Rygstød, «Rygkister»; andre mindede om den ved at have bevaret Benene, «Fodkister». Navnet «Dragkiste» brugtes derimod næppe endnu, det blev senere Benævnelsen for Kister ikke med Laag, men med Skuffer paa Siden til at «drage» ud. Efter Kisterne i Størrelse kom vistnok «Skrinene» — «Færdesskrin» hed Rejsekufferterne — dernæst rimeligvis de saakaldte «Noahs Arke» eller «Ørker» og endelig «Æskerne» og «Laderne». Disse sidste synes at have været de mindste, dog var de ikke, som Navnet kunde antyde («Skuffe», «Skuffelade»), kun en Del af et andet men udgjorde virkelig et selvstændigt Møbel.[3]

At disse Kister i alle mulige Udgaver ikke stod tilsidesatte, som en Kuffert eller Kasse i vore Dage, men i Stuen selv førte Kampen med de Bænke, som de engang helt skulde fortrænge,

fulgte af Sagens Natur. I Reglen brød de Bænkerækken og viste saaledes ved deres Plads, hvorfra de stammede og hvad de tilsigtede. Deres hele Udstyr gjorde dem ogsaa særligt skikkede til at tjene som Pragtstykker; malede i straalende Farver, med smukke Metalbeslag og Besætninger, stundom endog overtrukne med Fløjl og andet kosteligt Stof eller af udskaaret Arbejde og med Indskrifter, maatte de i høj Grad egne sig til at pryde Stuen.[1] Med ganske særlig Agtelse omtales de kostbare «Cypreskister» og «Cypresskrin», hvis Navn røber deres fremmede Herkomst. Peder Oxe ejede mindst ti saadanne, Albert Oxe fire, Enkedronning Sophia og Pontus de la Gardie efterlod sig lignende. Aar 1564 reddedes fra et strandet Skib to saadanne Skrin, det ene overdraget med Fløjl, hvilke Frederik den Anden straks lod hente til sig. Paa Kongens Sommerstue paa Frederiksborg stod endnu henved Midten af det følgende Aarhundrede en stor Cypreskiste, «som skal være kommen af Candia».[2]

Endnu et Møbel fremgik maaske af Bænken med dens Gemmer, det var Skabet. Dette kunde være Tvivl underkastet, for saa vidt Skabets Form nu kun lidet minder om Bænken og snarere synes at lede Tanken hen paa et større lukket Rum, maaske en Slags Alkove brugt til Gemmested, som dets oprindelige Forbillede og Udspring. Men denne Herkomst taber betydeligt i Sandsynlighed, naar vi lægger Mærke til, at de ældste Skabe, der endnu er bevarede, er de mindste, saa at deres senere Udvikling maa antages at have ytret sig i tiltagende Vækst, ganske paa samme Vis som Kisten er vokset til Dragkiste og denne atter til Chiffonnière.

Hertil kommer, at alle de i det 16de Aarhundrede forekommende Skabs-Former lader sig udlede af Bænken. Det Hovedkrav, der stilledes, var jo at udnytte Pladsen yderligere og herigennem skaffe forbedrede Gemmesteder. Dette kunde ske ved enten at rejse Kisten paa Højkant og herved vinde lukkede Hængepladser med Knager, hvad man hidtil havde savnet i Stuen; eller ogsaa ved at lade en lille Del af den lukkede Bænk ligesom kravle til Vejrs paa Væggen og blive til et Hængeskab. Disse sidstes hyppige Forekomst hos Bønderne nu til Dags taler stærkt for en tilsvarende Almindelighed hos de højere Stillede i det 16de Aarhundrede.

Men man kunde jo ogsaa blot højne en Del af Bænken og benytte ikke som hidtil kun dens Skuffer men tillige dens Over-

flade, der nu, for høj til Sæde, ypperligt lod sig bruge som et Slags Bord ved Væggen med Plads til Drikkekar og Anretningssager. Herved fremkom da Skænken. Og endelig kunde man af Bekvemmelighedshensyn for at undgaa at bukke sig hæve et lukket Bænkestykke til Vejrs paa fire Ben. Med udskaarne Skabsdøre og Benene krydsvis forbundne ved Foden kunde dette firbenede Skrin tage sig fortræffeligt ud og afgive let tilgængelige Gemmer.

Saaledes kunde da fire nye Former opstaa: det opretstaaende Skab, Hængeskabet, Skænken og Skabet paa Ben. Alle havde de det tilfælles, at man, ikke foroverbøjet eller knælende men staaende opret, kunde benytte de nyindvundne Pladser. Trods deres indbyrdes Forskelligheder var det da naturligt, at Datiden betegnede dem alle med den fælles Benævnelse «Skab».

Dette vanskeliggør imidlertid i høj Grad Opgaven for den, der vil søge nærmere at bestemme Tidsfølgen for de enkelte Formers Opstaaen eller det indbyrdes Forholdstal for deres Forekomst. Datiden giver paa sin Vis Oplysninger nok, den melder om «Bogskabe», «Kandeskabe», «sorte beslagne Skabe med Vaaben», «hvide Egeskabe», «Fyrreskabe», Skabe med indtil seks Døre og med Hylder, store og smaa Skabe o. s. v.,[1] men det, hvorpaa det egentlig kommer an for at bestemme deres Form, lades vi alligevel i Uvidenhed om.

Vi er end ikke i Stand til med Sikkerhed at afgøre, hvorledes det mest ansete Skab saa ud, det som Tiden selv udmærkede ved at give det et særskilt Navn, det saakaldte «Trésor». Selve Benævnelsen, der paa Dansk vel maatte gengives ved «Skatkiste», lader os uden synderlig Vejledning.[2] Paa Kronborg fandtes et «Trésor» med Glasvinduer for, den gamle Prior Christen Poulsen i Odense ejede et af Egetræ med Dør for og Skuffe under, paa Herregaarden Nielstrup fandtes efter Albert Oxes Død to «Trésors» af Egetræ, det ene med et lille Omhæng om.[3] Disse Beskrivelser kan alle passe paa et Skab med Ben, men med Sikkerhed tør vi ikke betegne det som saadant.[4] Kun saa meget véd vi vist, at det forekom ikke sjeldent; det omtales oftere ved Arveskifter,[5] og Forfærdigelsen af et «Trésor» var en Del af Mesterstykket for Snedkerne i København.[6]

Skønt saaledes Skabe under forskellige Former var begyndt at trænge igennem, kunde der dog ingen Tvivl være om, at de hørte til de yngste Møbler og var af langt nyere Oprindelse end

Kisterne. Det er i saa Henseende oplysende at sammenligne Hyppigheden af disse to Møblers Forekomst. Her viser det sig, at Kisterne hele Aarhundredet igennem havde en ganske overvældende Overvægt, medens der dog samtidigt lader sig spore en stadigt fremadskridende om end svag Stigen i Skabenes Antal. Peder Oxe, der døde 1575, efterlod sig saaledes mindst 42 Kister og Skrin (maaske det dobbelte Antal), men dertil kun to Skabe (i sidste Tilfælde fire).[1] Albert Oxe, der døde et Par Aar efter, ejede ved sin Død 37 Kister og Skrin og kun to «Trésors».[2] Enkedronning Sophia endelig, der oplevede et godt Stykke af det følgende Aarhundrede, efterlod sig vel endnu 35 Kister og Skrin, men desforuden et ikke ubetydeligt Antal Skabe.[3]

Bænkenes egentligste og oprindeligste Opgave var dog naturligvis den at afgive Siddepladser. En Stue med Bænke langs alle Vægge kunde yde en betydelig Mængde af saadanne og passede vel til Datidens Sans for fuldtallige Sammenkomster med Lystighed og Dans. Som naturligt var, havde disse Siddepladser modtaget ikke faa Forbedringer i Tidernes Løb. Af en god Bænk krævede man nu overalt, at den skulde være forsynet med Rygstød og blødt Sæde.

Rygstødet gik gerne til lidt over Nakken af den Siddende og dannedes af en fast Træbeklædning paa Væggen, Panelet. Hertil anvendtes i Reglen udsøgt, knastfrit Træ, som gik under det egne Navn «Vognskud», paa Svensk: «Wågenskott», et Ord, der tydeligt nok er i Slægt med den endnu brugelige, engelske Benævnelse for Panel: «*wainscot*».[4] Det var uden Tvivl disse Paneler, der havde afgivet Stammen for de løse Skærmbrætter, der blev temmelig almindelige i Slutningen af det 16de Aarhundrede. Benævnelsen «panelet Skærmbræt» synes at betegne en Form, hvor Slægtmærket endnu kun var lidet udvisket.[5] Slige Skærmbrætter maatte være meget nyttige i Stuer, der som hine anvendtes til alt muligt. Sandsynligt er det imidlertid, at de i det mindste i Begyndelsen har slægtet deres Forbillede paa og kun haft Højde nok til at dække en Siddende. Denne Mangel omtales endnu ikke og har vel heller ikke voldt Anstød i Norden; men Klager herover lyder til os fra England paa Dronning Elisabeths Tid, idet hendes Hofdamer androg om at maatte faa særskilt Værelse

i Windsor og ikke som hidtil nøjes med Rum bag Skærmbrætter, hvis Lavhed frit tillod Pagerne at se derover.[1]

Det Rygstød, som Panelet dannede, synes ikke at have rettet sig efter den Siddendes, men efter Væggens Fordringer og hævet sig lodret til Vejrs som Ryggen paa et Stolestade. Det egentlig Bekvemme kom først til Syne i Sædets Udstyr. Her var man nemlig forlængst kommen til den Erkendelse, at det blotte Sæde var for haardt at sidde paa. Allerede fra Oldtiden af havde man overalt, hvor Evnen var til det, søgt at bøde paa Bænkens Haardhed ved enten at brede et Skind eller endnu hellere at lægge et Hynde derover. Slige Hynder, «Bænkedyner» som de gerne kaldtes, var altsaa gamle Bekendte. Men indtil henimod det 16de Aarhundrede synes man at have holdt til Raade med dem og kun anvendt dem ved festlige Lejligheder, medens man hos Folk i Almindelighed til daglig vel nøjedes med Halm. I det 16de Aarhundrede derimod var i det mindste i Danmark denne Forskel mellem Fest- og Hverdag brudt, selv hos jævne Borgerfolk betragtedes Bænkedynen nu som et nødvendigt, dagligt Tilbehør. Brugte man Dyner i Sengene om Natten, maatte man ogsaa have dem paa Bænkene om Dagen. I saa Henseende var Danmark endog videre fremskreden end England. Her brugtes nemlig Hynderne endnu kun til Stads, saa at det spøgende kunde paastaas, at da de vide Pludderhoser ved Aarhundredets Midte kom i Mode, benyttede mangen dette folderige Skjul til at bære en indsyet Sædepude derunder.[2] I Danmark behøvedes ikke slige Forsigtighedsregler, her kunde man roligt gaa ud fra, at selv til daglig laa Puden paa sin Plads, et Tilbehør til Bænken og ikke til Manden. Noget anderledes har vistnok Forholdet stillet sig i Sverige og Norge, hvor hyppigt Skind og ikke Puder udgjorde Bænkens Dække.

I Reglen bestod Bænkedynerne af to Sæt, et indre til Nytte, et ydre til Stads. Det indre dannedes gerne af en aflang Læderpose fyldt med Fjer; gamle Læderlagener egnede sig fortræffeligt til dette Brug.[3] Overtrækket bestod af to sammensyede Stykker, et af kostbart Stof beregnet til at vende opad, et andet ringere, der nedadvendt skulde tage mod Bænkens Slid. Hvor Rigdommen tillod det, kunde Bænkedynens Opside være yderst pragtfuld, Gyldenstykke, vævet Silke, flamske Tøjer, Atlask og Fløjl, ofte med Ejernes Vaaben indsyet med Guld- og Sølvtraad. Et ganske eget Stof til Overtræk, som især Gustav Vasa synes

at have yndet, var katolske Messehagler;[1] kostelige Skrud, der tilforn havde skjolddækt Kirkens myndige Prælater, maatte nu næsegrus udstrakte tjene til Sæde for den kongelige Herre. Et Par Eksempler vil vise os, hvor almindeligt det var at have kostbare Bænkedyner: Paa Kronborg fandtes røde Bænkedyner til flere af Værelserne, for en Del af rødblommet Fløjl med Guld-Atlask;[2] Peder Oxe ejede ikke faa flamske Bænkedyner vævede af Silke med Fløjl under;[3] paa Nykøping Slot i Sverig var saavel «Kongemakket» som Fruerstuen fuldstændigt udstyrede med Fløjls-Bænkedyner,[4] og paa Gripsholm fandtes der den anselige Forsyning af 25 Fløjls, 9 flamske og 7 Gyldenlæders Bænkedyner.[5] Betydningen af disse Tal vokser i en ikke ringe Grad, naar man hører om disse Dyners Størrelse. Bredden var naturligvis den samme, imellem tre Kvarter og en Alen, men Længden var, alt efter Bænkens Størrelse, sjældent under tre Alen, oftest fem, seks, ja indtil ni og en halv Alen.[6]

Som det var gaaet med Sengene, saaledes gik det ogsaa med Bænkene. Vi har ovenfor sét, at næppe fik man Underdyner i Sengene, førend Begærligheden voksede, og man indsaa Nødvendigheden af at have en Ekstrapude under Lænderne. En ganske lignende Vej men med langt større indre Nødvendighed var Udviklingen gaaet med Hensyn til Bænkenes Dække. Hvad hjalp det bløde Sæde, naar man dog ikke kunde læne Ryggen tilbage uden at støde imod det haarde Panel? Saa opstod da en ny Forbedring af Sædet: Rygpuden. Datidens Sprogbrug paa dette Omraade var forskellig fra vor: det bløde Sæde kaldtes som ovenfor meldt altid «Bænkedyne», Rygpuden derimod «Hynde».[7] Sproget har siden da foretaget Forandringer med disse to Benævnelser, idet det har udskudt Ordet «Bænkedyne» og ladet Ordet «Hynde» rykke ned til at betegne det udstoppede, løse Sæde.

Naar «Hynderne» er opstaaede, er vanskeligt at sige. I det 16de Aarhundrede blev de almindelige og udkrævedes snart overalt, hvor Bænkedyner fandtes. Kun i Kirken synes man ikke at have anset dem for passende.[8] I Modsætning til Bænkedynerne lader de til at have været korte, vel kun en Alen i Firkant, saa at enhver Siddende kunde underbygge sin Ryg, som han selv lystede. Til 9 flamske Bænkedyner paa Gripsholm svarede 33 flamske Hynder.[9] At Brugen af Hynder trængte stærkt igennem,

kan ses af, at der Aar 1577 paa Aalholm Slot kunde være Tale om «15 gamle Hynder til Svende og Arbejdsfolk».[1]

De faste Bænkes Værd som Siddepladser var indlysende nok, de ydede alt, hvad man med Billighed kunde kræve baade i Retning af det Bekvemme og det Pragtfulde. Og den Plads i Stuen, som de indtog, var saa naturlig, paa engang let tilgængelig og dog saa af Vejen, at her ikke skulde synes at være nogen Udsigt til, at løse Møbler vilde opstaa. Omkring Bordet til Maaltiderne, saaledes som i Nutiden, behøvedes de ikke. Bordet stod jo langs Bænken, og gammel Skik krævede, at den mod Stuen vendte Side enten var helt ubesat og tilgængelig for de Opvartende, eller, naar de Spisendes Tal var for stort hertil, saa kun dækket med en lille løs Bænk, maaske lavet i Hast af et Bræt paa et Par Fjerdinger, i hvert Fald en lille gesvindt Tingest, der, naar Maaltidet var omme, kunde stilles af Vejen.

I Virkeligheden blev ogsaa dette det Omraade, hvor den i Tiden liggende Trang til Dannelsen af Møbler senest kom til Udbrud. Stolene blev da det sidst skabte Møbel, det eneste, hvis Oprindelse selv hos de Fornemste ikke lader sig forfølge tilbage før Aar 1500,[2] det eneste, hvis Mangfoldiggørelse det 16de Aarhundrede ikke oplevede ret at gennemføre.

Benævnelsen «Stol» var gammel og skrev sig fra Oldtiden. Men dengang havde den betegnet Sæde i Almindelighed, hyppigt netop med Hensyn til dettes sikre, grundfæstede Præg. Konge-«Stol» var den ypperste Art af Højsæde, altsaa en Del af Bænken, Kirkens «Stole»-Stader stod fast, Gildernes «Stol-Brødre» sad i «Stol» ɔ: paa ophøjet Bænk sammen, Hoved-«Stol» betegnede Grundkapitalen.[3] Først da de nye Møbler antog Navnet Stol, forbandt man hermed Begrebet om det bevægelige.

Den ældste Form for Stole, saa gammel som Træhugsten selv, bestod i en Træbul stillet paa Enden, lige brugelig til Huggeblok og til Sæde. Stole i denne Forstand har naturligvis til enhver Tid været kendte, fra dem nedstammer de endnu i Norge brugelige Kubestole, runde og massive, Fod som Ryg helt udskaarne af ét Stykke Træ. Tyge Brahes Stol, der bevares paa det oldnordiske Musæum i København, viser, at saadanne ogsaa har været anvendte af Velstillede i det 16de Aarhundrede.

Men Bænkens Afkom, Stolen paa Ben, havde ganske anderledes ondt ved at vinde Indpas. Endnu paa Erik den Fjortendes Tid fandtes paa Stockholm Slot kun ti Stole.[4] Blandt Peder Oxes

Efterladenskaber, mellem hvilke der opregnes 44 Kister og Skrin, omtales kun fire Stole.[1] I «det tyske Kancelli» paa Kronborg havdes tre Himmelsenge og tre Slagbænke men kun én Stol. I Kongens og Dronningens Værelser sammesteds var der slet ingen, og paa Dronningen af Skotlands Kammer, der besad ikke mindre end syv Bænke, fandtes kun en eneste Stol.[2] At ikke desto mindre Stolenes Tid var nær, gav dog det samme Kronborg Vidnesbyrd om. Oppe paa «Dronningens Gang», hvor Kister fyldte med alskens Herligheder stod opstillede, og kostelige Skabe, Lysekroner samt to opsatte Jernkakkelovne gav til Kende, at Gæster, hvem den store Sal blev for trang, ogsaa her var velkomne, herude, hvor gammel Skik forbød at have Bænke langs Væggen som inde i Salen, stod til Gengæld Fremtidens Fortrav opmarcheret: 55 smaa «Wandstole» (uden Ryg) og 50 med Klæde paa Ryg og Sæde, vistnok det største Antal Stole, som noget Slot i Norden dengang kunde opvise: en lurende Flok, der, først enkeltvis indladte til et Tavlebord og en Kande Vin, tilsidst brød ind i sluttet Trop og fortrængte Bænkene fra deres gamle Plads.[3] Kampens Udfald lader sig aflæse i et lille Træk som dette: Allerede Aar 1634 bestiltes der paa engang ikke mindre end 300 nye Stole til Københavns Slot.[4]

Stolene var kun beregnede til Sæde for en enkelt. Men Bænken lod sig jo ogsaa frigøre i større Stykker med Plads til flere. Dette var vel for saa vidt sket i de ovenomtalte løse Smaabænke eller Skamler, der havde været brugte i umindelige Tider, men disse kunde dog knap siges at have Rang med Møbler. Sin egentlige Løsning fandt Sagen først, da man frigjorde ikke tre Brætter men et Stykke Bænk med alle dens Gemmer og Bekvemmeligheder. Saaledes opstod de «ryggede Kister» og Bænkekisterne, de første kluntede Forløbere for en senere Tids Sofaer. Datidens Sprogbrug paa dette Omraade er ikke altid klar, medens «Kistebænken» betegner den faste Bænk med Gemme, skulde jo «Bænkekisten» betegne den løse Kiste med Sæde foroven, men man synes undertiden, som let forklarligt er, at være løben lidt sur i Betegnelserne. Om «Ridderstuen» paa Kronborg hedder det saaledes, at der var Bænke omkring hele Stuen, men desuagtet fandtes der en Kistebænk,[5] der altsaa maa have staaet frit.

Vi har betragtet Bænkenes Tjeneste ved Nat og ved Dag. Førend vi gaar over til at se dem i Festdragt, skal vi blot kaste et flygtigt Blik paa deres tro Ledsager, det lange Bord. Vi kende dets Plads langs Bænken op mod et af Stuens Hjørner. Skønt altid indtagende samme Stilling, var dog ogsaa dette blevet løsnet fra sin gamle Forbindelse med Gulvet og udgjorde i det 16de Aarhundrede vistnok i de allerfleste Dagligstuer et frit Møbel. Synderligt bevægeligt var det dog ikke derfor blevet, thi endnu som tilforn udmærkede det sig ved sin ualmindelige Sværhed og Størrelse. Til Bordet i Borgestuen paa Malmøhus i Aaret 1579 medgik der saaledes to Egestammer paa tolv Alen hver og desuden til Benene en seks Alens Egestolpe.[1] Fra Norge hører vi endnu i en senere Tid Tale om et paa ti Alens Længde og halvanden Alens Bredde, gjort af en eneste Planke.[2] Det er saadanne Borde, der havdes for Øje, naar Sagnene berette om, hvorledes en haandfast Karl ved at lette Pladen kunde klemme en ti tolv Røvere fast mod Væggen.[3]

For at raade Bod paa denne Størrelse, der i mindre Forhold kunde være ubekvem nok, var det, at man anvendte de saakaldte «Foldeborde» og «Slagborde»,[4] hvis Plade lod sig slaa sammen, hvorved til dagligt Hold kunde spares den halve Plads. Sjældnere brugte man vistnok, hvad dog vides at have fundet Sted, at have Lænker i Bordpladen, saa at den efter Maaltidet kunde fortøjes op paa Væggen.[5]

Men selv det største Bord var ved Gæstebud dog ikke stort nok. Det maatte forlænges, og sligt lod sig lettest gøre ved Hjælp af mindre Borde, der ogsaa ellers kunde være ret bekvemme til mangehaande Sysler. Mindre Borde opstod derfor tidligt. I Modsætning til det store, kaldtes disse gerne for «Skiver». For os er der ikke længer nogen Størrelsesangivelse i disse Benævnelser, anderledes vistnok for Datiden. «Bord» betød jo oprindeligt: Planke, saaledes som det endnu bruges paa Norsk, og hvorom Mindet bevares i de gamle Udtryk fælles for Spisebord og Skibsside: «om Bord», «over Bord» og «fra Borde». Betegnelsen «Bord» for Spisestedet har da vistnok for hin Tids Øren indeholdt en Angivelse af, at her var Planken benyttet paa langs, medens Navnet «Skive» maaske udtrykte de mindre runde Brikker, der fremkom ved at skære Stammen paa tværs. Benævnelsen «Disk» brugtes derimod ikke om noget Slags Bord, det var,

som vi senere skulle se, blot Navnet paa de første, raa, aflange Trætallerkener.

Men hvad end Ordet «Skive» oprindeligt maa have indeholdt for Oplysninger, vist er det, at i det 16de Aarhundrede var de virkelige «Skiver» naaede til en høj Grad af Udvikling. Man havde dem ikke længere blot runde — «trinde» som Datiden kaldte det — men firkantede, med Skuffer under, «Udtræksskiver», paa et eller flere Ben, stundom med kosteligt indlagt Arbejde paa Pladen. Ved en Skive paa Kronborg var Fuldkommenheden dreven saa vidt, at Bordet ved Hjælp af et indre Urværk selv kunde bevæge sig og saaledes skiftevis byde Gæsterne sine Gaver. Med Rette indtog dette Kunstværk en Hædersplads i den store Sal.[1]

Hvis man kan gaa ud fra, at enhver Forbedring indenfor det daglige Livs Omraade gennemløber de fire Trin: Opfindelsen — Mangfoldiggørelsen — Overdrivelsen — og den naturlige Brug, saa befandt «Skiverne» sig ved det 16de Aarhundredes Slutning sikkert paa det tredje Udviklingstrin. Den overdrevne Anvendelse af Smaaborde falder dobbelt i Øjnene ved Siden af den paafaldende Mangel paa Stole. Paa Kronborg fandtes saaledes i «Kong Jacob af Skotlands Kammer» fire Skiver, de to endda «Udtræksskiver», i Dronning Sophias tre, i Frederik den Andens fem, (hvoriblandt en «Udtræksskive» og en lang «Skænkeskive»), men i intet af disse Værelser en eneste Stol.[2] Ganske det samme var Tilfældet i Sverig. Paa Nykøping Slot f. Eks. fandtes Aar 1556 i Kongens Værelse ialt seks «Skiver», men ingen Stol.[3]

Dengang som nu var det ingen let Sag at bevare Bordpladen. Til Skærm saavel som til Smykke trængte den i de fleste Tilfælde til Bordtæppe. Selv uden Datidens talrige Vidnesbyrd kunde vi, efter hvad vi alt har sét, slutte os til, at Bordet ret maatte være en Tumleplads for Tidens Lyst til at ødsle med Tæpper. Man gik her til en ejendommelig Yderlighed. Naar et Bord var dækket, som det burde, skulde der findes ikke mindre end tre Lag derover.[4] Underst et mørkere Tæppe, der naaede til Gulvet, ovenover et kosteligt Bordtæppe med iøjnefaldende Farver, og øverst endelig, men ikke fuldt skjulende det mellemste, Dugen, der, da den ikke godt kunde være andet end hvid, dog i det mindste maatte have spraglede Silkesyninger paa Rand og Hjørner. Fra Stuens Indre sét, mod

hvilken Side der jo efter Datidens Skik ikke burde findes Siddepladser ved Bordet, fik man det fulde Syn af denne rige Pragt, der i mangefarvet Fald gød sig ned mod Gulvet.

Kunde her muligvis det Spraglede virke altfor uroligt, saa var det en ligesaa smagfuld som kostbar Fordring, at Bænken skulde være smykket med Rygstykke af samme Stof som Bordtæppet. Det var selvfølgelig kun faa, der havde Raad til her at følge Moden, det lange Bord kunde allerede være svært nok at dække med Tæpper, end sige da Bænken. Og dog vil man forbavses over, hvad Tiden i saa Henseende var i Stand til. Vi kender tilfældigvis den danske Enkedronning Dorotheas Efterladenskab af Bordtæpper. Skønt hun ikke kunde beskyldes for særlig Pragtlyst og i hvert Fald vistnok før sin Død havde bortgivet mangt et godt Stykke til sin Søn Hans, der havde opfyldt hendes kæreste Ønske og giftet sig, saa efterlod hun sig dog følgende Bordtæpper: to af Guldmor (gyldent «Bliant»), det ene 45 Alen langt, det andet 35; et af Sølvmor (Sølver-«Bliant»), der med Rygstykke ialt var 24 Alen langt, hertil et Under-Bordtæppe af rødt Fløjl paa 34 Alen; et spraglet Fløjls paa 32 Alen, Rygstykket hertil 30 Alen; et rødt, stjerneblomstret Fløjls-Bordtæppe, 39 Alen langt; to grønne Fløjls, et paa 34 og et paa 17 Alen; to sorte Fløjls, hvert paa 35 Alen; et brunt Fløjls paa 20 Alen; et rødt Fløjls paa 15 Alen; et rødt Silke-Atlaskes med tilsvarende Rygstykke, ialt 54 Alen; to grønne Damaskes paa 26 og 20 Alen, og endelig en Del mindre Skivetæpper. Af disse vurderedes de to Guld- og Sølvmors hvert til 32 Kroner Alen, og alle Bordtæpperne tilsammen til 6400 Kroner, efter Nutids Kornpriser svarende til en virkelig Værdi af 18,400 Kroner.[1] Et saadant Eksempel fra oven viser os bedst, hvorledes Tiden opfattede et Mønster-Udstyr.

Paa Væggen dannede Panelranden den skarpe Grænse mellem oven og neden. Til daglig stod Modsætningen altfor stærkt fremtrædende, idet den nøgne Væg stak af mod Panelets mørkladne Linje. Men ved festlige Lejligheder mildnedes det skarpe; Grænsen var der, men kun som Mødested for det, der skød op fra Gulvet, og det, der hang ned fra Loftet, betegnende Stuens Midterrand, hvor Æskens Sider og Laag sluttede sammen.

Det var nemlig en Skik fra Oldtiden ved Fester at behænge Hallens nøgne Vægge med Tæpper, «tjælde» den som det kaldtes. Denne Skik, der endnu har holdt sig i sin oprindelige Form hos Bønderne saavel i Sverig som i Norge,[1] modtog i det 16de Aarhundrede en betydelig Udvidelse i Norden. Tidligere havde man i Reglen nøjedes med Tæpper med brogede Syninger i Rand og Hjørner eller højt regnet af fuldt broderet Arbejde. Det var de adelige Kvinders Syssel at tilvirke saadanne; aarevis Flid og høj Grad af Kunstfærdighed krævede de, til Gengæld kunde de Slægter igennem indenfor Hjemmets Vægge bevare Mindet om den, der havde virket dem. Men nu brød med ét fem nye Moder frem og bragte forøget Liv i den gamle Skik.

Der var først den nye Opfindelse, som var gjort i Nederlandene i Midten af det 15de Aarhundrede: ikke længere at udføre Broderierne med Naalen, men at væve dem.[2] Paa denne Vis blev Tapeterne til noget ganske anderledes holdbart og prægtigt end tilforn. De mest storartede og fint udførte Figurstykker, straalende Mønstre i rigere og ædlere Stil, end nogen Adelskvinde i Norden havde drømt om, førtes nu hertil med Skipperne fra Holland og kunde faas af enhver, naar han blot kunde betale. Dyre var de, men det fik ikke at hjælpe. Vi har set, hvorledes Lysten til disse «flamske» vævede Tøjer til Senge-Omhæng, Senge- og Bordtæpper som en Rus rev alle med sig i England og Skandinavien. Det samme gjaldt om dem til Vægprydelse. Datiden gjorde nemlig ingen Forskel i saa Henseende, et og samme Stykke brugtes snart paa den ene snart paa den anden Maade; man henregnede hyppigt Tapeter og Bordtæpper til Sengeklæderne eller talte om Bordtapeter og Sengetapeter.[3]

Omtrent samtidig med de vævede flamske naaede en anden Slags Tapeter hertil, der ligeledes var, om ikke opfundne, saa dog vakte til nyt Liv i det 15de Aarhundrede, det var de forgyldte Lædertapeter. De forfærdigedes i Spanien, hvor Maurerne jo havde drevet det vidt i Tilvirkning af Læder. Med store Blomster paa Guldgrund eller gyldne Mønstre paa rød Grund tog disse Tapeter sig fortrinligt ud. I England trængte de stærkt igennem i Henrik den Ottendes Tid.[4] Det samme skulde man vente vilde være blevet Tilfældet i Skandinavien, men underligt nok blev deres Modtagelse her højst forskellig i de forskellige Lande. Medens man i Sverig særlig tiltaltes af

dem[1] og de snart blev udbredte her — paa Gripsholm fandtes de allerede Aar 1529 og anvendtes baade til Sengetæpper og Bænkedyner,[2] Pontus de la Gardie efterlod sig mindst 21 Stykker Lædertapeter,[3] og endnu kunne de træffes i svenske Bønderstuer,[4] — gik der et helt Aarhundrede hen, førend man i Danmark lærte at sætte Pris paa dem. Det var først Aar 1600, at Christian den Fjerde lod forskrive et større Parti forgyldt Læder «med Historier og Trykværk paa»,[5] og i Norge hører vi ikke om dem førend langt ind i det følgende Aarhundrede.[6]

Men det var jo ulige nemmere at frembringe Mønstrene og Billederne ikke ved Vævning eller ved Trykning paa Læder, men simpelthen ved Maling paa Lærred. Hine var kun Efterligning af Kunstværker, dette var Kunstværket selv. Da nu tilmed saadanne malede Tapeter vistnok kunde faas billigere end hine, var det intet Under, at de blev almindelige. Allerede Aar 1528 hører vi en katolsk Gejstlig forekaste Lutheranerne i Norden, at deres Huse vrimlede af saadanne malede Stykker, ofte forestillende letfærdige og ugudelige Optrin.[7] Aarhundredet igennem tales der om saadanne Tapeter, malede Dretter, som de kaldtes, og endnu Aar 1634 betegnede en Rejsende slige Malerier, der gik op til Loftet, som en almindelig Vægprydelse i Danmark.[8] Ganske paa samme Vis lyder Beretningerne fra England i det 16de Aarhundrede, hvor især Blomster- og Dyrestykker synes at have været yndede.[9]

Tre nye Moder paa sligt et Omraade skulde synes tilstrækkeligt, især naar hertil kom, at de flamske Tapeter snart trak Tapeter af Silke, Fløjl og Gyldenstykke efter sig. Paa Nykøping Slot fandtes saaledes Aar 1556 i «Kongemakket» Silkedretter fra Panel til Loft,[10] paa Frederiksborg og Københavns Slot fandtes Aar 1564 Fløjls og Gyldenstykkes,[11] og til Koldinghus anskaffedes der i Aaret 1593 Silke- og Fløjls-Tapeter fra ny af.[12] Men ved Siden heraf brød der to nye Moder frem, der ikke som disse sidste holdt sig til Slottene, men trængte ind i Borgerfolks Stuer og kappedes med de flamske og malede «Dretter» om at drage Sindene til sig. Hvad laa nærmere end nu, da hvert Hus var forsynet med Duge og Lagner, at bruge ogsaa dem ved festlige Lejligheder og «drage» hele Stuen dermed? Det var et ganske eget, højtideligt Indtryk, som man modtog af en Stue smykket paa denne Vis, især naar det hvide Dække droges ikke blot om Væggene, men over hele Loftet til-

lige. Hvor gjorde det ikke Stuen høj og dagklar, naar Lysene tændtes og Trommen kaldte til Dans, og hvor kunde det ikke hæve sig vemodsfuldt og hvidligt-stille som Dødsenglens Hal, naar Munterheden var forstummet, og en enlig Kiste stod midt paa Gulvet. Endnu i Aaret 1588 smykkedes Salen i Roskilde Bispegaard saaledes for at modtage Frederik den Andens Lig, før Begravelsen fandt Sted.[1]

Men var først Dragning med hvidt bleven almindelig, kunde enhver sige sig selv, at de andre Farver maatte følge efter. Hvidt var nu engang saa ensformigt, og der var heller ingen Hæder ved at drage med sligt, som man iforvejen havde i Huset. Saa var Klæde ganske anderledes kostbart. Hvor kunde ikke en rødklædt Stue tage sig glødende ud ved Fest, hvor tungt betagende kunde ikke en sortklædt syne ved Ligfærd! Trods de uhyre Udgifter veg man da ikke tilbage for at overtrække hele Stuen, Loft som Vægge, med engelsk Klæde. Allerede Aar 1528 maatte der i Danmark udstedes Forbud mod denne Overdaad,[2] men som sædvanligt i slige Tilfælde vakte Forbudet først Lysten ret til Live.

Saavidt vi kan skønne, har disse fem Moder ikke hersket hver til sin Tid, men Aarhundredet igennem kæmpet indbyrdes om Overmagten. Følgen blev en ganske overordentlig Anspændelse af alle Kræfter paa dette Omraade. Først og fremmest ytrede denne sig ved en Bortødslen af Summer, som Nutiden vilde finde utrolig. Allerede det at udstyre en Datter sømmeligt med Tapeter kunde være en hel Kapital. Den svenske Prinsesse Anna fik Aar 1563 til sit Udstyr vævede Tapeter til fire Sale; det ene, der forestillede en Dyrejagt, var alene 103 Alen langt.[3] Men ogsaa ædlere Følger viste sig af denne Kappestrid. Det er højst betegnende, at det først er paa Tapeternes Omraade, at Datiden tilkæmper sig en renere, mere udviklet Smag, og det er ligesaa betydningsfuldt, at det just er her, at Kunsten første Gang tør give sig i Lag med store Fremstillinger af den nationale Historie.

Hvad Smagen angaar, saa gør det et tiltalende Indtryk midt under Tidens Lyst til at stille skrigende og afstikkende Farver sammen, her at møde vaagnende Sands for ensartet Farvetone. Da Erik den Fjortende Aar 1561 drog afsted paa sit uheldige engelske Friertogt, befalede han, at Slotsværelserne ved hans Hjemkomst skulde være dragne ikke paa den gamle Vis med

spraglede Tapeter, men hvert Rum med sin Farve.[1] Aar 1574 lod Frederik den Anden Riddersalen paa Skanderborg betrække ikke som ellers almindeligt med rødt, men med grønt Klæde, og befalede derhos, at Tæpperne til de to store Borde og Rygstykkerne til Bænkene skulde forfærdiges af grønt Fløjl samt alle Frynser af grønt Silke,[2] en ligesaa uvant som smagfuld Ordning.

Tapeternes største folkevækkende Betydning blev dog den, at de brød Vej for Behandlingen af nationale Emner. Tidligere havde de flamske Tapeter, naar de ikke var vævede i Mønstre eller forestillede Jagtscener, gengivet Optrin fra det gamle Testamente eller af den romerske Historie og Gudelære. Paa Stockholm Slot fandtes saaledes endnu i Aaret 1584: Absalons Historie, der fyldte otte Tapeter; Susannas Historie, et Tapet; Venus og Vulkan, fem Tapeter; Julius Cæsars Historie, otte Tapeter af tilsammen 461 Alens Længde; Augustus' Historie, elleve Tapeter; Trajans Historie, otte Tapeter, og den Trojanske Krig, tretten Tapeter.[3] Frederik den Anden lod ogsaa den fra Antwerpen indkaldte Tapetvæver Hans Knieper udføre et storartet Tapet i tyve Stykker, forestillende Daniels Historie, paa tilsammen 550 Kvadrat-Alen. En kort Beskrivelse af hvert enkelt af disse Tapetstykker er endnu bevaret: Nr. 1 fremstillede Nebukadnezars Drøm. Nr. 2: «Han blev et Bæst og gik i Vildnis.» Nr. 3: de tre Personer i den glødende Ovn o. s. v.[4]

Men ved Siden heraf fremstod omtrent ved Aarhundredets Midte Krav paa at se den hjemlige Historie fremstillet paa lignende Maade. Vi vide ikke med Sikkerhed, om det store vævede Tapet, der forestillede Dronning Margrethe til Hest og i lange Tider har hængt paa Koldinghus i det Værelse, hvor Christian den Tredje døde Aar 1559, virkelig tør føres helt op til denne Tid eller maaske er en Snes Aar yngre.[5] Men vist er det, at Erik den Fjortende alt inden Aar 1567 havde ladet udføre «den første Kong Eriks Historie»,[6] der Aar 1584 blev forøget til «Gøthe-Kongernes Historie».[7] Og i Aaret 1581 lod endelig Frederik den Anden foretage det største Arbejde i saa Henseende, idet han hos den ovenomtalte Hans Knieper bestilte Tapeter til Salen paa Kronborg, forestillende Kongen selv og alle hans hundrede og elleve Forgængere paa Danmarks Trone. Denne Bestilling var ikke blot den største, der hidtil var gjort i Norden — Tapeterne skulde dække Væggene i en Sal paa omtrent 100 Alens

FOLKEUDGAVE

AF

ALEX. L. KIELLANDS SAMLEDE VÆRKER

15 KR.

(30 Hefter à 50 Øre. Garanti mod Overskridelse af Prisen.)

Den samlede Udgave af Kiellands Værker, der udkom for 6—7 Aar siden, er nu fuldstændig udsolgt.

Det er om et Aar Kiellands 25 Aars Digterjubilæum, og den Tanke laa nær, nu da en ny Udgave af hans samlede Værker skulde foranstaltes, at paabegynde en *Folkeudgave*, der kunde foreligge afsluttet til Jubilæet og som kunde bringe denne den aandfuldeste, vittigste og mest underholdende Romanforfatter i Norden ind i nye Tusinder af Hjem.

Kiellands literære Skæbne er noget for sig. Han var fra sin første Optræden den paa sit Omraade fuldtfærdige Mester. Denne ulastelige Debutant blændede. Ikke mindst, fordi han i den frodige nye norske Literatur kom som Repræsentant for det gamle fine Norge, fra de gamle Slægters og den gamle Kulturs Norge. En saa blændende Debut havde Norge aldrig set. For denne fuldkomne Stil-Elegance, for dette ovenud

straalende Vid, for denne hvast bidende Satire og denne mildt varsomme Følsomhed bøjede Alle sig.

Her havde man den sejrrige Ungdom. Her var Fortrylleren, Herskeren.

Saa gik Kielland fra Sejr til Sejr — og pludselig hørte han op.

Og Reaktionen kom. Det gik ham i Norden, som det gik Maupassant i Frankrig. Pludselig syntes Alle, at de var komne for let til Sejren. En Bølgedal i den literære Bevægelse drog deres Værker med sig. Men den retfærdiggjørende Tid lod en ny Bølge drage dem op paany — i lutret, klassisk Skønhed.

Kiellands Værker — en Glans af sejrrig Ungdom staar om dem. De fødtes af Ungdommens Sejrs-Magt og de standsede den Dag, deres Forfatter følte sig uoplagt. Men som de staar nu, vil de leve — nu Tiden har prøvet dem og givet dem fuldgodt Stempel.

Folkeudgaven af Kiellands Værker vil bringe alt, hvad han har digtet — hans 8 berømte Romaner, hans 3—4 Bind *Novelletter*, hans 4—5 dramatiske Arbejder og hans glimrende Jæder-Skildringer *(Mennesker og Dyr)*. Og Prisen for hele denne omfattende Produktion (oprindelig 17 Bind til ca. 50 Kr.) bliver kun *15 Kr.* Forlaget garanterer ydermere, at denne Pris, svarende til den tidligere Pris for 3—4 af Romanerne, ikke overskrides. De 15 Kr. fordeles i 30 Hefter à 50 Øre, og et muligt overskydende Antal Hefter leveres gratis.

Med sidste Hefte vil følge en Gengivelse af *Eilif Petersens* Maleri af Digteren.

1ste Hefte faas til Gennemsyn, og Subskription, der er bindende for hele Værket, tegnes i alle Nordens Boglader.

Gyldendalske Boghandel.

GRÆBES BOGTRYKKERI - KJØBENHAVN

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

5. HEFTE

50 ØRE

Længde og 25 Alens Bredde, og Hans Knieper for sit Arbejde have 36,000 Kroner, — men Udførelsen blev foretaget med saa megen Kunstfærdighed, Omhu og Smag, Kunstneren levede sig i den Grad ind i sin Opgave, at de endnu bevarede Rester hører til det ypperste i deres Art og afgiver den Dag i Dag en fortrinlig Kilde til Kundskab om Frederik den Anden og hans Tid. Det er et ubetydeligt men meget talende Bevis for Kunstnerens Omhyggelighed i Behandlingen, at endogsaa Grønsværet taaler en Botanikers Prøve: alle de fremstillede Blomster og Urter hører til den danske Planteverden.[1]

Som naturligt var vakte dette Hans Kniepers Arbejde, som det lykkedes ham helt at tilendebringe før sin Død, stor Opsigt i Danmark. Man kappedes om at faa malede Genparter deraf, og Digtekunsten søgte paa sin Vis at forherlige det store Værk.[2] De følgende Konger, især Christian den Fjerde og Christian den Femte, fulgte det givne Eksempel og lod de vigtigste Begivenheder under deres Regering afbilde paa lignende Vis.[3]

Af det her meddelte vil det noksom fremgaa, at Tapeterne var en af de væsentligste Prydelser i Datidens Stuer. Saalænge de bevarede denne deres Rang, holdtes Udviklingen med Nødvendighed indenfor det gamle Spor. Selv om Møblerne til dagligt Hold kunde godtgøre deres Hensigtsmæssighed fremfor de faste Bænke, saa maatte al Lyst til Forandring forstumme, naar Stuen smykkedes til Fest, og Væg som Bænke hylledes i Højtidsskrud. Foran dette stod hvert blottet Møbel som i Gabestokken, overvældet og prisgivet, en latterlig lille Indsigelse mod Aarhundreders Hævd og Hallens rige Skønhedsfylde; bagved taaltes det kun, for saa vidt det i et og alt rettede sig efter Bænkens Former.

Det var dette nedarvede Skønhedsbegreb, der bandt Udviklingen. Derfor vedblev Aarhundredet ud selv de rigeste at udstyre Stuen paa gammeldags Vis med faste Bænke langs Væggen. Saaledes indrettede Frederik den Anden Kronborg,[4] saaledes istandsatte han Kallundborg Slot[5] til sin Søn Ulrik, og saaledes udstyrede ogsaa Christian den Fjerde Aar 1606 sit lille Lystslot udenfor København, Forløberen for Rosenborg.[6] Endnu Aar 1634 bemærker en Rejsende efter at have beskrevet sit Logi i Helsingør med dets faste Bænke: Jeg beskriver dette saa nøjagtigt, fordi alle Husene er saaledes udstyrede.[7]

Et Skønhedsbegreb er kun sejrrigt, saa længe det véd at skælne mellem Hverdag og Fest. Først naar det sprænger ogsaa denne Skranke og vil paatrykke hele Livet sit Præg, er det sin Opløsning nær. Den tæppesmykte Hal var i det 16de Aarhundrede netop lige ved denne skæbnesvangre Overgang. Endnu droges Stuen paa gammeldags Vis ikkun til Fest. Derfor fandt man sig i at betale Tapeterne saa dyrt, og derfor kunde man ved Laan for en kort Stund opnaa saa meget. Selv Kongerne undsaa sig ikke herved: saavel til Frederik den Andens som til Christian den Fjerdes Kroning indbødes der en Snes «Dragefruer», Kvinder af Landets mægtigste Ætter, der selv maatte medbringe alt, hvad der hørte til Stuernes Dragning.[1]

Men den hele Skik, at nedtage Tæpperne efter hver Fest, var egentlig forældet. Den skrev sig fra Arneildens og Røgovnens Tid, da det Ophængte ufejlbarligt maatte blive ødelagt ved længe at udsættes for Røgen. Nu var disse Forhold forandrede, Skikken passede ikke længere. Af gammel Vane nedtog man dog fremdeles de med Stropper forsynede Tapeter og «Drætter» samt Duge og Lagener; men det fastslaaede Klæde begyndte man allerede at lade blive siddende. Det sad til Stadighed oppe i mange Værelser paa Kronborg;[2] nedtoges det, var det blot, fordi det skulde bruges andensteds.[3] I det følgende Aarhundrede gjorde man endelig Skridtet fuldt ud og lod ogsaa Tapeterne og Drætterne vedblivende sidde oppe.

Men hermed vendte Bladet sig, Fortryllelsen hævedes. Et nyt Skønhedsbegreb brød frem, der længe havde dæmret. Den tæppesmykte Hal havde begejstret Sindene fra Oldtiden indtil det 16de Aarhundrede. I det 17de Aarhundrede begyndte dette Ideal at blegne og at fortrænges af Nutidens, det hvoraf vi alle beherskes, men som vi kun dunkelt og ufuldkomment endnu kunne udtrykke ved Betegnelser som: det mangfoldigt sammensatte, levende Væsens, Organismens Begreb eller lignende. For Væggenes Vedkommende ytrede de nye Tider sig i, at de vævede Tapeter fastgjordes og indrammedes som Dele af Væggen, de mønstrede Stoffer forvandledes til trykt Tapetpapir, det ensfarvede Klæde til oliemalede Vægge, og de malede «Drætter» til paahængte Malerier. Medens tidligere Væggen havde røvet alt til sig, kom nu Vinduer, Loft og Gulv til deres Ret. Men Hovedforandringen bestod i, at Trykket hævedes, saa at de faste Bænke fuldstændigt

afløstes af Møbler og den ene Stue gav Plads for forskellige Værelser, hvert med sit Øjemed.

Ville vi overbevise os om Sandheden af vort Resultat, at det gamle Skønhedsbegreb i det 16de Aarhundrede paa engang stod i sin fuldeste Kraft og dog nærmede sig sit Fald, kunne vi ligesom gøre Prøve derpaa ved at se, hvorledes det dels tillod sig uhørte Overgreb dels kun med Møje var i Stand til at dæmpe flere farlige Opstande.

Det mærkeligste Overgreb var Forsøget paa at omdanne alt Bohavet i Lighed med den tæppesmykte Hal. Det var jo lykkedes med Himmelsengen, man prøvede nu at gennemføre det ogsaa for alt det Øvriges Vedkommende.

Det store Bord laa her nærmest. Man anbragte en Himmel derover og lod et folderigt Gevandt hænge ned fra dette fremspringende Tag. Spurgte nogen om Hensigten med denne Udstyrelse, svaredes der, at det var for at hindre Edderkopper fra at falde i Maden.[1] Saadanne Bordhimle var i det mindste hos fornemme Folk almindelige hen ad Aar 1600. Frederik den Anden lod Aar 1570 forskrive tyve Alen grønt Fløjl «til et Omhæng og en Himmel over et Bord» paa Frederiksborg,[2] Pontus de la Gardie ejede blandt andet en rød med gule Kvaster,[3] Enkedronning Sophia efterlod sig mindst tre,[4] under Christian den Fjerde fandtes de i Mængde paa Frederiksborg,[5] og da en fransk Gesandt Aar 1635 besøgte to Rigsraader i Sverig, følte han sig stødt over, at de vel havde en blaa Himmel over Bordet, men ikke tillige Tapet paa Væggene, en Tarvelighed, som man formentlig maatte gaa tilbage til Romernes Dage for at finde Magen til.[6]

Men en Stol kunde ogsaa tage sig godt ud med Himmel over. Den fik derved en egen kongelig Værdighed, og, hvad mere var, den nødtes ind mod Væggen paa sin rette Plads. Den største Stol-Himmel, som vi kender, var den, der anbragtes paa Kronborg over Frederik den Andens Sæde. Himlen var ikke mindre end halvsyvende Alen lang og halvfemte Alen bred. Himlen, Omhænget og Rygstykket udførtes af Hans Knieper, som derfor fik 8000 Kroner foruden det Guld, der medgik til Frynserne.[7]

Hele denne Skik, at udstyre Møblerne som Smaastuer med Himmel over, naaede endelig sin latterligste Yderlighed, da man udvidede den endogsaa til Natstolene. Paa Christian den Fjerdes

Frederiksborg fandtes ikke faa saadanne, fløjlsklædte, foroven prydede med en «firkantet Tophimmel», der hang ned fra Loftet, og med Rygstykke af kosteligt Silketapet, der i rige Folder dannede Baggrund.[1]

Men ved Siden af disse Overgreb fra det Bestaaendes Side viste sig andre Tidernes Tegn, der pegede i modsat Retning. Tre Opstande, der kun med Nød dæmpedes, godtgjorde, at Grunden alt var undermineret. Det var Stuens undertrykte Dele, Vinduer, Loft og Gulv, der søgte at tilkæmpe sig Frihed og Selvstændighed. De sene men utvivlsomme Sejre, som det gamle Skønhedsbegreb ogsaa paa disse Felter vandt, giver dog maaske det tydeligste Begreb om dets sejge Livskraft og Styrke.

Svagest viste dets Modstand sig i Begyndelsen paa Vinduernes Omraade. Glasruderne stod endnu for Bevidstheden som et saa stort og nyserhvervet Gode, at man ikke blev det nøgne ved Vindues-Indfatningen var og bestemt vægrede sig ved at give Afkald paa den mindste Del af Lyset. Man kunde til Nød gaa ind paa at anbringe en lille Kappe oven over Vinduet, — hvis saa skulde være, ogsaa derunder, — men at dække Vinduet selv med noget vilde jo være ligesaa urimeligt som at skjule et Smykke med Klædebon. Ikke destomindre viste sig dog alt i denne Periode de første Spor af den senere Skik, at udstyre Vinduerne med Gardiner.

Man tør knapt engang henregne hertil, hvad der fandtes i et Par Værelser paa Gripsholm Aar 1548: to fordums gejstlige Kirkeskrud, der nu anvendtes til «Fensterstykker».[2] Det samme gælder om, hvad en Privatmand i Sverig fyrretyve Aar senere efterlod sig: en halv Alen blaat Taft, «som er brugt ovenfor Vinduet», hvortil svarede et andet Stykke, der var brugt nedenfor.[3] Første Gang, vi med Sikkerhed hører Gardiner omtalte, er, som naturligt maatte være, ikke til Pryd men til Dække: Aar 1591 anskaffedes der til Københavns Slot «18 Blaargarns Duge, som skulle bruges [til at hænge] for Køkkenvinduerne».[4] Men hvor ringe Stemning der endnu var for den hele Skik, kan bedst ses af, at Enkedronning Sophia ved sin Død 1631 kun efterlod sig ialt fire Gardiner til Vinduer,[5] og at der Aar 1638 paa Københavns Slot ikke fandtes mere end i det hele ni Gardiner, heri endda indbefattet Kirkegardinerne.[6] Gardinernes senere Overhaandtagen er Udtrykket for, at Vinduernes Opstand mod Skønhedsbegrebet, den tæppebehængte Hal, lykkeligt blev dæmpet.

Trods Glasrudernes Værdi og fristende Gennemsigtighed blev de dog tilsidst tvungne under Aaget. Selv efter at det gamle Skønhedsbegreb i det 18de og 19de Aarhundrede i den egentlige Stue havde følt Grunden vakle under sig, kæmpede det med ungdommelig Kraft langs Vinduessiden. Dets mest afgørende Sejr blev, da i sidste Halvdel af det 19de Aarhundrede det lykkedes at skjule Vindueslyset paa Aarets mørkeste Tid med et dobbelt Lag Gardiner, inderst hvide, yderst tykke, mørke, sammenhæftede foroven, saa at Dagslyset kun faldt ind ad en smal Vinkel, der endda kunde spærres ved Rullegardinets Falddør.

Der kunde i det 16de Aarhundrede ikke være nogen Tvivl om, at Loftet med dets nøgne Bjælker til daglig tog sig fattigt ud. Men ligesaa sikkert var det, at man ved at raade Bod herpaa og gøre det til Genstand for særlig Udsmykning kom i Strid med den Grundregel, der krævede Vægge og Loft prydede alene med Tæpper. Ikke destomindre gik Naturen ogsaa her over Optugtelsen, og man indlod sig paa en yderst farlig Indrømmelse.

Man begyndte nemlig at smykke det paa egen Haand. Her var en dobbelt Vej at indslaa. Man kunde enten skjule Bjælkelaget ved Hjælp af Gibs — «dønnike» det, som det kaldtes — og derpaa ved Stukkatur-Arbejde søge at bringe Liv i denne store, hvide Flade. Saaledes var f. Eks. flere Værelser paa Kronborg udstyrede. Eller ogsaa kunde man netop beholde Bjælkelaget, men videre uddanne det ved Tværbaand, tavle Loftet, og ved Lister, udskaarne Blomster, Maling og Forgylding frembringe et virkningsfuldt Hele, hvor alt var forenet: Tapetets rige Mønster, Træværkets Fasthed og Fremspring og Gitterets gennemsigtige Dybde. Første Gang, vi hører Tale om sligt, er under Erik den Fjortende, der paa Stockholm Slot lod Loftet i Lysthuset udstyre med forgyldte Roser.[1] Men allerede en halv Snes Aar efter sér vi en Mand af Borgerstanden følge med, idet Ole Bager i sin smukkeste Gaard i Odense lod Loftet i den syv Alen høje Sal tavle med Snitværk, i hvis Fordybninger nedhængende, forgyldte Granatæbler blev anbragt.[2] Videst gik dog Johan den Tredje og Frederik den Anden, der lod «Kongemakket», «Dronningemakket» og den daglige Sal paa Stockholm Slot samt den store og lille Sal paa Kronborg udstyre paa denne kostbare Vis.[3] Især det mægtige, henved hundred Alen lange Loft paa Kronborg, baaret af Løvehovederne langs Væggen, tavlet, rigt

forgyldt og overstrøet med nihundrede Roser, maa kunne have taget sig prægtigt ud paa en Sommerdag, naar det, sydvendt som Salen laa, smilede Blink paa Blink til Bølgeskæret fra Sundet.

I denne Sal mødtes fredeligt det gamle og det nye, Tapeterne og det frigjorte Loft. Men de samme Tapeter, der her hang fredsommeligt paa Væggen, skulde i det følgende Aarhundrede mangen Gang udspændte under et Loft[1] og kvælende dette, hjælpe med til at knuse hvert Forsøg paa Frihed og Selvstændighed.

Gulvet i Købstadboligerne var ved det 16de Aarhundredes Begyndelse ubetinget den stedmoderligst behandlede Del af Stuen. I Reglen kun lerstampet og ikke videre, havde det saa godt som intet Fremskridt gjort i al den forløbne Tid, og man kunde med Rette være i Tvivl om, hvorvidt det udgjorde en Del af Huset eller blot det Jordsmon, hvorpaa Huset hvilede. Det er et malende Udtryk for disse Forhold, naar det endnu 1595 fra Ribe hedder om en «klog Kone», at hun søgte at helbrede en syg Kvinde ved at «grave noget ned i Jorden ved hendes Sengehoved».[2] Selv Gulvene i de øvre Stokværk efterlignede med Flid dette fattige Forbillede. I København var det endogsaa lovbefalet at have Gulvene i de øvre Stokværk lerslagne, for at de lettere kunde dæmpe en mulig Ildebrand.[3]

Paa Slotte og i meget rige Boliger havde man Gulvene stenbelagte. Men i almindelige Købstadhuse indskrænkede de «stenpikkede» Rum sig sikkert til de to Stegers og Badstue.

Disse fattige Forhold havde været en Nødvendighed, saalænge Stuens Ildsted — Arne eller Ovn — havde været saa brandfarligt, som det var. Men efterat ved Aarhundredets Begyndelse «Kakkelovne» var blevne bekendte, og især efter at ved dets Midte «Jernkakkelovne» var komne i Brug, bortfaldt den strenge Nødvendighed for at have Gulvet blot af Ler. Der var nu intet til Hinder for at lægge «Deler» eller Planker derpaa, altsaa forvandle det til «Tilje» eller Trægulv. Hos mange Velstaaende skete dette ogsaa, og det baade i Stuen og i de øvre Stokværk ovenpaa de lerslagne Lofter.[4]

Hvad her foregik var for Værelsernes Vedkommende det samme, som i sin Tid var foregaaet med Gaden, dengang da der var bleven lagt Træbro paa den. Nu havde hver enkelt Stue ogsaa faaet sine Brofjæle. Men ude paa Gaden havde man jo

netop i det 16de Aarhundredes Begyndelse forladt Brofjælene og ladet dem afløse af Stenbro. Ganske naturligt maatte man føle sig fristet til noget lignende inde i Huset. Fristelsen vilde maaske endda ikke have været saa stor, hvis her blot havde været Tale om «Stenbro» i gammeldags Forstand, stenpikkede Gulve, som man kendte dem saa godt fra Stegers og Badstue. Imod slige Gulve var «Tilje» et Fremskridt. Men just nu, hvor Lerbrænding tog saa stærkt et Opsving og man fandt paa de smukke, glaserede Kakler til Ovne, lykkedes det ogsaa at fremstille noget tilsvarende Nyt og Prægtigt for Gulvflisers Vedkommende. Stenbelagte Gulve fik Forspringet. Senest fra Midten af det 16de Aarhundrede blev de i Norden Særkendet for Pragtstuer.

Stenene, der anvendtes, var forskellige. I Sverig brugte man vistnok mest Fliser fra Landets, enten det egentlige Sverigs eller Finlands, egne Stenbrud; at polere dem var en særlig Kunst, som under Johan den Tredje ingen bedre forstod end Antonius Stenhugger i Finland.[1] I Danmark derimod anvendte man næsten altid de saakaldte «Astrak» (af det græske Ord *ὄστρακον* = lille Potte eller blot Skaar af brændt Ler), smaa, glaserede Tærninger, enten hvide, naar de, hvad oftest var Tilfældet, var af Gibs, eller mørkere, naar de var af brændt Ler. De brændtes oprindeligt ikke her, men forskreves, saa vidt vides, fra England og Holland; ønskede man sig dem, gjorde man derfor bedst i at henvende sig til Tolderen i Helsingør. Dog varede det naturligvis ikke længe, førend driftige Danske lagde sig efter dem. Allerede 1551 kunde man faa «Astrak» tilkøbs hos Johan Pottemager i København. Og 1586 leveredes Astrak, brændte paa Københavns Teglgaard.[2] Til et enkelt Gulv kunde der medgaa mange, end sige da, naar en hel Bygning skulde forsynes. Til Halsted Kloster (nu Juellinge) paa Lolland maatte der saaledes Aar 1591, da Gaarden skulde gøres i Stand til Enkedronning Sophia, forskrives ikke mindre end 25,000 Astrak,[3] i samme Anledning forskreves der til Nykøbing Slot et Par Aar efter endogsaa 60,000.[4] At de har været temmelig almindelig anvendte i Danmark og i Norge, synes at fremgaa af Beretningerne. De fandtes f. Eks. ikke blot paa Bidstrup og paa Roskildgaard,[5] men ogsaa i københavnske Professorgaarde og i Bergens Skole. Selv i Sverig brugte man stundom Navnet «Astrak» som Fælles-Benævnelse for Gulvsten,[6] endogsaa dem af virkelig

Sten. Men næppe har man dog i Norden drevet det saa vidt som i England og Frankrig. I Følge Datidens Beretninger var Gulve, indlagte med glaseret Gibs og Alabaster, overordentlig hyppige her,[1] en Hyppighed der synes at have afsat Mærke i selve Sprogene, idet det samme Ord, som paa Tysk betegner «Brolægning» (Pflaster), paa Fransk er Navnet paa «Gibs» *(plâtre)*, ligesom den franske Benævnelse paa «Gulv» *(parquet)* paa Engelsk betyder «Gibs» *(parget)*.

Det var en Selvfølge, at disse Smaafliser var lagte i Figurer, men saaledes var man om end ad en hel anden Vej naaet til samme Resultat for Gulvenes som for Lofternes Vedkommende: at have dem indlagte, tavlede. Herved synes man at være bleven staaende, og ikke som ved Lofterne at have indladt sig paa at anvende Forgyldning. Kun ét saadant Tilfælde omtales, idet der fortælles om Jørgen Lykke, at han paa sin Gaard, Overgaard i Jylland, lod lægge forgyldt Gulv og i den Anledning stillede den Fordring til sine Gæster, at de enten skulde viske Skoene af paa en «Krattebørste» eller drage dem helt af, forinden de betraadte det. Efter Sagnet skal Frederik den Anden have vægret sig ved begge Slags Forberedelser og svaret: «Har Du Lyst til at lade gøre saadant Gulv, saa har jeg ogsaa Lyst til at gaa paa det.»[2] Fortællingen være nu sand eller ikke, saa viser den i hvert Fald, at forgyldt Gulv i Norden ansaas for noget saa enestaaende mærkværdigt, at det ikke engang fandtes hos Kongen.

Men selv om nu Gulvene ikke forgyldtes, men nøjedes med den Skønhed, som de tavlede Mønstre kunde skænke dem, saa var de alt herved langt ude over den beskedne Plads, som Stuens Helhed efter gammel Stil anviste dem. Gulvet havde ligesom Loftet gjort Opstand imod det gamle Skønhedsbegreb. Det havde frigjort sig og dannede nu et selvstændigt Led i det samlede Hele.

Hvor ringe dog, naar det virkelig kom til Stykket, denne Selvstændighed var, og hvor stærk en Magt de Aartusinder gamle Indtryk endnu fremdeles øvede over Sindene, gav sig paa en mærkelig Maade tilkende. Ved visse Lejligheder slog man en Streg over hele Udviklingen lige fra lerstampet, stenpikket Gulv til Tilje og Astrak i Mønstre. Man glemte det alt og tænkte og handlede som Urbeboerne.

Hvad var Gulvet andet end Jorden, hvorpaa man traadte?

Til daglig gik det vel an at lade det være i sin simpleste Form som Jord, men ved Fest maatte det iføres sin fejreste Dragt, det blomsterklædte Grønsvær. Om Vinteren lod dette sig ganske vist kun ufuldkomment gøre, man maatte da nøjes med et Lag Hø over Gulvet; men om Sommeren var der nok af Græs og Løv og Blomster, og intet Hjem var saa fattigt eller saa rigt, at man jo strøede dets Gulv, hver Gang der var Højtid.

Denne Oldtids-Skik holdt sig med utrolig Sejhed og det ikke blot i Skandinavien, men hos alle de gotogermaniske Nationer. Intet Sted gik man dog saa vidt hermed som i England. En hollandsk Rejsende, der i det 16de Aarhundrede besøgte London, er henrykt over den Iver, hvormed man her passede at strø Gulvene med friskt Græs-, Bøge- og Vinløv; ganske vist brugte man det samme i hans Hjemstavn, men aldrig havde han sét det gennemført som her. En Franskmand fremhæver ligeledes som noget mærkeligt ved England, at Gulvene stedse er strøede med Græs og Hø.[1] Man kan derfor ikke tvivle om Sandheden, naar Paul Hentzner, der i de første Dage af September 1598 besaa Slottet i Greenwich paa en Søndag, da Dronning Elisabeth gav Avdiens, beretter, at ogsaa Gulvet i Avdiens-Salen var paa engelsk Vis dækket med Hø.[2] Og det er let forstaaeligt, at Shakespeare, vant til disse Forhold i sit Hjemland, uden videre overfører dem ogsaa paa andre Lande. Han lader f. Eks. Romeo beskrive et Bal i Verona saaledes: «De muntre Svende med rappe Fødder tumle Gulvets Halm».[3]

I Skandinavien synes man at have indskrænket Anvendelsen til festlige Lejligheder. Dog anbefaledes det under Pest ogsaa at bestrø Gulvet til daglig og endog fylde Barnets Vugge med Blomster.[4] Henrik Ranzau, der her som oftere viser os den mest forfinede Opfattelse, tilraader sine Børn at lægge Mærke til, hvilken Slags Duft der bekommer dem bedst, og saa strø Gulvet med de tilsvarende Planter. Han henstiller til deres Valg: Pileblade, Roser, Violer, Vindrueblade, Merian, Timian, Lavendler samt Pæreblade og gør dem opmærksom paa, at naar Urterne er ved at visne, er det heldigt at stænke dem over med Rosenvand, Citronvand eller Eddike.[5]

Som bekendt har Skikken næsten helt tabt sig i Nordens Byer, men i Norge og Sverrig følger Bønderne den endnu. «I Stuerne var alting skuret og blankt, Gulvene granbarstrøede, der skulde være Fæsterøl», hedder det fra Midten af det 19de Aarhundrede.[6]

En lille Rest af Skikken turde muligt ogsaa have holdt sig i den til vor Tid bevarede gamle Sædvane, ved Begravelser at strø Gulvet om Kisten med Grønt.

Den Uafhængighed, som Gulvet i det 16de Aarhundrede havde tilkæmpet sig, var da af en egen, svag Art. Ved festlige Lejligheder glemte man alle Fremskridtene og behandlede Tiljer og de fineste Astrakgulve paa Oldtids Vis, ganske som om de endnu var den bare Jord: man skjulte dem med Hø og Grønt.

Lige saa ringe Modstandsevne viste de nye Gulve sig i Besiddelse af, da Skønhedsbegrebet: den tæppesmykte Hal, ligesom steg ned og optog Kampen. Det gik her ikke Gulv bedre end Vinduer og Loft. Selv efter at Skønhedsbegrebet var begyndt at blive aflægs og Tæpperne havde sat sig til Ro paa Væggene som faste Tapeter, ja var sunkne ned til blot Tapetpapir, viste det gamle Skønhedsbegreb sig endnu ungdommelig flinkt til at kue Opstandsforsøg. Det tilhyllede, som vi har set, de tavlede Lofter paany med Tapeter. Det løb i det 19de Aarhundrede langs Vinduessiden og skjulte Vinduesruderne med to tætte Lag Gardiner, der som en snæver Teltaabning kneb sammen foroven. Samtidigt stillede det tykke Portièrer paa Vagt ved Dørene, og tilhyllede for Gulvets Vedkommende hvert dets Træk. Hvad enten saa Gulvet var blot blankt skuret eller malet eller endog indlagt Parketgulv, lige meget hjalp det, hele Gulvet blev tilsidst beslaaet med et tykt Gulvtæppe. Ja nedad Trapperne løb Tæppet som lange Løbere lige ned til Porten. Saa overmodigt var det gamle Skønhedsbegreb, den tæppesmykte Hal, endnu ved det 19de Aarhundredes Slutning, at det i Kaadhed strøede en Bunke Klude ud over alt, hvad der fandtes i Stuen, og tvang Beboerne til at betegne dette som smukt.

Vi har betragtet Dagligstuens Udstyr i store Træk, set den stille Kamp, der her førtes mellem det Gamle og det Nye, Renæssancens Gennembrud i Hjemmet. Lad os, inden vi forlade denne Stue, endnu blot kaste et flygtigt Blik paa den lille, fredede Plet. der var helliget til Opstilling af Nipssager. Man vilde have ondt ved at betegne dette Sted og dets Indhold under Et, thi ikke to Hjem udtrykte sig ens. Hvad man i et Hus affandt sig med ved en Sankt Hansurt under Bjælken, en Haandfuld

Timian stukket ind et Sted, krævede i et andet en hel Tallerkenhylde langs Loftet eller en Kisteryg fyldt med allehaande Sager for helt at komme til sin Ret. Blandt herhen hørende Genstande spillede Festkruse, Sparebøsser,[1] Balsambøsser, «Kridthuse» vistnok en Hovedrolle. De fleste af disse indførtes uden Tvivl fra Nürnberg. Kridthuse synes især at have været yndede og kunde leveres ret billigt. En Handlende i Varbjerg Aar 1621 modtog saaledes et Parti «Kridthuse», der kostede ham $1^1/_2$ ß Dusinet for dem af Blik, 1 Daler Dusinet for dem af Messing.[1] De brugtes vistnok mest til Gemmested for Erindringstegn; herfra Talemaaden: «at være i Kridthuset hos En».

Mærkeligst af alle disse Prydelser og mere end blot til Lyst var dog Timeglassene og Sejrværkerne. Tidligere havde disse kun været lidet kendte; Folk i Almindelighed havde rettet sig efter Hanegal, Kirkeklokkerne, Skyggernes Fald og andre ufejlbarlige Kendetegn; men det 16de Aarhundrede bragte en betydelig Forandring heri. Nu, da Klosterklokkerne var forstummede, maatte Hvermand se at hjælpe sig selv, og saavel Folk som Regering søgte at bøde paa Mangelen.

I Hjemmet blev Trangen til Tidsmaal som oftest afhjulpet ved et Timeglas. Det ansaas for et kosteligt Stykke og anvistes ogsaa paa Grund af dets Skrøbelighed en dækket Hædersplads. Det var dog langtfra alle, der havde Raad til at anskaffe sig et saadant; skønt de indførtes fra Tyskland, hvor de vistnok lavedes saa billigt, som man kunde, var de dog temmelig kostbare. I Stockholm Aar 1546 kostede de saaledes over 2 Kroner Stykket.[2] Til Gengæld skænkede de da ogsaa den ejendommelige Nydelse, lige tiltalende for Gamle og Unge, at kunne tydeligt se, hvorledes Tiden randt. Endnu ned i det 19de Aarhundrede hedder det fra Nørrejylland: «Min Oldemoder i *Torstrup* havde et Timeglas, og det skulde a altid op at laane, hver Gang min Moder skulde bage, for at hun kunde se, hvorlænge Brødet skulde være i Ovnen». «Vi havde kun et Timeglas at rette os efter hjemme i *Ølgod.* Man havde en Skure i Vinduet for at se, naar det var Middag. Hos os var Stregen ikke helt nøjagtig, Skyggen af Vinduessprossen skulde være over Stregen, naar Klokken var tolv».[3]

Langt kostbarere end Timeglassene var Sejrværkerne eller «Saijerne», som de kaldtes i Sverige.[4] Benævnelsen skrev sig tydeligt nok fra det tyske «Zeiger», en Viser, og holdt sig i nogen Tid i Tyskland som i Norden, indtil den endelig fortrængtes af

Navnet «Ur», en fordrejet Udtale af det latinske «hora», en Time. Disse Sejrværker var i det Ydre temmelig forskellige fra Nutidens Ure. I Reglen laa de ned, saa at de ligesom et Kompas maatte ses fra oven. Skønt Lommeure alt var opfundne, forekom saadanne dog næppe hyppigt i Norden, de almindeligste Sejrværker var sikkert store, firkantede Kasser, der kun lidet egnede sig til at bæres. Frederik den Anden bestilte saaledes Aar 1583 i Tyskland tre «Rejse-Ure», der skulde være firkantede og have den antagelige Størrelse af halvanden Kvarter eller til Nød en halv Alen i Højden.[1]

I Begyndelsen synes man ikke at have sondret klart mellem Ure og astronomisk-mekaniske Kunstværker i det Hele. Det var saaledes en yndet Opgave at fremstille ikke blot Tidens Gang men Planeternes, Solens og Maanens skiftende Stillinger; naturligvis maatte Solen her gaa rundt omkring Jorden. De to mest bekendte af saadanne Arbejder i Norden var det berømte Sejrværk som en Munk i Vadstena Kloster Aar 1406 havde lavet til Byens Domkirke,[2] og det mærkelige Ur, som Christian den Tredie lod forfærdige og Frederik den Anden siden brugte som Gave til Kejseren af Rusland. Denne var imidlertid endnu ikke naaet til at forstaa sig paa sligt. Gesandtskabet vendte derfor tilbage med den Besked: «at Kongens Venskab var ham kært, men som kristelig Kejser, der troede paa Gud og intet havde med Planeter og Tegn at skaffe, var Gaven ham unyttig, hvorfor han sendte den tilbage».[3] Uret overlodes nogen Tid efter til Københavns Universitet, der paa en finere Maade syntes at udtrykke det samme, idet man her lod det forfalde, saa at det var i en ubrugelig Tilstand, da det endelig ødelagdes ved Københavns Brand Aar 1728.[4]

Ganske anderledes almenfattelige end disse lærde Kunststykker var dog en Forbedring ved Sejrværkerne, der, saa vidt vides, først blev bekendt i Norden i det 16de Aarhundrede. Den bestod i at anbringe en Vækkerindretning paa dem, saa at de til bestemt Tid om Morgenen, endog før Hanegal, kunde kalde paa Husets Beboere. Det er meget betegnende for den virksomme Enkedronning Sophia, at hun besad ikke mindre end tre saadanne.[5]

Vigtigst af alt var det dog, at Urene kunde slaa. Det var ikke Hvermand givet at kunne se paa Viserne, hvad Klokken var, men tælle Slagene kunde alle. Man satte derfor særlig Pris paa,

at Urene slog saa tidt og saa højt som muligt. Da Frederik den Anden Aar 1562 bestilte sig et Ur hos en Sejrmager i Odense, sikrede han sig Slagets Klang ved selv at levere Klokkespillet.[1] De fleste Ure, vi høre Tale om, slog ikke blot hele og halve Timer, men Kvartér tillige; derimod var det en Sjeldenhed, at de, som et Enkedronning Sophia ejede, kunde hvert Kvartér give et Skrig fra sig som et Raadyr.[2]

Hvad hjalp imidlertid alt dette, naar Sejrværkerne var saa dyre, at man maatte have særligt godt Raad for at kunne anskaffe dem? En 30 til 80 Kroner for et Ur[3] var en betydelig Udskrivning, som mangen med Rette krympede sig ved. For at hjælpe alle saadanne lagde da i det mindste den danske Regering ivrigt Vind paa at anbringe Sejrværker paa Kirke- og Slotstaarne til Hvermands Gavn. Et af de sidste Slotte, der udstyredes paa denne Maade, var Varbjerg, der først fik sit Sejrværk Aar 1595.[4] Det var ikke ringe Udgifter, Regeringen herved paatog sig. Dels var Uret i og for sig dyrt; men hvad værre var, det kostede langt mere at holde vedlige. Der krævedes kyndige Folk[5] for at holde de store Visere til hver eneste Dag at gaa rundt, maaske tidt i Regn og Slud og imod Vinden, og disse Folk lod sig ogsaa betale. Jørgen Brenner fik saaledes for at passe de smaa Sejrværker, der stod paa Kronborg, og daglig stille det store paa Taarnet aarlig 315 Kroner og en Hofklædning.[6] Laurits Rørsack fra Gøttingen fik i en lang Aarrække 235 Kroner om Aaret, fri Bolig i Kongens-Gade samt en Hofklædning hvert andet Aar for at holde et Sejrværk paa Københavns Slot vedlige. Da han seksten Aar efter sin Ansættelse tillige fik det Hverv at passe det store Sejrværk paa Slottets Blaataarn, «der slaar Kvarter og Stunder», fik han herfor ekstra 32 Kroner til om Aaret.[7]

Dette kunde synes besynderligt, nærmere set var det dog fuldstændigt i sin Orden. En Mangel besad nemlig disse Sejrværker, den værste af alle, de gik yderst slet. Man kendte endnu ikke til ved Hjælp af Pendulet at gøre Gangen jævn. Snart fo'r de paa, snart slentrede de langsomt, og selv om Sejrmageren nok saa ivrigt passede sin Dont, var det dog ligesaa umuligt for ham at faa flere Ure til at gaa ens, som det ved Aarhundredets Midte havde været for den kejserlige Aftægtsmand, Karl V i Klosteret Sct. Yuste.

Vil man have et ydre Bevis for denne Urenes Ufuldkom-

menhed, behøver man blot at lægge Mærke til, hvorledes hin Tid trods alle Solskivens Mangler, dog ofte endnu tyede til denne gammeldags Tidsmaaler. Saadanne benyttedes fremdeles saavel af Høje som af Lave. I Dronningens Kammer paa Lundehave (nu Marienlyst) anbragtes der en ved Aarhundredets Slutning.[1] I Grevinge Sogn paa Sjælland gik man endnu videre. Efter at Kirken nemlig Aar 1577 var bleven forsynet med Taarnur, anskaffede man sig Aar 1581 desuden en Solskive «til at stille Klokken efter».[2]

Først i det 19de Aarhundrede blev Stueure almindelige hos Bønderne i Nørrejylland. Med Stolthed mindedes de første lykkelige Besiddere. «Ingen i *Ølgod* havde Stueklokker». «En Mand i *Ovnbøl* havde faaet en, og den var saa stor». «Det første Klokkeværk, der kom her til Byen, det var i vor Gaard»[3] o. s. v.»

Storstuen indtog en ganske egen Stilling. Den var paa engang Dagligstuens Tvillingbroder, idet den var udstyret som denne; men paa samme Tid var den ligesom dens bedre Jeg, der, upaaagtet og halvvejs glemt til daglig, ved højtidelige Lejligheder traadte frem og selvskreven førte an. Den afspejlede i saa Henseende ganske Beboernes Tankegang. Til daglig fandt man sig i alt det Nyes Indtrængen, man fulgte med Tiden, og Livet rørte sig i Dagligstuen, medens Himmelsengen inde i Storstuen stod afklædt, en væltet Kæmpeflue, der sov Vintersøvn, og de nøgne Vægge som kolde Skyer lejrede sig over Bænkene. Kun sjældent drejedes Nøglen om til denne stille Verden, det var kun, naar Husmoderen saa til de henlagte Stadsestykker, Minderne fra fordum, eller gemte nyt Spind, nok et Sæt Lagener til Døtrenes vordende Udstyr. Men næppe brød der en Familiebegivenhed frem, et Bryllup, et Barsel eller blot en fornem Gæst, der blev Huset paalignet, førend Alt med Et fik anden Lyd. Saa var det, som om der aldrig havde været andet Rum end Storstuen, alt ofredes paa først og fremmest at smykke den, Dagligstuen blev næsten til en blot Forstue, for hvis nymodens Forvildelser der ligesom gjordes en Undskyldning. Storstuens Tilværelse bevægede sig altsaa mellem to Yderligheder, snart var den under, snart over den givne Virkelighed. Men Hjemmets Solsystem var lige saa skuffende som det store. Skønt Storstuen tilsyneladende gik

ned og stod op, var den i Virkeligheden det faste Punkt, hvorom hele Hjemmet uformærkt drejede sig.

Til Storstuens tilbagetrukne Stilling til daglig bidrog i høj Grad den Plads i Huset, som det nu blev mere og mere almindeligt at anvise den. Tidligere havde den i Reglen ligget i Flugt med de øvrige Rum og af den Grund hyppigt været mindre, end man kunde ønske. Hvor der nu byggedes fra nyt og Evnen tillod det, anbragte man gerne Storstuen i det øvre Stokværk, hvor Mangel af Skillerum ikke kunde svække Bygningens Styrke. Det er denne nye Bygningsskik i Købstadhuse, laant fra Herregaarde og Slotte, som Sprogbrugen endnu minder om ved at betegne de øvre Stokværk som «Sal» i Modsætning til det nederste som «Stue».

Husets øvrige Værelser havde, hvor mange de saa end kunde være, kun liden Interesse, idet de ikke var inddragne til fuldstændigt Brug. De ventede endnu paa at rykke op og tilbragte Tiden med at tjene som Gemmesteder, Gæsteværelser i en snæver Vending eller Soverum til Stadighed for Husets Bestand af Krambodsbetjente eller Haandværkerens Svende og Lærlinge. Derimod var der et eget Rum, med ganske ejendommelig Anvendelse, som det 16de Aarhundrede endnu kunde opvise, og som vi sluttelig skal betragte.

Det var Badstuen. Man vilde meget fejle, hvis man af Datidens Mangel paa Morgenvadsk sluttede til manglende Sans for Renlighed i det Hele. Sansen herfor var i fuldt Maal til Stede, men ytrede sig blot i Former, afvigende fra en senere Tids. Legemet, der ifølge gammel Sædvane skiftevis kom i Berøring med Uldtøj, Skindfelder og Sengehalm, kunde haardt have Tvætning nødig. Det var derfor en Oldtidsskik ikke blot i Norden, men hos alle de indvandrede, germaniske Stammer hyppigt at tage varme Bade. Middelalderen igennem ansaas det for en udsøgt Høflighed saavel i Frankrig som i Tyskland at byde den ankomne Gæst senest Dagen efter hans Komme et varmt Bad.[1]

I Skandinavien havde denne Skik i Tidernes Løb udformet sig saaledes, at ved det 16de Aarhundredes Begyndelse regnedes Bade for næsten ligesaa væsentlig en Livsfornødenhed som Mad og Drikke. Man brugte i sit Testamente at bortskænke saa og saa meget til Fattiges Bespisning, saa og saa meget til deres Badning.[2] Det ansaas for en naturlig Kærlighedsgerning i egen Sorg at sørge for Andres Badning: Da f. Eks. Kong Hans og Dron-

ning Kristine havde mistet deres Søn Frants, lod de i den Anledning Fattige i Odense faa gratis Bad, «Sjælebad», som det kaldtes.[1] Selv det vi nu forstaa ved «Drikkepenge» kaldtes dengang hyppigt for «Badstuepenge».[1a] Som en Følge heraf var Badstuer, saavel offentlige som private, meget almindelige.[2] Om de offentlige minder endnu de hist og her forekommende Gadenavne: Badstuegade, Badstuestræde. Badstue i Hjemmet fandtes hos enhver nogenlunde vel stillet. Det regnedes derfor som en Selvfølge, at der f. Eks. i den paatænkte Præstebolig til Københavns Frue Kirke indrettedes en saadan.[3] Og det er højst sandsynligt, at den saa ofte forekommende Betegnelse, «Stenstuen», netop har været Navnet paa Badstuen.[4]

Til en Badstues Tilbehør hørte først og fremmest en Ovn og en Vandkedel. Vandet kogtes enten simpelthen i denne, eller man lagde glødende Stene deri og kastede Vand paa, indtil Stuen stod i én Damp. Et særskilt Badekar synes ikke at have været aldeles nødvendigt, men fandtes dog vistnok ofte. Det fornødne Antal Ris turde derimod ikke mangle.[5] Gulvet kunde ikke være af Ler eller Jord, da det i saa Fald hurtigt vilde blive til et blot Ælte, det maatte brolægges.[6] Herfra skrev vistnok Navnet «Stenstue» sig; maaske det dog ogsaa sigtede til, at man tidlig af Frygt for Brandfaren ved den stærke Ophedning havde anvendt Sten og ikke Træ i Badstuens Vægge. I Slutningen af det 16de Aarhundrede blev det Skik paa Slotte at undgaa Ulemperne af Varmen og Fugtigheden ved at gøre Gulv, Vægge og Loft, alt af Tin. Saaledes udstyrede vistnok Johan den Tredie Badstuen paa Stockholm Slot, i hvert Fald lod Frederik den Anden det gøre i de to prægtige Badstuebygninger paa Kronborg og Frederiksborg — med Rette har den sidste tjent til Model for Slotte og Herregaarde — ligesom ogsaa Christian den Fjerde udstyrede Badstuen paa Rosenborg paa samme Vis.[7] Vandet indlededes i alle disse Badstuer fra Vandkunsten i Slotsgaarden; fra Badekarret førte atter et Afløb videre. Men det var sikkert en Sjeldenhed, naar Johan den Tredie paa Stockholm og Ulvsund Slot ikke nøjedes hermed men lod sig indrette et helt Svømmebassin under Tag.[8]

Den almindelige Maade at tage Bad paa var blot at fylde Stuen med hede Vanddampe og derved fremkalde en heftig Sved. Badekar benyttedes langtfra altid, men desmere anvendtes Piskning med Ris og Gnidning for ret at faa Varmen frem. I Stockholm siges det at have været en yndet Fornøjelse, naar Riset

ikke fremkaldte tilstrækkeligt blodige Strimer, da at lade sig kopsætte rundt om paa Kroppen, saa at Blodet kunde faa frit Løb.[1] I Byer nøjedes man vistnok i Reglen med af og til at faa slaaet en Spand koldt Vand over sig; paa Landet, hvor Forholdene var friere, afsluttedes gerne Badet med, at man løb ud og dukkede sig i rindende Vand eller trillede sig i Sneen. Hovedbunden var med Rette Genstand for samme Omhu som det øvrige Legeme, dog hørte det sikkert til Undtagelserne, at man som Johan den Tredie under Badet lod Hovedet tvætte i Rhinskvin.[2] Derimod var det mere almindeligt efter endt Rensning at indgnide Legemet med Pudder eller destillerede Vande for at hvidne Huden og tage Smerten af Strimerne.

Skulde et Bad være, hvad det burde, kunde man ikke godt være alene om det, men maatte have tjenende Aander til Hjælp. I private Badstuer indrettede man sig, som man kunde bedst — «ifjor Palmeaften var min Hustru gangen paa Slottet og var i Bad med Fru Helvig, Erik Rosenkrands's Frue,» skriver Absalon Pedersøn i sin Dagbog i Bergen;[3] — i de offentlige Badstuer anvendtes altid kvindelig Betjening. Denne besynderlige Skik[4] stilles blot i Skygge men forklares egentlig ikke af den endnu mærkeligere: at Mænd og Kvinder brugte at bade sammen.

Allerede tidligt havde man i Norden haft Øje for det Stødende heri. Aar 1295 var der saaledes blevet paabudt i Flensborg, at Byens Badstue skulde Mandag og Torsdag være aaben alene for Kvinder, og de øvrige Dage alene for Mænd; overtraadte nogen denne Befaling, skulde han eller hun miste sine Klæder.[5] Ikke desto mindre var det i det 16de Aarhundrede almindeligt, at begge Køn badede sig i Fællesskab. Den landflygtige, svenske Erkebisp Olaus Magnus, der ved Aarhundredets Midte udgav i Rom en Nordens Beskrivelse, søgte vel at benægte dette, der stred altfor meget mod italiensk Skik, idet han paastod, at man nok benyttede samme Badstue, men ikke samme Værelse, da Badstuen var delt i to Rum, et for hvert Køn.[6] Men om dette end enkeltvis kan have fundet Sted, saa var det ikke det almindelige. Saavel fra Tyskland[7] som fra Skandinavien høre vi uomstødelige Vidnesbyrd om, at man endnu i det 16de Aarhundrede plejede at bade i Fællesskab.[8] Oplysende i saa Henseende er en københavnsk Retssag fra Aarhundredets Slutning. En af Latinskolens Lærere anklagedes for at have indgaaet en ulovlig Forbindelse med sin Værts Pige. Omstændighederne omtales

som ganske dagligdags. Læreren var beruset, og Pigen var i Karbad med Værtens Karl, men kunde ikke forliges med denne om Badet, hvorfor hun kom løbende «stenstok nøgen» op paa Lærerens Kammer, rimeligvis for at hente ham til Voldgiftsmand i deres Trætte.[1] For Sveriges Vedkommende har vi et endnu senere Vidnesbyrd fra en fransk Rejsende, der besøgte Stockholm Aar 1635 og med nogle Kammerater gæstede Byens Badstue for med egne Øjne at overbevise sig om Sandheden. Han fortæller, hvorledes Kvinder og Mænd færdedes sammen herinde i den ulidelige Hede, Kvinderne blot iførte Særk, Mændenes hele Beklædning bestaaende i en lille Riskost.[2] Ingen syntes at finde noget anstødeligt heri, Familier som Enkelte havde nok at gøre med at rise Sveden ud eller gnides og overøses af de flinke Badepiger.[3] Gik det saaledes til i Stockholm endnu i det 17de Aarhundrede, er der ingen Tvivl om, at det er samme Skik, der antydes i Bergen, naar det Aar 1563 hedder: «Dette Luftsyn blev set af Christen Ulf, Provst, og en Guldsmed og begge deres Kvinder og Tjenestefolk, da de ginge af Bybadstuen».[4]

I og for sig var det jo egentlig ogsaa ganske naturligt, at de samme, der ikke undsaa sig ved at klæde sig helt af og paa Aften og Morgen i hverandres Paasyn og om Natten nøgne at dele Leje sammen, heller ikke fandt noget anstødeligt i at mødes dog delvis paaklædte i en taaget Badstue. Den fælles Badning vilde for saa vidt kunne have holdt sig længe, førend nogen for Alvor havde taget Forargelse. Men det, der gjorde, at man netop paa dette Punkt tidligt vaagnede til Klarhed, var en uundgaaelig, men højst uheldig Udvikling, som Forholdene tog.

Enhver, der kunde, holdt vel Badstue i Hjemmet, men i Længden blev det kedeligt at bade sig kun med sin Familie. Paa den offentlige Badstue kunde man træffe Venner og Bekendte, høre nyt og dertil faa sig en Kande Øl og et Slag Tærninger. Det var jo nemlig ikke saa, at de offentlige Badstuer blot søgtes af Fattigfolk og Hospitalslemmer; blandt andet var de fleste Rejsende henviste til dem, og kom der fine Besøgende, skulde Værten nok sørge for at faa «Sjælebads»-Gæsterne til Side. Saaledes blev da de offentlige Badstuer lidt efter lidt til fælles Samlingssteder, en Slags Klubber, de første Forløbere for en senere Tids offentlige Forlystelsesanstalter. Men dette drog vide Følger efter sig.

Vil vi have en Maalestok for, hvor vidt man var kommen

i det 16de Aarhundrede, behøver vi ikke at holde os til Vidnesbyrd paa anden Haand som det gamle Mundheld: «Der kommer altid nyt fra Badskærhus og Badstue», eller et fromt Ønske som dette: «Gud give Menneskene vilde til alle Tider, baade i Gæstebud og i Badstue, tale om Helvede!»[1] Vi kan faa ganske anderledes nøje Oplysninger. I Aarhundredets Begyndelse søgtes de offentlige Badstuer af Høje og Lave. Om det saa var Kong Hans, saa synes han paa Rejser ikke at have kunnet modstaa Fristelsen. Skønt der selvfølgelig maa have været en privat Badstue i den Borgers Hus, hvor han overnattede, vides han at have besøgt den offentlige baade i Nyborg og i Aarhus. Og mærkeligt er det, at der ved slige Lejligheder altid vaagnede Trang til Øl. I Badstuen i Aarhus blev der endog af Kongen og hans Følge drukket en hel Tønde.[2] Om Christian den Fjerde hedder det ved Aarhundredets Slutning under hans Ophold i Bergen: «Den 8. Juli gik Kongen med sine Adelsmænd til Badstuen og skød til Skive. Derpaa gik han ind i Badstuen, hvor han spillede Skak, og derefter hjem igen til Slottet».[3] Her synes Badstuen at betragtes som et blot Forlystelsessted, hvor Badningen var en Biting. Det samme gælder om en Angivelse som denne: Da Borgerne var færdige med Nedrivningsarbejdet, «fik de for deres Umage et Fad Øl, som de drak op i Badstuerne».[4]

Drik og Lystighed hørte da med til Badstuens Glæder, i saa Henseende gav den ikke Vinkælderen noget efter. Men Lystigheden antog et eget Sving, naar Legemet saaledes fornyet af Badet ligesom trængte til Idræt. Det er næppe tilfældigt, at vi forholdsvis ofte høre om Ulykkestilfælde i Badstuer hidførte ved kaade og ubændige Legemsøvelser. «Den 3. Juli var Niels Skriver, som tjener paa Bergenhus, i Badstuen med nogle af Slotssvendene, legede og var lystige, og ved at springe ned af Bordet brak han Benene».[5] «Den 3. Februar var Hans Skræder, en dansk, gift Karl, i Badstuen og drak sig drukken i Hamborger-Øl, faldt og brød Benet».[6] Om det saa var de ovenomtalte Franskmænd, der undersøgte Badstuen i Stockholm, saa udøvede Badet sine Virkninger paa dem. I Kaadhed slog de koldt Vand paa hinanden, hvorved den Ene snublede og slog Hovedet alvorligt.[7]

Dette fik nu alt være, hvad det var. Langt større var den Fare, der laa i, at her Mænd ikke som i Vinkælderen, var alene, men at begge Køn færdedes sammen under yderst ubundne Former. Med Rette hævede der sig derfor advarende Røster mod

Badstuerne og deres i sædelig Henseende fordærvelige Indflydelse. En tysk Andagtsbog fra denne Tid anfører betegnende nok som Grund til Dinas Fald, at hun imod Forældrenes Vidende var gaaet paa offentlig Badstue.[1] I lige Grad modbydeligt og samfundsfarligt blev det hele Uvæsen, naar en vindesyg Vært var i Ledtog med et utugtigt Tyende. Denne Udartning blev Grunden til, at de offentlige Badstuer for en stor Del maatte ophæves saavel i Frankrig som i Tyskland.[2] Ondet forplantede sig ligeledes til Danmark.

Da den uhyggelige Sygdom, som siden har faaet andet Navn men ved sin Ankomst til Norden kaldtes for «Pokker», begyndte at gribe om sig og viste sig i høj Grad smitsom,[3] maatte ifølge Biskop Peder Paladius' Beretning de offentlige Badstuer i Danmark lukkes. Mange af dem aabnedes ikke senere.[4] I Sverig og Norge derimod synes man ikke at have grebet til saa kraftige Forholdsregler; som ovenfor set blomstrede i det mindste længe efter offentlige Badstuer saavel i Stockholm som i Bergen.

Det er højst sandsynligt, at disse Ulemper ved de offentlige Badstuer for en Del har tvunget Befolkningen tilbage til den fordums Brug af Badstuen i Hjemmet. Badningen i og for sig aftog derfor næppe synderligt, om end mangen offentlig Badstue i Danmark blev lukket. I England, hvor, forunderligt nok, den gamle nordiske Tradition om Dampbades Værd næsten havde tabt sig, tog Brugen af Bade endog et stærkt Opsving i det 16de Aarhundrede, og en Mængde private Badstuer byggedes, som den samtidige Beretter udtrykker sig: «ikke for at spise i som hos Tyskerne, men for at svede i».[5] Men det, der skulde give Badstuerne i Norden deres egentlige Knæk, var alt oppe og gjorde sig fra Slutningen af det 16de Aarhundrede gældende med stedse stigende Styrke. Det var en tilsyneladende fjerntliggende Aarsag, men mangfoldigt indgribende paa alle Omraader ligefra Klædedragten til Moralen: den stærkt tiltagende Brug af Linned. Da Vilkaarene var forandrede, saa at Legemet, der tidligere var kommet i Berøring med alt muligt, nu bestandigt omgaves af Linned, om Dagen i Form af Skjorte, om Natten i Form af Lagener, der alt kunde skiftes og saaledes holdes rent, slog man om og foretrak at vadske Legemets Omgivelser i Stedet for dette selv. Ansigt og Hænder blev nu de eneste, der trængte til Tvætning, Resten forudsattes at være ren.

Saa forsvandt da lidt efter lidt og halvt umærkeligt Badstuerne og den gammeldags Badning. Vi kan svagt forfølge de flygtende Spor. Først ophørte Badningen i Danmark; her er nu til Dags alle Minder om den forsvundne hos Almuen. I Sverig og Norge holdt den længere ud, i Samfund med Læderlagenerne ydede den haardnakket Modstand. Endnu i Aaret 1635 var det, som ovenfor set, Skik i Stockholm at bade i offentlig Badstue paa gammel Vis, Familier tilsammen. Lidt efter lidt veg dog ogsaa her Skikken fra Byerne men holdt sig hos Bønderne saavel i Sverig som i Norge. Endnu i Slutningen af det 18de Aarhundrede beredte man sig i Småland til Julefesten ved, at samtlige Gaardens Beboere tog et Dampbad i Badstuen.[1] Kun et Sted i Norden har Skikken holdt sig til vore Dage i hele sin gammeldags Troskyldighed, det er hos de i det 16de Aarhundrede indvandrede Finlændere i de sydlige Grænseegne mellem Norge og Sverig. Paa Oldtids Vis iler her endnu om Lørdagen hvert Køn og Alder ind i den ophedede Badstue og styrte sig atter i broget Blanding i den forbiløbende Elv.[2]

Afskaffelsen af Bade var et overdrevent Udslag af en i andre Maader heldbringende Forbedring. Da i det 19de Aarhundrede Dampbadet genoptoges i Norden, var Forbindelsen med Fortiden i den Grad afbrudt, at det indførtes under det fremmede Navn «russisk Dampbad», et Minde om den Stamme, der bestandig var bleven det tro.

Rettelse.

Side 93 L. 5 fr. n.: 2 Kroner, læs: 3 Kroner.

Henvisninger og Anmærkninger.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 5. [1] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 9. — [2] H. Hoff: Om Oldtidens Bygningsformer. (Herlufsholms Skoleprogram.) Nestved 1869. S. 29—30. — [3] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. Kbhvn 1870. V, 376. — Samlinger til jysk Hist. og Topog. VII 85. — [4] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun III 291.

S. 6. [1] Sjöborg: Skånes Historia och Beskrifning. III. Lund 1812. S. 24. — (Carl Linné: Skånska Resa. Stockholm 1751. S. 59). — [2] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 132—33. — Saml. til jysk Hist. og Topog. VI 301. — [3] Samlinger til jysk Historie og Topografi VI S. 3. 4. 7. 9. 10. — R. A. Cancelliets Aflevering. Besigtelser no. 189. B. 18, 24 og 38. — [4] Holinshed: Description of Britaine (edit. 1587) p. 187. — Paul Hentzner: Itinerarium (Noribergæ 1612) p. 156. — [5] N. Nicolaysen i Norsk Historisk Tidsskrift I, 168—174. — Eilert Sundt i Folkevennen 10de Aarg. 1861. S. 302—7. 335. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. Stockholm 1868. II. 178. — Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 81. — Det i Aaret 1454 omtalte Vindue i en Bondegaard i Thune Herred maa forstaas som en saadan lille Glug. Nye Danske Magazin VI 42. — [6] Historisk Tidsskrift 5te Række I, 435—48.

S. 7. [1] Hyltén Cavallius: Wärend och Wirdarne. II S. 172—73. — [2] H, Hoff: Om Oldtidens Bygningsformer. Nestved 1869. S. 20. — Eilert Sundt i Folkevennen 10de Aarg. Kristiania 1861 Side 449. — «Udskud« omtales i Beskrivelsen af Udhusene til Gaardene Hundsbæk (Saml. til jysk Hist. og Topog. VI. 10), og Vreilev Kloster (R. A. Cancelliets Aflevering no. 189. Besigtelser. A. 42); under den sjællandske Benævnelse «Lude» omtales det ved Rygaard. (smstds. no. 6). I Norge kaldes det «Skut», i Nord-England: Out-shot (Molbech: Dialekt Lexikon: «Udskud»). — [3] Norsk Tidsskrift for Videnskab og Literatur. 3dje Aarg. Christiania 1849. S. 304—5. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II, 174. — Hoff: Om Oldtidens Bygningsformer. S. 20—22. — I det østlige Norge anvendes Aastag endnu (Nicolaysen i Norsk Tidsskrift ovenanførte Sted). Et af de bedst bevarede Aastage i Danmark findes i Trandum i Sevel Sogn ved

Holstebro. Her hviler Mønsaasen ikke paa Gavlene men paa tre svære Stolper, en for hver Ende og en i Midten af Bygningen. (Efter en mig af Herredsfoged O. Lund velvilligt meddelt Tegning). — [4] Samlinger til jysk Hist. o. Topografi IX 340. — [5] Evald Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 19—25. — [6] Græstørv til Tagbeklædning endog i Købstad omtales i Saml. til jysk Hist. og Topogr. II 132. — I Blekinge brugtes Græstørv: Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — Lyng, og Lyng med Langhalm: Suhms nye Samlinger III 186.

S. 8. [1] «Tag»: Sml. til jysk Hist. og Top. VI 4 — [2] Mønningstørv omtales i Sml. til jysk Hist. og Topog. II 138. — [3] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — Olaus Magnus: de gentium septentrionalium conditionibus lib. XII cap. II—III. — P. D. Huetius: commentarius de rebus ad eum pertinentibus. Amstelodami 1718 p. 100. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 174. — [4] Peder Claussön Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1881. Side 136—37. — [5] O. Lund: Forsøg paa en Beskrivelse af Bygningsmaaden m. m. af de vestjyske Bøndergaarde. 1878. S. 32. Haandskrift. (Som Svar paa adskillige Forespørgsler har Hr. Herredsfoged O. Lund vist mig den Velvilje at tilstille mig denne omfangsrige Fremstilling ledsaget af Tegninger. Da den indeholder mange Oplysninger, som vanskeligt ad anden Vej kunne samles, men Forfatteren ikke agter at offentliggøre den, vil den med hans Samtykke efter Benyttelsen blive indlemmet i det store kgl. Biblioteks Haandskrift-Samling). — [6] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — P. D. Huetius: commentarius de rebus ad eum pertinentibus. p. 100. — [7] Huetius: ovenn. Sted. — Olaus Magnus ovenn. Sted. — [8] Hyltén Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 172. — Norsk Hist. Tidsskrift I, 163. — Samme Skik er endnu fremherskende i Vest-Jylland. O. Lund: De vestjyske Bøndergaarde. S. 47—49. Hdskt.

S. 9. [1] Norsk Hist. Tidsskrift I, 163. — [2] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — [3] Hoff: Om Oldtidens Bygningsformer. S. 18—19. — Norsk Hist. Tidsskr. I, 160

S. 10. [1] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 173. — [2] Eilert Sundt i Folkevennen 10de Aarg. 1861. S. 303—4. — [3] Molbech: Dansk Dialect Lexicon: «Lyre». — H. F. Feilberg: Ordbog over jyske Almuesmål «Lyre». — Ivar Aasen: Ordbog over det norske Folkesprog: «Ljør». — [4] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 177. — [5] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — Pontoppidan (Norges Naturlige Historie 1752—53. II 442) siger: saa stor som et maadeligt Vindue. — [6] Om Lyrens Indretning se: R. Keyser: Efterladte Skrifter. II. Christiania 1867. S. 42. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 177. — [7] N. Horrebow: Efterretninger om Island. København 1752. S. 311 og 314. — E. Olafsen: Rejse gennem Island. Kbhvn. 1772. S. 53 og 966.

S. 11. [1] Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II (Kbhvn. 1753) S. 442—443. — Hertzberg i Budstikken. 2den Aarg. 1820—1821. S. 748 —49. — [2] Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 305—6. — [3] Folkevennen 10de Aarg. 1861. S. 301

S. 12. [1] Scriptores rerum Svecicarum I (Upsala 1818) 1, 201. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 177 og 205. — Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 171. — L Daae: Norske Bygdesagn. Christiania 1870. S. 68. — [2] Nyt historisk Tidsskr. III 295—96. — Hr. Professor Dr. Vilhelm Thomsen har velvilligt gjort mig opmærksom paa, at det nordiske

Ord «Arne» «Are» og det latinske «ara» ikke kunne antages at komme af samme Rod. I saa Fald bortfalder den verbale Overensstemmelse, men det vil sés, at den reale alligevel bliver tilbage: Ildstedets Form og dets Plads midt i Huset. — Om Brugen i det 16de Aarh. se Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 421 fg.

S. 13. [1] Gjellebøl i Topografisk Journal 26de Hæfte. Christiania 1800. S. 47. — [2] Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 421 fg. — [3] Samuel Kiechel (Reisen. S. 82) sigter til disse Ildsteder naar han siger: an statt des ofens brauchen siie denn bachofenn.

S. 14. [1] Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 301. — (H. Arntz:) Beskrivelse over Stavanger Amt. Kbhvn. 1779 S. 19—20. — [2] Linné: Skånska Resa. S. 114. — [3] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. S. 134. — [4] Linné: Skånska Resa. S. 113.

S. 15. [1] Tranlamper med Plantevæge omtales endnu af Linné og Blicher som brugelige i Bohuslehn og Jylland. Wästgöta Resa. S. 184. Vium Præstekald. S. 47 og 61. — Fyrrepinde omtales meget hyppigt som Belysningsmiddel i det 16de Aarh. Selv i Jylland har Brugen af dem endnu ikke tabt sig. (Sml. til jysk Hist. og Top. IV 14.). — [2] Tiden for Skorstenens Opfindelse lader sig næppe med Nøjagtighed bestemme. Overgangen er vistnok sket gradvis fra Romernes Bikubeformede Køkkentage med Hul i Midten til den rørformede Forlængelse af dette. Først i Middelalderen synes man at have anvendt Kaminer. (Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture. «cuisine» cheminée». — Hudson Turner: Some account of domestic architecture in England. Oxford 1851. passim. Se dog om Kaminers tidligere Brug: Zeitschrift d. Berliner Ges. für Antropol. Ethnologie u. Urgeschichte, elfter Jahrgang. 1879. S. 262.) — Hvad Skorstenes Indførelse i Norden angaar, slutter jeg mig ganske til Eilert Sundt og N. Nicolaysen, der i Modsætning til den tidligere Opfattelse hævder, at Olaf Kyrres Forbedring af Ildstedet bestod i Indførelsen af Ovnen, men ikke af Skorstenen. Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 435 fg. — Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet. Tredje Skoletrin. 2det Oplag. Kristiania 1865. S. 296—97. — [3] Diplomatarium Flensborgense II 574. — [4] Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 29—37.

S. 17. [1] Mejborg: Borgerlige Huse. S. 32. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 1—47.

18. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 10. — [2] Mejborg: Borgerlige Huse. S. 33.

S. 19. [1] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 177. — [2] Paludan: Beskrivelse over Møen II (Kbhvn. 1824) 342. — [3] Suhms nye Samlinger III 186. — [4] Brasch: Vemmetoftes Historie II (Kbhvn. 1860) 76. — [5] Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 443. — [6] Videnskabernes Selskabs Ordbog: «Lyre«.

S. 20. [1] Blicher Vium Præstekald. S. 133—34. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 10 og 12. — [3] Linné: Westgöta Resa. S. 18. — [4] Linné: Skånska Resa. S. 113—14. — [5] Hofberg: Genom Sveriges Bygder. Ørebro 1872. S. 205. — [6] Samme Skrift S. 182=83. 110 og 342. — [7] Norsk Historisk Tidsskrift. 2den Række II 295. — [8] Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 327. — [9] Det kgl. Norske Videnskabersselskabs Skrifter i det 19de Aarh. I, 464. — [10] De la Martiniere: voyage des pays septen-

trionaux. Paris 1672. p. 7. — Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 293—328, 331. — [12] Norsk Hist. Tidsskrift I, 168.

S. 23. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 1—47. — [2] R. Mejborg: Gamle Danske Hjem. S. 81 findes et saadant afbildet.

S. 24. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 1—17.

S. 25. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 29—45. — [2] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 37.

S. 26. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 1—48. — [3] Se f. Eks. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 180.

S. 27. [1] R. Mejborg: Gamle Danske Hjem S. 85.

S. 28. [1] Dette og det foregaaende om Lergulve er hentet fra E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 17—30. — [2] Norsk Hist. Tidsskrift I 150 fg. — Aarbøger for nordisk Oldkyndighed. 1872. S. 275 fg.

S. 29. [1] Norsk Hist. Tidsskrift I 167. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 182. — O. Lund: De vestjydske Bøndergaarde. S. 89. Haandskrift. — [2] Hyltén-Cavallius ovenanf. Sted. — Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 82. — [3] Smstds.

S. 30. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 39—41. — [2] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 59.

S. 31. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 28 — [2] Paa Rejsen fra Helsingborg til Stockholm og tilbage kørte den tyske Rejsende Samuel Kiechel i Vinteren 1586 omtrent daglig fejl af Vejen. Rejsen o. s. v. p. 58—84. — [3] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 181. — Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 58 og 82. — [4] Lignell: Beskrifning öfver Grefskabet Dal. I. Stockholm 1851. p. 93. — [5] Die Reisen des Sam. Kiechel. S. 82. — Linné: Skånska resa. S. 18.

S. 32. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 58 og 82. — [2] Smstds. — [3] Linné: Skånska resa. S. 38. — [4] Budstikken. 2den Aargang 1820—21. S. 732—33.

S. 34. [1] Norsk Historisk Tidsskrift I, 174 fg. — Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 224.

S. 35. [1] Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 6 fg. — Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet. 2det Oplag. Tredie Skoletrin. Kristiania 1865. S. 297. — Mandelgren: Atlas till Sveriges Oldings Historia Pl. VII. Fig. 58. — [2] Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 218—20. — Rietz: Svenskt Dial. Lex. 1867 afleder Barfred af «bæria» = slaa og fred, altsaa = Værn mod Slag eller Kast. — [3] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. I, 58. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 334, 335 og 337. — [5] Danske Samlinger udgivne af Chr. Bruun. I 55—59. — [6] Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 217—22. 602. — Ihre: Swenskt Dialect-Lexicon Upsala 1766. Barfrid.

S. 36. [1] Peder Claussön Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1881. S. 50.

S. 37. [1] Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 169 fg.

S. 39. [1] N. Nicolaysen: Norske Fornlevninger. Kristiania 1862—66. Side 388—89. — Aarsberetning for 1854 fra Foreningen til norske Fortidsm. Bevar. Plan VIII. — Folkevennen. 10de Aarg. 1861. Side 181. — [2] Beskrivelsen af Ornæs grunder sig paa Forfatterens egne Iagttagelser paa en Rejse i Dalarne i Sommeren 1879. — C. G. Brunius: Kunstanteckningar under en resa år 1849. S. 361—64. — Stockholms Magazin I.

(Stockholm 1780) S. 10—13, 51—53. — Fr. Barfod: Reise i Dalarne, Kbhvn. 1863. S. 57—69.

S 41. [1] Nye Danske Magazin II 177—79. — Danske Magazin 4de Række IV 148—49. — [2] Tegnelser over alle Lande 13 April 1563. G. A. — [3] Tegnelser over alle Lande 1 Januar 1560, 18 Oktober 1563 og 1 April 1564. R. A. — [4] Tegnelser over alle Lande. (39 læs:) 29 September 1559 og 18 Marts 1566. R. A. — [5] Malmø se bl. a. Braun: theatrum urbium IV. — Malmøhus Lehnsregnskaber. R. A. — [6] Danske Magazin 3die Række VI 303.

S. 42. [1] Holberg: Jacob v. Thybo II Akt, 2. Scene.

S. 43. [1] O. Nielsen: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid. S. 21—26. — [2] W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1845) 139.

S. 45. [1] Gehejmearchivets Aarsberetninger V 33. — Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love 303. — Danske Samlinger IV 343. — [2] Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 123—25. — [3] O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen 310—11.

S. 46. [1] O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. Kbhvn. 1877. S. 302. — Hvor fremmelig København var, kan ses af, at man først Aar 1533 begyndte at stenbrolægge London. Pictor. histo. of England. Lib. VI cap. 4. — [2] Norske Magazin I, 120. — Hvor sent dog Arbejdet gik selv i Bergen, fremgaar af at: «1558 lod Valkendorf det sumpige Strøg fra Domkirken til Raadstuen brolægge ved Hjælp af Sten fra den nedbrudte Allehelgens Kirke; 1570 blev Øvregaden brolagt af de Tyske fra Mariakirken og rùndt til Stranden». N. Nicolaysen. Norsk hist. Tidsskr. III 1, 355. — [3] Danske Magazin 4de Række 1, 345. — [4] Nationaltidende 1879 Mandagen d. 8 September: «Fortaa, Fortaag eller Fortov»? Artiklens Forfatter hidleder Navnet af «For-toft». — O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. Side 303, holder paa »For-taa». — Skrivemaaden «Fortaa eller «Forthaa» er efter min Erfaring den hyppigste i det 16de Aarh. — [5] Danske Magazin 3die Række II 221—53. — [6] Schou: Register over de Kongelige Forordninger I 106—7. Allerede Aar 1651 blev det paabudt Oluf Stenvinkel som Stadskonduktør i Kjøbenhavn at passe paa, at Fortovene ikke belemredes med Udbygninger, og at Tagrenderne vare i Orden. Kbhvns. Diplomat. III 370—71.

S. 47. [1] Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. Bergen 1824. S. 347. — [2] Saavidt vides var Christenbernikov-Stræde den sidste. — [3] Skrivelse fra Kjøbenhavns Magistrat til Ovcrbygnings-Direktionen i Anledning af Høibrostrædes Omlægning: ..... «samt at der indrettes Trottoirs som allerede er skeet paa Østergade»..... «de dertil behøvende hugne Sten, Afvisere»..... N. K. S. foljo no. 370 f. — [4] Tegnelser over alle Lande 22 Februar 1566. R. A. — [5] Nye Danske Magazin I, 285. — [6] Danske Magazin 3die Række II 221—23. — [7] Helsingørs Tingbog 5 November 1577. G. A.: Og maa den ene Nabo strax begynde at brolægge, naar hans Nabo er færdig, at Gaden overalt vorder jævn». — Sjællandske Registre 13 Mai 1589. R. A Først i Aaret 1764 befaledes det for Kjøbenhavns Vedkommende, at Gaderne skulde brolægges under Eet og Udgifterne fordeles paa Husejerne. L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for om trent hundrede Aar siden. S. 17.

S. 48. [1] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2, 166.

— Kbhvns. Diplom. I 436—37. — [1] Sjællandske Tegnelser 16 Mai 1589 og 27 Mai 1596. R. A. — [2] Sjællandske Registre 13 Maj 1589. R. A. — [3] Danske Magazin 3die Række II 221.

S. 49. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I 174. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium II 215—16. — [3] Allen: De tre nordiske Rigers Historie III 2, 27. — Kbhvns. Diplomatarium II 215—16. — [4] Danske Magazin 4de Række I 345. — Kbhvns. Diplom. II 410. III 29. — Tegnelser over alle Lande 28 April 1562. R. A. — Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 131. — [5] Historisk Tidsskrift 4de Række VI 290. — [6] Helsingørs Thingbog 11 Oktober 1574. R. A.

S. 50. [1] Samme Bog 12 Marts 1576. — 18 Mai 1579. — 22 Februar 1582. — 11 Januar 1591. R. A. — [2] Danske Magazin 4de Række I, 307. — [3] P. Edvardsen Friis. Skjelskjør S. 122. — [4] Kbhvns. Diplom. I 542. — [5] N. Jacobsens Optegnelser paa det kgl. Bibl. efter en Tilskrift i: Nicol. Helvaderi Tract. physico theol. Havniæ 1632. fol. B 3. — [6] O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen S. 318. — [7] Borgervennen 1819. S. 222. — Et ganske eget Barrikade-System anvendte Jomfru Magdalene Povisk, der i Slutningen af det 16de Aarhundrede bosatte sig i Vejle. For at Folk ikke skulde se ind ad Vinduerne til hende «eller og føre anden Urenlighed saa nær til hendes Hus» inddrog hun uden Videre et Stykke af Torvet udenfor og omsatte det med Plankeværk. Regeringsraaderne gav hende Lov til dette Selvforsvar mod en skriftlig Tilstaaelse om, at Grunden ikke tilhørte hende. Jydske Tegnelser 6 Juni 1594. R. A. — [8] Danske Magazin 3die Række VI 248. Bortkjørslen kostede 24 ß. Prisen for at kjøre et Læs Mursten, en af de dyreste Byrder, var 1 ß Læsset. Kbhvns. Diplom. II 216. — [9] Fyenske Tegnelser 6 Januar 1591. R. A.

S. 51. [1] Nye Danske Magazin I, 178. — Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2, 166. — Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 161. — [2] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 66. — [3] Kbhvns Diplom. I 434—35. — [4] Kbhvns. Diplom. I 462—63. — [5] Kbhvns. Diplom. I 548—49. — [6] Kbhvns. Diplom. I 549—50 og II 429—30. — [7] Nye Danske Magazin I 178.

S. 52. [1] Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 161. — [2] Helsingørs Thingbog 30 Oktober 1581 og 29 November 1585. R. A. — Lignende Skarnkister omtales i København men synes dog ikke her at have tjent til Svinestier tillige. Kbhvns. Diplomat. IV 760. — [3] Helsingørs Thingbog 5 Februar 1571. R. A. — [4] Denne Scene omtales i Helsingørs Thingbøger i Begyndelsen af Kronborgs Opførelse, jeg har ikke noteret mig Aar og Datum. — [5] Helsingørs Thingbog den 4 Juni 1576. G. A. — [6] Helsingørs Thingbog 4 Februar 1577. R. A. — [7] Smstds. — [8] Helsingørs Thingbog 1 Juni 1579 og 18 April 1580. R. A. — [9] Smstds.

S. 53. [1] Helsingørs Thingbog 30 Oktober 1581. R. A. — Danske Samlinger 2den Række VI 345. — [3] Helsingørs Thingbog 29 November 1585. R. A. — [4] Helsingørs Thingbog 19 Marts 1604. R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 28 December 1580. R. A. — [6] Helsingørs Thingbog 19 Juni 1581. R. A.

S. 54. [1] Helsingørs Thingbog 8 Februar 1580. G. A. — [2] Om løse Hunde i Kjøbenhavn se f. Ex. Kbhvns. Diplomat. IV 606. — [3] Helsingørs Thingbog 8 Februar 1580. R. A. — [4] Helsingørs Thingbog 17 Februar 1578. R. A. — Danske Magazin 3die Række II 202. — Helsingørs Thing-

bog 10 Februar 1584. R. A. — [5] Danske Magazin 3die Række II 202. — [6] Helsingørs Thingbog 10 Februar 1584. R. A. — [7] Først i Aaret 1583 bleve de for Kjøbenhavns Vedkommende lagte udenfor Voldene. Kbhvns. Diplomat. I 542. Befaling herom udstedtes allerede 1577. S. 467.

S. 55. [1] Mejborg: Borgerlige Huse S. 45. — [2] Luthers Werke (J. K. Irmischer) 60, 314. 61, 113. — [3] O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. Side 211—12. — [4] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 66—67.

S. 56. [1] Se f. Ex. dette Rum paa Ornæs, ligesom ogsaa den endnu bevarede Bygningsskik. — [2] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love V 558. — Meddelelser fra det norske Rigsarkiv I 300—301.

S. 57. [1] Helsingørs Thingbog 14 Juni 1583. R. A. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium III 280—81. — Mejborg: Borgerlige Huse. S. 47.

S. 58. [1] Smstds.

S. 59. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 434—35. — [1a] Rørdam: Kbhvns. Universitets Hist. IV 120—21. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 345—46. — [3] Peder Plades Visitatsbog udg. af Sv. Grundtvig Side 7—8. — [4] En Samtidig paastaaer, at ingen anden Kirke var saa overmalet med gamle Vaabenskjolde som Helsingborgs, særlig dens nordre Væg. Braun: theatrum urbium IV. Helsingborg. — [5] «Den tydske Kirke (i Helsingør), der hvor Kongens Skytslader forarbejdes». Helsingørs Thingbog 19 Juni 1581. R. A. — [6] Danske Magazin VI 247. — Tegnelser over alle Lande 3 December 1560. R. A.

S. 60. [1] Nyt Historisk Tidsskrift VI 61. — [2] H. Rørdam: Kbhvns. Universitets Hist. I, 682. — [3] Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme II 178—79. — [4] Danské Samlinger udg. af Chr. Bruun. I 58. — [5] Nyt Hist. Tidsskrift V 157. — [6] Absalon Pedersen: Dagbog over Begivenheder i Bergen. S. 24. (Norske Mag. 1, 208). — [7] Samme Skrift. S. 125. (Norske Mag. 1, 309). — [8] Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 117. — [9] Absalon Pedersøn: Dagbog over Begivenheder i Bergen. S. 93. (Norske Mag. 1, 277).

S. 61. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 152. — Varwich anbefaler under Pest paa katolsk Vis at bruge Røgelse i Kirkerne. Von der Pestilentz. Kopenhagen 1577. p. J. — [2] Kbhvns. Diplomat. I 347. — Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 2, 174. — [3] Danske Magazin 4de Række II 81.

S. 62. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Gesch. II 1, 109. — [2] Henr. Ranzau: de conservanda valetudine. Lipsiæ 1573. p. 24. — I Aaret 1621 forbyder Christian den Fjerde strengelig at lade Børnene i Tugthuset i Kjøbenhavn drikke Vand. Brøndene skulle øjeblikkelig lukkes i Laas, strax efterat de ere brugte, paa det Børnene «ikke skal faae tilfeld deraf at drikke.» Kbhvns. Diplom. II 658—59. — Denne Forsigtighedsregel var højst fornøden, thi Vandet til Børnehuset indledes fra Stadsgraven. Kbhvns. Diplom. IV 773. — [3] Varwich finder det nødvendigt i sin Bog om Midlerne mod Pest at minde om, at Maden bør koges i rent Vand og ikke in faulen, unreinen Wasser. Joh. Varwich: Von der Pestilentz. Kopenhagen 1577. p. Dij.

S. 63. [1] Som «Vandkunstnere» optræder allerede 1554 i Sverige Jacob Essell med tvende Ledsagere. (Handl. rörande Skandinaviens Hist. XXVI, 2—3) og 1558 i Danmark Ingenieuren Hans von Diskov (Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Hist. i Danmark. S. 187.

[2] Pontoppidan: Origines Hafnienses. p. 345. — [3] Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Historie i Danmark. Kbhvn. 1873. S. 186—87. — [4] Samme Skrift. S. 240. — [5] Om Helsingørs Vandlednings Historie se: Helsingørs Thingbog 1 Oktober 1576. R. A. — Danske Magazin 3die Række II 197 og 217. — Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 324—25. — Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearkiv IV, Tillæg, S. 21—23.

S. 64. [1] Sjællandske Tegnelser 4 Juni 1578, og 1 April 1580. R. A. — Kjøbenhavns Diplomatarium I 478. — [2] 1 Juli 1579 «en stor Nøgle, hvormed man omskruer Kobberhanen paa Compten, naar Vandet ikke skal løbe». Anton Petersens Saml. N. K. S. 4to. no. 868 kb. — [3] Sjæll. Tegnelser 14 Juli 1585. R. A.

S. 65. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 475. — [2] Braun: theatrum urbium. IV. Malmogia. — Samlinger til Fyens Historie og Topographie II 144. — Vedel Simonsen: Bidrag t. Odense Hist. III 15, 29 og 32. — Skaanske Tegnelser 11 April 1594. R. A.

S. 66. [1] Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms Hisioria. II. Helsingfors 1849. S. 85. — I. Mankell: Stockholm i fordna dagar. S. 21—22.

S. 67. [1] Norske Magasin II 645. — Rudbeck: Sveriges Städer. Stockholm 1855. I, 16. — [2] Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 153—61. — Stephanius: Christian den Tredies Historie. S. 362. — Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. I 165—66; III 69—71. — P. Tidemands Fortale til Overs. af Luthers Postille 1564. — Danske Magazin V 346. — [3] Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. S. 190—204. — Absalon Pedersøns Dagbog udg. af Nicolaysen. S. 88. (Norske Saml. I 272.) — Resen: Frederick den Andens Krønike. S. 156. — [4] E. Pontoppidan: Den danske Atlas III 271. — [5] Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 85—86, 112. — [6] Resen: Frederick den Andens Krønike. S. 212.

S. 68. [1] Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 3. Jeg anser det for en Uagtsomhedsfejl af Forf., naar det samme gentages paa næste Side om Aaret 1569. — [2] Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 205—6. — [3] Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 95. — [4] Mansa: Bidr. t. Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 210—14. — Om Varwichs Bestemmelse af Sygdommens Kendetegn se dog Mansas Bemærkninger. S. 212. — Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 98—100. — [5] Nye Kirkehistoriske Samlinger V 370. — [6] Mansa: Bidrag til Folkesygds Hist. S. 217. — [7] Heimreich: Nord-Fresische Chronik. Schleszwich 1666. S. 423—24. — [8] Nye Kirkehistoriske Samlinger V 374. — [9] Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 111—12. — Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 128 Anm. 2. — [10] Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. S. 220—225. — [11] H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 226, IV 318. — [12] Sjællandske Tegnelser 31 August 1583. R. A. (Mansa: Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 221.)

S. 69. [1] Westphalen: Monumensa inedita III col. 1672 og 1673. — Pontoppidan: Den danske Atlas VII 380. — [2] Joh. Svaningii chronologia Danica. p. 102. — [3] Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 2, 16. — [4] Pontoppidan: Marmora Danica II 78. — Sjællandske Tegnelser 14 Novembor 1584. R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 27 Juni 1584. R. A. — [6] Mansa: Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 225. — [7] Norske Rigsregi-

stranter II 661. Først efter Tekstens Trykning er jeg bleven opmærksom paa, at Pesten allerede i Aarene 1583 og 1584 var optraadt med Heftighed i Norge. Norsk historisk Tidsskrift IV 497—98. — [8] Sjællandske Tegnelser 9 April 1585. R. A. — [9] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 224. — [10] Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 118—19. — [11] Daae: Norske Bygdesagn. Første Samling. S. 60. — [12] Slange: Christian den Fjerdes Historie I, 62. — [13] Mansa: Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 246—48. — [14] Sjællandske Tegnelser 2 September 1592. R. A. (Mansa: Folkesygds. Hist. S. 248.) — [15] Sjællandske Tegnelser 11 August 1592. G. A. (Mansa S. 247.) — [16] Norske Rigsregistranter III 398—99.

S. 70. [1] Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukds.-Historie II 123—26. — [2] Slange: Christian den Fjerdes Historie I, 155.

S. 71. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium, I, 178. — [2] Christian den Tredies Historie ved Stephanius. S. 385. — [3] «Den 8 Marts 1556 betalt Hans Thuesen Borger udi Kjøbenhavn for 155 ℔ Lys, som han havde købt udi Byen og bleve opbrændte udi de Lygter, som vare udhængte for Dørene, da Hertugindens Bryllup stod i Kjøbenhavn = 32½ ß». G. F. Lassens Samlinger. «Adskilligt». N. K. S. 4to. no 868 k.

S. 72. [1] O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. I, 96—97. — [2] At Hornlygter har været det almindelige dengang er udenfor al Tvivl. De omtales atter og atter i Datidens Inventarier (Historisk Tidsskrift 5 Række I, 447. — H. Forssell: Sveriges inre Historia II 24. — Iblandt Varer indførte til en Købmand i Varbjerg 1621 fra Tyskland omtales: 1 Dusin Hornlygter. Svenske Handlinger. Varbjerg 1621. R. A.) medens Glaslygter kun meget sjældent forekomme. Den første af disse, jeg mindes at have set omtalt, er en, der fandtes paa Lindholm Aar 1534. (Danske Magazin 4de Række II 12.) Endnu i Aaret 1567 brugte den svenske Kongefamilie Hornlygter: «Den 27 November 1562 til at kjøbe Horn for til at lade bøde Kgl. Majs. Lygte med = 3 ß,» (Räntekammar böcker 1562. Joenn Personns Utgifft 1562. S. K. A.) — «Den 8 November 1567 er givet Matthias Overskjærer paa Norrmalm for en Hornlygte til Hs. fyrstl. Naades (ɔ: Hertug Carl, senere Carl den 9des) Behov = 10 ß». (Hertug Carls Räntekammar Räkningar 1562—81. S. K. A.) — Først Aar 1591 blev i den store Messinglygte paa Christian den Fjerdes Livskib Gideon Hornet ombyttet med Glasruder. Rentemester Regnskab 1591. R. A. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 257. — [4] Danske Magazin 3die Række I 115. — [5] Om Vagtvæsenet se Nyt historisk Tidsskrift I 227—36. — I Bergen holdtes i det 16de Aarhundrede en lønnet Vagtstyrke paa 24 Mand. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede overtoges Vagtholdet af selve Borgerskabet. Yngvar Nielsen: Bergen. S. 308—9. — [6] Kjøbenhavns Diplomatarium II 331—32.

S. 73. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I 178. — Nyt historisk Tidsskrift I 231—32. — [2] Nyt historisk Tidsskrift I 230. — [3] Helsingørs Thingbog 15. Juni 1579. R. A. — [4] Nyt historisk Tidsskrift I 232. — [5] Saml. til jydsk Historie og Topografi. I 280.

S. 74. [1] Helsingørsk Thingbog 5 November 1582. R. A. (Nyt historisk Tidsskrift I 230.) — [2] Nyt historisk Tidsskrift I 229. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 327 og 339. — Absalon Pedersøns Dagbog udg. af Nicolaysen. S. 203 (Norske Mag. I 387). — [4] Nyt historisk Tidsskrift I 230.

— [5] Saml. til jydsk Historie og Topografi I 280. — [6] Danske Samlinger 2den Række VI 341. — [7] Saml. til jydsk Historie og Topografi I 281.

S. 75. [1] Jydske Tegnelser 7 Februar 1593. R. A. — Saml. til jydsk Historie og Topografi I 252. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium I 178. — Rørdam: Københavns Universitets Historie IV 335. — [3] Københavns Diplomatarium I 178. — [4] Helsingørs Thingbog 27 Januar 1584. R. A. — Nyt historisk Tidsskrift I 232—34.

S. 76. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 284—85. — [2] Ar. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønike 4to. P. VI. pag. 106. (Aar 1492.) — Danske Magazin 3die Række II 191. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium I 459 og II 410.

S. 77. [1] Se f. Eks. Henrik Ranzaus Hus i Kiel. Braun: theatrum urbium IV. — [2] Samlinger til Fyens Historie og Topographie II 149. Som Eksempler fra andre Byer kan anføres den anselige Gaard paa Hjørnet af Lille Torv og Immervad i Aarhus, flere Gaarde i Ribe (Trap: Historisk topografisk Beskrivelse af Kongr. Danmark. 2den Udg. VI 438—39) o. a.

S. 78. [1] Spor af denne Slags Bindingsværk forekommer endnu i ældre Bøndergaarde i Danmark, og Bygningsmaaden, der særligt passer for Ler i Tavlene, kaldes for «den gamle». — L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtr. hundrede Aar siden. S. 23. — [2] O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I 98. — Om andre Teglværker se Hist. Tidsskr. 5 Række I 471.

S. 79. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I 257. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium I 304. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium II 282. — [4] Danske Magazin 3die Række VI 7. — [5] Danske Magazin 3die Række VI 5—18.

S. 80. [1] 1 Tønde dobbelt Øl, Tømmerfolkenes «Rejsetønde»: Danske Magazin 3die Række VI 12. — «Rejsetønde, som Tømmermænd pleje at faa, naar de faae sammenhugget noget Hus og rejst det»: Samme Bog S. 252. — [2] S. Grundtvig: Gamle danske Minder II 106. — Carl Linnæus: Skånska Resa. S. 300—202. — [3] O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I 305. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium II 352. — [5] Saml. til jydsk Hist. og Topogr. VI 200. — [6] W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating I, 139. — [7] Schou: Register over de Kongl. Forordninger I 106—7.

S. 81. [1] Tegnelser over alle Lande 23 Septbr. 1563. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 7 September og 24 November 1582. R. A. — [3] Sjælland ske Tegnelser 1 August og 31 Oktober 1595. R. A. — [4] Tegninger af ældre nordisk Architectur 3die Række. — [5] Se f. Eks. de forskellige Udtalelser om Anders Sørensen Vedels Gaard «Liliebjerg» i Ribe. C. F. Wegener: Hist. Efterretn. om A. S. Vedel. fol. S. 124 Anm. 21, S. 266—67 og 270 Anm. 24. — Saml. til Fyens Hist. og Topogr. II 149 Anm. 2. — [6] Øresunds Toldregnskaber for Aaret 1575. R. A. — [7] L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtrent 100 Aar siden. S. 23.

S. 82. [1] Edvardsen Friis: Skjelskjør. S. 357. — [2] Kall-Rasmussen: Hist. top. Efterretn. om Musse Herred. S. 17. — [3] Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1881. S. 132. — Norske Magasin II 47 (Suhm: Saml. til den Danske Historie II 1, 30). — Norske Samlinger 116—17 og 19—20. — Braun: theatrum urbium IV. Bergen. Se ogsaa L. Daae: Det gl. Christiania. (Christiania 1871.) S. 16. — De faa Undtagelser, der bekræfte Reglen, findes anførte af: N. Nicolaysen i Norsk hist. Tidsskr. III 1, 386—89.

S. 83. [1] Jeg skylder Hr. Dr. phil. Ingvald Undset Tak for Vejvisning i Sommeren 1879 blandt disse Fortidslevninger. — [2] N. Nicolaysen i Norsk historisk Tidsskrift III 1, 392. — [3] Norske Magasin II 72 og 85. — [4] Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 48 Anm. 1 og S. 107 og 152. — [5] Samme Skrift II 182.

S. 84. [1] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 13. — [2] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 150. — [3] Rudbeck: Sveriges Städer. I (Stockholm 1855.) S. 16. — I Mankell: Stockholm i fordna dagar. (Stockholm 1874.) S. 21. — [4] I Slutningen af Gustav I.s og Erik XIV.s Tid omtales Stenhuse i Stockholm endnu som noget usædvanligt: Handlingar ur v. Brinkmanska Archivet på Trolle-Ljungby, utg. af Gust. Andersson. I. (Ørebro 1859.) S. 4—5. — [5] Historiskt Bibliothek utg. af C. Silfverstolpe I 236.

S. 85. [1] I. Mankell: Stockholm i fordna dagar. S. 26. — Historiskt Bibliothek utg. af C. Silfverstolpe I 228, II 214, 216 Anm. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 81. — [3] W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings I (London 1845) 138. — Holinshed: Description of Britaine. (edit. 1587) p. 187. — Paul Hentzner: Itinerarium (Noribergæ 1612) p. 156. — [4] Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter (Kristiania 1881) S. 136. — Braun: theatrum urbium IV. Bergen. — Norske Magasin II 47. (Suhm: Saml. til den Danske Historie II 1, 26 og 30.) — Olaus Magnus: De gentium septentrionalium variis conditionibus lib. XII. cap. II. — Pet. Dan. Huetius: Commentarius de rebus ad eum pertinentibus. Amstelodami 1718. p. 99—101. — [5] Smstds.

S. 86. [1] P. A. Munch: Det norske Folks Historie III 606—9. — [2] N. Nicolaysen i Norsk hist. Tidsskr. III 1, 401—2. — Efter Norske Magasin I 226—27 og II 70—71 er det maaske ikke ganske klart, hvorledes der 1566—67 blev lagt Tørv. Der er ogsaa Tale om, at Jørgen lægger Tagsten paa. Jeg følger her N Nicolaysen, der antager, at «det gamle Taarn» blev tækket med Tørv, «det nye» med Tagsten. — [3] Ogsaa andensteds er Johan d. III.s Opfordringer til at indføre Tegltage meget spagfærdige. Se f. Eks. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II. 132—33. — [4] I. Mankell: Stockholm i fordna dagar. S. 26. — [5] Huetius ovenn. Skrift p. 101: Potentiorum ædes, inprimis regium palatium, æreis laminis sunt contecta. — Olaus Magnus: De gent. septentrion. lib. XII cap. II. — [6] Saml. til jydsk Historie og Topografi II 132 og 138.

S. 87. [1] Topografisk Saml. Viborg. no. 4. R. A. — [2] Topografisk Saml. Viborg. no. 29. Brev af 19 Mai 1569. R. A. — [3] Den 25 August 1579. Topografisk Samling Viborg no. 39. R. A. — [4] Den 4 Mai 1579. Topografisk Saml. Viborg. G. A. — [5] T. A. Beckers Saml. (Byer.) N. K. S. 4to. no. 868. *l.* — [6] Hübertz: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. I 139. — [7] Tegnelser over alle Lande 21 Novbr. 1561. R. A. — [8] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys Historie II 2, 126. — [9] Topogr. Saml. Odense. no. 12. R. A. — [10] Helsingørs Thingbog 21 Marts 1580. R. A. — [11] Helsingørs Thingbog 19 Juni 1581. R. A. — [12] P. Resens Efterretninger om Kjøbenhavns Raadhuse. Meddelt af O. Nielsen S. 9. — [13] J. Kinch: Ribe Bys Historie II 175 og 597.

S. 88. [1] Venø: Danske Samlinger 2den Række IV 18. — Resen: Topografisk Saml. Resen no. 2. R. A. — J. Kinch: Ribe Bys Historie II 175. — [2] Strengnäs: Brunius: Kunstanteckningar under en resa år 1849.

S. 334. — Westerås: Rudbeck: Sveriges Städer I 168. — Linköping: Samme Skrift II 10. — [3] A. Kall-Rasmussen: Hist. top. Efterr. om Musse Herred. Kjøbenhavn 1866.) S. 18. — [4] P. N. Frost: Beskrivelse over Købstaden Ringkøbing. (Borris ved Ringkøbing 1817.) S. 48 — [5] L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Købstæder for omtr. 100 Aar siden. S. 22. — [6] Kall-Rasmussen: Musse Herred. S. 18. — [7] Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus I 133—34. — [8] Rudbeck: Sveriges Städer I 120. — [9] Danske Magazin 4de Række I 137. — [10] Samme Bog S. 192. — [11] Samme Bog S. 249. — [12] Rudbeck: Sveriges Städer II 6. — [13] Danske Magazin 4de Række IV 166. — [14] Kall-Rasmussen: Musse Herred. S. 355. — [15] I Mankell: Stockholm i fordna dagar. S. 21 og 23. — [16] Rudbeck: Sveriges Städer I 148. — [17] Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus I 159.

S. 89. [1] Nye kirkehistoriske Samlinger V 351. — [2] Norske Rigsregistranter I 335—41. — [3] Suhm: Saml. til Dansk Hist. II 3, 3. — Topogr. Saml. Viborg. no. 28a, 103. 172 og 173. R. A. — [4] Rudbeck: Sveriges Städer I 187. — [5] Samme Skrift S. 199. — [6] Samme Skrift S. 166. — [7] Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 8 — [8] Rudbeck: Sveriges Städer I 166. — [9] Samme Skrift S. 136. — [10] Samme Bog S. 120. — Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 253. — [11] Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 30—33. Jeg antager, at Byen har haft to store Ildebrande: 1570 og 1575. For den første taler den af V. S. Side 8 anførte Indskrift, for den sidste de S. 31 og 33 anførte Vidnesbyrd. — [12] Terpager: Ripæ Cimbricæ descriptio p. 730—33. — [13] Norske Rigsregistranter II 460. — Norske Magasin II 47. — [14] Norske Rigsregistranter II 523. — Norske Magasin II 47. — [15] Danske Magazin VI 279. — [16] Norske Rigsregistranter II 693. — [17] Norske Rigsregistranter III 111—12. — [18] Jydske Registre 28 Februar 1591. R. A — [19] Jydske Registre 11 Juli 1595. R. A. [20] Smaalandske Tegnelser 2 Juni 1596. R. A. — Kall-Rasmussen: Musse Herred. S. 355. — [21] Norske Rigsregistranter III 557. — Norske Samlinger II 495. — [22] Trap: Kongeriget Danmark 2. Udg. III 127. — [23] Nyt historisk Tidsskrift I 229. — Det eneste Sted, hvor jeg har set Sprøjter omtalte i det 16de Aarh. er i Friis: Saml. t. dansk Bygningshist. S. 323—24, hvor det meddeles, at Frederik den Anden Aar 1584 har bestilt i Tyskland 100 Messing-Brandsprøjter til Brug paa de kongelige Slotte. Dette har næppe været andet end Haandsprøjter. — [24] Nyt historisk Tidsskrift I 229. — [25] Smstds. — [26] Kjøbenhavns Diplomatarium II 281. — [27] Saml. t. jydsk Hist. og Topog. II 130. — [28] Smstds.

S. 90. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 281. — [2] Saml. til jydsk Hist. og Topog. II 130. — [3] Norske Magasin I 564.

S. 91. [1] Danske Magazin 3die Række VI 302—3. — Tegnelser over alle Lande 9 August 1563. R. A. — Sjællandske Tegnelser 15 Juli 1584. R. A. — Helsingørs Thingbog 4 August 1584. R. A. — Smlgn. Johan d. III.s Udtryk: Upsala Slott åhr igenom en hoop Dieffuuls ledemot och mordbränneres tilschynden wordet afbränt. Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 255. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium II 281—82. — [3] Danske Magazin 3die Række VI 314. — [4] Norske Rigsregistranter I 336—41. — [5] Yngvar Nielsen: Bergen S. 316.

S. 92. [1] Samme Skrift S. 317—18. — Norske Magasin II 48. — [2] Norske Rigsregistr. II 693. — [3] Norske Rigsregistr. III 557. — [4] Kraft: Top.-statist. Beskr. over Kgr. Norge V. 323. — [5] C. Nyrop i Hist. Tidsskr. 5 Række I

445—48. — [6] Scriptores rerum Danicarum I 195. — [7] Kjøbenhavns Diplomatarium IV 389.

S. 93. [1] Vedel Simonsen: Bidrag t. Odense Byes Hist. II 1, 108 og 119. — I Helsingborgs Kärna findes intet Spor af Vindueskarme, derimod gemmes en gammel Luge, der synes at skrive sig fra Bygningens ældste Tid. Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. S. 37. — [2] Friis: Saml. t. dansk Bygningshistorie. S. 191. — [3] Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. IV 335. — [4] Kolderup Rosenvinge: Udv. af Gl. Danske Domme IV 294 og 296. — Saml. t. jydsk Hist. og Topog. I 278. — Carl Bryske, der om Aftenen den 6te April 1589 befandt sig i en særlig glad Stemning, rimeligvis ovenpaa en Bryllupsfest, slog med sine Ledsagere ikke mindre end 54 Ruder ind hos Hans Mule i Odense, huggede derhos i Vindueskarmene med Spyd og Sværd og slog tilsidst Sten ind i Huset, hvorved Hans Mule, der laa i Sengen, blev saaret. Fynske Tegnelser 21 April 1589. R. A. — [5] Danske Samlinger 2den Række VI 360. — I Aares 1582 blev der ialt ituslaget 400 Ruder paa Malmøhus. Malmøhus Lensregnskab. R. A. — [6] Historisk Tidsskrift 5te Række I 448. — [7] W. Bernan: the history and art of warming and ventilating I 141. — [8] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Hist. II 1, 89. 102. 144. Hver Rude betaltes med 1 ß. Regnes Skillingen = 18—19 Øre, bliver dette = 3 Kroner i Nutids Penge (ved en uheldig Trykfejl er der i Teksten kommet til at staa 2 Kr.) — [9] Norsk hist. Tidsskr. II 3, 119—20. — [10] Øresunds Toldregnsk. f. 1577. R. A.

S. 94. [1] Holinshed: Description of Britaine (1587). p. 187. (Bernan ovenn. Skrift I 143.) — [2] Hist. Tidsskr. 5te Række I 490. — Glasset til Ruderne paa Nykøbing Slot lavedes i Danmark. Fynske Tegnelser 24 Oktober 1589. R. A. — [3] Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 277—78. — De af Erik d. XIV indkaldte to venetianske Glasmagere Andreas og Rochus synes kun at have tilvirket Drikkeglas. Se Räntekammar Böckerne for 1561, 1562, 1563 og 1564. S. K. A. — [4] Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 217. — «Fransk Glas» omtales stadigt i Øresundstold-Regnskaberne som det fineste Glas. Det beregnedes i «Kurve». Af 4 Kurve skulde Aar 1571 betales en halv gammel Daler i Lastpenge. Vinduesglas i Stockholm beregnedes i Toldregnskaberne smstds. 1556—60 i «Kister» (Forssell: Sveriges inre historia II 21), maaske et Udtryk for, at man dér dengang endnu kun fik sit Glas fra Tyskland. — [5] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 234. — [6] Saml. t. jydsk Hist. og Topog. I 227.

S. 95. [1] Bergens Raadhus Protokol d. 15 Juli 1592. N. R. A. — [2] En hel Del Eksempler paa Omtale af slige Ruder findes samlede af C. Nyrop: Hist. Tidsskr. 5te Række I 442 Anm. 7. Her skal endnu tilføjes: Danske Magazin 3die Række VI 249. — Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Domme III 220—22. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 747. — «For en ny Glastavle med Maling i Lysthuset = 12 ß». Räntekammar böcker 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A. — [3] Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 88. — Det første Sted, hvor jeg har set den Skik at bruge Glasruder som Gave omtalt, er i en Luksusforordning af 1478 for Lübeck. Zeitschr. d. Vereins für Lüb. Gesch II 527—28. — [4] Hr. A. Lorange, Assistent ved Bergens Museum, har velvilligt gjort mig opmærksom paa denne Samling.

S. 96. [1] Valdemar Atterdags Haandfæstning 1326. Aarsberetn. f. d. Kongl. Geheimearchiv II 13. — [2] Norske Magasin I 272. — [3] Sjællandske

Tegnelser 28 Februar 1594. R. A. — [4] Schou: Register over de Kongl. Forordn. I 107.

S. 97. [1] Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1. 112. — [2] Om Gadenavne se f. Eks. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse S. 506—87. — Fyhn: Efterretn. om Kolding. S. 8—12. — Kbhvns. Diplom. o. fl.

S. 98. [1] L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtrent hundrede Aar siden. S. 27—28. — [2] Samme Skrift S. 25. — [3] Vedel Simonsen: Bidr. til Rugaards Hist. II 8.

S. 99. [1] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Historie III 106 — [2] Saml. t. jydsk Hist. og Topog. I 184. — [3] Saml. t. jydsk Hist. og Topog. I 182—86. — Fyhn: Efterr. om Kolding S. 8. — Tegninger af ældre nordisk Architectur 3die Række — o. fl. — [4] V. Simonsen: Bidrag til Odense Historie III 110.

S. 100. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 92. — [2] Ifølge Hübertz Aktstykker til Aarhus' Historie I 125 synes Dørhamre i det mindste endnu i Aaret 1533 at have været en Sjældenhed. — [3] Halvdøre m. m.: Terpager: Ripæ Cimbricæ descriptio. p. 550. — Helsingørs Thingbog 22 Juli 1577, 14 April 1589, o fl. St. R. A. — Rørdam: Københavns Universitets Historie IV 414. Fra Gaden raabes: «Dorthe! laaner mig Nøglen til eders Gadedør!»

S. 101. [1] Terpager: Ripæ Cimbricæ descriptio. p. 550. — [2] Se f. Eks. Saml. t. jydsk Hist. og Topog. I 259. — [3] Terpager: Ripæ Cimbricæ descriptio. p. 550.

S. 103. [1] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie II 1, 116, smlg. f. S. 106. — [2] Kbhvns. Diplomat II 495—96. — Diplom. Flensborg. II 845—46. — Saml. t. jydsk Hist. og Topog. II 131. — Befaling om Eftersyn forekommer meget hyppigt i Helsingørs Thingbøger. R. A. — Historisk Tidsskrift I 454. — Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. S. 54—58 — [3] Som Eksempel blandt mange kan anføres: Joh. Taube fik Aar 1577 Tilladelse til paa Søborg eller Gurre at bryde saa mange Sten, som han til Skorstene i sit Hus (i Helsingør) maatte behøve. Sjællandske Tegnelser 1 November 1577. R. A. — [4] Mejborg: Borgerlige Huse S. 33.

S. 104. [1] J. Kinch: Ribe Bys Historie II 597.

S. 105. [1] Fortegnelser over Køkkentøj forekommer i en Mængde af Datidens Inventarier. Sjældnest har jeg truffet »Trefødder» omtalte. Dog laante f. Eks Frederik den Anden Aar 1560 tolv saadanne af Borgerne i Svendborg, Kerteminde og Assens. (Tegnelser over alle Lande d. 3 Juli 1560. R. A.) — [2] Joh. Mathesii Erklärung und Auslegung Syrachs. Leipzig 1586. P. II fol. 4: Mange oprette en lille Handel med Æbler, Pærer. Pebernødder og «Schwefel-Höltzlein». — [3] Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1881. S. 137—38. — [4] Danske Magazin 3die Række VI 51. — [5] Tegnelser over alle Lande 18 Januar og 18 Oktober 1563. R. A. — [6] Tegnelser over alle Lande 1 Februar 1566. R. A — Om Kulsvidning i Jylland se f. Eks.: Tegnelser over alle Lande 28 Marts 1560. R. A. — — [7] Sjællandske Tegnelser den 1 Juli 1596. R. A. — [8] Danske Magazin 4de Række I 134. — [9] W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1845) 137. — [10] Pustere omtales stundom. Se f. Eks.: Danske Samlinger 2den Række VI 183. — Danske Magazin II 81.

S. 106. [1] Nye danske Magazin I 308. — [2] Se f. Eks.: (Helsingør) Sjæll. Tegnelser 29 Juni 1594. — (Vordingborg) Sjæll. Tegnelser 9 November 1594 R. A. — [3] I Helsingborgs Lensregnskab 1574—75. R. A. angives Prisen for Egetræ til Indholt i Lensmandens Skib til 1 ℔ (hvoraf 3 paa Daleren) Læsset; Priserne paa Brændsel er lidt billigere. — [4] Dette Skrift I 22—23. — [5] Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. II 660—61. — Danske Magazin 4de Række I 31—32. — Jydske Registre, to Breve af 13 Januar 1591. R. A. — [6] Danske Kongers Historie 73 ddd. 8 September 1588. R. A. — [7] Danske Kongers Historie 73. ddddd. 4 Junj 1590. R. A. — [8] Om Brug af Tørv til Brændsel se f. Eks.: Historisk Tidsskrift I 307. — Tegnelser over alle Lande 2 Marts 1560. G. A. — Registre over alle Lande 6 August 1561. R. A. — Lensmanden skal sælge Tørv til Helsingørs Borgere. Sjæll. Tegnelser 29 Juni 1594. R. A. — Ingen god Tørv eller Lyng til Lydumgaard. Cancelliets Aflevering. Besigtelser. no. 189. A. 44. R. A. — N. K. S. 4to. no. 649. p. 92. — Det eneste Sted, kvor jeg har truffet Stenkul omtalt paa en saadan Maade, at der muligt kunde være sigtet til Husholdningsbrug, er Sjæll. Tegn. 27 Marts 1595. R. A., hvor det befales Lensmanden paa Frederiksborg fremtidigt at bruge Trækul fra Skovene istedetfor Stenkul, der kun med Møje lod sig bringe fra Helsingør. — [10] W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1845) 137.

S. 107. [1] At «laane Ild» omtales oftere i de helsingørske Thingbøger. R. A. Ellers se f. Eks.: Danske Magazin 3die Række I 63. — [2] Nye danske Magazin II 270. — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 32—33.

S. 108. [1] Se f. Eks. Danske Magazin II 50 og 4de Række II 10.

S. 109. [1] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 179—84.

S. 110. [1] «Grave noget ned i Jorden ved Sengehovedet». Saml. t. jydsk Hist. og Topog. III 198. — Danske Magazin 3die Række VI 7. — Københavns Diplomatarium II 282. Lignende Forholdsregler i England af lignende Grunde, Holinshed: Description of Britaine (edit. 1587) p. 187.

S. 111. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 37.

S. 112. [1] J. Kinch: Ribe Bys Historie II 647—49.

S. 113. [1] At Navnet «Skorsten» som Benævnelse for «Spisel» eller det senere «Kamin» var trængt ind i Sverige kan ses af Steder som: Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 190—91, 202—3, 205—6. II 212 Anm. 1 Slutn., 216 Anm. og 227. — (Navnet Pesel i Sønderjylland om Stadsestuen er med Flid vildledende; denne er jo netop ikke forsynet med Ildsted). — [2] Danske Samlinger II 141, 144, 149 og 2den Række VI 183. — [3] Danske Magazin II 81 og 4de Række II 9. — Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Mus) 7 August 1560. R. A. — F. R. Friis: Saml. til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 351—57. — [3] Schlegel: Samlung z. Dänischen Geschichte II 3, 82. — [4] Danske Samlinger 2den Række VI 183. — [5] Historisk Tidsskrift III 309.

S. 114. [1] H. Ranzau: de conservanda valetudine. Lipsiæ 1573. p. 93—94. — [2] Samme Skrift S. 23—24. — Varwich: Von der Pestilentz. Kopenhagen 1577. p. Hiiij. — [3] Almennyttige Samlinger XV 405. — Hanck: Kong Frederik den Anden og Oluf Bagger. Odense 1837. S. 5. — V. Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. III 104. — [4] Ifølge velvillig Meddelelse af Hr. Kammerherre Worsaae.

S. 116. [1] Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 108. «1 ℞ gaff ieg two Karlle. fore thee upsatte myn Frues Kakkelloven igen; 11 ß fore Ler, (som) kom till Kakellovnen». Smlgn. samme Skrift S. 104 og 106. — [2] Huitfeldt-Kaas: Norske Regnsk. og Jordebøger I 142. 146—47. 291—94. — N. Nicolaysen i Norsk hist. Tidsskr. II 3,119. III 1,388 og 397. — [3] J. Kinch: Ribe Bys Historie II 598. — [4] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III S. 36.

S. 117. [1] Norske Samlinger I 20. — [2] Paa begge disse Maader brugtes «Pottekakkelovnene» endnu i Begyndelsen af det 19de Aarh. i Jylland. Efter Hr. C. A. Thyregods Beskrivelse og Tegning velvilligt meddelt mig af Hr. Cand. C. Nyrop. Smlgn. Hist. Tidsskr. 5te Række I 475. — [3] Til en Kakkelovn paa Malmøhus 1579 gik 69 Kakkelpotter (50 smaa, 19 store) Malmøhus Lensregnskab. R. A. — Til en anden samme Steds 1582: 74 Kakkelpotter. Malmøhus Lensregnskab. R. A. — Til en Kakkelovn i Roeskilde 1567: 91 Kakkelpotter. Hist. Tidsskr. 5te Række I 474. — Til en dito paa Helsingborg 1574: 93 Kakkelpotter. Helsingb. Lensregnskab. G. A. — Til en dito paa Københavns Slot 1600: 73 Kakler. Anton Petersens Collectanea. N. K. S. — [4] I Datidens Penge, efter 1572: 2 Alb. — 1 ß, — 4 Alb. — 2 ß, — 3 ß for Stykket.

S. 118. [1] Ifølge Hr. C. A. Thyregods ovenomtalte Meddelelser. — [2] Forskellige Lensregnskaber. R. A. — [3] Räntekammar böcker 1562. Joen Personns Vtgifft 1562 S. K. A. — [4] Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A. [5] Malmøhus Lensregnskab 1582: 1/2 𝔐 Isenfarve til at stryge paa Kakkelovnen = 1 1/2 ß. R. A. — Friis: Saml. t. Dansk Bygnings- og Kunsthistorie S. 35.

S. 119. [1] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 50—51.

S. 120. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 33 fg. — H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 50. — Om Manglerne ved Kakkelovne se Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 135—36, og C. A. Thyregods ovenomtalte Meddelelser. Som Bevis for, i hvilken Grad «Kakkel»ovnene er forsvundne, kan tjene, at det først i Foraaret 1880 lykkedes at finde i Jylland endnu et Eksemplar i Behold. Nu (1903) haves bl. a. en i «Dansk Folkemuseum». — [2] Malmøhus Lensregnskaber 1541—1582. G. A. — [3] Jeg gaar ud fra som noget i Sagens Natur givet, at man først fandt paa Pansringen (Jernkakkelovne) — om denne i sin Oprindelse se E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III S. 36 no. 97 — og bagefter paa at anbringe Dør til Stuen og Rør til Skoastenen (»Vind-Jernovne»). Sjællandske Tegnelser 15 Februar og 2 April 1586. R. A. — «For en Røgpibe til Jernkakkelovnen: 1/2 ℞». Malmøhus Lensregnskab 1582. R. A. — Ved Aarhundredets Slutning var de oprindeligt forskellige Arter vistnok smeltede sammen i én: «Jernkakkelovnene» paa Kronborg havde baade Dør og Spjeld. Friis: Saml. til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie S. 339—40. S. 357 gøres her udtrykkeligt opmærksom paa, at en enkelt Jernkakkelovn mangler Dør, hvad enten dette nu skal betegne en gammeldags Konstruktion eller en blot tilfældig Mangel. — Medens alle disse «Jernkakkelovne» havde Kakkelpotter — jeg har ikke truffet nogen omtalt i det 16de Aarhundrede, der var uden saadanne — maa det anses for en mærkelig Undtagelse, naar der paa det oldnordiske Museum i København findes en Jern-Bilæggerovn uden Kakler fra det 16de Aarh. Skønt den Omstændighed, at den bærer to Aarstal paa samme Plade: 1543 og

1558 kunde gøre den mistænkelig, synes dog Ornament-Figurernes Dragter at tale for, at den virkelig skriver sig fra den angivne Tid. I saa Fald maa den vistnok forklares som et nordtysk Arbejde, der, selv om det kort efter Støbningen skulde være ført til Danmark, dog ikke har vundet Anklang her, idet Jern-Bilæggerovne uden Kakler først blev almindelige her i Landet i det 17de Aarh. — [4]Tegnelser over alle Lande 16 Februar 1559. R. A. — Aarsberetn. fra Geheimearch. I 93—94. — Friis: Saml. t. Dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 210. — [5]Aarsberetn. f. d. kgl. Geheimearch. I 93—94. — [6]Norske Samlinger I 17. — [7]Norske Magasin I 226 Anm. II 70. — [8]Friis: Snml. til Dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 210.

S. 121. [1]100 Daler. Aktstykker til Bornholms Hist. S. 466. — [2]Malmøhus Lensregnskab 1582. R. A. — [3]Friis: Saml. t. Dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 351—57. — Øresunds Toldregnskab 1588. R. A. — [4]«Den 14 December 1562 betalt Hans Krukkemager paa Norrmalm for en Kakkelovn, han havde gjort udi Kgl. Majs. Badstue 35 ₰». Räntekammar böcker 1562. Joenn Personns Vtgifft. S. K. A. — Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 218. II 216 Anm.

S. 122. [1]Moth: Kakkelovn kaldes og i gemen Tale en Jernovn. G. K. S. — Grunden, hvorfor Navnet «Jernovn» ikke trængte igennem, var maaske den, at man oprindelig dermed havde forbundet Begrebet om noget Simpelt og Uprydet, den blotte Jernkasse indeni Jernkakkelovnen. At forsyne en saadan med nye Kakler kaldtes Aar 1603 ret betegnende: at opsætte en Kakkelovn paa en Jernovn. Repholtz: Beskrivelse over Baroniet Stampenborg. Kbhvn. 1820. S. 163. — [2]«Potovne» 1679 i Universitets-Professorernes Residenser. Engelstoft: Universitets- og Skole-Annaler 1811. II 38. — «Grydekakkelovne» C. A. Thyregods ovenn. Medd — [3]E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 36—39. — [4]Henrik Ranzau fraraader sine Børn Brugen af slige Fodvarmere (hypocaustæ). Henrik Ranzau: de conservanda valetudine. Lipsiæ 1573. S. 25. — Paa Salsta i Upland fandtes Aar 1563 ikke mindre end syv Kobber Kulgryder. Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. Häftet 5. Salsta. Bilag.

S. 123. [1]W Bernan: the history and art of warming and ventilating I 135. — Om kostbare franske Slotskaminer se: Paul Hentzner: Itinerarium. (Norinbergæ 1612.) p. 104. — [2]Afbildet i Tegninger af Ældre nordisk Architektur. 2den Række. — [3]Øresunds Toldregnskab 1585. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 358. — Ogsaa i den lille Sal paa Kronborg var en Alabast-Kamin, hvorpaa var anbragt forgyldte Billeder. Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte. (Frkft. 1812) II 178. — [4]Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 9. — [5]Silverstolpe: Historiskt Bibliothek I 190—91, 202—3, 205—6. — [6]Samme Skrift II 216 Anm. — [7]Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. (Viborg 1787.) S. 118. — [8]Uddrag af Bilag no. 62—87 til Amtsregnskaberne (Frederiksborg) i A. Petersens Collectanea. no. 868 kb. N. K. S. — [9]C. G. Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. (Lund 1851.) S. 741—42. — [10]Forfatterens egne Iagttagelser. — Efter Tegningerne i Dahlbergs: Svecia antiqua et hodierna at dømme har Kaminerne været anbragte i Ydervæg paa Ørbyhus, Mørby og Svartsjø Slot i Upland, paa Bråborg og Kungs-Norrby i Østergötland o. fl. St. — Endnu Aar 1644 byggedes Marsvinsholm i Skaane saaledes. (Linnæus: Skånske

resa. S. 253.) I Danmark synes man mest at have anbragt dem blot i Gavlvæg.

S. 124. [1] W. Bernan: the history and art of warming and ventilating I 132—34. — [2] Pet. Dan. Huetii commentarius de rebus ad eum pertinentibus. (Amstelodami 1718.) pag. 101—3. — [3] Samme Sted. — [4] Jacob Falke: Die Kunst im Hause. Wien 1871. S. 124—27.

S. 125. [1] Weiss: Kostümkunde II (Stuttgart 1872) 895. — [2] Bergens Raadhusprotokol 16 Mai 1593. N. R. A. — Panelede Senge: Friis: Saml t Dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 351—57. — Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 112. — Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. Axel Rosenkrands's Efterladenskaber 7 Februar 1564. R. A. — Danske Samlinger VI 371 og 2den Række VI 186. — Danske Magazin 3die Række II 219—20. [3] C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling. Kbhvn. 1879. S. 62. — [4] P. Winstrup: Ligprædiken over H. Ulfstand. Kbhvn. 1595. Blad Cij.

S. 126. [1] Da Fremstillingen her og oftere maa støtte sig til en Mængde forskellige Inventarer, som Pladsen ikke tillader enkeltvis at opregne, skal jeg kun anføre nogle af de vigtigste: Peder Oxes (Danske Samlinger 2den Række VI 168). Albrit Oxes (Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. Oxe. 6 Marts 1577. R. A.). Axel Rosenkrands's (Sammesteds. Rosenkrands 7 Februar 1564). — Enkedronning Dorotheas (Glücksborgske Arkiv Pakke 1. b. R. A. — Knud Ruds (V. Simonsen: De danske Ruder I 100—102). — Pontus de la Gardies af 1586. S. R. A. — Ture Bjelkes paa Salsta 1563. — Inventarium paa Ekholm 1585 — et dito paa Sjø. (Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar II. V og IX o. s. v. — [2] Hans Herold i København. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397. — [3] Tegnelser over alle Lande 14 August 1559. R. A. — [4] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Rosenkrands) Inventarium af Mandag næst efter Kyndelmisse 1564. R. A. — [5] Vtgifft på Konung Mattz Sidentyg 1559. Blandt: Råkenskaper rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A.

S. 127. [1] Glücksborgske Arkiv Pakke I b. R. A. — 1 Td. Byg 1572 = 1 Daler (4 Kroner). 1880 = 11½ Kr. — [2] Partzeler, som Phalzgreffuinnen haffuer bekommitt til sitt Bröllup 62. S. R. A. — Regnskab over Frøknernes Udstyr 1590. R. A. — [3] Efter at Spærlagener er omtalte, anføres iblandt Pontus de la Gardies Efterladenskaber 1586 bl. a.: «Eett öfrlåth till een Seng, af Gult Attlask besatt medh Fiolbrunt Sammeth och huitt Attlask, så och een himmell där till af samme slag. Ock neden om kring Sengen af samme slag wäll een alen bredt». Acta historica. S. R. A.

S. 128. [1] Holinshed: Description of England. (edit. 1587.) p. 188. col. 2. — [2] (Vild Timian) omtales i Henrik Smiths Urtegaard blandt de ypperste lægende Planter. — [3] C. Hansteen: Reise-Erindringer Christiania 1859. S. 21.

S. 129. [1] Om Læderlagenernes Størrelse se f. Eks. Beholdningen paa Nykøping Slot i Sverige Aar 1556: 1 nyt Læderlagen 6 Alen langt, 4 Alen bredt. — 1 nyt Læderlagen 5 Alen langt, 3¾ Alen bredt. Råkningar för Nyköpings Slott 1556—77. S. K. A. — Læderlagerner til at knappe: Nye Låderlaakan forbremade medtt wttskorit Röllesk och medt 4 gulskindzknappar huart thera. Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 14. — [2] Samme Skrift XXXVII, 53—54. — [3] Eilert Sundt: Bygdeskikke. Folkevennen 1858. S. 209.

S. 130. [1] Viollet le Duc: Diction. raison. d. mobil. «lit.» — Weiss: Kostümkunde II (Stuttg. 1872) 895—98. — [2] Danske Magazin 4de Række II 12. — [3] Vedel Simonsen: Familie-Efterretn. om de danske Ruders Adelsslægt I 101. — [4] V. Simonsen: Saml. t. Hagenskov Slots Hist. S. 46. — Danske Samlinger 2den Række VI 180. — «Svendedyner» omtales vel allerede Aar 1500 (Danske Mag IV 320) men har dengang næppe været almindelige. — Underdyner til «Arbejdsfolk»: Suhm: Nye Saml. t. Dansk Historie III 308. — Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe.) R. A. — [5] Vadmels- og «Boldavits» Dyner se de ovenanførte Steder. — [6] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [7] Tegnelser over alle Lande 14 August 1559. R. A. — Danske Samlinger. Klædedragt no. 377. R. A. — [8] Sengene, der laantes til Christian den Fjerdes Kroning. Sjællandske Tegnelser den 10 Juli 1596. R. A.

S. 131. [1] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun II 144. — [2] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 94. — Til Kronborg bestiltes Aar 1556 ikke mindre end 1820 Alen Dynevaar og 38 Skippund Fjer. Sjællandske Tegnelser 15 Februar 1586. — [3] Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 5—7. — [4] Det første Eksempel, jeg har truffet, paa denne Skik i Danmark, er fra 1524 (Københavns Diplomatarium IV 397), men Tegnelser over alle Lande 14 Aug. 1559 og Danske Samlinger Klædedragt no. 377 viser noksom, at Skikken Aar 1559 endnu ikke var almindelig. — [5] Danske Magazin IV 319—20 (urigtigt gengivet for Lagenernes Vedkommende i Ljunggreen· Skånska Herregårdar VI Bollerup.)

S. 132. [1] Danske Magazin II 51 og 4de Række II 11—12. — Suhm: Nye Samlinger til Dansk Historie III 307. — V. Simonsen: Familie-Efterr. om de danske Ruder I 101. — [2] F. Eks. hos Peder Oxe. Danske Samlinger 2den Række VI 179. — [3] Om hjemmevævede Lærreder se f. Eks. Følgende: Fru Anne Tinhus, Frants Brokkenhuses Hustru, fik den 27de Marts 1564 Kvittering for at have leveret paa Københavns Slot 680 Alen Hørgarns Lærred og 320 Alen Blaargarns Lærred, tilsammen 1000 Alen, som hun til Kongens Behov har ladet spinde og væve. (Dokum. til Klevenfelds Stamtavler. Brokkenhus.) — Om Jomfruerne i Maribo Kloster se: A. Kall Rasmussen: Hist. top. Efterretn. om Musseherred. Kbhvn. 1866. S. 165. — [4] Hofmann: Fundationer VII 579. — [5] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 16. — Handlingar rörande Shandinaviens Historia XXXVII, 15—18. — Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. II Sjö og V Salsta. Bilagene. — [6] Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 14. 52—56. — [7] Räkningar för Nykøpings Slott 1556—77. S. K. A. Af de fire i Aaret 1556 betegnes de to som nye; af de tolv 1566 betegnes de tre som gode, de fire som halvslidte. — [8] Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXVII, 2.

S. 133. [1] «Item een Brisiliansk Sång af Bomullgarn» . . . . «Lederlakan Tw.» Inventarium af 13 Januar 1586 öfver Hr. Ponti de la Gardie ågedeler på Räffle Slot. Acta historica. S. R. A. — [2] Om Sengetæpper se alle de ovenanførte Inventarier. De nøjagtigst beskrevne er uden Tvivl de flamske, der opregnes i Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 9—11. — [3] Vespenøs Regnskab Juni 1586—Mai 1587. R. A. — [4] 1598. England: Tegumenta lectorum sunt tapetia etiam apud rusticos. Paul Hentzner: Itinerarium (Norinbergæ 1612) p. 156. — [5] Handl. rör. Skandin. Hist. XXXVII, 10.

S. 134. [1] Suhm: Nye Saml. til Dansk Historie III 311. — Danske Magazin II 81. — [2] Tegnelser over alle Lande 16 Februar 1559. R. A. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 179—80. — [4] Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. (Gøye) d. 2 August 1566. R. A. — [5] Alle Skrivelserne til Købstæderne om at laane Senge findes Sjællandske Tegnelser 10 Juli 1596. R. A. Om Tæpperne siges udtrykkeligt, at de er til at brede over Sengene ɔ: over Dynen, som Skik var. — Om Skikken at ligge med Dyne se: Schlegel: Saml. z. Dänisch. Gesch. II 1. 94. — [6] Handl. rör. Skandin. Historia XXXVII, 5—13. — [7] Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Juni 1581. Kongl. Hofvet. S. R. A. — Tæpper og Skindfelder i Mængde men ingen Overdyner, se Inventarielisterne i Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar II Sjø, V Salsta og IX Ekholmen. Bilagene. — [8] E. Eggleston: Verdens Ende. Aalborg 1879. S. 25.

S. 135. [1] Sjællandske Tegnelser 8 Juli 1596. R. A. — [2] Schlegel: Samlung z. Dän. Gesch. II 4, 168—69. — [3] Weiss: Kostümkunde II 895—98. — Seng med Skammel paa hver Side: Friis: Saml. t. dansk Bygn. og Kunsthist. S. 354. — Senge med Trappetrin benyttes endnu af Bønderne i Norge. I Telemarken har jeg i Sommeren 1879 truffet dem saavel paa Haugen i Morgedal som i Mogene og Nylænd. — [4] Paulus Hentzner: Itinerarium (Norinbergæ 1612) p. 150. Beskrivelsen af Slottet Windsor.

S. 136. [1] Se f. Eks. Sengene fra det 16de og Begyndelsen af det 17de Aarhundrede paa Oldnordisk Museum i København, Nationalmusæet i Stockholm, Hr. Købmand Simonsens Samling i Kristiania, de paa den kunstindustrielle Udstilling i København i 1879 samlede o. fl. — [2] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 94. — [3] Eksempler paa hele Familier i samme Seng findes oftere i de helsingørske Thingbøger. — I «Børnehuset» laa i det følgende Aarhundrede fem i samme Seng. Suhm: Nye Samlinger III 214. — [4] Kinchs Meddelelser i Saml. t. jysk Hist. og Topogr. I 130—31. — Hübertz: Aktstykker vedkommende Aarhus. II 194. Antallet af Kvinder i Aarhus Stift, der straffedes for at have ligget Børn ihjel. haves opgivet for de tre Aar 1648, 1649 og 1651 og var 27, 51 og 37. Efter Bødernes samlede Sum at dømme synes Antallet i de følgende Aar at have været omtrent lignende. — [5] Danske Samlinger 2den Række VI 339. — I Aaret 1594 forekom en vanskelig Sag i Bohuslehn, idet en Mand havde trolovet sig med en Pige, til hvem hans Broder paastodes tidligere at have staaet i Forhold. Denne kunde imidlertid ikke give videre Forklaring, end at det maaske var den samme, «thi der havde ligget to eller tre Søstre i samme Seng som han om Natten, og han havde haft sin Handel med en af dem, men han vidste ikke hvilken». Liber visitationis Joh. Nicolai. Thott. Saml. no. 1583. 4to. Store kgl. Biblioth. København. — Mand og to Kvinder i samme Seng: Strängnäs Stads Tänkebog 1590, utg. af Isak Fehr. Strängnäs 1903. S. 17. — Mænd og Kvinder i samme Soveværelse. Rørdam: Anders Arrebos Levnet og Skrifter I 98. — [6] Olaus Theophilus: paræneses de vitæ ac studiorum honesta formationæ. Hafniæ 1573. fol. o.

S. 137. [1] «Først skal man begynde med at ligge paa den højre Side, have Lægerne sagt, den anden Søvn skal være paa den venstre Side, og i denne skal Søvnen til Ende bringes». Henrik Ranzau: de conservanda valetudine. p. 52. — [2] Peder Palladius: Visitatsbog udg. af Grundtvig. S. 89. — [3] Nørager Sognevidne af 28 Maj 1579 indoptaget i Dom af 10 Novbr.

1586. R. A. — Et Udtryk som: «da opstod hendes Madmoder i Særken og lukkede Hans Bartskær ind», maa vistnok forstaas saaledes, at hun først iførte sig dette Klædningsstykke. Norske Magasin I 236. — Bevissteder for, at det i Middelalderen var almindelig Skik i Europa at sove nøgen, findes samlede i Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 168 Anm. 4. — Som Bevis for, at der i det 16de Aarhundrede begyndte hos Adelen i Norden at vaagne en svag Tilbøjelighed til Natdragt, kan anføres, at der mellem Ture Bjelkes Klæder paa Salsta 1563 foruden sytten mere eller mindre kosteligt udstyrede Skjorter dog fandtes én «Natskjorte». Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. V Salsta. Bilag. — [4] Historisk Tidsskrift III 308. — [5] E. Tang Kristensen: Det jyske almuøliv III 43 fgg. — [6] Se f. Eks.. Christoffer Hansteen: Reise-Erindringer. Christiania 1859. S. 36.

S. 138. [1] Danske Magazin II 81. — [2] Her Ponti de la Gardie ägedeler på Räffle Slott. Januar 1586. Acta historica. S. R. A. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 177 og 182. — Ture Bjelke paa Salsta havde seks Natmössar. (Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar V Salsta. Bilag.) — [4] H. Ranzau: de conservanda valetudine. p. 52—63.

S. 139. [1] Harald Haarderaades Saga 654. 57.

S. 140. [1] Räkningar för Nyköpings Slott 1556—77. S. K. A. — [2] Sjæll. Tegnelser 15 Februar 1586. — [3] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 167. — [4] Hyppige Eksempler i de ovenanførte Inventarielister. — [5] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 59. — [6] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 38. — [7] Se f. Eks. Norsk hist. Tidsskr. II 2,299. «1 Molling af Messing vog 12 Mark». — [8] Handlingar rör. Sveriges Historia XXXVII 49—51. — Paa Herregaarden Sjø i Upland fandtes noget senere: 2 «Muløger» af Messing, 1 af Kobber og 4 Haandfade af Kobber. Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. II Sjö. Bilag. — [9] Danske Samlinger 2den Række VI 173 og 184. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 167 og 171. — Pontus de la Gardies Efterladenskaber. Inventarium af Januar 1586. Acta historica. S. R. A. — Albrit Oxe efterlod sig en Sølv-Vandkande paa 235 Lod og et Haandfad paa 167 Lod. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. R. A. — Enkedronning Dorothea efterlod sig to Sølvgydekander, 3 Sølvbækkener og 1 Sølvhaandfad, hvert vejende 70—95 Lod. Glücksburgske Arkiv. Pakke 1. b. R. A.

S. 141. [1] 20 Februar 1628. G. F. Lassens Samlinger no. 868 k. 4to. N. K. S. — Kun et eneste Eksempel paa hyppig Brug af «Haandfade» i det 16de Aarhundrede er kommet mig for Øje, det er den komisk overdrevne Bestemmelse, at hver Jomfru, der optoges i Maribo Kloster, skulde møde med 4, siger og skriver fire, «Mulluwer». Den er imidlertid saa enestaaende, at den kun kan betegne en stedlig Besynderlighed. A. Kall-Rasmussen: Hist. topogr. Efterr. om Musse Herred. S. 165. — [2] Shakespeare: Henrik IV 2. Akt 1. Scene. Lembckes Oversættelse. — [3] Meddelt i Brantômes, «Recueil des Dames». — At velstillede Børn i Frankrig 1563 ikke benyttede Sengepotte, kan ses af den ideale Skoledrengs Morgenvirksomhed: . . . j'ai descendu en bas et j'ai pissé contre la muraille. A. Franklin: Les soins de toilette. Paris 1887. p. 4. — [4] H. Ranzau: de conservanda valetudine. p. 53. — [5] Nyt historisk Tidsskrift IV 254.

S. 142. [1] Niels Hemmingsens Postille overs. af R. H. Reravius. Kø-

benhavn 1576. p. 42. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 28, 41 og 45.

S. 143. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 46.

S. 144. [1] Danske Magazin II 81. — [2] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 355—56. — [3] Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 356.

S. 145. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397. — [2] Danske Magazin II 82. — [3] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 354. — Danske Saml. 2den Række VI 186. — [4] 28 Marts 1615. Anton Petersens Samlinger. no. 868 kb. 4to. N. K. S. — [5] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 60—79. — Paa Skanderborg Slot fandtes 1645 i Kongens Gemak en Kurveseng. Orion, Qvartalskrift red. af T. A. Becker II 212.

S. 146. [1] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 61, 65 og 68. [2] Samme Skrift S. 355. — [3] Kister med Ryg eller med Fødder: Danske Samlinger 2den Række VI 185. — Kjøbenhavns Diplomatarium II 362. — Skrin: Smstds. — Saml. t. jysk Hist. og Topogr. VI 161. Se ogsaa senere under «Cypresskrin». — Arke: Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397—98. — Danske Magazin 4de Række II 12. — Noahs Ark: Inventarium over Mogens Bildes Gods af 1538. Danske Adelsbreve Fasc. 6. Kongl. Bibl. — Æsker og Lader: Danske Saml. 2den Række VI 185. — Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4. 164—72.

S. 147. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 185. — Danske Adelsbreve Fasc. 6. Inventarium over Mogens Bildes Gods 1538. Kongl. Bibl. — Inventarium efter Albrit Oxe. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler 6 Marts 1577. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 60—79. — Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4, 164—72. — V. Simonsen: Bidr. t. Rugaards Hist. II 61. — C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling S. 61. o. s. v. — [2] Foruden ovenn. Steder: Tegnelser over alle Lande 30 April 1564. R. A. — Inventarium öfver Pontus de la Gardies ägedeler 1586. Acta historica. S. R. A. — Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. II 141.

S. 148. [1] Danske Magazin II 81—82. — Danske Adelsbreve Fasc. 6. Mogens Bildes Gods 1538. Store kgl. Bibl. — [2] Jeg har ændret min Opfattelse af dette Møbels Navn, idet jeg antager det for en ligefrem Gengivelse af trésor og ikke, som tidligere udtalt, af dressoir. Danske Saml. 2den Række VI 186. — C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling S. 58. — [3] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 352. — Danske Magazin II 81. — Dokum. til Klevenfelds Stamtavler. Inventarium over Albrit Oxes efterladte Gods. R. A. — [4] Efter fornyede Undersøgelser tiltræder jeg C. Nyrops Mening (ovenanf. Skrift), at min i Danske Saml. 2den Række VI 186 udtalte Opfattelse af Trésorets Ydre ikke lader sig bevise men kun er en, maaske ret sandsynlig, Gisning. — [5] Foruden de ovenn. Steder Kbhvns. Diplomat. IV 397. — [6] Kbhvns. Diplomat. II 362.

S. 149. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 185. — [2] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. Inventarium over Albrit Oxes efterl. Gods. R. A. — [3] Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4. 164—72. — [4] Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22. — C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling. S. 60. — [5] Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthistorie S. 353.

S. 150. [1] W. Bernan: History and art of warming and ventilating

rooms and buildings. I 145. — [2] Samme Skrift I 144. — [3] Handl. rör. Skandinaviens Historia XXXVII, 31, 29 o. s. v.

S. 151. [1] Handl. rör. Skandinaviens Historia XXXVII, 29, 31, 33. — [2] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 351 fg. — [3] Danske Saml. 2den Række VI 179. — [4] Räkningar för Nyköping Slot 1556—77. Inventårium af 1556. S. K. A. — [5] Handl. rör. Skandinaviens Hist. XXXVII, 30—32. — [6] De to sidstanførte Steder. — [7] At «Hynderne» har tjent som Rygpuder kan sees af, at de oftere betegnes som «oprette», saaledes f. Ex. i det ovennævnte Nyköping Slots Inventarium. At de har været brugte i Forening med Bænkedynerne kan sees af, at de meget hyppigt svare til hinanden i Stof og Farve. — [8] Se f. Ex. Kongens og Dronningens Stol i Kirken paa Kronborg. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 356. — [9] Handl. rör. Skandinav. Hist. XXXVII, 29 og 32.

S. 152. [1] Dokumenter t. Klevenfelds Stamtavler. Inventarium efter Alb. Oxe. R. A. — [2] C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling. S. 59—60. — [3] Videnskabernes Selskabs Ordbog: Stol. — C. Nyrop: ovenanf. Skrift. — [4] Ahlqvist: Karin Månsdotter. Stockholm 1874. S. 6.

S. 153. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 185—86. — Paa Bregentved fandtes Aar 1545 blandt andet en «Foldestol», d. e. en Stol til at slaae sammen. «Foldestol» er uden Tvivl det oprindelige Navn for det, vi nu kalde «Feltstol», ligesom det vistnok ogsaa er Oprindelsen til det Franske: fauteuil. (gl. Fransk: faudestuel.) — A. Schultz: Das höfische Leben z. Zeit. d. Minnesinger. I, 68. — Lacroix et Serré: Le moyen âge et la renaissance IV. beaux arts. — [2] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 354—55. — [3] Samme Skrift S. 352. — [4] C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling. S. 59. — [5] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 357.

S. 154. [1] Malmøhus Lehnsregnskab 1579. R. A. — [2] L. Daae: Norske Bygdesagn. 2den Saml. S. 30. — [3] Røverne i Vissenberg o, fl. — [4] Kbhvns. Diplomat. IV 397. — O. Nielsen: Kbhvns. Hist. øg Beskrivelse. I, 300. — Danske Saml. 2den Række VI 186. — [5] N. Nicolaysen: Norske Fornlevninger. Kristiania 1862—66. Side 103, 151, 580, 667, 780.

S. 155. [1] Skive indlagt med allehaande Løvværk «og Instrumenter» omtales i Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 353. Exempler paa de øvrige Arter af Skiver i samme Fortegnelse. Bordet med Urværk til at bevæge sig selv omtales ogsaa af den tyske Rejsende Dav. Wunderer 1589. (Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Gesch. Frankf. 1812 II 178.) — [2] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 353—55. — [3] Nemlig: to malede Skiver, to Skænkeskiver og to hvide Skiver. Räkningar för Nyköpings Slott 1556—77. S. K. A. — [4] Dette Punkt vil nærmere blive behandlet i et følgende Bind under «Anretning», hvor ogsaa Kilderne vil blive anførte.

S. 156. [1] Skiftet efter Enkedronning Dorothea af 10 Marts 1572. Glücksburgske Arkiv Pakke 1. b. R. A. Bordtæppernes samlede Værdi = 1595 Daler. 1 Td. Byg 1572 = 1 Daler (4 Kroner). 1880 = $11^1/_2$ Krone.

S. 157. [1] Skandinavisk-Etnografiska Samlingen, Stockholm. — Folkevennen. Kristiania 1861. S. 17. 44—45. — [2] I. G. Burman Becker: Forsøg til en Beskrivelse af og Efterretninger om vævede Tapeter i Danmark. 2den Udg. Kbhvn. 1878. S. 3—4. — [3] Benævnelsen «Sengeklæder» for

Bordtæpper se f. Ex.: Danske Samlinger 2den Række VI 178. — «Tapet over et Bord», «Tapet til en Seng». Glücksburgske Arkiv. Pakke 1. b. R. A. — [4] Bernan: The history and art of warming and ventilating I 146.

S. 158. [1] Jacob Falke: Die Kunst im Hause, Wien 1871. S. 110—11. — [2] Handl. rör. Skandin. Historie XXXVII, 1. 12. 32. — Lidt senere omtales de i Mængde paa flere Uplandske Herregaarde, se Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar II Sjö; V Salsta. Bilagene. — [3] Pontus de la Gardies ägedeler. Acta historica. S. R, A. — [4] I. Falke: Die Kunst im Hause. S. 111. — [5] Sjællandske Tegnelser. 10. Februar 1600. R. A. — [6] Norske Samlinger I 646. — [7] Poul Eliesens danske Skrifter I 281—82. — [8] Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 1, 91. — [9] Holinshed: The description of England (London 1587) p. 187. — Bernan: The history and art of warming and ventilating I 141. — Om Tapeters og Drætters Brug i England giver Shakespeares Stykker gode Oplysninger. De toges ned efter endt Fest:

Ak gode gamle York, hvad venter Dig
Vel der? kun tomme Haller, nøgne Vægge.
Richard den 2den 1ste Akt 2den Scene.

Der var Plads nok til, at et Menneske kunde skjule sig mellem dem og Væggen. Hamlet dræber Polonius, der bag Tapetet belurer hans og Dronningens Samtale. 3dje Akt 4de Scene. De gik rimeligvis ofte ned ikke blot til Panelranden, men til Gulvet. Da Falstaff (Henrik den Fjerde I, 2den Akt 4de Scene) har gemt sig bag Tapetet, ligger han og falder i Søvn derinde. o. s. v. — [10] Räkningar för Nyköpings Slott 155—77. S. K. A. — [11] Tegnelser over alle Lande 28 November 1564. R. A. — [12] Sjællandske Tegnelser 24 August 1593. R. A.

S. 159. [1] Sjællandske Tegnelser 4 April 1588. R. A. — [2] Danske Magazin V 76. — I Anledning af Frederik den Andens Begravelse blev endog i Gæstekamrene paa Slottene, hvor de Fremmede kom, Væggene overdragne med sort Klæde. Sjællandske Tegnelser 9 April 1588. R. A. — [3] Loenbom: Uplysningar i Swenska Historien II. Stockholm 1769. S. 23.

S. 160. [1] Handl. rörande Skandinav. Hist. XXVII, 2—3. — [2] Topogr. Saml. Skanderborg no. 14. R. A. — [3] Inventarium Register opå konungl. majts. husradz partzeler anno 1584. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. De fleste af disse Tapeter nævnes allerede under Erik den 14de (Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 5). — [4] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 307—8. — [5] Burman-Becker: Forsøg til en Beskrivelse af og Efterretn. om vævede Tapeter i Danmark. 2den Udg. 1878. S. 18. — [6] Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 5. — [7] Inventarium Register opå konungl. majts. husradz partzeler anno 1584. Kgl. Hofvet no. 2. S. R. A.

S. 161. [1] Om Hans Kniepers Tapeter se Øresunds Toldregnskaber 1578—88. R. A. — Burman-Beckers ovenanf. Skrift. — Nye danske Magazin II 98—103. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 307 fg. og 343 fg. — De bevarede Tapeter findes nu i Nationalmuseet i København. To Stykker vistnok af Hans Kniepers Arbejde og udførte for Frederik den Anden, men ikke af denne Række haves i Nationalmuseet i Stockholm. Oplysningen om den botaniske Paalidelighed støtter sig

paa velvillig, mundtlig Meddelelse. — For Datidens Natur-Troskab taler ogsaa et lille Træk som dette: Da Fred. II.s Maler (maaske Hans Knieper) Aar 1585 skulde male Slaget paa Falkenberg Hede, sendtes han til Stedet selv omtrent paa samme Aarstid, som Slaget havde staaet, for at han kunde studere Naturforholdene. Skaanske Tegnelser 9 December 1585. R. A. — [2] Af malede Genparter, der var i Omløb, haves endnu følgende fire paa det store kgl. Bibl. i Kjøbenhavn: Thottske Saml. no. 795 fol. Ny kgl. Saml. no. 586 fol. Gl. kgl. Saml. no. 812 fol. og no. 2427 i 4to. Rimene alene N. K. S. no. 930 b. 4to. og G. K. S. no. 2431. 4to. I Stockholm haves Karen Skrams Exemplar. Hist. Tidsskr. IV 135. — Tyge Brahe fik 1585 Løfte om Kopier til et paatænkt Skrift. Danske Saml. V 172. — Trykt Fremstilling udkom i Magdeburg 1597. — Om de Original-Billeder, hvor efter Hans Knieper har udført sit Arbejde, haves følgende Oplysninger, der vise baade hvor tidligt Fr. II har fattet Planen, og hvor han har henvendt sig for at faae Portræter af sine Forgængere: «Den 7 September 1574 givet Antonius Samfleet Contrafejer 40 gl. Daler og 50 ß paa Regnskab af, hvad han har tjent paa 117 Kongers Contrafej af Danmark, han med Farve havde afsat paa godt Lærred.» Rentemester-Regnskab. R. A. — Den 12 December 1584 skrev Henrik Ranzov til Fr. II. og bad om efter Afbenyttelsen at faae sin Bog tilbage, hvori alle die Konnigh vonn Dennemarckenn abgemallett sein. H. R. havde vorschienner Zeitt tilstillet Kongens Kansler den, og Kongen havde ladet darnach Tapetzerreyenn machen vnd wirckenn. R. A. — [3] Burman-Becker: Vævede Tapeter i Danmark. 2den Udg. 1878. S. 25—26 og 36. — [4] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 351—57. — [5] Nye Danske Magazin IV 163. — [6] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 11. — [7] Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 1, 91.

S. 162. [1] Tegnelser over alle Lande 2 April 1559. R. A. og Sjællandske Tegnelser 7 Mai 1596. R. A. [2] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 353—57. — [3] F. Ex. Tegnelser over alle Lande 13 Februar 1565. R. A.

S. 163. [1] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 25. — [2] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 210. — [3] Framlidne Hr. Pontus de la Gardies ägedeler 1586. Acta historica. S. R. A. — [4] Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4, 168 fg. — [5] Danske Saml. udg. af Chr. Bruun. II 118—235. — [6] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige. S. 25. — [7] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist, S. 344—45.

S. 164. [1] Danske Samlinger udg. af C. Bruun. II 165, 189 og 196. — [2] Handl. rör. Skandinav. Hist. XXXVII, 40. — [3] Framlidne Hr. Pontus de la Gardies ägedeler 1586. Acta historica. S. R. A. — Lignende omtales 1563 paa Salsta i Upland. (Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. V Salsta. Bilag.) — [4] Rentemester-Regnskab 1591. R. A. — [5] Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4, 168. — [6] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 75.

S. 165. [1] «For 7 runde Roser forgyldte til Lysthuset 84 ß». «For .... 4 svarfvede Roser 19 ß». Räntekammar böcker 1565. Hans Joensons Utgift. S. K. A. — [2] Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. II 149. — [3] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 190 fg. II 217—18. — Øresunds

Toldregnskaber 1578—88. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 304—5. — Danske Samlinger V 146.

S. 166. [1] Burman-Becker: Forsøg til Beskr. af og Efterretn. om vævede Tapeter i Danmark. 2den Udg. S. 29—30. — [2] Saml. t. jysk Hist. o. Top. III 198. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium II 282. — Om Bræddegulv ovenpaa Flisegulv paa Linköping Slot se Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 52. — Trægulv i Konungsmaket paa Stockholm Slot. Samme Skrift II 215 Anm. — [4] Mejborg: Borgerlige Huse S. 35.

S. 167. [1] Silfverstolpe: «Historiskt Bibliothek I 190—91. 193. — [2] Mejborg: Borgerlige Huse. S. 20. — [3] Sjællandske Tegnelser 7 December 1591. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 30 Januar 1593. R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 6 Februar 1596. R. A. — Kgl. Befaling til at belægge alle Gulvene paa Svenstrup (paa Sjælland) med Astrak. Sjællandske Tegnelser 27 Januar 1585. R. A. — Et Gulv af denne Slags blev «for nogle Aar siden» (skrevet 1840) fundet paa Herregaarden Egeskov i Fyen, da man opgravede Grunden, hvor Hollænderibygningen skulde opføres. Orion. Maanedsskrift udg. af T. Becker III 336. — Et lignende paa Hjortholm. Orion, Kvartalskrift II 120. — Om Astraks hyppige Anvendelse paa Kronborg: Danske Samlinger V 168—69. 176. Paa jydske Slotte 1645: Orion, Kvartalskrift II 189, 191, 196, 198, 211, 232, 241, 555. — Om Astrak tilhugget i Danmark se Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 339. — Mejborg: Borgerlige Huse S. 35. — Norske Samlinger I 17. — [6] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 193. Muligt var det samme Tilfældet i Norge. Norske Samlinger I 17.

S. 168. [1] Holinshed: Description of England. (London 1587.) p. 187. — [2] Suhm: Saml. t. d. danske Hist. I 2, 110.

S. 169. [1] Bernan: History and art of warming and ventilating. London 1845. I 140—41. — [2] Paul Hentzner: Itinerarium (Norinbergæ 1612) p. 135. — [3] Skikken forekommer hyppigt hos Shakespeare. F. Ex.: Henrik den Fjerde 2den Del 5te Akt 5te Scene: Første Tjener: «Flere Siv! Flere Siv!» (ↄ: til at bestrøe med). — Richard den Anden 1ste Akt 3die Scene: «Betragt Sangfuglene som Spillemænd, det Græs, du gaaer paa, som et sivstrøet Salsgulv!» — I Romeo og Julie overfører Shakespeare Skikken uden videre ogsaa paa Italien: (1ste Akt 4de Scene). — Om Skikken i Tyskland og Frankrig i Middelalderen se: A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. (Leipzig 1879.) I 64—65. — [4] Varwich: Von der Pestilentz. Kopenh. 1577. Giij. — [5] H. Ranzau: De conservanda valetudine. S. 14—22. — [6] Østgaard: En Fjeldbygd. Billeder fra Østerdalen. 4de Oplag. Christiania 1873. S. 239. — I Småland brugte man endnu i det 18de Aarhundrede ved Julefesten at strøe Gulvet med Halm. C. Linnæi Skånska Resa (1751) p. 38.

S. 170. [1] En ret ejendommelig Sparebøsse af Messing fra Begyndelsen af det 17de Aarh. findes i Nationalmuseet i Kjøbenhavn.

S. 171. [1] Svenske Handlinger. Varbjerg 1621. R. A. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre historia II 21. — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 38—39. — [4] H. Forssell: Sveriges inr. hist. II 21.

S. 172. [1] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 321. — [2] C. G. Brunius: Kunstanteckningar under en Resa År 1849. S. 111—12, hvor Kilderne findes samlede. — Om lignende anden Steds se Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture. VI. horloge. — [3] Gesandt-

skabs-Beretningen findes i Pergamentsbreve. Rusland no. 3. a. R. A. — Hvad der vides om Uhret selv findes samlet hos Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 194—99. — [4] Friis: ovenn. Skr. S. 199. — [5] Schlegel: Saml. zu dänisch. Gesch. II 4, 167—68.

S. 173. [1] Tegnelser over alle Lande 6 Januar 1562. R. A. — [2] Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4, 167—68. — Et Ur paa Uranienborg kunde af sig selv spille Salmer. Frankfurtisches Archiv f. ältere deutsche Lit. u. Gesch. II 175. — [3] Priser paa Ure: Stockholm 1558: 46 ℛ; 1561: 36 ℛ og 30 ℛ. København 1590: 8 Daler. 1591: 20 Daler. Forssell: Sveriges inre Hist. II 21. — Rentemester-Regnskaber 1590 og 91. R. A. — [4] Skaanske Tegnelser 25 April 1595. R. A. — [5] Norske Samlinger I 18. — [6] Danske Samlinger V 171. — Som betegnende Udgifter til det store Sejrværk paa Kronborg kan anføres: 1½ Sk℔ Bly til Lod og 140 Favne grove Tove. Samme Skrift. S. 154. — [7] Sjællandske Registre 2 August 1579, 30 Juli 1591 og 7 Marts 1595. R. A.

S. 174. [1] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 347. — [2] N. Jacobsens haandskrevne Samlinger. Kgl. Bibl. i Kbhvn. (efter Grevinge Kirkes Regnskabs Bog, Consistoriums Archiv no. 121. fol. 1581.) — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 38—39.

S. 175. [1] Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. Leipzig 1879. I 169. — [2] Danske Magazin VI 126. 187.

S. 176. [1] V. Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 123. — «Sjælebad»: Molbech: Nordisk Tidsskrift I 450. — O. Nielsen: Kbhvns. Hist. og Beskr. I 292—95. — [1a] Danske Magazin 3die Række VI 7. 13. 14. — [2] Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus. Liber XV. cap. 35. — [3] Rørdam: Kbhvn. Univ. Hist. I 681. — [4] Kinch i Saml. t. jydsk Hist. og Top. VI 201 fg. — [5] Billedet i Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus. Lib. XV. cap. 35. (Romæ 1555.) — Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 119. — Danske Magazin 3die Række I 83. — [6] Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II. 1, 119. — [7] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 215 Anm. — Friis· Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 215, 340 og 135. — Tagebuch Christ. d. Jüngern. Herausg. v. G. Krause. Lpz. 1858. p. 95. — I Beskrivelsen af Kronborg i Brauns theatrum urbium IV berettes der, at alt i Badstuen var af Sølv. — Den tyske Rejsende Wunderer, der besøgte Kronborg 1589, paastaaer endog, at Redskaberne dér vare af Sølv og Guld. (Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte II 178). — [8] Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 187).

S. 177. [1] Om Bademaaden i det Hele se Caroli Ogerii Ephemerides sive iter Danicum, Suecicum, Polonicum. Lutetiæ Parisiorum 1656. p. 236—37. Om Kopsætningen hedder det: Plerique ibidem se cucurbitulis fere totos contegi jubent, ut sangvinem, quem ex nimio potu contrahunt, exsudent, totique cruenti sunt, spectacula visu horrenda. Hele dette Stykke om Badning er oversprunget i den senere svenske Oversættelse. — [2] 20 Aug. 1573: I Badstuen til at tvætte kongl. Majs. Hoved med = Rhinskvin 1 Kande 2 Quarter. Suen Staffannsonns Rekennskap på winn 1573 i Saml. Råkenskaper rör. Guld, Silfver o. s, v. 1553—73. S. R. A. — [3] Norske Magazin I 255. — [4] I Middelalderen var det almindeligt i Europa at Kvinder betjente Ridderne i Badet, vadskede dem, rakte dem Haandklædet o, s. v. Exempler findes samlede hos Alwin Schultz: Das

höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. I (Lpzg. 1879) 170. — [5] Corp. Statut. Slesvic. Tom. II. (Schleswig 1795.) p. 225. — Diplomat. Flensborg. II 887. — [6] Olaus Magnus: Hist. de gentib. septentr. Lib. XV. cap. 35. — [7] Es ist billich zu verwunden .... dasz die Teutschen sich altso können im Zaum halten, ob wol Mann und Weib in einer Badstuben, darzu neben ein ander auf der Bank sitzen, bey nahe gar nackt und blosz, dasz doch kein Leichtfertigkeit vermercket wird (hvilket ingen Sydboer vil kunne forstaae). Hans Wilden: Reysbuch. (Nürnberg 1613 II 115 — [8] For Frankrigs Vedkommende kan Skikken forfølges til Slutningen af det 15de Aarh. I en Codex af Valerius Maximus skrevet omkring Aar 1470 for Anton af Burgund (findes nu i Breslau-Stadsbibl.) sees et Miniaturbillede af en fransk Badescene. I en stor Sal er to Rækker Badekar opstillede. Mænd og Kvinder sidde hver i sit Kar ligeoverfor hinanden. Mellem hvert Par er anbragt et Brædt med Forfriskninger. Mændene er iførte Svømmebenklæder, Kvindernes Dragt indskrænker sig til Hovedpynt og Halskæder. Alwin Schultz: Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger. I Lpz. 1879) 171.

S. 178. [1] Nye kirkehistoriske Samlinger V 73. — [2] Ogier betegner disse som virguarum fasciculi. I Tyskland kaldtes de: Badeqweste (Alwin Schultz: Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger I 170). Mon ikke Haansnavnet for Lybækkerne «Badeqwast» skulde staae i Forbindelse hermed og ikke blot betegne Badekost? (Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. I, 683 Anm. 73). — [3] Carolus Ogerius: Ephemerides sive iter Dan. Svecic. Polon. Paris 1656. p. 236—37. — [4] Norske Magasin I 256.

S. 179. [1] Peder Syvs Ordsprog. Kbhvn. 1688. II 242. — Alb. Raffn: Den Himmelske Herredag. Kbhvn. 1633. Bl. Nn. iiij. — [2] Danske Magazin 4de Række I 66, 78. 86. 89. — [3] Norske Magasin II 176. — [4] Norske Magasin II 179. — [5] Norske Magasin I 285. — [6] Norske Magasin I 354. — [7] Carol. Ogerius: Ephemerides sive iter Dan. Svecic. Polon. Paris 1656. p, 237.

S. 180. [1] Joh. Mathesii Erklerung vnd Auslegung Syrach. Leipzig 1586. P. 1. Bl. 14 b. — [2] Heffner: Über die Baderzunft im Mittelalter. (Archiv d. hist. Vereins v. Unterfranken und Aschaffenburg XVII (1865) p. 155 fg.) — [3] Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. IV 1, 265—68. — [4] En Formaning oc Atuarsel om den lappede oc forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Bl. E. — [5] Holinshed: Description of England (London 1587) p. 187.

S. 181. [1] Samuel L. Ödmann: Hågkomster från Hembygden och Skolan. 4 Uppl. Ørebro 1861. S. 19. — [2] Nærværende Skrift I, 72.

De fleste af de i dette og det følgende Bind meddelte Iagttagelser fra Stedet selv, Opmaalninger og deslige er samlede paa en Rejse, som Forfatteren med Understøttelse af den Letterstedtske Forening foretog i dette Øjemed i Sommeren 1879.

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

III

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

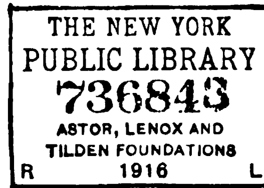
I DET 16DE AARHUNDREDE

3. BOG. BOLIGER: HERREGAARDE OG SLOTTE

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)
GRÆBES BOGTRYKKERI
1903

HERREGAARDE OG SLOTTE.

I vor Tid er der en jævn og næsten umærkelig Overgang fra den velstaaende Bybolig til Villaen og fra denne atter til Herregaards-Hovedbygningen og Slottet. Forskellen betinges af det ulige fordelte Rum og Raad til at efterkomme Bekvemmelighedens og Skønhedens Krav. Helt anderledes stillede Forholdet sig i det 16de Aarhundrede. Den i Købstadboligerne paaviste Udvikling fik ikke Lov til jævnt at fortsættes, fremspirede i Byluft egnede de sig ikke til uden videre at omplantes i Friland. Selv Ole Bagers prægtigste Købstadhus maatte næsten helt være ombygget, hvis det skulde have afgivet en brugelig Hovedbygning paa Landet.

Det Nye, der kom til i Herregaardene og Slottene, var, nærmere sét, egentlig ikke noget nyt, men kun et gammelt og medfødt. Det var nemlig blot Hensynet til Selvforsvar, der paa ny med Kraft gjorde sig gældende og stillede hvert andet Krav i Skygge. Bøndergaardene laa ganske eller dog forholdsvis enligt. De trængte til Værn men ydede kun lidet. Købstadhusene laa i Fold sammen. I Stand til at holde en fælles Vold til Vogter, var hvert enkelt af dem efterhaanden kommet ud af Vane med at værge sig selv. Herregaardene og Slottene forbandt Bønderhusenes enlige Beliggenhed med Købstædernes Evne til at sørge for Dækning, og disse to Betingelser, Trang og Evne, frembragte da i Forening en ejendommelig Bygningsvis.

Den alt gennemtrængende Grundtanke i de adelige og kongelige Gaarde: Hensynet til Forsvar, var selvfølgelig af gammel Oprindelse. Nedarvet gennem Aarhundreder omspændte den

mange Slægtleds Synsmaade, bestandig videre udviklet omsluttede den Erfaringer lige fra Normannernes Dage ned til Datiden. Men det, der giver det 16de Aarhundrede ganske særlig Interesse, er, at vi her træffe denne Tanke fuldest og renest gennemført, præget i Sten paa en Maade, hvor intet vidner hverken om skortende Evne eller om Tvivl og indtraadt Forfald. Mange gunstige Omstændigheder maatte træffe sammen for at frembringe denne Blomstring. I Forening skabte de et Glanspunkt i den nordiske Bygningshistorie. Ingensinde hverken før eller efter har Bygningskunsten hos os i den Grad været ypperste Tolk for, hvad der laa paa Sinde, saa fyldigt som da formaaet at udtrykke paa engang Virkelighedens Krav og den Enkeltes Attraa og Længsler.

Ville vi søge at forstaa Grunden til denne mærkelige Fremtoning, saa laa Hovedforudsætningen først og fremmest i Samfundsforholdene, der gjorde sligt et stensat Forsvar nødigt. Men denne Nødvendighed, der i umindelige Tider havde været tilstede, var yderligere bleven ægget paa forskellig Vis. Retten til at befæste Gaarde havde lidt et betydeligt Skaar under Dronning Margrethe, i Nørrejylland havde hun end ogsaa ligefrem forbudt det;[1] Forbudet stod ved Magt i omtrent 100 Aar, indtil Kong Hans' Tronbestigelse.[2] Saa kom Reformationstiden og Unionens Opløsning med dens Kampe, fremfor alle Grevens Fejde i Danmark. Her førtes det blodige Bevis for, hvad det betød ikke at have Gaarden i fuldstændig Forsvarsstand paa Farens Dag. En almindelig og dybt følt Trang til Befæstning blev Følgen. Længe opstemmet, nu pisket frem, rev den som en ustandselig Strøm alle med sig.

Enhver vilde sikre sig, koste hvad det vilde. Og det lod sig virkelig udføre. Kapløbet mellem Artilleri og Panser, som vor Tid har set foregaa for Skibes Vedkommende, fandt dengang Sted paa et andet Omraade. Den enkelte Ridderrustning havde vist sig for svag, en Brynje kunde gennembores af Pistol som af Bøsse. Men Væddekampen overførtes da paa et nyt Felt, mellem Kanoner og Brystværn. Foreløbig tegnede det til, at Murene skulde sejre. Dækket bag favnetyk Stensætning kunde man le ad de smaa Bagladnings-Kanoner. Vel forandredes snart Forholdet, da man opfandt Forladnings-Skytset, men Følgerne af denne Opfindelse tøvede for Nordens Vedkommende en god Stund med at indtræde. Endnu langt ind i det 17de Aarhundrede var der Tale om for Herregaarde at forsvare sig. Aar 1627 udholdt

Ranzauernes gamle Herresæde Breitenburg i Holsten en Belejring af Wallensteins samlede Hær og blev først taget ved Storm, da svært Skyts og henved 10,000 Mand var bragt til Stede. Endnu i Aaret 1644 maatte baade Breitenburg og Vorgaard i Vendsyssel erobres som andre Fæstninger ved Belejring.[1] Under saadanne Forhold var der godt Haab for de befæstede Gaarde. Hvad skadede det dem, at de kunde skydes sønder og sammen med det nye Skyts, naar dette laa mange Mile derfra gemt i et Tøjhus og kun med allerstørste Vanskelighed lod sig bringe til Stedet! Nu som før kunde de tage Kampen op saavel mod en sammenløben Bondeflok som mod en Afdeling Landsknægte.

Der var Trang til at befæste, der var Mulighed for at gøre det med Held; Evne og Villie svigtede ikke heller. En opadgaaende Bølge fra Aarhundredets Midte bragte voksende Velstand, det inddragne Kirkegods berigede Kongerne, de stigende Kornpriser Adelen. Hertil kom det ubestemmelige, men maaske virksomste Led i Bevægelsen, den stærke Drift, som Renaissancens Aand vakte i Sindene. Forhen havde Bygningskunsten været Kirkens Sag, nu tog Folket Arv efter Kirken. Opsat paa at udføre noget Stort, sprudlende af Livslyst og Trang til Idræt tog man fat paa Opgaven, den eneste, der ret laa for og gav alle Sjælens Evner Næring. Thi hvor skulde denne Slægt ellers vende sig hen? Følende paa nordisk, talende Latin, var den afskaaren fra Digtekunsten. Videnskab var kun Hovedbrud, selv dens bedste Form Historien meldte blot om Bedrift, udførte den ikke. Religionsstridigheder? Herhjemme troede jo alle ens. End ikke i Sverige drev man det til et ærligt Blodbad for Religionens Skyld. Krig og Rejser blev man ked af i Længden. Saa var der kun Bygningskunsten tilbage. Stigende mod Sky, redeligt meldende om hver Skilling, der var medgaaet, undfangne paa lange Rejser fjernt fra Hjemmet, møjsommeligt opførte paa fædrene Jordbund forenede disse Borge alt i sig, en virkeliggjort Drøm, et Værn mod Vold, et Minde for Eftertiden. Hvad Under da, at denne Tidsalder frembragte Bygherrer som Gustav Vasa og Johan den Tredie, Frederik den Anden og Christian den Fjerde, med samt den hele Stab af Adelsmænd, der kun veg dem i Evne, men ikke i Lyst, i Trang til at bygge.

Saa rejste sig da som ved et Trylleslag hele Landet over fra Elben til Mälarens Bredder en Hær af stolte Bygninger. Udsaaede over Bjerg og Dal, ved Sø og ved Elve gav de Landskabet

sit Præg. Fremgaaede af Virkelighedens Krav og dog en stensat Digtning bar de som Tiden selv, der skabte dem, Vidne om en ejendommelig Kraft, et af disse faa lykkelige Øjeblikke i et Folks som den Enkeltes Liv, hvor der er fuld Harmoni mellem Tanke og Udtryk.

Ville vi søge at forstaa disse Boliger, er der ingen Tvivl om, fra hvilken Side vi skulle betragte dem. Forsvaret er den Grundtanke, der gaar gennem Alt. Vi maa da nærme os ikke som Gæst og Ven, men som Fjende, selv ligesom Skridt for Skridt overvinde Modstanden, tilkæmpe os Forstaaelsen af det Meget, som Nutiden har bevaret eller genoptaget som blot Prydelse, medens det dengang var ment for ramme Alvor. Først naar vi saaledes have tilegnet os det Væsentlige, vil der blive Lejlighed til flygtigt at dvæle ved den Form for Hygge, som ogsaa her til Trods for alle Hindringer lod sig opdrive.

Allerede Valget af Beliggenhed var betinget af Forsvars-Hensyn. Der var aabenbart to mulige Maader, hvorpaa Jordsmonnet kunde yde virksom Hjælp. Et Sted kunde være utilgængeligt enten paa Grund af dets stejle Højde, eller fordi det var omsluttet af Vand. Den første Art af Borgplads, der var saa almindelig i Tyskland, forekom kun sjældent i Norden. I Norges vildeste Klippeegne fandt ingen paa at anlægge Borge; hvor disse derimod havde hjemme, savnedes gerne det bratte Fjeld. Det var da kun faa Slotte, der som Bahus, Elfsborg, Varberg og tildels Akershus havde deres væsentlige Styrke i at ligge paa stejl Klippe, i Reglen maatte man være glad endda, om man som ved Upsala, Helsingborg eller Tranekær paa Langeland havde blot en anselig Banke at anbringe Slottet paa.

Ganske anderledes hyppigt anvendtes Vand i Norden til Befæstningsmiddel. Paa utallige Maader søgte man at komme i Forhold dertil, og faa vare de Gaarde, hvor saadant Værn ganske savnedes. Den simpleste Maade at opnaa Betryggelse paa var ved at opføre Bygningen paa en Holm i en Sø. Saaledes var f. Eks. Skanderborg og Kalø, Sandholdt paa Fyen, Frederiksborg og Birkholm (Løvenborg) paa Sjælland, Gyllebo, Tunbyholm, Ørup[1] i Skaane og mange andre anlagte. Havde Naturen ikke besørget alt, kunde man komme den til Hjælp ved at bygge

Gaarden paa et Næs ud i Søen og saa bagefter gennemskære Næsset med en Grav. Paa denne Vis har man baaret sig ad ved Hald i Jylland,[1] Lækø og Aranæs ved Venern[2] o. fl. Delvis kunde samme Goder opnaas, naar man byggede enten ved Havets Kyst eller ved rindende Vand og bødede den landfaste Side ved at gennemgrave denne. Beliggenheden ved Havet var naturligvis særlig yndet, da den ydede andre, betydelige Fordele. Mange af Borgpladserne her havde derfor ogsaa været i Brug i umindelige Tider og skiftevis baaret højst forskellige Befæstninger lige fra Vikingernes ned til Kanonernes Dage. Som Mærkepunkter afprikkede de Kysterne og betegnede ved deres Talrighed, hvilke Farvande der var Hovedveje. Ved Øresund laa saaledes paa Sjællands Kyst Kronborg og Københavns Slot, i Skaane Helsingborg, Landskrona Slot og Malmøhus. Ved Mälaren, der skønt Indsø frembød omtrent de samme Fordele som Havet, laa et lignende Antal af Slotte. Som Eksempel paa en Borg, hvor man havde vidst at benytte rindende Vand, kan nævnes Vegholm i Skaane. Aabredden var her bleven gennemgravet, saa at Gaarden kom til at ligge paa en Holm med Strøm paa alle Sider.[3]

Men stundom, og det netop hvor man mest trængte dertil, kunde Vand være vanskeligt at opdrive. Dette gjaldt ikke saa meget om de elvfyldte Lande Sverige og Norge som om Danmark. Just her i Skaanes, Øernes og Jyllands frugtbareste og tættest befolkede Strøg, hvor man havde mest Grund til at befæste, savnede man ofte den dertil fornødne Aa eller Sø. Her var da intet andet for end ved Kunst at skabe dem. Den sædvanlige Maade at udføre dette paa var ved at anbringe Gaarden i Mose, paa sumpig, moradsig Grund, og omgive den med brede Grave, der da af sig selv fyldtes med Vand. At en saadan Beliggenhed maatte være usund, fulgte af sig selv. Endnu tydeligere var det, at Anlæget maatte i høj Grad fordyres, men det fik ikke at hjælpe, Forsvaret gik for alt. Kun sjælden tilbød nemlig slig Sump en ophøjet Tue i Midten med fast Grund, saaledes som vistnok har været Tilfældet ved Hesselager paa Fyen.[4] I Reglen maatte fast Bund først dannes, enten ved Paafyldning af Kampesten (Nørlund i Jylland)[5] eller — hvad der hyppigst fandt Sted — ved Nedramning af Pæle. Paa en saadan underjordisk Pælebygning hvile flere af de største Herregaarde i Danmark: Spøttrup i Jylland, Egeskov, Rygaard paa Fyen, Borreby paa Sjælland[6] o. fl. Endnu i Aaret 1644 opførtes Marsvinsholm i Skaane

paa denne Vis, idet man dog her valgte at ramme Grunden fast med Bøge- i Stedet for med de ellers almindelige Egebjælker.[1] Om Egeskov berettes, at der ovenpaa de nedrammede Pæle blev desuden krydsvis lagt et dobbelt Lag af svære Egebjælker. Omkring Aar 1830 mente man, naar Vandet i Graven stod lavt, at kunne skimte disse Bjælker, hvis Tykkelse man beundrede.[2] Hvorledes det end hermed monne forholde sig, er selve Navnet »Egeskov» fortjent med Rette. Thi ikke blot er de nedrammede Pæle Egetømmer; men i hele Bygningen findes der ikke en Bjælke eller et Spær uden at det jo er Egetræ,[3] saa at en hel Egeskov, som Sagnet melder, vel kan tænkes at være gaaet med til Opførelsen.

Det er sandsynligt, at saadan Pælebygning er bleven anvendt paa mangt et Sted, hvor Nutiden ikke aner det, da Sporene ligge skjulte dybt i Grunden. Rent tilfældigt hører vi saaledes Tale om, at man «bukkede» Pæle ned i Grunden ved Malmøhus, da Porthuset skulde ombygges.[4] Vist er det, at den hele Bygningsvis var ligesaa kostbar som møjsommelig. Efter Sagnet skal der være blevet arbejdet i samfulde syv Aar paa den Grundvold, hvorpaa den anselige Timgaard i Jylland blev rejst.[5] Skyede man imidlertid intet Offer, kunde ogsaa ad denne Vej opnaas en fortrinlig Sikkerhed. Jo mindre man anvendte Jordopfyldning, men lod Bygningen hvile blot paa Pæle, des lettere blev det at lade denne hæve sig lige op af Vandet som en stejl Klippevæg, hvor Angriberne, selv om de kom over Graven, ikke kunde finde noget Fodfæste.

Hele denne Bygningsvis paa opfyldt Grund i Sump vakte, som naturligt var, allerede Samtidens Beundring. Kun forstaaelig under den ene Forudsætning: somIeknings-Middel, gav den snart Anledning til eventyrlig Udsmykning og Forklaring. Det er saaledes et oftere forekommende Sagn i Danmark, at Gaarde anlagdes i Morads paa lunefuldt Bud af en Kvinde, der mente ved slig Betingelse for sin Haand at have krævet en Umulighed. (Spøttrup, Nørlund o. fl.)

Maatte man tage et saa overvejende Hensyn til, hvad Jordsmonnet bød af gunstige Vilkaar, gik det naturligvis ikke an at forspilde noget af det Vundne ved at anbringe Bygningerne uhensigtsmæssigt. Saa nødigt man vilde, maatte man da i mange Tilfælde fravige den ældgamle Regel, nedarvet fra den hedenske Tid, gaaet i Arv endog til de kristne Kirker, at Bygninger skulde

ligge solret. Ved en Mængde af Datidens Slotte og Herregaarde blev denne Grundregel overtraadt. Det er imidlertid betegnende for, hvor indgroet Befolkningens Hang var til den gammeldags Ordning, at Sagnet lader Peder Gyldenstjerne myrde sin Bygmester, fordi denne ved Opførelsen af Timgaard havde fraveget Regelen.[1]

Forsvarets yderste Ring dannedes stundom af en Række Palissader, et Bulværk, der løb uden om Gravene. Dækket bag Stolperne kunde Skytter herfra endnu til det Sidste gøre lyst blandt Angriberne, førend den egentlige Belejring begyndte. Et sligt Forsvar forudsatte imidlertid en talrig Besætning, og Ulempen var, at Skytterne, naar Angrebet blev til Alvor, ofte kunde have ondt ved at slippe tilbage over Graven, ligesom Palissaderne bag efter ydede Fjenden et kærkomment Læ mod Ilden fra Gaarden. Det er derfor et Spørgsmaal, om dette Træværn dog ikke var et misligt Forsvarsmiddel, naar Gaarden ikke havde Kanoner nok til bagefter at skyde det ned. Dobbelt farligt for de Belejrede selv kunde dette Udenværk blive, naar det bestod ikke blot af Palissader, men tillige af en fortløbende Jordvold i Mands Højde. I saa Fald maatte der sættes al Kraft ind paa at forsvare det, thi var det først i Fjendens Magt, lod det sig ikke tilintetgøre. Saadant Udenværk af blotte Palissader fandtes endnu langt ned i Tiden ved Gaarden Raabeløv i Skaane.[2] Paa Lillø sammesteds samt Nørre Vosborg i Jylland vides den fastere Form, Jordvold med Palissader, at have været anvendt. Spor deraf synes ogsaa at forekomme ved Tranekær paa Langeland, Hjortholm ved Fursøen paa Sjælland og flere Steder.[3]

Det første ret paalidelige Værn begyndte med Graven. Her var nu det store Spørgsmaal, hvad og hvormeget der skulde omgives af denne. Det var jo ønskeligt at inddrage saa meget som muligt bag Forsvarslinien; men paa den anden Side, hvis man gjorde denne for udstrakt, svækkedes hele Forsvaret. At have Ladegaarden indenfor Graven, saa at man ikke straks fra første Færd afskares fra hele Kvægbesætningen, kunde være yderst fristende; men man maatte saa blot være klar over, at dette krævede en betydelig Forøgelse af Gaardens Mandskab.

I Virkeligheden træffe vi Spørgsmaalet besvaret paa de mest

forskellige Maader, alt efter Plads, Vilkaar og Ejerens Tykke. Nogen bestemt Regel lader sig ikke paavise; de rigest udstyrede Borge havde stundom det knappeste Rum indenfor Graven, og omvendt. Paa Ranzausholm (Brahetrolleborg) i Fyen ligesom paa flere af Henrik Ranzaus Gaarde i Holsten,[1] paa Spøttrup i Jylland,[2] paa Lyngbygaard, Vanaas og Ellinge[3] og vistnok ogsaa paa Tunbyholm og Ørup[4] i Skaane vide vi, at Ladegaarden laa uden mindste Dækning uden for Graven, prisgiven til den første den bedste Angriber. Andre Steder havde man trukket Ladegaarden over med paa Borggaards-Øen, saaledes paa Raabeløv og Tommerup i Skaane.[5] Eller man havde dækket Ladegaarden med en forsvarlig Mur med Taarne og Skydeskaar, der fra Borggraven som en frelsende Arm rakte sig ud og omsluttede den, saaledes paa Skarholt[6] i Skaane, Gisselfeld[7] paa Sjælland. Paa Ellinge i Skaane[8] og maaske paa Tirsbæk i Jylland[9] synes man at have foretrukket at sikre Haven og givet den Plads sammen med Hovedbygningen paa Borggaards-Øen. Mest betryggende, men ganske vist ogsaa meget kostbar var dog den Ordning, som oftere anvendtes ved de stærkest befæstede Gaarde: at dele Forsvaret ligesom i to Hold ved at anbringe Ladegaarden som et Udenværk med selvstændige Grave, udenfor den egentlige Borggaard. Saaledes var Forholdet f. Eks. paa Vegholm, Løberød, Vidskøfle, Torup, Kragholm og Billesholm i Skaane,[10] paa Broholm[11] i Fyen, Faarevejle[12] paa Langeland, Hevringholm[13] og Endrupholm[14] i Jylland, Nüschau i Holsten.[15] Paa Faarevejle havde man ruttet i den Grad med Plads i dette Udenværk, at der endog var Rum til en anselig Have; paa Barsebæk i Skaane havde man end ikke skyet det Offer at anlægge en særskilt tredje Grav om Haven.[16] Omvendt træffe vi Gaarde med to ja med tredobbelte Grave omkring, uden at dog Bygherren har fundet det tilraadeligt at medoptage Ladegaarden i Befæstningen, end sige da Haven. Spøttrup, Timgaard og Hesselager[17] synes alle at have været holdte i denne alvorlige Stil.

Fandt der saa store Afvigelser Sted i Besvarelsen af Hovedspørgsmaalet, vil det være indlysende, at der hvad Enkelthederne angik næppe har været to Gaarde, der var ganske ens udstyrede. Om Hestestald, Bryggers, Bagers, Smedje, Kornloft, Folkekamre o. s. v. rettelig hørte hjemme i Borggaard eller i Ladegaard, det var alt sammen Spørgsmaal, der til dagligt Hold kunde besvares forskelligt.[18] Var Fredstankerne oppe, søgte man

INDHOLD AF 2. BOG

at feje saa meget som muligt ud af Borggaarden; tænkte man paa en Belejring, syntes hver Del uundværlig. Og Ulykken var, at en hvilken som helst Løsning kunde i det afgørende Øjeblik blive skæbnesvanger.

Kun én Ting stod fast, det var, at Ordningen maatte være truffen i Fredens Dage. Thi var først Fjenden der, saa borgede intet for, at der vilde blive Tid til andet end at slippe over Vindebroen og faa Alting gjort klart til varm Modtagelse. Graven dannede da, maaske for lange Tider, den skarpe Grænse mellem Gaarden og hele den øvrige Verden.

For tilfuldt at kunne tjene til Adskillelse maatte Graven være baade dyb og bred. Hvor Gaarden ikke laa i en Sø, men alt maatte skabes fra ny, kunde denne Del af Befæstningen være møjsommelig nok, synende af mindre, men dog maaske ligesaa kostbar som Murene, der rejste sig bagved. Det er i al sin Ubetydelighed et malende Udtryk, naar Jørgen Rosenkrands betegner sin paabegyndte Opførelse af Rosenholm med de Ord: «I dette Aar begyndte jeg at bygge og grave der.»[1] Og det var meget naturligt, at man ved den Tids Taksationer brugte at vurdere ikke blot Bygningerne, men Gravene tillige.[2]

Den ringeste Fordring, der kunde stilles til en Grav, var, at den skulde være saa bred, at ingen kunde springe, saa dyb, at ingen kunde vade derover. Men dette Lavmaal af Fordringer blev naturligvis i de fleste Tilfælde langt overtruffet. Rent fraset de Tilfælde, hvor Graven gik over i en ligefrem Sø, saa træffe vi meget anselige Anlæg. Ved Tirsbæk i Jylland ere den sydlige og den vestlige Grav omtrent 70 Fod brede;[3] ved Faarevejle paa Langeland er den nordostlige Grav 80 Fod bred;[4] om Breitenburg i Holsten var alle fire Grave hver 85 Fod brede,[5] og omkring Kindholm paa Sjælland endog 90 Fod brede.[6] Man faar imidlertid først det rette Begreb om slige Anlægs Størrelse, naar man samtidig erindrer, at f. Eks. Gravenes samlede Længde om Tirsbæk var over 700 Fod, om Kindholm ligesaa og om Faarevejle endog 2400 Fod, hvortil endnu kom en indre, smallere Grav omkring selve Hovedbygningen. Og dog kunde disse Arbejder maaske ikke maale sig med, hvad der var udført enkelte Steder i Sverige, tilsyneladende af langt mindre Betydning. Lækø Slot i Vestgøtland f. Eks. laa paa en Odde ud i Venern og havde saaledes de tre Sider fri, kun Landsiden skulde dækkes. Men

her var Grunden det haarde Fjæld, og man havde da maattet sprænge Graven ud i selve Fjældet.[1]

Gravenes Dybde var vel sjælden stort mere end fire Alen, hvorved jo al Vadning derover var udelukket.[2] Men hvad man maatte passe paa, var, at de ikke lidt efter lidt tabte denne deres oprindelige Dybde. Tilgroning med Siv, det aarlige Løvfald, det meget, der Tid efter anden kastedes, blæste eller flød ud i dem og uformærket højnede Bunden, alle disse Fjender kunde og burde bekæmpes ved hyppige Opmudringer. Kun en Daare sørgede ikke for paa denne Vis at holde alt i Orden. Man forstaar derfor det Nedsættende i en Erklæring som denne, afgiven af adelige Besigtelsesmænd om Vorgaard i Vendsyssel, da Kongen i Aaret 1578 ønskede at mageskifte den bort: «Gaarden ligger i en gammel, forgroet Sø, som der løber to Bække til; Broerne ere ikke at regne for nogen Bygning, thi der er grundet Vand under dem» o. s. v.[3]

En langt værre Ulempe var det, at Gravenes Sider nødvendigvis efterhaanden skred ud og saaledes forringede Gravenes Dybde og Bredde. Herimod hjalp det kun at grave dem op paany, men saa maatte Vandet helst ledes bort saalænge, hvad der let kunde blive farligt. For at sikre sig en Gang for alle veg man da ikke tilbage for at stensætte eller ligefrem opmure Gravenes Sider og Bund, en Anlægsmaade, der i høj Grad forøgede Omkostning og Arbejde. Erik den Fjortende lod Graven om Kalmar belægge med Fliser.[4] Paa Tirsbæk ere endnu alle fire Grave opsatte med Kampesten paa Siderne.[5] Paa Vidskøfle i Skaane vare Gravene ligefrem murede.[6] I Ruinerne af Skovgaard i Jylland ses tydelige Spor af, at Borgvoldens Sider har været satte med hugne Sten af betydelig Størrelse; alt det øvrige er nu blot en kratbevokset Grushob, kun disse forsvarlige Stenvægge har holdt ud, og hæve sig endnu næsten fire Alen over Vandet i Graven.[7]

Behørigt udstyrede afgav Gravene et fortrinligt Værn. Det var en alt andet end hyggelig Stilling, selv om man var nok saa mandstærke, at færdes derudenfor uden Læ og Dækning, medens Kugler og Pile peb og suste fra Voldens Besætning. At tage Tyren ved Hornene og storme Broen var sjældent tilraadeligt, med mindre man havde nok af Mandskab at ofre, thi denne Adgang var i Reglen den bedst beskærmede. Saa var det snarere et Forsøg værd, om man ikke ved Nattetide kunde faa lavet et

Vadested, opkastet en Dæmning eller slæbt Flydebroer til, saa at man kunde komme over paa et svagt Punkt. Aller bedst var det, naar om Vinteren Kulden blev Bundsforvandt og slog Isbro over; gjorde Angriberne deres Pligt, skulde det ikke lykkes Besætningen ret længe at holde en Rende aaben i Isen. En i Danmark oftere anvendt Fremgangsmaade var den, at lede Vandet bort af Graven. Sligt lod sig gøre overalt, hvor Vandstanden med Kunst var gjort høj ved Opstemning, eller hvor der blot fandtes et lavere Punkt i Nærheden, hvorhen Vandet ved Gravning kunde ledes. Da Christian den Andens Tilhængere under Grevens Fejde belejrede Nyborg Slot, tvang de det til Overgivelse ved at bortlede Vandet, saa at Graven tørlagdes og Beboerne kom til at mangle Drikkevand.[1] Nogle Aartier tilforn sagdes Lybækkerne i Krigen mod Kong Hans at have anvendt samme Fif under en Belejring af Tranekær paa Langeland, dog uden at Slottet derfor blev taget.[2]

Den Adgang over Graven, der i Fredstid benyttedes, var Vindebroen. Som Navnet selv angiver, var et Stykke af den til at vinde eller hejse op, en Art Lem, der nedladt knap bemærkedes, men opslaaet spærrede som en lukket Port bag det manglende Broled. Længe efter at de øvrige Former for Befæstning havde tabt al Betydning, vedblev man at bevare disse Broer som særlig hensigtsmæssige, endnu i det 18de Aarhundrede fandtes de ved de fleste Herregaarde og Slotte.

Bag Graven laa der gerne et Fæstningsværk, der alt efter Omstændighederne dannedes af en Jordvold eller en Mur. Selv hvor kun Hovedbygningen var omgiven med Grave, laa Huset som oftest nogle Alen inde paa Øen, saa at dets Fod kunde skærmes af Volde. Det fælles Navn for Øen: «Voldstedet» tyder ogsaa paa denne Skiks Almindelighed. Det var forholdsvis kun faa Gaarde, der som f. Eks. Marsvinsholm og Torup[3] i Skaane, Egeskov paa Fyen, Rosenholm og Rosenvold i Jylland og de af Henrik Ranzau opførte holstenske Gaarde Wandsburg, Melbeck, Redingstorp og Nüschau[4] søgte deres Styrke i, at Bygningens Mure hævede sig lige op af Graven.

Datiden synes ikke at have været ret klar over, hvilket der var at foretrække til denne Fæstningsring, Mur eller Jordvold.

Mur var aabenbart det dyreste, men frembød den Fordel, at de stejle Vægge ved en Storm ydede væsentlig Hindring og kun lod sig bestige ved Hjælp af Stiger. Skydeskaar kunde ogsaa anbringes overalt paa en Mur, i en Vold derimod kun foroven. Men førte Fjenden Kanoner med sig, havde Muren den Ulempe, at den langt hurtigere skødes ned end den bløde Vold, der roligt opfangede Kuglerne i sig.

Som en Følge af disse forskellige Hensyn vaklede man i sin Dom. Det var ikke blot ved gammeldags Anlæg, at man kunde træffe Ringmure — Helsingborg Slot var omgivet af en saadan,[1] det ældre Vorgaard i Vendsyssel havde en Ringmur langs Graven, fire Alen høj paa Portsiden, syv Alen høj paa alle de andre og fem til syv Fod bred[2] — men selv paa nylig opførte Gaarde traf man dem. Sten Rosensparre anvendte saaledes Murbefæstning paa Skarholt,[3] Peder Oxe paa Gisselfeld,[4] og endnu i det 18de Aarhundrede var der en Ringmur om Tranekjær Slot, saa bred, at en Vogn her oppe kunde køre omkring Slottet.[5] Men ved Siden heraf kunde man ogsaa møde blotte Jordvolde. Erik den Fjortende lod anlægge høje Volde om Kalmar; for at faa Jorden til at fæstne sig anvendte han det Middel at besaa dem med Sennep.[6] Volde, ofte med Stakit foroven, fandtes ogsaa om Malmøhus,[7] Bahus,[8] Akershus[9] o. fl. Endelig slog Frederik den Anden ind paa en Mellemvej, iøvrigt kendt tilforn, da han ved Opførelsen af Kronborg lod Murene udadtil være beklædte med svære, hugne Sten, indadtil forede med Jordvolde.[10]

Var man usikker med Hensyn til Bygningsemnet, saa nærede man derimod ingen Tvivl om Formen. Det var en Regel, kendt fra Oldtiden af, at Fæstningsværker burde anlægges saaledes, at der fremkom indadgaaende Vinkler, i hvilke Fjenden under Angrebet kunde beskydes fra flere Sider.[11] Da imidlertid denne Form betydeligt fordyrede Anlæget, krympede man sig ofte ved at efterkomme Reglen og overlod det til Hovedbygningens Hjørnetaarne at afgive den fornødne Krydsild. Lige Mur eller Vold uden Afbrydelser var da vistnok det almindelige ved Herregaarde som de var flest, kun Slotte og meget rige Herresæder søgte yderligere Betryggelse.

Den fælles Maade at skaffe sig denne paa var ved at lade Muren eller Volden være buklet; men indenfor dette Fælles lader tre forskellige Udviklingstrin sig tydeligt paavise.

Ved Synet af Slotte som Helsingborg og Kallundborg[12] kunde

Ingen være i Tvivl om, at Befæstningsmaaden her var gammeldags. Udenværket dannedes af en høj Ringmur, der ovenfra set tog sig ud som et Knudetov, idet der med visse Mellemrum var anbragt Murtaarne, paa Helsingborg ikke mindre end tolv runde og to firkantede. Ejendommeligt for Anlæget var, at Muren saa vidt muligt undgik bratte Drejninger og kendeligt tilstræbte at danne en Kreds. Taarnene vare i Følge gammel Regel anbragte i Pileskuds Afstand fra hinanden, saa at de to og to kunde række hinanden en hjælpsom Haand og beskyde en fremstormende Fjende i begge Flanker. Men hermed nøjedes de ogsaa og sprang ikke mere frem end højst nødvendigt, stillede sig aldrig dristigt foran Geledet beredte til Enekamp. Naar de brød Linien, var det egentlig kun for som Albuepladerne paa en Rustning at skjule et svagt Punkt og yde Dækning. De skrev sig øjensynligt fra en Tid, da Buer og ikke Kanoner bestemte Fæstningsværkernes Form. Selv en saa vældig Fløjmand som Taarnet «Fars Hat» paa Kallundborg Slot, der havde dobbelt Højde og Hjelm paa Hovedet, var i Følge sin Bygning meget mindre beregnet paa at føre langtrækkende Skyts end paa at forsvare sig med Pile og i værste Fald, hvis Fjenden fik Fodfæste paa Ringmuren, da ved Hjælp af sin Højde ovenfra at stryge denne ren igen.

Saa tog de nymodens Taarne sig ganske anderledes ud end disse indeklemte Sparebøsser. De holdt sig ikke længere tilbage som en blot buklet Del af Muren. Frit og truende med deres Kanongab til alle Sider laa de som en vældig, undersætsig Masse paa hvert af de fire Hjørner. Muren sank næsten ned til en blot Spærrings-Lænke, der kædede dem sammen. Det var denne nye Art af Taarne, der under Navnet *rondelles* var trængt op til Norden og her under den mere hjemlige Gengivelse af Navnet: «Runddele» fandt livlig Udbredelse saa vel i Danmark som i Sverige. Det var saadanne Taarne, som Christian den Tredje f. Eks. opførte ved Malmøhus og Landskrona, Frederik den Anden ved Indgangen til Frederiksborg, Gustav Vasa og Erik den Fjortende ved Vadstena og Kalmar. Ilde medtagne af Fjendehaand og Aarhundreders Vanrøgt har disse smaa, støtte Runddele holdt ud trods de stolteste Bygninger og med Stormhuen trykt i Panden, strittende imod med de stærke Sider, ladet Tiden gaa over sig. Endnu staar der to troligt paa Vagt ved Malmøhus som ved Vadstena, endnu titter en enkelt fra Landskrona Slotsvold ud over Sundet, endnu, efter at det gamle Frederiksborg forlængst

er forsvundet, staa de to Runddele ved Indkørselen, trængte ud mod Graven men trodsigt paa tværs af det vældige Porttaarn.

Hvor stærke end disse Runddele kunde være — i Syvaarskrigen skræmte fire saadanne kraftige Vogtere Daniel Ranzau fra Angreb paa Vadstena Slot[1] — saa opfyldte de dog ikke alle de Krav, man med Grund kunde stille til dem. Skulde de være forsvarligt bygte, blev Pladsen indvendig grumme ubekvem. I Runddelene paa Vadstena er Muren ti Fod tyk,[2] paa Stenvigsholm skal den have været 16—17,[3] paa Vaxholm 20,[4] og paa Malmøhus er i det mindste i den vestre Runddel Murene den Dag i Dag over 25 Fod tykke.[5] Den indre Stue ligner hér en mørk rund Brønd med en lang Gang hen til hvert af de fire Vinduer. Selve Fordelene affødte da betydelige Mangler; thi vel lod Taarnet sig ikke let skyde ned, men hvorledes skulde man kunne bakse med en Kanon i disse smalle Gange? Ganske vist bredte de sig tragtformigt henimod Vinduet, men Pladsen tillod dog kun i ringe Grad at dreje Kanonen, saa at Angriberne snart maatte kunne komme udenfor Skudlinjen. Nej, saa var det langt mere hensigtsmæssigt at anbringe Kanonerne i det Fri, alene bag Brystværn, hvor man kunde rette dem som man vilde, hvor ingen var for stor eller manglede Plads til Tilbageløb, og hvor Mandskabet kunde komme til fra alle Sider.

Saaledes naaede man da til Bastionerne, ifølge deres Oprindelse jordbygte Hjørnetaarne uden Tag, fuld Jord eller med Kassematter for neden og Skytset kun anbragt for oven. De var en simpel Følge af de forbedrede Kanoner; thi her som tidligere havde Skytset været det fremaddrivende i Udviklingen. Medens Murtaarnene havde svaret til den Tid, da man brugte Pile og en Kanon kun var en Bøsse, »Runddelene» til Forskellen mellem Kanon og Gevær, saa fremkaldtes Bastionerne af de stedse voksende Kanoner, hvem Pladsen i Runddelens Gange blev for trang, og mod hvis Skud ingen Mur kunde staa sig.

Saavidt man véd, anvendtes Bastioner først i Frankrig i Slutningen af det 15de Aarhundrede. I deres ældste Form var de ikke Led af Muren eller Volden men selvstændige Værker foran denne, især brugelige hvor det galdt at dække en Port mod fjendtlig Ild. I deres ældste Form vides de dog ikke at være naaede op til Norden. Men snart efter begyndte man at anbringe dem som Knudepunkter i selve Volden, og under denne nye

Skikkelse vandrede de Evropa rundt som en yderst vigtig Forbedring i Befæstningsvæsenet.[1]

Det er af ganske særlig Interesse at lægge Mærke til deres Navn i Datidens Sprog. Der er ikke det aller mindste, der kunde tyde paa, at Opfindelsen skulde være sket i Norden. Ikke desto mindre blev de bekendte overalt under et nordisk Navn, som de tiltvang Borgerret i alle de evropæiske Sprog. Hvor de kom frem, kaldtes de nemlig for «Bulværk», hvad der sikkert nok er et Ord af nordisk Rod og betyder Plankeværk, Palissadeværk. Maaske har man alt fra Normannernes Tid brugt at anbringe stærke Palissadeværker foran Portene, og Bastionerne have da arvet baade disse Værkers Plads og Navn. Maaske har man beklædt de ældste Bastioner med Planker og derved givet Anledning til Navnets Overførelse. Men hvilken end Grunden monne være, vist er det, at det nordiske Ord brød ind i alle de evropæiske Sprog. I det 15de Aarhundrede kom det frem i Tysk som «Bollwerk»,[2] paa Engelsk kaldtes Bastion for «*bulwark*», paa Russisk: «*bolverk*», Polsk: «*bolwark*». Paa Fransk omdannedes Ordet til «*boulevard*», paa Italiensk blev det til «*baluardo*», Spansk: «*baluarte*», Latin: «*bolevardus*» (forekommer først Aar 1483). Kun et eneste Sprog ydede nogen Modstand, det var det franske. Ved Siden af Benævnelsen *boulevard*, som ganske vist var den hyppigste, opstod der ogsaa det hjemlige Navn «*bastion*» eller rettere «*bastillon*», et lille Hus (af *bastille*).[3] I det 17de Aarhundrede, da Ludvig den Fjortendes Krigskunst blev den toneangivende, og franske Benævnelser for Krigsvæsenets Enkeltheder fortrængte alle andre, trængte ogsaa Ordet *bastion* igennem og fordrev sin Medbejler fra de evropæiske Sprog. I moderne Fransk minder endnu Navnet *boulevard* — en beplantet Gade, hvor før har været Vold — om Ordets tidligere Forekomst og Betydning.

Til Norden naaede Sagen selv, under begge Benævnelser, vistnok først i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. Da imidlertid Ordet «Bulværk» kun lidet var skikket til hos Nordboere at vække Begrebet om en jordfast Skanse, foretrak man her ubetinget den franske Benævnelse «Bastion». Udtalt som «Postej» vakte dette Ord just Erindringen om noget rundt, fast og mørkladent, og denne Benævnelse holdt sig derfor haardnakket i det 16de Aarhundrede, om end de indforskrevne Bygmestre nok saa meget kaldte Bastioner for «Bollwerk».[4]

De første «Postejer», der omtales i Norden, var vistnok de

to, der fandtes paa Krogen Aar 1559.[1] Da dette Slot senere afløstes af Kronborg og Fæstningsværkerne skulde udvides til en regelmæssig Firkant, synes dog Frederik den Anden ikke at have været klar over Bastionernes Fortrin, i hvert Fald gav han Befaling til at bygge «Runddele» i de to andre Hjørner. Især ud mod Søsiden krævede Værket meget Arbejde, et Skib maatte sænkes, og «Stenkister» opføres til Værn om Grunden som Forposter mod Bølgeslag og Isgang. Midt under Arbejdet fik imidlertid Bygmesteren Afsked, og Kongen synes med det samme at have skiftet Sind. «Runddelene» kappedes af foroven, tildækkedes med Jord og Brystværn, saa at de omdannedes til blotte Kassematter i to nye «Postejer».[2] I Strid maaske med Skytsets Fordringer, men i fuld Overensstemmelse med den henrivende Udsigt lod saa Frederik den Anden saavel paa «Ridderpostejen» som paa «Strandpostejen» opføre to nydelige Sandstens-Pavilloner, bestemte til Lysthuse for Kongen og hans Gæster.

Kronborg synes at have været den eneste større Fæstning i Danmark, der i det 16de Aarhundrede udstyredes med Bastioner; end ikke Københavns Volde blev forsynede hermed.[3] I Sverige derimod fulgte Johan den Tredje fuldt saa godt med Tiden som hans Nabo mod Syd, og allerede Aar 1572 var han ivrig for at befæste Kalmar By med «Postejer», medens Slottet selv maatte nøjes med at faa sine «Runddele» forbedrede.[4] Hvad der har særlig Interesse, er, at Johan den Tredje, rimeligvis vejledt af sine italienske Bygmestre, her anvendte den for nylig i Italien opfundne Anlægsmaade. Medens de franske Bastioner vare buttede Udvækster paa Volden, enten ligefrem runde eller lidt spidst udløbende — den sidste Form havde endnu de paa Kronborg[5] — saa lignede Kalmars «Postejer» Hellebardblade, med to lange smalle Flige til hver Side og kun ved en tynd Hals landfaste med Volden,[6] en italiensk Forbedring, hvorved man for det Tilfælde, at Fjenden erobrede Bastionen, søgte at sikre sig mod, at Volden skulde blive tagen med det Samme.[7] Ogsaa Slottet Wittensten i Estland lod Johan den Tredje befæste med Bastioner.[8] Men til disse tre kongelige Anlæg: Kronborg, Kalmar og Wittensten og saa nogle ganske faa Herregaarde[9] indskrænkede vistnok ogsaa Anvendelsen af Bastioner sig i det 16de Aarhundrede, først i det følgende Aarhundrede blev de almindelige.

Vi have betragtet Ringmurens og Voldens Form, tilbage staar endnu blot deres Højde. Denne overgik betydeligt, hvad

man efter Nutids Begreber skulde vente, idet den var bestemt til Brystværn ikke blot for Mandskabet men for selve Hovedbygningen. Det var da ikke alene paa gamle Slotte, som Kallundborg og Helsingborg, at man saa høje Mure; mange nymodens Anlæg gav dem intet efter. Ved Malmøhus[1] og Spøttrup[2] i Jylland er der tydelige Spor af, at Volden har naaet op omtrent til Bygningens Tagskæg, et fortrinligt Værn i en Tid, hvor man kun brugte at skyde lige ud med Kanonerne og aldrig Bueskud, en trist og trang Udsigt fra Vinduerne i den indespærrede Hovedbygning.

Det var klart, at hele Udenværket udgjorde en overordentlig vigtig Del af Befæstningen, paa hvis Forsvar de Belejrede sikkert vilde ofre, hvad der stod i deres Magt. Men det var dog kun ved de tarveligst befæstede Gaarde, at man ved at trænge over Graven og erobre Volden eller Muren, straks kunde komme Hovedbygningen selv til Livs. Som ovenfor omtalt var mange Gaarde omgivne af flere Grave — om Timgaard i Jylland[3] og paa Landsiden af Aranås ved Venern[4] var der endogsaa tredobbelt Grav — og i Reglen var det netop de anseligste Borge, om hvilke det gjaldt, at man ved at komme over Graven og op paa Muren kun havde opnaaet lidet. Det man nemlig her i saa Fald havde erobret var kun, hvad der ved mange Gaarde forud laa ganske blottet: Ladegaarden. Hvor denne var indoptagen med i Befæstningen, udgjorde den gerne et selvstændigt Udenværk, der maatte tages, førend man kunde komme til at angribe den egentlige Borg. Den bar derfor det betegnende Navn: Forborgen (Fransk: *faubourg*).

De Fordele, der opnaaedes ved Erobringen af Forborgen, var højst forskellige. Det kan ikke nægtes, at enkelte Gaarde var anlagte uforsigtigt, saa at Forborgens Fald rimeligvis vilde blive skæbnesvangert for selve Hovedbygningen. Mangel paa Evne til at bestride de store Omkostninger, maaske ogsaa Hensynet til det dagligdags Bekvemme, havde stundom tilbagetrængt Forsvarets strængere Krav. Selv ved en saa stærkt befæstet Gaard som Faarevejle paa Langeland, hvor disse Hensyn ikke havde faaet Lov til at gøre sig gældende, ser det, i det mindste for en Nutids Betragter, ud, som om Borggaarden maatte være alvorlig truet, naar den omgivende Ø var i Fjendernes Hænder. I Læ af Ladegaards-Bygningerne kunde de her komme Hovedbygningen tæt paa Livet, den indre Grav var kun smal, og hvis der gjordes

Udfald, dannede nu Porttaarnet et fast Værn og Støttepunkt for selve Fjenden.[1]

Anderledes stillede Sagen sig andet Steds. Ved Hesselager paa Fyen var saaledes det Syn, der aabnede sig for Angriberne, naar de sejrrigt besteg Forborgens Vold, kun lidet opmuntrende. Vejen fra den yderste Vindebro til den indre ved Borggaards-Graven var en eneste Fæstningsrække: først to jævnsides liggende Bygninger, hver paa tvende Stokværk, saa et svært ottekantet Taarn, alle bemandede og i Stand til kraftigt Forsvar, hver især at tage, førend der kunde være Tale om at komme over til Borggaarden.[2] Paa Bahus Slot havde man drevet det saa vidt med adskilte Indelukker, at man skulde gennem syv Porte eller over syv Volde og Mure, førend man endelig naaede op til «Fars Hat» og «Mors Hue», Slottets to Hovedtaarne.[3]

Borgen selv, Hovedbygningen, dannede naturligvis Forsvarets egentlige Kærne. Dens Form havde i Tidernes Løb gennemgaaet en mærkelig Udvikling, hvis enkelte Trin ikke blot den Gang stod tydelige, men endnu den Dag i Dag med Sikkerhed lade sig bestemme. Ville vi have et klart Indtryk af Udviklingens Yderpunkter, behøve vi blot at betragte de to levende Talsmænd, som en gunstig Skæbne har bevaret os Side om Side: Helsingborgs «Kärna» og Kronborg. Nu er de begge gamle, i det 16de Aarhundrede hilste Sundet her paa den ældste og yngste i hele Flokken.

Den Bygningsmaade, som Helsingborg Slot repræsenterede, var kun lidet sammensat. Naar man nu ser det svære Taarn, der fra Bakken syner vidt ud over Søen, tænker man sig det uvilkaarligt som Resten af et Hele, slutter fra, hvad der staar, til Storheden af det, der her er sunket i Grus. Med Urette. Selv i sin Velmagt har Kärnan staaet enligt, kun omgiven af Ringmure og mindre Bygninger, der ved Siden af den tog sig ubetydelige ud.[4] Det er denne Bygningsvis, som kendes saa vel fra Frankrigs og Tysklands ældste Borge: I Midten et mægtigt Taarn, Borgherrens Bolig, men kun et Par Rum heri til Beboelse, Resten Vagtstue, Forraadskamre, Fængsel, alt fra øverst til nederst indrettet paa Forsvar, beregnet paa, naar Stigen var trukken op og Døren stænget, at kunne udholde en langvarig

Belejring bag disse favnetykke Mure. Udenom og ofte i god Afstand fra dette Taarn løb saa Ringmuren. I Borggaarden derimellem eller langs Ringmurens Inderside, kun med Halvtag over sig, laa spredt en Mængde Smaabygninger, Bryggers, Bagers, Kornhus, Rum til Besætningen o. s. v., alle som paa Springet til at forsvare Muren men i ærbødig Afstand fra det mægtige Hovedtaarn.[1] I sin simple, naturlige Ordning lignede det Hele en forstenet Lejr, Høvdingestadet i Midten, derom Hæren i Ring, paa Vagt og i Hvile, hver Mand selv i Søvne støttende sig til Skjoldet.

I Frankrig kaldtes sligt et Taarn for «*donjon*», i Tyskland med det gamle Navn «Bergfried», i Norden synes man at have haft Tilbøjelighed til at benævne det: «Kerne», hvad enten nu herved sigtedes til, at det udgjorde Befæstningens inderste og vigtigste Del, eller til dets Lighed med en Smørkerne. I sidste Tilfælde maa Navnet have passet bedre til et Taarn, der som Stockholms «Kerne» var rundt[2], end til Helsingborgs, der er firkantet. Benævnelsen «Faders Hat» derimod, der oftere kommer igen, var vistnok blot en spøgefuld Hentydning til Taarnes Tagform og anvendtes i hvert Fald ikke alene om Hovedtaarnet, men ogsaa om Taarne i Ringmuren.[3] I denne Stil: en Kerne bag Ringmur, vides foruden Helsingborg og Stockholm tillige Gurre, Laholm, Skanør og Aahus Slotte[4] at have været opførte. Maaske var ogsaa «Gaasetaarnet» paa Vordingborg og Taarnet «Folen» paa Kallundborg Slot[5] oprindeligt «Kerner», der dog, ved senere Opførelse af andre Bygninger foruden, havde tabt deres alt beherskende Præg. I det 16de Aarhundrede tilfredsstillede imidlertid disse Taarn-Borge ikke længere. Flere af dem forfaldt eller nedbrødes, saaledes Gurre, hvis Sten blandt andet endte i Helsingør, hvor de anvendtes til Skorstene;[6] andre ombyggedes, som Stockholm Slot. Kun ganske undtagelsesvis opførtes der endnu Bygninger af denne gamle Art. De mærkeligste vare Viborg Fæste i Finland, Vaxholm ved Indløbet til Stockholm og det saakaldte Valkendorfs Taarn i Bergen. Ved dem alle tre var der dog særlige Omstændigheder, der paa en Maade atter ophævede deres Betydning som «Kerner». Viborgs faste Taarn var omgivet af en Ringmur, der i den Grad var belemret med Husrum, at den snarere maatte kaldes en Husrække end en Mur.[7] Vaxholm lignede mest en «Runddel» og skulde vistnok kun i yderste Nød gøre Tjeneste som Bolig.[8] Valkendorfs-Taarnet

endelig var ganske vist bygget som Afløser for et ældre og indrettet helt som Hovedbygning: Fængsel for neden, Beboelse for oven, Vagtstue og Plads til Kanoner.[1] Men til dagligt Hold behøvede det ikke at anvendes saaledes, thi lige over for i Borggaarden laa den gamle, rummelige Hakons-Hal med dens Sal og Karnapper, Fruerstuen og flere andre Bygninger,[2] lutter Vidnesbyrd om, at Taarnet, som det hævede sig dér beherskende Bryggen og Vaagen, ikke var bestemt til at være hele Slottet, men kun dets ypperste Værn, bygget med nymodens Kunst og gammeldags Omsigt.

Hovedmanglen ved «Kernerne» var deres højst begrænsede Plads. Man kunde stille nok saa ringe Krav til Bekvemmelighed og Hygge, i sligt et Cellefængsel lod de sig ikke tilfredsstille, mindst naar Besætningen, hvad Forsigtighed krævede, altid skulde være tilstede i behørigt Antal. Rummet maatte udvides, men hvorledes? Man kunde enten gøre den egentlige Kerne højere og større — Helsingborgs Kårna, der er yderst anselig og tidligere vistnok har været mindst tyve Fod højere,[3] er uden Tvivl en af de mægtigste Bygninger i sin Art i Norden — eller ogsaa kunde man opgive den gammeldags runde eller firkantede Form og udvide Bygningen ved at brede den til Siden, med andre Ord forandre Taarnet til et Hus.

Denne Fremgangsmaade var aabenbart den mest hensigtsmæssige. Det var ogsaa den, der blev den sejrrige. Valkendorfs-Taarnet viser os ligesom en Overgangsform mellem Kernen og Huset. Paa rent udvortes Vis har her en Udvidelse fundet Sted, idet Bygningen bestaar af to i hinanden indbyggede Taarne, efter Traditionen opførte af Valkendorf og hans Efterfølger, Erik Rosenkrands, i hvert Fald vistnok byggede med kortvarigt Mellemrum. Følgen er bleven, at Dobbelttaarnet alle Vegne fra set syner som Hus. Men den Forvandling, som her fremtræder paa blot udvortes Maade og med Tilfældighedens Præg, var langt tidligere alt blevet gennemført andetsteds med fuld Bevidsthed. Det ypperste Minde, som endnu staar tilbage om det til aflangt Hus udvidede Taarn, er sikkert Glimminge i Skaane. Dette faste Hus er opført 1499 af Jens Holgersøn Ulfstand, bygget af svære Sandsten, hele Huset 100 Fod langt, 40 Fod bredt og 87 Fod op til Gavlspidserne.[4] Et Par Mils Vej der fra ligger Ørup, lidt mindre end Glimminge, men lignende dette, opført af Kampesten saa vidt vides af samme Bygherre.[5] Forskellen mellem de gamle

firkantede Taarne og disse Huse laa alene i Størrelses-Forholdene. Naar Længden blev større end Højden, blev Taarnet til Hus. I Udstyring derimod var de vistnok temmelig ens, i Reglen lignede de almindelige Landsby-Kirketaarne i Danmark. Det er sikkert saadanne Huse, vi maa tænke os opkaldte i alle de mange Slotsnavne, der endte paa Hus (Riberhus, Aalborghus o. s. v.).

Fordelene ved disse Huse var betydelige. Man behøvede nu ikke længere at nøjes med et enkelt Rum i hvert Stokværk; der kunde indrettes flere alt efter Bekvemmelighedens Krav. Og desuden indvandt man i øverste Stokværk Plads til en stor Sal, der, hvad enten det saa gjaldt Fest eller Forsvar, ypperligt lod sig anvende. Men en Mangel heftede der ved den nye Bygningsform: Overblikket tabtes. Tidligere havde man fra hver enkelt Stue kunnet holde Øje til alle Kanter, nu indskrænkedes dette alene til det øverste Rum. Stod man i en af de nedre Stuer, kunde Fjenden være i Lag med den modsatte Gavl, uden at man anede det. Vende tilbage til det Gammeldags af denne Grund gik ikke an; men afhjælpes maatte Manglen. Den lod sig bøde, saa fremt man paa engang kunde forbedre Udkigget og samtidig skærpe Forsvaret, saa at, selv om et Angreb først sent blev opdaget, det hurtigt kunde mødes med fordoblet Kraft. Begge disse Goder var opnaaelige, saa fremt man anbragte et lille Udhængstaarn i hvert af Bygningens fire Hjørner. Højt nok oppe til at være dækket nedadtil, kunde man fra disse murede Karnapper have Udsigt til i det mindste to Sider ad Gangen, og hvis Fjenden stormede, modtage ham med dobbelt Krydsild. Turde man tillige anbringe et Skydehul ned efter, kunde man herfra forstyrre hvert Forsøg paa at benytte Bygningens Hjørner, dens mindst beskyttede Parti, til Læ eller Angrebspunkt.

Saadanne firkantede Huse med et Horn i Panden mod hvert Hjørne bleve da naturligt det næste Led i Rækken. I Frankrig havde Huse med slige Smaataarne (*tourelles*) længe været i Brug og var vel kendte under Navnet *manoirs*;[1] til Norden synes de først sent at være naaede. De ypperste Eksempler paa denne Bygningsart her ere Ørbyhus og Vik i Upland og Bergqvara i Småland.[2] De to sidste er begge opførte i Slutningen af det 15de Aarhundrede og altsaa ældre i Aar om end yngre i Art end de ovenomtalte Repræsentanter for de slette og rette Stenhuse. Alle udmærkede de sig ved deres kække, trodsige Ydre, der ikke lidet forøgedes ved deres uforholdsmæssige Højde. Paa Vik skal der

i sin Tid have været ikke mindre end elleve Stokværk, Bergqvara var 80 Fod højt og kun 68 Fod langt. Ejendommelig for disse to var ogsaa den gamle, om «Kernerne» mindende Maade at dække Indgangen paa. Døren sad højt oppe paa Huset, øjensynligt beregnet paa, at man efter at være stegen op ad den løse Trappe skulde kunne trække denne op til sig, og dermed afspærre al Adgang. Denne sidste Bygningsskik fulgtes endnu i forrige Aarhundrede i det sydlige Gotland.[1]

Husets Udvikling var begyndt, men langt fra til Ende. Trangen til Udvidelse gjorde sig bestandigt indenfra gældende og drev ustandseligt paa. De fire vordende Lemmer, som her vare antydede i Husets Hjørner, skulde vokse fuldt ud og ende som vældige, jordfaste Hjørnetaarne. Huset selv skulde uddybes og spaltes i Midten, indtil det endelig stod der som fire tydeligt adskilte Længer. Udviklingen skulde ikke standse, førend Huset var blevet til Gaard.

Det var hele denne Udvikling fra Hus til Gaard, som i Norden med stigende Fart gik for sig i det 16de Aarhundrede. Paa Afstand set lade Udviklingens Trin og deres Rækkefølge sig nogenlunde sondre, vanskeligere faldt dette vistnok i Tiden selv. Thi det var netop det ejendommelige og tiltrækkende ved denne Bygningernes Vækst, at den foregik uophørligt. Intet Parti fik Lov til helt at afblomstre og visne, medens Kræfterne gik andetsteds hen. Der var samtidigt Liv overalt. Helt ned i det 16de Aarhundrede vedblev man prøvende at genoptage de opgivne Former for om muligt at vinde frem til et Bedre. Dette Lyslevende giver sig særlig tilkende i Overgangen fra Huset til Gaarden. Hvilken Form, der sejrede, er der ingen Tvivl om; men ved Siden af Sejrherren fremtræder der andre, højst mærkelige Former, Forsøgs-Arter, Sideskud, Medbejlere, der ikke vandt Prisen. Vi faa gennem disse et Indblik baade i Artens Tilbliven og det Væld af Kræfter, der her var oppe, hvor meget der maatte gaa til Spilde, for at Et kunde blive til.

Thi det var klart, at et Hus kunde leddeles paa mange Maader. Der var først den simple Maade: at flække det paa langs. Med andre Ord, naar der var Trang til mere Plads, end det ene Hus afgav, kunde man jo bygge to Huse Side om Side, hvert selvstændigt med eget Tag men med Langsiderne sammenvoksede, saa at disse dannede en fælles Brandmur mellem begge. Herved maatte vel hvert Hus give Afkald paa en Side Vinduer,

men des færre Ydermure blev der ogsaa at forsvare. Og hvilken Fordel, naar Fjenden beskød Huset fra den ene Side, blot at behøve at bringe Kvinder, Børn og Forraad over til den anden, Kuglerne skulde vel give tabt mod den vældige Brandmur i Midten. Denne Bygningsmaade, der uvilkaarligt minder om to sammenvoksede Tvillinger, blev meget yndet. I denne Stil byggede Frederik den Anden sit Frederiksborg,[1] Peder Oxe Tølløse paa Sjælland og Frants Brokkenhus det stærke Egeskov paa Fyen. Penningby i Upland synes at være bygget paa samme Vis,[2] og ligesaa Svanholm i Skaane.[3] Henrik Ranzau, der nødigt stod tilbage for andre, overtraf dem alle ved at opføre paa Nüschau i Holsten et sammenvokset Trillinghus.[4]

Men et Hus kunde jo ogsaa deles paa tværs. Her var i saa Fald ingen Form saa naturlig og nærliggende som den fra Kirkerne vel bekendte Korsform. Paa denne Maade fremkom der ganske vist en Mængde Ydervægge, men til Gengæld lod Krydsild sig næsten overalt anvende. I denne Stil byggedes meget tidligt Gjorslev paa Sjælland, og Korsformen gennemførtes ligeledes, om ikke fuldt saa udpræget, i Tynnelsø Slot i Södermanland.[5]

En langt mere uregelmæssig Figur fremkom, naar man lod de nye Fløje skyde ud som Tænderne paa en Kam fra den ene Side af Moderhuset. Hensyn til Forsvaret alene har næppe fremkaldt denne Bygningsmaade, snarere stedlige Forhold, Grundens Form maaske, eller simpelthen et Lune. Om Eiler Grubbe fortæller Sagnet, at han gav Hovedbygningen paa Lystrup denne Form, for at den skulde ligne et E, medens Ladegaarden opførtes som et G. I samme Kamform byggede Johan Fris Borreby, Frederik den Anden Badstuen ved Frederiksborg og Christian den Fjerde Ibstrup (Jægersborg), alle paa Sjælland.

Indlysende var det imidlertid, at jo uregelmæssigere man gjorde Gaardens Form, des flere Kræfter stod man Fare for at spilde, des mere fjernede man sig fra det, der dog var Maalet, et samlet, sluttet Forsvar. Ved Bygninger derfor som Uranienborg paa Hveen eller Svartsjø Slot i Upland med deres mægtige Midterklokke over en Vrimmel af vildt udvoksende Fangearme — Fostre af ubændig Indbildningskraft parret med hensigtsklart, men fredsælt Snille — maatte man næsten helt opgive Forsøget paa at støbe alt dette i Fæstningsform og derfor henlægge Forsvaret alene til Udenværkerne.

Ganske anderledes stemmende med Forsvarets Krav og en Indskydelse af uberegnelig Værd var det derimod, da man faldt paa at lægge alle disse fremvoksede Fløje i Kres, saa at der bag Volden kom til at ligge et Værk af egen Art, paa en Gang Ringmur, Hus og vældigt Taarn-Fodstykke. Betydelige Fordele opnaaedes ad denne Vej. Her kunde spares ikke lidet i Sten, thi kun Bygningskresens Ydermure behøvede nu den gamle Tykkelse. Fra en dækket Gang under Tagskægget Huset rundt kunde man tilstrækkeligt holde Udkig med Fjenden, og uset af denne bringe alt i Sikkerhed til den Fløj, hvor Angrebet ikke stod paa. I Gaards-Rummet vandt man en sikker og rummelig Plads af overordentlig Betydning. Og Husdøren, Bygningens svageste Punkt, kunde nu lægges ind mod Gaardsrummet, medens Udgangen til Udenværkerne omdannedes til en svær, velbefæstet Port.

Helt rund opførtes vel næppe nogen Gaard, dertil stred denne Figur for meget mod saavel Stenenes som Tømmerets Form; men i Mangekant opførtes flere. Kallundborg Slot, Københavns Slot, Gripsholm vare alle byggede i uligesidet Mangekant.

Erfaringen maatte imidlertid snart godtgøre, at jo flere Kanter, des flere Mangler. At anbringe et Ydertaarn overalt, hvor Muren drejede, kunde let blive for kostbart, og undlod man dette, henstod det blottede Hjørne som et svagt Punkt. Det gjaldt aabenbart om at indskrænke Mangekantens Sider til det mindst mulige Antal. At bygge Gaarden i Trekant lod sig dog ikke godt gøre, da Fordelene ved det indvundne Gaardsrum herved igen forspildtes; saa vidt vides er heller ingen Gaard i Norden opført i denne Figur. Derimod frembød Firkanten ubetinget de fleste Fordele. Skænkende en fortræffelig Gaardsplads krævede den kun fire Hjørnetaarne; her var dog nogen Mulighed for at faa Bygningerne solrette; og Mur- som Tømmer-Forbindelserne i Hjørnerne frembød ingen Vanskeligheder, Gaarden kunde bygges ligefrem som fire, regelrette Huse.

Med fuld Føje sejrede da denne Form over alle andre. Efter at Udviklingens Strøm med ustandselig Fart havde bevæget sig fremad fra Taarn til Hus, fra Hus til Gaard, fandt den endelig i den firlængede Gaard den gunstigste Form af alle og faldt derfor her i Leje. Saa grundig var Sejren, at Antallet af firkantede Gaarde i Norden kom til langt at overgaa Summen af alle andre Bygningsmaader til Hobe. Og kun denne Form lykkedes det at trænge igennem videre til Købstadhuse og Bønderboliger.

<u>*Subskriptions-Indbydelse*</u>

STEEN STEENSEN BLICHERS

LIVS-TRAGEDIE

Ca. 20 Hefter à 50 Øre.

—

Med ca. 150 Illustrationer.

I BREVE OG AKTSTYKKER

VED

JEPPE AAKJÆR

Gratis med sidste Hefte en Facsimile-Udg. af den første Udgave af E Bindstouw.

DETTE Værks Hensigt er at rejse et Minde for Steen Steensen Blicher, hvis Liv blev en Kæde af Kampe, Skuffelser og Ydmygelser, og hvis Berømmelse er groet af et Eftermæle, hvori halvsand Sladder blandedes med æventyrlig Tildigtning. Dette Værk vil lade selve Livet tale og gennem lutter haandgribelige Vidnesbyrd bygge den Tragedie op, der bærer Steen Steensen Blichers Navn.

Med en Nidkærhed, som kun Begejstring for Emnet kan skabe, har Udgiveren, Hr. Jeppe Aakjær, samlet og tilrettelagt et for en stor Del helt nyt Materiale.

De ca. 60 Breve fra Blichers Haand, der, spredte rundt om i forskellige Skrifter, før tilhørte Offentligheden, — men vel at mærke næsten alle i en defekt og brudstykkeagtig Form — er her forøgede med flere Hundrede, hentede frem fra offentlige Arkiver eller Biblioteker eller laante hos Privatfolk, der gemte dem som Relikvier fra den Tid «Blicher kom i Huset». Desuden er der gjort interessante Fund i Datidens Provinspresse, hvor den stridslystne og for ethvert Livsfænomen sig interesserende Digter udkæmpede mangen drøj Fejde, hvis Spor der nu for lang Tid siden er groet Lyng over. Hertil kommer et ikke helt ringe Billedstof med talrige Portrætter af Mænd, der har staaet Blicher nær i ondt som godt, talrige Billeder af de Egne, de Herregaarde, de Folketyper, der har spillet en Rolle i hans Liv og

Digtning. Det tør da paastaas, at der næppe eksisterer et mere righoldigt Dokumentværk om nogen dansk Skribent.

Dette Værk vil læses med Udbytte ikke alene af enhver literært interesseret Mand, men af enhver, der kan røres af et genialt Menneskes endeløse Synken fra Skuffelse til Skuffelse. Uden Vanskelighed har Stoffet ordnet sig til en tung og trist Tragedie, hvori en forpint Sjæl, der hvirvles rundt i Livets Graavejr, anstrænger sig for — trods alt — at bevare sig stolt og modig.

Værket er bygget efter den Plan, at Blicher eller hans Samtidige leverer Stenene, Udgiveren blot Kalken, der binder disse sammen.

Kunst- og Literaturdomme forandres i det uendelige — Blichers Digterskæbne er det mest slaaende Exempel herpaa —, men saadan en original lille Brevstump, en fortrolig Meddelelse, som Forfatteren gør en kær Ven i en ubevogtet Stund — det er en talende Realitet, som ingen nok saa fjærn Tidsalder vil kunne lade haant om.

Blichers Livs-Tragedie, som Hr. Aakjær har ladet selve hans Liv i alt dets skiftende Virken og Stemninger komponere, vil blive staaende som et Monument over en af de rigest bevægede, stærkest prøvede, sejgest kæmpende Mænd i dansk Aandsliv. Et Monument til Medfølelse, Forstaaelse, Beundring og Kærlighed.

— — —

Paa *Steen Steensen Blichers Livs-Tragedie* indbydes altsaa herved til Subskription. Værket vil udkomme i ca. 20 illustrerede Hefter à 50 Øre, hvert Hefte indeholdende to 16sidige Ark i stort Format.

Gratis følger desuden med sidste Hefte en literær Sjældenhed af høj Værdi: en Facsimile-Udgave af den første *E Bindstouw*-Udgave, der saa Lyset i Randers Aaret 1842 paa N. Schmidts Forlag. Exemplarer af denne Udgave er nuomstunder ikke til at opdrive. Den Facsimile-Udgave, vi forærer Subskribenterne paa *Blichers Livs-Tragedie*, er fremstillet i Holms Reproduktionsanstalt efter et smukt bevaret Exemplar, der ejes af Boghandler Dolleris i Veile.

1ste Hefte af *Blichers Livs-Tragedie* faas til Gennemsyn, og Subskription tegnes i alle Boglader.

Gyldendalske Boghandel.

FOLKEUDGAV

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
FORLAG

6. HEFTE

50 ØRE

For Købstædernes Vedkommende blev Omslaget ikke saa tydeligt, da Grundenes Form her ofte traadte hindrende imellem; paa Bøndergaardene derimod blev Paavirkningen ligesaa afgørende som let at paavise. Endnu den Dag i Dag lader Adelens forskellige Indflydelse i det 16de Aarhundrede sig aflæse i Bøndergaardenes Form. Medens i Danmark Eksemplet fra oven har tvunget alle Bøndergaarde i Firkant, har det i Norge ikke mægtet at paatvinge Husklyngen forandret Skik. I Sverige udstraaler den firlængede Form fra de to Brændpunkter for Adelens Magt: Skaane og Mälarens Bredder. Helt op i Dalarne lader den nye Skik sig forfølge, her dog ubevidst modvirket af den gammeldags Bygningsvis. Medens nemlig Længerne slutte sig firkantet sammen og kun tilstede Indgang gennem den enlige Port, staar Adgang til Gaarden fremdeles aaben for hver, der lyster at krybe under den Længe, der udgøres af Stolpeboden.

Som naturligt er, krævede Firkantens Sejr Tid til at gennemføres. Et af de ældste, firlængede Slotte var uden Tvivl Krogen, bygget af Erik af Pommern i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede. Ved Midten af det 16de Aarhundrede var Sejren sikret for Herregaardenes Vedkommende, og den nye Form begyndte sit Indtog i Købstæderne. Temmelig hurtigt synes Bøndergaardene at være fulgt efter.[1]

Med Borgens firlængede Form var ogsaa Taarnenes Antal givet. Naar alt var, som det burde, fandtes der fire Hjørnetaarne, hvortil, som vi siden skulle se, endnu kom et Porttaarn og inde i Gaarden et Trappetaarn. Seks Taarne var altsaa det, som Forholdene krævede. Men denne Fordring var yderst kostbar at efterkomme. Hyppigt kunde det knibe nok med at faa alle fire Længer rejste; mangen Gang maatte Bygherren, hvor nødigt han end vilde, holde inde for en Tid eller overlade sin Eftermand at bygge den manglende Fløj. Under saadanne Forhold var Taarnene det værste at komme over. Det var derfor ogsaa i Reglen kun Slottene, der kunde opvise det fulde Antal eller endog flere end nødvendigt. Nykøbing paa Falster, Kronborg, Nyköping i Södermanland, Eskilstuna og hele denne støtte Flok med Runddele paa Hjørnerne: Malmøhus, Landskrona, Vadstena, Ørebro, Borgholm og først og fremmest Kalmar maatte alle siges at være vel udstyrede med Taarne. Derimod stod det prægtige Upsala Slot ufuldendt, med kun to Længer og tre Hjørnetaarne,

og Hansberg ved Haderslev kunde, skønt ellers fuldt færdigt, kun opvise to Hjørnetaarne.[1]

Gaves der alt Undtagelser blandt Slottene, maatte deres Tal blandt Herregaardene blive langt større. Gaarde, der som Hollufgaard paa Fyen, Visborggaard paa Jyllands Østkyst[2] og senere Lækø i Vestgötland ved Venern[3] prangede med ikke mindre end syv Taarne, var rene Særsyn. Det var overhovedet næppe Halvdelen, der naaede at faa de fire, Resten nøjedes med to eller et. Her var der imidlertid en Maade at bøde Mangelen paa, der var meget hensigtsmæssig. Selv om Hjørnetaarnenes Antal kun var to, kunde Krydsild overalt opnaas, naar de blot anbragtes i de to hinanden modsatte Hjørner. Saaledes var de anbragte paa Hansborg ved Haderslev, paa Stenvigsholm i Norge, paa Torup i Skaane, Kungs-Norby i Östergötland[4] og flere Steder.

Vi har dvælet ved Hovedbygningens Form, set dens Udvikling og Vækst gennem Tiderne. Vi skal nu gaa over til at se den med andre Øjne, med deres, der, efter at Forborgen var erobret, mylrede ned om den inderste Grav, spejdende efter den bedste Maade at komme Borgen til Livs.

Det var et Øjeblik, der, hvor truende det end kunde være for Besætningen, dog ubetinget var ubehageligst for Angriberne. Idet de nemlig saaledes kom Ansigt til Ansigt med Bygningen, forandredes med ét Kampmaaden, og al Fordelen var for en Stund paa de Belejredes Side. Tidligere havde man saa nogenlunde kunnet beregne Skuddene og Skytternes Plads, ofte set Stormhuer og Bøsseløb kigge over Brystværnet. Nu var det næsten ikke muligt at vare sig. Thi fra Muren stirrede en Masse Glugger, Skydeskaar og Huller En i Møde, hvert især tilsyneladende tomt og intet at tage Sigte efter, og dog udsendende dræbende Kugler paa nært Hold. En Røgsky fra Murhullet, et Drøn mellem Taarnene, en Mand mindre blandt Angriberne, saaledes gik det nu ud for et, lige til Porten var taget og der kunde blive Tale om at gøre Gengæld.

Lagde man Mærke dertil, saa kom gerne de stærkeste Skrald fra Taarnene og Bygningens øverste Stokværk, medens Stuens jærngitrede Vinduer kun udsendte Bøssekugler og Pile. Det laa simpelthen i, at Kanonerne i Reglen var anbragte for oven,

hvorfra man havde Udsigt ud over Volden, og Skytset altsaa kunde anvendes ogsaa mod fjernere Fjender. I andre Henseender var denne Plads uheldig, idet Rystningen af Skuddet herved fik større Magt over Bygningen; men Murene maatte nu en Gang for alle være byggede saa faste, at de ikke sitrede sig Revner til. Man krævede i saa Henseende betydeligt af dem. Paa Kronborg blev der fra det søndre Taarn allerede givet det glatte Lag, førend Bygnings-Arbejdet var færdigt;[1] paa Vidskøfle laa der ikke mindre end 25 store Kanoner i øverste Stokværk;[2] paa Skarholt var der beregnet i det seks Stokværk høje Taarn at bruge Kanoner i begge de to øverste.[3]

Pladsen til Kanoner var forholdsvis let at skaffe i Hjørnetaarnene og endnu mere i den øverste Sal i Hovedbygningen, saafremt denne kun bestod af ét Hus. Her oppe i Riddersalen kunde man da skyde til alle Sider, og der var Rum nok til, at Kanonen kunde rulle tilbage efter Skuddet. Men helt anderledes stillede Sagen sig, hvor Gaarden bestod af fire Længer. En Riddersal, der løb gennem dem alle, kunde man ikke holde. Forbindelsen Bygningerne rundt og Udkig til alle Sider maatte da skaffes ved Hjælp af en Vægtergang, en smal Korridor med Glugger paa Siden, der tæt under Taget gik rundt om alle Længer. Men hvad denne var god for paa den ene Led, skadede den paa den anden. Den hjalp til Udkig, men spærrede for Skytset. At lægge Vægtergangen som en aaben Altanomgang langs Tagskægget ovenfor Vinduerne, saaledes som man havde gjort paa Kronborg, var misligt. Under en Kamp tabte den ganske sit Værd, thi hver Mand, der vovede sig ud paa den, kunde ses og pilles ned af Skytterne udenfor Slottet. Og til dagligt Hold voldte den kun Bryderi, naar Regnvandet her blev staaende og gennemsivede Muren eller raadnede Bjælkehovederne.[4] Nej, Vægtergangen maatte være lukket og i Flugt med øverste Stokværk. Men saa spærrede den for Skytset. Her var da ikke andet for end, saa godt det lod sig gøre, at anbringe Kanonerne i selve Vægtergangen. Saaledes løste man Opgaven f. Eks. paa Vidskøfle og Gisselfeld.[5] Men var Vægtergangen alt vanskelig at passere forinden, saa maatte den blive det end mere nu; mørk, snæver og opfyldt var den uhyggelig til daglig og kun halvvejs hensigtsmæssig under en Kamp. Paa mange Gaarde foretrak man da vistnok at svække Forsvaret ved kun at anbringe Kanoner i Hjørnetaarnene, medens Vægtergangen overlodes alene til Skytter.

Til dette Brug var den ganske særlig skikket, især naar den var bygget paa en egen Maade. Det kunde jo nemlig ikke nægtes, at man trængte til et Middel for at bøde paa de tykke Mures Mangler. Kanoner anbragte i øverste Stokværk kunde kun i ringe Grad rettes nedefter mod en fremstormende Fjende, og selv fra Vinduerne i de nederste Stokværk kunde det være svært at sigte nedad, naar Muren var flere Alen tyk. Følgen blev, at der ved Bygningens Fod let fremkom en død Vinkel, et Fristed for Fjenden paa det aller farligste Punkt. Det var netop for at raade Bod herpaa, at man var faldet paa at give Vægtergangen en egen Form. Man lod den ikke være blot en Gang indenfor øverste Stokværk, men byggede den ud over Muren, lod den hænge frem over denne som en tykladen Gesims, en fortløbende Række af tilmurede Svalereder. Herved opnaaede man at kunne anbringe i Vægtergangens Gulv eller nederste Væg en Række skraa Huller, hvorfra der uset kunde skydes og hældes kogende Vand paa enhver, der troede sig sikker ved Bygningens Fod. Saadan fremspringende Mur med dækkede, skraa Huller kaldtes i Udlandet for *machicoulis* og havde dér naaet en høj Grad af Fuldkommenhed.[1] Med dens fintformede Kragesten til Støtte tog den sig udenfra set ud som en Gardinkappe om Muren med nedhængende Kvaster. I Norden var denne Bygningsvis anvendt f. Eks. paa Hesselager i Fyen, Gisselfeld og Borreby paa Sjælland. I Vægtergangen paa Hesselager findes der ud mod hver Side tretten saadanne skraa Huller;[2] i Vægtergangen paa Gisselfeld følger Kanon-Skydeskaarene foroven og de skraa Huller forneden vekselvis efter hinanden.[3] Især over Hovedindgangen maatte slige nedadgaaende Skydeskaar være hensigtsmæssige. To saadanne ses den Dag i Dag over Porten til Malmøhus.[4] Paa Glimminge, hvor der ingen Vægtergang fandtes, havde man oven over den eneste Indgang anbragt en fremspringende Kvist — en *moucharabi* som den i Kunstsproget kaldtes[5] — af Form som en fredelig Pakhusluge med en Vinde, men beregnet paa at kaste Sten og kogende Vand ned paa Fjenden, naar han trængte frem for at sprænge Døren.[6]

Det var egentlig ikke til at undres over, om alle disse Indretninger til at berede Fjenden en varm Modtagelse kunde gøre Angriberne betænkelige. Selv om Stormen foretoges paa den rette Maade: pludseligt og med et saa overvældende Antal Folk, at der paa en Gang kunde angribes alle Vegne, saa at Forsvarets

Opblussen ligesom blev kvalt ved Mængden, saa kunde Erobringen dog umuligt gaa af uden et betydeligt Mandefald. Langt fordelagtigere var det aabenbart, om man føleligt kunde ramme Besætningen ved, selv i Læ, at berøve den Livsbetingelserne. Om Udhungring kunde der vistnok i de fleste Tilfælde næppe være Tale, men vel om at berøve den Drikkevandet.

Vi har allerede tidligere set, hvorledes det var et virksomt Angrebsmiddel: ved Bortledning af Vandet at tørlægge Graven, for saaledes at lette Stormen. Først naar dette anvendtes ved den inderste Grav blev det imidlertid farligt for Besætningens Ophold, thi hyppigt var Graven Borgens eneste Vandforsyner. Selv et saa fast Slot som Riberhus synes i Aaret 1595 ikke at have haft nogen særskilt Brønd, men hentet sit Drikkevand fra Graven.[1] Ganske vist blev det i det 16de Aarhundrede mere og mere almindeligt at lede Vandet fra fjernere Kilder gennem underjordiske Render ind i Borgen; men lykkedes det Fjenden at finde og overskære disse Render, blev Virkningen for Besætningen ligesaa skæbnesvanger. Paa denne Maade blev Stenvigsholm i Norge i Aaret 1564 gentagne Gange tvungen til Overgivelse, efter at Besætningen sidste Gang i otte Dage havde søgt at opholde Livet ved Saltvand.[2] Hvor man kunde det, gravede man da en Brønd, helst i en af Hovedbygningens Kældere. En saadan fandtes f. Eks. paa Glimminge,[3] Timgaard[4] og flere Steder. I Taarnet paa Breitenburg i Holsten var man saa heldig at have en naturlig Kilde.[5] «Absalons Brønd» sikrede Københavns Slot. Paa Bahus Slot havde man med utrolig Anstrængelse gennemboret Klippen og endelig i 300 Fods Dybde stødt paa Vand.[6] Under Kronborgs Opførelse vakte det med Rette Glæde, da man, efter at have maattet indlede Vand gennem Render fra et Sted syd for Helsingør, uventet opdagede et Kildevæld paa selve Fæstningens Grund.[7] Men hvor al Anstrængelse og Søgen glippede, var der intet andet for end at løbe an paa tilstrækkelig Regn under Belejringen. Til denne usikre Mulighed var dog langt færre Borge i Norden henviste, end Tilfældet var i sydligere Lande. Selv saa stærkt et Slot som Wartburg havde ingen Brønd, men kun Cisterner.[8]

Skulde Borgen tages med Storm, var der intet Punkt saa indbydende til Angreb som Porten. Her førte Vindebroen lige paa, og om end Porten selv var nok saa jærnbeslagen, var den dog til at faa op. Med god Grund søgte man derfor at dække denne Adgang saa meget, som Omstændighederne tillod.

Det var en gammel Regel, at Porten skulde være overbygget med et Taarn, hvorfra Forsvaret med Fynd kunde føres. Dette blev end mere nødvendigt, hvor Gaarden ikke var firlænget, men Indkørslen blot førte gennem en Mur. Muren var da som oftest tindet — bag hver Tinde var Plads til en Mand, der i Læ kunde staa og sigte, — ofte løb en Vægtergang langs Muren (saaledes f. Eks. paa Spøttrup og Løvenborg,[1] og man sørgede gerne for, at Porten laa lige for Hovedfløjen, saa at den derfra kunde bestryges. Fra Murens og Porttaarnets Skydeskaar, fra Hovedbygningens Gaardvinduer kunde der da rettes en heftig Ild mod dem, der stormede Broen.

Porttaarnet selv udmærkede sig først og fremmest ved sin Styrke. Om dets Spir var højt, kom mindre Sagen ved; hvad der her spurgtes om, var et eller flere Stokværk til Skytter og muligt Kanoner. Porttaarnet lignede da hyppigt slet ikke, hvad vi nu forstaar ved et Taarn, men var blot en fremspringende Udbygning, højere og sværere end dens Naboer, med Gennemkørsel under. Datiden kaldte undertiden saadanne Taarne med det betegnende Navn: «Kviste opmurede fra Grunden af».[2]

Den egentlige Port var det meget vanskeligt at faa efter Ønske. Opgaven var i sig selv næsten umulig at løse. Til daglig skulde den aabne let Adgang, under Kamp paa en Gang være Udfaldsport og Mur. En Del kunde der opnaas ved at gøre den saa solid som muligt, enten af svære, jærnbeslagne Egeplanker eller endog af fuldt Metal. Om Nørlund i Jylland véd Sagnet endnu at melde, at man i de nærmeste Landsbyer kunde høre, naar Kobberportene paa Gaarden lukkedes i.[3] Fløjporte anvendtes nødigt, næsten altid enkelt Port, der da ofte blev af en uformelig Størrelse. Paa Skarholt i Skaane er den svære, enkelte Port ikke mindre end seks Alen bred.[4]

Men selv alt dette var ikke nær nok. En halv Snes Mand i Løb med en Bjælke som Rambuk skulde mageligt faa saadan en Port slaaet ind. Og en Kanonkugle kunde i hvert Fald nok faa Laasen til at give efter. Paa Vadstena Slot har man søgt at sikre sig mod Kugler ved paa hver Side af Porten at anbringe en vældig Stenopstander i Form af et Skilderhus.[5] Som Stenpuder skulde de dække mod Sideskud, forfra opfangede den optrukne Vindebro, saa længe den ikke var tagen, Kuglerne i sig som i et Skjold. Men var først Fjenden ovre, og gjorde han Forsøg paa at sprænge

Porten eller med Løftestænger at lette den af Hængslerne, maatte der andet til for at holde den i Lave.

Det Middel, der her i de aller fleste Tilfælde anvendtes, var at styrke Porten bagved med en Bom. Ind i Muren indenfor Porten var der da et dybt, firkantet Hul, hvori der var anbragt en svær, løsliggende Bjælke. Hver Gang nu Porten forsvarligt skulde lukkes, halede man Bjælken frem, førte dens ene Ende gennem et Par Bøjler paa Portens Bagside og ind igen i et andet firkantet Hul i den modsatte Mur. Bjælken maatte altsaa være saa lang, at den kunde spænde over Portrummets Bredde og endda naa et Stykke ind i hvert af de to Murhuller. Den maatte derfor ogsaa være muret ind fra først af, thi at faa ny Bom sat ind siden var et vidtløftigt Stykke Arbejde, en stor Del af Muren maatte da rives ned for at skaffe den paa Plads. Men var den først derinde, kunde den ogsaa gøre fortrinlig Nytte. De kunde saa dundre paa Porten baade med Sten og med Rambuk; de kunde stikke Løftestænger ind og vrikke i Takt for at faa Porten af Led. Egebommen knagede kun men knækkede ikke for saa lidt. Der maatte Kanonskud til, eller Angriberne maatte møjsommeligt skrælle Hul med Økser paa Porten, førend de kunde faa Bommen hugget over.

Sporene af denne gammeldags Slags Lukke er nu for største Delen udslettede, Hullerne i Muren er som oftest bleven murede til. Enkelte Steder har de dog holdt sig, saaledes f. Eks. baade paa Vadstena Slot og Skarholt.[1] Den gamle Benævnelse for Portner: «Bomslutter» minder ogsaa endnu om hine Forhold.

Som yderligere Værn var stundom midt i Porten anbragt et Faldgitter, der, til dagligt optrukket, i paakommende Tilfælde kunde sænkes og saaledes som en stor Jærnrist afspærre Porten. Det kunde blive en meget ubehagelig Overraskelse for Fjenden, naar Porten var sprængt, at standses af denne nye Hindring. Havde Besætningen faaet Tid til at ordne sig, kunde den fra en Barrikade i Portens anden Ende skyde løs paa Angriberne, der, standsede men ikke dækkede af Gitteret, tæt som en Stime trængtes sammen af dem, der trykkede paa udenfra. Et Par Skydeskaar i Portrummet nær ved Faldgitteret kunde ogsaa gøre fortrinlig Nytte. Levninger af sligt et Faldgitter ses endnu paa Akershus i Gangen, der fører ind til den indre Slotsgaard.[2] I Porten paa Stenvigsholm er endnu Spor af den Fals, hvori Gitteret har gaaet op og ned.[3] Hvor almindelige saadanne Gitre

har været hele Evropa over, kan bedst ses af, hvor hyppigt de findes afbildede i Stadssegl.[1] Det er troligt, at de have været indrettede meget forskelligt, thi her var Mulighed for mange snilde Konstruktioner: Gitre, der nedlodes af sig selv, naar man traadte paa en hemmelig Fjeder, Gitre, der uventet kunde styrte ned og knuse dem, der stod under, Gitre, der svingede paa Tap og kun tillod at gaa ud, men ikke at gaa ind o. s. v., o. s. v.[2]

Saa fredelig som da Porten kunde tage sig ud til daglig med Portlygten under Loftet[3] og Væggens Stensæder[4] — især paa Københavns Slot synes Porten at have været et yndet Tilholdssted, hvis faste Besætning af Portner, «Liggere» og Bøsseskytter aldrig savnede Besøg af Ansøgere, Smaaborgere, Skoledrenge efter Middagsmad, Piger efter Vand[5] — ligesaa uhyggelig var den at trænge ind i som Fjende. Skummel i sig selv, en vel indrettet Mordergrube fra Ende til anden. Dette Indtryk paatrænger sig uvilkaarligt den Dag i Dag ved Synet af disse lave, smalle, lange Kælder-Aabninger, der under Navn af Port lede ind i Borggaarden, stundom med Flid førte i Bøjninger, for at ikke en Kanon skal kunne gøre lyst derinde. Der kræves en høj Grad af Hensynsfuldhed mod Fortids-Minder for fremdeles at bevare dem. Som Eksempel kan nævnes Porten paa Tirsbæk i Jylland. Sytten Alen lang og paa sine Steder kun lidt over tre Alen bred gør den et grumme snævert og lavt Indtryk. Dertil er den saa uregelmæssigt bygget, at næppe to Steder i den har ens Højde og Bredde. Det er betegnende for dens Værd som Port i Nutiden, at da Frederik den Sjette engang vilde besøge Gaarden, maatte han staa af udenfor, da den kongelige Kusk mistvivlede om at kunne bringe Vognen igennem.[6]

Var Porten erobret, stod dermed Adgangen aaben til Borggaarden, men ogsaa kun til denne. Fra Bygningerne var der nemlig endnu Mulighed for at føre en Kamp, der langtfra kunde betegnes som haabløs. Alt var indrettet paa at gøre Adgangen til dem saa vanskelig som mulig. Hertil sigtede først og fremmest, at Vinduernes Antal og Størrelse var indskrænket til det mindste. Paa det anselige Rosenvold i Jylland f. Eks. fandtes der paa Hovedbygningens ene Halvdel i alt kun siger og skriver to Vinduer.[7] I de nederste Stokværk, hvor der kunde være Tale om Forsøg

paa at krybe ind ad dem, var det almindelig Skik at have dem omhyggeligt tilgitrede. Den eneste Adgang var da kun ad Trappen, men denne var sikret paa bedste Maade.

Det var en Regel, som meget sjældent blev overtraadt, at Opgangen til Bygningen skulde være i et Taarn ad en Vindeltrappe. Herved ofrede man den Bekvemmelighed, som de magelige Trapper og lette Adgange frembød. Købstadhusene med deres frie Indgang fra Gaden og Svale med Nedgang til Gaarden viste bedst, at man var sig Ofret bevidst, og at det ikke var af Ukyndighed, at man holdt sig til Vindeltrapperne. Grunden hvorfor disse blev foretrukne, var ene og alene den, at de frembød de bedste Betingelser for Forsvar. Paa en Vindeltrappe kunde nemlig en Fjende aldrig faa Lov til at anvende sin fulde Styrke. Der var intet aabent Rum til at skyde op igennem. Kun én ad Gangen i kejtet Stilling kunde man stige op, og én behændig Mand var til enhver Tid i Stand til at drive de Optrængende tilbage. Derfor passede man ogsaa omhyggeligt at lade Sneglegangen dreje fra venstre til højre, saa at altsaa den Opstigende havde Trappens Kjærne paa højre Haand. En ukyndig Eftertid har stundom taget fejl i saa Henseende, Datiden vidste bedre Besked. Thi herpaa beroede Vindeltrappens væsentlige Værd, kun saaledes lagt lettede den Forsvaret, idet den Opstigende alene fik venstre Haand fri og altsaa blev halvvejs værgeløs, medens Husbeboeren ovenfra, fremadbøjet, venstre Arm om Trappesøjlen, kunde med højre Haand jage et Spyd i den, der kom op, førend denne engang fik ham set. Lagdes Trappen med fejlagtigt Sving, omskiftedes Kaarene.[1]

Indgangen fra Gaarden var gerne gennem et Trappetaarn paa Hovedbygningens Midte eller, saa fremt Gaarden var firlænget, gennem to Trappetaarne, et i hvert Hjørne ved Hovedfløjen. Jo færre Opgange, des lettere at forsvare. Ud mod Gaarden endte Vindeltrappen i en svær, egeplanket Dør, hvert Stokværk kunde afspærres fra Trappen ved en lignende, og stundom havde man tillige paa Trappen anbragt Faldgitre, der her, hvor kun faa kunde komme til ad Gangen, kunde volde Fjenderne en ubehagelig Standsning. De nedre Stokværk havde næsten altid Stengulve og hvælvede Lofter, hvorved Angriberne hindredes i at indebrænde de Belejrede, ligesom det ogsaa næsten umuliggjordes at bane sig Vej op efter ved at hugge Hul i Loftet.

Maatte Besætningen Skridt for Skridt vige, kunde den, saa

fremt den blev afskaaren fra Trappen, søge Tilflugt i et af de svære Hjørnetaarne. Hvis dette, hvad hyppigt var Tilfældet, var en «Runddel», kunde man ved Forsvar af den snævre Gang, der førte derind, endnu vinde lidt Tid og i hvert Fald sælge sit Liv saa dyrt som muligt. Rigtigere var det dog, stadigt kæmpende, at trække sig opad, for tilsidst at ende, hvor Vindeltrappen standsede ved øverste Loft. Her oppe paa Riddersalen maatte den sidste Kamp føres. For sidste Gang tilbød sig her endnu en gunstig Stilling, idet man flere i Flok kunde hugge løs paa dem, der kun enkeltvis kunde komme op ad Trappen. Fordelen formindskedes imidlertid betydeligt, naar denne mundede ud ved Væggen. Derfor havde man stundom netop af Hensyn til denne sidste Kamp gjort en væsenlig Forandring ved Opgangen til Riddersalen. Istedetfor at føre Vindeltrappen helt op gennem Taarnet, lod man den standse ved øverste Stokværk, og en ny Trappe herfra føre op midt i den store Sal. Saaledes var det f. Eks. Tilfældet paa Ravnstrup paa Sjælland.[1] Til ikke ringe Afbræk under fredelige Forhold, en Hindring for Dans, en Faldgrube for Berusede, var denne Form for Opgang ubetalelig under en Kamp. Forfra, bagfra, fra Siden kunde man her støde de Optrængende ned, i Kreds om Trappehullet kunde man stadigt for en Tid kaste det til, indtil endelig Kræfterne svigtede.

Var Borgen taget eller lige derved, begyndte der et Efterspil af ganske egen Art. Skønt sete til det Sidste kunde ofte en eller flere af dem, som man helst havde ønsket at faa fat i, pludseligt og sporløst forsvinde. De aller fleste Gaarde indesluttede nemlig et hemmelig Skjulested, der i yderste Nød kunde unddrage nogle enkelte for Forfølgernes Hævn.

Som rimeligt er, har vi kun faa skriftlige Beretninger om disse skjulte Rum og deres Benyttelse. Stundom har det vel kunnet hænde, at de i Tidernes Løb helt er blevne glemte, idet de Indviede har taget Hemmeligheden med sig i Graven. Vor Kundskab til dem skriver sig væsentligt fra Bygningerne selv. Skønt vistnok meget her er gaaet tabt eller forblevet upaaagtet, besidde vi dog nok til at kunne danne os et nogenlunde paalideligt Begreb om denne ejendommelige Forsvarskunst.

Der var to mulige Formaal, enten at slippe helt bort eller

blot for en Tid holde sig i Skjul i selve Bygningen. Midlerne til at slippe bort bestod i de aller fleste Tilfælde i Løngange, der udgaaende fra meget forskellige Punkter førte under Jorden videre ud til det Fri. Sagnet har hyppigt haft travlt med at overdrive Længden af disse Gange. Intet Steds har man, saa vidt vides, endnu haft Lejlighed til at følge nogen Løngang i dens hele Udstrækning. Sammenstyrtede Vægge, Vandsamlinger eller forpestet Luft har overalt dannet uovervundne Hindringer. Naar Sagnet da beretter, at der f. Eks. fra Tølløse skal have ført en underjordisk Gang til Gisselfeld,[1] fra Kronborg en til Lundehave (Marienlyst)[2] eller fra Gaarden Vik i Upland en til Bjerget Kodøn ved Søen,[3] saa er det let at overbevise sig om, at her finder en Overdrivelse Sted. Men lige saa sikkert synes det at være, at der virkelig fra disse Gaarde har ført en underjordisk Løngang ud til det Fri. Om Gravningen af en hemmelig Gang paa Kronborg besidde vi endnu Frederik den Andens Befaling til Lensmanden;[4] paa Tølløse kan man tydeligt se, hvor i Kælderen den nu tilmurede Udgang har været;[5] og paa Vik er i «Kolkällaren» Begyndelsen til den underjordiske Gang endnu synlig.[6] Aar 1591 høre vi Tale om to «hemmelige Gange» ved Skanderborg Slot, hvilke Kongen lod nedbryde.[7] I Helsingborg nær ved Toldbodbygningen findes endnu Nedgangen til en underjordisk Gang, i hvilken man kan trænge en 50 Skridt frem, indtil den bliver saa snæver og det løse fugtige Skiferlag, hvori den er anlagt, saa tilbøjeligt til Sammenstyrtning, at Lysten forgaar til at trænge videre frem. Den fører i Retning ad Slottet, men det er ikke lykkedes i dettes Kælder at finde den tilsvarende Udgang. Det staar altsaa hen, om vi her have en blot paabegyndt Minegang mod Slottet eller en virkelig Løngang fra dette.[8]

Medens det saaledes er meget vanskeligt at blive ret klar over Løngangenes underjordiske Del, staa derimod de dertil svarende hemmelige Trapper i selve Bygningerne ganske anderledes tydeligt. Udgangen under Jorden maatte selvfølgelig være fra Kælderen, men at komme skjult her ned til kunde ofte være af afgørende Betydning. En Vrimmel af Løntrapper, der alle føre ned til dette nederste Rum, lade sig den Dag i Dag paavise udgaaende fra de mest forskellige Dele af Huset lige fra Stue til Tag. Paa Ravnstrup i Sjælland føre flere Løntrapper i Muren fra første Stokværk ned til Kælderen;[9] paa Hesselager paa Fyen er den hemmelige Nedgang gennem en hul Pille.[10] Paa Gissel-

feld forbandt en Løntrappe vestre Fløjs Kælder med andet Stokværk i søndre Fløj.[1] Paa Rygaard,[2] Ravnholt, Rosenvold, Rugaard,[3] Vidskøfle[4] og andre førte en eller flere hemmelige Gange fra Riddersalens Ydermur eller Vægtergangen ned til Kælderen. I det saakaldte Valkendorfs-Taarn paa Bergenhus er ikke mindre end to Løntrapper.[5]

Medens alle disse Løntrapper og hemmelige Gange tillod en dobbelt Benyttelse, idet man baade kunde liste sig bort ved Hjælp af dem eller forblive der i Skjul, var der andre Smuthuller, som kun tillod den sidste Art af Brug. Paa Spøttrup i Jylland findes der saaledes i Muren paa Loftet tæt ind under Taget nogle Huller, fire Alen dybe, tre Kvarter brede, saa at en voksen Mand her kan holde sig skjult; til yderligere Bekvemmelighed er der anbragt et lille Sæde i hvert af dem. Et lignende Rum findes i den ældste Bygning paa Vorgaard i Jylland.[6] Paa Skovsbo i Fyen var af to, udvendig set ens, murede Piller den ene hul. Den bestod af to Rum, hvoraf det øverste var stort nok til, at et Menneske der kunde finde Plads.[7] Paa Gisselfeld paa Sjælland findes der en Kælder, kaldet «Peder Oxes Hul», som tidligere har været uden Dør. Adgangen maa have været gennem det hvælvede Loft, hvor der er en med Flid indrettet, firkantet Aabning, stor nok til at et Menneske kan krybe derigennem. For Luftskifte og Varme er der sørget ved en Kamin.[8] Paa Vorgaard i Jylland findes i den ældste Bygnings nordre Mur et Hul, der gaar helt igennem Muren og ender mellem Bjælkehovederne oppe paa Loftet. Det var vistnok beregnet paa, at man derigennem skulde kunne hemmeligt hisse Mad ned til den, der holdt sig skjult i Kælderen.[9] Et lignende Rør men noget større gaar paa Rygaard i Fyen gennem Trappetaarnet fra Loft til Kælder.[10] Paa Højris i Jylland nedstyrtede i Aaret 1816 et Stykke af Salens Ydervæg og blottede et Rum af Mandshøjde, tre Kvarter bredt, beklædt med Egeplanker. Under dette Rum saas Begyndelsen til et andet, der syntes at have været af lignende Beskaffenhed men næsten ganske fyldtes med det nedstyrtede Grus. I det øverste fandtes Levninger af Menneskeben, som straks hensmuldrede ved Berøring, maaske et Vidnesbyrd om, at den ulykkelige, der her har søgt Tilflugt, er omkommen af Hunger. Da Ejeren ikke var til Stede, bleve de nærmere Forhold desværre ikke behørigt undersøgte.[11]

I nært Slægtskab med disse hemmelige Rum er de oftere

forekommende Talerør og Lyttegange, der gennemkrydse flere Bygninger. Paa Vidskøfle i Skaane[1] og Odden i Jylland[2] findes der især flere saadanne, hvis Aabninger nu dog for en Del er tilmurede. Paa Vorgaard fører der et Talerør fra Kælderen til venstre for Porten op til Hovedbygningen, saa at man herfra hviskende kan føre en Samtale med den, der befinder sig i Kælderen, og ligeledes belure, hvad dér maatte blive sagt.[3] Paa Glimminge i Skaane endelig findes de i en Form, der tydeligt viser, at de er beregnede paa særlige Forhold. Fra to godt skjulte Rum i Kælderen, til hvilke man maa krybe ind, men som hver kan rumme et Menneske, føre to Talerør op, et til andet, et til tredie Stokværk. Endnu kan man gennem disse Rør tydeligt høre selv den sagteste Tale.[4]

Det laa i Sagens Natur, at alle disse hemmelige Indretninger, Løntrapper, Smuthuller, Talerør o. s. v., for en stor Del tabte deres Værd, naar Flere var Medvidere i Hemmeligheden. En kunde imidlertid ikke holdes udenfor, det var Bygmesteren. Selv om man ved Penge eller Trusler søgte at bevæge ham til Taushed, kunde han dog ufrivilligt komme til at forraade, hvad han vidste, ved for Andre at bygge Løndomme af lignende Art. Dette var uden Tvivl en af de mange Grunde til, at man helst indforskrev fremmede Mestre, der atter skyndsomst rejste, naar Bygningen var færdig. En mere grundig Maade at sikre sig paa var den at dræbe Bygmesteren, naar Værket var fuldbragt. Denne Fremgangsmaade omtales oftere i middelalderlige Beretninger. Den berømte franske Bygmester Lanfred skal saaledes være bleven dræbt efter Opførelsen af Slottet Ivry, for at dette hans Værk skulde blive ret enestaaende.[5] Ogsaa her i Norden beretter Sagnet om slig hurtig Maade at afgøre Sagen paa. Peder Gyldenstjerne skal under Opførelsen af Timgaard have ihjelstukket Bygmesteren under Paaskud af, at Længerne ikke var blevne lagte solret. En anden Bygmester skal han have sendt en Karl efter med Befaling til at hugge ham ned, saafremt han, naar der raabtes, at Gaarden sank, vendte sig om. Bygmesteren gik imidlertid ikke i Fælden og slap saaledes uskadt bort.[6] Om Ingeborg Skeel fortæller Sagnet, at hun skilte sig af med Bygmesteren, der havde opført Vorgaard, ved at støde ham ud i Borggraven, hvor han druknede.[7]

Ligger der end i disse Sagn blot en Efterklang af andre Tiders Forhold, saa bærer de dog Vidne om, at Folketroen tid-

ligt knyttede Begrebet om noget Uhyggeligt til de nye Borge. Man tager næppe fejl, naar man anser denne Tilbøjelighed for særlig vakt og næret ved Forvisningen om, at hver af disse Bygninger indesluttede noget Hemmelighedsfuldt og Ukendt. End ikke det Fremskridt i Hygge, som disse Boliger dog utvivlsomt betegnede i Forhold til Fortidens Tilstand, formaaede at berolige den skræmte Indbildningskraft.

Som bekendt er i de siden forløbne Aarhundreder denne Tilbøjelighed til at lade de gamle Herregaarde huse noget Rædselsfuldt tagen til. Selv under ellers oplyste Forhold vedbliver mangen Steds Overtroen paa dette ene Punkt haardnakket at hævde det Overnaturlige en Plads. Ogsaa i denne Henseende lader Virkningen af hine hemmelige Rum sig spore. For blot at nævne et: paa Kronborg har f. Eks. Troen paa, at det i et Værelse ved Porten i den nordre Fløj ikke gik rigtigt til, holdt sig indtil ned over Midten af det 19de Aarhundrede. Selv de paalideligste Mænd har bevidnet, her ved Nattetid at have hørt forunderlige Lyd, Hvisken, dybe Suk, Trin af En, der stønnende slæbte sig opad en Trappe og derpaa pludseligt hylende styrtede ned. For nylig er man ved Undersøgelse af denne Fløj i Nærheden af dette Værelse uformodet stødt paa en for begge Ender tilmuret Løntrappe. Der er høj Grad af Sandsynlighed for, at det er en lille Spalte i Muren ind til denne, der fremkalder disse forunderlige Toner, naar Blæsten slipper ind men ikke atter kan komme ud.[1]

Et Rum, der, skønt vel bekendt, ikke skulde bidrage til at give Borgen noget hyggeligt Præg, var Fængslet. I Reglen var det anbragt i en af de hvælvede Kældere, helst under et af Taarnene. Den værste Form herfor var de underjordiske Rum, hvortil der ikke engang førte nogen Dør eller Trappe, men hvor den Ulykkelige sænkedes ned gennem et Hul i Kælderens Loft, for efter al Sandsynlighed at forsmægte dernede af Kulde, Mørke og Stank. Et saadant fandtes vistnok i Gaasetaarnet paa Vordingborg. I Taarnene ‹Farshat› og ‹Morshue› paa Bahus blev disse barbariske Fængsler anvendte endnu for hundrede Aar siden.[2] I Helsingborgs Kärna findes et lignende Rum, der ganske gør Indtrykket af at have været brugt paa samme Maade. Den eneste Nedgang er gennem en Lem i Loftet, det mørke Rum er tyve Fod højt, kun en svag Lysstribe falder gennem en Ridse i Muren, fire Tommer bred og lidt over en Fod lang, der for Sikkerheds

Skyld er anbragt tretten Fod over Kælderens Bund. Ifølge Sagnet skal den sidste Forbryder, der nedsænktes her, være bleven plaget til Døde af Øgler og Orme.[1]

Lidt bedre var dog de Fængsler, hvortil der førte en Dør. Selv om man til Gengæld skulde savne hvert Lufthul, saa var man dog ikke levende begravet, et svagt Haab var endnu ladt tilbage om at sprænge Døren eller slippe ud, naar den aabnedes. Saadanne Fængsler er endnu bevarede flere Steder f. Eks. paa Bergenhus, Vadstena Slot, Hesselager, Tirsbæk, Vorgaard. Paa Tirsbæk er der et lille Lufthul og desuden et Sæde i Muren. Stenene ved Lufthullet bære tydelige Spor af, at Fanger forgæves har anstrængt sig for at gennembryde Muren. I Væggen findes en Jernring til at fastgøre Lænken, Rummet er saa lavt, at en velvoksen Mand ikke kan staa oprejst, Døren er af Egeplanker paa tre Tommers Tykkelse.[2] I Vadstena Slot er Taarnfængslet uden andet Lys end det sjældne, naar Døren aabnes; denne bestaar af tredobbelte Fyrreplanker, hver paa to Tommers Tykkelse, udvendigt forsynede med svære Jærnbeslag.[3] Paa Hesselager har man sikret sig ved at fastgøre Lænkerne i Loftet, saa at den Fangne ophængt som et Barn i Ledebaand vel næppe engang har kunnet naa hen til Fængslets Vægge.[4] Værst er dog Fængslet paa Vorgaard, «Rosodonten» som det kaldes, en mørk skummel Kælder uden anden Adgang for Luft og Lys end den lange, smalle Gang, hvorigennem man kryber derind. Ifølge Folketroen spøger Fru Ingeborg Skeel her, og Ingen skal kunne nære sig paa Gaarden, uden at man hernede har givet hende et Knippe Halm til Leje. Det er et talende Vidnesbyrd for dette Fængsels Uhyggelighed, at da i Aarene 1841—42 den berygtede Dronningborgske Undersøgelse gjorde det nødvendigt at tage ogsaa Rosodonten i Brug, kunde end ikke de mest forhærdede Forbrydere holde ud at sidde her længere end én Nat, førend de gik til Bekendelse.[5]

Vi har hidtil alene betragtet Herregaardene og Slottene fra den forsvarsmæssige Side, vi skal nu dvæle ved nogle af deres mere fredelige Ejendommeligheder.

Hvad det Ydre angaar, saa var dette jo for saa vidt bestemt ved det alt beherskende Hovedformaal, men vi har allerede set, hvorledes der indenfor denne Grænse dog lodes et be-

tydeligt Spillerum tilbage. Hertil kom, at mange, især Slottene, havde en stærk Tilbøjelighed til at overskride Grænsen og paa egen Haand strejfe ind i det Skønnes Egne. Aarhundredet igennem var denne Tilbøjelighed i stadig Stigen, saaledes at man heri endog har en ret paalidelig Maalestok for Bygningernes Alder. Skønt hørende til en og samme Familie var der en paafaldende Forskel mellem den gamle, alvorlige Slægt med disse strenge, formfattige Vægflader, disse skumle Taarne med Taget ned i Øjnene, og saa den unge Slægt med dens Rigdom af Vinduer og Prydelser, med dens Vrimmel af opadstræbende Taarne og Spir og Fløje, en nyfigen Flok Hoveder, der tittede over Reden, en mylrende Vækst, der vilde ud over Hegnet. End ikke ligefremme Fæstninger holdt sig fri, Kronborg som Stockholm Slot kappedes med de øvrige, Renæssancens Aand viste sig mægtig i dem alle.

Man vilde imidlertid misforstaa denne Aand, hvis man opfattede den som en blot tom Lyst til Pynt, en Trang til Forskønnelse, selv om Bygningens Hovedformaal herved skulde svækkes. I sin Renhed ytrede den sig i en skabende Kraft, der forvandlede, forædlede hvad den berørte, uden derfor at afvige fra det Rette. Hin oven omtalte Formernes Vækst fra Taarnet til Huset og videre til den firlængede Gaard var saaledes en ægte Ytring af den nye Aand, paa engang stemmende med Forsvarets Krav og dog baaren frem af en Trang, der kun kunde mættes med Rigdom og Fylde. Den nye Bygningsmaades Styrke bestod netop i en inderlig Enhed mellem Hensigtsmæssighed og Skønhed. Den udarbejdede det Givne, men samtidig vidste den i den Grad at indblæse hver Enkelthed nyt Liv, at de længe efter at have tabt deres Hensigts-Værd endnu holde sig som Skønhedsudtryk. Skønt Taarne og Tinder, Vindeltrapper og takkede Gavle forlængst er sunkne ned til som Riddervæsnet selv at være blot Ornament og Dekoration, er Øjet endnu ikke træt af hin ejendommelige Skønhedsfylde, som Renæssancens Kunst har vidst at udtrykke i disse Former.

Det vil da saaledes forstaas, at mange af hine Borge især fra Aarhundredets Slutning kunde forene det ellers i sig uforenelige: sluttet Fasthed, et gennemført Hensyn alene til Forsvaret parret med forunderlig Frihed og Ynde. For blot at nævne Slotte har Norden ingensinde hverken før eller siden besiddet en saadan Samling af stolte Bygninger som omkring Aar 1600:

Haderslevhus, Koldinghus, Nykøbing paa Falster, det nye Frederiksborg og Kronborg, Slottene Kalmar, Vadstena, Nyköping, Eskilstuna, Stockholm og Upsala betegner kun enkelte Led i den store Række.

Hvad Stilen i disse Bygninger angaar, gik Norden, som venteligt var, ikke i Spidsen, men modtog det meste som Gave fra Udlandet. Danmark hentede sine Bygmestre især fra Tyskland og Holland, Sverige, i det mindste under Johan den Tredie, hyppigt fra Italien. Det, hvorved vi i det Følgende skal dvæle under Betragtningen af disse Bygningers Ydre, er da ikke deres kunsthistoriske Betydning, men det, som maatte falde i Øjnene for enhver tilfældig Betragter i Datiden.

For Murens Vedkommende gjaldt stadig den gamle Regel: jo tykkere des bedre. Her turde man ikke slaa af, snarere synes der, i det mindste for Taarnenes Vedkommende, at kunne paavises en Stigen Aarhundredet igennem. To, tre indtil fire Alens Tykkelse var da det almindelige for en Ydermur. Paa Ourebygaard og Vorgaard er saaledes Muren ved Jorden to Alen tyk,[1] paa Krabbesholm to Alen og tre Kvarter,[2] paa Rosenvold, Rygaard i Fyen og Vik i Upland[3] er den tre Alen, paa Spøttrup og Glimminge[4] fire Alen, paa Kronoberg i Smaaland henved fem Alen,[5] ja paa Kronborg i vestre Fløj endog seks Alen tyk.[6] Alt dette var dog for Intet at regne imod Taarnenes Tykkelse. Paa Stenvigsholm i nordre Trondhjems Amt var Muren i hvert af Taarnene 8—9 Alen tyk,[7] paa Waxholm ved Indløbet til Stockholm ti Alen,[8] paa Malmøhus er den over tolv Alen tyk.[9] Det mægtigste Arbejde i saa Henseende var vistnok det store Taarn paa Koldinghus, som Christian den Fjerde opførte omtrent Aar 1600. Betydeligt højere end hine havde det Mure paa indtil tolv Alens Tykkelse.[10]

Denne Murenes Tykkelse synede dog hyppigt af større Fasthed, end de virkelig besad. De var nemlig sjældent murede af fuld Sten men bestod i Reglen kun af to Yderskaller, mellem hvilke man havde fyldt op med en Blanding af Kalk, Ler og Graasten.[11] Jo mindre her var sparet paa Kalk, des fastere kunde ganske vist denne Fylding i Aarenes Løb blive, men saa stærk som fuld Mur af fletvis sammenføjede Mursten blev den dog aldrig. Derimod var den naturligvis meget billigere.

I Ydervæggens Udstyr gjorde der sig en vekslende Smag gældende. Den ældste Mode var at bygge Muren af Kampesten.

Dette faldt naturligt ikke blot i Sverige, hvor sligt Bygningsemne tilbød sig af sig selv, men ogsaa i Danmark, hvor Teglværker længe var sjældne og Mursten kostbare. Oprindeligt tog man blot de raa Kampesten og føjede dem sammen, som Formen bedst kunde passe. Endnu i Aaret 1545 byggede Gustav Vasa det mægtige Kronoberg Slot i Smaaland af utilhugne Kampesten.[1] Men allerede tidligt blev det Skik først at hugge dem i Firkant, danne dem til Kvadersten, førend de brugtes. Den sidste Fremgangsmaade var selvfølgelig den dyreste, men gav baade en smukkere og fastere Mur. Ikke faa Kampestensbygninger fra det 15de og 16de Aarhundrede er endnu bevarede i Danmark. Den østre Fløj paa Tirsbæk er saaledes opført indtil Vinduerne i andet Stokværk af utilhugne Kampesten, i den nordre Fløj er ligeledes anvendt raa Kampesten dog ogsaa Mursten.[2] Ørupgaard i Skaane er det mægtigste Vidne om den ældre Bygningsmaade med utilhugne Sten, Hovedbygningen er 88 Fod lang og 65 Fod høj med Mure i Kælderen af syv Fods Tykkelse.[3] En Overgangsform danner Glimminge i Skaane, hvor alle Ydermure, og Skillevæggene tillige, er byggede af utilhugne Sten, medens Husets fire Hjørner er opførte af veltilhugne Kvadersten.[4] Begge disse Gaarde er iøvrigt vistnok byggede af samme Mand omkring Aar 1500. Den sidst opførte, store Kampestensbygning i Danmark synes at have været Timgaard i Jylland, som byggedes henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede. Den bestod af fire Længer, hvoraf de tre for en stor Del og den fjerde tilligemed de to Taarne helt og holdent var af Kvadersten.[5]

Allerede i den første Halvdel af det 16de Aarhundrede begyndte imidlertid Teglværkernes Antal stærkt at stige, og i Forbindelse hermed stod en stedse voksende Smag for Teglstensbygninger. Især i Danmark fortrængte brændte Sten saa godt som ganske Kvaderstenene, og det langt overvejende Flertal af det 16de Aarhundredes Herregaarde og Slotte byggedes af dette let haandtérlige Emne. Et Minde om Kampestenstiden holdt sig dog i Bygningernes Fodstykker. Dengang som nu var det Skik at lade Huset hvile paa en Sokkel af Kampesten til Værn mod Fugtighed og til Støtte for Muren; men dette Fodstykke gjordes ifølge gammel Vane stundom saa højt, at man kunde være i Tvivl om, hvorledes man skulde benævne en slig Bygning. Det af Peder Oxe paabegyndte Holmegaard paa Sjælland er et ypperligt Eksempel paa denne Mellemart, som med lige Ret kan kaldes

en Murstensbygning paa høj Stenfod og et Kampestenshus med tilbygt Overdel. Her er Forskellen desuden dobbelt iøjnefaldende, idet den senere opførte Overbygning kun er af Bindingsværk.[1]

Det synes, som om de fleste af de Teglsten, der brændtes i Norden, har været røde. Dette gav de nye Borge et ganske eget Præg i Modsætning til de ældre Kampestensbygninger; der kom nyt Liv og Friskhed i de fordums tunge, døde Murmasser. Dette Træk fastholdes ogsaa særligt i det gamle, bitre Folkerim, der næppe uden Grund fik Hjemmeklang i meget forskellige Egne:

N. N. Gaard den røde
Lagde N. N. Len øde.

Hvad der imidlertid virkede hemmende paa de nye Gaardes ensartede Ydre, var, at meget hyppigt Emnerne dertil blev tagne fra ældre, dødsdømte Bygninger. Klostre, Kirker, stundom ogsaa Slotte blev nedrevne og Stenene anvendte andetsteds. Ved de to store Bygningsforetagender, hvormed Frederik den Anden begyndte sin Regering: Opførelsen af Frederiksborg og Skanderborg Slot, gik paa hvert Sted betydelige Nedrivninger forud. Emsborg Kirke med tilhørende Bygninger blev nedbrudt for at anvendes i Skanderborgs Mure;[2] Stenene til Frederiksborg hentedes for en Del fra Dronningholm Slot og vistnok ligeledes fra Asserbo og fra Ebbelholt Kloster.[3] Af Præstø Kloster kom 41,000 Sten i Københavns Slot,[4] Søborg og Gurre førtes til Kronborg, Resten endte som Skorstene i Lensmandens Gaard i Helsingør.[5] Poul Vernike fik Sten fra S. Agnete Kloster i Roskilde,[6] Anders Barby fra Sortebrødre Kloster sammesteds, Corfits Ulfeld købte, hvad der blev tilovers, for at opføre Selsø[7] o. s. v. o. s. v. Ingen overtraf dog Gustav Vasa i at nedbryde Kirker og Klostre for deraf at bygge Slotte. Kronoberg Slot er saaledes opført af Sten fra Klostrene i Wexiø, Vadstena Slot af Sten fra Alvastra og Skenninge Klostre, Gripsholm af Stenene fra Mariefreds og Vårfruberga Klostre, Vesterås af Dominikanerklostret samme Steds; til Upsala Slot medgik S. Mariæ og S. Petri Kirker, Graabrødre-Kloster og Erkebispens store Residens[8] o. s. v.

Man har senere været tilbøjelig til at se en indre Forbindelse mellem denne Slotsbygningernes kirkefordærvelige Tilbliven og den Vanskæbne, der ramte dem og deres Beboere. Intet af

hine danske Slotte har holdt sig til vore Dage, og saa godt som hver af Gustav Vasas nybygte Borge blev Vidne til hans Børns Ulykke: paa Vadstena vanæredes hans Datter, Sønnen Magnus styrtede sig dèr i Vanvid i Slotsgraven, første Gang det erobredes var, da Brødre kæmpede indbyrdes; paa Upsala myrdede Erik med egen Haand en uskyldig Undersaat; Vesterås saa én, Gripsholm to af Gustav Vasas Sønner som Fanger; paa Ørbyhus lod den ene Broder den anden myrde.[1] Selv om man nu ikke vil gaa saa vidt at antage nogen indre Forbindelse mellem Bygningernes Tilbliven og saadanne Begivenheder, saa er det dog vist, at den Vandalisme, der gik forud for disse Bygningers Opførelse, efterlod sig blivende Spor i selve deres Mure. Hvor som her Stenene plyndredes fra vidt forskellige Steder, maatte det bero paa Tilfældet, om de kom til at passe indbyrdes eller til dem, man selv lod danne. Og da Beholdningen af hver Slags sjældent eller aldrig stemmede med, hvad der krævedes, blev Følgen, at man maatte lempe sig utilbørligt. Den forunderlige Forskel i Bygningsmaaden, som ofte sés i Bygninger fra hin Tid, Pletter i Muren, hvor gule Sten afløse røde, Kampesten Mursten, beror da ikke altid paa senere tankeløs Reparation, men er stundom medfødte Mærker, Vidner om den Brøde, der knyttede sig til Herkomsten.

Datidens Øje kunde ikke være blindt for disse Mangler. Hertil kom, at der lidt efter Aarhundredets Midte synes at have gjort sig en ny Smagsretning gældende i Norden. Rimeligvis maa denne tilskrives nye Hold af indkaldte Mestre, der vante til andre Forhold i Hjemmet ikke fandt Behag i de dengang hos os saa yndede, røde Mure. Vist er det, at der paa engang saavel i Danmark som i Sverig opstod en kendelig Lyst til at forvandle alle Slottenes Ydre, Modefarven skiftede fra rød til hvid. Allerede Aar 1554 blev der givet Befaling til at male Københavns Slot hvidt,[2] Aar 1560 blev Nyborg Slot overhvidtet.[3] Fra Johan den Tredie haves flere Skrivelser, hvori han stundom med en vis Heftighed byder, at Stockholm Slot, Stegeborg og Kalmar Slot hurtigst muligt skal kalkes over. Derimod fik Stockholms Borgerskab, der havde ladet Stadskirken hvidmale, kun liden Tak for sin gode Vilje; ifølge den kongelige Smag passede denne Farve ikke for Kirken, og det befaledes atter at overstryge den med rødt.[4] Herregaardene har efter al Sandsynlighed fulgt Slottenes Eksempel. Mange af de røde Mure, som i vor Tid er blevne

befriede for deres Kalkdække, har da maaske allerede kort efter deres Opførelse erholdt den Overklædning, for hvilken en langt senere Tid har maattet høre ilde.

Det mærkeligste Eksempel paa Omslag i Smag frembyder dog Kronborgs Opførelse. Som bekendt lod Frederik den Anden det gamle Slot Krogen nedrive og det nye pragtfulde Kronborg opføre paa dets Grund. Men dette Bygningsforetagende frembød særlige Vanskeligheder. Dels havde nemlig Kongen fattet den storartede Plan, som han virkelig gennemførte, at Bygningen ikke skulde koste hans Undersaatter en Skilling men fuldt ud betales af hans egne Midler.[1] Opførelsen kunde da kun foregaa lidt efter lidt, efterhaanden som Øresundstolden skaffede nyt Guld i den kongelige Kasse. Dels gik det ikke an her som ellers at rydde Grunden og saa begynde. Kronborg var baade Fæstning og Slot, og til enhver Tid maatte Kanonerne være klare paa Skanser som i Taarne for at indgyde de Forbisejlende den behørige Ærefrygt. Kun Led for Led kunde Omdannelsen ske, halvt uformærkt maatte der skiftes Ham.

Paa Grund af disse særegne Forhold gik der da godt en halv Snes Aar, førend Alt blev færdigt, og Kongen havde Tid nok under Opførelsen til at ændre Mening. Alt tyder paa, at det oprindeligt havde været Planen at bygge Slottet af røde Sten; paa denne Maade synes den nordre Fløj at være bleven helt færdiggjort, og man begyndte allerede at tage fat paa den søndre og vestre Fløj. Men saa sendtes Bygmesteren, Hans Paaske, til Bahus for at forestaa Fæstningsarbejderne der, og under hans Fraværelse omstemtes Kongen til at give Bygningen et ganske andet Udseende. Det var rimeligvis den nye Bygmester, Antonius von Obergen, der bevægede Frederik den Anden til Forandringen. Den bestod for Murenes Vedkommende i, at de skulde helt beklædes med Sandsten, saa at Slottet blev graat istedetfor rødt, hvorved der blev givet den rigeste Anledning til Udsmykning med Stenhuggerarbejde. Aar 1584 synes Ombygningen efter den nye Plan saa nogenlunde at have været færdig. Kun den nordre Længe stod endnu tilbage med sine afstikkende Murstensvægge. Antonius von Obergen fik da Befaling til ogsaa at beklæde den med Sandsten. Dette synes imidlertid ikke at have været ham nok, den hele Bygning maatte bort og afløses af en ny i Stil med de andre. Han indlod sig da paa et yderst dristigt Foretagende. Under Skin af at have misforstaaet Befalingen

om at skalle lidt af Ydermuren for at skaffe Plads til de hugne Sten, brød han Murene helt ned, saa at Niels Kaas og Christoffer Valkendorf, da de kom til Kronborg, til deres Overraskelse traf hele den nordre Fløj med Kongens og Dronningens prægtigt udstyrede Værelser næsten ganske i Grus. Øjeblikkeligt meldte de det til Kongen, der just da var i Jylland, og nu gik det ud over Lensmand og Bygmester. Lensmanden, Johan Taube, havde alt forinden faaet sin Afsked, men nu gaves der Befaling til nøje at prøve hans Regnskab og i Tilfælde af Mangler ikke lade ham slippe for godt Køb, — Afregningen endte med, at han maatte afstaa sin Gaard i Helsingør i Bøde til Kongen. Obergen fik saa varm en Skrivelse fra Frederik den Anden, som han kunde vente, spækket baade med Beskyldninger og Trusler. Sket var imidlertid sket og lod sig ikke gøre om igen. Bygningen rejstes i en ny og bedre Skikkelse, sikkert ikke til Skade for Slottet som Helhed. Det er betegnende baade for Konge og Bygmester, at da de nogen Tid efter skiltes, gav Frederik den Anden ham en Pengesum i Foræring ud over den akkorderede Betaling for hans Arbejde.[1]

Det var uden Tvivl den samme Smag for hugne Sten og Stenforsiringer, som her ved Kronborg saa tydeligt gjorde sig gældende, der alt tidligere havde hidført Moden at male Slotte og Gaarde lyse. Sydens Marmor var Forbilledet saavel for denne Smagsretning som for den samtidigt indtrængende Mode at udstyre Loftet med Gibsdække. Den nordiske Efterligning var kun fattig, men dog kunde man for Murenes Vedkommende faa en smagfuld Virkning frem ved at benytte Vekselspillet mellem den kalkede Væg og de graalige Stenforsiringer. Det er forstaaeligt, at det var den af italienske Bygmestre mest paavirkede nordiske Konge i denne Tid, Johan den Tredie, der vides særligt at have anvendt denne Fremgangsmaade. Saavel paa Stockholm som paa Kalmar Slot var Væggene hvidtede, medens de hugne Sten gjorde beregnet Virkning paa den lyse Grund.[2]

Men gjaldt det om at faa Modsætning mellem Stenforsiringer og Mur, saa laa dog intet nærmere end at lade Murens Mellemrum beholde den oprindelige, røde Farve. Varmt og levende sprang her Forskellen frem, for afstikkende maaske for et sydligt, kunstvant Blik, men kraftigt, blodrigt og tiltalende for en Nordbos Øje. Vistnok ved Hjælp af hollandske og engelske Mestre banede denne Smag sig Vej i Norden og fæstede især

Rod i Danmark. Allerede det gamle Frederiksborg synes at have haft graa Stenbaand hen over Murens røde Grund.[1] Men den hele Stil traadte dog først fuldt udpræget frem, da de hugne Sten ikke blot beskedent holdt sig som Murbaand og Gavlkantninger, men klatrede op om alle Hjørner og Fremspring, stillede Vagt ved Døren og lejrede sig nyfigent om hver af de store Vindueskarme. Mærkeligt nok synes denne Stil, som man i Danmark har vænnet sig til at kalde Christian den Fjerdes, først at have fundet Talsmænd blandt Herregaardene. Uden den Skole af flinke Stenhuggere, der uddannedes ved Bygninger som Kronborg, kunde dog slige private Foretagender ikke let tænkes gennemførte. Nogle af de ældste og bedste Repræsentanter for denne Stil med Sandstensforsiringer paa rød Grund er Lystrup paa Sjælland, paabegyndt 1579, og Nørlund, Næs (det nuværende Lindenborg) samt Vorgaard i Jylland, opførte i Tidsrummet 1581—96. Især den sidste er prægtigt udstyret; overalt paa Murpiller, om Porten og ved alle Vinduer vrimler der af Englehoveder, Menneskeansigter, Djævle og Havfruer, Blomster og Frugter smagfuldt fordelte, ypperligt udførte. Med Rette har Sagnet undret sig over denne Rigdom og søgt at forklare den ved, at Ingeborg Skeel, der havde bestilt en ny Skibsladning Sandsten uden at kunne betale den, skulde have skaffet sig den frit til Huse ved at lade Ankertovene kappe, saa at Skibet strandede paa hendes Grund, hvor hun havde Forstrandsret.[2]

At denne nye Bygningsmaade maatte komme til Ære under Christian den Fjerde, kunde man slutte allerede fra hans tidligste Færd. Da nemlig i det sidste Aar af hans Mindreaarighed Københavns Slot skulde oppudses til Kroningen, lod han det atter skifte Farve, i det mindste bestilte han lutter røde Mursten til dets Udvidelse.[3] Hans to egne første Byggeforetagender, det andet Frederiksborg og Rosenborg, blev begge holdt i den nye Stil.

Samler vi alt dette, vil det vise sig, at Murenes Udstyring i Datidens Herregaarde og Slotte frembød en rig Afveksling. Moden omspændte en Trinrække lige fra utilhugne Sten, Kvadersten, røde Mursten ned til hvidtede Vægge, Sandstensbelægning og rød Murstensgrund med Sandstensforsiringer. Selvfølgelig var de ældre af disse Murformer kendte og anvendte længe tilforn, — i den nordiske Kirkebygnings ældre Historie kunde maaske paavises en tilsvarende Udvikling, — men alle var de livskraftige

i det 16de Aarhundrede, og Nybygninger fandt Sted saa nogenlunde i den her angivne Rækkefølge. Men naar vi overskue alle Datidens Herregaarde, tør vi ikke engang blive staaende ved disse Former. De hørte kun hjemme, hvor der fulgtes med Tiden, og Borgen opførtes efter alle Kunstens Regler. Men paa mangt et gammelt Voldsted, bag mangen sivgroet Grav stod endnu, vindblæst og kummerlig, lerklinede Længer, ofte med Siden dækket af halvtagklædte «Udskud».[1] Ja enkelte Steder saas endnu de ældste Slags Træstuer, «Bulhuse», i Borggaarden.[2] Selv den kraftigste Udvikling er aldrig i Stand til at faa alle med. Trængte dette til noget Bevis, kunde det ses endog paa Slottene. For ikke at tale om Sverige, hvor Træhuse paa Grund af Forholdenes Natur fandtes spredte om i næsten alle Slottes Borggaarde,[3] saa stod der endnu i Aaret 1591 paa Silkeborg Slot et Træhus, hvori endog Frederik den Anden og Dronning Sophie en Tid havde boet,[4] og paa Københavns Slot blev endnu i Aaret 1555 den ene Længe forhøjet med et Stokværk af Træ, fordi Grunden ikke ansaas for stærk nok til at kunne bære en højere Mur.[5] Alle Former, fra de ældste til de yngste, mødtes da i dette Aarhundrede.

For Tagets Vedkommende er Udviklingen langt fra saa tydelig. En Ting staar dog fast, det er, at Straatag hørte til de forældede Former. Naar det, som stundom var Tilfældet, forekom, kunde man være vis paa, at det kun var paa aflægs Bygninger, forfaldne Herregaarde, hvor man lige saa vel kunde vente at høre, at Huset manglede Tag — var «taglamt», som Datiden kaldte det — som at Tækningen var i Orden. Omkring Aar 1580 fandtes saaledes paa det gamle Vorgaard i Jylland, før dets Ombygning, en Borgestue-Længe med Straatag og et andet Hus paa to Lofter takt halvt med gamle Tagsten, halvt med Straa.[6] Paa Damsgaard sammesteds var der Straatag paa Fruerstuen, hvis Vægge for en Del var lerklinede, og ligesaa paa den Bygning, hvori Svendekamrene vare, hvilken sidste var et «Bulhus».[7] Paa Vreilev Kloster i Jylland stod to store Stenhuse, det ene tre Lofter højt, det andet to, med Spor af fordums Herlighed: hvælvede Stuer; men Vinduerne var ude, Loftsbjælkerne for en Del nedstyrtede og Taget brudt, det ene havde Tegltag,

det andet Straatag.[1] Paa Rygaard paa Sjælland bestod Borggaarden af følgende afdankede Besætning: et gammelt Stenhus, et gammelt to Lofter højt Lerhus uden Tag, og en anden lerslagen Længe, tidligere halmtakt, nu taglam.[2] Mest trøstesløs lyder dog Beskrivelsen over Flyinge i Skaane, den gamle Gaard, hvis Grave alt var blevne anlagte paa Ærkebisp Jens Grands Tid, og hvis Ringmur skrev sig fra 1481;[3] Stenhuset her, hvori Beboelsen var, var baade «loftlam» og «taglam», saa at «der ingen Værelse var i samme Hus med Stuer og Kamre». At Bryggers og Køkken ogsaa har været derefter, fremgaar af, at de var byggede paa Støtter, en Bygningsmaade, der, selv om den havde været almindelig i Danmark, dengang længst var opgiven.[4]

Hvad der gjaldt Straatagene i Danmark gjaldt ogsaa, om end i mindre Grad, Spaantagene i Sverig. De hørte ganske vist ikke til paa en velbefæstet Borg, men i en snæver Vending eller rent foreløbig lod de sig alligevel anvende. Selv det prægtige Upsala Slot maatte i nogen Tid tage til Takke med denne tarvelige Bedækning, for Anstands Skyld dog overstrøgen med Farve, saa at det lignede Kobber.[5]

Den almindelige Tagbeklædning for Borge i Norden var naturligvis af langt stærkere Art. Her herskede imidlertid en vis Vilkaarlighed i Valget; nogen bestemt Regel, endsige nogen tydelig Udviklingsgang synes ikke at kunne paavises. Sagen var vel den, at Alle maatte være enige om, at Kobber var det bedste men tillige det dyreste, saa at det for mange kun blev et fromt Ønske at besidde sligt. Hertil kom, at det langtfra altid var ved Haanden. Selv i Sverige, der dog frembragte dette Metal, kunde det stundom endog for Kongen falde vanskeligt nok at faa Plader af lutret Kobber, just naar de skulde bruges.[6] I Danmark maatte man først bestille det hos Tolderen i Helsingør, der hyppigt atter maatte forskrive det fra Danzig, Lybæk eller andensteds,[7] saa Vejen blev lang og Transporten dyr, før man fik det. Det var da vistnok kun faa Slotte, der havde fuldt Kobbertag. Paa Kronborg[8] og maaske Stockholm Slot[9] nær har næppe mange været saa rigt udstyrede. For Herregaardes Vedkommende var det alt en særlig Pragt, naar, som paa Nørlund i Jylland, blot Hovedlængen var kobbertakt.[10] Derimod anvendtes det hyppigere til Spir. Frederiksborg,[11] Antvorskov Slot,[12] Borreby, Visborggaard, Sandholt, Rygaard, Overgaard, Nørlund[13] o. fl. havde

Kobberspir paa Taarnene; men selv paa Kalmar Slot var kun «Kurtaarnet» kobbertakt, de andre maatte nøjes med Blytag.[1] Til Blaataarn i København, der ombyggedes og forhøjedes i Anledning af Christian den Fjerdes Kroning, anskaffede man baade Bly og Kobber, rimeligvis for at nøjes med Blytækning paa de mindst synlige Steder.[2] Kobberets grønligt anløbne Skær var da en Hædersfarve for Tag som for Spir. Saa meget des større maa det Offer have været, som Johan den Tredie bragte, da han i den Tid, hvide Mure gjaldt for smukt, af Skønhedshensyn lod Stockholms Slotstag male teglstensrødt,[3] for at Farverne kunde passe sammen.

Blytag synes at have været i høj Anseelse som sikkert og varigt, men ogsaa her holdt Kostbarheden de Fleste tilbage. Blandt de mange Bygningsemner, som de dødsdømte Kirker og Klostre afgav, var uden Tvivl Blyet paa Tagene et af de mest velkomne. Ifølge en Samtidigs Beretning var de fleste Landsbykirker i Danmark i det 16de Aarhundrede endnu takte med Bly.[4] Men med en forunderlig Hurtighed forsvandt det, hvor ske kunde, dog især fra de nedlagte Klostre. De fleste af disse gik over til deres nye Ejermænd i en lurvet Dragt, der vidnede om den forudgaaede Plyndring. Straatakte og taglamme maatte de se deres fordums Tagbly dække Naboborgenes Spir.[5]

Teglsten var den almindeligste Tagbeklædning. De mange ny oprettede Teglværker leverede dem i Mængde. Medens man endnu stedse maatte henvende sig i Holland, naar det gjaldt om at faa Mursten af aller bedste Slags — saavel til Kronborg som til Københavns Slot ved Aarhundredets Slutning købtes større Partier hollandske Sten[6] — begyndte man for Tagstenenes Vedkommende at foretrække tyske, ja selv de hjemmelavede nordiske. Ved Bygningsarbejderne paa Malmøhus 1594 fraraadede saaledes Regeringsraaderne at købe hollandske, der var «meget tynde og uduelige»,[7] man maatte heller købe lybske, eller hvor man ellers kunde faa dem gode. Tagstenene til Kalmar Slot forskreves fra Tyskland,[8] Tagstenene til Frederiksborg Ladegaard tilvirkedes i Fyn, paa Hestebjærg Teglværk ved Dalum.[9] Stenenes Form var en dobbelt, dels de gammeldags, der lignede flækkede Drænrør og kaldtes «Huulsten», dels de nu brugelige, der bredere og fladere end hine maaske forekom Datiden at minde om et Par udbredte Vinger og i hvert Fald kaldtes for «Vingesten». De sidste var de sejrrige, de andre tilvirkedes næppe

synderligt mere. Men at de endnu hyppigt forekom, kan sés af, at man, naar Talen var om Tagsten, gerne omhyggeligt navngav, hvilken Slags man mente.[1] Nutidens Benævnelser «Mursten» og «Tagsten» kom først ret i Brug, da ingen ved «Mursten» faldt paa at tænke paa Kvadersten, og de gammeldags Tagsten forlængst var glemte.

At Tegltage var ansete, kan sés af, at mange selv af de større Slotte var udstyrede hermed. Dette vides f. Eks. at have været Tilfældet med Kalmar, Borgholm,[2] Kallundborg,[3] Skanderborg[4] og flere. Tagstenenes Farve var sikkert altid rød. Men herved fremkom der let noget ensformigt og kedsommeligt ved Bygningernes Ydre, da jo ogsaa Murstenene vare af samme Farve. Man tager da næppe fejl, naar man heri sér den ydre Foranledning til, at den sydlige Fordring paa hvide Vægge havde saa let ved at bane sig Vej som Mode i Norden. Ved at overkalke Murene opnaaede man et Liv og en Farvevirkning, der nødvendigvis maatte gøre stærkt Indtryk. Hvor de saa saas disse hvide Borge med røde Tage, ved Sø, mellem Kornmarker, med Skov eller Himlen selv til Baggrund, overalt tog de sig godt ud og drog Øjet til sig paa lang Afstand. Og hvor billigt lod ikke det hele sig gøre! en Balle Kalk eller to om Aaret var alle Udgifterne, og saa skærmedes tilmed Stenene mod Forvitring.

Men gjaldt det om at undgaa Ensformigheden i Tag- og Murfarve, kunde man jo ogsaa lade Taget være det, der skiftede Ham. Man forstod sig endnu ikke paa at opnaa dette ved at brænde de siden saa yndede, glaserede blaa Tagsten. Derimod trængte en anden Bygningsskik stærkt frem i Norden i det 16de Aarhundrede. Det var Anvendelsen af Skifertag. Disse nye Tage frembød ikke faa Fordele. Rigtigt lagte skærmede de fuldt saa vel mod Fugtighed som de almindelige Tegltage. Mellem disse tynde, tæt sammenføjede Plader skulde ingen Brandpil selv fra neden af skudt kunne bore sig ind, hvad med Uheld dog kunde ske mellem Tagsten. Og langt fra sét synede Skiferet som Kobber eller Bly; hvis man ikke fuldt var Kender, vilde man endogsaa paastaa, at dets blaalige Lød var smukkere end hines. Disse Egenskaber og vel Mode tillige skaffede Skiferet Indpas i Norden. Naar det første Gang er blevet anvendt her oppe, vides ikke; i Aarhundredets sidste Halvdel var det meget i Brug. Frederik den Andens Frederiksborg,[5] Koldinghus,[6] Aal-

holm[1] og Københavns Slot[2] fik saaledes alle Skifertag. «Skiferdækkere» omtales hyppigt. Da Arbejdet paa Københavns Slotstag Aar 1596 hurtigt skulde fremmes, kunde der forskrives en «Skiferdækker» saavel fra Kronborg som fra Roskilde, Næstved og Nysted.[3]

Hvad der i særlig Grad bidrog til at give Datidens Tage Liv, var den Lyst til at befolke dem med Spir, Kviste og Fløje, der mere og mere greb om sig. Medens de gammeldags Bygninger højt regnet drev det til takkede Gavle, men iøvrigt kun fremviste bare Tagsider uden saa meget som en Luge eller et Kighul, ja lod selv Taarnene ende ikke med Spir, men fladt eller med almindeligt Tag, saa vaagnede der omtrent ved Aarhundredets Midte en umættelig Trang til det Opadstræbende og Mangfoldige. Først og fremmest byggedes alle Taarne med Spir. Især paa Slottene, hvor Evnen ikke svigtede, fremkom herved de prægtigste Former, enten disse lange, slanke Kirkespir som paa det ældre Frederiksborg,[4] eller svulmende Kuppelspir, snart indsnørede forneden som de ejendommelige paa Engelsholm i Jylland, snart skydende op af Taarnfladen som en Kæmpehøj paa Søjler og udsendende opad bestandig nye Lag af lettere, gennembrudte, luftigbygte Former. De mægtigste Kuppeltaarne var Vadstenas, Stockholms og Kronborgs, indbyrdes meget forskellige, men hver især beherskende alle deres Omgivelser. Paa Vadstena indtog Kuppeltaarnet hele Midterpartiet af Bygningen, paa Stockholm hævede det sig myndigt og vidtskuende over Vrimlen af Slottets øvrige Huse og Smaataarne,[5] paa Kronborg endelig laa det som Vogter ind mod Landsiden. Da dette Hovedtaarn ved Branden 1629 sank i Grus, mistede Kronborg sin skønneste Prydelse;[6] nu betegnes dets Plads kun ved en plump, firkantet Klods i Slottets ene Hjørne, en Stengevækst, der har dannet sig over Arret.[7]

Alle disse Spir, store som smaa, endte ufejlbarligt paa samme Maade, i en lang Stang, der bar en forgyldt Fløj. En forholdsvis tarvelig Udstyring var det, naar Fløjstængerne, som f. Eks. paa det gamle Frederiksborgs Taarne, forneden kun vare prydede med forgyldte Æbler, foroven med tilsvarende Fløj og Knap.[8] Paa Stockholms Hovedtaarn endte Stangen i en Engel, der holdt et trearmet Greb, hvor hver Arm løb ud i en vældig Krone. Dette mægtige Spirsmykke svarede til Taarnets Navn «Tre Kroner» og synede vidt omkring. Johan den Tredie lod

det nedtage og gøre ti Alen højere, men klagede bitterligt over Guldsmedene i Stockholm, der forlangte 300 Dukater for at forgylde det.[1] Paa Kronborg var Hovedspiret naturligvis prydet med en gylden Krone og højt over denne en Ridder til Hest.[2] Paa Uranienborg dannedes Fløjen af en gylden Pegasus, saa kunstigt anbragt, at den ikke blot selv drejede sig for Vinden, men tillige bevægede en Viser i Kuppelsalens Loft, saa at man siddende i Stuen kunde aflæse Vindens Retning.[3]

Det var ikke altid saa let at faa disse Fløjstænger satte op, ofte i svimlende Højder. Da paa Antvorskov den store Fløj, der var smeddet i København, skulde anbringes paa Taarnet, befalede derfor Frederik den Anden Baadsmænd til Arbejdet.[4] Dog Øvelsen gjorde Mesteren, og Datiden gav rig Lejlighed til at øve sig. Overalt, hvor der var Mulighed for at anbringe et Spir med Fløj, paa Taarne, selv de mindste, paa Karnapper, paa hver en Gavlspids anbragte man dem, ofte i de mest fantastiske Former. Paa Frederiksborgs Gavle løb saaledes Muren op i en sukkertoplignende Figur, ud fra hvis Side stak en Gren med en Ugle, der drejede for Vinden.[5] Paa Gavlenes næste Afsatser stod almindelige Fløjstænger.

Ærgerligt var det dog, om man, fordi Huset maaske manglede Taarn og Karnap, skulde være henvist til kun de Par Fløje paa Gavlene. Man gik da et Skridt videre og anbragte dem ligeledes paa de smaa Kvistbygninger i Taget. Slige Kviste havde Alle Raad til at bygge, og saaledes blev det muligt ogsaa for mindre Bemidlede at kappes med hvemsomhelst i Antal af Fløje. Det lader til, at man her er gaaet meget vidt. Paa Kronborg f. Eks. var der paa den søndre Længe ikke mindre end tre Rækker smaa Kvistvinduer, hvert med sin Fløjstang.[6] Da en Storm i Aaret 1582 anrettede stor Skade paa Slottet og blandt andet drev Bølgerne ind mod Voldmuren, saa at den sprængtes derved, gjaldt Kongens Forespørgsel straks Tagvinduernes Fløje, som Stormen havde bortvejret.[7] Paa det af Johan den Tredje byggede Svartsjø Slot vrimlede det af Fløje i Krans om Hovedbygningens mægtige Kuppeltag.[8] Paa Sandholt i Fyen fandtes ikke mindre end halvt hundrede. Da Ellen Marsvin efter sin Mands Død lod disse Fløje nedtage, anlagde hans Arvinger Retssag imod hende, og Rigens Raad idømte hende en Bøde af 2000 Rdlr. for denne ærekrænkende Færd.[9]

Det var da ikke blot af vidtdreven Interesse for Vind og

Vejr, at man anbragte alle disse forgyldte Fløje; bagved laa en uklar men stærk Følelse af, at netop til disse knyttede sig Bygningens og Bygherrens Ære. For os er denne Følelse fremmed; det sidste svage Spor kan maaske genfindes i den endnu brugelige Skik at anbringe Ejerens Navnetræk i Fløjet. Mærkelig er imidlertid den forholdsvis korte Tid, hvori den hele Opfattelse lader til at have uddannet sig. Før Aar 1550 synes Fløje ikke at have været anvendte i synderlig større Mængde end nu tildags; i Aarhundredets Slutning tog Brugen meget stærkt Overhaand; Aar 1623 fældedes den ovenomtalte Herredagsdom.

Men hvorom alting er, maa denne Mængde af Fløje have givet Bygningerne en ganske ejendommelig Skønhed. Naar paa en Sommerdag Solen brændte paa Taget og lokkede Genskin ud af alle disse forgyldte Æbler, Vejrhaner, Fløje og tilhugne Vimpler, eller naar om Vinteren Stormen fór ind mellem Bygningerne, jog Fløjene om, saa de stod om Taget som et flagrende Haar, saa laa der i alt dette noget ganske eget stemningsfuldt og levende, der vel kunde friste til at gøre denne blotte Tagprydelse til et Sindbillede paa Huset i dets Helhed. De udtrykte for Synet, hvad man paa Slotte og de ypperste Borge gav Lyd tillige, idet man oppe under Spiret i de gennembrudte Taarne anbragte Musikanter. Deres Hverv var ikke som Vægternes at holde Udkig og våre Beboerne mod Fare, de skulde blot Dag ud og Dag ind ligesom angive Tidens Flugt, blæse til Morgen, Middag, Aften og «Godnat», forlyste Beboerne med deres Spil, svare hinanden fra Taarn til Taarn, tolke Bygningens Liv og Ejerens Lykke. Da Kronborg var fuldendt, ansattes saaledes fem nye «Taarnmænd» til paa denne Vis at spille fra Slottets Taarne; to af de tidligere ansatte sendtes til Frederiksborg Slot. Paa Københavns Slot var der under Christian den Fjerdes Mindreaarighed tre Taarnmænd, senere forøgedes deres Antal til fem. Efter Lønnen at dømme, maa de have været dygtige Folk, der nød mere Anseelse end almindelige Spillemænd. I København fik de senere Eneret til at besørge Musik ved Bryllupper og Barsler, medens andre Spillemænd kun maatte bruges i Kældere og Kroer.[1]

Hvad der ved Bygningen som Helhed gjorde et ejendommeligt, ikke altid tiltalende Indtryk, var den Uregelmæssighed, der prægede Anlæget. Især i ældre Gaarde kunde Øjet ofte forgæves lede saavel efter Symmetri som Harmoni, et eneste Synspunkt, hvorfra det Hele kunde forme sig til Enhed. Som paa Trods sad tit Porten skævt paa Huset, sprang her et Taarn uventet frem, stod Vinduerne i Strid indbyrdes eller manglede ganske, hvor Øjet ventede dem, — paa Skanderborg var et firkantet Taarn bygget saa skævt, at man fra et bestemt Sted i Haven kunde sé alle dets fire Hjørner[1] — og alt dette Virvar uden at nogen tydelig Hensigtsmæssighed traadte forsonende imellem. Var saa tilmed, som det i de ældste Gaarde plejede, Gaardsrummet snævert, Murværket plumpt og uden Prydelser, kom der noget skummelt og tungsindigt trykkende over det Hele.

Tiden udviklede sig ganske vist i saa Henseende. Bestandigt tydeligere paavirket af klassiske Mønstre droges den fremad mod Klarhed og Enhed. Men selv i dens ædleste Værker lykkedes det den dog kun delvis at fjærne dette Uregelmæssige. Det hører netop med til den hele Stils mest betegnende Ejendommeligheder, at Betragteren aldrig véd sig sikker. Ganske uventet kan et Taarn træde op med en ny Form for Hat, en Kvist skyde frem, et Vindue blive borte, en forsoren lille Karnap plumpe ud af Muren, saa dristigt og ubegrundet, at man næsten føler sig som overfor et levende Væsen med vilkaarlige Livsytringer.

Det er dog et stort Spørgsmaal, om alt dette Uregelmæssige og Vilkaarlige ogsaa har taget sig saaledes ud for hin Tid selv, eller om den ikke hyppigt har haft en anden Nøgle til Forstaaelse, end vi nu besidde. To vægtige Hensyn lede os til at antage dette. Der kan nemlig ikke være nogen Tvivl om, at en dybere Kundskab til hin Tids Krigsbrug vilde lære os at se meget af det, som vi nu undre os over som tilfældigt og blot Lunets Værk, netop som udtænkt og regelbundet, behersket af en strengere Lov, Forsvarets Krav. Men hertil kommer, at Datidens Begreb om Symmetri var et andet end vort. Vort Begreb om det Symmetriske beror alene paa Tallet og dets Delelighed. For hin Slægt var dette for magert. Fantastisk slyngede sig deromkring en Mængde uklare Hensyn til Dagens og Aarets Tider, Himmellegemernes Gang, hemmelighedsfulde Tal med skjulte

Kræfter. Naar da — hvad Tilfældet var ved mange Gaarde og Slotte, et Forhold, hvorom Sagnet med Forkærlighed har søgt at bevare Mindet — Ruderne f. Eks. skulde svare i Antal til Aarets Dage, Vinduer eller Døre til Ugerne, Skorstene, Kviste eller Hjørner til Maanederne, saa kunde mangt et Brud paa det tilsyneladende Naturlige gøres fornødent, og det, der nu tager sig ud som blot Vilkaarlighed og Lune, i Virkeligheden være regelbundet, den nødvendige Slutsten i en ellers ufuldtallig Række.

Førend vi forlade Bygningernes Ydre, maa vi endnu blot kaste et flygtigt Blik paa et Par nærmest herhen hørende Forhold: Gaardenes Navne og Indskrifter.

Det var selvfølgelig en gammel Nødvendighed, at hver Gaard og hvert Slot skulde have sit Navn. Men man maatte, dengang som nu, i en vis Afstand fra Stedet, for at dette Navn kunde træde i Kraft. I den nærmeste Omegn førte de den stedlige Hæderstitel: «Gaarden» og «Slottet», der, skønt Fællesnavne, i Virkeligheden betegnede dem som noget enestaaende. Dette var sikkert Grunden til, at man skyede, hvad der ellers vistnok vilde have stemmet med Tidens Smag, ret iøjnefaldende at anbringe Gaardens Navn som Skjoldemærke paa den. Instinktmæssigt følte man, at heri snarere kom til at ligge noget nedsættende. Fint kunde Navnet antydes som f. Eks. Tilfældet var med «Tre Kroner» i Stockholm, hvor tre Kroner vare anbragte i Spiret, eller paa Kronborg en Krone over Hovedtaarnet; men videre gik man ikke.

Og dog kunde dette vel have været fornødent; thi paa disse fordum saa stille Enemærker var der med Et indtraadt Uro og Forvirring. At et Stednavn kunde forandres, var tidligere end ikke faldet Nogen ind. Nu indtraf paa en Gang saa stærkt et Omslag, at Gaarde med uforandret Navn næsten kom til at høre til Undtagelserne. Den ydre Foranledning laa i de forandrede Ejendomsforhold. Bønderbyer nedlagdes og Herregaarde oprettedes, nye Slotte opførtes, inddraget gejstligt Gods, især Klostre, gik ved Mageskifter over i verdsligt Eje. Alt dette krævede med Nødvendighed Dannelsen af en Mængde nye Navne.

I intet af de tre nordiske Lande var Bevægelsen i saa Henseende saa stærk som i Danmark efter Frederik den Andens Tronbestigelse. Her lader Udviklingens forskellige Trin sig enkeltvis paapege. Simplest og naturligst var det aabenbart at op-

kalde den nye Herregaard efter den Bondeby, paa hvis Tomter den rejstes. Saaledes fremkom Herregaardsnavne som Bramminge, Jernit (det nuværende Frisenborg), Grundet, Tybring, Krængerup (nu Frederikslund) o. s. v.[1] Ligesaa nær laa det, for at undgaa Fejltagelse, at tilføje en Endelse, der kunde angive, at Navnet nu betegnede en Gaard, saaledes f. Eks. Endrupholm af Endrup, Øllufgaard af Ølluf, Skafføgaard af Skabby, Sneumgaard, Rolsegaard o. s. v. Ganske paa lignende Vis ændredes Ømkloster til Emsborg.

Men fristende var det dog, naar Gaarden alligevel skulde have nyt Navn, da at opkalde den efter noget andet end en gammel Bondeby eller et afdanket Kloster. Man kunde jo ogsaa opkalde den efter en bekendt Mand, f. Eks. En selv. Denne Udvej grebes med Glæde. Allerede de første Omdøbninger under Frederik den Anden fulgte denne Vej. Hillerødsholm blev til Frederiksborg; Herluf Trolle, der fik Skovkloster i Bytte, kaldte dette Herlufsholm. Hertug Hans opførte Hansborg, Palle Juel kaldte sin Gaard Pallesbjærg o. s. v.

Men var man først inde paa denne Vej, saa var det dog urimeligt at opkalde efter et Fornavn. Det tabte jo allerede sin Betydning ved første Ejers Død. Nej, Slægtnavnet skulde opkaldes. Hvilken vægtfuld Genlyd fremkom der ikke, naar man kunde betegne sig som en Krabbe til Krabbesholm, en Ranzau til Ranzausholm? Selv det ældste Adelsnavn blev ligesom grundmuret ved en saadan Tilføjelse. Intet Under da, at denne Form slog særlig an. Der opstod et formeligt Kapløb under Frederik den Andens Regering. Juelerne fik deres Juellingsholm, Trollerne Trollholm (nuværende Holsteinborg), Krabberne Krabbesholm, Rosenkrandserne Rosenholm og Rosenvold, Gyldenstjernerne Stjernholm, Ulfeldterne Ulfeldtsholm (nuværende Holckenhavn), Vifferterne Viffertsholm, Ranzauerne Ranzausholm (nu Brahetrolleborg), Slægterne Bjørn, Steen, Væbner: Bjørnsholm, Steensgaard, Væbnersholm o. s. v., o. s. v. Det gør næsten godt i Øret under al denne Selvopkaldelse, naar Tyge Brahe, stolt men paa tværs som sædvanligt, døbte sin Gaard Uranienborg.

En Mængde gamle Navne var skyllede bort under disse nye Benævnelser, og forlængst var man kommen ud over, at der til at faa nyt Navn udkrævedes en nyoprettet Gaard. Nyopførte Bygninger vare tilstrækkelige, og skønt dette var let at skaffe i en Tid, hvor Alverden byggede, synes end ikke denne

Begrænsning at være bleven overholdt. Alle Skranker var brudte. Den sidste Grænse var endnu kun Folkets sunde Sans, der maatte holde paa, at Stedbetegnelser, der kun havde Værd, forsaavidt de havde Bestand, ikke mistede denne nødvendige Ballast. Hvor vidt det imidlertid under ugunstige Forhold, gentaget Ejerskifte og lignende, kunde gaa, viser os en Gaard som den nuværende Holckenhavn i Fyen. I mindre end et Aarhundrede bar den ialt fem forskellige Navne. Oprindeligt hed den Kogsbøl, men omdøbtes i Slutningen af det Aarhundrede til Ulfeldtsholm. Da Ellen Marsvin senere købte den, opkaldte hun den Ellensborg; ikke halvt hundrede Aar efter fik den Navnet Nygaard og endelig Aar 1672 det nuværende Navn, Holckenhavn.

Et Navn er imidlertid en Besiddelse af usikker Beskaffenhed. Det er en udestaaende Fordring, som aldrig faar selvstændigt Værd, hvor tidt den end fornyes. Hvad hjalp det, om disse Ejere nok saa meget kaldte og skrev sig til Trollholm, Ranzausholm og Viffertsholm, naar gode Venner altid skulde tage Fejl og kalde Gaardene med de gamle Navne: Braadegaard, Holme og Kytrup? Ved at blive vred gjorde man sig kun til Nar; men mangen bitter Pille maatte sluges, førend Sagen kom i Orden.

Kun En var i Stand til at anvende Magt paa dette Omraade, det var Kongen. Han benyttede sig ogsaa af denne Forret. Da saaledes det nye Slot ved Sundet fik Navnet «Kronborg» istedetfor det tidligere, simple «Krogen», udstedte han en offentlig Bekendtgørelse herom med alvorligt Paalæg til alle Borgere og Bønder om fremtidigt kun at bruge Benævnelsen «Kronborg». Overtrædere skulde straffes med den betydelige Bøde: en levende Okse.[1] Saaledes stoppedes Munden paa Borgere og Bønder. Adelen gav sig af sig selv, thi enhver, der blot havde det svageste Haab om at blive Lensmand, skulde vel vogte sig for at forspilde sin Udsigt ved ikke at kunne saa meget som huske Navnet paa et Len. Men kunde end Kongen faa andre til at lystre, sig selv var han ikke Herre over. Det gør et uimodstaaeligt komisk Indtryk at se ikke tolv Dage efter Udstedelsen af hint Forbud et andet Kongebrev udgaa, hvori der af gammel Vane brugtes det forbudne Navn: «Krogen».[2] Trods dette lille Uheld maa imidlertid Fremgangsmaaden i det Hele have vist sig som hensigtssvarende. I det mindste anvendtes der otte Aar efter ganske den samme[3] ved det til Slot

ombygte Antvorskov. Under en lignende Mulkt forbødes det Hvermand fremtidigt at kalde det for «Kloster».

Midt i al denne bevidste Omdannen af Navne gør det et tiltalende Indtryk at træffe en Naturplet, hvor alt fik Lov til at skøtte sig selv, frit at vokse som det vilde. En saadan fandtes indenfor hvert enkelt Slot og Gaard og omfattede Bygningens enkelte Dele. I alt dette Virvar af Taarne og Længer var Navne aldeles nødvendige, men Ingen blandede sig deri. Før man ret vidste hvordan, var Navnet der allerede og havde vundet Hævd. Det var især med Hensyn til Taarnene, at denne Drift gjorde sig gældende. Længer kunde til Nød benævnes efter Beliggenheden, fritliggende Huse efter Anvendelsen, men Taarne laa jo stundom baade ved en Bygnings Hjørner og paa dens Midte, og deres Anvendelse var i Reglen den samme. Blandt de Navne, der er naaede til Nutiden, er der enkelte, som oftere kommer igen, saaledes Benævnelserne «Fars Hat», «Mors Hue», Jomfrutaarnet, Ormetaarnet[1] o. fl. Paa Akershus hed Taarnene: Kanniketaarnet, Jomfrutaarnet, Fuglesang og Vovehals.[2] Paa Vordingborg Slot fandtes foruden Jomfrutaarnet og Ormetaarnet: Gaasen, Vandtaarnet og Valdemarstaarn.[3] Paa Københavns Slot hed det største Taarn «Blaataarn», paa Kallundborg Slot «Folen», Havetaarnet paa Rosenholm kaldtes for «Perkentavl»[4] o. s. v. Endnu førend Kronborg fuldt var opført, havde Taarnene Navne, to af de mindste kaldtes for «Dronningetaarnet» og «Kakkelborg».[5]

Forbød god Takt at anbringe Gaardens Navn over Porten, saa gjaldt det samme heldigvis ikke om Bygherrens. Skik og Brug hjemlede ham Ret til ikke blot at anføre sit Navn men ogsaa andre Oplysninger sig og sine betræffende, som han kunde ønske at meddele Eftertiden.

Den tarveligste Maade at gøre dette paa var ved at anbringe Forbogstaverne af hans eget eller stundom tillige hans Hustrus Navn samt et Aarstal for Opførelsen derunder. Synede dette af altfor lidt over Porten, kunde man jo ogsaa sætte det Hele i Gavlen med Skrift saa stor som Murankere.

Men var man nu engang kommen af Godtfolk, saa var der jo dog ingen Grund til at lægge Dølgsmaal herpaa. Et eller to

Vaabenskjolde hugne i Sten hørte til og havde deres naturlige Plads ikke altfor højt oppe, enten lige over Porten eller endnu hellere paa hver sin Side af den, saa at Vaabnets Enkeltheder tydeligt kunde sés. Skulde imidlertid Skjoldet hugges alligevel, var det naturligst, for at undgaa al Misforstaaelse, at lade hugge det fulde Navn derunder. Og i saa Fald laa det saa grumme nær at føje et Par Ord til neden under til nærmere Forklaring.

Saaledes opstod da Indskrifterne. Vi har allerede ovenfor sét, hvorledes Efterligningen havde ført dem helt ned til Købstadhusene. Herregaarde og Slotte vedblev imidlertid fremdeles at være deres rette Hjem. Disse Indskrifter danne en egen Literatur for sig, hvis Studium giver et rigt Udbytte ikke blot for den, der søger personal-historiske Oplysninger, men først og fremmest for enhver, hvem det rent Menneskelige interesserer. Det var en ganske ejendommelig Prøve at blive stillet paa, at faa Lov til at raabe nogle faa Ord til de sene Slægter. Maaden, hvorpaa det gjordes, Valget af Ordene, giver ofte det mest træffende Billede af den talende selv. Summen af alle disse Billeder hjælper os at forstaa den hele Tidsalder.

Valget af Sproget betingede allerede for en Del Indskrifternes Indhold. Paa Latin var man stærkt bunden af vedtagne Regler. Paa Modersmaalet kunde man ganske anderledes udtrykke sig som man vilde. Men Latin frembød den Fordel, at man herved løftede det hele op som i et højere Lag, talte til en dannet almen-evropæisk Kres, hvor en fin Vending, en aandrig Sammenligning vilde kunne skattes. Paa Vers maatte det selvfølgelig være. Men havde man ikke glemt al sin Skolekundskab, kunde det være artigt nok at forsøge, om man endnu kunde sætte et ordentligt latinsk Digt sammen. Glippede det, var der altid ti Magistre for en, som for en billig Penge vilde paatage sig at forfatte baade Indskriften selv og endda et Æresdigt i Tilgift.

De ypperste Repræsentanter i Norden for denne lærde Versfabrikation var uden Tvivl Henrik Ranzau og Tyge Brahe. Til den førstes utallige Gaarde kunde der gaa en Mængde med alene til almindelige Indskrifter. Skulde saa tilmed hvert Øjeblik «Vandrerens» Tanker i Anledning af dette eller hint udtrykkes i et nyt lille Versefald, saa kunde det let blive endog Henrik Ranzaus frugtbare Pen for meget. En Stab af Literater har da ogsaa gaaet ham tilhaande og til Tak for hans Gavmild-

hed smykket alt, hvad han ønskede, med sirlige Vers. Tyge Brahe forsynede baade sig selv og sin kongelige Velynder, Frederik den Anden. Han er saaledes blandt andet Forfatter til den smukke Indskrift paa Kronborgs Gavl, der ædelt og simpelt tolker Værkets Betydning og ikke taber ved Sammenligning med Kingos senere. Ham skyldes ligeledes det fine, lille Dobbeltvers om Tidens Flugt, der er anbragt paa Urskiven sammesteds.[1]

Men som Regel taget maatte det indrømmes, at de latinske Vers udmærkede sig ved en vaneglat Tomhed, der opløst i sit Indhold kun altfor meget mindede om en bristet Sæbeboble. Saa var der noget ganske anderledes solidt ved Indskrifterne i Modersmaalet. Bar hine Præget af, at man skulde sige noget, saa var alle disse Udtryk for, at der virkelig var noget, man vilde have frem. De delte sig naturligt i to Slags, dem i Prosa og dem paa Vers, stundom faldt det dog lidt svært at skelne dem fra hinanden.

Til den simpleste Art hørte de, der blot meldte, at i det og det Aar lod den og den denne Gaard bygge. Saaledes lyder f. Eks. Indskriften paa Næs (Lindenborg),[2] Svenstrup i Skaane[3] og mange flere Steder. Hvor ordknap end Formularen var, og hvor lille end Stenen monne være, saa blev der dog altid Plads til at sætte et «ærlig og velbyrdig» foran Bygherrens Navn. «Lod ærlig og velbyrdig Corfits Viffert og Anna Gyldenstjerne bygge dette Hus 1583,» hedder det saaledes paa Lindenborg. Mere Flugt var der straks i en Meddelelse som denne:

Mens jeg i Sverrig fangen vaar
Da bygte min Hustru denne Gaard,

om Jakob Brokkenhus har sat over Porten paa Nakkebølle.[4]

Naturligt faldt det imidlertid at ledsage den tørre Beretning med nogle gode Ønsker, indvie Gaarden og dens Beboere til Herrens Varetægt. Men her var Faren den, at man let kunde slaa ind i en vis bred Prædiketone og derved ikke blot berede Stenhuggeren Vanskeligheder men ogsaa berøve Indskriften sin Fynd. Især Damer synes at være bukkede under for denne Fristelse. Karen Gyldenstjernes Indskrift paa Rosenvold holdt sig endnu nogenlunde indenfor de rette Grænser: «Anno 1585 lod jeg, Karen Gyldenstjerne, salig Holger Rosenkrandses til Boller, dette Hus opbygge i mit Enkesæde til mine to Sønner

Otto Christoffer Rosenkrandses og Frederik Rosenkrandses Bedste. Gud Almægtigste bevare os, at vi maa leve udi Gudsfrygt. Amen.»[1] Men Mette Rosenkrands kan næppe siges at have undgaaet Skæret: «Ikke os, Herre! ikke os, men giv Dit Navn Ære for Din Naade og Sandhed! Psalme 115. Udi Navn Gud Faders, Søns og den hellige Aands haver jeg, Mette Rosenkrandses-Datter til Vallø, Anno 15 . . begyndt at bygge dette store Hus med disse to store Taarne her paa Vallø, og haver jeg af Guds Naade, Gud være herfor lovet i Evighed! fanget det under Spær og Tag 1586. Gud Allermægtigste give nu naadeligen sin Aand og Naade til, at det maa være fast og bestandigt opsat og bygget, den hellige Trefoldighed til Lov, Pris, Ære og Taksigelse, mig, mine Børn og vores tilkommende Arvinger til Gavn og Gode! Amen.»[2] Ved Siden af saadan Bredde er der noget velgørende ved den korte, støtte Indskrift paa Rønningesøgaard, der i faa Ord siger det samme: «Jeg er bygt og staar i Herrens Navn.»[3]

Det sikreste Middel mod Bredde var at benytte bunden Stil. Under denne Form forekommer ogsaa nogle af de smukkeste Indskrifter, saaledes f. Eks. den paa Gisselfeld:

1540 paa det syvende Aar
Lod Peder Oxe denne Gaard flytte
Og bygge af ny, som han her staar,
Sig og sine Arvinger til Nytte.
Gud unde dennem at bygge og bo
Og saa i Verden at være,
At det bliver dennem til Fred og Ro
Over al Ting Gud til Ære.[4]

Eller den med Rette saa yndede, som forekommer flere Steder f. Eks. paa Tjele:

Vi bygge her Hus og store Fæste,
Endog vi ere kun fremmede Gjæste.
Gud unde os her saa at bygge og bo,
At vi kunne naa den evige Ro.[5]

Et fuldt paalideligt Middel mod Bredde var den bundne Stil dog ikke. Det beviste Knud Brahe ved sin Indskrift paa Engelsholm.[6] At Hovedbygningen var paabegyndt 1592, fuldført og indviet 1593 udtryktes her saaledes:

Efter Christi ærefulde Fødsels Tid,
Der Gud var vorden Menneskene blid,

Tusind fem hundrede halvfemsindstyve
Med tre Aar der de mon skrive,
Ny Aars Dag var til sammen
Paa Engelsholm med Glæde og Gammen
Slægt og Venner efter gammel Vis,
Dette Hus indviede Gud til Pris,
Som Knud Brahe lod bygge saa,
Der var først bleven færdig daa
Og var begyndt forgangendes Aar
Og færdigt bygget som det nu staar.
O. s. v.

Jens Brade tog maaske Sagen lidt vel ligefremt, men vidste dog hurtigt og sikkert at ramme Sagens Kerne i sin Indskrift paa Vidskøfle:[1]

Gud give han maa her længe staa
Og aldrig fra rette Arvinger gaa.

En vis Ubehjælpelighed i Versebygningen kommer til Syne i Folmer Rosenkrands's Indskrift paa Stensballegaard:[2]

Der man skrev 1582 Aar
Lod jeg, Folmer Rosenkrands, det sidste Hus bygge paa denne Gaard.

Men det er lykkedes ham at finde et mesterligt Udtryk, der intet foregriber med Hensyn til mulig Navneforandring, naar det hedder videre:

Steensballe er hendes fordums Navn,
Gud unde hende at staa mine Børn til Gode og Gavn.

Fra én Side sét var det imidlertid kun til liden Nytte i Indskrifterne at udtale Ønsker for Bygningen og dens Beboere. Ønsker vare jo dog kun Ønsker. Derimod maatte det ansés for langt mere hensigtsmæssigt at gaa lige paa Sagen og henvende nogle alvorlige Ord til disse Efterkommere, som maaske højligt kunde trænge dertil. Saaledes opstod de formanende Indskrifter. Som Eksempel paa disse kan anføres Erik Rosenkrands's paa Arreskov i Fyen,[3] hvilken Forfatter uden Tvivl maa sættes højere som Moralist end som Digter:

Hjælp den hellige Trefoldighed!
Vàr Dig for Styld [Tyveri], Løgn, løst Levnet, Perlement og Kiv,
Eller Du borstkaster din Ære, Helbred og maaske Liv!

Men Formaninger belagte med Eksempler virkede sikkert bedst. Og hvilke Eksempler laa her vel nærmere end de, som man selv havde gennemlevet, Ens egne Livsførelser? Saaledes vendte man da tilbage til det, hvormed man var begyndt: at tale om sig selv. Men der laa nu en hel Udviklingsrække imellem. Man indskrænkede sig ikke her til at meddele det simple Faktum, at man havde bygget denne Gaard. Det blev ofte helt forbigaaet med Tavshed; var man behændig, nævnede man ikke engang sig selv. Opgaven i sin Renhed bestod i at kunne, midt i disse Betragtninger med moralsk Skær, anbringe en lille Glimmergnist af ens eget, der kunde enten skære rette Vedkommende i Øjnene eller dog i det mindste kaste et forklarende Lys tilbage paa en selv. Et Par Eksempler til Prøve:

Peder Reedtz, der var fulgt med Dronning Sophia ind i Danmark, havde i den Grad vundet Frederik den Andens Yndest, at Kongen gav denne Udlænding ikke blot vigtige Forleninger, men tilsidst endog Tygestrup (nuværende Kongsdal) i Foræring til ham selv og Hørbygaard til hans nyfødte Søn. Ved Frederik den Andens Død forandredes imidlertid Forholdet, den adelige Formynderregering var kun lidet gunstig stemt mod denne lykkelige Medbejler. Men kunde de end berøve ham Len, Tygestrup og Hørbygaard maatte de lade ham beholde i Eje. Under disse Forhold opførte Peder Reedtz Hovedbygningen paa Tygestrup og satte følgende Afviser som Indskrift derpaa:

Gud naade Konning Frederik!
Gud og hannem takker jeg.[1]

Det var enten en Indrømmelse til den nye Tid eller af Omhu for, at alle hans Standsfæller skulde forstaa Ordene, at Indskriften blev sat paa Dansk. Den er øjensynligt forfattet paa Tysk, thi kun saaledes fremkommer Rimet. (Friederich. ich.)

Lidt mere grovkornet buldrede Caspar Markdanner løs. Rygtet vilde vide, at han var en naturlig Søn af Christian den Tredie, («Markdanner» er tydeligt nok en Omdannelse af «Danmark»). Moderen sagdes at have været en Skomagers Datter. Selv havde han tumlet sig i Udlandet, var bleven adlet dèr og siden

kommen i høj Yndest hos Frederik den Anden. Under Formynderregeringen skal Misstemningen mod ham blandt andet have ytret sig ved, at nogle Standsfæller for at minde om hans Herkomst en Gang lod hans Vaaben overstryge med Skomagersværte. Caspar Markdanner befriede sin Sjæl ved følgende Indskrift:[1]

Egen-Nutz, heimischer Neidt, kindischer Rath
Rom und Troja zerstöret hat.
Wo Tugend nicht so hoch wird geacht
Als Geburt und Pracht,
Das Land und Regiment werden übel bewacht
Und in die Lenge
Gehen die Krebsgenge. C. M. 1593.

Ganske anderledes fint vidste Kansler Johan Friis at udtale sig om sig og sin Betydning. Det var virkelig smukt udtrykt, naar han lod sætte:

Blandt dyrebar Skat og alskens Lyst,
Som Konger og Fyrster gør rige,
Paa én Ting lide de Fejl og Brøst:
Saa Faa dem Sanden tør sige.[2]

Heri var intet bestemt sagt, men kun antydet, at til disse sjældne faa hørte Johan Friis. Indtrykket fik ligesom Vækst ved denne Tavshed. Og alt forenede sig om at holde hver Mislyd ude: Gaarden, der bar Indskriften, vidnede højlydt som Historien selv om, at denne Sanddruhed ikke havde forvoldt Kansleren noget Tab.

Det vil af det foregaaende være klart, at Indskrifterne hyppigt havde et religiøst Præg, hvad der end mere forøgedes ved, at der paa mange Steder ligefrem var indhugget bibelske Billeder i Stenen. Paa Vidskøfle, Bjersjøholm, Arreskov o. fl. Gaarde var saaledes Treenigheden afbildet.[3] Dette førte naturligt til, at man tillagde Stenen med slig Indskrift en Slags beskyttende Kraft, og betragtede dens Indsættelse som en Art Daab for Bygningen. Folkebevidstheden synes i Tidernes Løb at have overført dette paa Grundstenen. Dog tyder det maaske paa en saadan fremmed Afstamning, at den saakaldte «Grundsten» i Nutiden sjældent svarer til sit Navn, men i Reglen ligger temmelig højt over Grunden.

Hvis det forholder sig saa, kunde man maaske paavise Spor

af den indtraadte Bevægelse allerede i det 16de Aarhundrede. Tyge Brahe, der i saa meget var forud for sin Tid, lod Stenen med Indskriften og Ønskerne for Bygningen *(votivus lapis)* indsætte ikke over Indgangen paa Uranienborg men i et Hjørne, til venstre for denne, tæt ved Jorden. Iøvrigt foregik Indsættelsen med stor Højtidelighed. Den franske Gesandt, Carl Danzæus, tilligemed en Del Adelsmænd og lærde Venner var forinden ankomne til Hveen, og ved Solopgang den 8de August 1576 udgødes der Drikofre af forskellige Slags Vine, de Tilstedeværende nedbad Forsynets Varetægt over Bygningen, hvorpaa Stenen indsattes, en Porfyrtavle, skænket af Carl Danzæus og forsynet med Indskrift af ham. Som det sømmede sig ved et Bygningsværk som Uranienborg, meddeler Tyge Brahe nøjagtigt Tiden, da det skete: Handlingen foregik i det betydningsfulde Øjeblik, da Solen stod op tilligemed Jupiter nær ved Løvens Hjerte *(Regulus)*, medens Maanen i Vandmanden befandt sig i Nedgang.[1]

Naar man havde passeret Porten med dens Indskrifter og gik over Gaarden for at træde ind i Bygningens Indre, mødte Ens Øje, i det mindste i alle nyere Slotte, et tiltalende Syn. Det var «Brønden», som den beskedent kaldtes, i Virkeligheden et stolt Springvand, der med sin mægtige Stenkumme og livlige Plasken ganske beherskede Gaardsrummet. Fuldt saa storartet var maaske dog det, der unddrog sig Øjet, Ledningen under Jorden fra langt bortliggende Kilder, og saa først og fremmest hele dette Net af Aarer, der forgrenede sig under Stenbroen ind til Køkkenet, til Bryggerset, til Badstuen og stundom op til mangt et Rum, hvor man aldrig tilforn havde drømt om at kunne skaffe Vand. Hvad her var udført hørte til Tidens aller ypperste Værker og vilde med Rette endnu den Dag i Dag vække Beundring.

Sagen var, at netop paa dette Omraade havde man i Løbet af det 16de Aarhundrede sat en betydelig Kraft ind og arbejdet med forbavsende Rastløshed og Held. Man faar en Maalestok for, hvor meget der var opnaaet, ved at se, at Eftertiden end ikke har været i Stand til at vedligeholde det en Gang erhvervede. Siden da har man overalt paa Slotte og Gaarde i Norden ladet hine sindrige Værker forfalde, opgivet det møjsommeligt

indvundne Vandtryk i Bygningerne selv og ladet sig nøje blot med et Springvand i Gaardsrummet.

Den ydre Foranledning til den hele Bevægelse var sikkert Renæssancens vaagnende Interesse for Oldtidens Arbejder af lignende Art. Synet af de mægtige, romerske Vandledninger, det især i Syden saa betagende, uimodstaaelige Skønhedsindtryk af et rigt sprudlende Væld har vistnok først begejstret italienske Mestre til at forsøge sig i denne Retning. Fra Italien bredte Bevægelsen sig videre, blandt andet til Nederlandene, og det var fortrinsvis herfra, at den trængte frem til Norden. Vi har allerede set, hvorledes den især i Danmark snart fandt en Bundsforvandt i den stærke Trang til renligere Drikkevand i Byerne, og hvorledes der paa dette Omraade blev udført Arbejder af ikke ringe Betydning. Men Bevægelsen forstaas først ret, naar den ses i sit fulde Omfang. Vandledningsarbejder var ikke blot nødvendige til de danske Købstæders Vandværker, de greb ogsaa stærkt ind i Datidens kraftigt genoptagne Befæstningsvæsen med Grave om Borgene. De skabte en hel ny Gren af Drift i de overalt anlagte Fiskeparke. I Sverige lovede de rigt Udbytte ved nye Maader at fjærne Grubevandet fra Bjærgværkerne. Og endelig fristede de Konger som Adel i alle tre Lande ved denne nye Form for Gode, som i snevrere Forstand kaldtes for «Vandkunst»: indlagt springende Vand i Gaardsrum som Huse. Samle vi alle disse Sider, vil det forstaas, at det nye, der brød frem, vidste at gøre sig gældende paa mange Omraader, skabte en Trang og nærede en Drift, der baaren oppe af Mode, af gunstige Vilkaar og anspændt Snille vel maatte være i Stand til at frembringe mærkelige Resultater.

Vi skulle her kun dvæle ved Bevægelsens ene Form, de Arbejder som Datiden særligt hædrede med Benævnelsen «Vandkunst». Omtrent ved Aarhundredets Midte synes man i Norden at være kommen med paa dette Omraade. Aar 1554 antog Gustav Vasa tre «Vandkunstnere» i sin Tjeneste. De paastod at have opfundet et Middel, hvorved man kunde hæve Vandet op af fyldte Gruber, selv om disse var hundrede Favne dybe; ligeledes kunde de bringe baade stille og rindende Vand til at stige saa højt det skulde være, selv i de største Slotsbygninger.[1] Kort Tid efter var det, at Christian den Tredie fattede den storartede Plan at lægge en Ledning fra Fursøen ind til København,[2] en Plan, der tydeligt nok røber, at der har været en «Vandkunstner»

med i Spillet. Højst betegnende for Tidens Iver er et Brev omtrent fra denne Tid til den senere Konge, Erik den Fjortende. Brevskriveren melder fra Antwerpen, at dèr i Byen findes en Mand, der kan lave alle Slags Pumper, hvorved man kan bringe Vand til Vejrs med stor Hurtighed. Denne Mand er der Mulighed for at vinde for Sverige, foreløbig forlanger han blot fri Rejse til Landet.[1]

Det er meget sandsynligt, at disse ældste «Vandkunstnere» især har gjort deres Lykke ved deres Kundskab til Pumpen, som synes at være bleven betydeligt forbedret i det 16de Aarhundrede.[2] Herved blev man dog ikke staaende. De Anlæg saavel i Byer som paa Slotte, som vi kender fra Aarhundredets Slutning, viser, at man drev det langt videre end til at poste Vandet til Vejrs i Bygninger. Ved ofte yderst vidtløftige og kostbare Arbejder ledede man Vandet, saa at det kunde danne Vandspring ikke blot i Gaarden, men overalt, hvor det ønskedes i Bygningen. Saaledes var, saa vidt det lader, «Vandkunsten» indrettet paa Stockholm Slot;[3] i hvert Fald vide vi med Sikkerhed, at det var Tilfældet baade paa Kronborg og Uranienborg. Paa Kronborg var Vandet ikke blot ledet ind i Badstue, Stegers, Bryggers og Køkken men i Dronningens Kammer tillige, hvor der fandtes en Sølvkumme med forgyldt Arbejde, en «Sølvbrønd» som det kaldtes, hvoraf Vandet kunde springe. Paa Uranienborg var der i Midterhallen anbragt et Springvand, der bestod af en bevægelig Figur omgiven af Dyr og Fugle; ved Vandets Kraft drejedes den om, alt imedens den udsendte Straaler til alle Sider. Samtidigt var der lagt Vandrør ind til alle Værelser fra Kælder til øverste Stokværk, et Arbejde, der med Rette vakte alle Besøgendes Beundring.[4]

Det har sin Interesse at følge Udviklingens Gang i Danmark, hvor Iveren vistnok var stærkest og Oplysningerne i hvert Fald er fyldige nok til at vise os den voksende Bevægelse. Det begyndte ret beskedent med, at Christian den Tredie, da den vidtløftige Ombygning og Udbedring af Københavns Slot næsten var færdig, i Sommeren 1558 gav Befaling til, at der som Slutsten paa det store Værk skulde indrettes et Springvand i Urtegaarden. En Vindeltrappe fra Slottet skulde føre derned, saa at man med Lethed kunde komme fra Værelserne ned i Haven, og Springvandet skulde paa udenlandsk Vis anbringes midt i en stor Kumme af hugne Sten.[5] Det er et Spørgsmaal, om dette Arbejde overhovedet

er blevet fuldført. Christian den Tredie fik det i hvert Fald aldrig at se, Døden bortkaldte ham paa Koldinghus Vinteren derefter.

Men hans Interesse for deslige Foretagender gik i Arv til Frederik den Anden. Næppe havde denne faaet Frederiksborg vel opført, førend han begyndte paa Anlæget af en «Vandkunst» dèr.[1] Hvorvidt den lykkedes er uklart, den nordiske Syvaarskrig kom imellem og gav Sind som Midler anden Retning. Men da der atter var blevet Ro, tog Kongen fat paany og denne Gang med en Iver, der dristigt satte sig de højeste Maal. Han begyndte omtrent samtidigt paa de tre Slotte Frederiksborg, Skanderborg og Koldinghus. Paa Frederiksborg agtede han ikke blot at oprette en Vandkunst, men desuden skulde der ledes Vand ind til Slotssøen langvejs fra, fra Strø (Strødam?), og, hvis Vandkunstneren ikke ansaa Opgaven for uløselig, endog lægges en Ledning helt oppe fra Gribsø ned til Forelle-Dammene ved Slottet.[2] Paa Koldinghus var Foretagendet endnu mere storartet. Her skulde fra Bakken ude i Harte Skov, over en halv Mil fra Slottet, lægges Render ned til dette, og desuden fra et Sted lige saa langt syd for Koldinghus lægges Render til den nederste Slotsgaard. Som første Forsyning hertil bestiltes der fra Christoffer Valkendorf paa Gotland 900 udsøgte Træer til Rør, hvert Træ ni Alen langt. Peder Oxe maatte i Smedjen paa Københavns Slot lade forfærdige 700 Jernbøsser og 1400 Ringe til Renderne. Men dette vilde ikke nær slaa til, hvis hele Planen skulde bringes i Værk. Der blev da et Par Uger efter sendt endnu to Breve afsted med stedse stigende Forlangender; tilsidst bestiltes der i alt 2600 Render og tilsvarende Bøsser og Ringe.[3] Om Arbejderne paa Skanderborg vide vi mindre Besked, men efter Antallet af Render at dømme, maa det have været et endnu betydeligere Foretagende; der bestiltes af disse ialt 3000.[4]

Alt tyder paa, at disse Arbejder er bleven kronede med Held: Vandspringene paa de tre Slotte omtales oftere Aarhundredet ud. Frederik den Anden gik selv videre og anlagde Vandkunster paa andre Slotte (Kronborg, Riberhus og Vordingborg), ligesom ogsaa Adelen, ansporet af Kongens Eksempel, begyndte paa lignende Foretagender. Peder Oxe fik sig indrettet en Vandkunst paa Gisselfeld til Dels udført af de samme Folk, der havde arbejdet for Kongen.[5] Og ikke mange Aar efter lod Tyge Brahe udføre de sindrige Arbejder af lignende Natur paa Uranienborg. Dette opfordrede Kongen til nye Anstrængelser.

Vandledningsarbejderne paa Kronborg synes at være bleven foretagne i to Hold. Det første Værk kende vi allerede andet Steds fra. Det var det samme, hvorved Helsingør Aar 1576 fik sit Vandværk bragt i Stand, idet Kongen lod Vandet fra «Hestekilden» lede igennem Byen ud til Kronborg, saa at begge Parter blev forsynede.[1] Vandspringet i Slotsgaarden blev ret anseligt; under et Forbrug af seksten Tønder Vand i Timen sendte det en Straale til Vejrs paa 36 Fods Højde.[2]

Men denne Vandkunst, der maaske i Aaret 1576 med Ære kunde hævde sin Plads, var seks Aar efter, da Uranienborg var færdig eller lige derved, sunken ned til et Værk af anden Rang. Uranienborg overtraf alt andet ved den mærkelige Dristighed, hvormed Vandet her var ledet ind foroven og forneden. Det samme maatte bringes i Værk paa Kronborg. Men til dette langt større Forbrug vilde Vandspringet i Gaarden med dets seksten Tønder Vand i Timen langtfra slaa til. Frederik den Anden skyede da ikke det vidtløftige Arbejde at begynde helt forfra ved at lade et nyt Vandværk oprette. Vandkunstneren Mester Hans maatte atter til, og fra Kildespring ude i Marken førte han nye Ledninger ind, saa at ikke blot Vandmassen til Springvandet blev forstærket, men Vand skaffet ind til Badstue og Stegers, til Bryggers og Bagers, til Dronningens Køkken saa vel som til det «gemene» Køkken, ja helt op til «Sølvbrønden» i Dronningens eget Kammer.[3]

Med alt dette var Uranienborg dog kun indhentet, ikke overtruffet. Dette kunde kun ske ved at give hele Vandkunsten et Udstyr saa rigt og storartet, at ingen Undersaat skulde kunne tænke paa her at kappes. Denne Vej valgte Kongen. Det er et tiltalende Billed af det hele mærkelige Forhold mellem Frederik den Anden og Tyge Brahe, som man faar ved her paa et enkelt lille Punkt at iagttage dem. Paa den ene Side uafbrudt Kappestrid. Men midt under denne det troligste Sammenhold, der lod Kongen aldrig svigte, naar det gjaldt nye Tilskud til Lensmanden paa Hveen, og denne staa sin Herre bi med Raad og Daad, selv hvor Maalet var at lade hans eget Værk træde i Skygge. Det var Tyge Brahe, der fik en væsentlig Andel i, at Vandkunsten paa Kronborg blev smykket paa en enestaaende Maade.

Det havde tidligere været anset for overdaadig Udstyrelse at anbringe Springvand i en Kumme eller et Bassin af hugne Sten. Nu gik Frederik den Anden et Skridt videre og bestilte

hos en Kunstner i Nürnberg et storartet Metalarbejde, hvis Lige ikke før var set i Norden, og som baade ved sin Størrelse og Pragt maatte synes uovertræffeligt. Det var rimeligvis Tyge Brahe, der henledede Kongens Opmærksomhed paa Kunstneren, hvem han vel under sit langvarige Ophold i Bajern havde lært at kende. I hvert Fald var det ham, der i den lange Ventetid mellem Bestillingen og dens Udførelse var Mellemmand mellem Parterne og havde det lidet taknemmelige Hverv at tage Stødene af.[1]

Thi mere end én Gang var Kongen nær ved at tabe Taalmodigheden med denne Mester, der evigt forlangte Forskud, men aldrig blev færdig. Omvendt var det for Georg Labenwolf heller ingen let Sag at støbe Broncefigurer af ubetalte Anvisninger; Arbejdet var dertil saa stort, at det selv i bedste Fald maatte kræve Aaringer til Udførelse. Utallige Breve blev da vekslede, fyldte med Bebrejdelser og Undskyldninger. Borgemestre og Raad i Nürnberg blev sat i Bevægelse og Kunstneren tilsidst truet med, at han selv kunde beholde sit Arbejde, hvis han nu ikke snart blev færdig. Saa slog da endelig den forventede Stund. Den første Due med Olieblad var et Brev til Tyge Brahe fra en ærbødig Ven i Nürnberg med indlagte hele fem Indskrifter til behageligt Udvalg.[2] Snart efter kunde det meldes, at nu var alting vel indpakket og paa Vejen.

Førend Georg Labenwolf sendte sit storartede Arbejde bort, dette Arbejde, hvormed han havde syslet i seks samfulde Aar, det største han vel nogensinde vilde komme til at udføre, beredte han sig og sine Bysbørn en Festdag. Med Øvrighedens Tilladelse lod han Værket udstille paa offentlig Plads i Nürnberg. Alle Vandstraalerne spillede, saa at enhver kunde til Afsked beundre dette Kunstværk, der snart skulde bringe Nürnbergs og Mesterens Ry til det fjærne Danmark. Det vandt fortjent Bifald, og med de bedste Ønsker ledsagede man ved Afrejsen Kunstnerens Hjælpere, hans Søn og to Nærpaarørende, der skulde følge med til Danmark og besørge Opstillingen. Det blev Slægtens sidste Værk. Thi ingen af disse Mænd vendte mere tilbage til Hjemmet, de bukkede alle under for Pesten i København; kort Tid efter døde ogsaa Faderen i Nürnberg.[3]

Men det tænkte nu ingen paa ved Afskeden, og det var i hvert Fald hurtigt glemt igen — i Danmark. Alt blev heldigt opstillet og gjorde overordentlig Lykke. Frederik den Anden ud-

trykte sin Glæde og Paaskønnelse ved gavmildt at skænke Vedkommende en Guldkæde med Kongens Portræt samt et Guldbæger. I Mangel af nærmere Berettigede tilfaldt Gaven ham med de fem Indskrifter paa Vers, en nürnbergsk Borgemester, der gjorde Honnør ved Værkets Aflevering. Den unge Sigvard Grubbe høstede senere Fordelen heraf, idet han paa Gennemrejsen i Nürnberg blev optagen i Borgemesterens Hus og fejret med Gæstebud i taknemmelig Erindring om denne kongelige Gunstbevisning.[1]

Og vel var Værket en Belønning værd; thi det tog sig prægtigt ud, som det stod dèr midt i Slotsgaarden. Om Foden af det sekskantede Bassin løb en Rand af sort Marmor; indenfor denne hævede den egentlige Kobberfontæne sig. Paa hvert af Bassinets Hjørner knælede en menneskelig Figur i Legemsstørrelse, forestillende de forskellige Folkeslag i Europa og Asien, sigtende ind mod Bassinet med deres Bøsser og Buer, hvorfra Vandstraaler udgik. Fra dets Bund steg en terrasseformet Søjle eller Klippe op, hver Afsats befolket med vidunderlige Menneske- og Dyreskikkelser, afsluttet foroven i en vældig Neptun-Figur, staaende i en Muslingeskal, der bares af svømmende Heste. Fra hans sænkede Trefork udsprang der Vand, og med den anden Haand satte han et Konkyliehorn for Munden og blæste, saa tre stærke Straaler fór til Vejrs. Naar Vandet sprang, drejede det ved sin Kraft Hovedfiguren omkring, saa at de tre Straaler slyngedes ud til alle Sider, og samtidigt sprøjtede, straalede, strømmede Vandet fra alle Terrasser og Figurer paa Klippen, medens de sigtende Skytter øgede Bruset og Plasket om Klippens Fod.[2] Det var en værdig Prydelse for Kronborg, kongelig og enestaaende som Borgen selv. Ved Synet af dette Kunstværk fortrød sikkert ikke Frederik den Anden de Tusinder og atter Tusinder, der var gaaet med til dets Fuldendelse.[3]

Men just give dèm ud paa ny til en lignende Vandkunst faldt dog Kongen heller ikke paa. Da derfor Turen kort efter kom til Frederiksborg til at faa Vandspringet kunstnerisk smykket, nøjedes Frederik den Anden med at lade det udstyre med et ottekantet Stenbassin og uden om dette en smuk Stenindfatning, tre Trin høj, endende foroven i et gennembrudt Galleri.[4] Det var den kunstfærdige Herman Stenhugger, der havde udført saa mangt et Arbejde til Kronborg, som nu ogsaa kom til at udføre dette. For sin Umage skulde han have en efter Datidens Forhold betydelig Sum. At han har skilt sig vel ved Arbejdet

kan sluttes af, at Kongen tre Aar efter gjorde en ny Bestilling hos ham til Vandkunsten paa Haderslevhus.[1] Hvor heldig han har været hermed, fremgaar bedst af, at Regeringsraaderne trods deres øvrige Sparsommelighed ikke kunde dye sig for at bestille hos ham ganske Magen dertil opsat i Koldinghus Slotsgaard.[2] Dette var rimeligvis hans sidste Triumf, kort Tid efter maa han være død, det paatagne Arbejde blev i hvert Fald ikke udført.

De Mænd var efterhaanden gaaet bort, der havde delt den første Begejstring for Vandkunsterne og deres ejendommelige Skønhed. En ny, sindigere Slægt var opvokset, der saa mere ligegyldigt paa det hele. Man faar et Indtryk af denne Aand ved at høre de Bestemmelser, der blev trufne i den sidste Tid af Formynder-Regeringen. Da det uskønne Syn af den forfaldne Vandkunst i Koldinghus Borggaard endelig nødte Regeringsraaderne til at gøre noget, henvendte de sig vel til en Stenhugger. Men denne Gang lød ikke Bestillingen som i Herman Stenhuggers Tid, Betalingen var vel den samme, men for disse Penge skulde han nu selv levere baade Malm og Sten.[3] Man var øjensynligt ikke til Sinds at ofre for meget. Det samme klang igennem, naar man til Oprettelsen af en Vandkunst helt fra ny af paa Malmøhus kun bevilgede 800 Kroner.[4] Det udtryktes tydeligt, da man paa Vordingborg og Skanderborg, hvor de tidligere Vandkunster var kommen i Uorden, indskrænkede sig til at lade anbringe en Pompe i Stedet.[5]

Men med Christian den Fjerdes Tronbestigelse begyndte igen en gunstig Tid; thi hvor meget han end afveg fra sin Fader og Bedstefader, i én Ting svigtede han ikke Slægtens Traditioner, det var i Kærligheden til Vandkunster. De gamle Rigsraader fik i saa Henseende ingen Skam af hans Opdragelse. Hans ypperste Værk blev Frederiksborg. Vel røbede han her en mærkelig Fattigdom paa Idéer, idet han laante Grundtanken fra Neptunbrønden paa Kronborg og indskrænkede sig til at ændre lidt i dennes Tegning. Men de Summer, der gik til, var fuldt saa storartede som under hans Fader, og i én Henseende overgik hans Værk de tidligere, idet Vandet paa Frederiksborg ledede ind paa endnu flere Steder end paa Kronborg. Det var ikke blot til Køkken og Stegers, til Badstue og til «Sølvbrønden» i Kongens Gemak, at Vandet blev lagt ind her, det ledede ligeledes til Vinkælderen, ja til Krybberne i Staldene. Om det saa

var ude i Søen selv, saa stod det op i høje Spring fra en Metalhjort forfulgt af Hunde.[1]

Alle disse Værker, Frederik den Andens som Christian den Fjerdes, fik samme Skæbne. De jydske ødelagdes under Trediveaarskrigen, de to berømte Neptunbrønde paa Kronborg og Frederiksborg under Krigen med Sverige 1658—60. Siden da har Springvandenes eller rettere «Vandkunsternes» gyldne Tid i Danmark været forbi. End ikke Enevælden genindførte disse Prydelser, hvortil dog Eksemplet fra Versailles saa naturligt kunde have fristet.

Se vi hen til deres Blomstringstid heroppe og spørge om Grunden til dens Kortvarighed, da ligger Svaret nær. I deres daværende Form var de en saa vidt dreven Overdaadighed, at de umuligt i Længden kunde holde sig. Ikke blot Anlæget krævede storartede Udgifter, men fuldt saa vel Vedligeholdelsen. Man forbavses uvilkaarligt over Datidens Ihærdighed, naar man lægger Mærke til, hvorledes Arbejdet uafbrudt maatte gøres om igen. Frederik den Anden anlagde Vandkunsterne paa Frederiksborg, Koldinghus og Skanderborg i Aarene 1571—75. Ikke ti Aar efter maatte allerede Vandkunsten paa Frederiksborg lægges saa godt som helt om;[2] og Sommeren efter Frederik den Andens Død blev det samme Tilfældet med den paa Skanderborg.[3] Regeringsraaderne søgte at undgaa sligt ved i dyre Domme at lønne en Vandkunstner, der til Stadighed skulde have Opsyn med Vandledningerne paa Skanderborg og Koldinghus.[4] Tre Aar efter var man akkurat saa vidt, at begge disse Anlæg maatte underkastes en storartet Hovedreparation.[5] Frederik den Anden havde ladet anlægge en Vandkunst baade paa Riberhus og paa Vordingborg. Faa Aar efter var de ikke i bedre Orden, end at Bønderne maatte age Vand til Vordingborg, og Beboerne paa Riberhus være glade endda, om de kunde faa Vand ledet ind fra Slotsgraven.[6] Christian den Fjerde ramte uden Tvivl Sømmet paa Hovedet, da han paa Frederiksborg afskaffede de underjordiske Trærender, der nødvendigvis hurtigt maatte bortraadne, og lod Ledningen lægge i Form af Blyrør omgivne af Murstenshvælving. Ikke desto mindre havde han den Ærgrelse, kort efter at Neptunbrønden var opstillet, at maatte rive den ned igen paa Grund af Uorden i Ledningen.[7]

Begejstringen for Vandkunster var et ægte Barn af Renæssancen, et udtryksfuldt Udbrud af den Tid, hvis Væsens Higen

var det rige, det friske, det sprudlende. Men det gik med Vandkunsterne i Norden som med saa meget andet, ædlere og bedre, der af Renæssancen var ført hid. Tidens Fylde var endnu ikke kommen. Uden Rod i Forholdenes Natur, uden noget indre Væld, der kunde fylde disse Former og give dem Liv, tabte Bevægelsen sig atter. Den var kun et Laan og blev aldrig Eje.

Bygningernes Indre. Naar man traadte ind ad Taarndøren for at stige op ad Vindeltrappen, saa slog En straks denne ejendommelige Luft i Møde, der aldrig fortog sig, hvor gammel end Bygningen blev. Iskold til langt ud paa Sommeren, lun næsten trykkende endnu hen ad Juletid, var den en simpel Følge af de tykke Mure, bestandig en Aarstid bagefter Livet udenfor. Den stemmede vel med Bygningens hele Præg. Thi overalt fra Loft og til Kælder laa der noget indesluttet, trist og betagende i Forholdene, der svarede til Bygningens alvorlige Bestemmelse. Dette Præg var end ikke Renæssancens ypperste Kunst i Stand til helt at fjerne. Man kunde tilsløre det saa smukt, man vilde. Den simple Sandhed brød dog altid frem, at dette Hus kun var et Stengemme, et afspærret Smuthul, hvorhen hverken Fjender, Lys eller Luft kunde trænge. Derfor kunde heller intet af disse Rum blive i og for sig hyggeligt. Naar en Vinteraften Sneen føg, og Stormen slog buldrende ned i Kaminen, kunde der vel brede sig et flygtigt Skær af Velvære over disse halvdunkle Stenrum, men det betød ikke videre end: I Nat er det ikke godt at færdes ude.

Ville vi søge nærmere at bestemme, hvori dette skumle og trykkende bestod, saa skrev det sig fra Forhold, som Hensynet til Forsvar gjorde nødvendige. De tykke Mure gav allerede Værelsernes Former noget plumpt og fængselsagtigt; men langt værre var dog Følgerne for Vinduernes Vedkommende. Det gik ikke an at gøre disse store og lyse. Derved vilde man jo paa én Gang bortkaste al den Sikkerhed, som man møjsommeligt Sten paa Sten havde skaffet sig i Muren. Vinduesaabningerne, i det mindste i de nederste Stokværk, burde netop være saa faa og saa smaa som muligt.[1] Rent utaalelig vilde denne Fordring være bleven, hvis der ikke samtidigt var indrømmet dem Ret til at brede sig

tragtformigt ind efter. Herved kunde der dog falde en Del mere Lys ind i Værelset, end den lille Aabning syntes at love; og først og fremmest kunde man saaledes i Læ skyde ud i vidt forskellige Retninger. Men denne Indrømmelse blev atter stærkt beskaaren. Vinduet maatte paa ingen Maade være til at krybe ind ad. I de nedre Stokværk, hvor denne Fare laa nær, skulde det derfor forsvarligt tilgitres med Jernstænger som i et Fængsel.[1]

Selv i et Fængsel søger alt jo hen mod Lyset. Det samme var Tilfældet her. Paa Siden i Murens Vinduesfordybninger var der hyppigt anbragt Afsatser, Mursæder eller ligefremme Stenbænke,[2] hvor man kunde nyde Vinduets Goder. Disse Pladser har sikkert været meget yndede. Oppe i Riddersalen, hvor Udsigten var vid og intet Jerngitter spærrede, sad man ypperligt dèr, to og to, med Benene op paa Kanonen imellem. Nede i Dagligstuen var det efter Omstændighederne den bedste Plads Dagen igennem for Kvinderne med deres Arbejde.

Det sparsomste Lys ramte Stuens Loft. Dunkelheden deroppe forøgedes yderligere ved, at det var højt,[3] i Reglen i de nedre Stokværk hvælvet for at give det yderligere Styrke. Var Stuen stor, bares det ofte af en Pille i Midten, der som en tung Drypstens-Masse sænkede sig ned og skyggede for Stuens Indre. Trods sin Højde hvilede Loftet som et graat, ubestemt Tryk over Stuen, skummelt ved Dagslys, i Kærteglans et Fristed for Osen og Røgen.

Paa sin Vis var Gulvet Stuens livligste Parti. Sikrings-Hensyn nødte vel til at lade det være af Sten. Men var det ikke af de store, grove Flisesten, men lagt i Figurer af sort og hvid «Astrak», kunde det se ret venligt ud. Her var der imidlertid en anden Ulempe. Sjældent eller aldrig tørt — om Sommeren fugtigt af den afkølede Luft, der som klam Dug lagde sig over Fliserne, om Vinteren tilsølet af vaadt Fodtøj og deslige — viste det sig næsten aldrig i tiltalende Dragt. Hertil kom, at det var i høj Grad fodkoldt. Mod Kaminens ringe Varmeevne kunde skindfodrede Klæder dog yde Hjælp, men Fødderne var vanskeligst af alt at skærme. Ve den Kvinde, der Dagen igennem skulde sidde stille og arbejde paa sligt et Gulv, ve den Mand, der kom ind med gennemvaade Hoser! Kun ét Middel hjalp, Aftenens Balsam: i Kreds om Kaminen med fremstrakte, blottede Fødder.[4] — Der hørte et uforstyrreligt Humør og fremfor alt et godt Helbred til at befinde sig vel i disse Stuer.

I Værelsernes Fordeling fulgte man saa temmelig en fælles Grundregel. Se vi bort fra hine faldefærdige Gaarde, hvor hver Stue endnu udgjorde et lille Hus for sig, en Klynge forpjuskede Rønner bag Borggraven, og ligeledes fra hine enlige «Kerner» og Taarne, længst en forældet Bygningsvis, saa var alle de nyere Hovedbygninger, hvad enten de udgjorde blot et Hus eller en firlænget Gaard, indvendigt ordnede paa samme Maade. Selv de opløbne Former med Smaahorn i Hjørnerne, Vik, Bergqvara og Ørbyhus, der, en halv Snes Stokværk høje, endnu ikke syntes at have bestemt sig, om de vilde være Taarne eller Huse, lystrede i Virkeligheden det samme Organismens Bud.

Planen for Anlæget var i høj Grad simpel og naturlig. I Kælderen Køkken og allehaande Udenomsbekvemmeligheder samt ofte tillige Borgestue. I Stuen Familiens Dagligværelser. Paa første Sal Gæstekamre og Riddersal, eller, hvis der var tre Stokværk, da Riddersalen i det øverste. Bygningen var ordnet paa Planters Vis Gennem Dele under Jorden drog den sin Næring, øverst oppe udfoldede den sin Blomst.

Kælderen omsluttede da alle de Rum, der vedkom Madlavning, Opbevaring af Levnetsmidler og Brændsel. Fra dens Hjørner var i Reglen Opgang til Taarnene, der stundom for Sikkerheds Skyld kun gennem denne underjordiske Vej stod i Forbindelse med den øvrige Bygning. Dog var denne ubekvemme Ordning vistnok opgiven i de fleste nyere Bygninger. Derimod vedblev endnu paa mangt et Sted Kælderen at være Sædet for Husets mest befolkede Rum: Borgestuen.[1]

Som Navnet selv angav, var denne aabenbart Borgens vigtigste Stue, i «Kernernes» Tid Hovedrummet i Taarnet, og endnu fremdeles et af de Værelser, der paa en Gang krævede mest Plads og afgav størst Betryggelse for Borgens Sikkerhed. Men paa den anden Side var den i Fredstid med dens talrige og urolige Befolkning ubekvem, hvor den saa anbragtes. I Kælderen et forstyrrende Naboskab for Husmoderen og Køkkenets Piger; oppe i Huset langvejs at bringe Mad til og Anledning til bestandig Støj paa Vindeltrappen. Det var derfor meget vanskeligt at anbringe Borgestuen paa sin rette Plads. Opgaven løstes forskelligt, næppe noget Steds til fuld Tilfredshed.

En Maade at ordne Sagen paa var at lægge Borgestuen ikke i Kælderen, men lige oven over denne, saa at Maden let kunde bringes did, uden at dog de to Befolkninger ellers fik noget med

hinanden at gøre. Saaledes havde man baaret sig ad paa det gamle Krogen, hvor Borgestuen indtog hele Stueetagen i østre Fløj ud mod Sundet.[1] Paa omtrent lignende Maade synes man at have ordnet Forholdet paa Kronborg.[2] Andet Steds lader det til, at man har ladet Svendene holde Maaltid i Kælderen tæt ved Køkkenet, men forresten tilbringe den øvrige Tid af Døgnet i en Borgestue oven over. Saaledes f. Eks. paa Glimminge.[3] Ifølge Christian den Tredies Hofordning skulde derimod Svendene netop opholde sig hele Tiden i samme Stue, hvori der spistes, i hvilken Anledning den straks skulde fejes, naar Maaltidet var omme.[4] Paa Gisselfeld synes man at have lagt Borgestuen saa langt fra Køkkenet som muligt, idet Svendenes Opholdsstue her var i nordre Længes øverste Stokværk.[5]

Som sagt, Sagen kunde ordnes paa mange Maader, Ulemper var der ved dem alle. Grunden hertil laa ikke mindst i, at Borgestuens Befolkning var yderst broget sammensat. Den bestod ikke den Gang som nu af Tyende til at udføre Landbrugsarbejde. Sligt besørgedes for største Delen af hoveripligtige Bønder; og den nødvendige faste Stok af Røgtere, Svinemænd o. s. v. havde deres Hjem i Ladegaarden. Nej, Borgestuens væsentligste Mandskab udgjordes af haandfaste Svende, Gaardens Besætning i snevrere Forstand, der kun var til for at forsvare Borgen og af fredelige Sysler blot gav sig af med at sørge for Borggaardens Heste samt Jagthundene. Naar de havde gjort deres Vending i Stalden, skudt til Maals og prøvet Kræfter, var i Reglen Dagens Dont til Ende; Resten af Døgnet viedes alt efter hvers Natur til Søvn, Dobbel, Fjas eller Øldrik.

Midt i denne temmelig uhyggelige Bande stak nogle unge Mennesker stærkt af ved deres Udseende og Væsen. Det var unge Adelsmænd, der i disse ejendommelige Omgivelser fik deres Opdragelse fuldendt, lærte «Rytteri og Gudsfrygt» som Datiden udtrykte sig. Fra deres trettende, fjortende Aar, indtil de havde fyldt et Par og tyve og kunde erklæres for «væragtige», tjente de ofte saaledes som Smaasvende og lærte den Kunst at klare sig i Livet. Læretiden kunde tidt være drøj nok. Fra Morgen til Aften maatte de øve sig i ridderlige Idrætter, tage mod Knubs af de Stærkere, strigle Heste, som Hundedrenge trække Koblet paa Jagten, — «jeg havde mangen Fandens Dag i Kær og Moser,» siger Tyge Krabbe om denne sin Ungdomsvirksomhed[6] — og

endelig, naar alle andre hvilede sig og holdt Maaltid, staa for Borde oppe hos Herren og besørge Opvartningen ved Familiens Spisetider. Mangen, der som Mand fik mere end én Herregaard i Eje, maatte saaledes fra neden af møjsommeligt bane sig Vej op til de Goder, hvortil han var født.

Men dette gav netop Borgestubefolkningen sit ejendommeligt brogede Præg. Her i dette Samfund, der maatte holdes i Ave med Jernhaand og indenfor sig kun anerkendte den Stærkeres Ret, her mødtes Livets de største Modsætninger, vordende Styrere af Land og Rige og forløbent Pak, der kun ved et Tilfælde hidtil havde undgaaet Galgen. Naar de da støjende brødes ude i Borggaarden, var det ikke altid blot fra Kældervinduet, at man nysgerrigt tittede ud paa Kampen. Og stundom kunde det vel hænde, at Husherren om Aftenen listede sig ned i Borgestuen, for under Paaskud af at holde Styr paa dens Mandskab at forny Ungdomserindringer i det lystige Lag.

Under disse Forhold vil det forstaas, at Borgestuen med dens hele Liv kom til at indtage en egen Plads, vekslende mellem at være et uundgaaeligt Onde og den stærkest dragende Magt indenfor Gaarden. Dens Betydning ytrede sig ikke blot i Krigstid. Selv i den dybeste Fred sysselsatte den, mere end man maaske vilde være ved det, alles Sind fra de Yngstes til de Ældstes

Denne dens Dobbeltstilling gjorde sig ogsaa gældende i dens ydre Udstyr. Fra én Side set var den det tarveligste Værelse i hele Borgen: et klodset Bord, Bænke langs Væggen til Sidde- og Sovepladser, Knager for oven til at hænge fra sig paa, det var hele Herligheden. Selv paa Gaarde som Jungshoved,[1] Hindsgavl[2] og mange andre, hvor der var særskilt Sovekammer for Svendene, medførte dette næppe nogen rigere Udstyrelse. Det hørte uden Tvivl til de store Sjældenheder, at et Hus var saa overdaadigt forsynet som Magdalena Krognos's, i hvis Brudeudstyr ved Aarhundredets Begyndelse der medfulgte endogsaa en Gardinkappe til at anbringe langs Loftet i Borgestuen og Klædesoverkast til dens Bænke ved store Fester.[3] Men trods denne Tarvelighed udmærkede Borgestuen sig dog paa sin Vis. Den var afgjort det mægtigste Rum af dem, der var i Brug til daglig, og veg paa enkelte Gaarde end ikke for Riddersalen. Bordet i Malmøhus' Borgestue var tolv Alen langt.[4] Paa Kronborg havde

man helt maattet opgive at have et enkelt Bord og holdt seks Skiver i Stedet.[1] Paa det gamle Krogen Slot var Borgestuen 9 Alen høj, 18 Alen bred og ikke mindre end 86 Alen lang.[2]

Gjaldt Besøget Borgherren og hans Familie, saa førtes man ad Vindeltrappen op til Dagligstuen. Denne kaldtes dog ikke saa, men benævnedes enten med Husherrens Fornavn: «Bjørns Kammer», «Corfits's Kammer», «Niels's Kammer» o. s. v., sjældnere efter hans Stilling f. Eks. «Lensmandens Kammer.»[3] Eller ogsaa bar den endnu sit gammeldags Navn «Vinterstuen». Dette var egentlig en Hæderstitel, sigtende til, at Stuen var forsynet med Kamin. Senere, da sligt ikke længer var noget særligt for denne alene, tabte Navnet sin Berettigelse, men holdt sig dog fremdeles, i Kraft af vunden Hævd. Det var saaledes ikke blot paa Uranienborg, Gisselfeld, Jungshoved og andre Gaarde fra ældre Tid, at Dagligstuen kaldtes for Vinterstuen;[4] Navnet overførtes selv til nye Bygninger, der fra Opførelsen af havde haft Kakkelovn eller Kamin i hvert Værelse, saaledes f. Eks. det nye Frederiksborg, Rosenborg o. fl.[5]

Dagligstuen vendte vistnok i Reglen ind mod Borggaarden, for at den under Angreb kunde ligge dækket saa godt som muligt og under fredelige Forhold aabne Udsigt til, hvad her foregik. Iøvrigt var den udstyret paa sædvanlig Vis med hvælvet Loft, Stengulv og tilgitrede Vinduer. Langs Væggen løb ganske efter Datidens Smag en Række faste Bænke med Panel i Mandshøjde bag Ryggen; i det ene Hjørne det forsvarlige Egebord; hist Kaminen og den store Himmelseng, alt som vi kende det fra Købstadboligerne.

Saa man nøjere til, opdagede man dog snart, at det var paa Landet hos en Adelsmand, at man befandt sig. Det fremgik allerede af den store Jagthund, der strakte sig paa Gulvet, vel tilpas uden Spor af nogen overskaaren Sene paa Forpoten som hos dens uadelige Brødre. Men det viste sig ogsaa i Stuens livløse Befolkning. Der var først de ejendommelige Prydelser over Dørene, stundom paa Væggene, ja paa Kaminen tillige: mægtige Hjortegevirer, Vidnesbyrd om Ejerens Rigdom og Jægerdygtighed. Som oftest var det Hornene alene, der var anbragte, sjældnere Hovedskallen tillige. I Tyskland gik man videre og malede Jagt-

stykker paa Væggen, i hvilke, for at gøre det ret naturligt, Dyrehovederne var af ophøjet Arbejde forsynede med virkelige Takker.[1] Om det var til saadant Brug, at Esge Bilde lod sin Snedker paa Gaarden Mogenstrup lave fem Hjortehoveder, er vel usikkert; men i det mindste paa et andet Omraade fulgte man i Danmark ganske godt med. Der er noget pudsigt ved paa et lille Punkt som dette tre Hundrede Aar efter at kunne kigge hin Tid i Kortene og se, hvorledes den ikke var fri for Humbug. Det var nemlig en yndet Skik hemmeligt at forøge Storheden af Jagtbedrifterne ved at føje Takker ind i Gevirene. Blev det gjort godt og det hele anbragt saa højt som over en Dørkarm, skulde ingen kunne opdage Fiffet. Man nøjedes da ikke længere med «Tyve-Ender» men drev det til «25-Ender» og derover. Det tør ikke betvivles, at f. Eks. den ovennævnte Esge Bilde har indgydt sin Samtid Agtelse som Jæger. Men han vilde have gjort vel i, om han straks havde tilintetgjort en lille fortrolig Skrivelse som denne fra hans Foged: «Maleren har nu forbedret det Hjortegevir, som Kongen gav Eder, saa at det er med 25 Takker; og de andre er ogsaa forbedrede med de allerfleste Ender, der kan være paa.»[2]

Foruden de andre Jagtsager, Stadsring til Koblet, Hundepisk, Krudthorn og Bøsser, der hver især ligeledes forraadte, hos hvem man befandt sig, var der endnu et lille Parti i Stuen, som afveg fra Købstadboligernes Dagligstue. Det var Husets Bibliotek. Hvad enten Ejeren var en studeret Mand eller i sin Ungdom havde indskrænket sig til at lære «Rytteri og Gudsfrygt», saa behandledes Bogsamlingen i Reglen med særlig Agtelse og anbragtes paa en Hylde foroven, hævet over Livets daglige Færd. Bøgernes Antal var naturligvis forskelligt, sjældent dog synderlig stort, men hvor ringe det end var, savnedes næsten aldrig to af højst forskellig Art: en Heste-Lægebog og Spænde-Biblen.

Den første var saa temmelig en Nødvendighed herude paa Landet, hvor man var henvist til at hjælpe sig selv. Mod Menneskesygdomme kunde man anvende Husraad, og i disse havde hin Tids Kvinder en langt større Forfarenhed end nu er sædvanlig. Men Kvægbesætningen henhørte under Manden, og blandt den var intet Dyr saa højt i Pris og i Sygdomstilfælde saa hurtigt tabt som Hesten. Paa dette Omraade var derfor Tiden mere fremmelig end man skulde vente, gode Heste-Lægebøger, haandskrevne eller trykte, fandtes paa de fleste Gaarde. I Randen

eller paa Slutningsbladet faldt der altid lidt Plads af til at optegne et Par gode Raad den øvrige Besætning og Avlingen vedkommende.

Spænde-Biblens Betydning strakte sig vidt ud over dens Brug ved den daglige Husandagt. Paa dette snævrere Omraade havde den sikkert en farlig Medbejler i Salmebogen, der talte fuldt saa vel til Hjertet og mere forstaaeligt end hin ofte knudrede og dunkle Oversættelse af Skriften. Men hvad der gjorde den svære Bibel til et Familiestykke af enestaaende Værd, var dens Tilskrifter. Slog man den nemlig op, viste det sig, at der foran eller bag i altid var indbundet en Del hvide Blade bestemte til Familie-Optegnelser. Her nedskreves nøjagtigt fra Slægt til Slægt Familiens Fødsler, Daab, Bryllupper og Dødsfald, her stod til at læse, hvem man var kommen af, Anerne op efter saa langt de kendtes. Med Rette var den et kosteligt Arvegods; thi i Nødsfald kunde den tjene som Adelsbrev, Daabs- og Vielses-Attest. Og der var noget eget beroligende ved at vide alle Familiens Navne indskrevne just i denne Bog, den var som et helligt Vidne, der vaagede over deres Færd fra Vuggen og til Graven.

Og som den stod deroppe, havde den let ved at holde Øje med dem alle; thi i denne Stue færdedes de hele Døgnet igennem. Vinterstuen var nemlig ifølge sin Bestemmelse ligesom Købstædernes Dagligstue beregnet paa at huse hele Familien Dag og Nat: paa engang Mandens Værelse, det fælles Opholdssted, Spisestue og Sovekammer. Der er noget forbavsende ved at se, hvor haardnakket man her, hvor dog alt syntes at tale derimod, holdt fast ved den gamle Skik. Vi har tidligere søgt at forstaa Grunden til denne det Nedarvedes forunderlige Magt over Sindene, lige kraftig hos alle fra de Højeste til de Laveste. Vi skal her blot nærmere betragte et Par Forhold, der udenfra ligesom med Vold men kun med lidet Held søgte at hæve Fortryllelsen og drive Familien ud i de mange, ledige Stuer.

Det var klart, at slig Slutten sig inde i samme Rum var endnu mindre naturlig paa Landet end i Byen. I Købstæderne var man dog saa temmelig sikker paa, at Gæsterne vilde tage bort ved Aftentide, saa at man fik Natten for sig selv. Og de større Sammenkomster lod sig gerne forud beregne, saa at Storstuen kunde være i Stand. Men paa Landet kunde man ganske uventet faa Gæster, der slog sig til Borgeleje for et Døgn eller flere og ikke just var til at faa i Seng med Hønsene. Og ude-

blev slige Fremmede for længe, kunde Familiefaderen let i sin Nød kalde et Par Svende op fra Borgestuen for at faa Bugt med en Aften. I begge Tilfælde endte det ufejlbarligt med, at alle Mændene blev berusede.

Disse Forhold havde tidligt medført Nødvendigheden af et særligt Rum for Kvinderne. Allerede paa de ældste Gaarde, hvor hvert Værelse var et særskilt Hus, forekommer et saadant under Navn af «Fruerstuen».[1] Og i alle de nyere Gaarde fandtes en Stue af dette Navn.[2] Paa Malmøhus, Hjelmsøgaard og vistnok paa flere større Borge fandtes endogsaa to Fruerstuer.[3] Hensigten med disse Fruerstuer var simpelthen den, at Husets Døtre under usædvanlige Forhold, og rejsende Kvinder samt adelige Jomfruer, der opdroges i Familien, til enhver Tid her skulde finde et sikkert Tilflugtssted, beregnet saavel til Syssel som til Hvile. Det var da næppe tilfældigt, at disse Værelser i Reglen var til at aflaase forsvarligt inden fra. Paa Fruerstuen paa Nyköping Slot i Sverige fandtes der endog foruden sædvanlig Slaa eller Skodde tre forskellige Laase: «en dobbelt Smellelaas og to almindelige Smellelaase.»[4]

Fruerstuens Udstyr stemmede med Dagligstuens: Bænke langs Væggen, en eller flere Senge, — paa Malmøhus fandtes i den ene Fruerstue endog tre Senge, — et langt Bord eller et Par Skiver langs Bænken.[5] De tvende Værelsers Størrelse var uden Tvivl den samme. Forsaavidt syntes Fruerstuen altsaa i Stand til at tage Kampen op med Dagligstuen. Og paa ét Punkt var den aabenbart langt gunstigere stillet end denne, det var i Retning af den Hygge, som Kvindehaand formaar at skabe. Her, hvor de uafhængigt af andre Hensyn kunde indrette sig som de lystede, maatte der være al Anledning til at frembringe et særligt hyggeligt Rum, Hjemmet i Hjemmet. Der er ikke faa Spor af, at denne Tilbøjelighed har været til Stede: Magdalena Krognos fik saaledes f. Eks. et udsøgt Udstyr af Tapeter, Hynder og Bænkeklæder netop til sin Fruerstue.[6] Paa Malmøhus blev i dette Rum indrettet alle disse Smaabehageligheder, der maaske var i Strid med Forsvarets strengere Krav, men maatte kunne gøre Stuen baade venlig og bekvem: Karnap i Ydervæggen med fri Udsigt til forskellige Sider, en lille Trappe i Stuens Hjørne op til Stokværket oven over[7] o. s. v. o. s. v. Havde denne Retning faaet frit Løb, vilde Enden være bleven, at Fruerstuen var vokset til

Husets egentlige Midtpunkt, medens Dagligstuen var sunken ned til at være blot Mandens Kontor.

Men trods alle Tilløb standsede Fruerstuen i Farten. Den gik ikke blot Glip af Forspringet, men vidste ikke engang at hævde sin Ligestilling med Vinterstuen. Saa snart Lejlighed gaves, tyede Kvinderne dog atter ind i Dagligstuen og holdt ud derinde trods Stimmel, Støj og Drik. Fruerstuen sank ned til at være et blot Forvisningssted, hvorfra man med Glæde flygtede, saa snart Forholdene nogenlunde tillod det. Et grundigere Bevis kunde ikke føres for det ene fælles Husrums vidunderlige Almagt.

Havde Forskellen i Køn ikke været i Stand til at hæve Fortryllelsen, saa var Aarstidernes Forskel det endnu mindre. Udvortes sét, var det jo egentlig kun Trangen til Kamin-Varmen, der Vinteren igennem tvang de mange sammen i det ene Rum. Med den mildere Aarstid skulde altsaa Forandring indtræde. Ganske rigtigt høre vi ogsaa paa en Mængde Gaarde Tale om den saakaldte «Sommerstue»,[1] et Værelse beregnet paa Ophold i den varmeste Tid, en Slags Havestue, dog uden Udgang til Haven. Det kan ikke betvivles, at denne Stue paa mangt et Sted har overgaaet Vinterstuen i Venlighed. Paa Uranienborg f. Eks. var dens Loft prydet med Blomsterstykker, og medens Vinterstuen laa forneden uden Udsigt, laa den paa første Sal mod Vest med den mest henrivende Udsigt til Sjællands Kyst og Sundets befærdede Vej derimellem.[2] Men desuagtet synes Sommerstuen ikke at have bidraget væsentligt til at sprede Familien. Det var nærmere sét næppe heller Meningen med den. Datidens Tanke var vistnok den, at denne Stue skulde være et Sted, hvortil man alle sammen i Flok kunde flytte hen, naar Sommeren kom, en Slags Landlejlighed indenfor Borgen. Dette var imidlertid for meget i Strid med andre Forhold. Det meste Bohave var jo fast, Sommerstuen laa tidt ubekvemt for Mandens Virksomhed, og den paatænkte Folkevandring blev derfor altfor ofte kun et flygtigt Foraars-Forsæt.

Vinterstuen vedblev da at være den alt beherskende. Vidste man ikke bedre, skulde man fristes til at tro, at der overhovedet kun fandtes dette eneste beboelige Værelse paa hele Gaarden. Men hvad mere er, Datiden synes stundom selv at være hildet i samme Misforstaaelse. Som en Følge heraf maatte ofte ved fornemme Besøg Lensmanden fortrække fra sin Stue og overlade den til

den Tilrejsende. Var det paa kortere Besøg, fik det endda at være, som naar Lensmanden paa Roskildgaard stadig maatte overlade sit Kammer til Kongen paa dennes Gennemrejser. Men alt andet end behageligt blev det, naar det galdt længere Ophold. Man faar uvilkaarligt ondt af Lensmanden paa Malmøhus, der maatte afstaa sin Dagligstue, fordi Bothwell skulde sidde fangen dèr,[1] eller af Herman Juel paa Kallundborg Slot, der maatte ud, fordi det var paatænkt, at den lille Prins Ulrik skulde opholde sig paa Slottet. Det drejede sig om mere end en Stue som saa mange andre. Samme Herman Juel bad ogsaa, om han dog ikke maatte flytte tilbage igen, da Uvejr, som han paastod, havde ødelagt Loftet i hans midlertidige Opholds-Værelse. Kongen var imidlertid haard, han fik kun Lov til at bebo sin gamle Stue, indtil den nye var gjort i Stand, men samtidig dog en Orlov paa fjorten Dage.[2]

Selv om man nu ikke altid gik til slig en Yderlighed at betragte Dagligstuen som den eneste Stue, saa vidner dog utallige Smaatræk om, hvorledes man var vant til at tænke sig alt hørende hjemme i et og samme Rum. I det tyske Kancellis — svarende til hvad vi vilde kalde Udenrigsministeriets — Modtagelses- og Arbejds-Værelse paa Kronborg, stadseligt betrukket med rødt Klæde, stod der saaledes, som tidligere omtalt, tre Himmelsenge og tre Slagbænke,[3] der noksom godtgjorde, at dette ogsaa tjente til Sovekammer for hele Ministeriet. Da Christian den Fjerde som Prins sendtes til Sorø, fik han der et enkelt Værelse, hvori ikke blot han selv skulde spise og sove, men som tillige hver Middag og Aften skulde være Spisestue for hans Broder, deres to Tugtemestre og en halv Snes Adelsbørn.[4] Da han siden som Konge besøgte Dronningborg og tilligemed sit Følge paa mindst seks Hofmænd indbødes til Gæstebud hos Lensmanden, omtaler denne det i sin Dagbog som den naturligste Sag af Verden, at Festligheden holdtes i hans «Kammer» ɔ: hans og Families Dagligstue og Soveværelse.[5]

Det er ikke uden Interesse at lægge Mærke til, hvorledes denne fælles Synsmaade under den senere Udvikling har formet sig forskelligt i de nordiske Lande. Medens man har været enig om at opløse det ene Værelse i forskellige, hvert med sit Øjemed, har man ikke opnaaet Enighed om, hvilken Grad af Anseelse der bør tilkomme ethvert af disse. I Danmark og Norge har der været en stærk Tilbøjelighed til at betragte Sovekamret

som ringere end de andre. I Sverige derimod har man i Overensstemmelse med Udviklingens Retning i Frankrig tillagt Soveværelset en særlig Betydning som Hjemmets Allerhelligste. Under Ludvig den Fjortende ansaas det for den højeste Ære at faa Lov til at betræde Kongens Sovegemak. Det var samme Tankegang, der gjorde sig gældende, naar Dronning Christine af Sverige for at hædre et Gesandtskab modtog det i sit Sovekammer, siddende under en Tronhimmel og omgiven af Rigsraaderne og Hoffets Damer.[1]

Det var da altsaa overalt i Skandinavien ligesom ogsaa i England[2] Skik og Brug kun at bebo et enkelt eller to af Gaardens Værelser og lade alle de øvrige staa ubenyttede hen. Antallet af disse ledige Rum kunde ofte være overordentlig stort. Hvor Gaarden var bygget i fire Længer og ikke blot som sædvanlig to Stokværk høj, men forsynet med et tredje til — saaledes som Tilfældet var f. Eks. med Vidskøfle, Timgaard og tildels med Knudstrup, Sandholt, Boller og flere[3] — maatte Tallet af tomme Stuer kunne regnes snesevis. Ikke engang hver i Besiddelse af særligt Navn, men i Reglen flere med Part i det samme: «Kamret foran den røde Stue«, «Kamret bagved», «Grevens Kammer», «det lille Kammer derhos» o. s. v.; rigt forsynede, naar de husede en afklædt Seng, en tillaaset Kiste og nogle døde Fluer, stod de hen som i Dvale, ventende paa, at en storartet Fest skulde kalde ogsaa dem til Live og give dem Betydning som Gæsteværelser.

I denne stille Verden var der to Rum, der hvert paa sin Vis havde Krav paa særlig Opmærksomhed. Det ene var et lille Værelse, der gerne var anbragt saa sikkert som muligt, helst i et af Taarnene, hvor Murene var tykke og Døren lav og smal. Det var Brevkamret. Dette spillede en ganske egen Rolle, og Nutiden har egentlig intet Rum, der i Vigtighed kommer det nær. End ikke det bedst pakkede Pengeskab kan sammenlignes dermed.

Sagen var nemlig, at de Værdisager, som det indesluttede, var ganske anderledes ubeskyttede og uundværlige end nu til Dags. Naar undtages de rede Penge, lader alt andet sig jo nu saa nogenlunde sikre, saa at Papirernes Tab ikke med Nødven-

dighed medfører Tabet af de Summer, hvorom de melder. Anderledes dengang. Rede Penge vare i hin Tid det sikreste, thi ved dem var der dog Mulighed for, hvis Gaarden afbrændte, at kunne atter opsamle Klumper af det smeltede Metal i Ruinerne. Men alt andet gik tabt. Offentlige Gældsbeviser: Obligationer og Aktier kendtes ikke, endsige da den Form for Sikkerhed at lade deres Ejers Navn optegne i andet Steds beroende Protokoller. Alle Gældsbeviser var private. Brændte de, kunde Skyldnerne roligt paastaa, at Gælden var betalt. Alt Ens Tilgodehavende kunde saaledes gaa tabt. Men, hvad værre var, Gaarden fulgte meget let efter. Hvad Bevis var der nemlig for, at man virkelig ejede den? Skøde og Arveskiftebrev var jo nu borte og Døren aabnet for enhver, der vilde gøre nye Retskrav gældende.

Det er i denne Belysning, at Tidens Tilbøjelighed til Retstrætter maa ses, for fuldt at forstaas. Den var en Affødning paa engang af den herskende Usikkerhed, der fristede til Misbrug, og saa af den just derved vakte Trang til ret aabenbart og urykkeligt at faa slaaet fast, hvo der var rette Ejer. Vor Tid klarer Skæret ved at kræve alle Beviser for Ejendoms-Overdragelser og deslige tinglæste, det er: offentlig kundgjorte og indførte i Øvrighedens Bøger. Men denne Fremgangsmaade var dengang endnu kun i sin Barndom. Vel var Tingbøger paabudte, men Øvrighed som Befolkning havde ondt ved at vænne sig til denne nye Skik. Om Lagting-Bøgerne i Norge 1587 hører vi, at de var i høj Grad forsømmeligt holdte.[1] Og Regeringens Anstrengelser i Danmark synes at have været ligesaa frugtesløse. Aar 1553 befaledes det at lade alle Afhændelser i Byer foregaa paa Tinge og optegnes i Stadsbogen; i modsat Fald skulde Afhændelsen betragtes som magtesløs.[2] Aar 1580 var man ikke videre, end at Regeringen selv maatte tilstaa, at Befalingen ikke overholdtes, ja at der «tidt og ofte» fulgtes den indbringende Fremgangsmaade at sælge eller bortpante det samme Gods til to, tre Forskellige.[3]

Under disse Omstændigheder vil det forstaas, at en Herremand kunde komme i en fortvivlet Stilling, naar Brevkammeret brændte. Maaske mistede han derved sit eneste Adkomstbevis til Gaarden. Maaske kunde det ved samme Lejlighed komme op, at han overhovedet slet ingen lovlig Adkomst havde haft, for saa vidt Skødet aldrig havde været tinglæst. Der var da intet andet for end, naar Ulykken var sket og alt var brændt, straks at ty til Kongen for at søge Beskyttelse. Ved formaaende Ven-

ners Hjælp og under det friske Indtryk af den overgaaede Ulykke kunde man saa maaske faa udvirket et kongeligt Beskærmelses-Brev. Det var et Ejendomsbevis af ganske ejendommelig Art. I denne kongelige Erklæring meldtes det nemlig, at da alle Ens Breve var brændte, kunde man ikke godtgøre sin Ejendomsret til Noget, men skulde dog af sær kongelig Naade have Lov til at beholde alt, hvad man hidtil upaatalt havde besiddet.[1] Et saadant Brev afskar alle Lysthavende fra at styrte sig over Byttet.

Men det var ikke blot ved Ildsvaade, at Brevkamrets Indhold kunde gaa tabt. Tyvehaand kunde besørge det samme. For at sikre sig saa vidt muligt mod begge anbragte man gerne Brevkamret i et af Taarnene, hvor Murene var tykkere end i den øvrige Bygning, og Adgangen i Reglen kun ad én Dør. Paa Borreby var Døren ind til Brevkamret ganske lav og kun en Alen bred. Oppe under det hvælvede Loft hang en stor Klokke 7 til 8 Tommer i Tværsnit;[2] den har uden Tvivl været sat i Forbindelse med Døren, saa at det kimede, naar Nogen betraadte Helligdommen.

Brevkamrets Indre var saa temmelig ens udstyret allevegne: nøgne Vægge og en eller flere Brevkister midt paa Gulvet. Kun i Størrelse afveg disse indbyrdes. Her synes nemlig at have gjort sig forskellige Meninger gældende om, hvilken Maade der var den hensigtsmæssigste at sikre sig paa. Det var jo klart, at man kunde berede Tyvene Forlegenhed paa dobbelt Vis: enten ved at lade Brevkisterne være saa store og uhaandterlige, at de ikke kunde skaffes ud, eller ved at lade der være en saadan Mængde af dem, at ingen Uindviet kunde ane, hvor de vigtigste Dokumenter var at finde. Der gaves derfor Brevkister af alle Størrelser. I Brevkamret paa Søholm gemtes Brevene i en skablignende Kasse og en «Ark», det vil sige en Kiste af Mellemstørrelse.[3] Knud Rud paa Vedbygaard havde sikret sig ved at fordele Brevskaberne i ikke mindre end 27 Æsker og Smaakister; i Indholds-Fortegnelsen over disse maatte han anden Gang begynde forfra paa Bogstavrækken for at faa Betegnelser nok for dem alle.[4] Paa Borreby derimod havde man gjort de tre Brevkister saa store, at den ulykkelige Tyv ikke kunde faa dem ud ad Døren. Hver Kiste var mindst tre Alen lang og henved halvanden Alen i Højden og Bredden, medens Døren selv kun var en Alen bred. De maa være blevne anbragte derinde, førend

SUBSKRIPTIONSINDBYDELSE

Ca. 25 Hæfter à 30 Øre

DANSK ORDBOG FOR FOLKET

UDGIVET AF

CAND. PHILOL. **B. T. DAHL** OG CAND. MAG. **H. HAMMER**

UNDER MEDVIRKNING AF

PASTOR EMERITUS **HANS DAHL**

I mange Aar har *Molbechs Ordbog*, der i 1859 udkom i 2den Udgave, været udsolgt, og længe har Publikum følt Savnet af en dansk Ordbog, der var let tilgængelig og beregnet for Folk af alle Livsstillinger.

Gyldendalske Boghandel, paa hvis Forlag Molbechs Ordbog udkom, har da ogsaa for adskillige Aar siden planlagt Udgivelsen af en ny tidssvarende dansk Ordbog. Det var fra første Færd Forlagets Ønske, at denne Ordbog skulde være en **Ordbog for Folket,** uden altfor besværligt videnskabeligt Apparat, af et ikke for stort Omfang og til en saa lav Pris, at den kunde vinde Indgang i alle Hjem. Denne Plan faldt nøje sammen med den, som de udmærkede Sprogmænd, der staar som Værkets Udgivere, havde udkastet for deres i lange Tider forberedte Arbejde.

Ved Fremstillingen af *Dansk Ordbog for Folket*, hvorpaa vi herved indbyder til Subskription, samarbejder ældre og ganske ung Videnskab gennem udmærkede Repræsentanter.

Forlagets Opgave har været at foranstalte dette Værk udgivet paa en saadan Maade, at det virkelig kan blive en *Dansk Ordbog for Folket.*

Vi udsender det derfor til en, i Forhold til Udgifterne, enestaaende billig Pris og paa den lettest tilgængelige Maade, nemlig i *ca. 25 Hæfter à 30 Øre,* hvert Hæfte indeholdende 32 dobbeltspaltede Sider i stort Format, paa smukt Papir, med Omslagstegning og Bogstav-Dekorationer af Maleren *Sigurd Olrik.*

Gyldendalske Boghandel.

GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN.

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

7. HEFTE

50 ØRE

Muren var opført. Der var ikke anden Udvej end at hugge dem i Stykker paa Stedet og, saa godt man kunde, gøre Udvalg af, hvad man kunde bruge. Sligt var imidlertid lettere sagt end gjort. Thi hver af de forsvarlige Egekister var pansret med Jernbeslag. Da mange Aar efter Brevkamret forfaldt og hvo der vilde havde sin Gang der, fristede dette Jerns Værdi til at ødelægge de gamle Kister; det var tykt som Stangjern og skal være blevet anvendt til Hestebeslag.[1]

Ildsvaade og Tyve var imidlertid langt fra de eneste, der skulde holdes borte fra Brevkamret. Stundom kunde det hænde, at al Adgang dertil af Enkeltmand, var det saa Gaardens Ejer selv, maatte forbydes. Datidens indviklede Ejendomsforhold, hvor Sameje af Gaard som af Gods var saa almindeligt, kunde let medføre Tilfælde, i hvilke kun flere ad Gangen, samtlige Vedkommende, maatte betræde Helligdommen. I saa Fald maatte man enten forsyne Døren med flere Hængelaase og fordele Nøglerne til alle de Paagældende, eller ogsaa forsegle Brevkister, Dør og Nøgle, saa at Beviset kunde føres for, at Ingen paa egen Haand havde været derinde. Man sættes levende ind i disse Forhold ved f. Eks. at læse en Erklæring fra fire Adelsmænd om, at de Aar 1563 efter Anmodning havde været til Stede i Brevkamret paa Søholm, medens Hr. Anders Bildes Børn gik ind og udtog nogle Brevskaber af en gammel Ark. De bevidne, at alt havde været i Orden, Seglene hele og holdne saa vel paa Arken som paa Nøglen til Taarnkamret.[2]

Under saadanne Omstændigheder er det vel forstaaeligt, at Brevkamret for den almindelige Bevidsthed maatte komme til at staa i et eget, hemmelighedsfuldt Skær. Indenfor dets Tærskel gemtes jo det meget, hvorpaa Familiens hele Velfærd beroede, ingen uindviet Fod maatte betræde det. Ringede Klokken under Hvælvingen derinde, varslede det, at Døren aabnedes til Forholdenes inderste Grund, det være sig nu for det Gode eller for det Onde. Dette Brevkamrets halvt uhyggelige Præg er udtryksfuldt gengivet i det gamle Sagn, der lader Christian Friis døende sige til sin Hustru, at hun maa være beredt til at følge ham, naar hun hører Klokken ringe fra Brevkamret. Nogle Aar efter fortælles der, sad hun paa Borreby og spillede Kort med nogle Fruer og Jomfruer. Da hørte hun med Et Klokken lyde i Brevkamret, hvorfor hun lagde Kortene fra sig og sagde: Nu er det

min Død. I det samme fik hun Blodstyrtning og døde. Blodpletterne siges endnu at være kendelige paa Gulvets røde Astrak.[1]

Naar Brevkamret skulde rumme ikke blot en enkelt Families Breve men det samlede Riges, udkrævede det naturligvis betydelig Plads. For Danmarks Vedkommende gemtes Rigets Breve i Hvælvingen paa det store Taarn «Folen» paa Kallundborg Slot.[2] Men foruden dette Brevkammer, der omtrent svarede til, hvad Nutiden vilde kalde et Rigsarkiv, maatte der paa de Slotte, hvor Kongen hyppigst opholdt sig, være et sikkert Rum til Opbevaring af hans mere personlige Breve, rede Penge, Gældsfordringer o. s. v. Dette Rum kaldtes i Danmark med det underlige Navn «Drejerkamret».

Det er muligt, at denne Benævnelse skriver sig fra det franske «*treillis*», et Gitter, fordi dette Rum var særligt afspærret ved Jerngitre. Forvanskningen vilde i saa Fald ikke være større, end naar det franske *trésor* paa Nordisk blev til «Dressel», Skatkammer. Rimeligere er det dog at udlede Navnet af et Ord, der maaske staar i Forbindelse med *trésor*, nemlig det franske *trier*, *trieur*, det engelske *try*, *tryer*, der endnu bruges om at undersøge og værdsætte Metaller. «Drejer» vilde i saa Fald være et fra Udlandet laant Navn paa den Bestilling, som vi nu betegne med en anden fremmed Benævnelse: Mønt-Guardein. Men sikkert er det, at Datiden var tilbøjeligst til at fortolke Navnet paa mere folkelig Vis ud fra den Kendsgerning, at Drejerkamret ofte husede et Drejerlad. Saavel Christian den Tredje som Frederik den Anden synes at have givet sig af med Drejning, og Christian den Fjerde var allerede i sit fjortende Aar saa dreven i denne Færdighed, at han kunde dreje i Ben et lille Bæger med Laag, som han lod beslaa med Guld og forærede Kansler Niels Kaas.[3] Opsynsmanden ved Drejerkamret kaldes ogsaa en Gang for Kongens «Svarver», den gamle danske Benævnelse for det mere tyskladne «Drejer«.[4]

Men hvilken end Forklaringen monne være, vist er det, at der paa de fleste, vigtigere Slotte i Danmark, paa Krogen, Kronborg, Københavns Slot, det nye Frederiksborg[5] o. s. v., fandtes et «Drejerkammer», der gemte Kongens værdifuldeste eller kæreste Ejendele. Paa Krogen laa det godt anbragt midt imellem Kongens Sovekammer og et mindre Værelse for den kongelige Kammerjunker. Paa Kronborg laa det i det nordvestre Taarn.[6] Om Indholdet faar man et ret klart Begreb ved at høre en Udlænding

betegne Drejerkamret paa Kronborg som «das Wunderkammer»,[1] thi disse Rum har sikkert indesluttet Mærkværdigheder og Snurrepiberier af alle Slags. Men ogsaa solidere Sager fandtes der. I Drejerkamret paa Københavns Slot gemtes ikke blot Kongens Brevskaber og udsøgte Vaaben — Hertug Magnus fik herfra udleveret tre smukt beslagne Sværd og en tilsvarende Bøsse, da han skulde drage til Øsel,[2] — men næsten alt Guld til Mønten udgaves herfra;[3] Aar 1565 kunde Opsynsmanden paa engang udbetale til Rentemesteren Rosenobler til en Værdi af 96,000 Kroner.[4] Intet Under derfor, at Statholderen i København fik Befaling til straks at forsegle Døren til Drejerkamret, da Kongens betroede Mand, der hidtil alene havde haft Adgang dertil, var død;[5] eller at Christian den Fjerde kunde falde paa at omdanne Drejerkamret paa Frederiksborg til en ligefrem Mønt med Smelteovn.[6]

Som naturligt er hører man iøvrigt kun liden Tale om Drejerkamret. Naar Kongen var derinde, var han vel som oftest alene. Rent tilfældigt faa vi af et Brev fra Axel Gyldenstjerne til hans Moder at vide, at efter hendes Ønske var han «igaar» (den 18de August 1567), da han forlod hende, straks gaaet op paa Slottet for at træffe Hans Skovgaard. Men Kongen havde lige taget denne sin Yndling «ind med paa Drejerkamret. Og dér var Hans Skovgaard tilbords med min Herre, og kom ikke ned førend i Aftes Klokken var mellem 4 og 5».[7] Frederik den Anden kunde altsaa benytte selv Drejerkamret til en lille fortrolig Svir. Men tydeligt nok var dette det utilgængeligste af alle Slottets Helligdomme Det er derfor med en vis Selvfølelse, at Mogens Stygge fremhæver i sin Dagbog, at han tilligemed Anders Dresselberg i Aaret 1582 den 20de Juni, «som Klokken var hartad tre Kvarter til to,»[8] var inde hos Frederik den Anden i Drejerkamret paa Københavns Slot, da de i Kanslerens Overværelse skulde sværge Kongen Troskabs-Ed som Landsdommere. En Følge af Drejerkamret og dets Navn var, at Kongens betroede Tjener, der alene havde Adgang hertil, straks som Tegn paa sin Værdighed anlagde sig Navnet: «Drejer». Ved Frederik den Andens Tronbestigelse blev saaledes Hans Meier til Hans Drejer.[9] Han døde 1565, men efterfulgtes af en ny Hans, denne igen af Osvald[10] o. s. v., allesammen «Drejere». Endnu i Aaret 1650, da Carl Rytter ansattes som Slotsforvalter og Tilsynshavende paa Frederiksborg Slot, erholdt han samme Udmærkelse, denne Gang under den finere Form, stavet med y: «Dreyer».[11]

Da ved Enevældens Indførelse «Drejerkamret» afskaffedes eller rettere opløstes i sine tre Bestanddele: Kongens Schatolkammer, Rust- og Kunstkamret, fik den folkelige Udlægning af, hvad det var at være «Dreyer» og hvad Kongen og han havde foretaget sig i «Drejerkamret» fuld Oprejsning. At det nye, fine Navn «Schatol» betød noget som «Skathul», «Skatgemme», kunde der ikke være Tvivl om. Men «Dreyeren» fulgte naturligvis med Rust- og Kunstkamret. Den første Bestyrer for disse to Kamre kunde skrive i sin Levnedsberetning: «Anno 1662 den 18de August gjorde jeg et Drejerlad med en Rad (et Hjul) til Kongens Fornødenhed, hvilket man ej aleneste kunde regere med Foden men endog med Haanden, som findes paa Kunstkamret». «Imidlertid begærede Dronningen ogsaa min Omgængelse; derefter blev jeg rekommanderet til at opvarte vores naadigste Arveprins og Herre, Prins Christian, i Drejerkunsten og opvartede hannem i tre Aar hver Dag to Timer». Intet Under, at da Arveprinsen blev Konge og fik en Søn, ogsaa denne sidste snarest blev indviet i Kunsten. I sirligt, drejet Sprog udtrykkes dette saaledes: «Derefter begærede den unge Dronning mig, og opvartede jeg hende at undervise i dreyer Kunsten et Aar. Og eftersom det haver behaget Gud, voris naadigste Dronning af Guds Tilladelse, at hun haver faaet en Arveprins og Herre, Prins Frederik, saa er jeg og rekommanderet til at opvarte hannem i Dreyerkunsten».[1] — Klart og let forstaaeligt var det atter for lange Tider slaaet fast, hvad en Konges Virksomhed i Lønkamret drejede sig om. Og med naturligt Instinkt fattede Folket, at dette var just en nødvendig, kongelig Færdighed. Kongen fremfor andre burde have Forstand paa, naar nogen vilde dreje ham en Knap, han skulde tillands som tilvands kunne vogte sig for Lurendrejere.

Et andet Rum, som har Krav paa særlig Opmærksomhed, var det, der i Datidens Sprog benævnedes «Hemmeligheden». Det var klart, at Hensynet til Forsvaret bød at have slige Rum i selve Hovedbygningen. Det kunde jo hænde, at Besætningen under en Belejring i lange Tider blev afskaaren fra at færdes udenfor denne Bygning. Men med Datidens Begreber om Renlighed var det ikke nogen let Opgave at bringe dette nødvendige Lukaf i Samklang med Husets Beboelighed. Udviklingens Gang

giver os et mærkeligt Indblik i selv de simpleste Kulturformers langsomme Vækst.

Den ældste Maade at løse Opgaven paa var at anbringe en stor Kloak midt i Huset. Naar man saaledes havde skjult dette uundgaaelige Onde, havde man gjort alt, hvad der med Billighed kunde forlanges. Der var imidlertid en anden Sans, der ogsaa var udsat for Indtryk, men for denne gjordes der kun lidet. Man fandt sig med mærkelig Ro i, at Værelserne lidt efter lidt alle forpestedes. Der er noget eget uhyggeligt ved midt under Skildringen af Middelalderens Pragt og Herlighed at kaste et Blik paa disse Forhold og faa et Indtryk af, hvorledes det Hele i Virkeligheden maa have taget sig ud. Man tænke sig f. Eks. en af hine store Rigsdage mod Slutningen af Kejser Frederik Barbarossas Regering, hvor ingen enkelt Hal kunde rumme den Mængde af Fyrster og Riddere, der var komne sammen for at hylde ham, og hvor der udfoldedes en Pragt, der satte hele Samtiden i Begejstring. Og saa forestille man sig som Festens Skueplads en Sal gennemtrukken af den modbydeligste Stank, en Scene som den i Erfurt Slotssal 1183, da Bjælkerne under Gulvet, — i Aaringer paavirkede af Kloakens fortærende Dunster, nu pludseligt overbetyngede af den talrige Forsamling, — med Et brast, saa at otte Fyrster, en Mængde Adelsmænd, hundrede Riddere og en Skare af Andre fandt en forfærdelig Død i Kloakgruben forneden, medens Kejseren selv kun reddede Livet ved hurtigt at springe hen og slippe ud ad et Vindue.[1]

Belæringer som denne maatte nødvendigvis gøre Indtryk. Man henlagde da dette Rum til særlige Taarne. Især i Frankrig arbejdede man utrætteligt paa at indrette et sligt Taarn, hensigtsmæssigt ventileret, passende for en stor Besætning. Taarnet paa Slottet Marcoussis er et af de ypperste Værker i saa Henseende.[2] Eller ogsaa søgte man at undgaa Ulemperne ved at anbringe ikke én stor, men mange smaa Kloaker i Hovedbygningen. Hvor tarveligt imidlertid Udbyttet dog har været, kan bedst ses af Forholdene i England. Saa vel hos Kong Henrik den Ottende i hans Slot i Eltham som hos Dronning Elisabeth i Greenwich klagedes der over, at de ulidelige Dunster ikke steg til Vejrs, men laa som Taage under Loftet, hang som Dug ved alt, hvad der fandtes i Gemakkerne.[3] Under saadanne Forhold forstaar man Trangen til vellugtende Brændsel.

Fremgangsmaaden var aabenbart urigtig. I Stedet for disse lukkede Kloakrum i Bygningens Indre, burde man sprede dem for alle Vinde, anbringe «Hemmeligheden» netop paa Bygningens Ydersider, saa at alle uheldige Følger kunde bortvejres. Denne Fremgangsmaade synes tidligt at have tiltalt Nordboerne. Medens de fleste Spor af hine lukkede Kloaker er forsvundne,[1] kunne vi paavise en stor Mængde Bygninger, hvor den modsatte Fremgangsmaade har været fulgt.

Udenfra sete tog disse Rum sig ud som Udhængsskabe paa Muren. Hvilende paa to svære Kragsten, der var fastgjorte i Væggen, selv forsvarligt opmurede, stundom med smaa Vinduer til alle Sider og med Spir og Fløj paa Taget,[2] saa de ud som Forsvars-Karnapper. Indvendigt var de tarveligt udstyrede, et gennembrudt Stensæde og ikke videre.

Det var klart, at disse Hemmeligheder kunde gøre Nytte under alle Slags Forhold. Derfor jo flere af dem des bedre. Det blev da snart Skik at have dem ikke blot ved Dagligstuen[3] men ved Siden af saa mange Stuer som muligt i alle Stokværk. Paa Skarholt findes der Spor af saadanne i tredje Stokværk. Paa Torup i Skaane staa Kragstenene ud endnu paa en Mængde Steder i Muren hele Bygningen over.[4] Paa Hesselager har der været en Hemmelighed anbragt næsten ved hvert Værelse i begge Hovedbygningens Stokværk.[5]

Fordelene ved denne Ordning var tydelige nok. Det var i høj Grad bekvemt og man undgik at forpeste Bygningen indvendig fra. Men det vilde dog være for meget forlangt, at alt skulde kunne holdes i Orden ganske af sig selv. Undlod man hvert Forsøg paa Renligholdelse, udeblev heller ikke Følgerne her. I Aarenes Løb dannedes der af Mangel paa Tilsyn en ejendommelig Vold om Borgen. At en saadan maatte være i høj Grad farlig under Sygdomsforhold, synes at sige sig selv. Datiden var imidlertid kun lidet tilbøjelig til at hindre sligt. Rakkeren fik kun ringe Fortjeneste, thi Kirkegaarde som Borgvolde hørte nu engang til de fredede Pletter. Det er i saa Henseende maaske fuldt saa oplysende, at se, hvorledes man bar sig ad, hvor der udfoldedes en usædvanlig Grad af Renlighed. Da Københavns Slot blev delvis opbygget og forbedret, befalede Christian den Tredje, at Borgvolden paa de paagældende Steder skulde udgraves, saa at Slotsgraven stod lige op til Muren. Hermed var det mest

mulige gjort, thi at tænke sig, at ogsaa Slotsgraven skulde kunne blive forpestet, var dog altfor latterligt.[1]

Det var da næppe Renligheds-Hensyn, der gav disse udvendigt murede «Hemmeligheder» Dødsstødet. Men de besad to Egenskaber, der hver især gjorde dem uhensigtsmæssige. For det første kunde den Borg ikke anses for fuldt lukket, der ejede slige Bekvemmeligheder. Hvad hjalp det, at man stængede for Vinduerne, naar her var en alfar Vej. Det var ikke altid, at man huskede at tage sig i Agt, som da Bothwell blev ført fangen til Malmøhus, og der i den Anledning straks blev befalet at tilmure Hemmeligheden ved den Stue, der nu skulde være hans fremtidige Fængsel.[2] Ad saadan Vej flygtede Gustav Vasa fra Ornäs. Og ad samme Vej flygtede Jomfru Magdalena Ranzau, idet hun lavede sig Reb af sine Lagener, bort fra Herregaarden Bothkamp, hvor hun sad fangen som skyldig i sin Moders Død.[3] Men hertil kom, at de selv til deres rette Brug var temmelig uhensigtsmæssige. Især i de øvre Stokværk afgav de en saa luftig Plads, at der hørte Jernhelbred til for ikke at tage Skade. Det var næppe uden Grund, at dygtige Læger i det følgende Aarhundrede ivrede imod dem og gav dem Skyld for at have fremkaldt farlige Sygdomstilfælde.[4]

Omtrent ved Aar 1600 synes da en ny Skik at være begyndt: at lade de udvendige murede Hemmeligheder afløse af store skablignende Aflukker inde i Stuen. Oprindeligt var disse uden Tvivl uflyttelige.

Efterat Udviklingen først var kommen ind i dette Spor, synes den at være foregaaet ganske paa samme Vis som med Sengestedet. Ligesom den stuelignende Alkove blev til en panelet, lukket Seng, denne til en Himmelseng med Gardiner og denne atter til Nutidens lave Seng, saaledes ogsaa her. Da Hemmeligheden først havde ophørt at være et eget muret Aflukke, formaaede den heller ikke længe at holde sig som lukket Skab. Træsiderne og Loftet forvandledes til Gardiner og Himmel, siden tabte ogsaa disse sig og en egen Stol stod undselig tilbage. Det var denne Udvikling, der foregik i Løbet af det 17de Aarhundrede. Københavns Slot, der maaske havde oplevet Kloakernes Dage og i sin Tid gaaet i Spidsen paa Hemmelighedernes Omraade, saa nu skiftevis alle disse nye Former befolke dets Rum.[5]

I øverste Stokværk indtog altid Riddersalen den afgørende Plads. Udgjorde Hovedbygningen kun ét Hus, var som oftest hele det øverste Stokværk en eneste Sal med Udsigt til alle Sider. Bestod Bygningen af fire Længer, indtog Riddersalen i det mindste hele Hovedlængens øverste Vaaning. Selv under disse sidste mere begrænsede Forhold kunde Riddersalen opnaa en betydelig Størrelse. Paa Rygaard paa Fyen f. Eks. var den tolv Alen bred og 33 Alen lang.[1] Dette var dog for intet at regne imod de Rum, som Slottene kunde opvise. Paa Københavns Slot var Riddersalen ikke mindre end 40 Alen bred og 86 Alen lang.[2] Paa Kronborg var den noget smallere, men til Gengæld ikke lidet længere.

I Reglen var vistnok Indgangen til Riddersalen fra Taarnets Vindeltrappe, der mundede ud ved dens Side. Sjældnere førte, som paa Ravnstrup, Trappen op midt paa Gulvet. Til daglig tog Riddersalen sig mere venlig ud end de fleste andre af de forladte Stuer. Dens Vinduer var ikke skæmmede af de trykkende Jerngitre, og paa Grund af Husets Højde nød man herfra en fortræffelig Udsigt. Vel kunde det hænde, at Volden, saaledes som paa Spøttrup, var saa høj, at den lukkede al Udsigt ude, men dette fandt dog vistnok kun undtagelsesvis Sted. I de fleste Tilfælde var Riddersalen beregnet paa at kunne snakke med, naar det gjaldt Kanonskud ud over Volden.

Dens Indre var forøvrigt en underlig Blanding. Rummet selv var anseligt nok, men den store Længde og Bredde gjorde hyppigt, at Salen forekom lav, og det hele virkede trykkende. Man følte sig let til Mode som paa et Orlogsskibs Mellemdæk. Bohavet var forskelligt fra de andre Stuers. Her stod ingen afklædt Himmelseng eller vel tillaaset Kasse, men en Række Kanoner laa og stirrede ud ad Vinduerne, tilstøvede og med Spindelvæv for Mundingerne. Langs Væggen stod gerne Bordplader og Bukke, der her var satte til Side, og under Loftet hang et Par Kærtekranse med nedbrændte Stumper fra sidste Fest. Det hele mindede om en Kriger, der sov Rusen ud.

Det fælles Indtryk, som man med stigende Styrke modtog overalt, hvor man færdedes i alle disse mange Rum, var da det, at her havde ingen noget at gøre. Forladte, glemte stod de hen, en Skyggeverden, der sjældent genlød af Levendes Trin. Intet Under da, at Overtroen befolkede dem. Selv i nybyggede Gaarde formaaede de ikke at hævde deres Rang som Opholdssted for Væsner med Kød og Blod; før man ret vidste af det, havde en

uhyggelig Hær bemægtiget sig dem. Ingen skøttede om at færdes heroppe, naar Mørket først var faldet paa. En Trækvind, der bragte Kærten til at vifte, Blæstens Suk i Kaminen, Genlyden af Ens egne Trin var nok til at skræmme selv den Dristigste.

Samle vi vore Indtryk, maa det indrømmes, at disse Borges hele Grundpræg var skummelt og tungsindigt. Grunden dertil var en dobbelt. Dels havde man indrettet alt alene med Forsvaret for Øje, dels svarede Beboelsen ikke til Bygningens Plan. Huset var anlagt som til Fest, men kun beboet til den strengeste Nødtørft. Forknyt krøb man sammen i et enkelt Rum eller to, og blev aldrig husvant i Resten. Skulde da Bygningen komme til sin Ret, maatte den ses i de to Forhold, hvorpaa den var beregnet. Vi har allerede lagt Mærke til, hvorledes under et Angreb alt skiftede Karakter, disse tunge, skumle Former og Masser fik med ét Liv, blev Led i et Hele, og greb kraftigt og let ind i hverandre. Ganske det samme gentog sig ved Fest. Den øde, uhyggelige Borg blev en anden, naar Gaarden fyldtes med Heste, naar ingen Dør stod lukket, men det gik op og ned paa Trapper og Gange som i de dragne Stuer med Gæster i Flok, nyt Liv og Munterhed, hvor man saa vendte sig. Hvo tænkte paa Mørkets Aander, naar om Aftenen hver Vraa var oplyst, naar der dansedes i Riddersalen, larmedes af Svendene i den overfyldte Borgestue, og Borggaard som Ladegaard var én forvirret Støj og Mylr lige til Hanegal!

Men det gik saa sjældent paa med Krig og med Fester. Man kunde blive til Aars uden at have oplevet en Ufredens Tid, og rigtig store Familiefester, et Bryllup eller en Begravelse, der kunde sætte Borgen helt paa den anden Ende, faldt ogsaa altfor sjældent for. Hvor hentede man da Trøst mod Boligens Uhygge i Mellemtiden? Der var to Veje, ad hvilke man søgte Savnet stillet. Hver især blev de, uden at man maaske var sig det fuldt ud bevidst, et uundværligt Tilbehør for Gaarden, en Del af Hjemmet.

Den ene Trøster var Haven. I Betragtningsmaaden af denne foregik der i det 16de Aarhundrede et mærkeligt Omslag. Den gammeldags Opfattelse var, at en Have ved en Borg var saa temmelig en Uting. Anbragtes den paa Borgøen, var det et urimeligt Misbrug af Plads, der nok en Gang ved en Belejring

skulde hævne sig. Og lagdes den udenfor Graven, saa frembød den kun nye Mangler: et Skjulested for Fjender tæt ind paa Livet af Borgen, en yderst farlig Plads for Kvinderne at færdes paa, lige saa usikker som Skoven selv. Nej, en Humlehave bag Ladegaarden, en Kaalgaard og saa en lun, lille Plet til de fornødne Bistader, det var alt hvad Have, der havde hjemme ved en Borg. — Et Par Slægtled efter, og Have var trods alle dens Ulemper bleven til næsten en Nødvendighed ved hver en Gaard, et yndet Opholdssted for Mænd som for Kvinder, plejet med en Kunst og en Omhu, der vilde forbavse selv Nutiden.

Grundene til dette Omslag lader sig for en Del paavise. Tidligere havde Kirken været saa godt som den eneste Havedyrker i Norden. Intet kunde kappes med disse Klosterhaver i By og paa Land, hvorfra Omegnen i vide Kredse ikke blot forsynedes med Lægemidler men ogsaa modtog Blomster og Frugter som Gave, fine Smaavink, der ikke forfejlede deres Virkning. Men alt dette omstyrtedes ved Reformationen. Klostrene inddroges og de tarveligt stillede Præster skulde vel vogte sig for at holde kostbare Haver. Her som paa andre Omraader tog imidlertid Kongen og Adelen Arv efter Kirken. Og i Ordets egentligste Forstand, thi Haverne laa jo fuldt færdige om Klostrene, der nu gik over i Regeringens og Adelens Eje. Ofte var vistnok de samme Folk at faa, der hidtil havde været anvendte til deres Dyrkning. Det kom blot an paa, om de nye Ejere ikke var Barbarer nok til at lade alt forfalde.

I denne Henseende var der et heldigt Sammentræf, som afgjorde Havernes Skæbne. Den Sans for Naturen og det Naturlige, der betegnede Renæssancen overalt, hvor den brød frem, havde allerede i Aarhundredets første Aartier begyndt at give Livstegn fra sig i Norden. Det var Ytringer af denne nye Aand, naar to Mænd i Danmark, Christen Pedersen og Henrik Smith, med Begejstring underviste deres Samtid om Anvendelsen af de mange indenlandske Urter, hvorpaa saa faa havde Forstand, men som ypperligt lod sig bruge baade i Lyst og i Nød.[1] Det var Ytringer af samme Aand, naar Smagen just paa denne Tid slog om, og det i det kødspisende Norden blev mere og mere almindelig Skik ogsaa at nyde Planteføde, en Tilbøjelighed, der for Danmarks Vedkommende paa engang gav sig Luft i og mægtigt fremmedes ved Christian den Andens Indkaldelse af hollandske Havedyrkere til Amager.[2]

Jordbunden var da altsaa forberedt, og da ved Aarhundredets Midte Havekunsten skulde synes at maatte dø ud med de sidste Munke, fandt den tværtimod en Skare af nye Dyrkere paa de før saa fjendtlige Borge. Mænd og Kvinder begyndte at kappes i Iver. Og med den Tilbøjelighed til Overdrivelse, som saa hyppigt ledsager det nye, og hvorpaa Renæssancen især aldrig var karrig, gik man nu paa mangt et Sted til den modsatte Yderlighed, forfulgte Maal, som Nordens Klima engang for alle har betegnet som uopnaaelige. Bevægelsens Styrke forstaas først ret, naar man erindrer de fremaddrivende Kræfter: nytændt Begejstring og saa den trykkende Uhygge i Borgens Indre. I Forening skabte de et mærkeligt Afsnit i den nordiske Havedyrknings Historie.

Det har sin Interesse nærmere at betragte disse Haver. I Reglen synes de at have været delt i to Hoveddele: Urtegaarden og Abildgaarden. Disse laa hyppigt et Stykke fra hinanden og stundom fandtes der flere af hver.[1] Urtegaarden deltes atter i to Partier, det vi vilde kalde Køkkenhaven, Urtegaarden i snævrere Forstand, og Blomsterhaven eller Rosengaarden.[2] Desuden fandtes der altid en særskilt Humlegaard.

Af Køkkenurter havde egentlig kun Kaal tidligere været rigtigt kendt og yndet i Norden. Nu kom der en Mængde nye Slags til. Ikke blot indenfor Kaalens eget Omraade: Blomkaal, ‹Kabudskaal› og hvad de alle hed. Da Frederik den Anden Aar 1560 skulde holde Fastelavnsgilde paa Nyborg Slot og frygtede for, at Lensmandens Kaalforsyning ikke var i Orden, maatte Hans ‹Drejer› paa Københavns Slot skyndsomst sende Kongen al den ‹Kabudskaal›, som Slottet kunde stille.[3] Men ogsaa andre Urter kom paa Mode, først og fremmest Løg, Persillerødder og Peberrod. ‹Som Du skriver om Roer, da sender jeg Dig nu med Jens to Tønder Persillerødder og to Tønder skaanske Roer; Roerne er dyre›, skrev Herluf Trolle hjem fra Skaane til den ventende Birgitte Gøye. Ved denne Forsending kunde han trøstig løbe an paa, at næppe alt vilde være spist op inden hans Hjemkomst. Mere forsigtigt udtrykte han sig, da han senere samme Aar sendte hende Kastanier fra Kolding: ‹vil Du lade forvare mig en 20 eller 30 deraf i Kælderen i Sand›, tilføjedes der.[4] Peder Oxe havde Æren af at indføre to nye Arter Roer i Danmark, de ‹Barderwigske og Burdfeldtske›, som han havde lært at kende under sit ufrivillige Ophold i Lothringen.[5] Løg

fik man intet Steds saa gode som hos Hollænderne paa Amager og paa Falster.

Højst mærkeligt er det at se, hvorledes Begejstringen for de nye Urter og Grøntsager, af hvilke mange tidligere havde været brugte til Lægemidler og derfor været dyrkede i Klosterhaverne, nu greb om sig fra oven. Vi kan tilfældigvis kontrollere, hvad der af Grøntsager er medgaaet til Christian den Tredies Hofholdning, da han i Sommeren 1541 opholdt sig paa Malmøhus. Ved det kongelige Bord fortæredes her daglig imod gammel Skik ikke blot en Masse Gulerødder, Kaal, Løg, Grønærter og Persille, men ligeledes betydelige Mængder af Timian, Salvie og andre. En Uge igennem spistes der Timian og Salvie hver eneste Dag.[1]

Haand i Haand hermed gik en Lyst til at opelske Planter, der krævede kunstig Varme eller dog udsøgt Pleje. Christian den Fjerde lod baade opsamle og nedsalte vild Asparges,[2] og ligeledes indplante og forædle den i Havejord.[3] Vi hører Tale ikke blot om Agurker i Tøndevis fra en lille Plet Jord, men om Græskar paa 32 Pund og derover, om hundrede Meloner fra samme Have o. s. v.[4]

Hvor Urtehaven, hvad der vist hyppigt var Tilfældet, var anlagt blot med en Korsgang i Midten, dannedes der næppe nogen skarp Grænse mellem den egentlige Køkkenhave og Blomsterhaven. Urtegaard og Rosengaard faldt her sammen, idet Blomsterne blot var anbragte langs Gangen. I større Haver udgjorde Rosengaarden en selvstændig Afdeling. Særligt yndede Blomster var Roser, Lavendler, Pæoner og Nelliker. Aar 1611 var der i Slotshaven ved København 240 dobbelte Nelliker i Potte.[5] Dobbelte Nelliker omtales overhovedet meget og synes at have kappedes med Rosmariner og Provenceroser om første Plads i Datidens Yndest.

Medens Rosernes Ry var gammelt, havde Nellikerne for nylig tilkæmpet sig Plads i den almindelige Yndest. I Frankrig havde de været ansête siden Ludvig den Helliges Dage. Han havde paa sit sidste Korstog i Afrika ment i disse vildtvoksende Blomster med krydret Duft at kunne finde et Lægemiddel mod den Pest, der just hærgede hans Hær. Ham selv hjalp de dog ikke, han døde af Pest 1270 foran Tunis. Men Nellikerne fulgte med hans Lig og hans Hær til Frankrig, og de vandt her sammen med ham Ry for Hellighed. I Frankrig kaldes de for «Øje-

blomst» («oeillet») efter den Lighed, som især den almindelige, hvid med sort i Bunden, har med et menneskeligt Øje. Samme Navn «lille Øje» («pink») bar de i England. Denne Lighed havde alt i Oldtiden hos Middelhavsfolk fremkaldt Sagnet om, at disse Blomster stammede fra en Hyrdes Øjne, som Jagtgudinden i sin Vrede havde udrevet og kastet paa Jorden.

Til Norden naaede Interessen for Nelliker dog først, efter at Kejser Karl V paa sit Togt til Tunis for anden Gang havde opdaget dem og hjembragt flere pragtfulde Arter. Den purpurrøde Kartheuser-Nellike (Dianthus Carthusianorum) blev hans Yndlingsblomst. Den dyrkedes nu med Iver i de kejserlige Haver, og det lykkedes at opelske forskellige Afarter. Herfra bredte dens Ry sig videre til Danmark. Efter Lugten, der mindede om Kryddernelliken fra Indien, kaldte man den i Tyskland og i Danmark med det vildledende Navn «Nellike». Muligt turde dette have bidraget sit til den Begejstring, hvormed de modtoges i Norden. Kryddernelliker anvendtes ofte ved Tillavning af Mad og Drikke. Man haabede vistnok i disse Blomster at finde en billig Afløser, lige tiltalende for Syn, Lugt og Smag.

Som rimeligt var, udvekslede man hyppigt forskellige Slags Frø og Stiklinger hos hinanden. Om det saa var Dronning Dorothea, saa deltog hun i denne Tuskhandel, Aar 1551 udbad hun sig saaledes af Birgitte Gøye: «Merian, Brisilicon, Nelliker, Cypres, Guleflol og andre gode Urter».[1] Det egentlige Sted at forskrive Frø, Blomsterløg og Planter fra var dog Holland. Med Tolderen i Helsingør som Mellemmand kunde man faa udsøgte Sager herfra, og saavel Kongerne som Adelsmænd anvendte betydelige Summer paa sligt.[2]

Foruden blot til Pragt tjente Blomsterne ogsaa paa anden Vis. Det blev almindelig Skik deraf at destillere duftende Vande, som saa atter anvendtes enten til Stænkning i Stuerne eller som Tilsætning til stærke Drikke, Akvavit og lignende. For blot at nævne ét Eksempel maatte Gartneren paa Københavns Slot i Juni Maaned 1603 levere til Dronningen 173 Potter Jordbær, for fire Kroner Hyldeblomster og for tolv Kroner røde Roser, af hvilke Sager der skulde «brændes Vand».[3] Det var en Selvfølge, at alt hvad der kunde syltes, blev anvendt hertil. Syltetøjer var Tidens Styrke; vi skal senere faa at se, hvorledes man paa dette Omraade forsøgte sig vidt ud over de Grænser, som Nutiden vilde finde naturlige.

Den af Haverne, hvor Tidens Begejstring gjorde sig stærkest gældende, var dog uden Tvivl Abildgaarden. Her mødtes Mændenes og Kvindernes forenede Bestræbelser. Det gør allerede et eget Indtryk at se det ofte møjsommelige Arbejde, som her udførtes for at holde Alt i Orden. Man optog Kampen endog mod Insekterne og lønnede Mandskab til at holde Træerne rene for Orme og Larver.[1] Podning synes at have staaet højt, Podevoks og andre dertil hørende Sager omtales oftere. Paa Gripsholm f. Eks. brugte Bjørn Trægaardsdreng i Aaret 1547 otte Pund Voks til «Træplastre».[2] I Hamar By i Norge fandtes ved Aarhundredets Midte flere «Podemestre», der havde deres Udkomme alene ved at udøve deres Kunst.[3]

Under saadanne Forhold kan det ikke undre at træffe alle de Arter Frugttræer, som vor Tid kender: en Mængde forskellige Slags Æbler, Sommer- og Vinterpærer, hvide, røde og ungarske Blommer, spanske Kirsebær og hvide velske, Moreller, Morbærtræer, Ferskner, Johannes-Æbler og Johannes-Pærer, Kvæder o. s. v., o. s. v.[4] Ikke heller kan det forbavse at se storartede Summer udgivne hertil og fine Frugttræer indforskrevne i hundrede- ja i tusindvis fra Holland,[5] saa lidt som at Norden selv gennemstøvedes for at opdage gode Arter, der alt havde staaet deres Prøve. Det var sikkert en ypperlig Anvisning, som Frederik den Anden gav, da det gjaldt om at faa unge Valnødtræer til Udplantning i Frederiksborg Slotshave, at lede godt efter i Kannikehaverne i Roskilde.[6] Men hvad der unægtelig forundrer, det er den Uforsagthed, hvormed man søgte at byde Klimaet Trods og dyrke Træer her, hvis Frugter kun med største Vanskelighed kunde bringes til Modenhed under saa kølige Forhold.

Det var allerede at strejfe Grænsen, naar man i de tre Riger lagde sig ivrigt efter Dyrkning af Vinranker. Alt Kong Hans kunde befale sig tilsendt en Kurv med Vindruer fra sin Vingaard i København.[7] Johan den Tredie lod plante Ranker ved Kalmar.[8] Christian den Fjerde var i den Grad opsat paa Vindyrkning, at han efter aarligt at have forskrevet et jævnt Antal Ranker fra Holland, i Aaret 1610 endog drev det til at indføre 200 Stykker paa engang.[9] Fra Bergen berettes, at den første lutherske Biskop, Gjeble Pedersøn, havde anlagt en ypperlig Have ved Hjælp af en flandersk Gartner, men forgæves anstrængt sig for at faa Vindruerne modne. Han tog da de umodne Druer

og lod dem ophænge over sit Bord, for at Fremmede kunde se, at Vindruer kunde om ikke modnes saa dog vokse i Norge.[1]

Men Urimeligheder forlangte man, naar man, selv om det saa blot var i Danmark, lagde sig efter Dyrkning af Figen og Mandler. Ikke desto mindre forsøgte man herpaa. Frederik den Anden lod plante i Skanderborg Slotshave ti Figentræer og tyve Mandeltræer,[2] og Christian den Fjerde gik baade ved Rosenborg Slotshave og andetsteds trøstigt i Faderens Fodspor.[3] Saa underligt det lyder, synes Forsøgene at være lykkedes nogenlunde. En senere Forfatter paastaar i det mindste, at saavel Mandler som Figen modnes i københavnske Haver ligesom i Italien, og anfører derpaa som Vidner Lægerne Finke, Bartholin, Worm o. s. v., der selv skal have smagt dem.[4]

Uden at træde Tiden for nær, tør man dog maaske antage, at de i Reglen har været lidt beske. Det samme gjaldt uden Tvivl om megen af den øvrige Frugt, især den, der dyrkedes i de nordligere Strøg. Det lyder saaledes ingenlunde lovende, naar den senere Carl den Niende i Sverig i Aaret 1570 paa Forespørgsel af Dronning Catharina, om han ikke havde nogle sure Pommerantser, da Kongen led af Febris og havde en svar Længsel efter denne Frugt, svarede, at sure Pommerantser havde han ganske vist ikke, men derimod skulde han med Fornøjelse, hvis det ønskedes, sende nogle Æbler og Pærer af den Slags, som vokser ved Gripsholm.[5] Og Gustav Vasa har vel næppe haft helt Uret, da han skrev til sin Datter, der var bleven syg, at Grunden hertil sikkert maatte være, at hun «æder allehaande Skavl, der forslemmer Maven», iblandt hvilket «Skavl» han først og fremmest nævner: Æbler.[6]

Men hermed tog Tiden i Almindelighed det nu ikke saa nøje. Hovedsagen var, at der var bravt mange af dem. Om hver enkelt Frugt var bleven fuldt moden, havde ikke den Vigtighed; hvad der var altfor surt til at spises raat kunde jo laves til Most. Og man nød meget under begge Former. Vi kommer senere til lidt nærmere at betragte disse Forhold, her blot i Forbigaaende et Par Eksempler til Prøve. Da Frederik den Anden Aar 1560 holdt Fastelavnsgilde paa Nyborg Slot, lod han i den Anledning forskrive alle de Æbler og Vinterpærer, der havdes paa Københavns Slot, og desforuden i Forstærkning en halv Læst Æbler og to Tønder Pærer fra Faaborg.[7] Om Most-Tillavningen hører vi tilfældigvis fra en norsk By, Hamar ved Mjøsen, at det

var en meget ringe Borger, som ikke havde aarligen af sin Frugthave en halv Læst Most og en halv Læst «Kirsebærdrank» til sit eget Husbehov, foruden hvad der solgtes eller foræredes til gode Venner.[1] Det kan da ikke forundre, at der f. Eks. paa Ømkloster i Jylland endnu i Februar Maaned 1554 laa tolv Tønder Most af Efteraarets Forsyning urørt i Kælderen,[2] saa lidt som at Frederik den Anden gik videre og Aar 1584 lod Lensmanden paa Kronborg indsamle to til tre Tønder Slaaen og sende til sin Mundskænk, for at denne kunde lave dem til Slaaenvin til Kongen.[3]

Herregaardshavernes Ydre lignede i Reglen en Dyrehave i Nutiden, idet de var omgivne med et Hegn af Enebærstager, for at Dyrene ikke skulde springe ind derover.[4] Den milde Aarstid igennem var de vistnok Kvindernes hyppigste Opholdssted og saaledes en Enhed og Virkeliggørelse af det, som man i Borgen forgæves havde tilstræbt ved Sommerstuen og Fruerstuen. Stundom synes de at have tjent som en Slags Lønkammer tillige, hvor Husets kvindelige Beboere trak sig tilbage, eller hvor de i Forening holdt deres Andagt.[5] Den megen Pasning, som Haven krævede, gav ogsaa Kvinderne nok at tage Vare dernede. Ved større Slotte slog imidlertid deres Arbejde ikke til, der maatte holdes virkelige Urtegaardsmænd, som ikke havde andet at gøre end at passe Haven. Johan den Tredie holdt saadanne paa sine Slotte; til Kalmar lod han én indforskrive fra Tyskland.[6] Paa Aalholm holdt Enkedronning Sophia en Urtegaardsmand,[7] paa Nykøbing Slot en Mester, der atter havde tre Svende under sig.[8] Lignende talrig Gartnerbesætning holdtes i Haverne ved Københavns Slot, Frederiksborg, Lundehave, Koldinghus og flere Slotte.[9] I en mindre Have, som Frederik den Anden anlagde i Teglstrup Hegn ved Helsingør, holdtes en Gartner og en Svend.[10] I et Anfald af Sparsommelighed indførte Regeringsraaderne vel en Del Indskrænkninger i disse Forhold, men nødtes dog kort Tid efter til atter at ansætte omtrent det gamle Antal.[11] At disse Gartnere har været dygtige og vel ansete Folk, kan ses af de Lønninger, som de oppebar. Urtegaardsmanden paa Frederiksborg f. Eks. fik frit Underhold og desuden to Hofklædninger samt 400 Kr. om Aaret.[12]

Den Trang, som gjorde sig gældende i denne ivrige Omsorg for Haverne, var aabenbart en større og dybere end den blotte Lyst til at søge Ophold og Syssel udenfor den uhyggelige Borg.

Den var som alle de stærke Drifter i Renæssancens Tid en vaagnende Rørelse, hvori en Mængde vidt forskellige Retninger fandtes umiddelbart og inderligt forenede. Trang til Hygge, Interesse for Madlavning, Skønhedssans og videnskabelig Drift slyngede sig her forunderligt i hverandre. Det er værd at mindes, at de berømte Haver i Norden: Cornelius Hamsforts i Odense, Peder Oxes ved Gisselfeld, Tyge Brahes paa Hveen, Claus Urnes ved Beltebjærg i Skaane, Sophie Brahes ved Eriksholm, Gjeble Pedersøns i Bergen og mange flere indtage en hæderlig Plads i Videnskabens Historie. Trods alle deres Besynderligheder staa de som de første, kække Forsøg paa at udføre den Tanke, der i Europas videst fremskredne Lande først længe efter blev gennemført ved Oprettelsen af botaniske Haver.[1]

Det var Renæssancens Trang til at træde i et inderligt Forhold til Naturen, der skaffede sig Luft i disse Haver. Men hvorfor indskrænke Naturen alene til Planteriget? Dyreriget havde jo samme Krav paa Interesse. Ogsaa her brød en lignende Bevægelse da frem og skabte alle de forunderlige Dyresamlinger, halvt Menagerier, halvt Akklimatiseringsanstalter, der fandtes paa mange Slotte og Gaarde i Norden i Forbindelse med Haverne. Vi skal i en anden Sammenhæng nærmere betragte disse mærkelige Forsøg, her maa vi nøjes med at fastslaa det Fælles i begge Bevægelser.

Men det Naturlige kunde jo søges ogsaa andet Steds end blot i det Levendes Verden. Selv paa Bygningskunstens Omraade lod det sig vel finde. Hvad om man her i disse Haver, hvor alt aandede Frihed og Liv, slog sig løs og opførte en Bygning ret efter Ens eget Hoved, ikke som hin skumle Borg trykket og indsnøret af Forsvarshensyn, men en virkelig Naturbolig af en ædlere Art, hvor det ikke gjaldt Kamp, men hvor Skøn hed og Livslyst fuldt kunde bygge. Man forsøgte det.

Dette er uden Tvivl det mærkeligste Udbrud af hin Tids Bygningslyst. Vi har forfulgt Bevægelsen fra dens Udspring, sét, hvorledes den oprindelig som en ustillet Trang flygtede fra Borgen, søgte ud i den frie Natur og i Havekunsten fandt en Erstatning for Savnet. Nu vendte den tilbage igen mod sit Udgangspunkt, styrket men tillige forvandlet, beruset af Flugten. Thi det, der nu opførtes, var den vidunderligste Blanding af alt

muligt: Borg, Bolig, Stue, Festplads, i Ordets egentligste Forstand et Digt i Sten.

Rent nøgternt sét lod det Hele sig udtrykke ved, at medens Kvinderne i Haven nøjedes med en Løvhytte til Skygge og Læ mod Regn, var dette ikke Mændene nok. I ledige Stunder morede Borgherren sig med at tænke over, hvorledes et Lysthus af Sten vel vilde tage sig ud, og hvor det skulde anbringes. Men før han ret vidste af det, tog Forestillingen Magten fra ham og lod ham hverken Rist eller Ro, førend Bygningen stod der.

Omtrent fra Aarhundredets Midte lader der sig paavise en bestandig voksende Tilbøjelighed til at opføre Lysthuse. I Begyndelsen synes de at have svaret til, hvad Nutiden vilde betegne med dette Navn; men hurtigt overskred Bevægelsen disse snævre Grænser. Lysthusene voksede til grundmurede to-tre-etages Bygninger med Spir og Taarne, indvendigt udstyrede med Marmorgulve og Stensøjler. Bevægelsen synes at have grebet om sig omtrent samtidigt i Danmark og Sverige. Vi ser allerede Erik den Fjortende Aar 1565 i Færd med at udstyre Lysthuset ved Stockholm Slot med gyldne Roser i Loftet, forgyldte Piller og Glasmalerier;[1] og saavel her som paa Arnø i Upland fortsatte Johan den Tredie i stigende Maal Broderens Værk.[2] Men ingen lader dog til at have overgaaet Frederik den Anden i Begejstring for Lysthuse. Ved alle sine Slotte: ved Frederiksborg, Kronborg, Antvorskov, Skanderborg, Haderslevhus og flere opførte han ikke blot ét men stundom to, tre saadanne. Det er betegnende for den hele Bygningsart, at han ofte søgte ved Navnet ligesom at undskylde Foretagendet. Saaledes kaldtes Lysthusene ved Antvorskov og Haderslevhus samt et af dem ved Frederiksborg for «Sparepenge».[3] Under Benævnelsen «Badstue» skjulte sig ogsaa hyppigt et blot Lysthus. Først under Christian den Fjerde blev det Skik at kalde dem med deres rette Navn.

Det vilde være meget vanskeligt at bestemme Hensigten med disse Bygninger. Den strakte sig lige fra at kunne døse i Skygge, nyde Udsigten eller spille Boldt, Pilkentavl og Rulletavl, og op til at have en virkelig Bolig ligesaa fuldstændigt udstyret som Borgen ved Siden. Lysthusene paa Kronborgs Bastioner var trods al deres solide Bygning vistnok kun beregnede paa herfra at nyde Udsigten. Var man tilstrækkelig fornem, fik

man efter Besøget sit Navn optegnet med gyldne Bogstaver paa Væggen i det ene.[1] Lundehave (Marienlyst), Sparepenge ved Haderslevhus og Lysthusene ved Frederiksborg vare indrettede til fuldstændig Beboelse. Paa Lundehave var der baade Køkken, Kakkelovne og Kaminer, Soveværelser og Sal.[2] I Sparepenge ved Haderslev holdt Frederik den Anden et stort Gæstebud Aar 1587.[3] Og ikke blot Badstuen ved Frederiksborg benyttedes stundom af Kongen til at overnatte i, men saavel Sparepenge som Jægergaarden synes at have været indrettede til det samme. I alle disse Bygninger fandtes ved Frederik den Andens Død en hel Forsyning af Glas og Sølv-Husgeraad.[4]

Ligesaa ubestemmelig var Stilen. Her, hvor der herskede den fuldstændigste Frihed, fulgte man blot sin Hjertens Lyst. Hvad man især synes at have nydt, var, at kunne bygge Søjlehaller med den frieste Adgang for Lys og Luft, en aaben Portal foran men ingen sammensnøret Vindeltrappe. Lundehave og Badstuen ved Frederiksborg laa paa en Plads belagt med hugne Sten, Stuernes Gulv strakte sig ligesom helt ud i det Fri. Til Lundehave og Lysthusene paa Kronborgs Bastioner medgik der en Uendelighed af hugne og drejede Piller.[5] Disse sidste Lysthuse synes at have været byggede som blotte Pavilloner baarne af Søjler. Lundehave derimod var i en hel anden Stil, tre Stokværk høj, med fladt Tag, hvorom der løb Sandstens-Forsiringer. Køkkenet var i Kælderen, og ovenover dette en Art søjlebaaren Veranda med Indgang til mindre Værelser; øverst oppe endelig den kongelige Sal med dens henrivende Udsigt. Det hele synes at have været slankere og langt finere udarbejdet, men iøvrigt ikke uligt det nuværende Marienlyst, hvori det vistnok for en Del er indmuret.[6] Badstuen ved Frederiksborg var en nydelig Blanding af et Legetøj og et virkeligt lille Slot, bygget i den bekendte Stil med Trappetaarn med Spir, røde Mure og Sandstens-Forsiringer, men forunderligt fortryllende i hele sin Tilsyneladelse. Man forstaar langt bedre Christian den Fjerde, der fik Lyst til at bygge det hele efter i stor Stil og saaledes frembragte Ibstrup (Jægersborg), end Christian den Sjette, der lod Spiret bryde af og det øvre Stokværk helt omdanne.[7] Paa Uranienborg, der jo var anlagt med en underlig Blanding af ubunden Kækhed og snorlige Pedanteri, laa der for Enden af de to Midtergange to mindre Bygninger, ganske ens, hver især et lille Uranienborg i Lommeformat. Ved Haderslevhus endelig var

Lysthuset en ansélig Bygning, der med sit Taarn som et mægtigt Trekløver og sin høje Sidelænge vilde have kunnet gøre Fyldest overalt som en Hovedbygning. Kun det endnu anséligere Slot var i Stand til at trykke det ned. At slig en Bygning kunde kaldes Sparepenge var enten Tegn paa, at denne Benævnelse under Frederik den Anden næsten var bleven til et Fællesnavn for Lysthuse, eller et spøgefuldt Udtryk for, at Kongen her havde sparet betydeligt, da det var Hertug Hans, der havde bygget Slottet.[1]

Det var naturligt, at disse Lysthuse vakte Lysten til Efterligning ogsaa hos Adelen. Tyge Brahe byggede to store og fire mindre i Haven ved Uranienborg,[2] Sten Brahe opførte et ved Bregentved,[3] og flere fulgte uden Tvivl Eksemplet. For Frederik den Andens Vedkommende synes Forkærligheden for disse Bygninger at være tiltagen med Aarene, thi som bestandigt videre fremskudte Poster rykkede de ud fra hans Slotte. I Skoven om Frederiksborg byggedes Sparepenge, Badstuen og Jægergaarden.[4] Aar 1587 opførtes samtidigt et ved Vordingborg Slot og et ved Haderslevhus.[5] Ved Kronborg byggedes først Lysthusene paa Bastionerne mod Søen, saa opførtes Lundehave, derpaa rimeligvis et lille Lystslot i Teglstrup Hegn,[6] og ved sin Død 1588 havde Frederik den Anden just givet Befaling til at bygge et nyt Lysthus under Navn af «Badstue» tæt ved Lundehave, omtrent hvor den saakaldte «Hamlets Grav» nu findes.[7]

Det er af særlig Interesse at lægge Mærke til Udviklingen af denne Sans for Lysthuse. Den indeholdt nemlig en betydelig Fare for Borgene, og der kan næppe være nogen Tvivl om, at hvis alt havde faaet Lov til frit at udfolde sig, vilde Enden være bleven, at Lysthusene ganske havde taget Magten fra selve Hovedbygningen. Som en forældet Form vilde denne efterhaanden være skrumpet ind, indtil endelig de forbedrede Kanoner havde givet den Dødsstødet, medens «Lysthuset» som «*major domus*» lidt efter lidt vilde have draget alt og alle til sig. Spor af denne begyndende Udvikling lader sig paavise. Det er saaledes værd at bemærke, at Lysthusene under Christian den Fjerde spillede en anden Rolle end tidligere. Medens de under Frederik den Anden altid havde forudsat et Slot, blev de under Christian den Fjerde selv ligesom Tilløbene dertil. Ibstrup byggedes ligefrem efter Badstuen ved Frederiksborg som Model, og til Opførelsen af saavel Rosenborg som Frederiksborg

fattede Christian den Fjerde først Mod efter at have opført et Par Lysthuse paa Stedet til Prøve. Rosenborg var paa en Maade selv blot et storartet Lysthus, i Størrelse men ikke i Væsen forskelligt fra de to mægtige Sten-Lysthuse med Taarne og Sale, som Christian den Fjerde paa denne Plet med forunderlig Ilfærdighed havde ladet afløse hinanden.[1] Men hele denne Udvikling blev brat afbrudt. Den hjemlige Bygningskunst i Danmark fik ikke Lov til frit at udvikle sig ad egne Veje. Gentagne fjendtlige Hærgninger pløjede det meste ned, nyt som gammelt, og selve Forbindelsen med Fortiden brast, da ved Enevældens Indførelse den Stand saavel som de Vilkaar fortrængtes, der havde frembragt de gamle Borge.

Vi har betragtet Borgenes Ydre og Indre, set Forsvarshensynets altbeherskende Magt og ligesom gjort Prøve paa vort Resultat ved at mærke os Havernes og Lysthusenes Betydning. Tilbage staar endnu blot, førend vi forlader denne ejendommelige Bygningsmaade, et Øjeblik at dvæle ved dens Stilling i Almindelighed, bestemme, saavidt det lader sig gøre, i hvilken Grad den greb ind i hin Tids Liv.

Det kunde flygtigt set synes, som om den hele Bevægelse, ligesom den oprindelig var bleven forplantet hid fra Udlandet, saaledes ogsaa vedblev at være et blot Laan, der aldrig virkelig blev de nordiske Folks Eje. Hvad var det andet end et Par Kongers og et Dusin Adelsmænds rent forbigaaende Interesse, en Modesag, hastigt bortvejret og uden blivende Følger? Jo, dens Betydning blev en langt dybere. For det første fandt Bygningsmaaden ved sin Ankomst til Norden en gunstig Jordbund. Om end selv af fremmed Art, fæstede den straks Rod, trivedes her og holdt sig i Blomst i henved et Aarhundrede. En Bygningskunst, der paa slig Vis indoptages af et Folk, ophører at være fremmed og bliver tilsidst en Ytring af Folkets eget Liv.

Men dernæst vilde det være en stor Misforstaaelse at tænke sig den vakte Bevægelse som kun knyttet til et Par enkelte Konge- og Hofnavne. Det ejendommelige for den var netop, at den i lige Grad bemægtigede sig Høje og Lave. Det vil i saa Henseende være oplysende at mærke sig Grænserne for dens Omfang baade med Hensyn til Tid, Rum og Personer.

Hvad først Tiden angaar, saa falder Blomstringen hele Norden over i Tidsrummet fra 1536 til omtrent 1625, saaledes at der saavel forud som efter dette Tidsrum gaar en ret ansélig Opvækstens og Afblomstringens Tid. Især i Sverige, hvor Trediveaarskrigen, modsat Forholdene i Danmark, ikke afkræftede Adelen, men tilførte den betydelige Rigdomme, falder der en rig Efterhøst. Låckö og Skokloster er iøjnefaldende Eksempler paa saadanne sildigt modnede Frugter.

Forholdenes Natur medførte, at det især var Danmark og Sverige, der blev Skuepladsen for den hele Bevægelse. Adelens ringere Betydning i Norge, Landets daværende Tilstand og hele Natur og Beliggenhed lammede Virkningerne dèr. Det egentlige Brændpunkt blev aabenbart Strøget fra Elben til Dalelv. Langt vanskeligere er det derimod at bestemme Bevægelsens Retning. Stødet kom ikke ubetinget fra Syd mod Nord. For Jyllands og Øernes Vedkommende var ganske vist til en Tid Eksemplet fra Holsten toneangivende. Fornemlig Henrik Ranzau, der raadede over fyrstelige Rigdomme og var besjælet af en umættelig Byggelyst, rev sikkert mange Standsfæller i Danmark med sig. Men der lader sig paavise stærke Rørelser forud baade i Skaane og Upland, — man tænke blot paa Glimminge og Ørup, paa Ørbyhus og Vik, der alle skrev sig fra Tiden omkring Aar 1500 — lutter Beviser for, at Paavirkningen maa være naaet herop ogsaa ad andre Veje. Som Helhed set maa Norden vistnok siges at have fænget samtidigt paa flere forskellige Steder, og Bevægelsen til de enkelte Tider at have forplantet sig fra spredte Udgangspunkter.

Det var aabenbart Bygherrerne, hvis smittende Eksempel i de enkelte Egne skiftevis drog flere efter sig. Hvem var da disse Bygherrer? Det var først og fremmest Kongerne. Og her møder os en saa fuldttonende Samstemmen som i ingen anden Sag af lignende Beskaffenhed. Det var ikke en enkelt Fyrste eller to, eller tilfældigvis et Par i hvert Land. Det var dem alle. Det var i Danmark de tre Slægtled: Christian den Tredie med Brødrene Hans og Adolf, Frederik den Anden og Christian den Fjerde. Det var i Sverige Gustav Vasa og hans tre Sønner, der alle blev Konger: Erik den Fjortende, Johan den Tredie og Carl den Niende. Der kan være Tale om indbyrdes Forskel i Rang mellem disse. Johan den Tredie og Frederik den Anden rage vel op over de andre. Men udadtil set, sammenlignet med andre

Herskere før eller efter, indtage de alle en ganske særlig Plads i Nordens Historie. Thi ingen anden Tid har set en saadan Række af Slotte fremstaa lige fra Christian den Tredies Koldinghus, Hertug Hans's Haderslevhus og Hertug Adolfs Husum ned til Christian den Fjerdes Frederiksborg. Frederik den Andens ypperste Værker, Kronborg og Frederiksborg,[1] tabe ikke men fremhæves kun ved en saadan Indfatning. Og det samme gælder maaske i endnu højere Grad om Sverige. Hvert enkelt Slot i Rækken ligefra Gustav Vasas Vadstena og ned til Carl den Niendes Nyköping vilde, om det stod endnu uforandret som da det bygtes, med Rette fængsle alles Blikke.

Det var utænkeligt andet, end at slige Eksempler ogsaa maatte bringe Adelen paa Gled. Den trængte iøvrigt ikke til Spore, thi, som alt berørt, det var indenfor dens Kres, at saadanne Bygninger som Glimminge og Ørbyhus tidligt vare opstaaede. Naar vi da skulle betegne dens Deltagelse i Bevægelsen, staa vi langt mere Fare for at bruge for svage end for stærke Udtryk. Sandheden var vistnok den, at de allerfleste Herregaarde i Danmark og Sverige fik i Løbet af dette Tidsrum Borgbygninger opførte efter den nye Vis. Lad os ad et Par forskellige Veje søge at faa et Indtryk af Strømmens Kraft.

Lad os f. Eks. lægge Mærke til, hvad der i Løbet af nogle faa Aar byggedes blot i en enkelt Egn. Indskrænker vi os til Jylland og betragter blot Aartiet 1580—90, saa opførtes der her i dette Tidsrum følgende større Gaarde: Overgaard, Stensballegaard, Skafføgaard, Rosenvold, Timgaard, Næs (Lindenborg), Tjele, Boller, Katholm, Nørlund og Vorgaard.

Det er fremdeles i høj Grad betegnende, at mangen Adelsmand dengang ikke nøjedes med, hvad vor Tid vilde anse for et betydeligt Foretagende, at bygge hele Gaarden op fra ny af, men hyppigt opførte to, ja tre Herregaarde. Vi skulle her rent forbigaa Henrik Ranzau, som drev det til at bygge prægtige Borge i Snesevis,[2] og blot anføre som Eksempler blandt de mange: Corfits Viffert, der byggede Næs (Lindenborg) og Tybring, Oluf Daa: Fraugdegaard og Ravnstrup, Jørgen Rosenkrands: Rosenholm og Skafføgaard, Johan Friis: Hesselagergaard, Hagested og Borreby, Erik Hardenberg: Skovsbo, Mattrup og Faarevejle, Peder Oxe: Gisselfeld, Tølløse, Løgismose og Holmegaard o. s. v., o. s. v.

Eller lad os maale Adelens Deltagelse paa en anden Vis

ved at se, hvorvidt dens Iver var stærk nok til ogsaa at rive Slægtens Kvinder med sig. Her møder os det samme Indtryk. Kvinder bygge Borge saa fuldt som Mændene og indskrænke sig som disse ikke til én. Mette Rosenkrands opførte Vallø, Gjørvel Faddersdatter: Torup i Skaane, Beate Hvitfeld: Svenstrup sammesteds, Karen Geed: Røssjøholm; Otto Ruds Enke, Pernille Oxe, der døde 46 Aar gammel, havde alt i sin Enkestand faaet Tid til at bygge Møgelkjær og Sæbygaard; Karen Gyldenstjerne byggede ikke mindre end Stjernholm, Rosenvold og Boller.

Men trods disse tydelige Spor af Kongernes og Adelens Deltagelse, og trods alt det meget, der blev opført i dette Tidsrum, mere end i nogetsomhelst andet af samme Varighed, synes man dog alligevel fra én Side set fremdeles at maatte betegne den hele Bevægelse som fremmed. Hvad hjalp det nemlig, at disse Bygninger svarede til et virkeligt Behov og fuldt ud tilfredsstillede dem, for hvem de opførtes! Bygmestrene vedblev jo dog at indforskrives fra Udlandet, der dannedes ingen hjemlig Skole, de yngste som de ældste Borge vare indførte Varer.

Vi staa her overfor et meget vanskeligt Spørgsmaal, Spørgsmaalet om, naar et Kunstværk maa siges at være tilegnet, saa at det er blevet en enkelts eller et Folks Ejendom. Forholdet er sikkert forskelligt, alt eftersom der er Tale om de flygtige Former for Kunstværker: Billedhuggerarbejder og Malerier, der let vandre ind og atter ud over Grænsen, eller det drejer sig om Bygningsværker, der ganske anderledes fast indplantes i Landets Grund. Vist er det imidlertid, at i Nutiden en Bygningsart næppe vilde kunne siges at have slaaet Rod i et Folk, førend den havde fremkaldt en Flok af hjemlige Mestre. Noget anderledes stillede Sagen sig dengang, og herved ledes vi til at se den hele Bevægelse fra en ny Side.

Blodomløbet i det store Folkelegeme var dengang forskelligt fra nu. Folket bestod af skarpt adskilte Stænder, hvis Liv og Interesser bares oppe hver for sig og langtfra altid paavirkedes af det samme. En stærk Bevægelse kunde gribe Adelen, uden i større Grad at give sig tilkende i de lavere Lag. En Begejstring som denne for Bygningskunst kunde bemægtige sig og i et Aarhundrede beherske Samfundets øverste Dele, uden at frembringe andet end højt regnet nogle brugbare Mursvende og Stenhuggere. Skallen var for haard, Frihed, Sol og Lys var for karrigt tilmaalte til, at en Mesters Snille, selv om det i Spiren havde

været til Stede, kunde faa Lov til at bryde igennem og foldes ud. Det var jo nemlig her ikke nok at besidde en kunstvant Haand og en livlig Opfattelse. Sligt kunde slaa til, naar Talen var om et enkelt Stykke, hvad enten det saa var et kosteligt Guldsmykke eller en Stenportal, der ønskedes. Men det, her krævedes, var en overlegen Aand, der let og fribaaren var i Stand til at sætte sig i en Adelsmands Sted, og med hans Syn paa Alt skabe det tilsvarende, bygningsmæssige Udtryk. Men saa vid en Synskres, en saadan Smidighed og Styrke fostredes ikke under smaa Forhold.

Dette fik blivende Følger ned efter. Men det blev først og fremmest af afgørende Betydning for de øvre Samfundslag selv. Hvad de ikke fandt omkring sig, maatte de selv paatage sig at yde. Konger som Adelsmænd blev selv til Bygmestre.

Dette er en af de mærkeligste Ejendommeligheder ved Datidens Bygningsforhold, der lærer os at se det hele i en ny Belysning. Ganske vist hører vi Tidsrummet igennem bestandig kun Tale om fremmede Bygmestre. Kronborg som det andet Frederiksborg er opførte af Udlændinge. Men disse Bygmestres Betydning var en anden og ringere end i Nutiden. Over dem stod en Bygherre, der ikke, som ofte nu til Dags, nøjedes med at skrive sit Navn under en Kontrakt og en Tegning, men virkelig var den styrende. Det gik til som paa Datidens Orlogsskibe, hvor en Adelsmand førte Befalingen, men havde ved Siden af sig en særlig Sagkyndig, Skipperen, der efter Ordre maatte røgte den rent sømandsmæssige Del af Sagen.

Saaledes set blev da Bygherrens Stilling en anden, end den ved første Øjekast skulde synes. En senere Eftertid, der har anet, at her var noget at mærke, men ikke været i Stand til at se Forholdet klart, har søgt at give hver sit ved at undervurdere de fleste og til Gengæld tillægge enkelte Bygherrer, f. Eks. Christian den Fjerde, alle de Kundskaber, som vi nu kræver af en Arkitekt. Begge Dele med Urette. Alle hine har lige saa lidt været ukyndige i Bygningskunst, som Christian den Fjerde kan siges i Nutids Forstand selv at have givet Tegningen til sine Slotte.

Forholdet forstaas bedst ved at lægge Mærke til de to ypperste Repræsentanter, Frederik den Anden og Johan den Tredie. Begge begynder de deres Byggeforetagender med at forklare vedkommende Mester, hvad de ønske. Derpaa udfører denne i

Tegning eller helst i ophøjet Arbejde den «Skabelon», hvorefter Slottet skal bygges. Men hermed er hines Virksomhed langt fra til Ende. Tværtimod, Ideerne synes ofte først ret at melde sig under Arbejdet, saa at dette uafbrudt maa gøres om for at ramme det kongelige Ønske. Om de mindste Enkeltheder lader Bygherrerne sig give Besked, intet bliver udført uden deres Minde, og Bygmesteren synker under disse Forhold ofte ned til at blive en blot Bygningskonduktør, der har det surt nok midt imellem denne Sværm af Befalinger. Stockholm Slot som Kronborg gør under deres Opførelse samme Indtryk paa Betragteren: uhyre Arbejder, under hvilke den kongelige Mester, ligegyldig for Udgifterne, prøvende sig frem, har fremlokket Billeder bestandig skønnere og skønnere. Disse Værker viser os ikke blot Tankens Udførelse, men dens Tilblivelse tillige.[1]

Paa lignende Vis, om end med alle de Afskygninger, som de forskellige Personligheder nødvendigt har medført, maa vi tænke os Forholdet ned efter lige fra Christian den Fjerde til den fattigste Adelsmand, hvem det skortede paa Midler til at opføre mere end en Længe. Fælles for dem alle var denne forunderlige Dobbeltstilling, paa engang over og under Bygmesterens. Om end de veg denne i Fagkundskab, var de ham overlegne i mere end det blot udvortes, at de nu var Bygherrer. Hvad der hos den fremmede Mester var Kunst og Kundskab, var Liv hos dem. De udfyldte gensidigt hinanden. I Forening skabte de forbavsende Værker.

Bygningskunsten blev det Omraade, hvor Norden kraftigst tog Del i den fælles evropæiske Bevægelse, stærkest gennemtrængtes af Renæssancens Aand. Hvad der i ikke ringe Grad bidrog hertil var, at Opgaven, som den stilledes paa dette Omraade, ikke var helt ny. Siden Oldtiden havde Norden grundet paa dens Løsning. Der var et indre Slægtskab mellem de gammeldags Bønderhuse og det 16de Aarhundredes Borge. Grundtanken i dem begge var, at en Bolig skulde være én Husstands befæstede Hjem. Renæssancen bragte denne Tanke til sin højeste Udfoldelse, men samtidig sprængte den det gamle Hylster. Thi den lærte ved Hjælp af de forbedrede Varme-Indretninger at leddele Huset i Værelser, og lagdele det i Stokværk til Bolig for flere Familier. De nye Kanoner førte Beviset for, hvor ringe et Værn selv den ypperste Borg afgav.

Men idet Renæssancen saaledes paa engang fuldendte og

omstyrtede det Gamle, banede den Vej for en hel ny Tid. Præste- og Krigerkasten havde hidtil skiftevis været eneherskende blandt Bygningerne, nu brød et tredie Samfundslag frem, Borgerstanden. Bygningskunstens Tyngdepunkt har siden da flyttet sig fra Borge og Slotte til Byerne.

Det er betegnende for, i hvilken Grad Norden var med i hin Tid og hvor fin en Maalestok Bygningskunsten afgav for de Kræfter, der rørte sig, at ogsaa dette kommende Omslag lod sig aflæse. Renæssancens to sidste store Bygherrer i Norden: Carl den Niende i Sverige og Christian den Fjerde i Danmark og Norge, indskrænkede sig ikke til blot at bygge Slotte, men begyndte at anlægge Byer. Göteborg og Carlstad, Christiansstad, Christianshavn, Christiania og Christianssand er de tydelige Udslag af denne mærkelige Forudanelse.

Henvisninger og Anmærkninger.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 6. [1] Arrild Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krönicke. Kbhvn. 1650. I 605. — [2] Samme Skrift II 972. — Aarsberetninger fra det Kgl. Geheimearchiv II 54. — I den saakaldte Calmar Reces af 1483 tillades det ligeledes Adelen at befæste sine Gaarde. Joh. Hadorph: Twå gambla Swenske Rijm-Krönikor II (Stockholm 1676) 331.

S. 7. [1] Burman Becker: Efterretninger om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmerne. Kbhvn. 1832. III 56. — Slange: Kong Christian den Fjerdes Historie IV 1252—53.

S. 8. [1] Gillberg: Beskrifning öfv. Christanstads Lân. Lund 1767. S. 117, 122 og 138.

S. 9. [1] Burman Becker: Efterretninger om de gl. Borge i Danmark og Hertugdømmerne I 145—46. — [2] C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S 19 og 51. — [3] Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Lân. Lund 1767. S. 285. — C. Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1751. S. 331. — [4] T. A. Becker: Prospekter af danske Herregaarde med historisk Beskrivelse. VII Hesselager. — Burman Becker: Efterretn. om de gamle Borge i Danm. og Hertugd. III 13—15. — [5] T. A. Becker: Prospekter af danske Herreg. XVIII Nørlund. — Burman Becker: Efterretn. om de gl. Borge i Danm. I 149. — [6] T. A. Becker: Prospekter af danske Herreg., se de enkelte Herregaarde Spøtterup, Egeskov, Rygaard og Borreby. — Historisk Tidsskrift I 227.

S. 10. [1] C. Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 253. — [2] Orion. Maanedsskrift udg. af T. A. Becker III 328. — [3] Ifølge velvillig Meddelelse af den nuværende Besidder af «Egeskov», Hr. Kammerherre Hofjægermester J. L. Greve Ahlefeldt-Laurvig-Bille. Paa min Forespørgsel om Bygningens Underlag har Samme erklæret, at «det er utvivlsomt, at Egeskov er bygget paa nedrammede Pæle». — [4] Malmøhus Lensregnskab 1 Maj 1579—1 Maj 1580. R. A. — [5] Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. Viborg 1787. S. 123.

S. 11. [1] Samme Skrift S. 124. — [2] Afbildingen i: Prospecter af märkvärdige Byggnader, Säterier och Herregårdar uti Skåne, utg. 1756 af

Abr. Fischer. — Ogsaa for Byers Vedkommende brugtes sligt: «900 Bøgepæle til Hjælp til et Pæleværk, som er begyndt at sættes nedenfor Malmø mellem Stranden og Byens Grave, Byen til Befæstning». — [3] Orion, Kvartalskrift redig. af T. A. Becker II 118—19. — Om lignende Udenværker i Middelalderen se: A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. I (Leipzig 1879) 16—17.

S. 12. [1] P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. — [2] Historisk Tidsskrift IV 230—31. — [3] Prospect. af märkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af Abrah. Fischer. — [4] Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 117 og 122. — [5] Prospect. af märkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af Abrah. Fisker. — [6] Samme Skrift. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851. S. 744. — Forf.s egne Undersøgelser paa Stedet. — [7] O. F. C. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 323—24. — [8] Prospecter af märkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af Abrah. Fischer. — [9] Orion, Kvartalsskrift redigeret af T. A. Becker I 155—59. — [10] Prospect. af märkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af A. Fischer. — Carl Linnæus: Skånska Resa. S. 105. — Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851. S. 725. — [11] Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 46—47. — [12] Samme Skrift III 27—31. — [13] K. Hansen: Danske Ridderborge. Kbhvn. 1832. S. 67—68. — [14] O. Nielsen: Hist. Efterr. om Skadst Herred S. 115. — [15] P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. p. 61. — [16] Carl Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 291 — [17] Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. I 88—91. III 13—15. — T. A. Becker: Prospect. af danske Herreg. VII Hesselager; VIII Spøtterup. — Historisk Tidsskrift IV 230—31. — Nødskov: Beskr. o. Thimgaard. Viborg 1787. S. 122. — [18] Eksempelvis kan anføres, at paa Kronborg synes ingen Hestestalde at have ligget indenfor Fæstningsværkerne, paa Københavns Slot fandtes flere Hestestalde og tillige Svinehus. (Kbhvn.s Diplomat. IV 524. — Sjællandske Tegnelser 28 December 1580. R. A.) — Paa Lydumgaard i Jylland fandtes Bagerset i Ladegaarden. (Cancelliets Aflev. Besigtelser no. 189. A. 44. R. A.) — Paa Kieldvid Gaard i Sønderjylland, Fligende i Skaane, Starupgaard og Vorgaard i Nørrejylland fandtes Bryggers og Bagers i Borggaarden. (Cancell. Aflev. Besigtelser no. 189. B. 15 og 38 og E. 43. R. A. — Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. VI 3.) — Paa Damsgaard i Jylland fandtes ikke blot Bryggers og Bagers, men tillige Melhus og Kornhus i Borggaarden. (Saml. t. jydsk Hist. og Topografi VI 9—10.) — Paa Hundsbæk fandtes Bryggers, ja endog Svendekamret i Ladegaarden. (Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. VI 11.) — Paa Krogagergaard paa Langeland fandtes Mælkestuen i Borggaarden. (Cancel. Aflev. Besigtelser. 189. B. 8. R. A.) — Paa Riberhus laa Stegers, Bryggers og Slagterhus i Borggaarden. (Thorup: Historiske Efterretn. om Riberhus. Ribe Skoleprogram 1835. S. 36.) o. s. v.

S. 13. [1] Danske Magazin IV 200. — [2] Rygaard paa Sjælland. 1573. «Forskrevne Bygninger og Grave [Gravene kun halvt færdige] have vi vurderet for 800 Daler». (Cancel. Aflev. Besigtelser no 189, A. 6. R. A.) — [3] Orion, Kvartalsskrift redig. af T. A. Becker I (Kbhvn. 1843) 155—59. — [4] Burman Becker: Efterr. o. de gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 27—

31. — [5] G. Crusius: Descriptio Bredenbergæ. 1569. fol. B. — [6] Orion Kvartalskrift redig. af T. A. Becker II (Kbhvn. 1851) 120.

S. 14. [1] C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 51. — [2] Det maa vist anses for noget usædvanligt, naar Erik XIV befalede, at Gravene om Kalmar skulde være fire Favne dybe. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 122. — [3] Cancel. Aflev. Besigtelser. no. 189. B. 15. R. A. — [4] Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 122. — Orion, Kvartalskrift red. af T. A. Becker I 155—59. — [6] Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — [7] Karl Hansen: Danske Ridderborge. Kbhvn. 1832. S. 122.

S. 15. [1] Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugdømmerne I 101. — [2] Samme Skrift I 62. — [3] Prospect. af märkv. Byggnader, Säterier och Herregårdar uti Skåne, utg. 1756 af Abr. Fischer. — Carl Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 253. — [4] P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. p. 54, 56, 58, 61.

S. 16. [1] C. G. Brunius: Beskrifning öfv. Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 19. — [2] Besigtelse af Vorgaard 1578. Besigtelser no. 189. B. 15. R. A. — [3] C. G. Brunius: Konstanteckningar under en resa 1849. S. 744. — [4] Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 323. — [5] Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugdømmerne I 64. — [6] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 97 og 122. — [7] «600 Søm til at slaa nogle Stakitter op med paa Slotsvolden, som var nedblæst«. «26 Træer, som kom til at forbedre Slotsvolden med, som var nedfalden». Malmøhus Lensregnskab 1 Maj 1579—1 Maj 1580. R. A. — Smlgn. Afbildningen i Brauns theatrum urbium IV. — [8] Arbejderne skal møde med «Spader og Hakker». Tegnelser over alle Lande 15 Juni 1566. R. A. — «Volden paa Bahus» 1584. Topog. Saml. Bahus no. 5. R. A. — [9] «Volden paa Akershus paa den Side mod Klippen aldeles nedfalden». En Voldmester, Valentin Graver, sendes derop. Skaanske Tegnelser 20 Marts 1594. R. A. — [10] «Voldmuren». «Brystværn af hugne Sten». Danske Samlinger V 151, 167 og 169. — Tapet-Afbildningen paa det oldnordiske Museum i København. — [11] A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 16. — [12] Se Tegningerne og Beskrivelserne i Brauns theatrum urbium IV. — Brunius: Beskrifn. öfv. Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 19; — Trap: Stat. top. Beskr. af Kongeriget Danmark. 2den Udg. III 245—47.

S. 18. [1] H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 382. — [2] Brunius: Konstanteckninger under en resa 1849. (Lund 1851.) S. 116. — [3] Aarsberetn. f. 1875 fra Foren. t. norske Fortidsmindesmærkers Bevaring. S. 20—30. — [4] Lars Salvius: Beskrifning öfver Upland. (Stockholm 1741.) S. 168. — [5] Forfatterens egne Undersøgelser.

S. 19. [1] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture I «architecture militaire»; II «bastion». — Max Jähns: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance. 2te Lieferung. (Lpzg. 1880.) S. 1155—91. I dette Skrift, der selvfølgelig især tager Hensyn til Udviklingen i Hovedlandene, fremhæves ikke Overgangen fra «Runddele» til «Bastion» saa skarpt som af mig. Dette er uden Tvivl rigtigt, naar Hensyn tages til den almeneuropæiske Udvikling, idet den forsøgsvise Overgang fra murede «Runddele» til indvendigt murede Ba-

stioner med Jordklædning udenom rimeligvis er foregaaet gradvis og næsten umærkeligt. Albrecht Dürer bruger Aar 1527 de to Benævnelser «Pastey» og «Rundel» i samme Betydning (S. 1184). Anderledes stillede Forholdet sig i Norden, hvor man havde ondt ved at følge med og derfor stundom kom til at springe Mellemled over. Her danner Indførelsen af Bastioner i Midten af det 16de Aarhundrede en skarp Modsætning til den tidligere Befæstningsmaade med Runddele. — [2] Littré: Dictionnaire de la langue française «boulevard». — Grimm: Deutsches Wörterbuch II «Bollwerk». «Dieses Ausdruck scheint erst die Kriegskunst des 15 Jahrhundert einzuführen; aus dem 14 ist kein Beispiel zur Hand» o. s. v. — [3] Oplysende med Hensyn til Navnets Opstaaen er et Udtryk som dette om Nuys Belejring Aar 1474: .... chacune d'elles [les portes] avoit en front son boluvert à manière de bastillon. Viollet-le-Duc I 417—18. — [4] Brugen af Ordet Bulværk i Betydning af Bastion er meget sjælden i Norden. Aar 1619 synes det at være taget i denne Betydning i et Kongebrev. (Norsk Magasin II 295. En af de sidste Gange det forekommer er Aar 1772. (Forsøg i de skjønne Videnskaber X 173.) — Jeg er iøvrigt kommen i Tvivl om, hvorvidt det er det franske «bastion». der er blevet til «Postej»; det er maaske snarere det italienske «bastia» (= bastione), der er blevet fordrejet, thi det var vistnok fra Italien, at de indførtes til Tyskland og Norden. Saavel bastia som bastion kommer af samme Rod, dst gammelt romanske «bastire», paa Fransk «bâtir». Smlgn. Max Jähns: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance. II[te] Lieferung. Lpzg. 1880. S. 1120 Anm. 3.

S. 20. [1] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 70. — [2] Saaledes forstaar jeg Gangen i den Række temmelig utydelige Befalinger om Fæstningsværkerne, der findes i Danske Samlinger V 135—36, 140, 155 fgg. og Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 282—83, 287, 296, 302, 309, 330, 338. — [3] «Postejer» omtales ikke en eneste Gang i de mange Dokumenter vedrørende Københavns Befæstning i det 16de Aarhundrede, der findes i Kjøbenhavns Diplomatarium I—IV. — [4] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 90 fg. — [5] Formen er tydeligt gengivet paa Hans Kniepers Tapet. (Nationalmuseet i København.) — [6] Tegningen i Oskar Alin: Sveriges Nydaningstid. Stockholm 1878. S. 411. — [7] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture II 229. — De ældre betegnes som circulaires I 429. — [8] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 205. — [9] Den mærkelige stjerneformede Vold om Nørrevosborg i Jylland (Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. II 69), de underlige Bastioner ved Skovgaard øst for Randers, hvor ved hvert Hjørne den ene Voldside er fortsat længere end nødvendigt, saa at den anden maa gøre et retvinklet Knæk ud efter for at støde til den (K. Hansen: Danske Ridderborge. Kbhvn. 1832. Afbildning S. 120) og de tydeligt runde Bastioner ved Faarevejle paa Langeland (B. Becker III 27—31, smlgn. Afbildn.) er muligvis de ældste Eksempler paa Bastioner ved danske Herregaarde.

S. 21. [1] Forfatterens egne Iagttagelser paa Stedet. — [2] T. A. Becker: Prospect. af danske Herregaarde. VIII Spøtterup. — [3] Nødskov: Beskrivelse o. Thimgaard. Viborg 1787. S. 122. — [4] C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 19.

S. 22. [1] Se Tegningen og Beskrivelsen i Burman Beckers Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 25—32. — Om Farerne ved For

borgens Fald, selv paa saa stærkt et Slot som Kalmar, se Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek 108—9. — [2] T. A. Becker: Prospect. af danske Herregaarde. VII Hesselager. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 13—15. — [3] C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 159. — [4] Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 15—20.

S. 23. [1] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture. «Donjon». — Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande XXVIII (Bonn 1860) S. 1—53. — Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 36 fg. — [2] Hofberg: Genom Sveriges Bygder. Ørebro 1872. S. 9. — Brunius: Beskrifn. ö. Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 18. — [3] «Faders Hat» fandtes paa Bahus Slot (Linnæi West göta Resa. Stockholm 1747. S. 159), Nykøbing Slot (Danske Magazin 4de Række II 6), Kallundborg Slot (Tegningen i Trap: Statist. top. Beskriv. af Konger. Danmark. 2den Udg. III 245) o. fl. St. Paa det sidste Slot var «Fars Hat» et Led af Ringmuren, medens «Folen» var det store, enlige Taarn. — [4] Brunius: Beskrifn. ö. Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 15—18. — [5] Se Tegningen i Trap: Stat. top. Beskr. af Konger. Danmark 2den Udg. III 245. — «Folen» brugtes i det 16de Aarh. til Arkiv. Se f. Eks. Kgl. Befaling af 16de April 1564 til Lensmanden om at tilstede Dr. Hieron. Thenner Adgang til «Foellen» for der at udtage nogle Breve. Tegnelser over alle Lande VII 698. R. A. — [6] Historisk Tidsskrift I 467—81. — Tilladelse for Joh. Taube til paa Søborg eller Gurre at bryde saa mange Sten, som han til Skorstene i sit Hus maatte behøve. Sjællandske Tegnelser 1 November 1577. R. A. — [7] E. Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tom. III. — [8] Samme Skrift.

S. 24. [1] Norske Rigsregistranter I 292. — Opførelsen synes at have varet lige til 1567. Norske Magasin II 70—71. — Taarnets Indre har Forfatteren haft Lejlighed til at undersøge under et Ophold i Bergen 1878. — [2] Norske Magasin II 82—83. — Norske Bygninger fra Fortiden med Tekst af N. Nicolaysen. Kristiania 1860—66. I. S. 6 fg. Plan X — XVI. — [3] Brunius: Beskrifn. öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 30. — [4] Historisk Tidsskrift V 577 fgg. og I 217 fgg. — Ljunggreen: Skånska Herregårdar. VI Glimminge. — [5] Historisk Tidsskrift I 238 og V 607. — Det gamle Hus paa Tjele i Jylland er vistnok ogsaa en saadan gammel Hovedbygning. Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. II 55—56. — Ret oplysende er Beskrivelsen af det gamle Stenhus paa Vorgaard 1578: «Paa Vorgaard findes et gammelt Stenhus, som er 64 Fødder langt, 25 Fødder ved Inden-Vægge. Den Gavl, som vender i Øster imod Graven, er 5 Sten tyk, baade Siderne ere hver $3^1/_2$ Sten tyk. Samme Hus er vel højt, saa at deri er først en hvælvet Kjælder langs igjennem Huset; oven over forskrevne Kælder er endda en Hvælving langs igjennem; der ovenpaa en Værelse med Vinduer vel højt under Loftet og siden et højt «Størterum» muret af Grund, som er mere end fire Alen under Bjælkerne; og er samme Hus takt med gode Vingsten. Hos samme Hus er bygt en Kvist, muret af Grund til de første Bjælker, og derpaa bygget et Træværk to Lofter højt, hvori er en Skorstensstue og et Kammer derunder». (Cancelliets Aflevring. Besigtelser no. 189. B. 15. R. A.

S. 25. [1] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VI «manoirs» og IX 189. — [2] Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar

I Vik. p. 19—21 og IV Örbyhus. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 1849. S. 649—52. — Carl Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 27—28. — Dahlberg: Suecia antiqva et hodierna. Tomus I og III.

S. 26. [1] C. Linnæus: Skånska resa. S. 27

S. 27. [1] Original-Afbildingen paa Hans Kniepers Tapet i Nationalmuseet i København. — [2] Dahlberg: Suecia antiqva et hodierna. Tom. I. — [3] Orion, Maanedsskrift udgivet af T. A. Becker III 329. — [4] P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. p. 61. — [5] Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tom. II.

S. 29. [1] En af de tidligste firlængede Landbygninger, udenfor Slotte og Herregaarde, var uden Tvivl Kroen ved Frederiksborg. Aar 1560 gav Frederik den Anden Befaling til at bygge den «i fire Huse med Vaaning og god Værelse til Kromanden, fem eller seks Kamre til Fremmede og Staldrum til 50 Heste». Tegnelser over alle Lande d. 15 December 1560. R. A.

S. 30. [1] Se Afbildningerne i Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna og Braun: theatrum urbium IV. — [2] Richardt og Becker: Prospecter af danske Herregaarde. Hollufgaard og Visborggaard. — [3] Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tom. III. — [4] Braun: theatrum urbium IV. — Aarsberetning af 1875 fra Foren. t. norske Fortidsminders Bevaring. S. 20—30. — Torup undersøgt af Forfatteren. — Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tom. III.

S. 31. [1] Danske Samlinger V 149 fgg. — [2] Gillberg: Beskrifn. öfver Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfle. — [3] Liunggreen: Skånska Herregårdar. II Skarhult. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 740 og 742. — Paa Nielstrup paa Laaland fandtes ved Albert Oxes Død: 3 store Kobberstykker, 4 smaa Kobberstykker, endnu 1 Kobberstykke, 8 Jernstykker smaa og store. Dokum. til Klevenfelds Stamtavler. Inventar. efter A. Oxe. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 5 Marts 1584. R. A. — Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 349. — Danske Samlinger V 189 fg. — [5] Gillberg: Beskrifn. ö. Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfle. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 106—8. — Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 318.

S. 32. [1] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VI 196. — Lacroix et Serré: Le moyen âge et la renaissance V (Paris 1851) «architecture militaire». — A. Schultz: Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 19. — [2] Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 13—15. — T. A. Becker: Prospekt. af danske Herregaarde. VII Hesselager. — [3] Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 318. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 106 fg. — [4] Forfatterens egen Undersøgelse. Begge Hovedtaarnene ved Indgangen paa det gamle Frederiksborg har efter Tapet-Gengivelsen at dømme været forsynede med machicoulis. — [5] Om moucharabi se de ved machicoulis anførte Skrifter. (Note 1 S. 32). — [6] Historisk Tidsskrift V 597—98.

S. 33. [1] Jydske Tegnelser 23 Juli 1595. R. A. Befaling til Lensmanden om at lade grave en Brønd paa Slottet eller, hvis der ikke er Vand

at faa ad denne Vej, da at lade lægge Render fra Graven ind i Brønden. Det Springvand i Slotsgaarden, som Hans Frandsen († 1584) omtaler, (P N. Thorup: Hist. Efterr. om Riberhus. Ribe 1835. S. 30) maa, som vi nedenfor skal se, antages at have været et meget kortvarigt Gode. — [2] Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 307—7. — L. Daae: En Episode af den nordiske Syvårskrig. Lund 1867. S. 8—9 og 24. — Aarsberetning af 1875 fra Foren. til norske Fortidsminders Bevaring. S. 20—30. — Norske Magasin I 160—61. — Peder Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 95—96. — Skrivelse fra Frederik den Anden til Herluf Skave. dat. Flensborg 14 October 1564: Du skriver, at der ikke er Vand paa Stenvigsholm, saa at den i Tilfælde af Belejring ikke kan holdes. Du skal da kun lægge nogle faa Mand der ind. Tegnelser over alle Lande. Bind VIII. S. 145. R. A. (Kun Slutningen af dette Brev, der handler om Knægtenes Besoldning, er optaget i Norske Rigs-Registranter I 437. — [3] Historisk Tidsskrift V 586. — [4] Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. Viborg 1787. S. 47. — [5] G. Crusius: Descriptio Bredenbergæ 1569. fol. B. 2. — [6] C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 159. — [7] Danske Samlinger V 158. — [8] A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 15.

S. 34. [1] Becker: Prospekt. af danske Herregaarde. VIII Spøtterup. — Løvenborg. — Hist. Tidsskrift I 228. — [2] Denne Betegnelse forekommer hyppigt baade om Porttaarne og andre Taarne i den store Samling Herregaards-Besigtelser: Cancelliets Aflev. Besigtelser no. 189. R. A. — [3] Secher: Prospekt. af danske Herregaarde m. hist. Beskr. XVIII Nørlund. — [4] Forfatterens egen Undersøgelse. — [5] Ligeledes.

S. 35. [1] Ligeledes. — [2] L. Daae: Det gamle Christiania. Chrnia. 1871. S. 6. — [3] Aarsberetn. af 1875 fra Foren. t. norske Fortidsmindesmærkers Bevaring. S. 20—30.

S. 36. [1] A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 30. — [2] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VII 343 fgg. — [3] «Givet Rebslagerne i Malmø for en Line at vinde Portlygten op og ned, som hænger i Porten paa Slottet: 11 β». Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A. — [4] De murede Sæder findes f. Eks. endnu bevarede i Vadstena Slotsport. — [5] Kbhvn.s Diplomatarium IV 628—29. — [6] Orion, hist. Kvartalsskrift. Kbhvn. 1843. I 155—59. — [7] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Rosenvold.

S. 37. [1] Naar Vindeltrapper i Taarne, der bevisligt er byggede i det 16de Aarhundrede, stundom kan have det fejle Sving, beror dette paa, at Trappestenene engang i den mellemliggende Tid paa Grund af Slid er blevne vendte. — Paa Nykøbing Slot var Trinene i flere Vindeltrapper kun af Egetræ. Danske Kongers Historie 73 dd. 28 September 1590. R. A.

S. 38. [1] Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Ravnstrup.

S. 39. [1] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Tølløse. — [2] Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. Aalborg 1757. S. 93—94 og 244—45. — [3] Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar I Vik. — [4] Danske Samlinger V 156 og 167. — [5] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Tølløse. — [6] Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar I Vik. — [7] Jyske Tegnelser den 22 Februar 1591. R. A. — [8] Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 40—41. — [9] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Ravnstrup.

— [10] Burman Becker: Efterretn. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 13—15.

S. 40. [1] Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 325. — [2] Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 41—43. — [3] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Se de paagældende Gaarde. — [4] Richardt och Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfle. — [5] Forfatterens egen Undersøgelse. — [6] T. A. Becker (Prospekter af danske Herregaarde. VIII Spøtterup) omtaler kun to saa danne Huller paa Spøtterup og et lignende paa Vorgaard. — Burman Becker (Efterr. o. de gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 89) siger, at der paa Spøtterup findes «adskillige». — [7] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Skovsbo. — [8] Burman Becker: Efterr. o. de gl. Borge i Danm. og Hertugd. I 106—7. — [9] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. V. Vorgaard. — [10] Burman Becker angiver (anf. Skrift III 43) dette Hul til en Alen i Kvadrat, — T. A. Becker kun til et Kvartér. (Danske Herregaarde. Rygaard.) — [11] Burman Becker: Efterr. o. de gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 8.

S. 41. [1] Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfle. — [2] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. XII Odden. — [3] Samme Skrift. V. Vorgaard. — [4] Historisk Tidsskrift V 585—86. — [5] Alwin Schultz: Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger I 8. — [6] Nødskov: Beskr. over Thimgaard. Viborg 1787. S. 123—24. — [7] Richardt og Becker: Prospekt. af danske Herreg. V. Vorgaard.

S. 42. [1] Mundtlig Meddelelse af Forskellige. — Hr. Professor, Arkitekt Hans Holm har gjort mig opmærksom paa, at denne Løntrappe er bleven funden. — [1] J. Oedman: Bahus-Läns Beskrifning. Stkhlm 1746. S. 83.

S. 43. [1] Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 31. — [2] Orion, Hist. Kvartalsskrift I (Kbhvn. 1843) 155—59. — [3] Brunius: Konstantcckningar under en resa år 1849. Lund 1851. S. 119. — [4] Burman Becker: Efterr. o. de gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 14. — [5] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. V. Vorgaard.

S. 45. [1] Samme Skrift. V. Ourebygaard. Vorgaard. — [2] Samme Skrift XII. Krabbesholm. — [3] Samme Skrift. Rosenvold og Rygaard. — Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. I Vik. — [4] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaavde. VIII. Spøtterup. — Historisk Tidsskrift V 578. — [5] Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 653—54. — Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 135 Anm. — [6] Arnholtz: Kronborg Slots og Fæstnings Hist. (Helsingør 1836.) S. 87—92. — [7] Aarsberetning af 1875 fra Foreningen til norske Fortidsminders Bevaring. S. 20—30. — [8] Lars Salvius: Beskrifning öfver Upland. Stockholm 1741. S. 178. — [9] Forfatterens egen Undersøgelse. — [10] Burman Becker: Efterr. o. de gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 33. — [11] Eksempler paa Mure, der ikke er bygggede «med Forbandt» men opfyldte i Midten, forekommer meget hyppigt. Hindsgavl var bygget saaledes (Danske Samlinger VI 362), ligesaa Gisselfeld (Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 318), Tirsbæk (Orion, hist. Kvartalskrift I 155—59), Skarholt (Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 741), Taarnene paa Malmøhus (mundtlig Meddelelse paa Stedet) og mange flere.

S. 46. [1] Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 655. — [2] Orion. hist. Kvartalskrift I 155—59. — [3] Historisk Tidsskrift V 608. — [4] Histo-

risk Tidsskrift V 579. — [5] Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. Viborg 1787. S. 114. — Den Danske Atlas V 862—63.

S. 47. [1] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Holmegaard. — [2] Tegnelser over alle Lande 6 Oktober 1561. R. A. — [3] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 209. — Jonge: Danmarks Beskrivelse. S. 80. — [4] Tegnelser over alle Lande 16 Februar 1563. R. A. — No. 868 k. 4to. N. K. S. — [5] Sjællandske Tegnelser 1 November 1577. R. A. — [6] Sjællandske Tegnelser 4 April 1579. R. A. — [7] Tegnelser over alle Lande 6 Marts 1560. R. A. — Til Opførelsen af Borreby skal Johan Friis have benyttet Materialierne fra Vor Frue Kloster i Skjelskør. Danske Samlinger 2den Række V 69. — [8] Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 123, 316, 326, 470 og 652.

S. 47. [1] Brunius vender oftere i ovennævnte Skrift tilbage til den Forbandelse, der synes at knytte sig til Gustav Vasas Slotte. — [2] Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 189. — Kbhvns. Diplomatarium IV 556. — [3] Tegnelser over alle Lande 15 April 1560. R. A.: «Frants Brokkenhus skal beholde saa meget Kalk tilbage, som fornøden gøres at hvidgøre Nyborg Slot med». — [4] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 209. II 53—54, 133, 221.

S. 49. [1] Denne mærkelige Omstændighed ved Kronborgs Opførelse har hidtil kun været kendt paa anden Haand og derfor med Rette været mistænkt for at lide af noget af Sagnets Udsmykning. Den lader sig imidlertid nu bevise ved Frederik den Andens egne Ord. Den 27 November 1585 skrev han til sin Svigerfader, Hertug Ulrik af Mecklenhorg: . . . Sonstenn wollen wir e. l. freundtlich nicht vorhaltenn, dasz wir nun vnser schlosz vnnd vehstung Cronenburg Gott lob vnnd danck nach vnserm willen vnd gefallen in- vnnd auszwendig allemhalbenn auszgebauet vnnd volnzogenn, wie wir vnsz die gantze zeit nun in die 10 jahr, alsz wir daruber gebauet, befliszen auch zum hogsten angelegen sein laszen, domit daszelbig, so viel mensch alsz muglich gewesen, vne sunde und einigesz beuorausz vnserer armen underthanen beschwerung erbauet werdenn muchte, ja auch vnsernn eignen paurszleuten, wan wir sie, welches weinig vnd selten geschehen, zur arbeit gebrauchet, alsz wenn sie frembdt gewesen, taglohn reichen und geben laszen . . . . . Ausländische Registrant. R. A.

S. 50. [1] Om Kronborgs Opførelse se Danske Samlinger V 134—79. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 277—350 — Øresunds-Toldregnskaberne 1574—88. R. A. — [2] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 221.

S. 51. [1] Hans Kniepers Tapet paa Nationalmuseet i København. — [2] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. V. Vorgaard; VI. Lindenborg. — [3] Sjæll. Tegnelser dén 12 Marts 1595. R. A.

S. 52. [1] «Udskud» eller som de ved sjællandske Gaarde (f. Eks. Rygaard) kaldes: «Lude», omtales oftere i Besigtelser af Datidens Herregaarde. Cancelliets Aflev. no 189. R. A. — [2] «Bulhuse» i Borggaard se dette Skrift II 6 — [3] Silfvertolpe: Historiskt Bibliothek I 227 og 239. II 54 Anm. 1. — [4] Jydske Tegnelser den 3 Februar 1591. R. A. — [5] Københavns Diplomatarium IV 557. — [6] Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. B. 15. R. A. — [7] Saml. til jydsk Hist. og Topog. VI 9—10.

S. 53. [1] Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. A. 42. R. A. — [2] Cancel.

Aflev. Besigtelser no. 189. A. 6. R. A. — [4] Styffe: Skandinavien under Unionstiden. 2 Upplagen. Stockholm 1880. S. 56. — [5] Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. B. 38. R. A. — [5] Silfverstolpe: Hist. Bibl. I 268. — Befaling om at tække Taarnene om Kalmar By med Spaan smstds. II 126. — Spaantag paa Vindeltrappen paa Odensegaard. V. Simonsen: Odense Bys Hist. II 2, 191. — [6] Silfverstolpe: Hist. Bibl. I 268. — [7] Se f. Eks. Tegnelser over alle Lande 14 Juni 1562 (R. A.) om det Kobber, der blev brugt til Frederiksborgs Slotstaarne. — Sjællandske Tegnelser 12 December 1595 og 4 Mai 1596 (R. A.) om det, der kom til Blaataarn i København. — Kobberet til Kronborg købtes eller bestiltes naturligvis ligeledes af Tolderen i Helsingør. (Øresunds Toldregnskaberne 1578—85. R. A.) Underligt nok betaltes der i Aaret 1590 en Sum «til Churfyrsten af Sachsen for Tækkekobber til Kronborg Bygning», unægtelig en lang Omvej, hvis Kobberet er bragt derfra hid og ikke blot er en Kurfyrsten tilhørende Ladning, der er standset ved Helsingør. Rentemester-Regnskab 1590. R. A. — [8] Store Mængder af Tækkekobber til Kronborg se Danske Samlinger V 147—49 og Øresunds-Toldregnskaberne. — Ved Midten af det 17de Aarh. omtales Kronborg i Durells Relationer som tækket med Kobber. (Suhm: Saml. t. d. danske Historie II 3, 70.) Aar 1836 var de tre Længer kobbertakte, men den østre blytakt. (Arnholtz: Cronborg Slots og Fæstn. Hist (Helsingør 1836) S. 87—92. — [9] Selv paa Stockholm Slot var der enkelte Bygninger, hvor der ikke fandtes Kobbertag. Maaske var dette dog Bibygninger. Silfverstolpe: Hist. Bibl. I 209 og II 211 Anm. — Ifølge Suhms nye Samlinger III 98—99 var paa Københavns Slot de fire Længer kobbertakte, den femte ind mod Byen var kun teglhængt. — [11] Richardt og Secher: Prospekter af danske Herreg. XVIII Nørlund. — [11] Tegnelser over alle Lande 14 Juni 1562 og 5 Januar 1582. R. A. — [12] Sjællandske Tegnelser 24 August 1592. R. A. — [13] Richardt og Becker (Secher): Prospekter af danske Herregaarde. De paaagældende Gaarde. — Pontoppidans danske Atlas III 581, 584.

S. 54. [1] Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 112. — Rudbeck: Sveriges Städer II 91. — [2] Sjællandske Tegnelser 12 December 1595. R. A. — [3] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 209. — [4] H. Ranzau siger i sin Cimbricæ chersonesi descriptio, at de fleste Landsbykirker i Danmark er plumbo contecta. Westphalen: Monumenta inedita Tom. 1. col. 66. — [5] Karakteristisk for Ødelæggelsens Stadier er et Brev som dette fra Frederik II til Byfogden i Roskilde: «Da vi til vort Behov have ladet annamme det Bly, som laa paa «Söffuenhuset» i Vor Frue Kloster i Roeskilde, saa ville vi, at Du straks lader tage Tagstenene af S. Mortens Kirke sammesteds, som staar øde, og dermed lader lægge paa «Söffuenhuset» i Vor Frue Kloster.» Tegnelser over alle Lande 24de Oktober 1562. R. A. — Sorø Kloster fik Tegltag. (Sjællandske Tegnelser 13 April 1572. R. A.) Vrejlev Kloster mageskiftedes bort med Tegltag paa det ene Hus, Straatag paa det andet). Vidskøl Klosterkirke var paa den ene Tagside for en Del straatakt, for en Del «taglam», Ørslev Kloster ligesaa o. s. v. (Cancel. Aflev. Besigtelser no 189 R. A.) — [6] For Kronborgs Vedkommende se f. Eks. Danske Samlinger V 138, 139. Københavns Slot: Sjællandske Tegnelser 12 Marts 1595. R. A. — [7] Skaanske Tegnelser 24 April 1594. R. A. — [8] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 112. — [9] Tegnelser over alle Lande 25 Marts og 7 Juli 1563. R. A.

S. 55. [1] Biskop Jacob Madsens Visitatsbog ved A. Crone. Odense 1853. S. 49, 191 o. fl. St. — Sjællandske Tegnelser 13 April 1572. R. A. — I Cancelliets Aflev. Besigtelser no. 189 (R. A.) forekommer begge Benævnelser, dog kaldes «Hulsten» i Reglen blot for: «gamle Sten». — Endnu i Aaret 1579 bestiller Johan III «Håll Tegell» fra Tyskland. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 126. — [2] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 112. — [3] Sjællandske Tegnelser 19 September 1621 og 1 Marts 1625. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 14 September 1571 og 24 Marts 1574. R. A. — [5] Tegnelser over alle Lande 13 Maj 1562. R. A. — Øresunds-Toldregnskab 1562. R. A. — Aar 1574 blev vistnok Skifertaget omlagt; der sendtes i det mindste 202,000 Skifersten did fra Helsingør. Øresunds-Toldregnskab 1574. R. A. — [6] Sjællandske Tegnelser 26 December 1573. R. A.

S. 56. [1] Topogr. Saml. Aalholm no. 7. R. A. — Danske Kongers Historie 73 ddd. 18 Februar 1589. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 10 Juli 1596. R. A. — Ligesaa Hansborg: Diplomat. Flensborg. II 1057. — [3] Sjællandske Tegnelser 10 Juli 1596. R. A. — [4] Afbildningen paa Kniepers Tapet i Nationalmuseet i København. — [5] Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna I. — [6] Kronborg i sin gamle Skikkelse findes gengivet paa Hans Kniepers Tapet (Nationalmuseet), i Brauns theatrum urbium IV, i Journal vande Legatie, gedaen inde Jaren 1627 en 1628 by de Heeren Rochus van den Honaert etc. Amst. 1632, samt paa en Kommandostav af Træ med Metalindlægninger, der gemmes paa Rosenborg. Ligeledes har jeg truffet det gengivet i et, vistnok i et hollandsk Skrift hjemmehørende, Træsnit, der forestiller Admiral Opdams Kamp i Sundet 1658. (Nationalmuseets Arkiv.) Bygningen er dog her vendt omkring, saa at det stærke Kuppeltaarn kommer til at ligge i det nordøstlige Hjørne, ud imod Sundet. — [7] Christian den Fjerde opførte vel Taarnet efter Branden, men i en hel anden Stil end tilforn. (Dahlbergs Afbildning i Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis. 1696. Tom. II; det store Maleri Galathea og Neptun, der for Tiden hænger paa Kronborg, o. fl. a.) Christian den Fjerdes Taarn nedskødes under Belejringen 1658 og omdannedes kort efter til den nuværende firkantede Bastion. Aar 1673 beskreves det saaledes: «Kronborg har .... et Taarn, som er fladt og saa tykt, at der staar Feltstykker derpaa som paa et Batteri.» (Hist. Tidsskr. IV 6, 337.) Aar 1757 var Mindet om dets tidligere Udseende saa udvisket, at en ellers kyndig Forfatter kunde udtrykke sig saaledes: «Dette Taarn er saa rumt ovenpaa, at derpaa kan lægges Kanoner; der oven paa har man et ret plaisant Prospekt, hvorfor det og er bygt, skjøndt Almuen fortæller Eventyrer om et højt Spir i forrige Tider skal have været oprejst over dette platte Taarn, hvori en overmaade stor Klokke skal have hængt, hvilken tillige med Spiret skal ligge i Havet udenfor Slottet.» (Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. Aalborg 1757. S. 90—91.) — Taarnet kaldes nu «Telegraftaarnet» paa Grund af en der tidligere anbragt optisk Telegraf. — [8] Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn.

S. 57. [1] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 240 og 245. II 219—20. — [2] Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn. — Braun: theatrum urbium IV. — [3] Friis: Tyge Brahe. Kbhvn. 1871. S. 100 og 107. — [4] Sjællandske Tegnelser 8 Septbr. og 16 Decbr. 1581. R. A. — [5] Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn. — Den toppede Figur med Grenen paa Siden er tydelig nok; om Fuglen skal være Ugle er maaske noget tvivl-

somt. — [6] Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn. — Udgift Fløje paa Kronborg: Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 335. — [7] Danske Samlinger V 150. — [8] E. Dahlberg: Suecia antiqva et hodierna. — [9] Pontoppidan: Den Danske Atlas III 584. — Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 1, 86.

S. 58. [1] Danske Samlinger V 171, 173, 188. — Kbhvns. Diplomatarium II 718—19. III 135—36 og IV 713—14.

S. 59. [1] E. Pontoppidan: Den Danske Atlas IV 187.

S. 61. [1] Om disse og alle de følgende Navne se ved de enkelte Gaarde i Traps Stat. top. Beskr. af Konger. Danmark. 2den Udg.

S. 62. [1] Danske Samlinger V 141. At det virkelig har været Alvor med denne Bøde (en levende Okse) kan ses af følgende Meddelelse i Helsingørs Thingbog (R. A.): «Den 4 Februar 1577. Borgemester Henrik Mogensen tilvarede at være Kongens Befaling, at hvo der efter denne Dag kalder Slottet her for Helsingør (som hidtil har været kaldet Krogen) med andet Navn, end Kongen nu har stiftet at kaldes: Kronborg. da skal den være forfalden mod Kongen 10 Lod Sølv. — [2] Danske Samlinger V 144. — Allerede 5 Juli 1574 er Navnet Kronborg, rigtignok ganske enestaaende, blevet anvendt. Samme Skrift. S. 135. — [3] Sjællandske Registre 17 April 1585. R. A.

S. 63. [1] Se S. 23 Note 3. — [2] Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie II 356—59. — [3] Trap: Stat. top. Beskr. af Kongeriget Danmark III 461. — [4] Samme Skrift V 666. — [5] Danske Samlinger V 170.

S. 65. [1] Saavel Tyge Brahes som Kingos Indskrifter findes bl. a. aftrykte i E. Pontoppidan: Den Danske Atlas II 272—75. — [2] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. VI Lindenborg. — [3] Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 760. — [4] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. Nakkebølle.

S. 66. [1] Samme Skrift. Rosenvold. — [2] Samme Skrift IX Valle. — [3] Burman Becker: Efterr. om de gamle Borge i Danm. og Hertugd. II 72. — [4] Samme Skrift I 107. — [5] Samme Skrift II 54- — Slutningsordene findes ogsaa paa Skarholt (Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 743), Tølløse (Trap: Kong. Danmark III 259) og flere Steder. — [6] Danske Magazin 271.

S. 67. [1] Linnæus: Skånska resa. Stockholm 1751. S. 105. — Brunius: Konstanteckningar. S. 725. — Liunggreen: Skånska Herregårdar IV Widtsköfle. — [2] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. Steensballegaard. — [3] Samme Skrift. Arreskov. — Burman Becker (Efterr. om de gl. Borge i Danm. og Hertugd. II 36) har i anden Linie læst: «Skyld». Jeg har ikke haft Lejlighed til selv at se Indskriften, men antager, at T. A. Beckers Læsemaade: «Styld», som den senere og bedre svarende til Meningen, er den nøjagtigste.

S. 68. [1] H. F. J. Estrup: Tygestrup som det var og som det er. Kbhvn. 1838. S. 57—60.

S. 69. [1] Burman Becker: Efterr. om de gl. Borge i Danmark og Hertugd. II 74—75. — [2] Anders Söffrinssön Vedel: En Predicken som skeede vdi Johan Friisis Begraffuelse. Kbhvn. 1571. Bl. M. v. — [3] Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 725. — Liunggreen: Skånska Herregårdar VI Bjersjøholm. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. II 36.

S. 70. [1] Tycho Brahe: Astronomiæ instauratæ mechanica. Wandesburgi 1598. fol. H. 3.

S. 71. [1] Handlingar rörande Skandinav. Hist. XXVI 2—3. — [2] Nærværende Skrift II 63.

S. 72. [1] Handl. rör. Skand. Hist. XXVI 7. — [2] Sugepumpen, der kun kan hæve Vandet til en Højde af 25 Fod, synes at have været kendt i Oldtiden. Opfindelsen af Løftepumpen eller af Trykpumpen, der er i Stand til at hæve Vandet saa højt det skal være, maa altsaa have betegnet et betydeligt Fremskridt. Galilæi var den første, der søgte videnskabeligt at forklare Sugepumpens Mangel paa Evne til at hæve Vandet i hvilkensomhelst Højde. Adam Paulsen: Naturkræfterne I (Kbhvn. 1874) S. 110—11 og 144—47. — [3] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 193. — [4] Kronborg. Friis: Saml. t. dansk Bygnings- o. Kunsthist. S. 310—27. — Danske Samlinger V 155. — Uranienborg. Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Literatur u. Gesch. (Frankfurt 1812) II 175. — [5] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 200.

S. 73. [1] Samme Skrift S. 211. — [2] Samme Skrift. S. 211—12. — [3] Sjællandske Tegnelser 29 November, 18 og 28 December 1572. R. A. — Danske Samlinger 2den Række IV 81. — [4] Sjællandske Tegnelser 13 Marts og 15 December 1573. R. A. — [5] «Gert Bøssestøber i København, hans Regning paa hans Arbejde paa Vandkunsten paa Gisselfeld = 25 Daler 20 ℔.» Skifteprotokol efter Peder Oxe. R. A.

S. 74. [1] Dette Skrifts 2den Bog S. 64. — Friis: [2] Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 316. — [3] Samme Skrift. S. 325—27. — Danske Samlinger V 149 fgg.

S. 75. [1] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 310—24. — [2] Om de mange vekslede Breve samt Indskrifterne se Friis ovenn. Sted. — [3] Illustreret Tidende no. 848, den 26 Decbr. 1875. — Om Pesten i Helsingør samtidigt. Danske Samlinger V 158—59.

S. 76. [1] Danske Magazin 4de Række II 374. — [2] Afbildning i Doppelmayr: Nachrichten von den Nürnbergischen Mathematicis und Künstlern. Nürnberg 1730 — og i Illustreret Tidende no. 848 den 26 December 1875. — Beskreven nærmere i Braun: theatrum urbium IV Kronborg. — Omtalt i Tagebuch Christians des Jüngeren, Fürst zu Anhalt. Lpzg. 1858. S. 99—100. — Lübke: Geschichte der Plastik. — Noget afvigende fra Afbildningen beskriver en Rejsende, der besøgte Danmark kort efter Frederik den Andens Død, Vandspringet saaledes: Ni Figurer omkring det, tre som velske Musketerer, tre som tyske Hageskytter og tre som tyrkiske Janitscharer med Buer og Pile; i Midten en Fortuna paa en omløbende Kugle. Frankfurtisches Archiv f. ält. deutsche Literatur und Geschichte. (Frankfurt 1812) II 178. — [3] En Del af Udgifterne findes anførte i Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 310—25. — [4] Kontrakten findes trykt i Nye Danske Magazin VI 157.

S. 77. [1] Topografisk Samling. Kronborg. no. 22. Kgl. Skrivelse af 9 Juli 1587. R. A. — [2] Jydske Tegnelser 3 Februar 1591. R. A. — [3] Sjæll. Tegnelser 29 Februar og 14 Maj 1596. Jydske Tegnelser 29 Februar 1596. R. A. — [4] Skaanske Tegnelser 23 April 1594. R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 4 Juli 1593 og Jydske Tegnelser 28 April 1596. R. A.

S. 78. [1] Beskrivelse af Vandkunsten paa Frederiksborg findes i Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 254—64. — [2] Friis: Saml. t. dansk

Bygn.- og Kunsthist. S. 212. — [3] Jydske Tegnelser 14 Juli 1588. R. A. — [4] Jydske Registre 20 September 1589. R. A. — [5] Skaanske Tegnelser 30 Maj 1592. R. A. — [6] Thorup: Hist. Efterr. om Riberhus. Ribe 1835. S. 30. — Sjællandske Tegnelser 2 Novbr. 1586 og 4 Juli 1593. R. A. — Jydske Tegnelser 23 Juli 1595. R. A. — [7] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 261—62.

S. 79. [1] Rosenvold er uden Tvivl en af de Gaarde i Danmark, hvor disse smaa Bue-Vinduer bevaredes længst uforandrede. Først i Aaret 1817 udvidedes de og omdannedes. Paa Bygningens ene Halvdel fandtes dengang endnu kun to Vinduer. Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Rosenvold.

S. 80. [1] Jerngitter for Vindue kaldtes dengang for «Jern-Sprinkel«. Da Lundegaard i Skaane opførtes Aar 1579, blev der sat Jern-Sprinkel i mindst 19 Vinduer. Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A. — I Christian den Fjerdes og Enkedronning Sophias Kamre paa Aarhusgaard havde man, rimeligvis af Bekvemmelighedshensyn, undladt at anbringe Jernstænger. Men da der Aar 1590 skete Indbrud sammesteds og det paa Væggen opslagne Klæde blev bortstjaalet, maatte Vinduerne ogsaa her forsynes med Jerngitter. Jydske Tegnelser 17 August 1590. R. A. — [2] To med slige Stenbænke forsynede Vinduer findes endnu paa Vedbygaard paa Sjælland. (Ældre nordisk Architectur 2den Række.) — I Liunggreen's Skånska Herregårdar VI findes en meget anskuelig Gengivelse af Vinduessæderne paa Glimminge. — [3] Som Eksempel paa Værelsernes betydelige Højde kan anføres, at paa Katholm i Jylland er Værelserne i nederste Stokværk ni Alen høje, i øverste henved ti, Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 36. — [4] Nærværende Skrift II 114.

S. 81 [1] C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Hist. IV 1, 174.

S. 82. [1] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- o. Kunsthist S. 168. — [2] Samme Skrift S. 357. — [3] Historisk Tidsskrift V 611. — [4] Nye danske Magazin I 251. — [5] Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 326. — [6] C. F. Allen: De tre nord. Rigers Hist. IV 1, 153.

S. 83. [1] Repholtz: Beskrivelse over Baroniet Stampenborg (Kbhvn. 1820) S. 164. — [2] Danske Samlinger V 189. — [3] Danske Magazin IV 320. — [4] Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A.

S. 84. [1] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 357. — [2] Samme Skrift S. 168. — [3] Dagligstuen paa Malmøhus hed f. Eks. Aar 1579 «Bjørns Kammer» (Bjørn Kaas var Lensmand) og Aar 1582 «Corfits's Kammer» (Corfits Viffert var Lensmand) Malmøhus Lensregnskaber 1579 og 1582. R. A. — «Lensmandens Kammer» se f. Eks. fra lidt senere Tid paa Hindsgavl: Danske Saml. VI 189. — [4] Danske Magazin II 248. — Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 326. — Repholtz: Beskr. o. Baroniet Stampenborg. S. 164. — [5] Danske Samlinger II 135. — Nyt historisk Tidsskrift IV 242.

S. 85. [1] Raumer: Histor. Taschenbuch VI (Voigt: Fürstensitte) S. 298—301. — [2] Skrivelse af 1547 fra Niels Persen til Hr. Esge Bilde til Svanholm, Kongens Hofmester. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Bilde). R. A. — Om Hjortegevirer i Almindelighed se f. Eks. Skrivelse fra Fr. II til Hr. Mogens Gyldenstjerne: M. G. bedes udtage 4 eller 5 af de allerskønneste og stadseligste Hjortegevirer, som Kongen har liggende,

og sende ham dem uden al Forsømmelse. Tegnelser over alle Lande 12 Oktober 1560. R. A.

S. 87. [1] Saadanne omtales ofte i Samlingen «Besigtelser». Cancelliets Aflevering no. 189. R A. — [2] Eksempelvis kan anføres: Malmøhus (Lensregnsk. R. A.) — Helsingborg (Lensregnsk. R. A.) — Gisselfeld (Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 326.) — Jungshoved (Repholtz: Stampenborg. S. 164). — Hindsgavl (Danske Samlinger VI 189). — Sejlstrup (Danske Saml. VI 371). — Timgaard (Nødskov: Thimgaard. S. 124) o. s. v., o. s. v. — [3] Paa Malmøhus fandtes to Fruerstuer: «den øverste» og «den anden Fruerstue». Den ene stødte lige op til Vinterstuen («Biørns Kammer», «Corfits Kammer», «Grevens Kammer» ɔ: Bothwells, der alle betegne et og samme Værelse mod Syd ind mod Borggaarden. Malmøhus Lensregnskaber 1542—82. R. A. — Schiern: Nyere historiske Studier. I 429.) — Paa Hjelmsøgaard fandtes ligeledes to Fruerstuer: «den øverste panelede Fruerstue», «den nederste panelede Fruerstue». Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Rosenkrands. Inventarium efter Axel R. af 7 Febr. 1564. R. A. — [4] Råkningar för Nyköpings Slott 1556—77. S. K. A. — [5] Malmøhus Lensregnskaber af 1572, 1579 og 1582. R. A. — [6] Danske Magazin IV 320. — [7] Malmøhus Lensregnskab 1579: «Karnappet ved Fruerstuen». R. A. — Malmøhus Lensregnskab 1582: «gjorde en Trappe paa Fruerstuen og op igjennem Loftet til nogen andre Kammer». R. A.

S. 88. [1] Uranienborg (Danske Magazin II 258). — Frederiksborg (Danske Samlinger II 135). — Timgaard (Nødskov: Beskr. o. Thimgaard. S. 124). — Hindsgavl (Danske Samlinger VI 189). — Steensgaard (Burman Becker: Efterretn. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. II 27—28). — [2] Danske Magazin II 258

S. 89. [1] Schiern: Nyere historiske Studier. I 428—29. — Malmøhus Lensregnskaber. R. A. — «Bjørns Kammer», «Corfits's Kammer», «Grevens Kammer» betegne Lensmandens Værelse, der havde været Bothwells Fængsel. — [2] Sjællandske Tegnelser 5 Marts 1585. R. A. — [3] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 355. — [4] Sjællandske Registre 5 Januar 1585. R. A. — Nye danske Magazin IV 163. — [5] Danske Samlinger 2den Række II 281.

S. 90. [1] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 16—17. — [2] W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1846) p. 145—46. — [3] Se de nævnte Gaarde i Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde, og Richardt og Liunggreen: Skånska Herregårdar.

S. 91. [1] Norske Rigs-Registranter II 717. — [2] Danske Magazin V 253. — [3] Danske Magazin VI 222—23.

S. 92. [1] Norske Rigs-Registranter II 576. — Danske Magazin 3die Række VI 291. — Registre over alle Lande 13 September 1570. Mogens Spend. R. A. — Danske Samlinger. Justicevæsen no. 369. (7 Februar 1573.) R. A. — [2] Danske Samlinger 2den Række V 69—70. — [3] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Bilde) 15 Februar 1563. R. A. — [4] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder. I 116—27.

S. 93. [1] Danske Samlinger 2den Række V 69—70. — [2] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Bilde 15 Fekruar 1563.) R. A.

S. 94. [1] Danske Samlinger 2den Række V 70. — [2] Se f. Eks. Tegnelser over alle Lande 16 April 1564. R. A. — [3] «Givet en Guldsmed i

Kjøbenhavn 21½ ungarske Gylden, hvormed han skulde beslaa et lille Bæger med sit tilhørende Dække af Hvalsben, som Prindsen selv havde svarvet, og som han vil skjænke til Niels Kaas til Torupgaard, Kantsler». Rentemester-Regnskab 1591. R A. — [4] Sjælland og Møen no. 130. 4 Jan. 1565. R. A. — [5] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 169, 201, 203, 253—54, 268, 285, 294—95, 300, 338. — [6] Samme Skrift. S. 169 og 338.

S. 95. [1] Samme Skrift. S. 169. — [2] Tegnelser over alle Lande 12 Decbr. 1559. R. A. — [3] Tegnelser over alle Lande 12 Aug. 1563. R. A. — [4] Kvittering af 4 Januar 1565 fra Rentemesteren for at have modtaget 6000 Rosenobler af Mr. Hans, Kgl. Majs. «Suarrer», til at betale Knægtene med. Sjælland og Møen no. 130. R. A. — [5] Tegnelser over alle Lande 1 Maj 1565. R. A. — Ved Efterretningen om Christian den Tredies Død forsegledes straks Pengekammeret og Drejerkammeret paa Københavns Slot. Tegnelser over alle Lande 15 Januar 1559. — [6] Friis: Saml. t. dantk Bygn.- og Kunsthist. S. 253—54 og 268. — [7] H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 456. — [8] Danske Magazin I 63. — [9] Tegnelser over alle Lande 12 December 1559 og 12 August 1563. R. A. — Nye danske Magazin V 63 og 68. — [10] Det er rimeligt, at der har været flere end to «Drejere» under Fr. II af Navnet Hans. Den ældste døde i Begyndelsen af Aaret 1565 (Tegn. o. alle Lande 1 Mai 1565 R. A.); den yngste omtales 1581 som Kammerdreng, 1587 som Kammertjener. (Sjæll. Tegnelser 7 Februar 1581. R. A. — Rigsregistr. XI. Skjøder no. 83. R. A.) — Oswald Drejer omtales bl. a. i Rentemester-Regnskak 1588. R. A. — [11] Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 267—68.

S. 96. [1] Suhms Samlinger II 3, 154—57.

S. 97. [1] Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. I. Lpzg. 1879. S. 85. — [2] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VI «latrines». — [3] W. Bernan: History and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1845) 143.

S. 98. [1] Det eneste svage Spor, som jeg er stødt paa, er følgende Udtryk om Kbhvn.s Slot: «Rakkeren, for han rensede de store Privet[er?] som gaae neder af den store Sal: 1 Daler.» 2 September 1615. (Anton Petersens Collectanea. N. K. S) Som det vil ses, medføre imidlertid ikke disse Udtryk nødvendigt, at de skal forstaas om en lukke Kloak; de kan ogsaa godt være brugte om den nedenfor omtalte aabne Form for udvendige «Hemmeligheder». — [2] En meget tydelig Gengivelse af en udmuret «Hemmelighed» med Kragsten, Vinduer, Spir og Fløj findes paa Hans Kniepers Afbilding af det ældre Frederiksborg paa Tapetet, Nationalmuseet. Kbhvn. — [3] Paa Valkendorfs Taarn i Bergen findes Hemmeligheden anbragt ved Siden af det saakaldte Valkendorfs Værelse. Forfatterens Iagttagelse paa Stedet. — Paa Malmøhus fandtes den ved Siden af Lensmandens Kammer. (Schiern: Nyere historiske Studier I 428. — [4] Forfatterens Iagttagelser paa Stedet. — [5] Burman Becker: Efterretn. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 14—15.

S. 99. [1] Kbhvns. Diplomat. IV 537. — Det maa mindes, at Slotsgraven laa paa selve Slotsøen, indenfor den Saltvands-Arm, der adskilte Slotsøen fra Staden. Ved denne sidste, hvori der dog var Strøm, oprettedes senere en «Hemmelighed». — 8 August 1637: «Tømmermanden for det hemmelige Gemak, som er oprejst paa de Pæle ved Amagerbro» . . .

Rentemester-Regnskab. R. A. — [2] Schiern: Nyere historiske Studier I 428. — [3] Klevenfeld: Optegnelser til den holstenske Adel (1586). R. A. — Orion, hist. Kvartalskrift, udg. af T. A. Becker. I. 194. — [4] Saaledes siger f. Eks. Otto Sperling i sin Autobiografi, at han Aar 1632 kaldtes til Jomfru Kirstine Schade paa Vognserup; hun led af Vattersot, som hun formentlig havde paadraget sig, «da sie einsmals genöthigt wurde auf ein heimlich Gemach zu gehen, welches in den obersten Zimmern hoch von der Erden gelegen, da ergriff sie ein kalter Windt von unten des Gemachs aufsteigend». no. 3094. 4to. pag. 221. G. K. S. — [5] For Københavns Slots Vedkommende se f. Eks. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 64, 72 og 73. — For Frederiksborgs Vedkommende se: Danske Samlinger II 165, 189 og 196 o. s. v.

S. 100. [1] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Rygaard. — [2] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 175.

S. 102. [1] Christiern Pedersen: En nøttelig Legebog. Malmø 1533. — Chr. Pedersen: Om Vrte Vand. Malmø 1534. — Henrik Smith: Een skön loestig ny vrtegaardt. Malmø 1546. — Henrik Smith: Tredie Urtegaard. Kbhvn. 1557. — H. Smith: Fjerde Urtegaard. Kbhvn. 1557. — H. Smith: Lægebog. 1577. — [2] Dette Skrift I 70. — Videnskabernes Selskabs Skrifter 1765—69. X 395—96.

S. 103. [1] Mange Eksempler findes i Samlingen: Cancelliets Aflevering. Besigtelser no. 189. R. A. — Pontoppidan: Den Danske Atlas IV 163. — [2] Navnet «Rosengaard» synes dog alt i det 16de Aarh. at have været noget forældet. Om Nykøbing Slot paa Falster siges der f. Eks.: «Urtehaven, som kaldes Rosengaard». 13 August 1591. Danske Kongers Hist. 73 dddd. R. A. — [3] Brasica florida oversætter jeg som: Blomkaal. — Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A. — [4] T. A. Becker: Herluf Trolle og Birgitte Gøie. Kbhvn. 1865. S. 31 og 33. — [5] Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. Kbhvn. 1765. S. 325—26.

S. 104. [1] Til Kongl. Majs. Underholdning: Mandag efter Midsommerdag for Timian, Salvie og Persille 2 ß. — Tirsdag: for 6 Kurve Kaal, Løg, Timian og Persille 10 ß 2 alb.; Løg og Salvie for 5 ß. — Onsdag: for Løg, Salvie, Kaal, Persille, Timian 1½ ℔ 3 alb — Torsdag: for Løg, Salvie, Persille og Timian 12 ß 2 alb. — Fredag: for Salvie og Timian 5 alb.; for Løg 12 ß; for Kaal 5 ß 1 alb. — Løverdag: Ærter, Persille, Timian 2 ß; Løg og Rødder 1½ ℔ 2 alb.; Hvidløg 8 alb.; Kaal 5 ß. — Søndag: Løg 12 ß; Rødder 4 ß; Kaal 8 ß; Salvie, Persille og Timian 2 ß. — Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [2] Sjæll. Tegnelser 2 Maj 1616. R. A. — [3] N. Jacobsens Samlinger. N. K. S. Efter et af Chr. IV's Breve dat. 24 Marts 1633. — [4] Joh. Craphth: Pæan danicus. 1619. p. 20. — Bertili Canuti epistolarum centuriæ quinque. Rostock 1623. p. 155. — [5] Sjællandske Registre 11 August 1611. R. A.

S. 105. [1] Danske Samlinger. Urtegaardsvæsen no. 869. R. A. — Om Blomster i det Hele se bl. a. Tegnelser over alle Lande 18 November 1559 og 14 Juni 1565. R. A. — Sjællandske Tegnelser 1 Maj 1595. R. A. — Sjællandske Registre 10 Juli 1601 og 16 April 1602. R. A. — Topogr. Saml. Frederiksborg. no. 26. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 51—53 o. s. v. — [2] A. Petersens Collectanea. 4to. no. 868. kb. N. K. S.

S. 106. [1] «Hans Thueszen for han rensede Slots Abildtræer = 1 ℛ

Smør». — «Hans Thueszen for han tog Orm af Træerne i Slots Abildhave» .... o. s. v. Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [3] Handlingar rör. Skandinav. Hist. XXXVII 58. — Thottske Samling no. 938. fol. St. Kgl. Bibl. i Kbhvn. — [4] Tegnelser over alle Lande 30 September 1569. R. A. — Topogr. Saml. Frederiksborg. no. 26. R. A. — Friis: Saml. t dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 51—54 o. s. v. — [5] Foruden de ovennævnte Steder se ogsaa Sjællandske Tegnelser 29 September 1581, 25 November 1594. 1 Maj 1595 og 27 Juni 1596. R. A. — [6] Sjællandske Tegnelser 26 Januar 1585. R. A. — [7] Nye danske Magazin V 124. — [8] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 100 og Anm. 2. — [9] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 52.

S. 107. [1] Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. Bergen 1824. S. 414—15. — [2] Tegnelser over alle Lande 30 Septbr. 1569. R. A. — [3] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 51—52. — [4] Joh. Craphth: Pæan danicus. 1619. p. 20—21. — [5] C. C. Gjørwell. Swenska Magazinet. Stockholm 1766. S. 501—2. — [6] Historiska Samlingar. III (Stockholm 1797) S. 22. — [7] Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A.

S. 108. [1] Thottske Samling no. 938. fol. St. Kgl. Bibl. i Kbhvn. — [2] Suhm: Nye Saml. t. d. danske Historie III 304. — [3] Sjællandske Tegnelser 8 November 1584. R. A. — [4] Skrivelse fra Enkedronning Sophia til Christoffer Valkendorf af 26 Oktober 1588 om at skaffe Enebærstager fra København til Urtegaarden ved Frederiksborg. Danske Kongers Historie 73. dd. R. A. — Tegnelser over alle Lande 29 Februar 1566. R. A. — [5] «Stundom lod hun sig og finde i Haven stundom i Urtegaarden i Læsning og Bøn, som Folk ikke plejede almindeligt at komme.» Jørg. Ericksøn: Ligprædiken over Fru Elisabeth Pedersdatter (Basse). Kbhvn. 1578. Ciiij. — [6] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 102. — [7] 22 September 1591. Danske Kongers Historie 73. dddd. R. A. — [8] 26 Maj 1591. Danske Danske Kongers Historie 73. dddd. R. A. — [9] Sjællandske Tegnelser 20 Marts og 31 August 1593. R. A. — [10] Sjællandske Tegnelser 30 Juli 1585 og 31 August 1593. R. A. — [11] Sjællandske Tegnelser 4 August 1595. R. A. — [12] Sjællandske Tegnelser 27 Maj 1596. R. A.

S. 109. [1] Rottbølls Afhandling i Videnskabernes Selskabs Skrifter 1765—69. X 395 fg.

S. 110. [1] «Den 30 Maj 1565 givet Urban Maler for 7 runde Roser forgyldte til Lysthuset 84 ℔; for en forgyldt Pille (m. m. der anføres) 19 ℔; for en ny Glastavle med Maling i Lysthuset 12 ℔.» Räntekammarböcker 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A. — [2] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 190 og 282. — [3] «Sparepenge» ved Antvorskov Slot omtales i Skrivelse fra Enkedronning Sophia til Peder Reedtz af 28 Novbr. 1588. Danske Kongers Historie no. 73 dd. R. A. — Ved Haderslevhus: Historisk Tidsskrift 4de Række III 576. — Ved Frederiksborg: Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 214—16.

S. 111. [1] Tagebuch Christians des Jüngeren, Fürst zu Anhalt. Lpzg. 1858. S. 100. — Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 347. — Danske Samlinger V 179. — Øresunds Toldregnskaber 1585—88. R. A. — [3] Historisk Tidsskrift 4de Række III 576. — [4] Historisk Tidsskrift 4de Række III 572. — Sjællandske Tegnelser 8 Januar 1592. R. A. — [5] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. 346—47. — [6] Hans Raszmussøn Block Urtegaardsmand: Horticultura Danica. Kbhvn. 1647. S. 54—55. — Pon-

toppidan: Den Danske Atlas II 293—94. — Carøes Samlinger (Kronborg) no. 181. ld. 8vo. N. K. S. — Ældste Afbildning et Maleri paa Nationalmus. — [7] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 135 og 215—16.

S. 112. [1] Afbildning i Brauns theatrum urbium IV. — Navnet «Sparepenge» kunde dog ogsaa muligt være arvet efter en mindre Bygning, der var afbrændt. Aar 1586 vides nemlig «Lysthuset» ved Haderslevhus at være brændt og straks genopført i større Skikkelse. Det nye udstyredes bl. a. med en prægtig Badstue. Sjællandske Tegnelser 11 Oktober 1587. R. A. — [2] Tegningen i Tycho Brahe: Astronomiæ instauratæ mechanica. Wandesburgi 1598. Fol. H. og i Danske Magazin II 257. — [3] Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. S. 218. — [4] Jægergaarden ved Frederiksborg var under Opførelse 1584. Sjællandske Tegnelser 6 April 1584. R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 10 Juni og 11 Oktober 1587. R. A. — [6] Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 358. — Sjællandske Tegnelser 30 Juli 1585. R. A. — [7] Danske Samlinger V 179.

S. 113. [1] Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 7—16.

S. 115. [1] At det ældre Frederiksborg virkelig har været et storartet og smukt Slot, kan ses ikke blot af, hvad der medgik dertil, og af den endnu bevarede Afbilding (Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn.), men ogsaa af en samtidig Dom som denne, der rimeligvis skriver sig fra Henrik Ranzau eller Niels Kaas: Sequitur deinde arx omnium magnificentissima, quam rex Fridericus secundus, villa diruta, loco omnium amoenissimo singulari apparatu condidit, eamque de suo nomine Friderice-burgum nuncupavit. Braun: Theatrum urbium. IV Dania. — [2] P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592.

S. 118, [1] Se især de utallige Oplysninger i Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I—II, Danske Samlinger V og Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist.

INDHOLD AF 3. BOG

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

IV

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

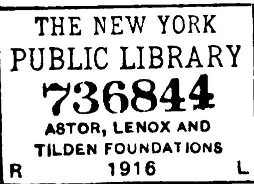
4. BOG: KLÆDEDRAGT

MED 65 TRÆSNIT OG KEMITYPIER TEGNEDE AF
PROF. MAGNUS PETERSEN, F. WEISS O. FL.

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)
GRÆBES BOGTRYKKERI
1903

KLÆDEDRAGT

Klædedragten i Norden i det 16de Aarhundrede forstaas kun ret, naar den sés som Led i den store Udvikling.

Denne er i og for sig saa simpel og klar, at Gangen deri af sig selv falder i Øjnene. Dette gælder, hvad enten vi betragter Klædedragten fra det ene eller det andet af de to Hovedsynspunkter, hvorunder den lader sig bestemme, hvad enten vi tage Hensyn til dens Stof eller dens Snit.

Hvad Stoffet angaar, har alle Jordens mest fremskredne Folk indtil nu gennemløbet to Trin og befinder sig paa det tredie. Den simpleste Maade at skaffe sig Klædedragt paa er at overfalde de gunstigere stillede Dyr, flaa dem og indhylle sig i deres Skind. Et mere udviklet Trin er det at tæmme enkelte, tykpelsede Dyr, afklippe deres Haar, hver Gang de er voksede ud, og saaledes af et og samme Dyr skaffe sig flere Sæt Haardække. Ad denne Vej har Uldtilvirkningen udviklet sig. Det tredie Trin endelig, hvorpaa vor Tid befinder sig, bestaar i at tæmme ikke blot Dyr men Planter tillige, af hvis sejge Trevler derpaa tilvirkes Linned.

Denne Udviklings Vej, der viser sig at være den samme Jorden over, er bleven tilbagelagt med forskellig Hastighed af de enkelte Folk. I saa Henseende staar Skandinaverne som Efternølere. Medens Tilvirkning ikke blot af Uld, men ogsaa af Linned i Aarhundreder havde været øvet af Beboerne langs Middelhavets østlige Kyster, gik vore Forfædre fremdeles omviklede med Dyrehuder. Denne Beklædning synes at have været den eneste kendte, i hvert Fald den alt overvejende, i Skandi-

navien Stenalderen igennem. Først i Bronzealderens Grave træffer vi Dragter af Uld, et Udtryk for, at de Fornemmere nu begyndte at klæde sig heri. Men ikke førend ved vor Jærnalders Begyndelse, — med et rundt Tal ved Kristi Fødsel — finder vi de sikre Spor af, at Uldbeklædning var almindelig i Norden og at man her forstod sig paa at tilvirke Ulden.

Middelalderen igennem var de nordiske Folk klædte i Uld. Brugen af Linned indskrænkede sig til den lille Kres, der stod Hoffet nær, og fandt ingen Tilslutning hos Folkets Flertal. Først ved Midten af det 16de Aarhundrede trængte Linnedet igennem som almindeligt Beklædningsmiddel, og de skandinaviske Folk rykkede saaledes endelig op i Linie med Evropas civiliserede Nationer. Hvor langsomt imidlertid al slig Overgang foregaar, lader sig endnu tydeligt paavise. Skønt Linned alt i over tre hundrede Aar har været almindeligt brugt i Norden, er det dog først henved Aar 1900 naaet frem til i Festdragt at være synlig Beklædningsgenstand hos Folkets Flertal, Landbefolkningen. Den samme Smag, der i det 13de Aarhundrede bevægede «Kongespejlets» Forfatter til at advare Kongens Omgivelser mod at vise deres Linned: «Lad altid din Skjorte skære et godt Stykke kortere end din Kjortel, thi ingen høvisk Mand kan pynte sig med Hør og Hamp»,[1] den samme Smag har endnu Aarhundreder efter øvet en haardnakket Modstand i et bredere Folkelag.

Medens Udviklingens Gang, hvad Klædedragtens Stof angaar, overalt er den samme, stiller Forholdet sig anderledes med Hensyn til dens Snit. Som rimeligt er, har her ydre Betingelser paa forskellig Vis grebet medbestemmende ind. For Evropas Vedkommende er dog ogsaa paa dette Omraade Udviklingens store Træk simpel og let overskuelig.

Den ældste evropæiske Dragt, som vi kender, er den græskromerske. Den bestod for Mændenes Vedkommende i et indre, ærmeløst Klædningsstykke, der dækkede Kroppen, og et ydre Overkast, der vidt og folderigt hang ned mod Fødderne. Ejendommeligt for denne Dragt var, at den lod Arme og Ben være uden særskilt Beklædning, samt at den hvilede alene paa Skuldrene.

Da ved Oldtidens Slutning de indvandrede germanske Stammer stødte sammen med Romerne, og Spørgsmaalet om Herredømmet i Evropa blev afgjort, var det ikke blot to Former for Kultur, der fjendtligt mødtes, men tillige to vidt forskellige For-

mer for Klædedragt. Udfaldet blev det samme paa det større og det mindre Omraade. Den rigere Kultur gik til Grunde, men døende paatrykte den Sejrherren sit Præg. Den romerske Dragt maatte vige, men afsatte først blivende Mærker paa den germanske.

Det kunde synes dristigt at tale om den ældste germaniske Dragt som bekendt, da dog vor Kundskab til den er saa højst ubetydelig. Ikke destomindre har vi sikkert Ret til at betegne som oprindeligt germansk det, der bliver tilbage, naar vi af den fuldbyrdede Blanding udskiller det Romerske.

Af Sammenstødet fremgik nemlig en mærkelig Blandingsdragt, der Middelalderen igennem blev den fælles for de indvandrede Folk. Det Romerske i denne genfinder vi i den lange Kappe. Det Germanske ytrede sig i en Trang til at lade alt saavidt muligt, slutte tæt og stramt om Legemet. Heraf fremgik Ærmer, ikke blot i Skjorten og Kjortelen, men stundom i Kappen tillige. Heraf fremgik Bæltet, dette ægte germanske Stykke, der sammensnørede Kjortelen om Livet og forflyttede Dragtens Tynge fra Skuldrene til Midien. Heraf fremgik endelig hele Benbeklædningen: Brogene (Bukserne) og Hoserne. Det er betegnende for disse, at Romerne, uvante med Synet af Broge, opkaldte det sydvestlige Frankrig efter den Omstændighed, at Indbyggerne bar dette Klædningsstykke (Gallia braccata.) For Hoserne savnede Romersproget ganske Navn, medens Benævnelsen var ens og velbekendt hos alle de indvandrede Stammer. (Islandsk og Angelsaksisk: hosa. Skandinavisk, Engelsk, Tysk: hose. Fransk: heuse eller huese. Italiensk: huose o. s. v.).

Denne Blandingsdragt, paa engang lang og kort, vid og tætsluttende, holdt sig Middelalderen igennem. Først ved Renæssancen frigjorde de evropæiske Folk sig fra den romerske Indflydelse og indførte atter, i det mindste for Hankønnets Vedkommende, det gamle, germanske Snit.

Det 16de Aarhundrede viser os altsaa paa Klædedragtens Omraade de indvandrede Folks Opvaagnen til selvstændigt Liv. Ufuldkomment udtrykt, men dog ikke helt uforstaaeligt, ville vi indenfor Beklædningens Verden kunne øjne Sporene af de mange, stærke Rørelser, der satte Tiden i Bevægelse.

I.

Skulde vi betegne Middelalderens Skønhedsbegreb, hvad Klædedragten angaar, maatte dette sikkert udtrykkes ved, at den sværmede for det Fodside og Folderige. Vi genfinder denne Smag fra de ældste til de sidste Tider; den var i inderlig Forstaaelse med Middelalderens Blik paa Livet i det Hele.

Uden Tvivl lagdes Grunden til denne Retning ved Synet af den pragtfulde, romerske Dragt. Men dette første Indtryk næredes yderligere og vandt i Dybde. Ganske naturligt blev den lange Dragt ogsaa Gejstlighedens Klædebon. Under en ny Form viste den sig her blændende og ærefrygtsvækkende. Og endelig paa Korstogene mødte Øjet endnu engang den lange Dragt i Brug hos Østerlænderne, disse Folk som man aabenlyst foragtede, men hemmeligt og med Rette saa op til. Hvor saa Blikket søgte hen, tilbage, opad, udad, overalt det samme fodside Klædebon. Intet Under, at det afsatte et Billede i Sjælen, mod hvilket alt andet blegnede. Middelalderens Skønhedsbegreb var som Tiden selv et Væv, hvori romerske Minder, Kirken og Korstogene havde spundet de stærkeste Traade.

Den lange Dragt besad imidlertid endnu et Fortrin, som næppe var det mindste i Middelalderens Øjne, den var i mange Henseender højst uhensigtsmæssig. Saa underligt det lyder, udøvede dette sikkert en hemmelig Tiltrækning. Herved blev nemlig ogsaa paa Klædedragtens Omraade den skarpe Adskillelse gennemført, som var Middelalderen egen. Paa den ene Side det Legemlige, det Naturlige; paa den anden det Overnaturlige, den sande Virkelighed. Den Dragt, der gengav Legemets Form og lod det frit og uhindret bevæge sig, var af lavere Art. Kun den, der skjulte det og lod det ligesom forsvinde, udtrykte hemmelighedsfuldt det Højeste.

Saa deltes da Livet i To ogsaa paa Klædedragtens Omraade. Søgnt og Helligt stod skarpt mod hinanden her som andetsteds. Til daglig kunde man vel være iført den hensigtsmæssige, korte Dragt, Trøjen, Vamsen. Men næppe kaldtes der til Fest, før alle som én anlagde den lange Kjortel og Kappe. Uden den var det uhøvisk at stedes for Kvinder, endsige da for Fyrster

eller i Guds Hus. Kun den var den sande, ene skønne Dragt, den festklædte Skares, Kirkens, Englenes.

Sét i Tidens eget Lys var dog maaske Forskellen mellem de to Arter af Dragt mindre paafaldende. Forholdet var uden Tvivl dette, at enhver Velstillet i Reglen gik i lang Dragt og kun, naar hans Syssel for en Stund krævede det, kastede Kappen og vel hyppigt Kjortelen med. Omvendt frembød de fodside Klæder flere Fordele, end vor Tid straks falder paa. De svarede ikke ilde til Datidens ufuldkomne Opvarmningsmidler. Og færdedes man paa Rejser med Udsigt til Natteleje enten paa bar Jord om et Baal eller højst paa en Bænk med Halm, saa var en lang, skindforet Kappe ubetalelig. Det var ikke tilfældigt, at man i Norden betegnede Kappe og Overdyne med samme Ord (Feldr).

Men hvilke Fordele de end i det enkelte kunde byde, vist er det, at de lange Klæder i det hele var uhensigtsmæssige. Hvad enten man tumlede sig til Hest eller til Søs, pløjede eller drev sit Haandværk, var denne lange Kvindedragt unaturlig. Der maatte gives en Form for sømmelig Klædning, der ganske anderledes svarede til Livets Krav.

Omtrent fra Aaret 1300 lader der sig spore en underlig Uro i Middelalderens Historie. Efterat Korstogene og med dem Kirkens Blomstringstid var omme, begyndte noget nyt at bryde frem. Foreløbigt ytrede det sig kun som Strid mod det Bestaaende. Der krævedes to hundrede Aar, førend Bevægelsen fuldt blev afklaret.

Det samme gælder indenfor Klædedragtens Omraade. Fra Aar 1300 viste sig en mærkelig Lyst til at omdanne det lange Klædebon. Det ene Forsøg dristigere end det andet gjordes paa at afskaffe den gamle Festdragt og istedetfor at skabe en ny med den verdslige til Mønster, svarende til Legemets Form, skøn og pragtfuld nok til at sømme sig Fyrster. Den ydre Foranledning til disse bestandig gentagne Forsøg var tydelig nok. Ikke blot drev det daglige Livs Sysler paa som forhen; men den bestandig tiltagende Brug af Brynjer, de hyppige Ridderspil, hvori alt, hvad der var fornemt og mægtigt, deltog, vænnede lidt efter lidt Øjet til at sé Konger og Fyrster ved festlige Lejligheder optræde i Figurdragt.

Betragter vi alle disse vekslende Moder, der i det 14de og 15de Aarhundrede afløste hverandre, saa er der trods deres ind-

byrdes Forskel dog et fælles Særpræg. Det, som de alle tilstræbte, var jo at skabe en ny Dragt, paa én Gang hensigtsmæssig og skøn. Det hensigtsmæssige var givet i den korte, verdslige Dragt. Men for det skønne ejede man intet andet særligt Udtryk end det langstrakte. Hver Gang der da skal spilles den sidste Trumf ud, den Prydelse anbringes, der skal gøre denne korte Dragt berettiget som Festdragt, saa ty de alle til det ene og samme Middel: urimeligt at forlænge et enkelt Parti.

Dette fælles Racemærke giver dem tilsammen et højst pudsigt Præg. Trods al Opfindsomhed forresten, er det ikke muligt at skjule denne ene Tilbøjelighed, der straks røber deres Herkomst. Iøvrigt maa man lade dem, at de var indbyrdes afvigende og fantastiske nok, alle disse Mandshætter med Hale, der naaede Jorden; disse Kvindesæt, som himmelhøje Kræmmerhuse ombølgede med Flor; Bjældelænker ned ad Ryggen som afrevne Galgereb; udpuffede Skuldre, der lod Hovedet forsvinde som en tilfældig Knub mellem de to egentlige Pukler; lange Liv med Bælter nedenfor Hofterne; flade udhuggede Ærmer, der, blot fastgjorte ved Skulderen, men uden at indeslutte Armen, som nedhængende Vinger slæbte i Støvet o. s. v., o. s. v.

Med en paafaldende Ilfærdighed afløste disse Moder hverandre. Kun én af dem vandt mere blivende Hævd, den besynderligste af dem alle, Snabelskoene. Der krævedes næppe noget Bevis for, at disse med deres lange, bjældebesatte Taaspids, opretholdt ved en Silkesnor op til Knæet, kun var lidet hensigtsmæssige, hvordan man saa end vilde dømme om deres Skønhed. I Slaget ved Nikopolis Aar 1396 maatte ogsaa de vesterlandske Riddere, der var mødte i Snabelsko, dengang det begyndte at knibe, hugge Snablerne af for at være uhindrede i Bevægelserne. Men hvad der forlængede Modens Varighed, var den Rangforordning, som man var uforsigtig nok til at knytte til Snablerne. Efter gentagne Forbud ordnedes nemlig Forholdet saaledes, at Almuesfolk maatte bære dem et Kvarter lange, Borgere have dem paa en halv Alen, Riddere paa tre Kvarter, Grever paa en Alen, og Fyrsterne selv saa lange, de vilde.[1] Herved forandredes de til et Ærestegn, der ikke var saaledes at faa ud af Verden igen.

Spørger vi, om Norden fulgte med paa alle disse Omraader, saa lyder Svaret bekræftende. Hætten med den lange Kohalelignende Svans kan forfølges lige fra dengang, da Dronning Margrethe til Spot lod paasætte Kong Albrecht en saadan med en

Hale paa ikke mindre end nitten Alens Længde,[1] og indtil langt ned i det 16de Aarhundrede,[2] da den endnu kun bares af Skolepeblinge, og det derfor var en Haan mod en Student at kalde ham «Hale-Peter» (Peter cauda).[3] De lange udhuggede Ærmer sés at have været i Brug i Skandinavien omkring Aar 1400. Fra denne Tid haves et i Træ udskaaret Billede (Fig. 1) af Dalarnes berygtede danske Plageaand, Jøsse Erikssøn, fremstillet med de mest moderne Egeblads-Ærmer, naaende til Jorden. Samme Adelsmand har den lange Bjældelænke ned ad Nakken og ligeledes Bjælder i Bæltet.[4]

Fig. 1. Jøsse Erikssøn. (Fra en Korstol i Westerås.)

Klædningsstykker med Bjælder langs Randene synes at have holdt sig længere i Norden end i det øvrige Evropa. Endnu saa sent som Aar 1548 træffer vi blandt Gustav Vasas Livklæder paa Stockholm Slot: «en brun Fløjls Kjortel, underforet med Losseskind, og med 16 Perlebjælder i Ærmerne.»[5] Forbindelsen, hvori den forekommer, tillader ikke at opfatte den som en blot Fastelavnsdragt. I det øvrige Evropa derimod var Bjælder dengang sunkne ned til kun at bruges af Dværge og Narre.

Ogsaa Snabelskoene holdt sig længere i Norden end andetsteds. Medens de f. Eks. Aar 1470 ikke mere brugtes i Frankrig, finder vi endnu paa en Gravsten i Valby Kirke i Skaane over Holger Henrikssøn Ulfstand, der levede til Aar 1485, den Afdøde afbildet med et Par ansélige Snabelsko.[6] Ogsaa Sønnen, Jens Holgersøn Ulfstand, har ladet sig fremstille med saadanne paa en Mindesten, der Aar 1487 indsattes paa det nys opførte Glimminge (Fig. 2). Moden maa altsaa have holdt sig indtil da.

Hvad der imidlertid i Norden som i det øvrige Evropa stemplede alle disse Reform-Forsøg som mislykkede lige fra deres første Færd, var den Voldsomhed, hvormed de gik til Værks. Her var ikke Tale om noget Hensyn til det bestaaende. De gik

straks til den yderste Yderlighed i Retning af kort og snæver Dragt og bødede kun i ringe Grad derpaa ved den vilkaarligt paahæftede, lange Skønhedshale. Enhver kunde sige sig selv, at for saa blinde Angreb kunde umuligt et gennem Aarhundreder grundfæstet Begreb falde.

Trods al den Forvirring, som disse nye Moder da vakte,

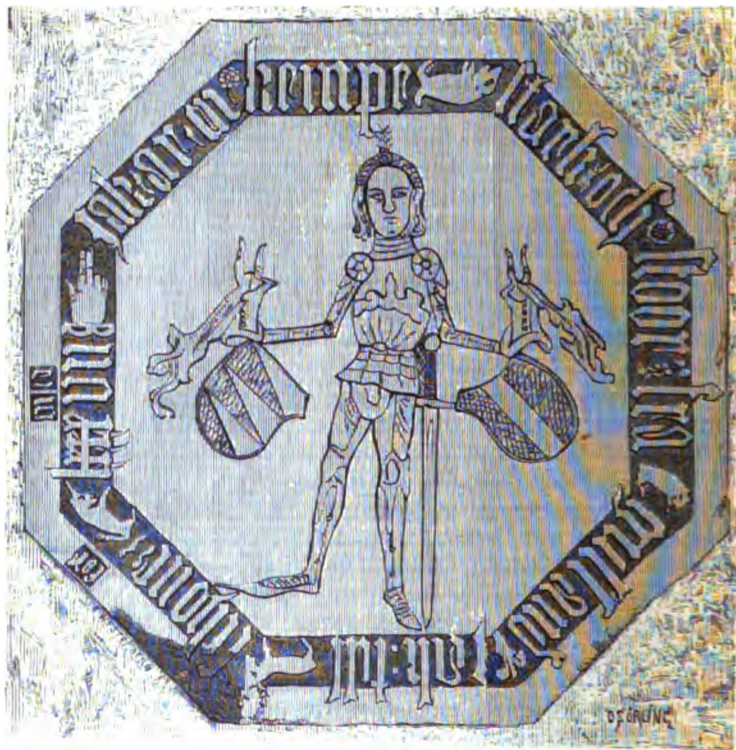

Fig. 2. Mindesten paa Glimminge over Jens Holgersøn Ulfstand.

naar de som Kastevinde jog over Evropa og for en kort Stund rev selv Fyrster og Riddere med sig, saa lykkedes det ingen af dem i væsentlig Grad at svække det bestaaende. Efter at den korte Rus havde sat sig, vendte man hver Gang atter tilbage til den ærbare, lange Dragt. Den prægtige Kjortel og Kappe an-

lagdes paany. Som en Lyseslukker sænkede den sig ned over alt det Nymodens og kvalte hver ungdommelig Opblusning. Spærret inde fra Lys og Luft sygnede den korte Dragt atter hen, nedsat til Undertøj, som den havde været tilforn.

Fig. 3. Udskaaret Billede af Kong Hans og Familie. (Fra et Alterskab i Odense.)

Vil man have et Indtryk af denne den lange Dragts sluttelige Sejr, kaste man blot et Blik paa de mange Afbildninger rundt om fra Evropa, der er bevarede fra det 15de Aarhundrede.

Overalt den samme fodside Festdragt, kun i Frankrig en svag Tilbøjelighed til at skaffe Fangen Luft gennem en Split paa Siden af Kappen. Intet Under da, at Norden var korrekt og gammeldags til det Yderste. Alle disse knælende Familiegrupper (Fig. 3), disse Kongesegl med en kronet Skikkelse bærende Æble

Fig. 4. Kong Christiern den Førstes store Segl.

og Scepter (Fig. 4), disse Ligstene, indespærrende en adstadig Riddersmand og Frue, bestandig viser de os den samme Figur, der, naar den ikke netop er klædt i Rustning lader Betragteren en Stund i Uvidenhed om, hvorvidt det er Mand eller Kvinde.

II.

Saa brød da endelig det 16de Aarhundrede frem. De store Omvæltningers Tid var kommen. Paa faa andre Omraader skete Gennembrudet saa hurtigt, sikkert, fuldstændigt og afgørende som paa Klædedragtens. Det var her ikke blot enkelte Lande, der vandtes for Reformationen, hele Evropa skiftede Ham.

Og ganske naturligt. Thi her behøvedes ikke som ved den nyopdagede Oldtidens Literatur først en langsom Tilegnelse Slægt efter Slægt. Her krævedes ingen Forskole og Gaaen i Lære som overfor Oldtidens Kunst. Alt sligt havde jo allerede paa en Maade fundet Sted Middelalderen igennem. Jordbunden var forberedt, det nye var fuldt færdigt tilstede. Der behøvedes kun et sidste Stød, for at det gamle Dække skulde briste.

Hvad var det nye der brød frem? Simplest udtrykkes det ved, at den korte Mandsdragt fortrængte den lange. Men i Virkeligheden laa der mere heri, end ved første Øjekast skulde synes. Det, der sejrrigt brød frem, var den germanske Dragt i Modsætning til den romerske, eller blot middelalderligt talt: den verdslige Dragt i Modsætning til den kirkelige. Den Grundtanke, der gjorde sig gældende, var den for hele Renæssancen fælles: det Naturliges Ret, for Klædedragtens Vedkommende udtrykt ved, at kun det Klædebon er berettiget, der svarer til Legemets Form. Den gamle Fordom, som ramtes, var, at der paa disse Omraader skulde kunne gives noget i og for sig Skønt, forskelligt fra og uafhængigt af det Hensigtsmæssige.

Sit videste Udtryk fandt Bevægelsen i, at det Naturlige kom til sin Ret. I Kraft af denne Maalestok kan vi bedømme, hvad der opnaaedes. Thi nærmere sét var dette langt fra alt. Der laa Muligheder i Grundtanken, som Datiden med Forfærdelse vilde være gyst tilbage for.

Den Form for det Naturlige, hvortil der naaedes, var en dobbelt. For det første hævdedes for Mandsdragtens Vedkommende det til Legemets Form svarende Snit. Men heri laa igen et andet af fuld saa stor Betydning. For første Gang i umindelige Tider sondredes beklædningsmæssigt de to Køn fra hinanden. Hin forunderlige middelalderlige Trang til at lade Mandsdragt og Kvindedragt være den samme og fjerne som uskønt

alt, hvad der kunde betegne Forskellen, vejredes bort. Mand og Kvinde fremstod som to modsatte, ligeberettigede Former for det menneskelige.

Heri laa Bevægelsens Styrke, men tillige dens Grænse. Dette maa ikke glemmes, naar vi betragter den Udvikling, der blev Kvindedragten til Del, thi ved første Øjekast synes denne kun lidet at svare til Fordringen paa det Naturlige.

Det, hvorom det gjaldt, var at drage Grænsen mellem det mandlige og kvindelige. Derfor overlodes der Manden den korte Dragt, medens samtidig den gamle Kvindedragt yderligere befæstedes. Dette skete gennem en Art Pansring, idet der under Klædningens to Halvdele anbragtes de to nye Klædningsstykker, Korsettet og Krinolinen, der tragtformigt afstivede den op- og nedefter.

Gennem Trangen til det Naturlige naaede man altsaa kun til at give Kvindedragten den højst unaturlige Timeglas-Form, der siden da har holdt sig. Tilbageskridtet her var øjensynligt i Modsætning til det middelalderlige Kvindeklædeblon, der let og frit, smukt og folderigt sluttede sig om Legemet.

At tænke sig Fordringen til det Naturlige gennemført i Retning af kort Dragt ogsaa for Kvinden, faldt end ikke Tiden ind. Den vilde have betragtet sligt som Vanvid eller Højdepunktet af Fordærvethed.

Men medens Renæssancen saaledes i Fremskridtets Navn lænkebandt Kvindedragten, viste der sig samtidig de første svage Spirer til en Bevægelse, der pegede langt videre, end Renæssancen selv var i Stand til at skimte. Næppe var den korte Dragt tilkæmpet for Mændene, førend den samme Udvikling, der havde krævet Aarhundreder for at fuldbyrdes, uformærkt tog sin Begyndelse ogsaa for Kvindernes Vedkommende. Som i sin Tid den korte Mandsdragt var skudt op under Kappens og og Kjortlens Klokke, saaledes antydedes nu en lignende Dannelse at skulle foregaa under Kvindedragtens Skjul. Det 16de Aarhundrede blev allerede Vidne til, at de ypperst stillede Kvinder anlagde det Klædningsstykke, der Middelalderen igennem havde gældt for alene mandligt.

Idet vi i det følgende nærmere betragte Mandsdragten og Kvindedragten i Norden i det 16de Aarhundrede, skal vi i det enkelte sé, hvorledes alle disse Omdannelser foregik.

Subskriptions-Indbydelse

Dr. FRANTS BUHL

MUHAMMEDS LIV

MED EN INDLEDNING OM FORHOLDENE I ARABIEN FØR MUHAMMEDS OPTRÆDEN.

Af den store Religionsstifters hændelsesrige, eventyrlige og mærkelige Liv besidder vi ikke paa dansk nogen Fremstilling, der kan tilfredsstille Nutidens Læsere. Heller ikke var det tidligere let at levere en saadan. I Slutningen af forrige Aarhundrede er den stadigt stigende Interesse for Religionernes Historie og for den østerlandske Kultur ogsaa kommet Muhammedanismen til Gode. En Tro, der som Islam igennem Aarhundreder bestandigt tæller Millioner af Tilhængere, som er Statsreligion i mægtige Riger, hvis Udbredelse ikke tager af, og som Europæerne møder overalt i Afrika som i Asien, medens den endnu besidder sit værnede Omraade i selve Europas Østkant, dens Oprindelse er vel værd at udforske. Og for at forstaa Læren, maa man fremfor alt lære Stifteren at kende, Profeten, der i en forholdsvis kort Tid havde lagt Grunden til Islamismen, der skulde erobre en stor Del af Verden med sit Sværd og bemægtige sig de Undertvungnes Sind med sin Aand.

Literaturen om Muhammed, hans Liv og Virken er derfor svulmet uhyre op. Man har fremdraget en stor Del af de indfødte Forfattere, der have samlet, hvad den nærmeste Slægt troede at erindre og vide om Profeten. Og europæiske Forskere, særligt Tyskeren Sprenger og Englænderen Muir, har i meget udførlige dog tildels nu forældede Værker samlet Resultaterne, medens andre har nøjedes med skitseagtige Fremstillinger, der medtager for lidt til at give et fuldstændigt Billede af Muhammeds mærkelige og paa sin Vis geniale Personlighed.

Professor Dr. Frants Buhl har nu med Benyttelse af denne indfødte og europæiske Literatur skrevet en Fremstilling af Muhammeds Liv. Denne vil være tilgængelig for enhver Læser, der medbringer Interesse for en af Verdenshistoriens betydningsfuldeste Foreteelser. Skildringen vil særligt lægge Vægt paa Muhammeds religiøse Udvikling og behandle de Paavirkninger, som her kan paavises. Derfor vil ogsaa en ikke ringe Del af Bogen omfatte Arabiens politiske og kulturelle Stilling før hans Optræden — hvad der iøvrigt først nu er bleven muligt ved de sidste Aars Indskriftfund og Undersøgelser.

Folkelig i Fremstillingen, videnskabelig i Begrundelsen vil Professor Buhls Værk underholde og belære Læseren om den store Religionsstifter, der var Statsmand og Kriger foruden Profet og Moralist.

Efter *Muhammeds Liv* vil muligvis senere fremkomme en Fremstilling af hans Lære.

Muhammeds Liv vil udkomme i ca. 5 Hefter à 1 Kr. 1ste Hefte faas til Gennemsyn og Subskription tegnes i alle Boglader.

Gyldendalske Boghandel.

GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN.

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

8. HEFTE

50 ØRE

III.

De væsentligste Bestanddele af den mandlige Dragt ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var som tilforn den lange Kappe og Kjortel.

Det yderste Dække var **Kappen**. Endnu paa Kong Hans's Tid bar man denne i den gamle Længde. Han findes afbildet i en saadan baade paa Gravstenen i Odense, og paa et Alterskab sammesteds (Fig. 3), samt i det store Stenrelief, der nu er anbragt ved Indgangen til Nationalmuseet i København (Fig. 5). Ogsaa Christiern den Anden synes før sin Flugt til Nederlandene at have baaret denne Dragt. I den er han gentagne Gange fremstillet paa en gammel Afbildning af det stockholmske Blodbad (Fig. 6 og 7). Men under hans Efterfølgere blev Kappen bestandig kortere. Allerede under Christian den Tredje naaede den ikke engang til Knæene og havde ofte kun ét Ærme, medens det andet erstattedes af et langstrakt Ærmehul. Under Frederik den Anden forsvandt baade Ærmer og Ærmehuller, og Kappen selv blev til et lille Slag, der kun naaede til Hofterne. Medens man i Frankrig gav dette ejendommelige Klædningsstykke en tilsvarende Let-

Fig. 5. Kong Hans. Stenrelief.

hed og Elegance, der gjorde det ret klædeligt (Fig. 9), vedblev man i Norden at udstyre det paa gammeldags Vis, som om der endnu fremdeles fulgte en lang Kappe efter. Især Kraven lod man beholde sin gamle Størrelse, bred og stiv strittede den ud,

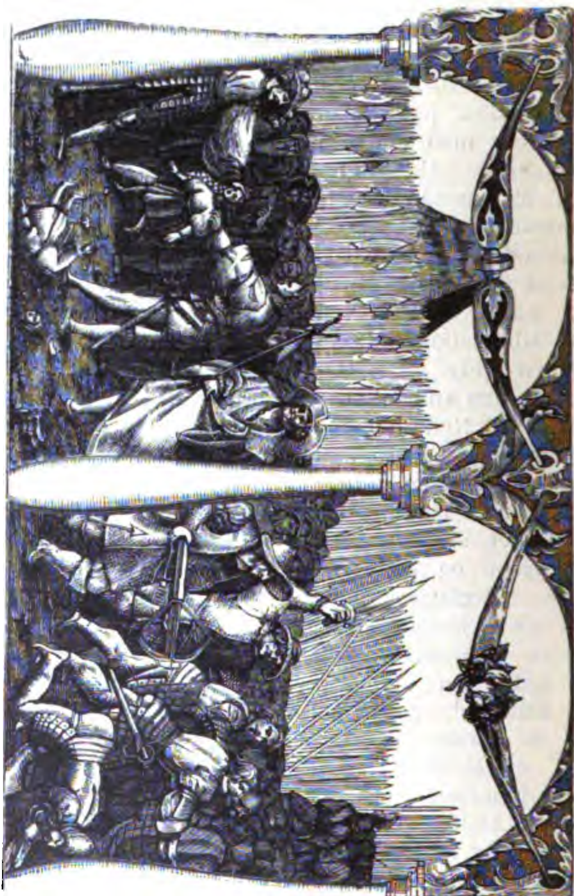

Fig. 6. Blodbadet i Jönköping. De unge Ribbinger halshugges.
(Efter en gammel Afbildning.)

parat til at slaas op om Ørene (Fig. 8). Det var uden Tvivl af Hensyn til det prægtige Skindfor, der her ret kunde syne, at man bibeholdt de gamle Forhold, men Stoffets Ære vandtes i

saa Fald kun paa Snittets Bekostning. Paa lidt Afstand sét tog disse korte Kapper sig uskønt ud og kastede et latterligt Lys over den hele Person.

Den lange Kappes gradvise Aftagen fandt ikke blot Sted

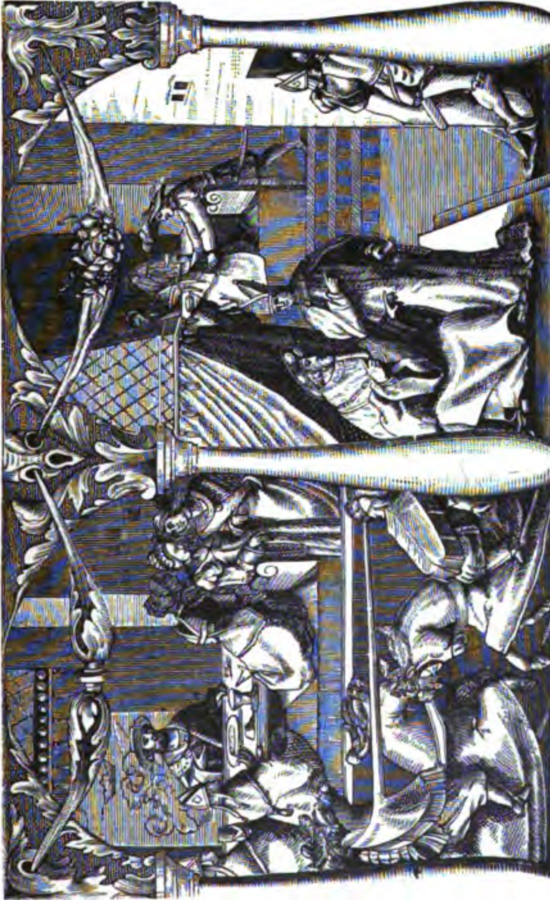

Fig. 7. Festligheder og Raadslagning før Blodbadet i Stockhlom. (Efter en gammel Afbildning.)

indenfor Hoffets snævrere Kres, men strakte sig til hele Adelen og langt ned i Borgerstanden. Her mødte den imidlertid en Klasse, hvis Stilling under de nye Forhold var bleven højst van-

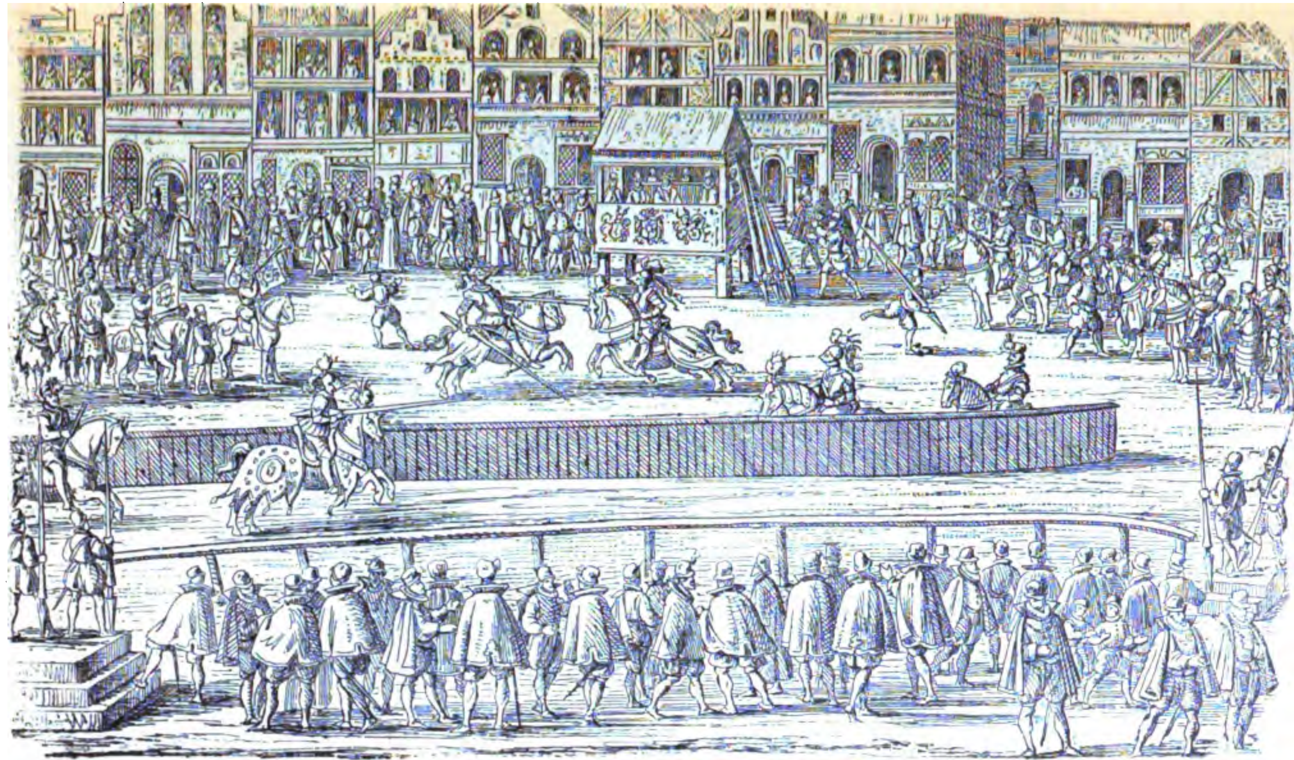

Fig. 8. Dystridt paa Gammel Torv i København 1559. (Efter en Tegning fra d. 16de Aarhundrede.)

skelig, det var Gejstligheden. Ved Reformationen løsreven fra den gamle Modergrund, nedsunken til at udgøre en Stand, hvortil der ikke længer knyttede sig hverken synderlig Ære eller Fordel, syntes den henvist til vedblivende at søge sin Styrke i fortsat Kamp mod alt Katolsk. Kunde Præster gifte sig, kunde de ogsaa gaa i kort Dragt. Der viste sig derfor en stærk Tilbøjelighed hos den lutherske Gejstlighed til at følge nye Moder og ogsaa i det Ydre kaste Kutten. Ikke blot afskaffedes Munkedragten, men Kappen blev kortere og kortere, den holdt Trit med Hofdragten, stumpede allerede ved Knæet og fik lange Ærmehuller.

Fig. 9. Henrik den II af Frankrig. (Efter Herbé.)

Paa dette Punkt stod omtrent Sagerne ved Midten af Aarhundredet, da Reformatorerne døde. Betragter vi den lærde Dragt paa denne Tid, som jo Gejstligheden i Norden nu var iført, saa var Kappen ganske vist en Kende længere end Hofkappen, men Afstanden var ikke større, end at den med lidt god Vilje snart kunde indhentes (Fig. 10).[1]

Paa dette Tidspunkt spores to Strømninger, der begge med Kraft gjorde sig gældende. Paa den ene Side viste Gejstligheden en paafaldende Iver for at følge nyeste Mode, og altsaa afkorte Dragten. Hvor mægtig denne Bevægelse var, kan skønnes af, at Sjællands Bisp Aar 1566 udtrykkeligt maatte nedlægge Forbud imod, at Præster forrettede Gudstjeneste i kort Dragt.[2] Det er vistnok samme korte Klædebon, der tænkes paa, naar Bispen i Fyen forbyder Præsterne Hofdragt[3]. Og Formaningen er ikke til at misforstaa, naar Niels Hemmingsen opfordrer Gejstligheden til at lade Krigerne være ene om den Dragt, der ikke engang dækker Bagdelen.[4]

I Modsætning til disse Fremskridtsmænd holdt det sindigere Parti paa at bevare den gejstlige Dragt lang. Hovedhensynet var næppe alene Ulyst til nye Moder, — de samme gik jo f. Eks.

med til de nymodens Pibekraver. Det var næppe heller det paafaldende ved at se Gejstlige for Alteret i kort Dragt, — den dækkedes jo dog saa nogenlunde ved Messesærk og Hagel. Men der var én Lejlighed, hvor Præsten umuligt kunde optræde i kort Dragt uden at støde an mod alle Begreber om Sømmelighed og Ærbarhed, det var ved Begravelser.

Thi hvor meget man end havde ændret ved Kappens Snit, og hvor meget end Livets Krav havde gjort sig gældende i den korte, vævre Dragt, ved Dødens Tærskel forstummede disse Hensyn. Den gammeldags Sørgedragt havde ingen Magt formaaet at fortrænge. Den var fremdeles den samme: lang Kjortel, over denne en Kappe til Anklerne, og enten om Halsen eller om Hatten Sørgeflor ned ad Nakken, ligeledes til Anklerne, alt kulsort (Fig. 11).[1] Endnu i Slutningen af det 18de Aarhundrede mødte ved Begravelser i Bergen alle saaledes klædte.[2] Overfor en saadan Sørgeskare var en Præst i Jakke en Umulighed. Vilde han ikke holde to Slags Embedsdragter, maatte han nødvendigvis i Snit som Farve rette sig efter Ligfølget.

Fig. 10. Hr Hans Jacobsen. Sognepræst i Skelskør 1560—93.
(Efter Friis Edvarsen: «Schielschiør Kiøbstæd» og Abildgaards Tegning.)

Hermed var der sat Bom for yderligere Forandringer. I Klædebonnets Korthed kunde man ikke gaa videre. Omtrent ved Aaret 1570 i Danmark og lidt senere i Norge[1] synes da Præstedragten at være standset i sin Sammenskrumpning. Det var sikkert blot en enlig Efternøler i en afsides Egn, som Bispen stødte paa i Tegneby i Bahus Aar 1594 og maatte tiltale for hans Klædebon: «høj Hue med høj Ræveskindsbræm ligesom en Hofkarl, og en stakket Livkjortel».[2] Hos Gejstligheden i det hele voksede Dragten nu jævnt ned efter, indtil den omsider atter naaede Foden. Samtidig med denne Tilbagevenden til oprindelig Længde, synes en anden Forandring at være foregaaet. Kappen og Kjortelen voksede sammen til ét Klædningsstykke, paa hvilket de saakaldte «Vinger» kun svagt antydede, hvor Kapperanden før havde gaaet.

Fig. 11. Ligfølget ved Frederik II's Begravelse. (Efter en samtidig Tegning.)

Med Gejstlighedens Dragt var ogsaa to andre Klassers Dragt bestemt. Det var ikke den lærde Stands som saadan. Naar slige Godtfolk endnu fremdeles foretrak en lang, folderig Kappe, saa var det ikke Præstekjolen, de efterlignede, men det var Doktorkappen, som de enten bar med Rette eller dog paa bedste Vis antydede, at de egentlig havde fortjent at bære. Men de to Samfundsklasser, der med Nødvendighed fulgte Gejstlighedens Kølvand, var Skoledrengene og Studenterne. Hvad var de heller andet efter Datidens Opfattelse end lutter vordende Præster til Hobe? De smaa var paa en Maade allerede ansatte, de sang jo i Kirken og hørte med til enhver større Begravelse, nogle til at gaa syngende i Spidsen af Toget, andre, naar det var en rig

Adelsmand, der jordedes, til at bære brændende Vokslys foran Kisten.[1] Ved ganske særlig højtidelige Lejligheder som ved fyrstelige Begravelser, anvendtes Studenter til Sangen, og fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede vide vi med Sikkerhed, at disse fik Overtaget over de Smaa, idet de nu mere og mere optraadte som Ligbærere, en Forretning, hvorpaa de i København i Tidernes Løb fik Hævd.[2]

Til Løn for saadan Virksomhed fik smaa og store foruden Penge ofte en ny sort Kappe i Foræring, for at de kunde se ordentlige ud ved Højtideligheden. Vankede der ikke sligt, kunde de dog i Reglen gøre Regning paa at faa det ved Begravelsen anvendte sorte Klæde til Deling.[3]. For mangen Pebling og Student udgjorde disse Embedssportler vistnok hans eneste rimelige Udsigt til at skaffe sig Klæder. Men havde man først Kappen, saa var dermed ogsaa det vigtigste opnaaet. Som en Kærlighedens Kaabe dækkede den alt det øvrige. Om Studenterkappernes Længde faar man et godt Begreb ved at høre, at paa en saadan lod der sig dengang laane indtil tyve Kroner.[4] Skoledrengenes Kapper med det lange Ærmehul paa højre Side[5] — gennem hvilket Datiden paastod, at meget kunde forsvinde, naar saadan en Fyr var ved Køkkendøren for at tigge — er længst forglemte; om Studenternes lange Dragt stod endnu i det 19de Aarhundrede Ligbærernes Kapper som et sidste Minde.

Renæssancen havde fortrængt den lange Kappe. Kun i de kirkelige Stillinger som Sørgekappe, gejstlig Dragt og Kroningskaabe holdt den ud endnu. Dette var imidlertid i visse Maader et Overgreb. Der gaves dog Forhold i det daglige Liv, hvor man kun var lidet tjent med slig en Skulderkrave som den korte Kappe, og i det følgende Aarhundrede forsvandt jo selv denne sidste Rest af Dække. Fortrængt som Festdragt kæmpede den lange Kappe sig da atter langsomt frem, idet den ligesom tjente sig op fra neden af paany. I det 17de Aarhundredes Krige blev Rytterkappen almindelig, og i det 18de havde Rejsekappen vidst at gøre sig saa uundværlig, at det gjaldt for nødvendigt, i hvert Fald for fint, at have en Slængkappe med overalt, baaren efter sig af en Tjener, indtil der blev Brug for den. Først ved den franske Revolution afløstes denne af de to indbyrdes saa forskellige: Overfrakken og Paraplyen.

Ogsaa indenfor Hjemmets Vægge bevaredes Mindet om Goderne ved den lange Kappe. Allerede Henrik Ranzau kunde

meddele sine Sønner den Erfaring, at en gavnlig Forberedelse til Nattesøvnen var det, naar man stod nøgen for at gaa til Sengs, da først at iføre sig en lang Kappe, helst foret med Ulveskind, «det skyer Lopper og Utøj og fremkalder en behagelig

Fig. 12. Christiern den Anden. (Efter et samtidigt Kobberstik.)

Varme».[1] Langsomt og umærkeligt trængte Brugen af slig bekvem Hjemmedragt igennem. En senere Tids «Slaabrok» (Schlafrock) minder endnu ved sit Navn om dens nære Forhold til Søvnen.

Kappen havde kun udgjort den lange Dragts yderste Lag. Under den kom Kjortelen. Det var klart, at denne i endnu ringere Grad end Kappen kunde være i Stand til at modstaa Tidens Trang til Forkortning.

Dens første Udviklingsform i det 16de Aarhundrede var den bluselignende Kjortel, saaledes som den bares paa Christiern den Andens Tid. Den gik ned til en Haandsbred ovenfor Knæet og sluttede ikke tæt i Halsen, men lod gerne, firkantet udskaaren, Skjorten her tilsyne (Fig. 12). Den var endnu fremdeles som den fra Arilds Tid havde været, til at trække paa over Hovedet, hvortil dens vide Form gjorde den vel skikket. Men kort efter Grevens Fejde viste allerede Forløberne sig for den Bevægelse, der skulde forvandle denne Bluse til en stramt sluttende Trøje.

Begyndelsen skete paa en halv umærkelig Maade, idet man faldt paa at sætte Split paa Kjortlen foran, først ganske vist kun op til Bæltestedet, men tilsidst helt op til Halsen. Denne Mode var særdeles hensigtsmæssig. Nu kunde man, naar man red, undgaa, at Kjortlen slog de stygge Folder paa Ryggen eller buklede sig sammen forneden, hedende og udsat for at gnaves paa Sadelknappen. Kjortlens Skød fulgte jo nu, delt i to, Legemets Form. Og forlængede man Splitten lige til Halsen, opnaaede man endnu mere. Man behøvede da ikke længere at trække Kjortlen møjsommeligt paa over Hovedet, blot begge Ærmer i, saa sad den der. Og det bedste af alt, ned ad Brystet var man nu nødt til at anbringe en Række Knapper, disse Tidens kæreste Smykker, der Aarhundredet tilforn havde begyndt at fortrænge Oldtidens ypperste Pryd, det store Halsspænde.

Det var den tæt sluttende, korte Trøje, mod hvilken der styredes, men Tiden var sig det endnu ikke fuldt bevidst. Det stred aabenbart altfor meget mod det nedarvede Sømmeligheds-begreb saaledes at blotte Overgangen mellem Krop og Underlemmer.

Vi kende det sidste mærkelige Forsøg paa at holde Udviklingen tilbage indenfor det Passendes Grænser. Det var jo Kjortelskødet, hvorfra Forargelsen udgik, forsaavidt det nu splittet i to kunde vige til Side og i Blæstvejr eller ved Dans give den hæderlige Kjortel Udseende af en blot og bar Trøje. Tilsy Splitten paany kunde man ikke bære over sit Hjerte. Men hvad om man fortøjede disse to flagrende Skødskind, bandt dem, saa at Flyvelysten forgik dem?

Fig. 13. De danske Hofsinders Dragt Aar 1543.
(Efter Originaltegningen i Rigsarkiyet.)

Dette gennemførtes i Hofdragten i Danmark af 1543, det Aar, da Christian den Tredje paa Slottet i Kiel fejrede sin Søster Elisabeths Bryllup med Hertug Magnus af Mecklenborg. Det danske Følge fik Befaling til at møde i lysegule Kjortler, paa hvilke Skødfligene var bundne fast til Benet. Venstre Skødflig fastholdtes af Sværdremmene, der fra Bæltet gik bagom ned og rundt om Benet, saa at Sværdet kom til at sidde fastbundet foran paa Laaret. Om højre Ben bandtes paa samme Sted, og ligeledes fastholdende Skødfligen, et bredt Baand med Sløjfe foran (Fig. 13).

Kuren var haard. Enten man saa sad eller stod, red eller dansede, var disse Remme om Benet utaalelige. Enhver kunde sige sig selv, at denne Mode kun kunde blive af kort Varighed.

Trøjens endelige Sejr indtraf omtrent samtidigt i Danmark og Sverige, begge Steder uden Tvivl fremhjulpen ved et og samme Forhold. I Danmark besteg Frederik den Anden Tronen Aar 1559, i Sverige Erik den Fjortende 1560. Begge var de unge, ugifte, muntre og opsatte paa Forandringer. Om saadanne vilde vække Mishag hos den ældre Slægt, kunde kun gøre dem dobbelt fristende. Hertil kom, at Erik den Fjortende interesserede sig levende for Klædedragt og var sin Tids eleganteste, unge Mand i Sverige, der vidste at skaffe sig betimelig Besked om, hvad der var moderne i det øvrige Evropa. Frederik den Andens Ideal, hvad Beklædning angik, laa næppe over det blot Raske og Kække.

Man tager da næppe fejl, naar man i disse Kongers Tronbestigelse sér en væsentlig Grund til Udviklingens pludselige Hurtighed. Trøjen var et Klædningsstykke, der ret maatte tiltale dem. Den var paa engang moderne i Udlandet, havde et forsorent Sving og stred mod, hvad der ansaas for sømmeligt herhjemme. Af alle disse Grunde burde den anlægges. I Løbet af kort Tid forvandledes da ogsaa Christian den Tredies og Gustav Vasas engang saa adstadige Hoffer til en Samling af Landsknægte, blonde og graahaarede, der med mere eller mindre Anstand bevægede sig i den nye Ham: blottet Hoftebeklædning, tætsluttende Trøje og over det hele den korte Kappes højst skødesløse Undskyldning. Hvis vi tør stole paa en nogenlunde samtidig Afbildning, optraadte Frederik den Anden, og med ham hans Hoffolk, i denne Dragt ved Kroningen i Frue Kirke i Sommeren 1559 (Fig. 14). En gammel Beretning henlægger dog det

egentlige Omslag først til Efteraaret samme Aar, da det danske Følge, der ledsagede Enkedronningen paa hendes Besøg i Sachsen, her havde hentet beroligende Forvisning om, at man ogsaa ved Kurfyrstens Hof gik saaledes klædt.[1]

Trøjen var altsaa med ét Slag bleven godkendt som Festdragt i Norden. Derimod kunde man ikke godt finde sig i dens Navn. Man var nu engang vant til dermed at forbinde Begrebet om et ringere og skjult Klædningsstykke,[2] der ligesom «Jakken»[3] og «Vamsen»[4] til Nød kunde gaa an paa Jagt eller under et

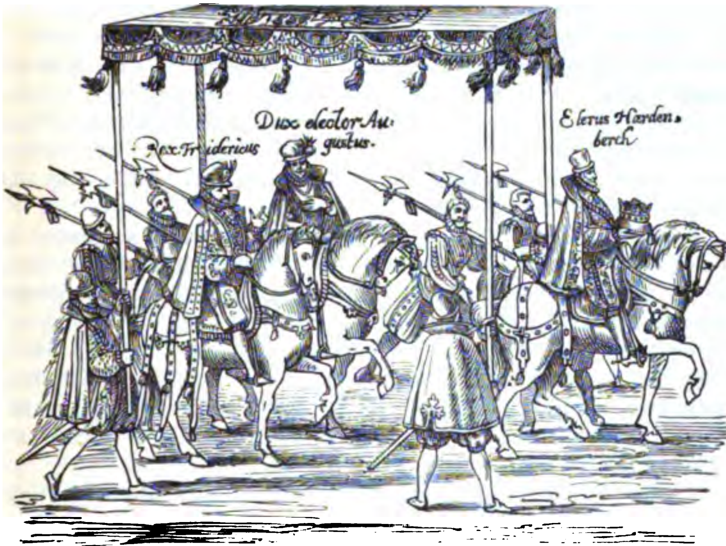

Fig. 14. Frederik den Andens Kroningsridt.
(Efter en Tegning fra det 16de Aarhundrede.)

Harnisk, men ikke burde vise sig ved Fest. Man enedes da om at lade det nye, korte Klædningsstykke antage Familienavnet «Kjortel», der havde god, gammel Klang og var husvant ved Hove. Aarhundredet ud iagttog man med stor Omhu den herved givne Rangforordning. Skønt begge Klædningsstykker var ens i Snit og bares paa samme Maade, kaldtes det dog, forsaavidt der taltes om Kongens Trompetere, Spillemænd og andre

Drabanter for «Trøje».[1] Var Talen derimod om de egentlige Hoffolk, tituleredes det «Kjortel».[2]

Skønt Kongerne i begge Lande selv gav Tonen an, var det dog næsten utænkeligt andet, end at den bratte Forandring maatte vække Forargelse og denne give sig Luft. Til Held for Trøjen var der imidlertid, som vi senere skulle sé, kort forinden paa Benklædernes Omraade opstaaet en ganske anderledes stødende Mode, der drog hele Uvejret over sig, og hvor Ordet, i det mindste i Danmark, var givet frit, for saa vidt hverken Christian den Tredje eller Frederik den Anden synes at have yndet denne Mode. Trøjen slap da med enkelte, velmente Sidehug, saasom Tale om «forsømmelige unge Folk, der bare og blotte deres Legeme i stakkede Kjortler, som ikke naa til Bindegabene»; eller et Suk som dette: «alle andre Nationer, ja selv Tatere og Tyrker have deres lange Klæder, men nu gaar man for Fruer og Jomfruer i stakkede og opdragne Klæder, opdækkende hvad Gud haver tildækt, der Han gav Adam og Eva Skindkjortler» o. s. v.[3]

I Virkeligheden var ogsaa den vakte Harme nærmere sét kunstig fremdreven. Man havde jo dog i lange Tider været vant til at sé Krigsfolk, især de fremmede Landsknægte, optræde i Dragter saa korte og snævre, at Legemets Form var hel synlig. Hvad der nu var sket, var ikke andet end, at man ved Hoffet for en Del havde godkendt denne Dragt, anvendt ved Fest, hvad forhen kun taaltes til daglig. Modstanden døde da ogsaa snart hen, og Trøjen var Aarhundredet ud og ind i det næste den eneherskende.

Trøjen er et af Renæssancens ejendommeligste Klædningsstykker, Tidens Krav paa det naturlige blev her tydeligt og fyldigt gennemført. Man kan ligesom maale den Frihedstrang, der her havde skaffet sig Luft, ved at følge Udviklingens senere Gang. Da Ludvig den Fjortendes Tidsalder brød frem, svarede Trøjen ikke længere til de raadende Begreber, den maatte forandres. Man lod da to værdige Skøder vokse ud bagpaa, Trøjen blev til Frakke. Som en Slags Erstatning aabnedes vel Frakken foran, men kun for at give Luft for det nye Klædningsstykke «Vesten», hvis Dannelse usynlig var bleven forberedt ved Undertrøjen.

Frakkeskøder saa vel som Vest voksede i Længde under Enevældens Sol, den lange Dragt truede næsten med at vende tilbage. Saa skete der et brat Omslag, da den franske Revolution voldsomt

brød med alt det Bestaaende. Men hvor stærke end de Kræfter var, der her var oppe, Renæssancens Frihedstrang naaede de ikke i Styrke. Vel lykkedes det at drive Vesten fra Knæet tilbage til Hoften, men af Frakkeskøderne fik man kun klippet det halve. Saaledes opstod det besynderlige Klædningsstykke, som det 19de Aarhundrede har ansét for pynteligt: Kjolen. Den er det beklædningsmæssige Udtryk svarende til den samtidigt moderne Form for Regering: det indskrænkede Kongedømme. I begge beror Formen paa en Overenskomst mellem to modsatte Parter, Kongemagten der ønsker at bevare, Folket der søger at ophæve. Fortidens ærværdige «Skøder».

Kun én Stand i Danmark gjorde Revolutionens Skridt fuldt ud, uden dog at kunne faa de øvrige med sig, det var Bondestanden. Det er interessant at lægge Mærke til, hvorledes dens Frigørelse i det 18de Aarhundrede — det stærkeste Udslag herhjemme af den nye Aand — gav sig sit Beklædningsudtryk i, at den opvoksende Slægt atter anlagde Trøjen,[1] en Dragt, der dog ved det 19de Aarhundredes Midte igen har maattet vige for den købstadmæssige Frakke.

Paa et Par Smaapunkter lade Spor ned til vor Tid af det 16de Aarhundredes Trøje sig paavise. Den kom saaledes igen i den Skik, der opstod i det 18de Aarhundrede og endnu tildels har holdt sig hos den nordiske Bybefolkning at lade Barnets Overgang til Voksen udtrykke sig i en Rækkefølge af Dragter. Medens Bønderne paa gammeldags Vis tidligt klædte deres Børn som smaa Voksne, forkortedes hos Bybefolkningen først Barnets lange Bærekjole lidt efter lidt til Bluse, derpaa afløstes denne af Trøjen og denne atter af Frakken og Kjolen. Ubevidst men tydeligt har gammel Vedtægt her genfremstillet selve den historiske Udviklings Gang. Hver enkelt maatte ligesom gennemløbe det hele Folks Bevægelse fra den middelalderlige, lange Dragt til den bluselignende Kjortel og videre til Renæssancens Trøje, Ludvig den Fjortendes Tidsalders Frakke og Revolutionsaarhundredets Kjole. Hos den danske Bondestand derimod syntes Udviklingens Led at kunne spores lagvis i Beklædningen. Henimod Aar 1900 har i Danmark dog By og Land atter aflagt en Del af disse Ejendommeligheder. En ny almenevropæisk Mode har gjort sig gældende: at lade Børnedragten efterligne en bestemt voksen Klasses Dragt. Hele Norden over er de fleste Drenge i Byerne blevne Matroser eller Sportsmænd.

IV.

Da den side og folderige Dragt i det 16de Aarhundrede begyndte at indsnævres og forkortes, var der opstaaet en Trang til ad anden Vej at skaffe sig de Goder, man herved gav Atkald paa. Den lange Dragt var, eller kunde i det mindste være, magelig; Figurdragten maatte nødvendigvis være stram. Hertil kom, at man i snæver Trøje og Hoser følte en uimodstaaelig Længsel efter at bevise, at man dog ikke var saa ryggesløs som det lod, men at der virkelig var andre Klæder, indre Lag, ogsaa under disse.

Fig. 15. En Landsknægt. (Efter Hans Holbein.)

Begge Goder opnaaedes ved at skære langstrakte Huller i Klædebonnet. Bevægede man sig, gav disse Spalter efter, udvidedes og aabnedes, saa at Bevægelsen blev friere, samtidigt med at den indre Beklædning lod sig til Syne gennem Spalterne. Denne Mode at «sønderskære Klæderne» gjorde derfor megen Lykke og trængte hurtigt igennem. (Fig. 15 og 16). Egentlig kun nødvendige ved Albu, Skulder, Hofte og Knæ anvendtes Udskæringer allevegne, tilsidst endogsaa paa Skoene, hvor dog det Uhensigtsmæssige ved Skikken især i Regnvejr og daarligt Føre maatte synes indlysende. Aar 1544 skildres Tilstanden saaledes: «Skræderne hakke, hugge og stikke Klæderne ud, saa at deraf næppelig bliver en Haandbred helt, og hvilken som bedst kan stikke og skære ud, han er den kunstigste Mestere. Saasnart Børnene kan «traade» paa deres Fødder,

maa ogsaa de straks have sligt sælsomt og underligt Klædebon».[1]

Som det saa ofte gaar ved saadanne Lejligheder, ledsagedes denne nye Mode af en Udvikling paa Tilvirkningens Omraade. Tidligere havde man især lagt sig efter de sværere Stoffer: Klæde, Fløjl, Damask, tyk Silke. Men disse passede ikke ret til at falde i lette Folder og tage sig ud som halvt tilfældige Fremvæld af en indre Beklædning. Man begyndte da paa at tilvirke lettere Stoffer, tynde Silkevarer, Sirtser o. s. v.[2] Dette Opsving paa Vævningens Omraade var et Led af den store Bevægelse, der medførte Fald i Prisen paa alt vævet og sluttelig gjorde Linned almindeligt i Norden.

Fig. 16. «En Bryllupsgæst». (Efter Schäufelein.)

Foruden denne betydningsfulde Udvidelse af Tilvirkningen foregik der en anden mindre, der tydeligt nok ogsaa var fremkaldt ved Brugen af de udskaarne Klæder. Alle disse Spalter burde jo kantes, fattes i Ramme, saa at de baade selv kunde tage sig ud og fremhæve det Glimt af Undertøj, der stundom brød igennem. Saaledes opstod en hel ny Kunst,[3] Forfærdigelsen af alt dette Beklædnings-Nips, Baand, Snorer, Borter, Pibekruser, der, flade og runde, guldtrukne, laadne og bløde, som en Sværm af vidunderlige Larver lejrede sig om alle Klædningens Aabninger. Især Italienerne og Franskmændene var Mestre i Opfindsomhed paa dette Omraade. Under Navn af «passement» førtes deres Arbejde til Norden, hvor Navnet fordrejedes til Pusement eller Possemynt, men Sagerne selv fandt ivrige Beundrere. Aar 1548 omtales en Mængde af Gustav Vasas Klæder som besatte med «Paszementt».[4] Aar 1582 havde Frederik den

Anden en Possementmager i sin Tjeneste, der synes at have været dansk født, i det mindste vilde Borgerne i København gøre ham til Rodemester. Men først Aar 1634 var Standen bleven saa talrig i samme By, at der maatte oprettes et selvstændigt Lav med særlig Skraa.[1]

Alt dette Nye og Besynderlige traadte endnu skarpere frem, da man ligesom understregede det ved at trække det op med Farver. Det var allerede iøjnefaldende nok, naar man forlangte, at Undertøjet skulde være af anden Farve end Yderklædningen. Men rent latterligt blev det, naar Moden krævede, at hver Spalte for sig skulde fremvise en ny Kulør, eller at Figuren skulde deles ved en Midterlinie, og intet Parti af den ene Halvpart maatte svare til den anden hverken i Spaltemønster eller Farve.[2] (Fig. 17.) Det hele fik herved noget højst uroligt over sig, der mindede om en Harlekin.

Fig 17. En tysk Dragt 1518. (Efter Matthäus Schwarz.)

Hans Klæder vare skaarne i Blommer og Roser,
Vel fire Farver var i hans Hoser,

hedder det i et af Datidens Skuespil ved Beskrivelsen af en uimodstaaelig ung Mand.[3]

Det var Spalterne, der var det mest Udfordrende og det, der oplod Øjet for Dragtens øvrige Besynderligheder. Intet Under derfor, at Forbitrelsen vendte sig særligt mod dem. Det er et meget betegnende Udtryk for Almuens Misstemning i saa Henseende, at Dalkarlene under det andet Oprør mod Gustav Vasa 1527, da de skulde fremsætte deres Besværinger, anførte som særligt Klagepunkt, at man ved Kongens Hof bar «sønderskaarne Klæder». Gustav Vasas Svar var ikke imødekommende. Efter først ret vittigt at have bemærket, at om Nogen skar sine Klæder sønder, blev det jo hans egen Skade, tilføjede han, at han iøvrigt ikke agtede at lade sig byde af dem, hvorledes han skulde

klæde sine Drabanter og Hofmænd. Han maatte rette sig efter andre Potentater, Kejseren, Konger og Fyrster, «og Svenskerne var da ikke mere Svin og Geder end de».[1]

Spalterne toges altsaa under kongelig Beskærmelse. Men hvad intet kongeligt Magtsprog kunde værne dem imod, var deres egen Uhensigtsmæssighed og Modens Trang til, efter at de havde hersket længe nok, at slaa ind paa nye Veje. Deres Blomstringstid falder mellem Aar 1500 og 1550. Efter Aarhundredets Midte gjorde en helt anden Strømning sig gældende.

Kjortelens gradvise Afkortning til Trøje var i Virkeligheden en blot Forskydning opefter. Hvad der tabtes paa den ene Led, lagdes stadig til og ophobedes paa den anden. Indenfor visse Grænser medførte dette endnu ingen Ulemper, men kunde endog bidrage til en magelig Vidde over Skuldre og Ærmer. Derfor gik denne Bevægelse ogsaa i Begyndelsen fredeligt ved Siden af Spalterne. Ærmerne voksede i Vidde, alt imedens Kjortelen blev kortere, og Spalter anbragtes i de løst hængende Ærmer. Eller ogsaa blev disse indsnørede lagvis ved Løbegange og pyntede med regelmæssige Smaastriber (Fig. 18), saa at det hele hyppigt lignede en Stabel skrællede Appelsiner af aftagende Størrelse. Det var især paa Kvindeærmerne, at denne Udvikling naaede sin højeste Fuldkommenhed.

Fig. 18. Margrethe af Valois. 1492—1549. (Efter De la Mesangére.)

Men omtrent ved Aarhundredets Midte indtraadte der en Forandring, idet der nu viste sig en stigende Tilbøjelighed til at fjerne ikke blot Spalterne men hvert Hensyn til Bekvemmelighed og blot ophobe det opsparede Stof, hvor bedst ske kunde. Denne nye Trang viste sig allerede i den besynderlige Mode at forhøje Skuldrene som to stive, opstaaende Poser. Men sin Hovedsejr vandt den dog paa Brystpartiets og Halsens Omraade.

I Christiern den Andens Tid, saalænge Kjortelen endnu naaede ned til Knæet, var det staaende Skik at have den firkantet udskaaren i Brystet (Fig. 12). Halsen selv var altid bar, Brystet derimod skjultes enten af Skjorten eller hyppigere af en

særlig Halskrave, gerne af Fløjl eller andet svært Stof, som bares under Kjortelen (Fig. 19). Men efterhaanden som Kjortelen aftog i Længde og nærmede sig til en Trøje, blev ogsaa Halsaabningen mindre. Ved Aarhundredets Midte var Hullet helt lukket, og Kjortelen sluttede som en fast Ring om Halsen, der nu i Reglen var prydet med en smal, kruset Strimmel (Fig. 8 og 20).

Fig. 19. Johan Frederik af Sachsen. (Efter Lucas Cranach.)

Fig. 20. Henrik IV af Frankrig som Barn. (Efter J. Janet.)

Hermed skulde man antage Maalet for naaet. Men Bevægelsen forneden standsede ikke. Der maatte da gaas videre ogsaa foroven. At skaffe Luft ved at give Kjortelen en omfaldende Krave gik ikke an; Krave tilkom efter Tidens Begreber alene Kappen. Man forlængede da Kjortelen rørformigt op om Halsen. Herved inddroges et helt nyt Stykke Land, og der blev altid Plads til et Par Knapper endnu. Samtidigt gav man den krusede

Halsstrimmel, der truede med at komme i Klemme under Hagen, en Udvidelse til Siderne, saa at den stod ud som Pibekrave.

Denne i højeste Grad ubekvemme Mode udgik betegnende nok fra Spanien, der dengang for en stor Del var toneangivende i Europa. Den holdtes for en Stund nede, da Henrik den Anden

Fig. 21. Henrik III af Frankrig.
(Efter Portræter i Louvre.)

i Frankrig ikke vilde følge den. Men efter hans Død 1559 bredte den sig med forøget Kraft over hele Europa.

I Begyndelsen gjorde der sig dog et vist Maadehold gældende med Hensyn til Pibekravernes Omfang. De bares af Folk i Almindelighed næppe bredere end omtrent et halvt Kvarter. Til Gengæld indførtes saa ogsaa tilsvarende, pibede Strimler om Haandleddet.

«Den Helvedes Ild slaar nu ud af alle Vinduer», som en bekymret Moralist udtrykte sig.[1]

Denne beskednere Form for Pibekraver lader sig forfølge til ned imod Aar 1580.[2] Det var saaledes vistnok endnu indenfor de gamle Grænser, naar Fyns Biskop Aar 1577 befalede sine Præster kun at have enkelt, ikke dobbelt Piberække («Ruer») om Halsen.[3] Langt mistænkeligere lyder det derimod, naar Rektor ved Latinskolen i København, Niels Krag, der i Embeds Medfør skulde lede Kirkesangen i Frue Kirke, samme Aar klagede over, at Studenterne endelig vilde staa paa Pulpituret, for at Folk kunde se deres store Pibekraver.[4] Thi just paa denne Tid begyndte der fra Frankrig at gøre sig en stærk Overdrivelse gældende, idet man gav dem en Bredde af over en halv Alen, saa at de stod ud over Skuldrene som Fjerkraven paa en Brushane (Fig 21 b). Til saadanne Kraver medgik der mere Lærred end til en Skjorte. Det øvrige Europa kaldte dem spotvis for «Møllestenskraver», men efterlignede dem troligt.

Det synes, som om det i Danmark især var Gejstligheden, der var ivrig for denne nye Mode. I hvert Fald gav dens Færd Anledning til gentagen Paatale. Vi har allerede set, hvorledes Studenterne rimeligvis var de første Svaler; de ordinerede Præster gjorde dem snart Rangen stridig. Aar 1593 maatte saaledes Sjællands Bisp meddele sin Gejstlighed, at Øvrigheden førte Klage over Præsternes letfærdige Klædedragt. De optraadte med de moderne høje Hatte, store Pibekraver, vide Bukser og store Knive ved Siden. Ja nogle var endog i den Grad fremmelige, at de alt havde anlagt den allernyeste Mode: stivt opstaaende Krave, «der staar om Halsen som en Krone, og mange vide ikke andet, end at det klæder dem vel, og de gjøre sig selv derved til Vidundere».[5] Fem Aar efter lød den samme advarende Røst, men i en mere blød, fortrolig Tone: Al letfærdig og overdaadig Klædedragt bør undgaas af Gejstligheden. «Lad os være forsigtige, at vi ikke give Bagtalere Anledning til at formindske de Indtægter, der hidtil have været tilstaaet os».[6] Heller ikke denne Talen til Hjertet forslog imidlertid. Aar 1600 maatte der udstedes bestemt klart Forbud mod, at Præsterne brugte de store Pibekraver.[7]

Slutningen af Aarhundredet betegner Pibekravernes Højdepunkt. Selv om i Norden ikke Alle gik med til den yderste Yderlighed, saa fandtes ved Aaret 1600 næppe nogen skikkelig, velstaaende Borgermand, uden at han til Fest mødte med en

kradsende Pibekrave om Halsen.[1] Videre kunde der ikke gaas. Der maatte tænkes paa Forandring. En kortvarig Afveksling, der dog næppe ret slog an, opnaaedes ved at gøre Pibekraverne blaa. Præsten Hans Sthen mente i sin Vrede over denne Mode at turde erklære, at saadanne «blaadictens Kruser og Kraver om Halsen» vidnede om, at Vedkommende selv skulde ende i den blaa Helvedes Lue.[2] Denne Mode, der andetsteds gjorde Lykke, tabte sig imidiertid hurtigt i Norden, og Pibekraven selv veg for den brede, opretstaaende, der atter afløstes af den nedfaldende.

Hvad der giver Pibekraven en særlig Interesse i Klædedragtens Historie, er, at den — efterat tidligere Forsøg var faldne uheldigt ud — udtrykker Linnedets første, kraftige Fremtrængen som synlig Beklædningsgenstand, den hvide Farves sejrrige Krav paa at optages blandt de klædelige. Den Plads, der anvistes den, Halspartiet, har den siden vidst at bevare. Den brede Krave afløstes i det 17de Aarhundrede af det hvide Halsklæde. I det 18de Aarhundrede udvidedes Omraadet, idet Linnedet kamformigt brød frem paa Brystet som Kalvekryds. Det 19de Aarhundrede har indført Flippen og den stærkt nedskaarne Brystaabning.

Som bekendt har Pibekraven i Danmark og Norge holdt sig indtil vore Dage som særlig gejstlig Dragt. I saa Henseende har den delt Skæbne med de fleste gejstlige Ordensdragter i Europa, mandlige som kvindelige: engang fælles Modedragt for Alle, er de blevne fastholdte i et enkelt Land eller af en enkelt Orden og er saaledes gaaede over til at blive et afsluttet, fra Slægt til Slægt nedarvet, Kendingstegn. Medens den ydre Anledning til Bevarelsen i de fleste Tilfælde skjuler sig i Mørket, kan vi for Pibekravens Vedkommende nogenlunde tydeligt se, hvorfor just denne blev fastholdt. Den lutherske Gejstlighed fulgte i Begyndelsen med Moderne, ligesom Læren selv stærkt prægedes af vekslende Strømninger. Men da Læren henimod Aarhundredets Slutning begyndte at stivne i Dogmatik, vakte ogsaa Præsternes skiftende Dragt Anstød. Man fastholdt da som Ordensdragt den Mode, der ved Aarhundredets Slutning kirkeligt var godkendt.

I Sverige, hvor Brydningen mellem Katolicisme og Lutherdom var stærkere, og den lange Deltagelse i Trediveaarskrigen medførte livligere Paavirkning fra det øvrige Europa, fortsattes ogsaa Udviklingen en Kende længere end i de to andre nordiske Lande. Endnu i Aaret 1634 brugte Gejstligheden her Pibekraver. «Juledag var jeg i en af Stockholms større Kirker. Tvende Præster

stod ved Alteret, begge havde Pibekraver paa, hvilket ser besynderligt ud», skriver et Medlem af et fransk Gesandtskab.[1] Senere afskaffedes imidlertid denne Dragt, og den svenske Gejstlighed anlagde en Halsbeklædning, der holdt Mellemvejen mellem den fordums lærde Dragt og Moden ved Midten af det 17de Aarhundrede. Dette blev det fremtidige Standstegn. Dets mest fremtrædende Mærke var to hvide, firkantede Snipper, der hang ned paa Brystet. Pibekraven, som Gejstligheden saaledes opgav, gik i enkelte Egne mærkeligt nok i Arv til Almuen og afbrugtes af denne. I Helsingeland var det i lange Tider Skik, at Brudgommen mødte i Kirken i gammeldags Præstekrave og lang Præstekappe. Først i Aaret 1760 afskaffedes denne Skik i Delsbo Sogn».[2]

V.

Idet Kappen og Kjortelen gradvis forkortedes, rullede ligesom Tæppet langsomt op for den hidtil saa temmelig skjulte Benbeklædning.

De to vigtigste Klædningsstykker her havde været Brogene og Hoserne. Af disse spillede, i det mindste ved Middelalderens Slutning, Hoserne ubetinget den vigtigste Rolle. Kun de var ret udsatte for at blive sete, medens de kortere Broge, der blot dækkede Hoftepartiet, saa godt som altid var skjulte. Naturligt vilde det have været, nu da begge Klædningsstykker blev synlige, at udstyre dem i Forhold dertil. Men dette kom i Strid med det gamle Sømmelighedsbegreb, der betegnede Brogene som et Klædningsstykke, der ikke maatte vises. Man gjorde da først et Forsøg paa at lade Hoserne, saa vidt muligt, overtage ogsaa Brogenes Rolle.

Hoserne blev altsaa omdannede. Først og fremmest forlangtes der, at de hos alle og enhver skulde have den tilbørlige Længde og naa op til Hofterne. Til et Par Hoser medgik nu et Stykke Tøj omtrent to Alen i Kvadrat.[1] Dernæst syedes de sammen saa vidt gørligt. Hvor dette ikke kunde ske, anbragtes der en «Kile» eller Kapsel, som stundom dækkedes af en opløselig Roset eller Sløjfe.

Efter disse forberedende Arbejder var Hoserne præsentable.

Ganske anderledes svært blev det at følge Modens Bud med Hensyn til Udskæringer og Spalter. Paa intet Klædningsstykke var de saa nødvendige som paa de snævre Hoser baade ved Lænderne og paa Knæene. De bidrog jo væsentlig til at skaffe Bevægelighed og Frihed. Men saadan at spalte lige ind til Skindet var dog baade for koldt og for uhøvisk. Under denne Form trængte ogsaa Moden kun igennem hos Landsknægte, hvis Drabelighed fandt Behag i sligt Bevis for, at de ikke kendte til Kulde.

Hvo, der ellers ønskede Spalter, var henviste til Et af To. Enten kunde de fore Hosespalterne med andet Tøj; men dette ansaas dog for mindre smukt og var i Strid med den gamle Regel, at Hosen skulde være det inderste Stykke. Eller ogsaa kunde de jo gøre Hosen selv til Undertøjet og saa anbringe et spaltet og udskaaret «Overtøj» udenpaa. Denne Skik sejrede, og

snart gik Alle, der gjorde Fordring paa at være passende klædt, med saadant «Overtøj» fra Hoften og ned mod Knæet (Fig. 16 og 22).

I Virkeligheden var dette Overtøj jo ikke andet end Broge, der var komne igen, blot saa gennemskaarne, at de tog sig ud som en Række brede Baand fra Hofte til Knæ. Datiden selv skulde imidlertid af Anstandshensyn vel vogte sig for at benævne dem Broge. De kaldtes altid for »Overtøj», hvorved de jo betegnedes som kun Hosetilbehør.

Fig. 22. Johan Ernst af Sachsen Coburg 1546.
(Efter Lucas Cranach.)

Hoser med gennemskaarne «Overtøj» var i bestandig stigende Yndest i Norden til henimod Aarhundredets Midte. Ser vi f. Eks. Fortegnelserne over Gustav Vasas og hans Sønners Klæder fra denne Tid, saa viser de os en Mængde «Overtøj», medens der slet ikke nævnes de gammeldags «Broge» og kun omtales et eneste Par «Bukser».[1] Men da ved Aarhundredets Midte den sidste Kjortelflig svandt, idet Kjortelen blev til en blot og bar Trøje, stod man overfor en Form for Dragt, der med Rette maatte forekomme Datiden stødende. Man trængte aabenbart til Erstatning for det Nedhæng, som man var gaaet glip af. Paa den anden Side var det Hosernes medfødte Særret at vise Legemets Form. Af disse to modsatte Strømninger fremgik da det besynderlige Klædningsstykke, som Datiden kaldte for «Pludderhoser». Hensynsløst og modsigende allerede i sin Oprindelse, gengav det Legemets Form foroven og endte som Skørt forneden.

Klædningsstykket opstod, idet man udvidede «Overtøjets» Spalter, saa at der tilsidst ikke blev andet Dække tilbage end smalle Strimler, der som løse Ballonbaand hang ned fra Bælte-

stedet til Knæet. Samtidigt udposede man selve Hoserne, idet man noget under Hofterne gav dem en aldeles overdreven Vidde og lavede dem af tyndt Stof, saa at de hang ud af alle Spalterne. Ifølge Tyngdens Lov sank de ned og slæbte som Skørter efter den, som bar dem, medens Hoftepartiet ofte frembød et højst anstødeligt Skue (Fig. 23 og 24).

Moden bragtes til Danmark ved Pintse 1555 af nogle Landsknægte, der skulde tjene ombord paa Flaaden.[1] Det første Indtryk var et blot latterligt, og Folkevittigheden sammenlignede straks dette nye, flagrevorne Klædebon med Pjalterne om Benene paa Tyve, der hang i Galgen. Men Eksemplet smittede hurtigt,

Fig. 23. «Bryllupsgæster» 1553. (Efter H. Aldegrever.)

først hos Hofsinderne[2] og dernæst med rivende Fart nedefter. Allerede et halvt Aar efter maatte Sjællands Biskop med Sorg udbryde: «Den Hosedjævels Ild brænder allerede mange Steder her i Danmarks Rige, og tændes op jo mere og mere».

Hvad der forargede ved disse Pludderhoser var et dobbelt. Det var for det Første den utrolige Mængde Tøj, som brugtes dertil.

Nu er alle Ting vendte omkring,
Høviskhed agtes for ingen Ting.
Af Synd og Ondskab monne hver Mand sig rose,
Kaabe er Kjortel, og Kjortel er Hose.
Man monne mere i et Par Hoser skjære
End tilforn i et helt Par Klæder monne være.[3]

hedder det i et Digt fra hin Tid. Og endnu tydeligere udtrykkes det samme i Biskop Peder Palladius' fyndige Sprog: «En ung Bengel eller Spyttegjøg skal nu, længe førend det Gule vokser af Næbet paa ham, have flere Penge til et Par Hoser, end hans Fader havde Behov til sine Bryllupsklæder. For mig er tilkjendegivet, at det nu er almindeligt at købe 20, 30 eller 40 Alen Silke og Saien til Underfoder og Helvedes Flammer. Men» — tilføjes der lunt — «hvorledes man kommer det deri, det lader jeg Skræderne sørge for; jeg holder saa for, at de beholde vel ogsaa deres Del deraf».

Fig. 24. Tyske Landsknægte. (Efter J. Ammon.)

Et mere folkeligt Udtryk fik Misbilligelsen i Præsten Rasmus Reravius' Ord til Ungdommen:

Mangen slem «Omflat» [Laban] man finde maa,
Der tør drage saadanne Hoser paa.
Forlumpet, forhakket, saa lange og vide,
At deri kunde vel lange Tide
En fed So ligge med alle sine Grise
Og deri puste, stønne og f . . .[1]

Brodden i disse Ord ligger ikke, som man nu vilde tro, i det sidste Udtryk. Det betegnede for Datiden kun en ærlig Sag.

Men det ugudelige i Moden laa i denne himmelraabende Overdrivelse baade hvad Rumfang og Spalter angik, der syntes at forudsætte en Evne langt ud over den Mennesket af Gud nu engang tilmaalte.

30—40 Alen var dog kun Begyndelsestrin i Raseriet. Selv i Danmark drev man det til i et Par Hoser at have «80 Alen, mere eller mindre, hvoraf otte til ti Mennesker kunde have haft nok».[1] Andetsteds gik man langt videre. I Tyskland berettes om Hoser, hvortil var medgaaede 130 ja indtil 200 Alen.[2] Hvor der regnedes med saadanne Størrelser, glippede tilsidst Evnen til at opdage Forskel, man modtog kun et ubestemt og fortumlende Indtryk af noget Uhyre. Denne Tallets bedøvende Klang udtrykte en Landsknægt ret træffende, da han havde købt sig 99 Alen Tøj til Hoser, og blev spurgt om, hvorfor han ikke havde taget lige 100. «Nej», svarede han, «thi ni og halvfemsindstyve er et langt Ord, som falder vel i Landsknægtes Munde, men Hundrede er et stakket Ord og falder ikke saa vel ej heller saa stolt og hovmodigt i Talen».

Det var i Reglen dyre Stoffer, der anvendtes til Pludderhoserne. Hvo, der var i Stand dertil, bar Silke til flere Kroner Alen. Man forstaar derfor tilfulde, at den hele Mode kunde vække Betænkelighed hos Enhver, der saa alvorligere paa Sagen. Ikke uden Grund kaldte Christian den Tredie disse Hoser med det bitre Navn: Von Hus, Von Hof.[3] Et vel udstyret Par svarede i Værdi til flere Bøndergaarde.

Men foruden denne pekuniære Side frembød Sagen en anden af fuldt saa mislig Art. Det hele Klædebon var i høj Grad anstødeligt. Peder Palladius siger: «Vore unge Kompaner lade gøre Kilen forpaa med Helvedes Flammer og Klude umaadelig stor, [saa] at Djævelen sidder og koger [ɔ: kigger] der ud paa alle Sider, aleneste til Forargelse og et ondt Eksempel, ja arme, vanvittige og uskyldige Piger forledes og forlokkes deraf .... Man siger for sandt, endog jeg har ikke selv set det, at i dette Aar en mægtig Mands Søn skulde have ladet sig gøre tre Kiler paa saadanne Pludderhoser. Jeg haver stort Under derpaa, at Jorden ikke har opslugt saadant et overgivent og gudsforgaaende Menneske».[4]

Det var maaske næppe ganske tilfældigt, at denne uvorne Mode baade opstod og kun trængte ret igennem indenfor de Landomraader, hvor Luthers Lære var bleven forkyndt. Med

Sorg maatte man tilstaa, at «dette utugtige og uærlige Klædebon ingensteds i noget Land findes saa almindeligt og saa forfærdeligt som i de samme Lande og Stæder, udi hvilke Gud har udøst sin Naade og har ladet prædike sit hellige Ord og rene Evangelii Lærdom. Hvo der har Lyst til at skue saadan ufledig [ↄ: skarnsagtig] Kludedjævel, han tør ikke lede efter dem i Pavedommen. Men gaa han i de Stæder og Lande, som nu nævnes lutherske og evangeliske, dèr fanger han dem at se noget nær Hus fra Hus indtil paa den højeste Vederstyggelighed og Væmmelse».[1] I Frankrig spillede den hele Mode saa godt som ingen Rolle.[2]

Men saa meget des mere Grund var der da for den lutherske Gejstlighed til af al Kraft at bekæmpe Ondet. Rundt om prædikede Præsterne derfor imod Pludderhoserne. I Tyskland udgav Biskop Musculus et særligt Stridsskrift, hvori han godtgjorde, at Uvæsenet skyldtes en enkelt, i høj Grad ondskabsfuld Djævel, «Hosedjævelen». I Danmark oversatte Sjællands Biskop, Peder Palladius, Skriftet og ledsagede det med en fyndig Efterskrift, afpasset efter danske Forhold. Bogen haves endnu og bærer den malende Titel: «En Formaning og Advarsel mod den lappede og forkludede Hosedjævel».

Dog, hvad hjalp al Prædiken og Skriven? Den udsendte Djævel hovérede øjensynlig og drev aabenbar Gæk med Prædikanterne. Biskop Musculus beretter selv, hvorledes det gik en af hans egne Præster. «Som han havde prædiket haardeligen og drabeligen paa Prædikestolen mod disse utugtige, forkludede Hoser, gjorde samme Hosedjævel ham det til Spot og Trods, at han hængte den anden Søndag saadanne lumpe Hoser tværtover fra Prædikestolen».

Tilsidst lader det til — hvis man tør tro disse Forfattere — at Bevægelsen er vokset selve Djævelen over Hovedet. «Som man siger for vist, at nu en kort Tid forleden var en frommer Mand hos en Maler og bestilte sig en Tavle [et Maleri] og bad, at han vilde male Dommedag derpaa med stor Alvorlighed og Gruselighed, og besynderlig, at han vilde male Djævelen paa det allergrummeste. Og Maleren gjorde sin allerstørste Flid dertil og malede Djævelen paa det allergrummeste med saadanne formaledíde [ↄ: forbandede] Hoser med Overtøj, ligesom de unge Kompaner nu drage dem. Da er Djævelen kommen og gav den Maler en vældig Kindhest og sagde, at han havde gjort ham Vold og Uret, at

han saa havde malet ham. Thi han sagde sig aldrig at være saa grum og gruselig, som han havde afkontrafejet ham med de pjaltede Lumpehoser eller Vadestøvler».

Under disse Forhold var der kun et yderste Middel tilbage, som Gejstligheden ogsaa ivrigt opfordrede til at anvende: den verdslige Magt maatte række den aandelige en hjælpsom Haand, bruge Sværdet, hvor Ordets Hørelse ikke var nok for de forstokkede Sind.

Regeringen lod sig i flere Lande bevæge hertil. Men Magten maatte anvendes med Snildhed, thi saa godt som alle de Forbud, der i hin Tid ellers var udstedte mod Overdrivelser paa Klædedragtens Omraade, havde kun ført til, at den forbudne Frugt fristede endnu mere. Det er interessant at lægge Mærke til, hvorledes man her, paa dette ene Punkt, hvor Faren ogsaa var mest overhængende, virkelig hævede sig et Øjeblik til at se klart, forstaa, hvad der ellers ikke var gaaet op for Tiden, at en Mode ikke lader sig besejre ved Magt, men kun ved Latter.

Istedetfor disse unyttige Trusler med legemlige Straffe, Fængsel og Bøder, anvendte man da her for første og sidste Gang i det 16de Aarhundrede et virksomt Middel. Allerede Biskop Musculus havde vist sig snedig som en Slange, da han opfordrede Øvrigheden til at «bestille en Hob skalkagtige Drenge, der kunde løbe efter Folk med Pludderhoser som efter Havtrolde og Fastelavnsgække», og desuden «lade de unge Drenge paa Gaden kaste Skarn paa dem, og Pigerne desligeste raadne Æg». Kurfyrst Joachim af Brandenburg tog Sagen paa lignende Vis, da han lod tre Landsknægte med Pludderhoser gribe og anbringe i et stort, aabent Bur med Tremmer for. Her maatte de sidde og lade sig vise frem i tre Døgn, medens efter Kurfyrstens Befaling en Violinspiller forhøjede Munterheden hos den tilstrømmende Mængde ved at staa udenfor Buret og stryge paa sin Fedel. Et andet Sted gav Regeringen Befaling til, at Bødlen og hans Svend samt Rakkeren og hans Dreng skulde være klædte i Pludderhoser af allermest overdrevne Art. I Danmark endelig anvendte Christian den Tredie et Middel, der ganske vist nærmede sig stærkt til Vold, men hvorved Latteren dog i endnu højere Grad paakaldtes. For at helbrede sine Herremænd lod han anbringe paa Gader og Stræder Betjente med Knive, der ved et Par velrettede Snit gjorde Klædebonnet endnu mere flagrevornt og mangelfuldt som Dække, end oprindeligt paatænkt. Ved saadan offentlig Sundhedspleje lykkedes

det Kongen at faa Bugt med Ondet og atter vække hos sine Undersaatter «Lysten til god, tarvelig Skik».[1]

I Sverige synes Sagen at være bleven tagen paa en hel anden Maade. Her vides ikke at være blevet udstedt noget Forbud eller truffet andre Forholdsregler. Vi ser tværtimod Erik den Fjortende selv paa et Billede fra Aar 1562 fremstillet med Pludderhoser (Fig. 25). Maaske har netop dette, at Kongen gav Tonen an, bidraget til at holde Moden indenfor nogenlunde passende Grænser. De Pludderhoser, som Erik den Fjortende er iført paa Billedet, er i hvert Fald kun lidet overdrevne og naar ikke længere end til Knæene.

Fig. 25. Erik den Fjortende. 1562.

Pludderhoserne havde ført det sidste, afgørende Bevis for Nødvendigheden af, til kort Dragt at bære de gammeldags Broge. Lidt efter Aarhundredets Midte afskaffedes da de løsthængende Baand («Overtøjet»), og virkelige Broge indførtes paany. Nu som før lød imidlertid Navnet usømmeligt som Betegnelse for et synligt Klædningsstykke. Man omdøbte dem da til «Bukser» og bar dem ugenert under dette nye Navn. Endnu i Aaret 1548 forekom i Gustav Vasas Klædekammer, paa en enkelt Undtagelse nær, lutter

«Overtøj». Blandt Peder Oxes Efterladenskaber († 1575) nævnes kun to «Overtøj», Resten er «Bukser».[1]

Som sædvanligt ved slige Overgange begyndte man ved Genindførelsen af Benklæderne med at gaa til Yderligheder. De første «Bukser» var ganske vist kun korte for og bag, men stod til Gengæld ud til alle Sider som to trivelige Græskar (Fig. 26). For at de ikke skulde tabe deres Huld, brugte man at udstoppe dem med Krølhaar; «tre Kalveskinds Fæhaar til hvert Par» var Reglen.[2] En varm Overgang for dem, der kort forinden havde gaaet med Pludderhoser.

Fig. 26. Grev Egmont. (Efter Simon de Passe.)

Senere tabte Bukserne lidt efter lidt deres oprindelige Fylde. Inden man dog gik helt over til at lade dem falde i deres naturlige Folder, dækkede man dem fortil, idet man lod Trøjen fra Halsen og ned over Underlivet skyde kamformigt fremad (Fig. 21a og 27). Det er den samme Form, som endnu har holdt sig i de sydligere Landes Polichinel Figur, og som i Begyndelsen af det 20de Aarhundrede atter er bleven moderne som Kvindedragt. Datiden kaldte det for «Gaasemaver». I Norden synes disse at have spillet en vis Rolle henimod det 16de Aarhundredes Slutning. Præsten Niels Arctander anfører i sin Ligtale over Niels Viffert som en særlig Ros, at den Afdøde ikke skøttede om «de forbandede lange Pibekraver (Ruer), de store hængende Buge» og anden saadan overdaadig Dragt.[3]

Inden det 16de Aarhundredes Udløb naaede man til den Form for Knæbukser, der i de følgende to Aarhundreder skulde være den herskende. Hermed var deres Overvægt sikret. Siden

da har Benklæder udgjort en overalt anerkendt, nødvendig Bestanddel af den europæiske Klædedragt. Kun i Skotland forsøgte den keltiske Stamme en lidet betydende Modstand til Gunst for deres gamle Klædebon, Skørtet.

Renæssancen gennemførte Knæbukserne som synlig Beklædningsgenstand, fælles for det kultiverede Europa. Det næste store Udslag af de nye Folkeslags Aand, den franske Revolution, forlængede dem fra Knæet ned til Foden.

Fig. 27. Deltagere i Festtog. (Efter J. de Ghein.)

Henimod Aar 1900 viste Knæbenklæderne sig atter som «Sportsdragt».

En Følge af Benklædernes Gennemførelse i det 16de Aarhundrede blev Brugen af Lommer. Tidligere havde man baaret, hvad man ønskede at have hos sig, i en Pung eller lille Pose, der hang ved Bæltet, gerne paa højre Side. Men da nu Benklæder som Yderdragt blev almindelige, fandt man paa at anbringe et Gemmested i dem. Idéen var ikke helt ny, forsaavidt man i Frankrig alt fra det 11te Aarhundrede kan paavise en

Kjortel med Lomme, og saadanne findes, om end meget sjældent, omtalte i den senere Middelalder. Men lidt efter Midten af det 16de Aarhundrede blev det almindelig Skik og Brug at have Lomme. De runde, udstoppede Bukser var som skabt til slige Bekvemmeligheder. Udvendigt kun lidet synlig, dannede Lommen her om Sommeren en kærkommen Luftspalte mellem det meget Krølhaar, om Vinteren en lun lille Rede for forfrosne Fingre. Intet Under, at de hurtigt trængte igennem.

Men næppe blev Lommerne almindelige, førend man opdagede, at de var i høj Grad farlige. Nu kunde jo Enhver uden at vække Mistanke komme En nær paa Livet og saa pludselig trække en Dolk eller Pistol op af Lommen og gøre det af med En. Og hvo i Alverden var nu mere i Stand til at se, hvem der var Tyven, naar denne ikke længere behøvede at gaa med Kosterne i Haanden, men straks kunde forputte dem i disse hemmelige Kældere! Af disse Grunde rejste der sig da en Storm mod Lommerne. I Tyskland nøjedes man med at udskælde dem for «Tyveposer» (Diebsäcke), i Frankrig blev det ved Forordning af 1563 ligefrem forbudt at bære Lommer af Hensyn til Faren for Snigmord.[1] De miskendte Lommer tyede under disse Forhold for en Stund til Ærmerne, indtil det endelig blev dem tilladt at vende tilbage til deres Hjemsted, Benklæderne, som de siden ikke har forladt.

Det er rimeligt nok, at de samme Svingninger i Betragtningsmaaden, der fandt Sted i det øvrige Europa, har haft deres tilsvarende i Norden. Vi er imidlertid ikke nu i Stand til at paavise dem i det enkelte. Vist er det kun, at Lommer tidligt blev almindelige heroppe. Aar 1589 omtales de i Helsingør som noget dagligdags, der ikke trænger til nærmere Forklaring: «Tyven bekendte», hedder det i Stadens Tingbog, «at han saa Vippen af Pungen hænge udenfor Bukserne paa Johan Frederiksen, og som Johan skulde gaa ud af en Dør, saa samme Tyv sin Lejlighed og listede Pung og Penninge af Bukserne».[2]

Interessant er det at lægge Mærke til, hvorledes man i de forskellige Sprog kom i nogen Forlegenhed med, hvilken Benævnelse man skulde give Lommerne. I Reglen synes man at have foretrukket at lade dem arve Navnet efter den frit hængende Beholder: «Pung», «Pose», «Taske», der tidligere bares ved Bæltet. Paa Fransk og Engelsk kaldte man saaledes en Lomme for «Pung» (Fransk: poche, Engelsk: pocket), paa Hollandsk for Zack,

paa Tysk for Tasche. Paa Dansk kaldte man dem først for «Taske».

> Mange der laa i Skarn og Aske,
> De have nu Guld og Penninge i Taske.

hedder det i et Skuespil fra det 16de Aarhundrede,[1] og i en Mængde Ordsprog er denne Ordets tidligere Betydning bevaret. Senere trængte den, vistnok fra Italien stammende, Benævnelse «Fik» igennem, der endnu benyttes i Sverige og det nordlige Norge. I Danmark og det sydlige Norge derimod sejrede den lune, hyggelige Benævnelse: «Lumme». Hvor varmt der kunde være i en saadan synes at fremgaa af de nu forældede Tillægsord: «lummebagt», «lummestegt». Disse tabte sig og større Kølighed indtraadte, da Lummerne udvandrede og efterhaanden befolkede ogsaa Trøje, Frakke, Vest. Herved blev baade Lyd og Lukke mere aabent. Lumme blev til Lomme. Den hele Udvikling fra det 16de Aarhundrede til vore Dage er tydeligt gengivet i Benævnelsen paa dem, der vilde slige Gemmer til Livs. Hvad man oprindelig kaldte en «Taske- eller Pung-Snider» blev siden til en «Lumme-Søger», i vore Dage: en «Lommetyv».[2]

VI.

Naar man nu oversér det lange Tidsrum, lige fra Oldtiden indtil Midten af det 16de Aarhundrede, i hvilket Hoserne uafbrudt og saa godt som uforandrede har tjent til Beklædning, saa undres man uvilkaarligt over Kulturudviklingens Langsomhed.

Thi de frembød store Ulemper. Først og fremmest var de ikke beregnede paa at skiftes. Som ethvert andet Yderklædningsstykke brugte man dem saalænge, til de blev aflægs. Og Beholdningens ringe Størrelse viste noksom, at det ikke var Hensigten at lade dem holde Hviledage. Hvor vi kunne kontrollere det, gik der lange Tider hen, stundom Aar imellem, at Vedkommende anskaffede sig nye Hoser, og altid var det kun et, højst to Par, ad Gangen.[1] De uformuende Skolebørn i Sorø, der nød kongeligt Underhold, var gunstigt stillede, forsaavidt de erholdt to Par Hoser om Aaret, et Par tykke ved Mikkelsdag, et Par tynde ved Pintsetid. Gustav Vasa og hans Børn havde hver især ligesaa mange Hovedbeklædninger som Hoser.[2] Peder Oxe ejede til seksten Kjortler kun syv Par Hoser eller rettere Strømper, som de paa hans Tid var gaaede over til at kaldes.[3] Endnu langt ind i det næste Aarhundrede lader Sporene sig forfølge. Ingeborg Rosenkrands, død 1636, efterlod sig saaledes ialt tretten Par Handsker, men kun fem Par Strømper.[4]

Foruden denne store Ulempe havde de en anden, der heller ikke var ringe. De sluttede ikke fast til Benet, men var lavede af svært Stof, der, da det ikke var elastisk, maatte have omtrent samme Vidde overalt. Dette stødte dog kun Synet. Men det umagelige Stof havde desuden Sammensyninger, hvor Folderne af Skønhedshensyn vendte indad. Som en Pind langs Foden skar og gnavede disse, naar man bevægede sig.

For Varmens og Holdbarhedens Skyld var det især to Slags Stof, der anvendtes til Hoser: Klæde og Læder. «Halvanden Alen Engelsk [Klæde] til et Par Hoser» er et staaende Udtryk i det 16de Aarhundrede. Fra Kongen og Dronningen til de lavest stillede gik alle med Klædes Hoser, om end naturligvis af forskellig Finhed.[5] Sé vi til udenlandske Forhold, f. Eks. til Skotland, saa gentager det samme sig. I Maria Stuarts Regnskaber fra

lidt efter Aarhundredets Midte er det en stadig Udgiftspost: To Alen skotsk Klæde til Hoser til Dronningen.[1]

Kun ved enkelte, festlige Lejligheder brugte man Hoser af Fløjl eller Silke. Herluf Trolle efterlod sig saaledes et Par Fløjls Hoser, Peder Oxe flere af Silke.[2] I November 1559 fik den gamle Gustav Vasa sig syet et Par af Silkeatlask.[3] Det var mest Kvinder, der kunde bruge dem af saa sart et Stof. De fleste bekendte Damer fra Aarhundredets Midte besad flere Par saadanne, især af rødt Fløjl. Mænd, der maatte være forberedte paa at bære dem udækkede i Regn, foretrak i Reglen selv til Fest det mere haardføre Klæde.

Til Vinterbrug eller i daarligt Vejr var intet saa hensigtsmæssigt som Læder. Læderhoser brugtes baade af Mænd og Kvinder. Gustav Vasa besad den efter Datidens Forhold storartede Forsyning af ikke mindre end 35 Par Læderhoser.[4] Andre nøjedes naturligvis med langt mindre. Aar 1548 hører vi tilfældigt, at Dronningen af Sverige fik Hoser af Raadyrskind.[5] I Sommeren 1556 fik de danske Prinsesser røde Læderhoser.[6] Udgiften til «Hoseskind» var i Aarets Løb ikke ringe, hvor mange skulde forsynes. Aar 1563 betaltes f. Eks. ved det danske Hof 1720 Kroner for Hoseskind og Sadelmagerarbejde.[7] Endnu ind i det følgende Aarhundrede træffer vi en gammeldags Husmoder, der holder paa, at hendes Barn, der skal i Sorø Skole, bør udstyres med Læderhoser.[8]

Man vilde tage fejl, hvis man tænkte sig disse Læderhoser i Lighed med et Par langskaftede Støvler i Nutiden. De var ofte af det fineste Skind og aldrig sværtede som nutildags. Man havde dem i alle Farver: hvide, brandgule, kødfarvede, røde, rosinfarvede og papegøjegrønne.[9] Men hvor smukke de end kunde være, de led af samme Mangel som de Klædes. Naar de i længere Tid havde været brugte, kunde de ikke med Rette kaldes rene, og Ulykken var, at de ikke lod sig vaske.

Den første store Forandring heri skete, da omtrent ved Aarhundredets Midte Priserne paa Linned sank saa betydeligt. Det blev da almindeligt, hvad tidligere havde været ansét for en storartet Overdaadighed, som end ikke altid Konger tillod sig, at gaa med Linnedhoser om Sommeren. Fordelene ved disse var indlysende.

Det er interessant at sé den Iver, hvormed Tiden greb dette længe savnede Gode. Kaster vi saaledes et Blik paa For-

holdene ved det svenske Hof 1554, saa viser de os Gustav Vasas unge Dronning, Katharina Stenbock, i en sand Begejstrings Rus over de nye Forhold. Paa Stockholm Slot udleverede hun otte Alen fint hollandsk Lærred til at lave «Linhoser» af til Kongen og tretten Alen til de «unge Herrer». Da man kom til Gripsholm i Juni Maaned, tog hun tolv Alen til sig selv og «Frøknerne» til samme Brug. I Jûli Maaned fik Kongen atter ti Alen, Frøknerne seks og «lille Magnus» halvanden Alen. I Oktober endelig paa Kopparberget udtog hun igen et Stykke hollandsk Lærred til Linhoser for sig og Frøknerne.[1] Et saadant Forbrug vilde blot et halvt hundrede Aar tilforn være blevet ansét for en Umulighed.

Ganske lignende Forhold lader sig iagttage i Skotland. Et Par Aar efter kunde Maria Stuart paa engang af 18 Alen hollandsk Lærred lade sig forfærdige omtrent 30 Par Linhoser, en Forsyning, der med korte Mellemrum siden stadigt forøgedes.[2]

Iveren forplantedes nedefter. Aar 1582 anskaffede saaledes den unge Holger Ulfstand sig paa sin Rejse i Tyskland paa engang 7 Par Lærreds Sokker.[3] Fire Aar efter kunde det bestemmes i Fundatsen for Sorø Skole, at hver af de fattige Elever engang om Aaret skulde have et Par Linnedhoser i Foræring.[4]

Brugen af Lærredshoser holdt sig endnu ned i det 17de Aarhundrede. Ingeborg Rosenkrands, død 1636, efterlod sig saadanne.[5] Aar 1669 omtales de som fremdeles brugelige i Danmark.[6]

Der kan næppe være nogen Tvivl om, at denne Udvikling vilde være endt med, at man havde brugt Linhoser ikke blot om Sommeren, men om Vinteren tillige under Klædes- og Læderhoserne. Saavidt kom det imidlertid ikke. Det opnaaede Gode krydsedes af et nyt, et endnu større Fremskridt paa Tilvirkningens Omraade.

Alle de syede Hoser led fremdeles af to Ulemper, deres Mangel paa Elasticitet og det umagelige ved Sammensyningerne. Begge disse Mangler ophævedes ved det 16de Aarhundredes største Opfindelse paa dette Omraade: Strømpestrikningen.

Det gaar med denne Opfindelse som med saa mange andre. Det, der først og fremmest undrer, er ikke, at den skete, men at den ikke var skét længe før. Strikning havde været kendt i Aarhundreder. Allerede i det 12te Aarhundrede strikkede man i

Frankrig Handsker; senere srikkede man ogsaa Huer. Og dog gik der tre hundrede Aar hen, førend man fandt paa det tilsyneladende saa simple at tilvirke Hoserne paa lignende Vis.

Tre Lande kæmper om Æren af at have opfundet Strømpestrikningen: Italien, Frankrig og Spanien. Florents vides at have begyndt paa at filére Damehoser. Ordet «Tricot», hvormed de strikkede Hoser benævnedès, er uden Tvivl af fransk Oprindelse. Det første Par endelig, om hvilket Historien melder, kom fra Spanien.[1] Kort før sin Død (1547) modtog nemlig den engelske Konge Henrik den Ottende fra Spanien et Par strikkede Silkehoser, der med Rette vakte Forbavselse som noget ganske enestaaende. Hans Søn, Eduard den Sjette, ejede ligeledes kun ét Par, ogsaa fra Spanien. I Frankrigs Historie henlægges Indførelsen af strikkede Silkehoser enstemmigt til Aar 1559, da Henrik den Anden under Festlighederne i Anledning af Freden i Câteau Cambrésis for første Gang optraadte i et Par saadanne. End ikke Festlighedernes sørgelige Slutning, Kongens bratte Død, da han under Turneringen fik et Landsestød i Hjelmens Visir, har formaaet at udviske Erindringen om hin vigtige Begivenhed.[2]

Den af Europas Herskere, der imidlertid fik mest Betydning for den nye Opfindelse, var dog sikkert Dronning Elisabeth i England. Ikke blot var hun, saavidt vides, den første Kvinde, der bar strikkede Hoser, men hun gjorde tillige alt for at gøre Opfindelsen saa frugtbringende som muligt. I Begyndelsen dreves Strikningen blot af Mænd. Aar 1564 udøvedes den saaledes i England alene af William Rider. Men med stor Iver drev Dronningen igennem, at Kunsten skulde læres af mange og fremtidig være en kvindelig Syssel. Under hendes Opmuntring begyndte da Strikningen, ikke blot med Silketraad, der i Følge Sagens Natur altid maatte blive kostbar og kun have ringe Marked, men først og fremmest med Uldgarn. Det var en udsøgt Opmærksomhed og det bedste Bevis for hendes Bestræbelsers Kraft, da man ved hendes Indtog i Norwich 1579 ikke sendte hende blomsterstrøende Børn i Møde, men havde opstillet en dobbelt Række Smaapiger, hvoraf den ene spandt Uldgarn, den anden strikkede Uldstrømper.

Dronning Elisabeths Bestræbelser kronedes med Held; hun tilkæmpede sit Køn en ny og rig Virksomhed. Havde hendes Blik været endnu videre, vilde det kunne være lykkedes hende at føje hertil Grundlæggelsen af Englands Fabrik-Industri. Men

paa dette Punkt laa Grænsen for hendes Fremsyn. Da Magister William Lee i Cambridge Aar 1589 opfandt «Strømpestrikkestolen», en kunstig Maskine, der i et Øjeblik kunde strikke flere hundrede Masker, var det ikke blot Strikkerskerne men Regeringen tillige, der efter Evne søgte at holde denne nye Fare nede. William Lee maatte flygte og tog efter Indbydelse af Henrik den Fjerde Ophold i Nordfrankrig, der blev Hovedsædet for Evropas Strømpetilvirkning.

Opfindelsen naaede til Norden efter Pludderhosernes Tid. Som det vil erindres, afløstes Pludderhosernes «Overtøj» af virkelige Knæbenklæder. Da altsaa Kunsten kom herop, var det ikke længere nødvendigt at strikke indbyrdes forbundne Hoser, der skulde dække Hoftepartiet; det var nok, naar de blot naaede et Stykke op over Knæet. Denne nye Form for Hoser kaldte man: Strømphoser,[1] eller snart med det kortere Navn, der har holdt sig indtil vore Dage: Strømper.

Det var dog langtfra alt, hvad der nu kaldtes Strømper, der var strikkede. Tværtimod, Folk i Almindelighed vedblev længe endnu at have Strømperne som i sin Tid Hoserne af Klæde, Fløjl, Læder eller Linned. Birgitte Gøyes Strømpeforsyning f. Eks. var Aar 1565, foruden de daglige af Klæde: et Par røde Fløjls, et Par sorte Fløjls, et Par sorte Damaskes og et Par af «Setteni» (en Slags Silketøj).[2] Endnu en halv Snes Aar efter omtales blandt Mette Rosenkrands's Strømper ikke en eneste strikket.[3] Aar 1566 fik den lille Frants Gyldenstjerne lavet Strømper af Læder.[4] 1577 fik Arild Huitfeld syet et Par af Klæde for 3 Daler[5]. Aar 1605 bestemtes, at de fattige Skoledrenge i Ribe skulde have deres Strømper af laadent Faareskind.[6] Linnedhoser holdt sig som ovenfor omtalt til langt ind i det 17de Aarhundrede.

Men det Nye var der dog. Den Form for Strømper, der skulde fortrænge alle andre, banede sig langsomt men sikkert Vej. Det første Par strikkede Strømper, der vides at være kommet til Norden, anskaffedes betegnende nok af Erik den Fjortende i Sverige. Aar 1559 var Silkestrømper for første Gang komne til Syne i Frankrig, Aar 1562 kunde Erik den Fjortende optræde deri i Sverige, det maatte siges at være meget godt fulgt med. Selve disse faa Aar havde imidlertid været nok til at skabe Konkurrence i Tilvirkningen og derved synkende Priser. De første strikkede Hoser havde været Kostbarheder. Nu kunde

strikkede Strømper leveres til 60 Kroner Parret. Kongen anskaffede sig ogsaa straks fire Par.[1]

Adelen i begge Lande fulgte efter. Peder Oxe synes saaledes at have ejet strikkede Strømper, det samme gælder om Pontus de la Gardie.[2] Om den Anseelse, som strikkede Strømper nød, faar man et Begreb ved at læse et Brev af 1586 fra Johan den Tredie til Grev Brahe. Blandt andre vigtige Hverv, som Kongen paalægger ham, er ogsaa det at skaffe et Par af de bedste Silkestrømper, som Doktor Theophili Broder skal have bragt med til Sverige.[3] Endnu i Aaret 1627 fik en Mand i Helsingør ti Daler til Laans paa et Par Silkestrømper.[4] Derimod hører vi i Norden intet til den Form for Galanteri, der i Frankrig bød altid at overlade sin Udvalgte først at gaa nogle Dage med det nye Par Silkestrømper, førend man selv drog dem paa.

Strikkede Uldstrømper trængte igennem i Norden samtidig med dem af Silke. Man havde tidligere gjort Forsøg paa at «knytte» korte Hoser, Sokker som de kaldtes, af grovt Uldgarn. Men denne højst ufuldkomne Tilvirkningsmaade ophørte af sig selv, da Strikningen blev almindeligere. Den sidste Gang «knyttede Sokker» vides omtalte, er Aar 1566, da en dansk Adelsmand under Krigen skrev hjem til sin Hustru om at sende ham et Par saadanne til Lejren.[5] At «knytte», kniple og sprange (brodere) havde før været den kvindelige Ungdoms næste Fag, naar det begyndte at gaa flinkt med Syningen.[6] Nu føjedes hertil et nyt, det at strikke eller, som man gerne kaldte det, at «binde». «Den 23de August 1587 fik jeg Brev fra min Søster Kirstine med et Par Strømper, bundne og gran ferdit [helt færdige], Gud være med hende»! skriver en fattig Student i sin Dagbog.[7] En saadan Gave var større, end vi nu tænke os, thi ogsaa Uldstrømper vedblev Aarhundredet ud at være mærkeligt dyre. Endnu i Aaret 1596 var den staaende Pris i Stockholm, og vel altsaa i hele Norden, for et Par Uldstrømper 8—12 Kroner.[8]

Vil man have en tydelig Maalestok for den Opsigt, som de strikkede Strømper vakte ved deres Fremkomst, og den Magt, hvormed de gjorde sig gældende, behøver man blot at lægge Mærke til enkelte af deres Virkninger. Her som altid førte Moden hurtigt til Overdrivelse. Det viste sig allerede i selve de nye Klædningsstykkers Antal. Vor Tid, der er vant til ganske

anderledes høje Tal paa disse Omraader, har ikke ret nogen Følelse af, at Forholdet forandredes. Datiden derimod saa med Betænkelighed, at den gammeldags Tarvelighed, der Aaret rundt havde kunnet nøjes med et og samme Par Hoser, nu afløstes af en farlig Lyst til Afveksling, for hvilken tre, fire, fem Par Strømper ikke var for meget.

Mere iøjnefaldende for os er imidlertid en anden Form for Overdrivelsen. Arm- og Benbeklædning havde hidtil saa nogenlunde holdt Skridt sammen. Men nu var strikkede Strømper blevne indførte for Benenes Vedkommende; de maatte da bringes i Anvendelse ogsaa for Armenes. Forsøget udførtes virkelig i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede. Ligesom Benbeklædningen endte i Strømper og Sko, saaledes endte nu ogsaa Armbeklædningen i «Haandstrømper» og «Haandsko» (Handsker). Ingeborg Rosenkrands efterlod sig ikke mindre end ni Par «Haandstrømper», medens hendes Forsyning af Fodstrømper kun udgjorde fem Par.[1] Aar 1611 maatte Christian den Fjerde betale en ikke ubetydelig Regning for modtagne Nathuer, «Haandstrømper» og «Støvlestrømper».[2] Moden synes atter at have tabt sig efter en Snes Aars Forløb.

Men hvad der ikke tabte sig, var Lysten til de strikkede Fodstrømper. Der maatte da sættes en Stopper for det stigende Forbrug, og Folket belæres om, hvem saadanne strikkede Strømper var bestemte for. Her møder os det mærkeligste Udtryk baade for den vakte Bevægelse og for hvorledes denne tog sig ud sét med Tidens Øjne. Efter at man i Tyskland oftere havde gjort Forsøg paa at hemme Uvæsnet ved Forordninger,[3] skred endelig Christian den Fjerde til Aar 1636 for Hertugdømmernes Vedkommende at udstede Forbud mod Brugen af strikkede Strømper. Fremtidigt maatte ingen uadelig Kvinde gaa med Silkestrømper. Borgemestres og Raads Hustruer og Døtre skulde som særlig Ære have Lov til at bære Uldstrømper, men Koner og Døtre af simple Borgere og Haandværkere maatte under ingen Omstændigheder understaa sig at bære strikkede Strømper.[4]

En Beklædningsgenstand, der Aarhundredet igennem havde været underkastet de samme Svingninger som Hoserne og Strømperne, var S t r ø m p e b a a n d e n e. Ved Aarhundredets Begyndelse forrettede de deres Tjeneste i det Skjulte under Kjortelen og fastholdt prunkløst Hoserne under Knæet. Det var denne Tarve-

lighed, som Gustav Vasa senere forgæves søgte at kalde tilbage, da han som gammel af Sparsommelighedshensyn begyndte at gaa med Strømpebaand af «Kartek» istedetfor af Taft.[1] Men da Benbeklædningen blev fuldt synlig, rykkede Hosebaandene op til højere Værdighed. I Virkeligheden var de slet ikke mere nødvendige, forsaavidt de lange Hoser jo maatte fastgøres ved Hofterne. Men som Smykke kunde Hosebaandene tage sig ud, og de udvikledes hurtigt til sirligt bundne Sløjfer og Rosetter, helst af Silke og forsynede med gyldne Spænder.

Fig. 28. Christian den Fjerde som Barn. (Efter Hans Kniepers Tapet i Nationalmuseet.)

Da Strømperne indførtes, voksede Baandene paany i Betydning. Dette laa ikke blot i, at Strømperne var korte og altsaa maatte fastholdes ved Knæet, men Brugen af de strikkede Strømper havde lært at stille store Fordringer til Benbeklædningens Glathed. «Stramt som Skindet paa en Tromme»[2] skulde Strømpen slutte om Benet, hvad enten den var syet eller strikket, og dette kunde kun opnaaes ved Hjælp af Strømpebaandet. Mod Aarhundredets Slutning indførtes da meget brede og kraftige Strømpebaand, der som en Slags Bind om Benet paa én Gang skjulte Strømpens Begyndelse og forsvarligt fastholdt den (Fig. 28). En saadan Størrelse medførte nødvendigt forøget Udsmykning. Først ind i det 17de Aarhundrede tabte Strømpebaandene atter i Om-

fang og Betydning, da man begyndte at ombinde Benet og fastgøre Strømpen ved Hjælp af Knæbuksernes nederste Rand.

Den yderste Fodbeklædning i det 16de Aarhundrede var af Navn den samme som i Nutiden: Sko og Støvler. Nærmere sét spillede disse imidlertid en ringere Rolle end nutildags. Fra Oldtiden af havde man været vant til at betragte det yderste Lags Betydning blot som den at dække Fodsaalen, tage mod det værste Slid under Gangen. Opstaaet af Sandalen var det ikke alene sprogligt, at Skoen hos enkelte af de indvandrede Folk betegnedes som en blot Saal (Sko: Fransk = *soulier*, af *solea* Saal). I Virkeligheden var den Middelalderen igennem ikke stort mere.

Dette stemmede vel med den øvrige Benbeklædning. Indenfor Skoene bares jo Hoserne, af tykt Stof, Klæde eller Læder; de maatte i Regn og daarligt Føre skærme Fodens Overdel, tjene som en Slags Overlæder. Idet Skoens Rande saaledes kun gik svagt op om Fodens Sider, blev det nødvendigt at fastholde dem under Gangen ved Baand omkring Anklen, Skoremme eller Skotvinger som de kaldtes (Fig. 29).

Støvler derimod brugtes kun saare sjeldent. Allerede selve Navnet (Støvle, Stiefel, af *æstivalis*: sommerlig) peger hen paa en Brug hel modsat Nutidens. Under Fredsforhold anvendtes de kun som et Luksusstykke, en Slags Sommer-Overtræk til Skærm for lyse Hoser paa Jagtture og deslige. Under Krigsforhold blev det i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede mere almindeligt at bære langskaftede Støvler. Dog synes f. Eks. de tyske Landsknægte at have sat en Ære i ikke at vise slig Blødagtighed. Den første Gang, vi høre Tale om dem efter en større Maalestok i Norden, er i den nordiske Syvaarskrig. Under denne lod Frederik den Anden, da det Aar 1563 tegnede til et Vinterfelttog, Hæren forsyne med Knæstøvler. Hver Skomager i Danmark fik Befaling til skyndsomst at sy ti Par.[1] Lidt senere under samme Krig skrev blandt andre Christoffer Gøye hjem til sin Hustru om ogsaa at skaffe ham et Par langskaftede Støvler. «Lad dem sy over mine egne Læster, de ligge i mit Kammer, og kan man skille dem ad bag i Hælen, derpaa kan Du kjende dem».[2]

Det er troligt nok, men vi vide intet sikkert derom, at Al-

Fig. 29. Ludvig Munk. (Efter Maleri paa Rosenborg.)

muen i Norden har brugt en Slags Sko, der bedre dækkede Foden. I Slutningen af det 16de Aarhundrede omtales i Danmark «Bondesko» som en solidere Art.[1] Her hjalp man sig tillige med Træsko,[2] men saadanne brugtes dengang saa lidt som nu i Sverige og i Norge.

I disse gammeldags Forhold skete der en betydelig Forandring, da de strikkede Strømper fremkom. De var aldeles ikke beregnede paa at modstaa Regn eller Søle. Jo mere almindelige de blev, med des større Nødvendighed krævedes der en ny og bedre Dækning. Allerede i Slutningen af det 16de Aarhundrede voksede derfor Skoen op, saa at den dækkede Vristen. Men den til Strømpen fuldt svarende Fodbeklædning, Støvlen, trængte først ret igennem i de følgende Aarhundreder.

Med Skoens Form var der foregaaet et brat Omslag ved Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. Indtil da havde her i Norden de lange Snabelsko været eneherskende. Saa trængte den nye Mode hid, at gøre Skoene meget brede i Taaspidsen. Moden opstod i Frankrig og udbredte sig derfra over Holland, England og Tyskland til Norden, medens man i Spanien haardnakket holdt paa, at Skoen skulde ende spids. De brede Næser gjorde megen Lykke, først kaldtes de for «Andenæb», siden forslog end ikke denne Benævnelse, men de opkaldtes «Komuler». Overdrivelsen var da naaet saa vidt, at Spidsen af Foden var betydelig bredere end Foden selv (Fig. 13, 17, 19 og 30).

Fig. 30. Georg Spalatin 1543. (Efter Lucas Cranach.)

Denne Mode, der ofte danner en af de sikreste Vejledere ved Bestemmelsen af gamle Billeders Ælde, herskede uindskrænket i Nord- og Mellemeuropa fra Aar 1500 til 1550. Saa afløstes den af den spanske Indflydelse, der sammen med Pibekraven, den korte Kappe og Trøjen ogsaa bragte de spidsnæsede Sko. I ret maadeholden Form holdt disse sig Aarhundredet ud. Derimod naaede, saa-

vidt vides, aldrig til Norden, hverken fra Frankrig, Spanien eller Italien, den der herskende, besynderlige Mode, at Damer bødede paa deres Vækst ved at gaa med Styltesko, de saakaldte «patins». Disse kunde være fra en halv til en hel Alen høje og maa sikkert have været meget vanskelige at bevæge sig frit og naturligt med. De opgaves atter i det 17de Aarhundrede og gav Plads for den mindre og bekvemmere Form for Stylte, de høje Hæle, der siden da, med enkelle kortvarige Afbrydelser, har holdt sig til vore Dage.

Fig. 31. Henrik den Ottende af England. (Efter H. Holbein.)

I nær Forbindelse med Skoenes ringere Betydning som Værn for Foden, stod det Stof, hvoraf de lavedes. Dette var langt fra altid Læder. Meget hyppigt var det Klæde, Fløjl eller dog særligt fint Skind. «En halv Alen askefarvet Fløjl til Sko til kongelig Majestæt» (Gustav Vasa); «en Alen grønt Fløjl til Sko til min Frues Naade». «Rødt Fløjl til Hoser, Trøjer og Sko til de unge Herrer» o. s. v., er Udtryk for denne Skik.[1] De stemme ganske med de tilsvarende fra Skotland: «Sort Fløjl til Sko til Dronningen (Maria Stuart) og en halv Alen Taft til Foer». «En halv Alen Fløjl til et Par Sko og et Par Tøfler til Dronningen» o. s. v.[2] Aar 1560 i Februar Maaned bestilte Frederik den Anden sig paa én Gang seksten Par Sko, hvoraf de seks skulde være af Korduanskind.[3] Lignende brugtes ogsaa meget af Sveriges Dronning, Karin Månsdatter.[4] Korduanskind synes overhovedet at have været særligt yndet, ikke mindre end

fem forskellige Maader at udstyre saadanne Sko paa — med høje Hæle, «med indhullede Hakker», «udprikkede», med Puntlæder og med Korksaal — anføres i de københavnske Skomageres faste Priskurant af 1605.[1]

Skoenes Farve gjorde dem til et ganske anderledes livligt og fremtrædende Parti af Klædedragten end nuomstunder. De var kun sjældent sværtede — «smurte», som det kaldtes, — i Reglen havde de Læderets lyse Farve. Af Klæde og Fløjl forekom de i alle mulige Kulører. Og var de saa tilmed forsynede med Udskæringer af anden Farve — i Aarhundredets Begyndelse ofte femdelte som Foden selv (Fig. 31), senere lagte i allehaande Mønstre (Fig. 9, 20 og 32) — kunde de afgive et yderst broget Skue. Da i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede høje Hæle kom i Brug, blev det Skik at give disse et særligt iøjnefaldende Anstrøg. Paa en Mindetavle over Borgemester Albert Andersen i Skelskør sés t. Eks. denne afbildet med røde Hæle og Saaler.[2]

Fig. 32. En engelsk Adelsmand. (Efter H. Holbein.)

Naar Grænsen mellem Tøfler og Sko var saa svag som i Aarhundredets første Halvdel, er det let forstaaeligt, at Tøffelmagerne og Skomagerne i Danmark, der hver især kun maatte forfærdige sin Art Fodtøj, laa i stadig indbyrdes Fejde. De enedes kun, naar det gjaldt om at bekæmpe Udlændinge, der truede med at tage Næringen

fra dem.[1] Disse synes imidlertid bedre end de indfødte at have kunnet sy Kunderne til Behag. Man faar et Indtryk af deres Overvægt, naar man sér selv Kancelliet udtrykke sig paa halvtysk, hvor Talen er om Skomagerarbejde: Formedelst Hudernes ‹Dyring› kan Arbejdet ikke gøres ‹wolfeiler›.[2] Under Frederik den Anden var det især den hollandske Skomager i Færgestræde[3] og efter denne en frantzøsisk Skomager, Jacob Ricard, der synes at have baaret Prisen.[4]

VII.

Kvindedragtens Udvikling i det 16de Aarhundrede var af en ganske egen, sammensat Natur. To modsatte Strømninger mødtes og frembragte tilsammen et Resultat, der paa væsentlige Punkter var et Tilbageskridt fra det oprindelige.

Den middelalderlige Grundregel havde været, at Mands- og Kvindedragt burde være ens. Begge Køn bar inderst en Skjorte og oven over denne den fodside Kjortel og Kappe. Kun de usynlige Broge dannede Forskellen mellem de to Arter Dragt.

Da ved Renæssancen Mandsdragten frigjordes, skete dette gennem en Forkortning. Det Forbillede, der anviste Vejen, var Trøjen, det bekvemme Klædningsstykke, som var skabt af det daglige Livs Krav, men indtil da havde været holdt nede som blot Underdragt.

Ganske paa lignende Vis tegnede det til, at Kvindedragtens Udvikling skulde foregaa. Ogsaa her var skabt et bekvemt Understykke: Livstykket, der egnede sig ypperligt til at antyde noget Nyt.

I Samklang med Mandsdragtens Forandring, forkortedes da ogsaa Kvindeklædningen, det lange Slæb afskaffedes. Og efter en hel ny Grundregel, men hensigtsmæssigt og naturligt, deltes det hidtil sammenhængende Klædebon midtvejs i to: Livstykke og Skørt.

Men her standsede Frigørelsen. Det var, som om den nye Tids Aand, forfærdet over sin egen Bevægelse, med ét besindede sig og atter tilbagekaldte, hvad den havde skænket.

Det var jo ikke blot et løst og let Klædebon, der skulde dannes, men først og fremmest en Dragt til Værn for Kvinden. Livstykket omdannedes da til et stramt Korset, Skørtet til en stiv Kuppel. Og over det hele anlagdes atter den lange Kjortel, nu blot delt paa langs, saa at den ikke som forhen behøvede at drages paa over Hovedet, men som en Mandsdragt lod sig knappe.

Dette er i store Træk det 16de Aarhundredes Udvikling. Hvad Renæssancen gav med den ene Haand, tog den atter med den anden. Men idet den saaledes fængslede Kvindefiguren og

Fig. 33. Dronning Christine af Danmark.
(Stenrelief i København)

tvang hele den følgende Udvikling ind i en Bane, som selv den franske Revolution kun for en kort Stund har vovet at bryde, antydede den dog samtidigt to Muligheder for en kommende Befrielse.

Hvert Folkelag greb sin. Af Klædebonnets Søndring i to: Livstykke og Skørt, fremgik en fortræffelig Arbejdsdragt. Det er betegnende, at i saa godt som alle Nordens nuværende Folkedragter, — Genklang af de skiftende Moder siden det 16de Aarhundrede — er denne Deling gennemført, skønt den ikke altid har været synlig i de samme Moder ved deres Fremkomst. En hel modsat Vej indslog Samfundets øvre Lag, der fra den Stund, det stive Skørt var indført, begyndte at anlægge Mandsdragt derunder.

Den Dragt, der ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var den herskende, var i flere Henseender ret bekvem. Kjortelen sluttede naturligt om Livet, hvor den fastholdtes ved Bæltet; fra Hoften til Foden faldt den ned i frie Folder. Et fælles gennemgaaende Træk var den firkantede Udskæring i Halsen, der hyppigst lod denne blot, sjældnere dækkedes af et Lin. Hos de højst stillede kom hertil endnu det lange Slæb og de stærkt udvidede Ærmeaabninger, der som to sænkede

Vinger hang ned paa Siden. I denne Dragt er Kong Hans' Dronning Christine afbildet paa det store Stenrelief, der en Gang prydede Københavns Slot (Fig. 33). Omtrent samme Dragt genfindes paa et Portræt af hendes Samtidige, den franske Dronning Claudia (død 1524).

Naar man saa, hvorledes denne Mode videre uddannedes i Aarhundredets første Aartier, skulde ingen have anet, hvor Ud-

Fig. 34. To kvindelige Figurer. (Efter Hans Holbein.)

viklingen sluttelig vilde ende. Alt gik endnu i Retning af det frie og ubundne. Kjortelen blev bestandig videre om Livet, Bæltet løsere, Folderne rigere forneden, og samtidig bredte Udskæringen sig foroven, saa at Skuldre og Bryst næsten ganske blottedes (Fig. 34 a). Det er uden Tvivl denne dristige Dragt, der endnu ikke var bleven bekendt i Norden, hvortil Erik Valkendorf sigter, naar han i sit rørende Brev til Christiern den Anden

med Melding om, at han lykkelig og vel er naaet med den kongelige Brud fra Holland til Helsingør, udtrykker sig saaledes: Hendes Naade er vel værd, at I modtager hende godt, thi hun er ædel, vis, dydig og dejlig. «Men hendes Naades Klædebon behager mig ikke vel».[1] Det er samme Dragt, som en lidt senere Moralist, dog vist med nogen Overdrivelse, beskriver saaledes: «For nogle Aar siden havde Kvinder, Jomfruer og Piger nedenfor lange, efterslæbende Kjortler, men oven til var de udskaarne hart ad til Bæltestedet og under Brystet. Det var forargeligt».[2]

Man var naaet til en saadan Yderlighed, at et Omslag naturligt maatte indtræde. Den tilbagegaaende Bevægelse, der nu begyndte, var imidlertid af et underligt, uklart Præg. Tilsyneladende fulgte den Mandsdragtens samtidige Udvikling. Den lange Kvindekjortel blev gradvis indsnævret og forkortet, Midiens Folder glattedes ud og Slæbet svandt ind, indtil Sømmen overalt blot naaede Jorden. Og samtidig fandt den velbekendte Forskydning opefter Sted, idet Brystaabningen lukkedes, alt som Slæbet tog af.

Flygtigt set var man altsaa nu ogsaa for Kvindedragtens Vedkommende inde paa en Retning mod det korte, til Legemets Form svarende Klædebon. Men Tidens ledende Kræfter styrede i Virkeligheden mod et andet Maal. Dette vil forstaas, naar vi nærmere betragter Datidens Toneangivende.

Den Indflydelse, der afgjort var den stærkeste i Europa, var den spanske. Det var denne stive, kolde, afmaalte Retning, som Kejser Carl den Femte tilhørte, han, der, da han som tyveaarig Yngling holdt sit Indtog i Antwerpen og modtoges med en ejendommelig Form for Galanteri af Stadens skønneste og fornemste Jomfruer, alle kun klædte i tyndt, gennemsigtigt Flor, end ikke værdigede dette Optog et Blik. Til samme Retning hørte hans Søn, Philip den Anden, der forbød sin unge Brud, hidtil Modens Beherskerinde i Frankrig, nogensinde mere at veksle sit Klædebons Snit.

I Modsætning hertil stod vel det franske Hof under Frants den Første og Henrik den Anden, med hele dets lette Tone og den nydannede Hofstat af skønne, meget frie Kvinder. Men alt Catharina af Medicis havde Finhed nok til at forstaa, at en saadan Kreds blev dobbelt tiltrækkende, naar den tilsyneladende kun dannede Ramme om en sørgeklædt Enke, den frie Tone

dobbelt pikant, naar den paa Skrømt modsagdes af en streng og tvungen Dragt.

I England taalte Henrik den Ottende ingen Spøg paa Klædedragtens Omraade. Dronning Marias forsmaaede Kærlighed til hendes Mand, Philip den Anden, var rede til langt større Ofre end det blot at paabyde den spanske Dragt. Og Dronning Elisabeths aldrende Jomfruelighed blev ung paany, naar et strengt Klædebon bestandig mindede om, at den var frivilligt valgt.

I Tyskland endelig affødte den protestantiske Aand et nyt kvindeligt Ideal. I bevidst Modsætning til den katholske Opfattelse, tænkte man sig den ypperste Kvinde hverken som den unge, yppige eller den klosterviede, men som den forstandige, med Børn rigt velsignede Husmoder. Til dette Billede af Kvinden svarede bedst en lidt stiv, tætsluttende, ærbar Matronedragt.

Ad de mest forskellige Veje naaede man da overalt til samme Resultat. Den korte, tæt sluttende Dragt burde forsvarligt underbygges, saa at den hverken tillod den altfor frie Bevægelighed eller dristigt aftegnede Legemets Form.

Intet var i saa Henseende saa hensigtssvarende som de to nye Beklædningsstykker: Korset og Krinoline.

Ifølge deres Oprindelse var disse, ligesom den Dragt de nu skulde tjene til at gøre stiv, et Udtryk for det lette og naturlige. De var Kjortelen delt i sine to Bestanddele, Livstykke og Skørt. Men omtrent fra Aar 1520 i Frankrig, — lidt tidligere vistnok i Spanien — begyndte man at gøre dem af meget stivt Tøj, begge snævre og tragtformigt tilspidsede mod Midien. Under denne Form kaldtes Livstykket for «vasquine» eller «basquine» og Skørtet for «vertugale», eller som det for Spøg fordrejedes til: «vertus guardien» ɔ: Dydsbeskytter. I Fortegnelsen over den svenske Prinsesse Elisabeths Udstyrssager (Aar 1581), er Navnet blevet til: «Färdigard».[1] Først ved Midten af Aarhundredet fandt man paa ikke blot at lave dem af Kanevas eller andet stivt Tøj, men tillige at styrke dem med Metaltraade og Fiskeben. Under forskellige Navne, men i Principet de samme, fandt de især i denne overdrevne Form stærk Udbredelse over hele Europa.

Med Indførelsen af disse to Klædningsstykker var Kvindedragtens Udvikling i det 16de Aarhundrede afgjort. Alle de følgende Moder gik ud fra dem som det givne og var egentlig kun en videre Uddannelse af samme Grundtanke. Herved fik Kvindedragten i det hele en Fasthed og Sikkerhed, der lod den være

den toneangivende, stadig nogle Aar forud for Mandsdragten, hver Gang det gjaldt om at finde en endnu mere stiv og unaturlig Form.

Fig. 35. Anna, Prinsesse af Danmark, gift 1548 med Kurfyrst August af Sachsen. (Efter K. v. Weber: Anna Churfürstin z. Sachsen.)

Den første Følge af Korsettets Indførelse var Tildækningen af den blottede Hals. Kun nødigt forlod man her den gamle Skik at have i det mindste en firkantet Brystaabning. Man søgte først at bevare denne ved at tildække den med et hvidt, halvt gennemsigtigt Lin, saa med en Modest, den saakaldte «Koller»,

og endelig med en Underkrave af Fløjel eller Klæde. Men ubønhørligt skred Udviklingen frem og standsede ikke, før Kjolen helt var lukket og havde skudt sig kvælende op om Hals og Hage tillige.

Som Eksempler paa den lange Modstand i Norden paa dette Punkt kan anføres, at hvide Halsklæder til at dække Brystaab-

Fig. 36. Catharina af Sachsen-Lauenborg, Gustav Vasas første Dronning.

ningen omtales næsten lige til Aarhundredets Midte.[1] Med saadant hvidt Halsdække er den danske Prinsesse Anna endnu afbildet, kort efter at hun Aar 1548 havde ægtet Kurfyrst August af Sachsen (Fig. 35). Fru Anna Anefeld efterlod sig i Aaret 1550 fire Kjoler opskaarne i Halsen.[2] Prinsesse Dorothea af Danmark

fik til sit Udstyr Aar 1561 endnu to «Koller».[1] Aar 1577 maatte det forbydes Præstekonerne paa Fyen at gaa med Fløjlskraver.[2] Og endnu i Aaret 1581 fik den svenske Prinsesse Elisabeth ikke mindre end tretten Kraver af Fløjl og Atlask til sit Udstyr.[3]

Vil man omvendt have et Indtryk af, hvor hurtigt Sydens Fremskridt naaede herop, behøver man blot at betragte Portrætet af Gustav Vasas første Dronning, Catharina af Sachsen-Lauenborg. Skøndt hun døde allerede 1535, er hun dog naaet baade til det helt lukkede Bryst og til Pibekraven (Fig. 36).

Fig. 37. Margarethe Lejonhufvud, Gustav Vasas anden Dronning.

Disse sidste indførtes langt tidligere hos Kvinderne end hos Mændene. Ogsaa paa dette Punkt var Modstanden langvarig, thi kun nødigt opgav man, hvad man nys havde lært at sætte Pris paa, de smaa hvide broderede Kraver. Tilvirkningen af Kniplinger var opstaaet omkring Aar 1500[4] og havde snart fremkaldt en levende Begejstring, især hos de adelige Kvinder, for al Slags Kravesyning og hvidt Broderi. Vi kan endnu fornemme denne Iver i et tilfældigt bevaret Brev fra hine Dage, et skriftligt Skudsmaal, som den lille Karine Lykkesdatter fik med sig hjem, da hun Aar 1529 forlod Ring Kloster, hvor hun havde gaaet i Skole: «Jomfru Karine har ikke været her uden et Aar, og kan hun godt Linnedsøm og at gøre Halsklæde-Kraver med de smaa «Heden-Søm» i Render, og veed vel, hvor hun skal fly det baade med aabne Gange og andre Render imellem. Og kan hun og vel gøre de Edderkoppe-Kraver baade smaa og

grove, som hun kan vel selv sige Eder. Og kan hun og virke tre eller fire Sinde; dog kan hun ikke vel kruse eller drage paa Lærred, for hun har ikke draget uden to Kraver, hun har endnu ingen Understandelse dertil, før hun fanger mere øvet sig derpaa og bliver lidt ældre».[1]

Al denne Kunstfærdighed maatte nu opgives til Gunst for de pibede Kraver, hvor det alene var Strygningen, det kom an paa. Man lod da Broderiet gaa i Arv til de nyopfundne Lommetørklæder og rettede sig efter Modens Bud, hvad Kraverne angik.

Vi har allerede tidligere set, hvorledes Mændenes Pibekraver i Løbet af Aarhundredets sidste Halvdel udviklede sig fra en ringe Begyndelse til de store Møllestens-Kraver. Dette var dog for intet at regne mod den Hurtighed, hvormed de uddannedes hos Kvinderne. Man betragte blot de tre efter hinanden regerende Dronninger i Sverige fra Aarhundredets Midte: Gustav Vasas to sidste Hustruer: Margarethe Lejonhufvud og Catharina Stenbock og Erik den Fjortendes ulykkelige Ægtefælle, Karin Månsdatter (Fig. 37, 38 og 39). Udviklingens enkelte Trin er her tydeligt angivne. At pibe disse Kraver og de dertil svarende Manchetter — «Rue-Forhænder», som de kaldtes paa Dansk — blev efterhaanden en Kunst, hvori der krævedes megen Øvelse for at være Mester. Den danske Prinsesse Anna, der var gift med Kurfyrst August af Sachsen, kunde ikke faa dem tilpas i sit nye Fædreland, men forskrev dem fra sin Tante, Hertuginde Elisabeth i Mecklenborg.[2] Frankrigs kvindagtige Konge, Henrik den Tredie, kom ved to Hovedbegivenheder i sit

Fig. 38. Catharina Stenbock, Gustav Vasas tredie Dronning.

Liv, hans Bryllup og hans Kroning, for silde til Kirken, saa at man i den Anledning glemte at synge Te Deum, begge Gange fordi han havde travlt med selv at stive og pibe sin Krave, i hvilken Kunst han overgik alle Samtidige.[1]

Med Hensyn til Hals og Krave var alt opnaaet, hvad man kunde forlange i Retning af Stivhed og Anstand. Men Brystet lod endnu en Del tilbage at ønske. Det var aabenbart upassende, om man endnu trods Korsettets Tryk, kunde skælne Barmens Hvælving. For at hindre dette, anvendtes to Midler. Korsettet gjordes saa højt og stramt foroven som muligt. Og dernæst vatteredes der stærkt overalt, hvor der manglede Fylde, saa at Figuren fik Lighed med et veldrejet Kræmmerhus (Fig. 36). Intet er maaske et bedre Bevis for den franske Prinsesse Elisabeths Smag, end at hun tvungen af sin Mand, Philip den Anden af Spanien til aldrig at fravige dette Snit, dog forstod at forme det til et tiltalende Hele (Fig. 40).

Fig. 39. Karin Månsdatter, Erik den Fjortendes Dronning.

Armene havde hidtil bevaret en vis Frihed. Men i og for sig var det jo ligesaa anstødeligt at vise disses Form som Brystets. Naar man betænker, at det ligefra Romernes Dage indtil den franske Revolution aldrig har været Mode for Kvinder selv ved den største Fest at have blottede Arme,[2] vil man lettere forstaa den Iver, der greb Datiden, for ogsaa at skjule disses Form. Dette kunde ske ved at udpuffe dem behørigt. Og intet var her naturligere end at anbringe et til Korsettet svarende Stykke paa hver Arm, behørigt udspilet med Fiskeben eller Metaltraade.

Sin Yderlighed naaede denne Mode kort efter Aarhundredets Midte. Istedetfor de tidligere glatte Ærmer med kun halvt skjulende Overkjortel-Ærmer eller de lagvis indsnørede Former indførtes nu rene Gevækster, især paa Skuldrene, hvor de lettest lod sig anbringe uden helt at hindre Armens Bevægelighed. Fig. 41 og 42 viser os Catharina af Medicis og Maria Stuart, hver med sin Form for saadan udpuffede Skuldre.

Fig. 40. Elisabeth af Frankrig, gift med Philip II af Spanien. (Efter De la Mesangère.)

Fra Hoften og ned førte «Vertugalen» eller Krinolinen Kommandoen. Den bestod gerne af Kanevas eller senere maaske mest af Filt, gennemtrukket med Fiskeben eller Metaltraade. I Tyskland (og i Norden?) kaldte man den i Spøg for en «Klokke», hvilket Navn siden bibeholdtes om det Klædningsstykke, der arvede dens Plads. Den bandtes ovenpaa Korsettet og udgjorde saaledes det underste «Skørt».

Dens Hovedbetydning bestod i, at den udspændte de overliggende Klædningsstykker og saaledes hindrede dem i at aftegne Legemets Form. Da det folderige Klædebon jo var afskaffet, og Kjortelen sluttede fast og glat om sit indre Stativ, fremkom herved en hel ny Maade at syne paa, hvor Stoffets Flade kom til at spille Hovedrollen.

Dette stemmede vel med Tidens vakte Sans for «Besætning». Medens det tidligere havde været Kjortelens Folder, der gjorde Udslaget, fremkaldtes nu Skønhedsindtrykket væsentligt ved det

spillende Liv af Knapper, Sløjfer, Baand og Borter, alt det meget «Passement», der rigt tatoverede den glatte Flade.

Her opstod imidlertid et Spørgsmaal, hvis Afgørelse skiftevis delte Europa i to forskellige Lejre. Korrekt burde man jo drive Strengheden saa vidt, at kun det yderste Klædebon, den egentlige Kjole, var synlig. Men hvilken Farvevirkning kunde man ikke paa den anden Side opnaa, ved at lade Overkjolen staa aaben, saa at indenfor dens skindforede eller guldbræmmede Kantning en ny Kjole viste sig med nyt Farveskær, med ny Besætning! Skønt Pligtens Stemme stadig lød, bukkede dog de enkelte

Fig. 41. Catharina af Medicis. (Efter De la Mesangère.)

Fig. 42. Maria Stuart. (Efter De la Mesangère.)

Lande, om end til forskellige Tider, under for denne altfor fristende Lagdeling.

Norden var her let at lokke. Dens Skønhedsbegreb gik netop i Retning af det spraglede, som jo ad denne Vej saa let lod sig frembringe. Og Spanien og Frankrig med deres strenge Fordringer om fuld Tilknapning laa saa fjærnt. Kun undtagelsesvis var man da heroppe helt korrekt. Blot til Ridning synes man til Stadighed at have anvendt helt lukket Kjole.

Som en Følge heraf uddannede der sig da i Skandinavien, ligesom for en stor Del i Tyskland, en ny Inddeling af Kjoler,

der gjorde det dobbelt kostbart at være fuldstændigt forsynet. Man brugte nu baade Overkjoler, Livkjoler og Underkjoler. Overkjolerne deltes atter i de «vide» og de «enge», hine beregnede paa at staa aabne ligefra Halsen, disse kun fra Midien og ned. Under en «vid» Overkjole maatte der nødvendigvis bæres Livkjole, under en «eng» kunde man nøjes med en Underkjole, der enten var et blot Skørt eller dog havde et tarveligt udstyret Livstykke, da dette jo ikke kunde ses. Fru Sidsel Urne havde saaledes tre «vide» Overkjoler, en af sort og en af hvidt Fløjl, en af leverfarvet Silke,[1] Pontus de la Gardies Hustru havde syv.[2] Den danske Prinsesse Dorothea fik Aar 1561 til sit Udstyr 6 «vide» og 18 «enge» Overkjoler samt 14 Underkjoler.[3] Den svenske Prinsesse Elisabeth fik Aar 1581 20 «vide» Overkjoler, 22 Livkjoler og 13 Underkjoler.[4] Christian den Fjerdes Dronning, Anna Catharina, mødte her i Landet Aar 1597 med 20 «vide» og 14 «enge» Overkjoler.[5] Det var andre Forhold, end da man ved Aarhundredets Begyndelse havde sin Datter rigt udstyret ved at give hende blot en Kjortel i hver af Regnbuens Farver.

Der var da saaledes aabnet Vej for paa en Gang at vise to Lag Kjoler. Men hvad var der egentlig til Hinder for at vise Skørtet med? Jo flere Lag man fik Indtryk af, des mere passende blev aabenbart Klædedragten. At lade det Skørt, der viste sig, være selve den hemmelige Gangkurv, gik dog ikke vel an, da Ribberne let kunde syne gennem Overtrækket. Man indførte da et særligt Skørt over Vertugalen, af Fløjl eller andet, beregnet paa at titte frem enten forneden af Livkjolen eller foran i en lille aaben Split. Herved fremkom endnu en Inddeling af Kjolerne i de lange og de «stakkede», de opskaarne og de uopskaarne. Denne sidste Betegnelse var særlig vildledende, da den baade kunde betegne, at Kjolen ikke var højhalset, og at den havde en Split forneden.[6]

Sit pudsigste Højdepunkt naaede endelig den hele Tilbøjelighed, da man foruden de tre forskellige Kjortellag indførte endnu et fjerde. Man tog et Forklæde paa, og for at intet herved skulde gaa tabt, drejedes Underkjolens Split hen paa Siden, hvor saa Skørtet fik Lov at syne (Fig. 43 a og b).

Forklæder var især ret i Brug i Norden i Aarene 1560—90. Mette Rosenkrands besad saaledes «et rødt bræmmet Fløjls Forklæde paa Sølvbund», «et rødt blommet Fløjls Forklæde paa Guldbund» og flere ringere af Fløjl og Silke.[7] Sidsel Urne havde

dem ligeledes af Fløjl i alle Farver.[1] Den svenske Prinsesse Elisabeth fik til sit Udstyr ikke mindre end tyve Forklæder, hvoraf to vurderedes til 3200 Kroner Stykket.[2] I Sverige lader det til, at man har brugt til saadanne Forklæder tillige at bære Halværmer og Brystsmække af samme Slags. Pontus de la Gardies Hustru besad saaledes seks Forklæder af Gyldendug og Fløjl, alle med tilsvarende Ærmer og Bryststykke.[3]

Fig. 43. «En ærbar Frue og Jomfru i Festdragt». (Efter H. Weigel: Trachtenbuch 1577).

Paa Dansk gav man dette Klædningsstykke straks Navnet: Forklæde. Det tilsvarende af Linned derimod, til blot husligt Brug, synes undertiden at være blevet kaldet «Formave». Prinsesse Anna fik fjorten Par saadanne med sig, da hun Aar 1548 forlod Danmark.[4] Paa Svensk kaldte man dem for «Forskørter».[5] Paa Tysk derimod kaldte man dem blot for «Skørt» (Schurz eller Schürze), en stadig Kilde til Forvirring, i det mindste for Nordboere.[6]

Subskriptions-Indbydelse

DR. FRANTS BUHL

MUHAMMEDS LIV

MED EN INDLEDNING OM FORHOLDENE I
ARABIEN FØR MUHAMMEDS OPTRÆDEN.

Af den store Religionsstifters hændelsesrige, eventyrlige og mærkelige Liv besidder vi ikke paa dansk nogen Fremstilling, der kan tilfredsstille Nutidens Læsere. Heller ikke var det tidligere let at levere en saadan. I Slutningen af forrige Aarhundrede er den stadigt stigende Interesse for Religionernes Historie og for den østerlandske Kultur ogsaa kommet Muhammedanismen til Gode. En Tro, der som Islam igennem Aarhundreder bestandigt tæller Millioner af Tilhængere, som er Statsreligion i mægtige Riger, hvis Udbredelse ikke tager af, og som Europæerne møder overalt i Afrika som i Asien, medens den endnu besidder sit værnede Omraade i selve Europas Østkant, dens Oprindelse er vel værd at udforske. Og for at forstaa Læren, maa man fremfor alt lære Stifteren at kende, Profeten, der i en forholdsvis kort Tid havde lagt Grunden til Islamismen, der skulde erobre en stor Del af Verden med sit Sværd og bemægtige sig de Undertvungnes Sind med sin Aand.

Literaturen om Muhammed, hans Liv og Virken er derfor svulmet uhyre op. Man har fremdraget en stor Del af de indfødte Forfattere, der have samlet, hvad den nærmeste Slægt troede at erindre og vide om Profeten. Og europæiske Forskere, særligt Tyskeren Sprenger og Englænderen Muir, har i meget udførlige dog tildels nu forældede Værker samlet Resultaterne, medens andre har nøjedes med skitseagtige Fremstillinger, der medtager for lidt til at give et fuldstændigt Billede af Muhammeds mærkelige og paa sin Vis geniale Personlighed.

Professor Dr. Frants Buhl har nu med Benyttelse af denne indfødte og europæiske Literatur skrevet en Fremstilling af Muhammeds Liv. Denne vil være tilgængelig for enhver Læser, der medbringer Interesse for en af Verdenshistoriens betydningsfuldeste Foreteelser. Skildringen vil særligt lægge Vægt paa Muhammeds religiøse Udvikling og behandle de Paavirkninger, som her kan paavises. Derfor vil ogsaa en ikke ringe Del af Bogen omfatte Arabiens politiske og kulturelle Stilling før hans Optræden — hvad der iøvrigt først nu er bleven muligt ved de sidste Aars Indskriftfund og Undersøgelser.

Folkelig i Fremstillingen, videnskabelig i Begrundelsen vil Professor Buhls Værk underholde og belære Læseren om den store Religionsstifter, der var Statsmand og Kriger foruden Profet og Moralist.

Efter *Muhammeds Liv* vil muligvis senere fremkomme en Fremstilling af hans Lære.

Muhammeds Liv vil udkomme i ca. 5 Hefter à 1 Kr. 1ste Hefte faas til Gennemsyn og Subskription tegnes i alle Boglader.

Gyldendalske Boghandel.

GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

9. HEFTE

50 ØRE

Vertugalens Hovedøjemed, at skjule Formen, var for største Delen opnaaet. Kun paa et enkelt Punkt stod endnu noget tilbage at ønske. Selve Hoftepartiet var altfor synligt. Her blev da gaaet lidt efter. Øjet skulde her, ligesom foroven, skuffes ved Udpuf.

Fig. 44. Fransk Hofdragt under Henrik IV. (Efter De la Mesangère.)

Omtrent ved Aarhundredets Midte begyndte man at paabinde Puder baade for og bag. De sidste, der anvendtes efter størst Maalestok, kaldtes for «fessues», de andre gik under forskellige Navne. Det er maaske saadanne, til hvilke der sigtes, naar det hedder, at Prinsesse Anna af Danmark Aar 1548 udstyredes med to Par «Upstotte Mawen».[1]

«Fessuerne» voksede i Løbet af en halv Snes Aar i en foruroligende Grad, indtil man endelig, ved Anbringelse af temmelig store Hoftepuder, begyndte at udligne deres Uformelighed. I Frankrig tiltog derpaa Hoftepuderne saa stærkt, at der allerede Aar 1561 maatte udstedes Forbud mod større Hoftebredde end to Alen i Tværsnit. Lidt efter lidt faldt dog Bevægelsen i Ro, og Dannelsen foregik jævnt over hele Omkresen. Ved Aarhundredets Slutning var Forholdet dette, at Legemets Form var ganske skjult. Fiskebensskørtet stod som en omvendt Urtepotte stivt og fladt ud fra Midien, opretholdt ved en usynlig Pudekrans og bærende selv et eget Kjolelag i Pibekraveform (Fig. 44). Da Prinsesse Anna Catharina Aar 1597 ægtede Christian den Fjerde, hørte der til hendes Udstyr et livfarvet og et grønt Fiskebens Skørt, hvert med sin tilsvarende Fløjls Pudekrans.[1]

Kvindekjortelens Udvikling, der begyndte saa frit, var saaledes tilsyneladende endt i lutter Unatur. Nærmere set gjaldt dette dog kun en snæver Kreds af Samfundet. Folkets lavere Lag, hvis Sysler ikke tillod dem fuldt at følge saa uhensigtsmæssige Moder, høstede desmere Nytte af Tidens væsentligste Fremskridt: Kjortelens Søndring i Livstykke og Skørt. Med en mærkværdig Hurtighed trængte denne praktiske Delingsmaade igennem. Se vi f. Eks. Listerne over Kvindeklæder, pantsatte af Landbefolkningen omkring Ribe henimod Aarhundredets Slutning, vil det vise sig, at Delingen her næsten overalt var gennemført.[2]

Men ogsaa foroven brød Moden Vej for en betydningsfuld Nydannelse. Fiskebens Skørterne var nemlig paa deres Vis fuldt saa anstødelige som nogen tidligere Dragt. Den tyske Præst, Lucas Osiander, udtrykte i en af sine Prædikener deres Hovedmangel ved at sige: «Naar en Kvindesperson, iført Fiskebensskørt, staar nær ved et Bord eller vil sætte sig ned, saa løftes hendes øverste Klædedragt en halv Alen til Vejrs . . . Vovede en Skalk at gøre sligt ved en ærlig Kvinde, saa gjorde I ham hans Ret, om I slog ham i Næse og Mund, saa det blødte. Men nu lave I selv Klæderne, saa at de staa op, og dette kaldes en passende Prydelse».[3]

Noget maatte der aabenbart gøres, saa meget mere, som de

lange Hoser mere og mere fortrængtes af de korte Strømper. Man blev da tilsidst ogsaaa i Norden tvungen ind paa den Vej, som de sydligere Lande allerede havde betraadt. Kvinder anlagde mandlig Benbeklædning.

Hvor stridende dette var mod gammel-nordiske Begreber, kan ses af, at det paa Island endog havde været anset for lovlig Skilsmissegrund, om Kvinde gik med Broge som en Mand.[1] Endnu omkring Aar 1500 var det ukendt i Frankrig, at Kvinder bar Benklæder.[2] Først noget senere opstod Skikken i Italien og bredte sig derfra til Frankrig og England. Maria Stuart og hendes fornemste Omgivelser vides f. Eks. Aar 1563 at have anskaffet sig saadanne.[3] I Tyskland derimod vedblev man længe at kæmpe imod, og det 16de Aarhundrede ud synes dette Beklædningsstykke at have været ukendt i Danmark.

Fig. 45. Kvinde i kort Kappe. (Efter J. Ammon.)

Først ved Begyndelsen af det 17de Aarhundrede trængte Skikken igennem ogsaa i Norden, i lang Tid dog blot hos de højest Stillede. Siden da har lidt efter lidt i Aarhundredernes Løb en Mandsdragt udviklet sig under det kvindelige Klædebon.

En Beklædningsgenstand, der tidligere havde været nødvendig, men efter Korsettets Indførelse ikke længer behøvedes, var Bæltet. Det bevaredes dog endnu Aarhundredet ud og anvendtes som tidligere til at bære Pose eller Pung og Nøgleknippe. ‹Hans Jacobsen og Jacob Larsen befandtes at have skaaret en Pung fra en Kvinde paa Gaden, og forvaredes derfor begge til videre Besked›, hedder det f. Eks. Aar 1577 i en af de mange Retssager, som disse Forhold naturligt fremkaldte.[4] Selv til Festdragt, hvor Bæltet nu var ganske betydningsløst, hævdede det sin Plads og gik over til at blive et af Kvindedragtens mest fremtrædende Smykker (Fig. 36, 40, 42, 43 og 45). Guldbeslagent, besat med Ædelstene, forlænget, saa at dets ene, nedhængende Rem næsten naaede Jorden, gjorde det ypperlig Virkning paa den

foldefri Klædedragt. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede afskaffedes det imidlertid temmelig pludseligt som Smykke.

Over Kjortelen bares af Kvinder som Mænd den lange Kaabe. Ogsaa her viste sig en Tilbøjelighed til at forkorte, der, ligesom hos Mændene, ikke rastede, førend den engang lange Kappe stumpede af ved Hofterne. For Kvindernes Vedkommende opstod herved to Former for Kappe, dels den spanske, der ganske lignede Mændenes men vistnok tog sig fuldt saa godt ud med Kvindekjortel under (Fig. 45); dels den saakaldte «Harzkappe», hvis væsentligste Kendemærke var, at Ærmehullerne var bibeholdte. Hvor Stof og Farvepragt ikke bødede derpaa, havde denne Form noget eget ynkeligt ved sig (Fig. 46). Ikke desto mindre synes særlig denne Form at have fundet Udbredelse i Danmark, vel nærmest fordi den var herskende i Tyskland. Dronning Anna Catharina medbragte Aar 1597 tre «Harzkapper».[1]

Fig. 46. Kvinde i «Harzkappe». (Efter J. Ammon.)

Hvad der imidlertid i Norden betydeligt kølnede Interessen for de korte Kaaber, var ikke blot deres Uhensigtsmæssighed, men først og fremmest det vanærende, der ifølge Folkemeningen knyttede sig til dem. Lang Kaabe var Ærestegn, «Dannekvinde»-Dragt, medens det var utugtige Kvinder forbudt at bære andet end kort Kaabe.[2] Som en Følge heraf synes de nye, korte Kaaber kun at have fundet Udbredelse hos de Krese, der stod Hoffet nær; Folkets Flertal bevarede de gamle, ærbare. — Ved Begravelser var, nu som tidligere, alle iført lange Kaaber (Fig. 47).

Et ganske eget Udtryk for det Værd, man tillagde lange Kaaber, lader sig paavise i Ribe. Her havde efterhaanden den Mode uddannet sig, at alle Kvinder skulde bære Kaaben, ikke om Halsen, men oppe paa Hovedet. Ved Bryllupper, ved Barnedaab, til alle Fester mødte man i denne Mummedragt, og Øvrigheden udstedte forgæves Forbud derimod. Allerede Aar 1561

anordnede Lensmanden og Magistraten «med de fornemste Dannekvinders Samtykke», at sligt skulde ophøre, og en betydelig Bøde blev paalagt Overtræderne.[1] Men desuagtet holdt Skikken sig Aarhundredet ud, og først Aar 1607 fik man Bugt med Ondet. Det vedtoges da af alle Borgerne, at fra Jul samme Aar skulde

Fig. 47. Kvinder i Ligfølget ved Frederik II's Begravelse. (Efter en samtidig Afbildning.)

deres Hustruer og Døtre igen smukt gaa med Kaaberne om Halsen; kun Enker og de, der bar Sorg for en nær Slægtning, samt Kvinder i Ligfølge, skulde fremdeles have Lov til at bære Kaaben paa gammel Maade.[2] Aar 1611 maatte samme Forbud udstedes i Ringkøbing.[3]

VIII.

Under den synlige Dragt havde der i Aarhundredernes Løb, især for Mændenes Vedkommende, efterhaanden dannet sig flere nye Lag af Klædningsstykker. I Danmark synes man i saa Henseende at være gaaet videst. Det er derfor en Spøg, som godt kan skrive sig fra Shakespeares egen Tid, naar i England Graverkarlene i Hamlet indtil for ikke længe siden fremstilledes iført saa mange Underklæder, at det tog lang Tid, førend de kunde faa taget de behørige af og begyndt Arbejdet.[1]

I Danmark bares nemlig under Kjortelen først en Trøje, saa, dog ikke af alle, et Livstykke, svarende til den senere Vest, derpaa «Uldenskjorte», «Brystdug» og endelig Skjorten. «Naar Du tager din Skjorte paa», hedder det derfor i en Andagtsbog fra hine Dage, «da kom Kristi Uskyldighed ihu. Naar du lægger din Brystdug, Uldenskjorte, Bindeliv, Trøje eller Livkjortel paa, saa tænk paa den Retfærdigheds Kraft, hvorom Paulus taler» o. s. v.[2] Stundom, ved Vintertid, eller naar det ellers gjordes Behov, bar man vistnok ikke blot ét men flere Stykker af hver Slags.

Paa Skjorten nær var de alle af uldent Stof, Vadmel, Klæde eller Fløjl, alt efter Vedkommendes Evne. Skøndt de var beregnede paa at dækkes af andre Klædningsstykker, var de dog ofte meget rigt udstyrede. Knud Rud mistede saaledes under Grevefejden en Damaskes Brystdug foret med Maarskind.[3] Gustav Vasa besad i Aaret 1548 mindst femten Brystduge, hvoraf en af Gyldendug, fire af sort eller rødt Fløjl, alle forede med Maarskind, en af sort Taft foret med Svaneskind, en af hvidt Damask foret med rødt Fløjl o. s. v.[4] Uldenskjorterne, der havde lidt mere Udsigt til at blive sete, var om muligt endnu prægtigere. Gustav Vasa ejede blandt andet en af leverfarvet Silkeatlask foret med Graaværk,[5] Pontus de la Gardie en af rød Silke,[6] den svenske Kansler, Conrad v. Pyhys, en af «rødt Skarlagen, forbræmmet med gyldent Passement, med ti gyldne Knapper i Brystet og to i Ærmerne» o. s. v.[7]

Som bekendt er denne Tilbøjelighed til mange Lag Klædningsstykker senere bleven afsleben for Bybefolkningens Vedkommende; men den danske Landbefolkning har længe bevaret den

usvækket. Endnu, eller dog indtil for kort siden, bar Bønderne saavel i Jylland som paa Sjælland ganske den samme solide Underbeklædning, som Adelen i det 16de Aarhundrede. Om det saa er Benævnelserne, saa er de omtrent de samme, idet kun «Livet» er bleven til «Vest» og «Uldenskjorte» let omdannet til «Uldenskjøt».[1]

Kvinderne delte kun halvvejs denne Mændenes Trang. Medens Lysten til bestandig flere Skørter var i livlig Stigen det 16de Aarhundrede igennem, nøjedes man for Brystets Vedkommende med forholdsvis tynd Beklædning. Dette stod uden Tvivl i Forbindelse med den Mode at have Barmen delvis blottet, der jo var herskende i Aarhundredets Begyndelse og kom igen lige ved dets Slutning. Saa vidt vides, bar de kun under Kjortelen et løst Livstykke, den saakaldte «Bindetrøje»,[2] der i mange Tilfælde vistnok helt maatte vige, hvor Korsettet anlagdes.

Det indre Beklædningsstykke, der undergik den største Forandring i det 16de Aarhundrede, var Skjorten. Skønt dens Form og Plads forblev den samme som fra gammel Tid, skete der et fuldstændigt Omslag ikke blot i dens Forfærdigelse, men først og fremmest i dens Betydning i det almindelige Omdømme.

Skjorten havde fra Arilds Tid været anset for det inderste og nødvendigste Dække, Klædningsstykkernes Klædningsstykke. Som de andre var den bleven gaaet med, indtil den var opslidt. At skifte den faldt ikke mere ind end at skifte Kjortel og Kappe.

Af disse to Egenskaber, dens Nødvendighed og stadig fortsatte Brug, havde efterhaanden udviklet sig en ganske egen Maade at betragte den paa. Den var bleven til Inderlighedens Sindbillede, Udtrykket for det trofaste Forhold mellem Mand og Kvinde. «Bær over med hende! jo bedre du farer med hende, des bedre har du hende. Mand skal jo holde af det Klædebon, som han haver næst sig».[3] Den var bleven den naturlige Fæstegave fra Kvinden til hendes Udkaarne og et Tegn paa uskrømtet Venskab, naar den veksledes som Gave mellem Andre. Ifølge Folkevisen udtrykte derfor Erik Glipping sin Kærlighed til Marsk Stigs Hustru ved at bede hende sy sig en Skjorte.

«Hil sidde I, Fru Ingeborg!
Og ville I være mig huld,
Da sy I mig en Skjorte af Silke,
Bestikke den vel med Guld.»

Og hendes Afvisning lød saaledes:

Syr jeg Eder, Herre! en Skjorte,
Belægger den med Guld,
Spørger han det, unge Hr. Marsk Stig,
Han bliver mig aldrig huld.»[1]

Denne Betragtningsmaade holdt sig endnu i det 16de Aarhundrede. Den saakaldte «Daljunker» modtog saaledes Aar 1527 Skjorter i Foræring af sin Fæstemø, Fru Inger til Østeraads Datter.[2] Magdalene Krognos skænkede ved sit Bryllup sin Husbond en perlestukken Skjorte, og en til hver af Brudesvendene.[3] Først ved Forordning af 1615 blev denne sidste Skik hævet.[4] Skjorte som Venskabsgave forekom ligeledes hyppigt. I Tyskland var det en staaende Foræring mellem Fyrster, Hans den Ældre af Slesvig modtog blandt andet en fra Hertuginden af Preussen.[5] Endnu i Aaret 1560 sendte Kurfyrstinde Anna af Sachsen en Skjorte som Gave til den norske Adelsmand Christoffer Trondssøn, idet hun spøgefuldt tilføjede: «Havde Du ikke under vort Besøg i København (1559) kørt vore Jomfruer saaledes i Ring og givet dem Grund til at blive undsélige, saa vilde de maaske have holdt paa, at den var bleven lavet bedre og smukkere».[6]

I alt dette maatte der nødvendigvis ske en Forandring, da Brugen af Linned blev almindeligere og det blev Skik, at hver enkelt besad flere Skjorter. Tidligere havde de i Reglen været af Uld og kun hos meget rige af Linned eller Silke. Man vil kunne slutte sig til Tilstanden i Norden, naar man hører, at selv i Frankrig fandtes i det 15de Aarhundrede kun en eneste Dame, der ejede mere end to Lærreds-Chemiser, og dette var selve Dronningen.[7] Under saadanne Forhold kan det ikke undre langt ind i det 16de Aarhundrede i Danmark endnu at høre Tale om en Silkeskjorte,[8] eller se, hvorledes to af Landets rigeste Familier vekslede Breve om at maatte laane en smukt udstyret Lærredsskjorte.[9]

Omslaget skete omtrent ved Aarhundredets Midte. Det var de synkende Priser paa Linned, der hidførte det. Men lægge vi Mærke til hvilke Priser, der var i Stand til at fremkalde Omslaget, faar vi maaske det bedste Bevis for, hvor stærk en Trang der var til Stede, hvor dybt man følte Ulemperne ved det Gamle. De Priser, der indtraadte, var nemlig endnu meget høje. De afveg kun lidet fra vore Dages, skønt Pengene dengang havde langt større Værdi. Grove Skjorter til Arbejdsfolk kostede i

Gennemsnit 2—3 Kroner i vore Penge, finere Skjorter 4—6 Kroner. Christian den Fjerdes Skjorter i Aarene 1590—93 betaltes med 16—24 Kroner.[1] Endnu var ikke det Stof ret bekendt, der i de følgende Aarhundreder skulde drive Priserne paa Linnedvarer bestandig nedad. I Aaret 1559 indførtes den første Balle Bomuld i England.[2]

Men jo højere Priserne var, desmere maa man undres over den Hurtighed og Kraft, hvormed Forandringen foretoges. Vi staa her ved den Hovedbegivenhed paa det daglige Livs Omraade, hvis forskellige Sider vi i det foregaaende enkeltvis har haft Lejlighed til at betragte. Indførelsen af Lærredslagener, Haandklæder, Duge, Lærredshoser, Skjorter o. s. v., var altsammen kun enkelte Led af det samme, store Gennembrud.

Under alle sine forskellige Former ytrede Omslaget sig med stigende Fart, især fra Aarhundredets Midte. For Skjorternes Vedkommende behøve vi blot at betragte Mærkepunkter som disse: Aar 1548 fik Prinsesse Anna af Danmark ikke mindre end seksten Særke til sit Udstyr.[3] Aar 1565 kunde det skrives om Frederik den Anden: «Hans Naade har mere end tyve Skjorter endnu, som Hans Naade kan en Stund hjælpe sig hen med».[4] Ved sin Død 1575 lader det til, at Peder Oxe har efterladt sig 60 Skjorter.[5] Aar 1612 maatte det forbydes jævne Borgerfolk i Lybæk at give deres Døtre mere end 20 Særke til deres Udstyr.[6] Begejstringen havde oversteget sine Bredder, man var naaet saa vidt, at der maatte slaas af.[7]

I mærkelig Modsætning til denne store Interesse for Skjorter og de betydelige Summer, der ofredes derpaa, staar den Rolle, som de kom til at spille i Klædedragten. Fra den Stund, der lagdes saa megen Vægt paa dette Klædningsstykke, udelukkedes det samtidig fra den synlige Beklædning. Kun de løse eller paasyede Pibekraver og Haandpiber var synlige, Skjorten ikke mere. Dette staar uden Tvivl i Forbindelse med Tidens Lyst til det Brogede. Tidligere havde Skjorterne hyppigt haft stærke Farver, Silke indbød jo dertil, og et Perlelad tog sig langt bedre ud herpaa. Endnu i Aaret 1565 høre vi om Skjorter med silkesyede Sømme af andre Farver, ja om «sorte, silkesyede Skjorter».[8] Men da Skjorterne blev helt hvide, tabte de deres Adkomst til at ses. Det var allerede meget, at denne Farve taaltes paa Pibekraver og Manchetter.

IX.

Ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var Hovedbeklædningen atter vendt tilbage til mere naturlige Former. De tidligere Forsøg paa at skabe noget smukt ved at forlænge Hætten til en lang Hale, der hang ned ad Ryggen (Fig. 48), eller ved at forhøje det kvindelige Sæt til et flere Alen langt Kræmmerhus ombølget af Lin, var atter opgivne. Nu bares Halehætterne kun af Skoledrenge[1] og enkelte gammeldags Gejstlige.[2] De høje Sæt var gaaede i Arv til Landbefolkningens Kvinder, der, hvis man tør slutte fra de endnu bevarede svage Spor i Folkedragterne, især i Sønderjyllands Vestegne synes at have fundet Smag deri.

Fig. 48. Mand med Hætte.

For begge Køns Vedkommende var den beklippede Hovedbedækning bleven formindsket til det mindst mulige, til Huen. Men Væksten skulde snart begynde paany. Den mandlige Hue førte an, den kvindelige fulgte efter.

Den lave Hue kunde være hensigtsmæssig nok, forsaavidt den sluttede varmt og tæt om Hovedet, saa at man om Dagen ikke savnede Nathuen. Men smuk var den ikke. Og uden Skygge tog den kun daarligt af for Sol og Væde. Lidt efter lidt begyndte der da Bestræbelser for at raade Bod herpaa. Den gejstlige Stand foretrak at gøre Pullen bredere, stundom ogsaa at forsyne selve Huen med en lille Nakkeklap (Fig. 49). Hos Adelen og Landsknægtene derimod voksede selve Hueranden, først i Form af løse Flige, der kunde knappes sammen eller slaas ned, som paa en «Stormhue» i Nutiden (Fig. 12 og 50 a), siden som en tydeligt udpræget fast Skygge rundt om hele Hovedet.

Saaledes opstod «Bonnetten» og «Baretten». De var indbyrdes kun lidet forskellige. I Danmark kaldte man dem gerne, forsaavidt de bares af Mænd, for «Baretter», forsaavidt de bares af Kvinder, for «Bonnetter». I Sverige synes «Bonnet» at have været den hyppigste Fællesbetegnelse. De afveg ikke meget i Form fra en lav, rundpullet Filthat i Nutiden, men Stoffet, hvoraf de var, gav dem desuagtet et derfra vidt forskelligt Udseende. De var nemlig af Klæde eller Fløjl, der kun sjeldnere holdtes stivt ved Metaltraade (Fig. 51 og 52), i Reglen derimod blødt gav efter og antog ret besynderlige Former, naar de anbragtes kækt opsmækket halvt skævt paa Hovedet. Det dristige og klædelige forøgedes yderligere ved den Prydelse, som næsten aldrig savnedes: en bølgende Strudsfjer paa Siden (Fig. 52 og 53).

Fig. 49. Martin Luther 1543. (Efter Lucas Cranach.)

«Bonnetter» og «Baretter» var den almindeligste Hovedbedækning for Adelen i Aarene 1520—50. Gustav Vasa besad Aar 1548 syv saadanne af Guld- og Sølvdug, tyve af Fløjl i forskellige Farver.[1] Udviklingen blev imidlertid ikke staaende herved. Den videre Uddannelse af Skyggen vedblev, indtil man naaede den bredskyggede Hat. Denne var ligesom Baretten af Klæde eller Fløjl, men vistnok hyppigst udspilet med indre Stivere. En yndet Prydelse her var ikke blot en enkelt Struds- eller Hejrefjer, men en hel Krans af saadanne enten om Hattepullen eller yderst om Skyggeranden. Var saa Hatten selv af iøjnefaldende Farve, Gyldendug eller rødt Fløjl, og hver enkelt Fjer udstyret med «Duller» og «Vipser», Guldpailletter og Perler,[2] saa kunde det hele nok tage sig glimrende ud. Virkningen forøgedes i ikke ringe Grad, naar den, der bar Hatten, sad til Hest, og Hestens Pande og Bagdel var udstyrede med tilsvarende, vældige

Fjerbuske. Slige store Hatte passede derfor bedst til Indtog og lignende Lejligheder.

Men naar man nu om Natten var vant til en lun Nathue, der dækkede hele Issen og Baghovedet, saa frøs man dog allige-

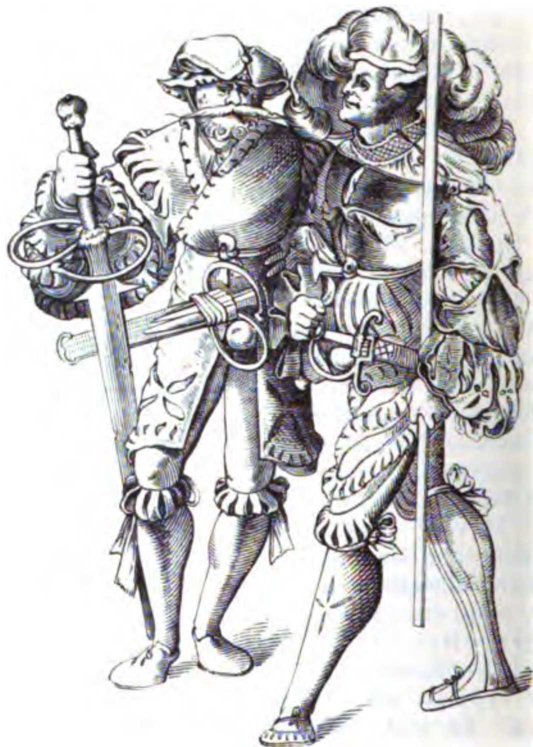

Fig. 50. Tyske Landsknægte 1524. (Efter Urs Graf.)

vel med disse Baretter og Hatte, der i Reglen sad skævt og ikke nær dækkede, hvad der skulde dækkes. Her var ikke andet for, end at tage en Hue paa ogsaa om Dagen. Saa utroligt det lyder, trængte denne Skik igennem eller rettere holdt sig, trods de ny indførte Hatteformer. Under Hatten bares som oftest en Hue, Lue eller Møsse. Som bekendt har denne Skik at bære baade

Hue og Hat holdt sig indtil Midten af det 19de Aarhundrede hos den danske Landbostand[1] og holder sig endnu paa mangt et Sted i Sverig og Norge.

Fig. 51. Kansler Johan Friis. Aar 1551. (Efter Maleri paa Rosenborg.)

Da den spanske Indflydelse ved Aarhundredets Midte begyndte at gøre sig stærkt gældende, medførte den en hel ny

Hattemode. Istedetfor de bredskyggede kom nu de meget højpullede i Brug. De lavedes ikke som de tidligere af Klæde og Fløjl, men gerne af Skind, helst Bæverskind eller endnu mere tykpelsede Arter. De kom til Norden omtrent samtidigt med Pludderhoserne og bidrog ved deres uvante Sukkertop-Form til at give den hele Person et højst besynderligt Udseende (Fig. 24).

Intet Under da, at sindige Mænd blev betænkelige. Sjællands Biskop, Peder Palladius, kunde alt Aar 1556 give den Oplysning, at disse høje, toppede Hatte skrev sig fra Tyrkiet og sikkert var et Tegn paa, at alt det nu skulde gaa i Opfyldelse, hvorom en frommer Mand udi Dyringer Land for hundrede Aar siden havde spaaet, kort førend «Skarns Folk» dræbte ham. Gog og Magog, det vil sige Tyrken, skulde nu komme og fordærve hele Europa, «som er den tredie Part af Verden», og disse forbandede, høje Hatte var vist et Tegn paa, at han alt var i Anmarch.[1]

Fig. 52. Gustav Vasa.

Trods saa ildevarslende Spaadomme gjorde Hattene dog megen Lykke. Uden Frygt for Følgerne lod Frederik den Anden sine Hoffolk anlægge dem,[2] ved hans Kroning var Mange iførte saadanne. Naar undtages det ene Aar 1579, da Frederik den Anden befalede, at hans Drabanter ved en festlig Lejlighed skulde være iførte røde Fløjls Baretter,[3] synes ellers stadigt de høje Hatte at have hørt med til Hofdragten. Ganske det samme var Tilfældet i Sverig (Fig. 54).

Medens Adelen troligt fulgte efter, var der en anden Stand, der nødtvungen holdtes tilbage, det var Gejstligheden. Det gik dog ikke vel an, at den anlagde Gogs og Magogs Klædebon. Den

maatte da finde sig i, at ogsaa Borgerstanden kom den i Forkøbet. Fra Helsingør f. Eks. hører vi, at to fremmede Handlende stod maanedsvis paa Gaden og solgte Hatte ud.[1] Hist og her vovede dog enkelte Gejstlige sig frem, men bestandigt blev der holdt godt Udkig fra oven. Paa Landemodet i Roskilde 1593 og ligeledes Aar 1600, forbød Sjællands Biskop sine Præster at gaa med høje Hatte.[2] I Bahus blev endog en Præst kaldt til Orden, blot fordi han havde baaret en høj Hue med høj Ræveskinds Bræm.[3] Aarhundredet ud var da Gejstligheden henvist til den bredpullede eller den hættelignende Hue. (Fig. 10, 30 og 49).

Fig. 53. Christian den Tredie.

Hvad der især fristede ved disse høje Hatte, var ikke blot deres Ansélighed, men først og fremmest den Anledning, som de gav til at gaa med Hattebaand. Det blev nemlig hurtigt Mode at have dette ikke af Hattens Farve men gyldent og med en straalende Roset paa Siden. Her øverst oppe, udækt af den stive Skygge, kunde alt sligt ret tage sig ud. Albert Oxe besad et Hattebaand af Guld, der vejede syv Lod.[4] Et af Christian den Fjerdes Hattebaand havde en Værdi af henved 3000 Kroner.[5] Selv Bønderne fulgte med paa dette Omraade. Om de skaanske Bønderkarle hedder det saaledes, at naar de havde faaet Fjer i Hatten og Sølvknapper som Kokarde, vidste de ikke, hvorledes de skulde gaa af lutter Stolthed, og mente sig at være Junkere.[6] Det er de sidste Spor af denne Skik, der endnu holder sig i Kuskes lyse Hattebaand og Kokarder.

Brugen af Hatte var trængt fredeligt igennem i Norden uden

her som andetsteds at vække Standsstrid om Retten til at bære denne Bedækning. Et andet Spørgsmaal maatte imidlertid nu naturligt fremstille sig, det var om Retten til at beholde Hatten paa. Til Hatten knyttede sig et ubestemt Begreb om Selvstændighed og Uafhængighed. I den lange Tid, man havde baaret den faste Hætte og siden Huen, havde Spørgsmaalet om Pligten til at blotte Hovedet hvilet. Men jo mindre tilbøjelig man var til at tage Hovedbedækningen af, blot fordi man kom ind i en Stue, des mere nødvendigt blev det nu at faa klaret, om og hvornaar man skulde gøre det som Ærbødighedstegn.

Fig. 54. Johan den Tredie, Konge i Sverig.

Vi staa her overfor et af de vanskeligste Emner at finde Rede i. Saa underligt det lyder, er nemlig alt, hvad angaar Høflighedsudtryk, særlig Maaden at hilse paa, noget af det mest omskiftelige. Hver Tidsalder fastslaar ubevidst noget nyt, med Paastand om, at saaledes har det altid været. Det Nye, som Brugen af de høje Hatte medførte, og det bedste Bevis for, hvilken Opsigt Indførelsen af dem vakte, var Spørgsmaalet, der nu rejstes om: hvorledes man ved Hjælp af dem skulde vise Høflighed. Skulde man som Ærbødighedstegn stryge dem helt, som man strøg Topsejl? Og i saa Fald for hvem? Eller skulde man nøjes med at tage dem af og straks efter sætte dem paa, altsaa blot kippe med dem? Eller var det maaske nok kun at hale i Tovene, løfte Haanden derop og vrikke Skyggen lidt op og ned? Eller kunde det endogsaa være tilstrækkeligt blot at vise sin gode Vilje ved at løfte Haanden derop men ikke

gøre noget ved Hatten? Som bekendt er Drøftelsen af disse Spørgsmaal i vor Tid endnu ikke afsluttet.

For det 16de Aarhundrede kom hertil endnu den Vanskelighed, at man desforuden havde gamle, anerkendte Høfligheds-udtryk, ofte særlige for hvert Land, hvilke paa Grund af den livligere Samfærdsel allerede var begyndt at krydses og blandes.

I Norden var den ældgamle Form for Hilsen at række hinanden højre Haand og gøre en bekræftende Bevægelse med Hovedet enten til Haandslaget eller til de samtidigt udtalte Ønsker om en god Dag. Fra Gudstjenesten havde man lært det sydlige Ærbødigheds Udtryk: at knæle. Dette anvendtes ogsaa overfor Kongen dog vistnok især kun ved halv kirkelige Handlinger som ved Ridderslagning og lignende, ellers næppe synderligt. Ærbødighed overfor Overordnede var maaske tidligere bleven udtrykt ved at holde Huen i Haanden. Brug af Jærnhue, Hætte, Bindehue og lignende havde imidlertid i Middelalderen bragt denne Skik noget i Glemme. Nu var Ærbødigheds Udtrykket mod Overmænd, særlig Kongen, samlet i det: at vise sig at være rede. I Kongens Nærværelse, og indtil han bød En at sætte sig, stod man op, havde baade Kappen og Huen eller Baretten paa, og venstre Haand paa Sværdhæftet. Med højre Haand kunde man gøre de faa Bevægelser, som Talen krævede.

I Syden derimod hilste man ikke med Haand og Mund, men med Ben og Mund. Man knælede og kyssede Kongens Haand eller Sømmen af hans Kjortel. Ligemænd og Mænd og Kvinder indbyrdes omfavnede hinanden og trykkede et Kys paa hver Kind. I Rusland endelig kastede man sig næsegrus for Gud og Czaren, medens Hilsen mellem Ligestillede bestod i Kys paa Munden.

Disse tre Former for Skik havde tidligt begyndt at mødes og blandes. Romerkirken havde saaledes, som vi alt har set, ført Brugen af at knæle til Norden. Ad samme kirkelige Vej synes den sydlige Hilsen mellem Ligemænd, at kysse hinanden, at være bragt til det fjærne Island. En tydelig Midterlinie mellem Nord- og Sydeuropa gik dog igennem Frankrig. Her havde fra gammel Tid, maaske allerede fra den romerske Kejsertids Dage, udformet sig en selvstændig Mellemform for Hilsen. Ligemænd, saavel Mænd som Kvinder gensidigt, hilste paa hinanden dels ved direkte Kys, dels ved blot at kysse paa Fingeren og befordre Kysset videre ved en slængende Haandbevægelse. Over-

for Kongen derimod og en meget højt stillet Overordnet viste man sin Ærbødighed paa en ejendommelig, paa en Gang gammelromersk og mere nymodens Maade. Knælende omsluttede man paa romersk Vis med venstre Haand Vedkommendes Knæ, men bøjede sig samtidigt frem og kyssede ham oppe paa det Tykke af Benet. Der hørte megen Anstand til at udføre denne Ærbødighedsytring, saa at den tog sig ud. For Fremmede kunde det dog, i det mindste paa lidt Afstand, syne, som om man blot kyssede Hæftet paa Herskerens Sværd eller Daggert. Men rent umulig blev det at bevare Alvoren, naar der med Flid blandedes Spas ind med fra en af Siderne. Under Henrik IV, der aldrig tog sig en Spøg nær, hændte det f. Eks. engang, at hans Hushofmester, Parfait, der havde sin Frispas, satte uventet Liv i Taflet. Han havde været saa heldig paa en vanskelig Aarstid at opdrive Henrik IV's Yndlingsret, Meloner, og bragte selv stolt sit Bytte ind, idet han to Gange raabte til Kongen, der sad ved Bordet: «Sire, kys mig bagpaa, jeg har et Par prægtige Tingester!»[1] Endnu under Ludvig XIV anvendtes denne Ærbødighedsform. Da f. Eks. Louis de Brienne maatte love Kongen at opgive sin Kærlighed til Frøken de la Vallière, som derpaa blev Ludvig XIV's Veninde, bekræftede han sit Løfte om aldrig mere at ville tale til hende ved allerunderdanigst at kysse Hs. Majestæts Bagdel.[2]

Et Spørgsmaal, der besvaredes højst forskelligt i Nord og Syd, var dette: Skulde en Hilsen til en Overordnet gengældes af denne? I Syd mente man ubetinget Nej. Derfor stødte Philip II alle Tyskere, da hans Fader Karl V havde kaldt ham til Augsburg for om muligt at faa ham valgt til Kejser. Paa spansk Vis kunde det ikke falde ham ind at besvare Undersaatters Underdanighedstegn. Det kostede ham siden den største Overvindelse, da han i England som Marias Brudgom maatte, for at vinde Befolkningen, gøre sig gemen ved at stille sig paa lige Fod med den og hilse igen. Da den spanske Prinsesse, Maria Theresia, 1660 blev gift med sin Fætter Ludvig XIV, og man i Frankrig holdt paa, at hun i det mindste burde besvare Hilsenen, naar Kongens Broder hilste hende, brast hun i Graad over dette urimelige Forlangende. I Spanien havde hun kun skullet hilse to: sin Fader, Kongen, og sin Moder, Dronningen.[3]

I Norden holdt man paa, at den ene Villighed var den anden værd. En Hilsen til en Overordnet burde altsaa gengældes, men dog naturligvis paa en Maade, der angav Afstanden.

Man skulde ikke vise sig koldt nedladende, men heller ikke være altfor indladende, men ligesom betegne Højden ved en lidt bred, tvær Velvillie. I Danmark i det mindste sprængtes denne Form dog vistnok ofte hos de mere danskfølende Konger: Hans, Frederik II og Christian IV af et pludseligt Humor og Lune, der udenfor alle Regler brød igennem og synes at have vundet Hjerterne for dem.

I Frankrig endelig gjaldt ligefra Frants I til Ludvig XIV's Tid den Grundregel, at Kongevæsen var kronet Ridderlighed. Enhver Hilsen og Høflighed, selv af den Ringeste, burde derfor selvfølgelig gengældes, og det paa en saadan Maade, at selve Svaret ligesom højnede, fordoblede og uddybede, hvad der laa i Tiltalen. At hilse var en kongelig Kunst, ingen blev saa stor en Mester heri som Ludvig XIV.

I alle disse Regler og Forudsætninger dumpede nu pludselig de høje Hatte ned i det 16de Aarhundrede. Det kunde ikke skjules, at de udgjorde en «Hovedsag» og maatte som saadan søges indordnede i de gamle Forhold. Men hvorledes? Over én Ting synes man hurtigt at være bleven klar: Der burde hilses med dem. Men Enigheden i Nordeuropa synes kun at være naaet til det ene Punkt: at Hatten burde aftages i Kongens Nærværelse. At dette var Skik i Danmark kan ses af en lille, tilfældig Ytring af en fuld Mand i Helsingør 1584, som vi alt tidligere har haft Lejlighed til at anføre. Han truede med at ville anklage Borgemestre og Raad og det paa et Sted, hvor de skulde blive nødt til at tage Hatten af lige saa vel som han.[1] At han hermed mente for Kongen kan der ikke være Tvivl om. At samme Skik fulgtes i England kan ses af den Gunstbevisning, som Dronning Maria gav Greven af Sussex. Hun tillod ham, «selv i Kongens Nærværelse at maatte sætte sin Hue, sin Baret, sin Nathue paa, ja hele to, om han vilde».[2] I Frankrig gjaldt den Regel, at man skulde tage Hatten af ikke blot i Kongens, men ogsaa i Kronprinsens Nærværelse. At dette var Skik, og at den havde særlig Værd i en seksaarig Kronprins' Øjne, fremgaar tydeligt af en Dagbog fra den Tid. «Den 6. April 1606 sad den lille Ludvig XIII i et Vindu, og en ved Navn Dumesnil gik forbi uden at hilse ham, fulgt af sin Lakaj, der gjorde ligesaa. Kronprinsen sagde da: «Hvem er det, som gaar forbi uden at tage Hatten af? Bompar! ud og grib den Lakaj»!, Han løber ud og fører ham ind. Man hvisker da bagfra til Kronprinsen: «Aa, det er blot

en daarligt oplært Mand og en Lakaj af samme Slags». Saa raaber Kronprinsen: «Lad ham gaa igen, Bompar! han er ligesaa fjollet som hans Herre!» Hvor livlig interesseret den seksaarige var i at indkassere denne sin Fyrsteret kan ogsaa ses af en Oktoberdag samme Aar. «Den lille Kronprins gik til Messe. Hr. Birat gik foran med blottet Hoved, Hr. de Belmont bagefter med Hatten paa. Næppe opdagede den mindreaarige Hovedperson dette, førend han sagde til Hr. Birat: «Sæt kun Hatten paa!» — «Tak, Monsieur, det behøves ikke!» — «Jo vist, sæt Hatten paa. De er gammel. Men De, Belmont, Hatten af!»[1]

Allerede paa dette Punkt: blottet Hoved i Kongens Nærværelse, begyndte Skikken at vakle i Frankrig. Man havde hurtigt vænnet sig til at hilse ved Hjælp af Hatten. De tidligere Fingerkys var jo som skabte til at udgøre Led og Bestanddele af Hattegreb. Men skulde nu alle, der var i Sal sammen med Kongen, have Hatten af, var man jo afskaaren med det samme fra at hilse paa moderne Vis med Haand ved Hat. Skikken svingede da tilbage til, at i større Forsamlinger, ved Maaltider o. s. v., skulde enhver efter at have bevidnet Kongen sin Underdanighed atter sætte Hatten paa. Hertil sigtes der, naar f. Eks. Saint Simon siger i sine Erindringer: «Fordum skulde man til Stadighed beholde Hatten paa. Naar i Kongens Nærhed en tog den af, gjorde de nærmeste Plads for ham, da dette var et Tegn paa, at han skulde tale med Kongen.[2]

I Danmark i det 16de Aarhundrede tog man Hatten af i Kongens Nærværelse. Paa Afbildninger af f. Eks. Ridderslagningen 1559 eller Forleningen i Odense 1580 ses derfor alle de Tilstedeværende med blottet Hoved.[3] Det samme synes at have været Tilfældet ved særlig højtidelige Lejligheder, selv om Kongen ikke var nærværende. Paa et Billede f. Eks., der gengiver Fredslutningen i Stettin 1570 i det højtidelige Øjeblik, hvor Traktaten er vedtagen og vistnok oplæses, ses alle Udsendingene staaende med blottet Hoved, paa en enkelt, uopmærksom Person tilvenstre nær, der vender Ryggen til men synes at blive vist tilrette. At Trompeterne paa samme Billede har beholdt Hatten paa antyder paa en fin Maade, at de lige skal til at blæse Freden ind.[4] Derimod synes man ved andre Lejligheder, ikke blot ved selskabelige Sammenkomster og Forhandlinger, men selv ved Gudstjeneste at have beholdt Hatten paa, ligesom tidligere Baretten. Endnu omkring Aar 1700 var det Skik i Nørrejylland, at ikke blot Menig-

heden beholdt Huerne paa under Gudstjenesten, men selv Præsten stod for Alteret med Hat eller Hue paa Hovedet.[1]

Det er rimeligt nok, at der under disse Forhold har hersket megen Tvivl, Usikkerhed og Uoverensstemmelse i, hvorledes man til en almindelig Hilsen skulde manøvrere med disse ny Hovedtøjer. Vi kan ikke i Enkelthederne godtgøre dette. Men det er næppe gaaet Norden bedre end Frankrig, hvor den ene Maade at haandtere Hatten paa til Hilsen hurtigt afløste den anden. Kun to Skikke synes for Nordens Vedkommende at kunne skimtes som mere almindelige, det er de to, der er gaaet saa dybt, at de har holdt sig hos Nordens Landbefolkning indtil vore Dage. Den ene skrev sig, i Frankrig i det mindste, allerede fra Barettens Dage og bestod i, at Hilsen udførtes ikke ved at aftage Hovedtøjet, men blot ved at trække Skyggen lidt op og ned i Panden. De første stive Skygger maa have virket fristende til denne Haandbevægelse. Den gentages uvilkaarligt den Dag i Dag af hvert Barn, der faar sin første Kasket med fast Skygge, og den har holdt sig som nem og hensigtsmæssig overalt paa Landet i Norden. Den anden Skik bestod i, at Hilsen med Hat kun anvendtes overfor Mænd, ikke overfor Kvinder. Oprindelsen var maaske den, at disse ikke gengældte den paa samme Vis. I England er den ridderligt bleven udformet til, at en Herre ikke maa hilse en Dame, uden at hun først har antydet sin Tilladelse. Hos Nordens Landbefolkning har den i det mindste indtil for kort siden holdt sig i sin vistnok oprindelige Form: Mand hilser Kvinde ved at sige Goddag eller række Haand, men ikke ved Haandbevægelse til Hovedbeklædning.

Hvorledes den i det 16de Aarhundrede begyndte Bevægelse paa Hilsenens Omraade vilde have udviklet sig, hvis den kun havde bestaaet i den blotte Hatteglæde, er vanskeligt at sige. Under almindelige Forhold vilde den vel være endt med at løbe sig træt, og Hatten tilsidst groet lige saa fast paa Hovedet som en østerlandsk Turban. Men her var mere end blot Hat og Glæde ved en ny Hovedbeklædning. Hatten var kun Paaskud, den mere tilfældige Ytringsform. Under den laa det egentlig Virkende, Renæssancens spirende Kraft, dens Trang til ogsaa paa Hilsenens Omraade at frembringe noget selvstændigt og nyt. Bevægelsen blev derfor ved.

En ny og frugtbar Opgave fik den, da Gustav Adolf og Ludvig den Fjortende omskabte Hærvæsenet og frembragte Uniform

og Militær i moderne Forstand. En militær Hilsen maatte nu skabes. Den blev, uden Vaaben, en Efterligning af Hattegymnastiken, «Haanden til Huen». Under Vaaben, slog den sig løs i nye «Præsenter»-Greb med det bajonetbesatte Gevær og i egne fredelige Stillinger af den dragne Kaarde. At «synke Sablen» som det for Officerer hed, da Skikken naaede Danmark.

Et nyt og voldsomt Udslag fik Hilse-Bevægelsen, da ved en Naturrevolution en hel ny Dannelse under Navn af Parykken skød op under Hatten. Herved blev denne saa langt fra overflødiggjort, at den nu ganske blev fri og helt kunde hellige sig til Hilsen. Med dybe Buk kunde man nu hilse paa Bekendte og samtidigt feje Jorden med Hatten. Uden at fryse kunde man rustet med Allongeparyk baade gaa barhovedet over Slotspladsen og staa længe med Hat i Haand for en Overordnet. En Ændring indtraf vel, da ifølge Moden i det 18de Aarhundrede alle skulde være gamle og hvidhaarede ved Hjælp af Pudder. Den tokantede Hat forvandledes herved til et Slags aflangt Laag over Meltønden. Men des større blev ogsaa Høfligheden, naar man i Blæstvejr desuagtet tog den af og ligesom overdryssede Genparten med Ærbødighed. Da efter den franske Revolution den høje, sorte Hat, der kun havde holdt sig i Live hos Ligbærerne, atter genopstod til Ære og Værdighed, har den i det 19de Aarhundrede moret sig med hos de enkelte europæiske Folk eller indenfor de enkelte Stænder hos disse at gennemgaa alle sine forberedende Øvelser fra fordum. Snart har den siddet mukkent fast under Parlamentsmøder i London eller som Matadorskilt paa Vej til og fra Børsen selv i beskedne Handelsbyer; snart er den fløjet dybt af i Paris eller med Sabelsving hos civilklædte Militære; snart har den i Løndom lystret en uøvet Ynglings prøvende Haand foran Spejlet. Saa rask og rørig er den endnu, at den er draget til Japan, Kina og Afrika og har lært gule og sorte Folkeslag, hvori europæisk Civilisation hovedsagelig bestaar. Uformærkt er den paa denne Rejse dog bleven udvekslet med, at Europæerne til Gengæld have antaget til Hverdagsbrug en Hovedbeklædning som et overskaaret Græskar med Skygge, den saakaldte lave Filthat. Men, Silke eller Filt, har Mandshatten indtil nu troligt kæmpet under det gamle, trehundredaarige Løsen, der lød saa nyt og løjerligt, da det første Gang klang i det 16de Aarhundrede: Ved Hjælp af mig hilses der.

Den kvindelige Hovedbedækning udviklede sig i Overensstemmelse med den mandlige. Efter at de høje Hovedtøjer var afskaffede, indførtes ogsaa her Huen. Denne sluttede tæt til Hovedet og gik især langt ned i Nakken. Forhaaret lod den i Begyndelsen ligge blot, senere dækkedes ogsaa dette, saa at Haaret var ganske skjult. Blandt de mange Klager, der i Aaret 1563 førtes over den store Usædelighed i Maribo Kloster, var ogsaa den, at Jomfruerne her vovede at vise sig med blottet Hovedhaar i Mænds Nærværelse.[1] Omtrent fra Aar 1570 blev det dog atter Skik at lade Tindingehaaret være synligt, medens selve Issen gerne dækkedes af en Snip paa Huen. Disse to Moder: helt eller kun halvt skjult Forhaar, kæmpede saa med hinanden Aarhundredet ud. Endnu i Aaret 1634 paastaar en Udlænding, at det var Skik i Danmark at gaa med Haaret helt skjult.[2] Paa denne Tid var dog i Samfundets øverste Krese Huen allerede afskaffet.

Fig. 55. Margaretha af Frankrig, Frants I's tredie Dronning. (Efter de la Mesangére.)

Huen var af tæt Tøj, hyppigt af Klæde eller Fløjl. Den egnede sig ganske særligt til kostbar Udstyring, og guldbesatte Huer eller «Perlehuer» hørte derfor til de mest yndede Smykker. (Perlehue, se f. Eks. Fig. 35—39.)

Da Huen hos Mændene afløstes af eller rettere forøgedes med Baretten, fulgte Kvinderne straks med. Nærmere set var denne Forandring dog for Nordens Vedkommende af en meget tvivlsom Art. Medens man f. Eks. i Frankrig virkelig optog Baretten og anbragte den som Dække paa Hovedet (Fig. 55), gik man i Tyskland og Norden kun ud paa at værne om Perlehuen,

Fig. 56. Birgitte Gøye. (Efter Maleri paa Herlufsholm.)

saa at ingen af dens Kostbarheder blev skjulte. I den Anledning anbragte man Baretten ikke paa Issen, men paa det ene Øre og indskrænkede dens Størrelse til det mindst mulige. Dette

gav vedkommende Person noget over al Maade kækt og udfordrende ved sig. Se vi f. Eks. Prinsesse Anna af Danmarks (Fig. 35) eller Birgitte Gøye's Portræter (Fig. 56), saa forandrer dette ene Punkt kendeligt hele Indtrykket af Figuren. Selv paa Ligstene svækkes ikke Virkningen. Erik Krabbe mellem sine to Hustruer, hvoraf den ene er matroneklædt, den anden har Baretten paa Snur, tager sig ud som Herkules paa Skillevejen mellem Dyden og Lasten (Fig. 57).

Fig. 57. Ligsten over Erik Krabbe og hans to Hustruer.

Ganske den samme Fremgangsmaade anvendte man, da senere Hatten afløste Baretten. Man fulgte med, men formindskede Hatten til en saadan Ubetydelighed, at den end ikke vilde have passet til det mindste Barn. Dronning Sophia af Danmark i denne Dragt gør paa enhver Uindviet Indtrykket af i Spøg at have anbragt et Dukkelegetøj paa Hovedet (Fig. 58). Det var klart, at med saadan en lille Hat kunde der ikke, selv om man

havde villet, ydes Genhilsen til Mandens. Den maatte hæftes fast for at sidde der. Højt regnet kunde den kun gælde for et Forstaaelsens Nik til den mandlige Mode, et bly lille Pip eller Kluk til Svar paa Hannens fortryllende Toner.

Fig. 58. Dronning Sophia af Danmark.

Kun ved én Lejlighed dækkedes Perlehuen ganske, det var, naar Sørgedragten anlagdes ved Begravelser, hvor jo efter Datidens Skik Kvinder fulgte saavelsom Mænd. Ved slige Lejlig-

heder indhylledes hele Hovedet i Flor, hvis lange Snipper hang ned ad Ryggen (Fig. 47). Det var denne nonnelignende Dragt, hvori det ogsaa var Skik at afbilde Afdøde, især paa Ligstene. Enkedragten afveg noget herfra, idet Hovedet her kunde bevæge sig friere, i Reglen kun med et hvidt Lin som Overkast over Huen Fig. 59).

Fig. 59. Märta Eriksdatter Lejonhufvud, gift med Svante Sture.

Saavel ved Begravelser som ellers, især vel paa Rejser, brugtes det undertiden at tilhylle ogsaa det nederste af Ansigtet. Hertil tjente de saakaldte «Mundduge». De bandtes i Nakken og dækkede Mund og Hage. Prinsesse Anna fik seksten saadanne af fint Linned med sig til Sachsen 1548.[1] Ogsaa ved disse uddannede den Skik sig at anbringe Perler og Guldpailletter ligesom paa Perlehuerne. Mette Rosenkrands f. Eks. efterlod sig en saadan guldbesat »Munddug».[2]

Men naar alt andet var dækket, var det besynderligt ikke ogsaa at sørge for Næsen. I Frankrig indførtes der da en Art Masker, der var til at sætte fast bag Ørene og skjulte Næsen, men lod Øjnene frie. De kaldtes «cachenez». I Frankrig og de sydlige Lande overhovedet gjorde de megen Lykke. Ogsaa til

Norden naaede de op. Prinsesse Anna fik seksten «Næsedækkere» med sig fra Danmark.[1]

Efterhaanden var der ikke meget tilbage at se af de nordiske Skønne. Man forstaar Hertuginden af Brunsvig, der til samme Kurfyrstinde Anna udtalte sin Beklagelse over, at naar hun indhyllet i alt dette, der jo var nødvendigt for Teintens Bevarelse, tilsidst skulde binde sig det tætte Slør for Øjnene, kom hun næsten altid til at forrykke det alt Paabundne eller krølle sin Pibekrave. Kurfyrstinde Anna gav et omstændeligt Svar med Oplysning om de Smaafif, hun selv anvendte ved saadan Lejlighed.[2] Nærmere set var disse dog egentlig kun en Omskrivning af, at man burde have et let Haandelag. Hvor sligt eller andet manglede, skød man aabenbart en Genvej til den hele Formumning, naar man som Kvinderne i Ribe straks resolut tog «Dannekvindekaaben» over Hovedet.

Hvad Haarsætningen angik, afveg man ikke fra den middelalderlige Skik: omtrent i et Aarhundrede at gennemløbe alle de forskellige Yderligheder. Man begyndte for Mændenes Vedkommende med at have Haaret tæt afklippet efter en lige Streg i Panden og meget langt i Nakken, saa at det faldt ned over Skuldrene. Hertil bares intet Skæg. Denne Skik fulgtes baade af Kong Hans og hans Broder, Frederik den Første. Den unge Christiern den Anden anlagde Skæg, men dette ansaas uden Tvivl endnu for stridende mod god Tone. Idetmindste skrev Erik Valkendorf, der saa utrætteligt arbejdede paa at gøre alt godt for den kongelige Brud, som han førte med sig til Danmark: «Jeg beder Eders Naade ydmygeligen, at I modtager Eders Naades Fyrstinde med største Stads og lader de Burgundiske og os alle i Danmark mærke, at hendes Naade er Eder kjærlig og velkommen. Og lader nu straks rage Eders Naades Skæg af, for mange Sagers Skyld! saa kan Eders Naade med saadant, som forskrevet staar, stoppe Munden paa os allesammen».[3]

Hvis Christiern den Anden har efterkommet dette Raad, maa han, for at følge Moden, kort efter paany have ladet det vokse ud igen. Omtrent Aar 1520 slog nemlig Skikken om, og det blev nu højeste Mode at bære stort Skæg. Christiern den Anden findes ogsaa stadigt afbildet med et saadant, medens hans Onkel

og Efterfølger, Frederik den Første, vedblev at være glatraget, som Brug var i hans Ungdom.

Omtrent paa samme Tid afskaffedes ogsaa i Udlandet det lange Haar. For Frankrigs Vedkommende var Grunden den, at Frants den Første Aar 1521 ved et Spilleparti, hvor det lader til at være gaaet muntert til, blev ramt i Hovedet af en Brand fra en Kærte. For at forbinde Saaret maatte man afklippe hans lange Haar, og da Hofmændene ikke vilde svigte deres Konge, lod ogsaa de allesammen deres Haar afklippe.[1] Saaledes blev Frankrig korthaaret. Herfra bredte Moden sig til Tyskland. «Den 20de Februar 1552 begyndte jeg at lade Haaret vokse ud paany, hvilket ikke havde været Tilfældet siden 1528», skriver en tysk Modeherre i sin Dagbog.[2]

Fig. 60. Peder Skram.

I Norden synes man i nogen Tid at have kæmpet imod. Gustav Vasa bar saaledes endnu Haaret paa den gamle Vis, lige afklippet i Panden og længere i Nakken, om end ikke saa langt, som Brug var ved Aarhundredets Begyndelse (Fig. 52). Først med Christian den Tredie sejrede den nye Skik i Danmark (Fig. 53). Dog vedblev endnu enkelte Trofaste at bære Haaret paa gammeldags Maade. En af de mest udholdende synes Admiralen, Peder Skram, at have været (Fig. 60). Ogsaa Studenterne bar fremdeles Haaret paa den gamle Vis.[3] Under de følgende Konger i Norden blev Haaret bestandig om muligt kortere og Skægget længere. Erik den Fjortende (Fig. 61), Johan den Tredie (Fig. 54), Frederik den Anden, alle bar de Haaret tæt afklippet og Skæget studset paa Kinderne, men endende

i et langt, helst tvedelt Hageskæg. Det var en Selvfølge, at deres Mænd bar det ligesaa (Fig. 62).

Saalænge Frederik den Anden levede, var den lille Christian den Fjerde under Saksen (Fig. 28). Naar man i Mørke strøg ham imod Haarene, kunde man se det gnistre.[1] Sligt vilde aldrig være blevet opdaget i Aarhundredets Begyndelse. Men da han var bleven sin egen Herre, benyttede han Lejligheden til at anstille meget dristige Forsøg i Retning af nye Maader at bære Haaret paa. En af disse var saaledes at lade Haaret i Tindingerne vokse langt, flette det i to Piske og derpaa bøje dem bag om Ørene, saa at de stak frem som to stive Spidser ved Siden af Kinderne.[2] Hvad der lettede Opbindingen under Ørene i ikke ringe Grad, var den Mode, som Datiden synes at have hilst med en vis Begejstring, Brugen af Ørenringe for Mænd. En af de første i Norden, der vides at have anlagt denne nye Pynt, var Niels Sture i Sverig, hvem Erik den Fjortende Aar 1567 myrdede med egen Haand (Fig. 63). Saavidt man kan se, lod Christian den Fjerde stundom Tindingepiskene stikke ud gennem de store Ørenringe.

Fig. 61. Erik den Fjortende af Sverig.

Som Ældre indførte Christian den Fjerde den lange, flettede Marelok paa den ene Side af Hovedet, en Haarsætning, der vistnok forekom Samtiden lige saa besynderlig som hans Ungdoms Forsøg. De Fleste var allerede nu i Færd med at anlægge Paryk.

Frankrigs Konge, Ludvig XIII, var nemlig 1631, skønt han kun var 30 Aar gammel, med ét bleven skaldet.[3] Dette burde

dækkes, og troligt fulgte, som for hundrede Aar siden, først Hoffet, saa Frankrig, saa hele Europa med. Christian den Fjerde stod ganske ene og forladt med sin Marelok. Skønt med frodig Haarvækst lod ogsaa hans Søn, Frederik den Tredie, stadigt sin Isse barbere, ganske som Ludvig XIV, for en tre-fire Gange om Dagen at kunne anlægge ny Allongeparyk. Sligt var saa indlysende bekvemt. Parykkerne lod sig jo krølle, uden at Hovedet behøvede at være under. «Det er i Sandhed forbavsende, at en saa hensigtsmæssig Mode kun har været kendt saa kort».[1] I det 18de Aarhundrede synes Parykkerne selv at have indset dette. De blev alle gamle og hvidhaarede af Pudder. Men des skarpere i deres Dom. Mod Aarhundredets Slutning var naturlig Haarvækst paa Isse eller Kind en Raahed, som enhver søgte at skjule og skamfuld undsaa sig over. Først ved den franske Revolution erhvervedes atter Frihed til at bære Skæg og eget kortklippet Haar.

Fig. 62. Niels Gyllenstjerna (1526—1601).

For Kvindernes Vedkommende tilstedte Hovedbeklædningen kun ringe Spillerum for forskellige Haarsætninger. Kun ved en eneste Lejlighed i Livet var det tilladt at bære udslagent Haar, det var, naar en Jomfru stod Brud. Ved hendes senere mulige Bryllupper, saavel som til daglig, havde hun derimod at skjule «Kvindens Prydelse» med den ærbare Hue. I saa Henseende var man langt strengere i Norden end i Tyskland. Medens det her blev Mode i Aarhundredets anden Halvdel at bære en Fletning ned ad Nakken (Fig. 43 b), tilstedtes aldrig slig Usømmelighed i Norden.

Al Interessen samlede sig da om den Smule Forhaar, der

var synligt. Men Kresen blev bestandig snævrere, og ved Aarhundredets Midte lukkedes den ganske. Ubarmhjertigt skjulte Huen de sidste Tindingehaar. (Fig 35 og 56.) Det lød næsten som Spot, naar det i en i de Aaringer fordansket Bog tillodes Kvinderne at pleje deres Haar:

Dog ej med «Kirsekvad» og «Glintevand»
Ei vride det i Pinde, at det krølle kan.[1]

Fig. 63. Niels Sture.

Alt sligt var der jo nu slet ingen Anledning til.

Saa meget des større var den Iver, der udfoldedes, da den totale Formørkelse begyndte at vige, og omkring Aar 1570 to halvmaaneformige Rande viste sig paa hver sin Side af Huens Pandesnip. Det gjaldt om at pleje disse Smaapartier efter bedste Evne. Det er i saa Henseende højst betegnende, at den første Mode, der nu opstod, var at underbygge dem med Valke, hvorved den Smule, der fik Lov at vise sig, kom til at syne langt mere.

Det var uden Tvivl omtrent samme Haarsætning, som vi kende fra Maria Stuarts Portræt fra en lidt tidligere Tid (Fig. 42). For Danmarks Vedkommende kan vi maale Iveren ved Hjælp af forskellige, endnu bevarede Breve. Det lykkedes at indforskrive en Kvinde, der ganske særligt forstod sig paa at lave saadanne Valke, og om denne Kvinde, der bortførtes fra Gaard til Gaard, blev der nu en overordentlig Rift.

«Kjære Søster! som Du og formelder i Din Skrivelse og er begjærende, at den Kvinde, som er her hos mig, som gjør de

Valke, at naar hun faar afgjort for mig, at hun da maatte komme til Dig, saa maa Du vide udi Sandhed, at jeg ikke endnu til visse veed, hvor snart hun kan faae mit Tøj færdigt, og maa Du troe for vist, at det første hun faar afgjort for mig, vil jeg lade en af mine egne Vogne age hende til Dig, saa hun vist skal komme til Dig det allerførste mig muligt er».[1]

I dette Brev fra Mette Rosenkrands til Birgitte Bølle faar man kun en Anelse om den Ventendes Utaalmodighed. Men denne giver sig et meget uforbeholdent Udtryk i et Brev som dette fra Anna Brade:

«Allerkjæreste Søster! Som Du skriver om den Valke-Kvinde, da er mit Bud for længe siden igen kommen. Han talede med hende, hun var hos Ane Erik Hardenbergs, og der skulde hun være i otte Dage, og saa skulde hun til Ane Christoffer Gyldenstjernes og gjøre Valke for hendes Datter; saa hun svarede, at hun kunde for ingen Del komme til mig før Sct Hansdag, dersom jeg kunde tøve saa længe, da vilde hun gjerne komme til mig. Om dit Bud kunde faae bedre Svar, det veed jeg ikke. Gud for sin kjære Søns Skyld unde mig Lykke til, at jeg kunde faae hende! ellers blive de lilla Sætter (?) fordærvede, jeg skal lade gjøre til hende. Jeg kan troe, jeg faaer at bie en Stund ogsaa efter disse fjorten Dage. Gud give, hun vilde endda komme!»[2]

Ved Aarhundredets Slutning afskaffedes i Samfundets højeste Krese atter Huen, og Haaret, der nu fik Lov til helt at ses, opsattes gerne i høje, Bagværk-lignende Former (Fig. 44). Som det var at forudse, vakte denne Mode Forargelse, ikke mindst, da den ledsagedes af stærkt blottet Barm. Det er imidlertid et Bevis for Modens Magt, at ikke de spottende Betegnelser for denne Dragt, men det matte Gensvar herpaa er gaaet over til at betegne noget letfærdigt. I Frankrig vidste man intet andet at udsætte paa dem, der forargede sig over den nye Mode, end at de selv gik med graa Støvler. Det dertil sigtende Navn «Grisette» har holdt sig indtil Nutiden.

X.

Vi har hidtil væsentlig dvælet ved Klædedragtens vekslende Snit i det 16de Aarhundrede. Den hele til Grund liggende Bevægelse forstaas imidlertid først ret, naar vi tillige betragte den mærkelige Udvikling, som samtidig gjorde sig gældende paa Stoffets Omraade. Her, hvor det ikke alene kom an paa Smag, kunde Tidens Trang til det Nye, Rige og Prægtige ganske anderledes skaffe sig Luft. Renæssancens Virkninger paa dette Omraade viser sig derfor ogsaa i saa stærke Overdrivelser, at Nordens Historie hverken før eller efter kan opvise Magen.

Hvad der mindre falder i Øjnene, men dog maaske tydeligst udtrykker Strømningens Kraft, er den store Forandring, der foregik med den nordiske Bondedragt. Tidligere havde denne været forfærdiget af hjemmelavede Stoffer, fremfor alt af Vadmel. I det 16de Aarhundrede forandredes helt dette Forhold, og udenlandsk Klæde blev det almindelige Beklædningstof. Allerede 1546 kunde Gustav Vasa klage over, at de svenske Bønder ikke vilde slide andet end engelsk og hollandsk Klæde.[1] Indførslen af Klæde steg i Stockholm i Løbet af 33 Aar (1536—69) fra 1362 Stykker til 4816 Stykker, altsaa til det firdobbelte, i Gefle i Løbet af tolv Aar fra 125 til 1301 Stykker, altsaa til det tidobbelte.[2] Et ganske lignende Omslag lader sig iagttage i Danmark. I et af Tidens Skuespil udtrykker en Bonde sin Foragt for det hjemmelavede Uldtøj saaledes:

Min fattige Hustru, jeg mig fik,
Baade ulden og nøgen hun for mig gik.

Medens derimod Velstand betegnes saaledes:

Min Broder nu store Heste rider,
Hans Kone «Leidsk» [ɔ: Klæde fra Leiden] og «Engelsk» slider.[3]

Paalidelige Oplysninger fra Ribe-Egnen fra Aarhundredets Slutning viser os, at Forandringen her var tilendebragt, saa at fremmed, især engelsk Klæde nu var Landbefolkningens Hovedbeklædningsstof.[4]

Som bekendt har i intet af de tre nordiske Lande Bønderne senere været i Stand til at vedligeholde denne Overdaad. Tidernes Ugunst har nødt dem til at vende tilbage til det gammeldags Vadmel. Selv i vor Tid er Tilstanden endnu næppe naaet op i Linie med Forholdene i det 16de Aarhundrede.

Det var en Selvfølge, at Købstad-Almuen ikke gav Bønderne noget efter. Ved festlige Lejligheder forslog her ikke engang Klæde. Man faar et mærkeligt Indblik i, hvad ogsaa her de følgende Tider har haft at slaa af paa, naar man læser en Bestemmelse som denne: Ingen Tjenestepige skal efter denne Dag bære Fløjls Slag, Maars- og Hermelins Slag, Fløjls Tøfler, Guldlad eller Perler, hvilket er imod Kongl. Majestæts Reces, alt under en Bøde af 3 Daler, hvilke straks er at udgive og pante hende af, saa tidt hun det bruger.[1]

Det var naturligvis Adelen og den højere Borgerstand, hvorfra Eksemplet udgik. Lysten til kostbare, straalende Stoffer kendte her ingen Grænser. Indførslen af Silkevarer steg for Stockholms Vedkommende under Gustav Vasas Regering fra det beskedne Tal 98 Stykker i Aaret 1536 til den storartede Sum af 1700 Stykker i Aaret 1559.[2] Det var aldeles fabelagtige Masser, som en enkelt kunde bruge af Fløjl, Silke, Klæde og andre Beklædningsstoffer. Gustav Vasas tredie Dronning, Catharina Stenbock, og de fem kongelige Døtre fik saaledes i det ene Aar 1559 udleveret til deres eget Brug: 68 Alen Gyldendug, 115 Alen hvidt Sølvmor (Sølver-Bliant), 60 Alen Gyldenatlask, 555 Alen Fløjl, 208 Alen Damask og over 1200 Alen «Skellert». Hertil kom en hel Del Silke-Atlask, almindeligt Atlask og Taft, for hvilke Tallene ikke er anførte. De to unge Prinser, Magnus og Carl, der dengang var sytten og ni Aar gamle, brugte i det samme Aar til deres Klædedragt: 134 Alen Fløjl, 16 Alen Silke-Atlask, 38 Alen Damask, 13 Alen Fløjls «Passement», 207 Alen «Skellert», 14 Alen Taft, og 5 Stykker (150 Alen?) «Sindal».[3]

Hvad der fremfor alt vakte Begejstring, var de guld- og sølvindvævede Stoffer, Gyldenstykke og «Bliant» eller: Fløjl, Atlask, Silke paa «Guldbund og Sølvbund», som det i Danmark gerne kaldtes. Erik den Fjortende holdt til sit eget Brug ikke mindre end syv Guldvævere paa Stockholm Slot.[4] Ellers tilvirkedes disse Stoffer mest i Italien, og gennem tre store Handelshuse i Tyskland, et i Leipzig og to i Nürnberg,[5] førtes de videre til Norden. I Aaret 1555 var der ikke mindre end fem

Kræmmere i København, der handlede med Gyldenstykke og «Bliant».[1] Stundom gjorde man de øvre Traade ikke af forskelligartet Farve, men hvide eller gule som Underlaget selv, undertiden ogsaa ligefrem af Guld eller Sølv, saa at det hele blev en Art Metalvæv. Den danske Prinsesse Anna fik saaledes til sit Udstyr Aar 1548 blandt andet en hvid Bliants Kjole, en gylden Bliants og en gylden Kjole, Guld paa Guld.[2]

Det var klart, at saadanne Stoffer maatte være i høj Grad kostbare. 60 Kroner for Alen var langt fra noget usædvanligt. Gustav Vasas ene Datter fik f. Eks. ved sit Udstyr 1562, ikke mindre end 160 Alen gylden Atlask og 24 Alen gylden Damask til 60 Kroner Alen.[3] Men ogsaa de simplere Stoffer, ensfarvet Klæde og Fløjl, kunde være dyre nok. Vi høre Tale om Fløjl til 12—16 Kroner Alen,[4] Klæde endog til 32 Kroner Alen.[5] Saadanne Priser vinde i Forstaaelighed, naar man véd, at samtidig kostede en fed Okse kun 36 Kroner.[6] Selv langt ned i Borgerstanden skyede man ikke at betale Klæde med Priser, der nu vilde forekomme urimeligt høje. Anders Sørensen Vedels Hustru skriver saaledes om en af sine Sønner, der var kommen i Sorø Skole: «Lad ham med det første faa en god engelsk Klædning til en fem [Species-] Daler Alen, den kan han ogsaa bruge i Vinter».[7]

Farverne paa disse Stoffer var, som vi alt vide, saa iøjnefaldende som muligt. Det var Tidens Smag at gøre Dragten stærkt spraglet ved at lade skrigende Farver mødes. De gennemskaarne Klæder gav rig Lejlighed hertil, de mange forskellige Lag i Kvindedragten ikke mindre. Skarlagenrød, brandgul, papegøjegrøn, leverfarvet, himmelblaa og askegraa var især yndede. Betegnelser for Farver, som Nutiden vilde have ondt ved at forstaa, forekommer ofte: Neglikefarvet, hvid neglikefarvet, tintebrunt, fiolbrunt, gul livfarvet, livfarvet carmoissin, rødt i blaat, papegøjegrønt i brandgult o. s. v. Skaf mig noget «ret smukt, sælsomt Klæde, saa meget som til femten Herremænd, og fem Alen Fløjl til hver», skrev Frederik den Anden engang til Christoffer Valkendorf,[8] da Opfindelses-Evnen svigtede ham.

At det ikke blot var ved Hoffet, at disse mange Farver trivedes, men helt ned i Samfundets lavere Lag, kan sés af mangehaande Klædefortegnelser. I et af Tidens Skuespil udbryder en Borgerdatter ved Tanken om sin Ungdomstid:

Jeg var saa hovmodig i de Dage,
At jeg vidste aldrig hvad jeg vilde drage:
Brunt og blaat og dystergrønt,
Høj Fiolfarve, det var ret skønt;
Brandgult og saa lavendelblaat,
Leverfarvet og askefarvet graat,
Sligt havde jeg nok, det var min Dragt.[1]

En egen Maade at gøre den enkelte Farve levende paa, var ved at trykke Mønster deri. Saa godt som alle skulde have deres Fløjl «trykt i Blommer». Om det saa var Bræmmerne paa Præstekjolerne, saa var de hyppigt saaledes mønstrede.[2] Det synes, som om denne Paatrykning undertiden er bleven foretaget her i Landet, medens Stofferne selv alle forskreves fra Udlandet. Selv om noget askefarvet graat Atlask, der var købt til Christian den Fjerde, hedder det, at det blev «trykt i adskillige Slags Blommer til Prinsens Behov».[3] Blandt Gustav Vasas Beklædningssager paa Stockholm Slot omtales to Stykker Kobber, som man plejer at trykke Fløjl med.[4]

En overvejende Part af disse Dragter var forede med Skind. Dette var en gammel Skik og stemmede vel med Datidens Opvarmningsforhold. Ogsaa heri foregik der imidlertid i Aarhundredets Løb en Forandring. Hvad der tidligere havde været brugt alene ved Vintertid mod Kulden, blev lidt efter lidt en nødvendig Pragt, der anvendtes Sommer som Vinter.

Almuen nøjedes i Reglen med en lammeskindsforet Kappe og Hue, men hos de højere Stænder steg Kuldskærheden i en mærkelig Grad. Gustav Vasa havde ikke blot skindforede Kapper, Kjortler, Trøjer, Vamse, Huer og Vanter, men selv Benklæder (Overtøj), ja Uldenskjorte og Brystduge forede med Skind.[5] Peder Oxe havde baade skindforet Brystdug, Slobrok og Nathue.[6] Om et Par Brystduge, forede med Strudsedun, som Kurfyrst August fik sig, skrev hans Hustru, den danske Prinsesse Anna: «Hans Kærlighed synes godt om dem og bærer dem gerne ned om Maven for Fordøjelsens Skyld».[7] Kvinder bar ikke blot Skindfo'r under Kappen og Kjolen, men selv under Skørtet, Indertrøjen, ja under det indre Livstykke. Mette Rosenkrands havde to saadanne forede med Skind, det ene fløjlsbetrukket.[8]

I Aarhundredets sidste Halvdel hørte en skindforet Kappe med til festlig Sommerbeklædning. Ved Prinsesse Elisabeths Bryllup, ved Frederik den Andens Rejse til Holsten 1561, ved

Christian den Fjerdes Kroning, lutter Begivenheder, der foregik i den varmeste Sommertid, fik Adelsfølget Befaling til at møde klædt i Pelsværk.[1]

Det Skind, der anvendtes, var af meget forskellig Art. I daglige Dragter var det sjældent andet end Kaninskind, Hare-, Katte- og Egernskind, hvilket sidste gik under Navnet «Graaværk». De tre smaa Søstre, Karine, Else og Dorthe Gyldenstjerne, gik saaledes alle med Kattefo'r i deres Vinterkjoler og Skørter. Den 22de November 1564 fik Dorthe et Kattefo'r, der havde siddet under hendes afdøde Moders Kjole, og desuden en «Mantel» Kattefo'r til at fore sig en Vinterkjole med. Aaret efter paa samme Dag fik hun Graaværk til et Skørt, som Bundtmageren lavede for hende, og desuden Graaværk til selv at fore sig en sort, engelsk Trøje.[2] For Slesvigs Vedkommende forbød Hertug Johan Adolf Aar 1601 Borgerkoner at have andet Fo'r i deres Kaaber end Kaninskind, Graaværk og i det højeste røde og hvide Ræveskind.[3]

Hos de højststillede og til Fest var det finere Skind, der anvendtes, især af Maar, Odder, Sobel og Hermelin. Disse brugtes ogsaa ofte blot til Kantning. Saaledes fik f. Eks. den lille Else Gyldenstjerne i Aaret 1566, samtidig med at hun fik Kattefo'r i sit Skørt, en Kaabe og en Trøje kantet med Maar og to Trøjer endogsaa kantede med Hermelin.[4] Maars- og Hermelins Bræmmer omtales overhovedet hyppigt. Hvor der skulde være fuldt Fo'r heraf, gik en stor Mængde Skind med. Under en Fløjls Kjole, der tilhørte den danske Enkedronning Dorothea, sad saaledes 77 Sobelskind, under en anden 55, under en Kappe 75 Maarskind.[5] Yndet Fo'r under Mandsklæder var foruden Maar især Ulve-, Losse- og sorte Ræveskind. Peder Oxe havde fem Losseskinds- og to Ulveskinds-Kjortler,[6] den lille Christian den Fjerde og hans Broder Ulrik fik Aar 1590 hver en Kjortel med Ulveskind, to Aar efter nye af samme Art.[7] Sort Ræveskind betaltes stundom seksten Gange saa højt som almindeligt rødt.[8]

Lysten til at bære kostbare Skind som Fo'r var ligesaa udbredt i Udlandet som i Norden. Grev Henrik af Schwarzburg skrev ikke uden Grund fra Brüssel: «Man gaar her saa pragtfuldt klædt, at jeg skammer mig over at bære mit bare Fløjl; send mig snarest noget kostbart Pelsværk».[9] Disse Forhold drev Priserne paa Skindvarer til Vejrs ogsaa i Norden, hvorfra de

hentedes. Fra Stockholm udførtes Aar 1569 ikke mindre end 138000 Egern- og Hareskind, fra Viborg i Finland Aar 1558: 286000, og i samme Aar 18000 Hermelin-, Odder- og Maarskind.[1] Det var derfor selv i Norden meget dyrt at følge sin Lyst. Et Losseskind kunde koste indtil 36 Kroner,[2] et udsøgt Ulveskind 24 Kroner,[3] et Maarskind 4 Kroner.[4] Og hvad hjalp det, at en Maar var større end en Hermelin, naar Moden bød kun at bruge Struberne til et Fo'r som det burde være.

Hvo, der kunde, fulgte imidlertid med. Man sparede maaske lidt, hvor det gik an, som Enkedronning Dorothea, efter hvis Død det kom op, at alle Bagstykkerne i hendes Sobelskinds Kapper og Kjoler kun var forede med Sobelskind af meget tarvelig Beskaffenhed.[5] Men selv med den største Behændighed kunde man dog ikke undgaa at betale betydelige Summer. Det samlede Fo'r i alle de Klædninger, som den svenske Prinsesse Anna Aar 1563 fik til sit Udstyr, vurderedes til ikke mindre end 32000 Kroner.[6] Under saadanne Forhold var det sikkert en meget velsét Foræring, som de fire danske Gesandter modtog Aar 1562 ved Afskeden i Rusland: Hver en Gyldenstykkes Kjortel foret med Sobel, en stor Sølvskaal, to Tønder pakkede med Sobelskind og 4000 Graaværk.[7]

I alt dette skete der et temmeligt brat Omslag, da i det følgende Aarhundrede de ny indførte Kakkelovnes Virkninger begyndte at vise sig, og Moden at bære Skindfo'r for Nordens Vedkommende tabte sig i en mærkelig Grad. Den ældgamle Skik maatte vige for nye Forhold, og en af Renæssancens smukkeste Prydelser bortfaldt.

Klædningernes Yderlag var kostbart, Foret ligesaa. Men dyrest af alt var dog to Former for Anvendelse, som der hørte det 16de Aarhundredes Tankegang til, for fuldt at gennemføre.

Det havde tidligere været en indgroet Opfattelse, at et Klædebons Godhed afhang af dets Varighed, Stadsstykker gik i Arv fra Slægt til Slægt. I Modsætning til denne gammeldags Tarvelighed og Soliditet, begyndte der imidlertid i det 16de Aarhundrede at gøre sig en hel ny Betragtningsmaade gældende, hvis Virkninger ogsaa blev kendelige i Norden. Det ansaas nu

for upassende at optræde oftere i en og samme Dragt. Den Enkeltes Rigdom og Smag burde netop vise sig i en bestandig Afveksling, der aldrig tillod Øjet at vænne sig til eller at genkende det samme Klædningsstykke.

Hermed var der aabnet et bundløst Dyb for forøget Ødselhed. Om end Trangen delvis kunde imødekommes ved Tilvirkning af straalende men mindre holdbare Tøjer, saa var det dog umuligt ad denne Vej at faa Regningen til at stemme. Det at være paa Moden og at kunne bevæge sig ved Hove, blev nødvendigvis en Kilde til uafbrudt igenkommende Udgifter.

I Udlandet antog hele denne Retning forbavsende Omfang. Om den franske Prinsesse Elisabeth (Fig. 40), der blev gift med Philip den Anden af Spanien, fortæller saaledes en samtidig Beundrer,[1] at hun ypperligt vidste at omgaa sin Mands Urimelighed. Hans Forbud mod at skifte Mode holdt hun sig ganske vist efterretteligt, men til Gengæld indførte hun at besætte hver Dragt paa en ny Maade, og aldrig at bære samme Dragt, den være sig nok saa kostbar, mere end én Gang. Ad denne Vej lykkedes det hende at blive ham lige saa dyr, som om hun havde faaet Lov til at veksle Snit. En venetiansk Gesandt, der Aar 1577 besøgte Paris, beretter, at det ved Hoffet dér var Skik gentagne Gange om Dagen at veksle Dragt, og at ingen Hofmand kunde optræde passende, uden at være forsynet med 25—30 forskellige Stadsdragter.[2] Dronning Elisabeth af England, der trods al sin Myndighed stadig appellerede til mandlig Beundring, efterlod sig ved sin Død ikke mindre end 3000 Dragter.[3]

I Norden træffer vi tydelige Spor af, at den samme Lyst til Afveksling var ved at trænge igennem hos de højere Stænder. Allerede Frederik den Første maatte udstede Forbud imod, at Adelsmænd enten anskaffede sig selv eller udstyrede deres Døtre med mere end seks Silkedragter.[4] De enkelte Fortegnelser over Klæde-Beholdninger, som vi endnu kunne undersøge, viser os ofte en paafaldende rig Forsyning. Peder Oxe synes saaledes at have ejet 34 Kjortler.[5] I Gustav Vasas Klædekammer paa Stockholm Slot fandtes i Aaret 1548 ikke mindre end 30 Trøjer, 52 Hovedbeklædninger og 51 Par Hoser.[6]

Et ganske eget Udtryk skaffede denne Trang til Afveksling sig i de bestandig skiftende Hoffarver. Under Christian den Tredie og Frederik den Anden synes Hofsindernes Dragt, der bestemtes af Kongen og svarede til en senere Tids Uniformer,

sjælden to Aar i Træk at have været ens. Aar 1538 var den saaledes gule Kjortler og gule Hatte, Aar 1540 en anden Farve Kjortler, graa Hatte samt Pikkelhuer under Hattene. Aar 1543 skulde Kjortlerne atter være gule, men med hvide, brune og røde Streger paa Bryst og Arm, og i det ene Ærme et grønt Stykke Tøj kantet med hvidt og med de samme Streger i. Hoserne og Trøjerne maatte denne Gang være efter eget Valg, men en sort Fløjls Pelsrok over det hele, samt gule Hætter og en gul Hat over disse igen. Aar 1548 var Kjortlerne sorte, Kappen og Hoserne graa. Det følgende Aar blev Kjortlerne leverfarvede og Hoserne af hvidt Klæde. Ved Frederik den Andens Tronbestigelse 1559, bestemtes først violbrun Farve til Kjortlerne, men denne Farve afbestiltes atter, og de blev sorte, Hoserne gule. Aar 1561 bares askefarvede Kjortler med kronet F paa den ene Arm, askefarvede Pelsrokker bræmmede med sort Fløjl, sorte Hatte og Hoser. Aaret efter skulde Hoserne være røde, o. s. v. o. s. v.[1]

En saadan bestandig Vekslen maatte naturligvis være meget kostbar, ligesom den ogsaa var højst ubekvem for de Paagældende. Hvert Foraar gaves gerne Parolen for Sommerens Hofdragt, og ridende Bud afsendtes da med skriftlig Besked og vedlagt Tegning til de paa Landet boende Hofmænd. Vi har endnu ikke faa af disse Breve med Mønstertegninger. Fig. 13 viser os den Tegning, der omsendtes Aar 1543.

Medens hele denne Skik med de mange forskellige Klædedragter var en udenlandsk Plante, der kun delvis slog Rod i Norden, var der en anden sydlig Mode, der straks blev hilset med Jubel heroppe og senere netop her udvikledes til en overordentlig Højde. Det var den Skik at besætte Klædebonet med ædle Stene og Metaller.

Selvfølgelig var Lysten til at bære Smykker gammel i Norden. Men her som andetsteds havde den hidtil været holdt indenfor visse Grænser. Metalrigdommen var ikke stor, ædle Stene en Sjældenhed og Brugen af Rustninger havde givet Trangen til Smykker en naturlig Retning mod Vaabenprydelser. Saa kom det store Omslag, da det nyopdagede Amerika og den direkte Forbindelse med Indien bragte Sølv og Guld, Perler og Ædelstene i Masser til Europa. Samtidig medførte Brugen af Krudtvaaben en skarpere Sondring mellem Vaaben og Smykker; Rustningerne veg og gav Plads for det blotte Klædebon, der

trængte til Metalglans. Da saa tilmed den lange Kappe afløstes af den korte Klædning, aabnedes en hel ny Skueplads for Smykker og Besætning.

Som saa ofte ved slige Lejligheder ledsagedes hine store Omvæltninger af en lille Opfindelse, der gav dem forøget Betydning. Brugen af Diamanter havde hidtil kun været ringe i Europa, da man ikke forstod sig paa at slibe dem. Saa fandt i Aaret 1476 en Guldsmed i Brügge paa at gnide to Diamanter imod hinanden saa længe, indtil der fremkom en glat Flade. Det stærke Straaleskær slog ham, og hurtigt uddannedes den Kunst ved Slibning med Diamantstøv at tildanne den døde Overflade til et Væld af Straalebrydninger.[1]

I Forening nærede alle disse Betingelser hin umættelige Lyst til Anbringelse af ædle Stene og Metaller, der blev et Særkende for Renæssancen. I de sydlige Lande, især i Italien, fremgik heraf den mærkeligste Samvirken mellem Kunst og Haandværk. Næsten enhver af Renæssancens berømte Mestre har stundom virket som Guldsmed og herved bidraget sit til at iklæde Tidens Smag ædlere Former. Selv i Norden gjorde denne Trang sig gældende. I flere nordiske Byer f. Eks. Odense, København og Stockholm, uddannedes lidt efter lidt en Samling af dygtige Guldsmede, der efter Evne hævede deres Haandværk til virkelig Kunst. Men hos Folkets Flertal holdt naturligvis den hele Tilbøjelighed sig indenfor en Forestillingskres, hvor det skønne og vægtige umiddelbart faldt sammen.

Bevægelsen lader sig for Nordens Vedkommende føre tilbage til en bestemt Lejlighed, da det første Stød gaves. I Aaret 1501 holdt Kong Hans's Datter Elisabeth Bryllup med Markgreven af Brandenburg, og ved Festlighederne i Steinthal i denne Anledning saa de danske Adelsmænd, at blandt de tyske Gæster bar ikke blot Fyrster, Grever og Riddere Halskæde, men selv almindelige Adelsmænd havde anlagt en Snor om Halsen med et Par vedhæftede Ringe. Dette maatte naturligvis efterlignes, og Skikken førtes med hjem til Danmark,[2] hvor den i faa Aar udvikledes til en forbausende Højde. Snart bar alle Adelsmænd ikke en Snor med Ringe,[3] men en virkelig Kæde fire, fem Gange om Halsen. Det var en Selvfølge, at deres Hustruer og Døtre maatte have lignende. Og inden Aarhundredet var omme, var det Skik, at ikke blot enhver, der stod Brud, men alle velstaaende, borgerlige Kvinder til almindelig Fest ligeledes bar gylden

Halskæde. Aar 1560 bestemtes det saaledes i Aalborg, at ingen Brud maatte bære mere end fire Halskæder.[1] Og Aar 1601 forordnedes det for Slesvigs Vedkommende, at Borgerdøtre først maatte begynde at bære en Guldkæde med deres fyldte 12te Aar, medens det tillodes deres Mødre at bære to.[2]

Men der var jo egentlig slet ingen Grund til at indskrænke Anbringelsen af Guldkæder alene til Halsen og Brystet. Her var Pladsen dog altid forholdsvis snæver. Langt rigeligere var den nedefter, hvad enten man saa vilde lade Kæderne hænge ned ad Ærmerne eller som Kantning løbe omkring hele Kjortlens Nederdel.

Ogsaa dette gennemførtes. Ganske som om Halsen begyndte man først med en Snor, saa gik man over til hele Kæder. Guldsnorenes Tid varede i Norden omtrent til Aarhundredets Midte.[3] Saa gik man videre til Guldkæderne. I Danmark fik saaledes Prinsesse Anna Aar 1548 en hvid «Bliants» Kjole bræmmet med Guldkæder,[4] og Prinsesse Dorothea Aar 1561 en violbrun tavlet Fløjls Kjole, «med dobbelt Belægning Guld omkring og gennemtrukken med Guldkæder.[5] Aar 1552 holdt Gustav Vasa for tredie Gang Bryllup og ægtede den unge Catharina Stenbock. I den Anledning havde Jost Guldsmed i tre Uger travlt med at bearbejde en hel Del Dukater og Gylden, som Kongen havde leveret ham. Resultatet blev en 32 Alen lang Guldkæde, der skulde anbringes paa den «naadige Frues og Frøknernes Gylden- og Sølvdugs Kjortler.»[6] Den sidste Gang vi i det 16de Aarhundrede hører Tale om Guldkæder til Kjoler, var, da Enkedronning Sophia af Danmark under Rigsraadets lydelige Indsigelse sørgede for Udstyr til sine to Døtre. Hverken hun eller Danmark skulde have Skam af deres Dragt. Derfor fik ogsaa Guldsmed Fuiren i Odense Befaling til at lave Kæden paa 60 Alens Længde.[7]

Alle disse Guldkæder var dannede i meget forskellige Former. Der var «Ringkæder», «S-Kæder», med hvert enkelt Led i Form af et «S», «Murkæder», Panserkæder», «Tomkæder», «Sletkæder»[8] og hvad de alle hed. Nemmest slap man dog, naar man lavede Kæden ligefrem af Guldmønter, hver enkelt Mønt blot bulet ud og med et Hul paa hver Side. Denne Art Kæder synes at have været meget almindelige,[9] de havde den Fordel, at Værdien angav sig selv. Fælles for alle Arterne var, at de efter Nutids Begreber var overordentlig grove. Allerede Birgitte

Fig. 64. Enkedronning Dorothea af Danmark. (Efter en Afbildning i Pinakotheka Dano-Norvegica. St. Kgl. Bibliotek.)

Gøyes Portræt (Fig. 56) giver os et Indtryk heraf. Endnu synligere er det paa en Mængde af Malerierne i Gripsholms rige Samling. Leddene i Hertug Albrechts Kæde er saa store som en almindelig To-Øre, i Claes Horns som en Fem-Øre, Dronning Catarinas Kæder ligne Hunde-Lænker.[1]

Hvad der ikke lidet forøgede deres drabelige Udseende, var deres Længde. Man havde Halskæder paa 10—14 Alen. Paa Johan Ranzaus Hustru gaar Kæden fem Gange om Hals og Bryst,[2] paa Birgitte Gøye mindst seks, paa Hertuginde Christina af Holsten syv Gange.[3] Vægten svarede hertil. Henrik Rammel bar til Stads en Vægt af 92 Tyvekronestykker om Halsen. Den fjortenaarige Christian den Fjerde en Vægt af 120, Christoffer Valkendorf endog af 190 Tyvekronestykker.[4]

Hermed var dog langt fra Halsens Tynger til Ende. I Reglen endte Kæden i et forsvarligt «Klenodie», der hang foran paa Brystet. Men hertil kom desuden for alle velstaaende Kvinders Vedkommende et særligt og meget solidt Halsbaand eller rettere Halsbind af Guld, der ligeledes endte i et tungt Klenodie (se Fig. 35 og Fig. 56). Storfyrsten af Ruslands Pynt beskrives derfor saaledes af Jacob Ulfeld: Om hans Hals hang et Guldsmykke med adskillige Ædelstene, moksen paa den Maade som vore adelige Kvinder i Danmark pleje at bruge.[5] Stundom, men sjældnere, dannede dette Halsbaand et uhyre Lænkesmykke, der i lutter svære Led strakte sig lige ned til Taaspidsen. Vi har Enkedronning Dorothea afbildet med en saadan Kæmpeprydelse (Fig. 64).

Hørte et saadant Klenodie til Sjældenhederne, saa var det derimod en Nødvendighed at have et Bælte, af Guld hos Rigere, af Sølv hos mindre Bemidlede. Dette indskrænkedes nødigt til blot Midiens Længde. Man skælnede mellem «Guldbælter» og «lange Guldbælter», hvis Snip hang ned imod Foden. Mette Rosenkrands var udstyret med begge Arter,[6] Gustav Vasas to Dronninger af Navnet Catharina er afbildede med Guldsnippen ophæftet som et Sabelgehæng,[7] paa Claes Horns Hustru gaar Guldbæltet omkring Livet lige ned til Fødderne og ender i et «Klenodie».[8] I Rostock forbødes det Borgemestres og Raadmænds Hustruer at have Guldbælter tungere end to Pund.[9]

Hals, Bryst, Liv og Nederdel omgærdede med gyldne Kæder, kunde der tænkes noget mere fængslende! Hovedet var og blev

Fig. 65. Anna, Prinsesse af Danmark, gift med Kurfyrst August af Sachsen. (Efter Maleri paa Rosenborg. — Den samme som Yngre Fig. 35.)

dog det Punkt, hvorfra Pragten bedst kunde syne. Mændenes Hattebaand med «Klenodiet» og Kvindernes Perlehuer spil-

lede derfor med Rette en afgørende Rolle. Vi har allerede omtalt Guldhattebaandene og deres Diamantsmykkers Værdi. Perlehuerne gav dem intet efter. Hvad der her yderligere forøgede Kostbarheden, var den Skik, at man burde besidde flere af dem. Fire, fem, seks Perlehuer var den staaende Forsyning.[1] Det tarveligste Udstyr var paasyede Guldmønter. Saadanne brugtes ogsaa af Mændene i deres Underhuer. Knud Rud mistede saaledes under Grevefejden «fire Møtser, som der hang Guldstykker i».[2] Langt mere straalende var dog Perler, Ædelstene og Diamanter anbragte paa Guldbund. Det funklede og skar i Øinene selv ved den mindste Vending af Hovedet. En af de prægtigste Perlehuer fra den Tid er uden Tvivl den, hvormed den danske Prinsesse Anna, gift med Kurfyrst August af Sachsen, findes fremstillet paa det ypperlige Portræt, der nu bevares paa Rosenborg (Fig. 65). Guldladet er som oversaaet med Perler og Ædelstene. Om al denne Herlighed bevarer endnu kun de danske Bønderpigers forgyldte Hue-Nakke en svag Erindring.

Paa Hænder og Fødder nær var nu alle Pladser optagne. Ogsaa disse blev imidlertid inddragne. De Fløjls Sko kunde besættes med Perler. Og ved Hænderne havde man Valget imellem, om man vilde beklæde dem med Fingerringe og Armbaand eller dække det hele med Perlehandsker. I Aarhundredets første Halvdel foretrak man den første Maade. Ingen Finger blev forurettet, alle blev de besatte.

I hvo mig faar, han faar god Lykke,
Jeg har nok baade Klæder og Smykke.
Til hver min Finger har jeg en Ring,
Et skønt Sølvbælte og anden god Ting,

udbryder en ung Pige i et af Tidens Skuespil.[3] Birgitte Gøye er afbildet med Ring ogsaa paa Tommelfingeren. Sidsel Urne efterlod sig 24 Ringe. Af disse vejede de to Forlovelsesringe, begge skænkede hende af Albert Oxe, tilsammen to Pund og to og et halvt Lod.[4]

Under saadanne Forhold kunde Handskerne kun spille en liden Rolle. De var endnu i Reglen de gammeldags Vanter, der kun brugtes, naar Kulden tvang dertil. Ved Fest mødte man altid barhaandet. Saaledes stod Forholdene omtrent til Aarhundredets Midte, da syntes der at ville indtræde en Forandring, idet Fingerhandsker blev moderne. Perlestukne maatte de kunne

opveje en ringbesat Haand. En Tid syntes man at være i Tvivl, da fandt man paa en meget heldig Løsning. I Aarhundredets Slutning mødte alle til Fest med bare Hænder som fordum, men holdende et Par perlebesatte Handsker i venstre Haand. (Fig. 25, 28 og 40).

Nu var alt fuldt besat. Selv den mest opmærksomme vilde ikke kunne opdage et Ledemod, der ikke var guldbehængt. Tiden lod sig dog ikke forknytte. Man kunde jo strø Perler og Guld ud over den hele Person i Almindelighed. Trøstigt skred man til Arbejdet. Perlestikkerne maatte anbringe Perleprydelser overalt paa Klædebonet. Erik den Fjortende, der i saa Henseende var den mest umættelige, holdt ikke mindre end femten Perlestikkere paa Stockholm Slot, der havde at arbejde for ham alene. En af dem lønnedes med den ansélige Sum af 800 Kroner om Aaret, de andre fik det halve.[1] Den svenske Prinsesse Anna fik til sit Udstyr en «Perlekjole» til 3000 Kroner. Prinsesse Elisabeth fik en til 20000 Kroner.[2]

En fuldt saa yndet Mode som at perlebesætte Klædningen, var at anbringe de saakaldte «Guldstifter». Disse omtales i en Mængde af Datidens Fortegnelser over Velstaaendes Klædedragter.[3] De var en Slags Knapper, der lod sig anbringe efter Behag paa Ærmer, Skuldre, Ryg og hvor man ellers lystede. De var enten blot af Guld eller med en Roset af Diamanter og Ædelstene. To særlig yndede Former var gyldne Blomster, især Roser og Liljer med Ædelstene i Midten, eller ogsaa en Agernlignende Figur, der tog sig ud som Bagkroppen paa en Bi. Malerisamlingen paa Gripsholm frembyder mange Eksempler paa begge. Dronning Elisabeth af England findes blandt andre afbildet i en Kjole, hvor Guldstifterne er anbragte i overordentlig Mængde. Paa Afstand sét ligner det en Sværm af Guldbier, der alle med Velbehag bore sig ind i det tykke, røde Fløjl. Den danske Prinsesse Dorothea fik paa sin violbrune Fløjls Kjole med Guldkæderne om, indsat 73 almindelige Guldstifter og desuden en hel Del andre, hvori der var anbragt 30 Rubiner og 49 Safirer. Mette Rosenkrands havde endogsaa Guldroser paa et Par af sine Strømper.[4]

Ved ingen Lejlighed var man saa rundhaandet med Anbringelsen af alle disse Guldprydelser, som naar en Brud skulde pyntes. Det var en kvindelig Ærespost at være den, der «udrededе» Bruden. Hermed fulgte Forpligtelsen til at stille alt sit

eget til fri Raadighed og desuden skaffe tillaans fra Venner og Bekendte. Der er en egen Bitterhed i en Skrivelse som denne fra Anna Lykke til Birgitte Bølle: . . . «Jeg har givet Eders Foged en forseglet Æske, hvori ligger Eders fire Smykker og salig Birgitte Trolles lille Rubinhalsbaand. Hendes Jomfru, Birgitte Rosenkrands, var tilstede, da jeg modtog det, og hun talte alle Leddene paa Halsbaandet; der var 25. Jeg har slet ikke brugt noget af samme Smykker, thi jeg smykkede ikke Jomfru Ingeborg Hartvigsdatter, som jeg havde lovet og var tilbuden».[1] At være Brud i hine Dage var da en betydelig Kraftanstrengelse. Forgæves søgte man at indskrænke Vægten ved at begrænse Smykkernes Antal. I Ribe maatte en Brud kun bære tre Halskæder, i Aalborg fire.[2] Hvor Smykkerne imidlertid vejede i Pundevis, forslog sligt kun lidet. Det var langt fra uden Eksempel, at en Brud segnede under Byrden.

Men ogsaa i en anden Henseende tyngede disse Smykker. Det var klart, at slig Overdaadighed maatte virke i høj Grad ødelæggende. Ganske vist laante man sig frem, som vi har sét. Det var vel heller ikke altsammen Guld, hvad der glimrede. Med Rette siger uden Tvivl en Kræmmer i et af Datidens Skuespil:

Finants kan jeg og bruge dertil
For Almues Folk, inaar jeg vil:
Spansk Messing for Guld jeg sælge kan,
Dermed bedrager jeg mangen en Mand;
Besynderlig Piger og unge Kvinder,
Der saadanne Smykker have kær i Sinde,
Dem kan jeg sætte Briller paa,
At de vide aldrig, hvad de faa.[3]

Men i de store Træk sét, var det dog en yderst betænkelig Rus, der havde grebet hele Folket, og enhver, der havde klart Blik herfor, maatte med Grund nære Frygt for Følgerne.

Det er af særlig Interesse at lægge Mærke til, hvorledes de, der befandt sig midt i Bevægelsen, dømte om al denne Overdaadighed. Alt imens de selv reves med af Strømmen, følte de Trang til at opløfte en advarende Røst. Følgen blev en Række af Formaninger og Forbud, der, magtesløse fra Fødslen af, kun

tjente til at afmærke Udviklingens Trin, men ikke formaaede at standse den.

Formaningerne udgik især fra Gejstligheden. Ingen har her kæmpet saa tappert imod, som Sjællands Biskop, Peder Palladius. Han søgte at godtgøre, at alle de nye Moder var stridende imod Guds Vilje, hvilket klarligt fremgik af, at de straks blev efterfulgt af Landeplager. Fik man ikke den spanske Skab her i Landet, da man indførte spanske Moder, og de frantsösiske Pokker, da man klædte sig paa fransk! «For tredive Aar siden kom Guds Fortørnelse herind fra England», saa fulgte den «engelske Svedesyge» efter, og nu for nogle Aar siden kom den «hede Syge af Skotland» for lige saadanne Sagers Skyld.

Lidt efter lidt vokser imidlertid Bevisførelsen Forfatteren selv over Hovedet. Han gribes af Iver for at forklare alle Sygdommes Oprindelse. «Den spedalske Syge, der synes at være vandret hid fra Jødeland», den faldende Sot, den «Draabe eller Slag, som man bliver rørt med og kaldes almindelig Popelsi» o. s. v. Fra alle Verdens Hjørner manes Onderne frem, og den eneste følgerigtige Slutning, som Peder Palladius dog undlader at drage, vilde være den, at man helst burde opgive at gaa med Klæder, for at man kunde faa det saa godt som «udi den gyldne Alder, der var før Syndfloden».[1]

Det er kun en mat Efterklang af samme Tankegang, naar Rektor Niels Bredal en halv Snes Aar efter synger:

Siden Danske fik engelske Klæder at drage,
Monne de og engelske Svedesyge have.
Da frantsoske Klædebon kom her i Land,
Kom og frantsoske Pokker blandt Kvinde og Mand.
Desligeste med flere nye Klædebon og Sygdom at have,
Som er en Advarsel og timelig Plave.[2]

Men i Begyndelsen af det næste Aarhundrede blev disse Advarsler fra oven dog altfor tydelige. I Mørkhøj ved København fødtes en Pige med en høj, bred Ophøjning bag i Nakken, «lidt spidsagtig, i Mønster som hine virkede Huer eller med Staaltraad oprejste Sørgehatte og andre saadanne forargelige Huer, som nu af Kvindekønnet bruges».[3]

Et Par Aar efter fødtes i Nakskov en Dreng, hvis tykke Ben grangivelig «var at ligne ved de store vide Bukser», medens Fødderne «var ligesom de Støvler med store opsmøjede Kraver».[4]

Det var for meget. Præsten i Gladsaxe slog til Lyd og udgav en Beskrivelse af «det sørgelige Spektakel og Vundertegn i Mørkhøj». Den tykke Dreng i Nakskov blev aftegnet og beskreven. Bevægelsen voksede. Sagen kom for i Rigsraadet, det afgav sin Betænkning, og sluttelig skrev Christian den Fjerde til det teologiske Fakultet: «Vider, at eftersom aldeles ingen Tvivl er om, at Gud den Allermægtigste jo højligen fortørnes af den store Hoffart, som Menneskene i denne Tid følge, særdeles med deres Klædebon, toppede Luer og anden letfærdig Dragt, saa at endog Gud i Himlen sin særdeles Mishag til saadant ved underlige Fødsler og adskillige Tegn tidt og ofte giver tilkende. Thi bede vi Eder og naadigst ville, at I dette flittigen af Guds Ord overveje og os Eders Betænkende meddele, hvad deri gudeligen kunde anordnes».[1]

Klædedragtens Forbedring syntes nær, nu da den verdslige Magt tog Gejstligheden paa Raad for at oprette det forsømte. I Virkeligheden var dette dog kun en gensidig Falliterklæring. Begge Magter havde vist sig ude af Stand til at bekæmpe Ondet.

Thi ved Siden af Gejstlighedens frugtesløse Formaninger var Aarhundredet forud gaaet en lang Række af Regerings-Forbud, der ikke havde virket en Smule mere. Det 16de Aarhundrede var Luksus-Lovenes Tid. Man begyndte i Frankrig, og alle de øvrige Lande fulgte med. I Frankrig udstedtes alene i de en og tredive Aar 1545—76 ikke mindre end otte vidtløftige Love imod den stigende Overdaadighed i Klædedragt.[2] Selve deres Antal viser deres Magtesløshed.

I Norden tog Frederik den Første alvorligt fat Aar 1528. For at «afskaffe den Guds Fortørnelse over det hoffærdige Klædebon» forbødes det Adelsmænd og deres Hustruer og Døtre at have mere end tre Par Silkeklædninger hver. Ingen maatte mere købe Bliant og Gyldenstykke; Perlekjortler skulde helt afskaffes og ligesaa de brede Dame-Bonnetter, — Hullet, hvorigennem hele Forordningens Indhold skulde drysse ud, var imidlertid tydeligt angivet i Forordningen selv. Den tillod nemlig at slide, hvad der alt var tilskaaret og perlestukket.[3] En Snes Aar efter, da Virkningerne ret skulde vise sig, var ogsaa Forordningen i den Grad ude af Kraft, at Alverden gik med Bonnetter, Perlekjortler brugtes som tilforn, og Regeringen selv tillod alle «Kræmmere» i København at handle med Bliant og Gyldenstykke.[4]

Aar 1547 udstedtes der en ny kongelig Forordning. Denne

Gang lod man Gud være udenfor, men gav til Gengæld Bestemmelserne et mere folkeligt Snit ved at meddele, at de var tagne «efter den menige Adels Begær». Disse selvfornægtende Sjæle havde bedt om, at det fremtidig maatte være dem og alle andre forbudt at bære Gyldenstykke, Bliant, Sølvmor, Perler eller Guld- og Sølvsnore paa Klæderne. Hvo der gik med sligt, skulde have Dragten forbrudt til nærmeste Hospital. Dog var det en Selvfølge, at Kongen, Dronningen og deres Børn skulde være undtagne. Ligeledes maatte Dronningens Jomfruer gaa med Guld- og Sølvstykke, dog kun «den Stund de er i Gaarden og ikke længere».

Til Løn for denne Opofrelse skulde Adelen saa have den Nydelse, at det blev alle Borgerlige forbudt at gaa med Fløjl, Damask eller Silke. Alt sligt skulde straks afleveres til nærmeste Hospital. Kun maatte de ugifte unge Piger, — man mærke «menige Adels» Galanteri — bære en lille koket «Fløjls-Bindike» paa Hovedet.[1]

Forordningen udkom. Hospitalerne blev ikke rigere, Kræmmerne ikke fattigere. Den maatte udstedes paany Aar 1558,[2] med samme Resultat.

Men det blev bestandig værre. I Ribe drev Tjenestepiger det til at gaa med Fløjl, Hermelin og Perler.[3] Og for Adelens Vedkommende var snart Gyldenstykke og Perlekjoler kun Fattigdom mod, hvad der nu forlangtes. Ædelstene paa Huen, Diamanter i Halsbaand og Bælte, Guldkæder om Kjolen og juvelbesatte Guldstifter strøet over hele Dragten. Det kunde umuligt gaa. Aar 1576 rettedes da en skarp Forordning mod alt dette Uvæsen. Alle disse nye Unoder skulde være forbudte. Som sædvanligt skulde alt sligt afleveres til nærmeste Hospital og enhver lade sig nøje med Gyldenstykke og Bliant og et Par Ædelstene i Halssmykket,[4] — rigtignok lutter forbudne Sager ifølge de sidst udstedte Love.

Nogen Tid efter tog man ogsaa fat i Sverige. To Forordninger udstedtes, den første Aar 1585, den anden 1589. Genstanden var den samme. Kun havde man her opstillet den nye Form for Bøde: at skulle underholde en Landsknægt.[5]

Virkningen af alle disse Love var i Norden som andetsteds en og samme. Gentagelsernes Hyppighed viser det. Endnu i Aaret 1618 fornyedes i Danmark Forbudet mod Brugen af Gyldenstykke, Sølverstykke, Guld- og Sølvsnore og Guldstifter med Ædel-

stene.[1] Det var derimod noget ganske uvant, at Regeringen fire Aar efter virkelig gjorde sig den Ulejlighed at tilbagekalde denne Forordning, efterdi Hs. Majestæt havde «forfaret, at Guld- og Sølvsnore med bedre Fordel end Silkesnore kunde bruges».[2]

Spørge vi om Aarsagen til, at alle disse Regeringsforbud saa ganske forfejlede deres Hensigt, saa laa denne allerede synlig i Forordningerne selv. Det var aabenbart en aldeles forkert Maade at angribe Ondet paa, i samme Aandedræt at fordømme al denne Overdaadighed og saa alligevel opstille den som et Gode, der kun tilkom de højeste Stænder. Enhver kunde paa Forhaand sige sig selv, at man ved denne Rangforordning kun føjede en ny Tiltrækningskraft til de i Forvejen alt saa fristende Sager. Vilde man ikke, som i Tyskland ved Pludderhoserne, gaa den modsatte Vej og gøre dem til Embedsdragt for Bødlen, saa kunde man sætte Straffen nok saa høj, true som i Frankrig 1561 med, at Skræderne skulde piskes af Skarpretteren, og Kræmmerne have deres Betaling for de ulovlige Klæder forbrudt.[3] Alt sligt vilde, selv om det virkelig kom til Udførelse, kun blive Modens Martyrium, der gik forud for dens sikre Sejr.

Dette Forordningernes Fejlsyn var imidlertid selv netop et Udslag af det samme, som de søgte at bekæmpe. Til Grund for begge laa den fælles Begejstring for det glimrende, det kostbare. Aldrig har noget Aarhundrede i den Grad troet paa dettes Magt som det 16de Aarhundrede. Disse stærke Farver, dette Gyldenskær over alt, er et af Renæssancens ejendommeligste Kendetegn. Dens Klædedragt var ikke et tilfældigt Modetræf. Tidens inderste Trang kunde kun skaffe sig Luft i saadanne Udtryk.

Det vil da forstaas, at det var én og samme fælles Drift, hvad enten saa Erik den Fjortende satte Sveriges Indtægter overstyr for at faa sig en ny, endnu skønnere Diamant, eller formaaende Velyndere morede sig med at pynte en fattig Pige som Brud. Og kun med denne Forudsætning bliver enkelte Ejendommeligheder ved Klædedragten i det 16de Aarhundrede os fuldt forklarlige.

Vi kan nemlig spore en Bevægelse paa Klædedragtens Omraade, der tilsyneladende peger vidt ud over Tidens øvrige Tankegang. Medens Standsforskellen iøvrigt var dybt indgroet i Tidens Bevidsthed og i det 16de Aarhundrede vel snarere vandt end tabte i Styrke, møder vi det Særsyn, at indenfor Klædedragtens Enemærker gør sig den dristigste Fordring paa Frihed og Lighed

gældende. De fleste samtidige Forfattere er opmærksomme herpaa. Saaledes hedder det hos en af dem:[1]

Menneskene monne sig saa udsmykke
Med Silke, Fløjel og Gyldenstykke. . . .
Ikke alene Fyrster og Herrer,
Men og de som fast ringere mon være,
At man ikke kan i denne Tid
Gøre nogen Forskel eller Underschied
Mellem en Hertug, Greve og Herremand
Mellem Borger, Bonde og Embedsmand [ɔ: Haandværker].

Lignende Ytringer komme ofte igen.[2] Især vakte det med Rette Forbavselse at se, hvorledes Bønderne og Tyendet grebes af Bevægelsen. Bønderkarle med Fjer i Hatten, Tjenestepiger smykkede til Fest rigere end Adelskvinder for et Par Menneskealdre siden, kunde ikke andet end vække Anstød.

Og dog vilde man sikkert misforstaa det hele, hvis man heri saa Udtryk for en virkelig Frihedsbevægelse, Forløbere for en senere Tids Fordringer paa Lighed og Broderskab. I det 16de Aarhundrede var det ikke Lysten til social Lighed, der affødte en fælles, ensartet Dragt, men Kappelysten efter det mest straalende Klædebon fremkaldte et tilfældigt Skin af en tilgrundliggende Frihedsbevægelse.

Naar vi undre os over det 16de Aarhundredes Ødselhed i Klædedragt, har vi kun delvis Ret hertil. Den var nemlig fra en vis Side set naturligt fremkaldt af Datidens Pengeforhold. Hvor skulde man anbringe sine Penge? Statspapirer kendtes ikke. Jordegods var Borgerstanden udelukket fra at maatte opkøbe. Der stod da kun tilbage at laane dem ud paa sikre Hænder eller anbringe dem i Løsøre. Men intet Løsøre var saa nær ved at svare til virkelig Værdi som Klæder og Smykker. Hvad enten man gemte hundrede Gylden paa Kistebunden eller bar dem som en Kæde om Halsen, forvaredes de lige vel. Hattebaand, Knapper, Kæder og Stifter var derfor lige saa meget Udtryk for Vedkommendes Formuesvilkaar som for hans Pragtlyst. Endnu langt ind i det 19de Aarhundrede maaltes i Danmark en Bondemands Velstand efter Sølvknapperne i hans Vest og Trøje.

Men hertil kom, — og her staar vi overfor et af Renæssancens reneste Udtryk — Tiden glædede sig ikke blot over disse Kostbarheder som Udtryk for Velstand, den troede i Virkeligheden paa dem. Det kostbare og glimrende, det gode og held-

bringende gik umiddelbart i ét for den. Disse Smykker, disse pragtfulde Farver og Stoffer var langt mere end blotte Prydelser; paa hemmelighedsfuld Vis virkede de til Bedste for Besidderen, Glimt af den lønlige Kraft, hvis forløsende Ord Guldmagere og Filosoffer søgte at udgranske.

«Jeg havde længe haft ondt i mit ene Ben. Saa kom jeg for nogle Aar siden til Nederlandene og saa, at alle de gamle Kvinder dér bar skarlagenrøde Kjortler. Paa mit Spørgsmaal: hvorfor? svarede man mig, at denne Farve mægtigt styrker Lemmerne. Jeg lod mig ogsaa sy en, og efter en Maaneds Forløb gjorde mit Ben ikke mere ondt». Saaledes skriver den gamle Grevinde Dorothea af Mansfeld til den danske Prinsesse Anna, idet hun samtidig oversender hende en rød Underkjole.[1]

Under Pesten Aar 1588 skrev Johan den Tredie af Sverige til sin Søn Sigismund: «Vi have fornummet, at iblandt andre ædle Stene skulle og Smaragder og Hyazinther have en stor Kraft imod Pest, og fornævnte Hyazinther endda mere end Smaragder, endog de i Værd agtes mindre. Vi raade derfor, at vor kære Søn ville beflitte sig paa nogle Hyazinther, jo flere og større desbedre, hvilke vor kære Søn altid kan bære paa sig nær Livet, efterdi det er et aldeles godt og forsøgt Præservativ».[2]

Henrik Ranzau meddelte sine Sønner følgende gode Raad mod Beruselse: «Jeg bruger altid at bære en stor Amatyst paa Brystet, da nogle holder for, at den hjælper imod at blive drukken, fordi den ikke tillader Vædskerne at stige op til Hjernen. Det forekommer mig, at den hjælper».[3]

Med langt større Sikkerhed kunde han dog udtale sig om andre, paalideligere Virkninger af Guld og Ædelstene: «I skulle altid have i Eders Hænder Koraller, Rav, vellugtende Pulver eller kostbare Ædelstene. I skulle bære Ringe med Smaragder og Safirer. Stundom skulle I putte en Amatyst i Munden eller noget Krystal, en Granat, noget rent Guld og Sølv, eller noget meget hvidt Sukker. Thi stor er vel Urternes Magt, men større er de ædle Stenes, der sikkert ere udrustede med hemmelige Kræfter».[4]

Under saadanne Omstændigheder var det indlysende, at: det at drikke af Guld- og Sølvbægre har ikke liden Betydning for Sundheden, ligesom det ogsaa er gavnligt at slukke glødende Guld eller Sølv i Drikken».[5]

Men var alle disse kostbare Sager gode til udvortes Brug,

skulde det dog være højst besynderligt, om de ikke ogsaa var det til indvortes. Man forsøgte virkelig at anvende dem saaledes. Aar 1545 fandt den berømte tyske Læge, Dr. Johan Megabachus, paa at tillave en Olie af Rav, og denne vandt hurtigt Ry som Lægemiddel. Blot et Par Draaber i et Bæger Vin havde de mærkværdigste Virkninger. Men dyr var den, et Lod kostede tyve Kroner. Dog hvad var dette imod Kostbarheden af de andre Lægemidler! Perletinktur og Amatystvand kostede jo over 200 Kroner. Da Pave Clemens VII Aar 1534 blev meget syg, anvendtes flere af disse dyrebare Midler, tilsidst endog det ypperste af alle: Diamantpulver. I Løbet af faa Dage nød han for 12000 Kroner. Derpaa døde han.[1]

XI.

Inden vi forlade Klædedragten, maa vi endnu blot betragte selve den Maade, hvorpaa Paaklædningen foregik, og hvad der efter Datidens Begreber hørte til for at være fuldt paaklædt og i Orden.

Begreberne herom var naturligvis højst forskellige. Der var vid Afstand mellem hvad de mest forfinede og hvad Folkets Flertal fandt nødvendigt. Men dog lader sig netop her en Bevægelse spore, hvis Udstrækning og Omfang det naturligvis er vanskeligt i det enkelte at bestemme, men hvis Retning ikke er til at tage fejl af. Fremskridtet, som vi hidtil paa alle Omraader af Datidens Vilkaar har fulgt, lod sig her for en Stund lokke i et Baghold og paa Vildspor. Forholdet forstaas bedst ved at sés under det simple Synspunkt: Renlighed.

Samle vi, hvad vi fra forskellige Sider har lært at kende som de Goder, Datiden enten havde opnaaet eller dog var ved at tilkæmpe sig, saa bestod disse jo især i Brug af Linned og dermed Lejlighed til hyppigere at kunne skifte Inderklædning; Brug af Strømper istedetfor det ene Par Hoser; Anvendelse af Lagener, der lod sig vadske; større Varme i Værelset ved Hjælp af Kakkelovn, i Seng ved Hjælp af Dyner; nemmere Adgang til Vand og Mulighed for at kunne vadske sig nu, da Haandklæder og Vadskefade begyndte at blive mere almindelige end tilforn. Maalt med Nutids Øjne tager alle disse Fremskridt ligesom Fart og uvilkaarligt forkorte vi Afstanden til de Forhold, som i vore Dage er de herskende.

Allerede herved begaa vi en Fejl, thi ethvert Fremskridt kræver Tid, ofte lang Tid, for virkeligt at mangfoldiggøres og fuldt at tilegnes. Men hertil kom, at til alle hine Fremskridt svarede et samtidigt, stærkt Tilbageskridt: Lukningen især i Dan mark af de offentlige Badstuer og den heraf følgende, aftagende Brug af varme Bade. Paa en højst uheldig Maade droges herved først Danmark, senere lidt efter lidt ogsaa Norge og Sverige, ind i den syd- og mellemeuropæiske Udvikling, der af sædelige Grunde opgav de ældgamle Badstuer og den almindelige Badning. Frankrig og Tyskland blev for Norden de toneangivende. Mere og

mere skiltes vi fra den Form for Renlighedskrav, som især i Holland og tildels i England, trods de ændrede Forhold dog vedblev at gøre sig gældende.

I Frankrig, Tyskland og Norden blev med stigende Forstaaelse den ny Forklaring denne: Badning og Vadskning er ikke længer nødvendige for den, der har Lejlighed til at skifte Beklædning. Det aller renligste er netop at vadske og bade ikke Krop men Klædning. Legemet er ligesom Sjælen inde i Klædningen. Sjælen lader sig ikke rengøre uden i moralsk Henseende. Det sande Bad, den sande Renselse er at rense og vadske Sjælehylstret, Klædningen. Ved et underligt Træf naaede denne Forklaring til Danmark omtrent samtidig med, at her just de gunstigere Betingelser var tilstede for Vadsk, ogsaa af Klædningens sorte Sjæl. Vandledning endog ind i Slottes og Herregaardes Sovekamre, Tin- eller Messingvadskefade og Haandklæder som fornemt Sovekammer-Tilbehør, alt var som rede til at tage de dertil trængende under grundig Behandling. Men Tidsaanden drejede atter af. Følgen blev en vigende Anvendelse af de nyopnaaede Goder, en Tilbagegang i Renlighed hos Folkets øvre Lag, ganske svarende til den, som vi for Boligernes Vedkommende har sét hos Landbefolkningen især i Danmark henimod Aar 1800. Da var forresten Fortryllelsen hos Folkets øvre Lag og Bybefolkningen alt ved at hæves. Det 18de Aarhundredes franske Filosoffer, især Rousseau, havde forkyndt det Naturliges Ret med saa megen Varme, at den rev mange med sig. Hvad var naturligere end Vand, ferskt og salt Vand? I Danmark flyttede omkring Aar 1800 den rigeste Bybefolkning om Sommeren først ud til Ferskvandssøerne, saa til Havkysten. I det 19de Aarhundrede voksede Sommer-København langs Sundet op forbi Helsingør og videre til Gilleleje. Koldt Vand blev det sikre Lægemiddel mod indre og ydre Sygdomme. Badeanstalter ved Kyst, i By og i hver enkelt Bolig toges med stigende Begejstring i Brug. Selv Landbefolkningen puttedes modstræbende deri, naar den tvungen af den almindelige Værnepligt nødtes til By. Først i det 19de Aarhundrede fuldbyrdedes altsaa det, som Renæssancen havde baaret frem imod og delvis tilstræbt. I de mellemliggende Aarhundreder havde Befolkningen kun drevet det til at stikke Foden i Vandet, men finde Vandet for vaadt og derfor klæde sig paa igen.

Naar vi med dette Kendskab til Udviklingens Gang ser paa

Morgenpaaklædningen i det 16de Aarhundrede, har vi Forudsætningen til at forstaa og omfordele meget, som ellers vilde vildlede. De snavsede Tiggermunke i Aarhundredets første Aartier, — hvis hele Morgentoilette bestod i at skutte sig lidt, en Slurk godt Øl og saa ud for at tigge til Huse — disse fedtede Fremtoninger, der tilsidst blev Datiden saa modbydelige, at den lod sig bevæge til derpaa at lave Reformation og skænke Konge og Adel det rige Klostergods, forekommer ikke os saa meget værre og frastødende end mange andre. Med Kendskab til den siden da foregaaede Reformation paa Renlighedens Omraade har vi lige saa godt et Øje til Farisæerne som til disse Toldere. Vi tro ikke paa Renheden af Fingrene mod Aarhundredets Slutning, hvis hele Renselsesproces var lidt Krads i Haaret, Stryg paa Bagsmækken og derpaa alle fem i Saucefadet. Vi holde os ærbødig paa Afstand, naar En triumferende melder, at han heldigvis ikke er som andre, der gaar halvandet Aar med samme Par Skindhoser; ved Hjælp af to Par Sokker kan han nu skifte hveranden Maaned og ganske undvære Bad. Og vi bliver ikke overbeviste, naar Datiden med stille Inderlighed gaar ud fra, at det bedste, renligste Dampbad, der unødvendiggør hvert andet, er et Natteleje selvfemte i en dynefyldt Himmelseng.

For os staar med andre Ord Afstanden mellem det 16de Aarhundredes Begyndelse og dets Slutning trods alle de virkelige Fremskridt alligevel som ringe. For at bruge en fransk og kongelig Maalestok: Vi ser ingen synderlig Forskel mellem Dronning Margrete af Navarra og hendes Barnebarn Henrik den Fjerde. Margrete af Navarra lader i et af sine Kærlighedsdigte den Skønne sige til sin Tilbeder: «Se disse mine dejlige Hænder! Skønt de ikke har været vadskede i otte Dage, overstraale de dog langt Eders». Om Henrik den Fjerde erklærede en af de mange Kvinder, der stod ham særligt nær: «han stank som et Aadsel».[1]

Saaledes forberedte, er vi i Stand til uden at besnæres at forstaa, hvad der ligger i Udtalelser, selv af de mest forfinede Nordboere i det 16de Aarhundrede. Vi vælge til Eksempel Henrik Ranzau, der ubetinget var en af sin Tids rigeste og mest forvænte Mænd. I sin Bog «Om at bevare Sundheden», der oprindelig blot var forfattet til Brug for hans Børn, men som siden udkom paa Latin i mange Oplag i Tyskland, raadede han ikke blot sine Børn saa godt han formaaede, men stillede sig ogsaa

efter Evne i europæisk Positur som elegant Levemand. Af begge Grunde er hans Skrift ypperligt til at faa Forstand af, naar Spørgsmaalet er om, hvor vidt Datidens Forreste var.

Henrik Ranzau beskriver Morgentoilettet — Overgangen fra nøgen blot med Nathue i Dynehavet til fuld Paaklædning — saaledes:[1]

«Naar I vil til at staa op, skal I først strække alle Eders Lemmer. Herved trækkes nemlig Livsaanderne til Yderdelene, Hjernen bliver klar og Legemet faar sin fulde Kraft. Derpaa skal I gnide hele Legemet nogle Gange med Hænderne, Bryst, Ryg og Underliv let, men stærkere paa Arme og Ben, enten med Hænderne alene, eller med et Klæde, der har ligget til Varme. En saadan Gnidning er iøvrigt fuldt saa nødvendig om Aftenen. I kan, ligesom jeg, stille Eder ved Arnen og lade Eders Tjenere give Eder denne Gnidning og Ryghakning. Det hjælper fortrinligt til den fjerde Fordøjelse, som foregaar i Aarerne. Lad tilsidst Eders Negle gaa let igennem Hovedbunden fra Panden til Nakken.»

«Idet I staar ud af Sengen, maa I straks sørge for at tage noget paa Hovedet og Fødderne. Morgenkulden er yderst farlig for Nakken. Eders Klæder skal, førend I tager dem paa, være bestænkede med vellugtende Vande. Lad dem om Vinteren tillige være tørrede ved Ild af Egetræ eller andet Brænde, der ikke oser.»

«Om Sommeren anbefaler jeg især en Dragt af Hjortelæder, thi Hjorten er et længelevende Dyr og en Fjende af Gift og Slanger. Jeg bruger saadanne Klæder ogsaa om Vinteren, men saa naturligvis under den anden Klædning. Om Vinteren passer bedst Klæder forede med Maar-, Ulve- eller Ræveskind. Dog maa saadanne bestemt fraraades, naar der er Pest, thi Haarene opfanger let og holder paa den smitsomme Luft.»

Værd at lægge Mærke til er her et dobbelt. Dels anbefaler han øjeblikkelig at dække Hovedet, der, varmt af Dyner og Nathue og om Dagen altid tildækt af Hue eller Hat, ikke taaler at være blottet. Dels holder han paa som en Nødvendighed, at Klæderne skal være tørrede ved Ild af Ved, der ikke oser, og derpaa være bestænkte med duftende Vande. Gennem den hele Anordning lige fra Massagen foran Kaminen til Klædernes Afdampning, Tørring og Bestænkning skimtes tydeligt nok en hel Stab af tjenende Aander, et talrigt Tyende og tilsvarende Forvænthed. Nutiden vilde — maaske paa Neglene i Hovedbunden

fra Pande til Nakke nær — finde det hele fortræffeligt, paa engang forstandigt og fornemt, uden at ane Spor af Uraad. Datiden vidste bedre, hvor Skoen trykkede, og havde en fyldigere Forstaaelse af Ordene.

Thi selv om man havde Raad som en Krøsus og Hoser i alle Farver, baade gule, grønne, røde, sorte og himmelblaa, saa at man vel kunde skifte, saa undgik man sjældent at faa dem vaade gentagne Gange i Dagens Løb, enten ved Regn, Ridt eller Uføre. Herimod hjalp det naturligvis at lade dem afdampe og tørre, førend man stod op. Men den Lugt, den Lugt, der hang baade i Hoser og Skindvams! Duftende Vande hældt derpaa forslog kun for et Øjeblik. Det var Galgenfrist. Ingen vidste dette bedre end de mest forfinede selv. Henrik Ranzau gør den træffende Bemærkning, at under Pest er langhaaret Skindfoer farligt, da det lettest opfanger og holder paa Smittespirerne. Han siger ikke, men véd kun altfor vel af Erfaring, at Luften i Datidens Opholdsrum ofte var forpestet. Ogsaa den hang som fint Spind fast ved de lange Haarspidser, den drillede den rige og forvænte mere end den fattige, men ingen af dem kunde unddrage sig.

Vi kender gennem det tidligere omtalte nogle af de væsentlige Grunde til den slette Lugt i det 16de Aarhundredes Boliger. Vi véd, at den ikke mindst stammede fra Forhold, som Datiden forgæves benævnede «Hemmelighed». Thi den forraadte sig selv og var lige trykkende med sin Fortrolighed, selv under de rigeste Forhold, i Windsor som i Københavns Slot. Men hertil kom en anden Grund, der mere hæftede ved den enkelte. Datiden havde andre Begreber om naturlige «Udtalelser» end Nutiden.

I Middelalderen og saalænge Katolicismen herskede i Norden havde der paa dette Omraade været udøvet en vis Tvang. Vel havde Kirken ikke fuldt ud paaskønnet Renlighedspleje, men tværtimod i visse Maader forkastet den som Verdslighed og Synd. Datidens Tiggermunke var da ogsaa som Nutidens lavere spanske Gejstlighed den mest snavsede Del af hele Befolkningen. Men med Hensyn til Gudstjenesten havde der hersket strenge Regler. Den græsk-romerske Oldtidsskik var gaaet i Arv: ingen maa ofre med utoede Hænder. At forglemme sig foran Alteret, særlig under Messen, var en svarlig Synd. Skete det i selve det Øjeblik, Forvandlingen foregik, var det en Dødssynd. Men Renæssancens Begejstring for det Naturlige og Lutherdommens Ophævelse af Faste og de gamle Paabud havde nu sprængt alle Regler. Hvad

var naturligt, hvad var saa hjerteligt ment som de menneskelige Udtryk, — Opbud og Nedbud — med Tak for Guds Gaver! Et mildt «Velkommen», en frejdig Tak for Øl og Mad. I alt sligt ytrede sig naturligvis Forskel mellem Stand, Køn og Alder. Det var rørende barnligt og ret fra første Haand, naar alle de Smaa, en for hver Aargang, glade lod sig mærke i den fælles Stue før Sengetid, mens ogsaa Lyset osede, fordi ingen under den fælles Munterhed havde Tanke for at pudse det. Omvendt kunde det naturligvis blive, vel især en Udlænding, for meget, naar han f. Eks. paa Vejen over Land til Stockholm og tilbage, stadig ved Middagsbordet i de lave Bønderstuer blev tiltalt af Mand, Kone og Børneflok i et og samme, klangfulde Dobbeltsprog.[1] Det gik imidlertid hermed som med saa meget andet, Opdragelse og Takt gjorde Skel mellem plumpt og belevent. At slige Udtryk ret var efter Folkets Smag, kan sés af de mange Kælenavne derfor, som Sproget dengang omfattede. Men der var naturligvis Forskel her som i saa mange andre Forhold. Det samme var dog ikke det samme. Ogsaa Port og Porthunde hørte til i Boliger. Men hvilken Forskel dog paa, om Bæstet kom farende ud med Glam som en uopdragen Køter, eller om den ydmygt logrende, næsten kærtegnende kom En venligt i Møde.

Det er betegnende for Henrik Ranzau, hvad han andetsteds i samme sin Bog siger herom. Han lærer sine Børn: «Hold aldrig en Vind tilbage, naar I er alene!» Hermed tog han Parti for det Naturliges Ret; han tilføjer, at det modsatte er unaturligt og sundhedsfarligt. Han tog selvfølgelig dette sit Stade med Omsigt og med en Verdensmands Belevenhed. «Naar I er alene». Men alligevel tog han Parti i Dagens brændende Spørgsmaal, den Strid, der dengang skilte Gotogermaner og Franskmænd. Paa gotogermansk Side havde Hovedtalsmanden hidtil været den berømte Erasmus fra Rotterdam. I sit Skrift af 1530 «Om Høflighed i Omgang», Grundloven for Datidens dannede Optræden, havde han lært: «Man skal aldrig tilbageholde en Vind. Er man i Selskab med andre, skal man blot ledsage den med en vildledende Hoste.»[2] Ved denne Lære havde Erasmus som Renæssancens Forkæmper kastet Handsken til den strengere Retning, hvis Hovedtalsmand Jean Sulpice (1483) var. «Hvor meget saa Naturen trænger paa og vil, at du skal slippe en Vind og lade den fare, anspænd al din Kraft, knib Bagmusklerne sammen og hold den tilbage! Vogt dig vel for at følge Stoikernes Lære, der

holdt paa, at alt sligt var tilladt og lovligt».[1] I bunden Stil, paa Vers og som tænkt Tvistepunkt mellem Elskende var dette Emne blevet ivrigt behandlet i Frankrig.[2] Og ikke uden Virkning havde man endog bortført Erasmus selv ved gentagne Gange at oversætte hans Bog paa Fransk, men udelade hans Vranglære.[3]

Nu tog altsaa Nordboen Henrik Ranzau Parti i den gamle Strid og lagde et vægtigt Lod i Vægtskaalen for den friere Synsmaade. Hermed antog Spørgsmaalet mere og mere Præg af at være et Tvistepunkt mellem Katoliker og Kættere. Hvor Djævelen her drev sit Spil, var fra kirkelig Side let at se. Fra modsat Side gjorde man Spas hermed og paastod, at selv ikke Fanden kunde fange det flygtige Emne. Det var Svar paa Tiltale, naar man blandt Protestanter kaldte «Hemmeligheden» for «Paven». Men det blev et Udtryk blandt de mange for, hvor skadeligt det var for Frankrig, at Kætteren Henrik den Fjerde besteg dets Trone: at man nu ogsaa her vovede at tage Parti for Erasmus. Et Par Aar efter Kongens Mord understod En sig at bearbejde Erasmus' Lære og i følgende Gengivelse endog tilegne Sønnen Ludvig XIII den: «Der er nogle, som befale den unge at holde en Vind tilbage ved at knibe sig sammen. Men det kan umuligt være sand Høflighed at paadrage sig Sygdom for at faa Navn af velopdragen. Hvis det er den unge muligt at træde til Side, saa gøre han dette og befri sig i Ensomhed! Hvis ikke, bør han, som det gamle Ord hedder, skjule Mavelyd med Hoste. Ellers skulde man jo med samme Ret forbyde Folk at «gaa paa Garderoben», thi det er som bekendt farligere at holde en Vind tilbage end blot at holde sig».[4]

En grundig Eftertid har betegnet den hele Strid som et Udslag af Forskellen mellem Øl- og Vindrikkende Lande. Man kommer dog uden Tvivl Sandheden nærmest, naar man over Forskellen ikke glemmer Ligheden. Endnu i Slutningen af det 16de Aarhundrede hed det i Frankrig, at hver enkelt Adelsmand kendtes paa Lugten.[5] Mangehaande sammensat, urenlig Luft var derhos fælles for Datidens Stuer og blev værre, hvor Badning afskaffedes. Den hæftede sig til Vamsfoerets Haarspidser, selv om man saa befandt sig i Louvre eller Windsor, paa Københavns eller Stockholms Slot. Man vidste kun ét Middel til at bekæmpe Lugten, det var ved Hjælp af en stærkere Modlugt. Heraf Tidens Iver for at lave Blomstervande. I Londons Teatre brølede Tilskuerne, naar det blev for galt: «Ryg med Enebær!»

Det var derfor en Velsignelse, da man i det 17de Aarhundrede indførte at mætte Luften med Tobaksrøg og i det 18de at stoppe Næsen med Snustobak. Først i det 19de Aarhundrede opdagede man, at den «rene Luft er uden Lugt».

«Naar I har tilhyllet Legemet» — fortsætter Henrik Ranzau i sin Belæring til sine Børn — «skal I omhyggeligt, men dog ikke altfor voldsomt rede Haaret med en Elfenbens Kam, fire Strøg fra Panden til Nakken».

Hurtigt sete, gør disse Ord nu intet synderligt Indtryk. Datiden beundrede dem. Kam af Elfenben, hvor han er rig! Fire Strøg, hvor han er sirlig! Ingen vilde dengang ane et Misforhold mellem Elfenbenskammen og de blot fire Strøg. Thi disse Strøg var netop det nye og fine. I umindelige Tider havde alt af Hankøn nøjedes med de ovenomtalte «Negle gennem Hovedbunden fra Pande til Nakke». Denne Hændernes Dobbeltkam med fem Tænder i hver, var jo Naturens egen Haarrenser. Hvor maatte ikke Heste og Hunde misunde Naturens Herre dette hans Fortrin! Kam havde selvfølgelig længe været kendt, men det var et Kvindeværktøj, en efterlavet Haand til at kæmme det lange Haar og til at lade blive deri for at fæste det op om. Ogsaa Mænd kunde dog stundom trænge til Kam. Derfor var det et af de mest yndede Kærtegn og Venskabsbeviser, at en Kvinde kæmmede og rensede en Mands Haar, «løskede» ham, som det kaldtes. Naar han i den Hensigt knælede med Hovedet i hendes Skød, var han lige saa vel tilpas og from som en Hest, en Tyr, en Hund, man kløede med Dupskoen af sin Daggert.

Hvor nyt og fremskredent Henrik Ranzaus Raad til sine Børn var, kan bedst ses ved Sammenligning med, hvad Erasmus 1530 havde udtalt om samme Sag. Han havde kun forbudt at huse Smuds og Smaadyr i Haaret og i Selskab kradse sig i Hovedet, saa at man overføg Naboen. I den Anledning havde han krævet, at man førend man tog til fornemt Gæstebud skulde kæmme sig.[1] Hans franske Oversætter og Bearbejder Pierre Saliat (1537) gik heller ikke videre. Først dennes Efterfølger Calviac (1560) lærte, at man burde hver Morgen kæmme sit Hoved, strygende forfra bagud «for saaledes at drive alle de onde Sager tilbage, der ellers kommer ned over Øjne og Ansigt». Dog skal man alligevel vogte sig for «at slaa med Hovedet og ryste Manken; sligt gør kun Heste, der pruster».[2]

Var fire Strøg med en Redekam det højeste, hvortil Datiden,

og endda kun dens mest forfinede Udkaarne drev det, vil man kunne slutte sig til Tilstanden i Almindelighed. Det vrimlede. Hvor haardfør end hin Slægt var, saa led den herunder og følte det. Det var nemt nok at sige til Børn: «Lopper og saadant lad fare og gaa! — Ser du det paa en anden, gør ikke Spe! — Lad som du det monne ikke se!»[1] Men selv baade saa og følte man dem. Tilstanden maales bedst ved Massen af Raad, baade mod de kravlende, springende og natligt snigende. Disse Raad var lige saa talrige som unyttige. Thi ingen enkelt kunde sikre sig, naar de smaa Sataner holdt tilhuse allevegne: hos Medskabninger, tobenede som firbenede, ligefra Husherren til Borgestubefolkningen og den gabende Jagthund paa Gulvet, i Paneler, Bænke, Senge, Spærlagen, Skindpels, hjemme og ude, i Rejsestald og paa Smakke. Ikke uden Grund gentog Sjællands Biskop to Gange i sin Visitatsbog: «Man tør ikke sætte Lus i en Skindkjortel, hun kommer der vel selv.[2]

Hvor trang og vildsom Vejen har været til de Renligheds-begreber, som Nutiden har naaet, ses bedst af et af de kraftige Midler, som Datiden i sin Fortvivlelse greb til. For os, der er oplært i, at Væde og Træk er bedste Værn, forekommer det fremmed, næsten stødende. Des bedre viser det os, hvad der gentager sig overalt, at den simpleste Løsning gerne er den sværeste at finde. Vand og Vinduer er ikke, som vi kunne synes, medfødt Tilbehør til Menneskebolig. Det er langsomt tilkæmpede, sent forstaaede Goder.

I Frankrig kom man under Kampen mod Utøj til den Erfaring, at Haarvækst var gunstig for Snyltedyr. Den Slutning laa da nær, at Renlighed kræver Haarene borttagne. Ud fra denne Forudsætning viser sig det, som vi tidligere har hørt om de fra Frankrig udgaaende Moder, i et nyt Lys. Naar under Frants den Første Haaret blev kortklippet og under Ludvig den Trettende Parykken indførtes som Dække over den glatragede Isse, saa skyldtes begge Forandringer kun delvis Fyrsteluner og Hofmænds Efterligning. Bagved laa en dybere Bevægelse, den voksende Tro paa, at stærk Haarvækst svarede til Urenlighed. Allerede før 1521 havde denne Tro i Frankrig bevæget alle fremskredne Mænd og Kvinder til at underkaste sig den smertefulde Kur at lade hvert enkelt Haar paa Legemet udrykke. Og naar efter Aar 1631 Mændene lod Hovedhaar og Skæg afrage og

erstatte med den let aftagelige Paryk, saa gjorde de herved kun Skridtet fuldt ud ved at bekæmpe al Haarvækst.

Egentlig burde hvert enkelt Haar udrykkes for ikke at komme igen. Men da dette voldte Smerte, indskrænkede mange sig blot til Afragning. Det foretoges i det 16de Aarhundredes første Aartier paa Badstuerne og udgjorde en ikke ringe Indtægt for «Badskæreren». Da de offentlige Badstuer efterhaanden lukkedes i Frankrig, blev denne Renligheds Forholdsregel vistnok noget begrænset, men vandt i Fornemhed. Kunsten gik i Arv til Barbererne. Skikken holdt sig i Frankrig indtil den store franske Revolution. Endnu under Ludvig den Sekstendes Regering hedder det: alle Prinser og Stormænd iagttage den ved visse Lejligheder.[1]

Skikken synes ikke at have bredt sig til Norden. Den var selv i Frankrig maaske blot en ubevidst Efterklang fra Romertiden under dennes Forfald. Den synes at forudsætte som Ideal den nøgne Marmorstatue og svarede i visse Maader til Romertidens Forsøg paa ved Hjælp af Pimpsten at hvidne og glatte Lemmerne. For Nordboerne maatte den hele Fremgangsmaade forekomme baade unaturlig og unyttig. Den danske Prinsesse Kurfyrstinde Anna af Sachsen havde Ret, naar hun — iøvrigt i anden Forbindelse — skrev til en af sine Veninder, der udbad sig et Middel til at fjærne vansirende Haar: «Jeg kender nok kunstige Midler til at faa Haar bort; men de vokser altid uformærkt ud igen».

Nærmest ved vor Tids Begreber var Henrik Ranzau, naar han sluttelig lærte sine Børn: «Derpaa skal I vadske alle Sanseredskaberne, altsaa Øjne, Øren, Næse, Tunge og Tænder, kort sagt hele Ansigtet med koldt Vand. Det er ikke nok for Øjnene blot at vadske dem. Dyp Ansigtet ned i Vandet og aabn dem dernede! Engang imellem skal I bag efter stænke dem med Rosenvand eller Fænnikelvand. Nakken maa I aftørre med et grovere Klæde».[2]

Disse Ord var imidlertid dem, der maatte forekomme Datiden mest fremmede. I Virkeligheden betegnede de ogsaa kun et kortvarigt Udslag af den nordiske Springvandsbegejstring, der snart atter tabte sig. Før Henrik Ranzau havde man f. Eks. i Frankrig 1560 kun drevet det til en saadan Formaning: «Den unge skal hver Morgen vadske sin Mund og sine Øjne».[3] Og efter Henrik Ranzaus Tid gik Bevægelsen i Frankrig, der mere

og mere blev det toneangivende Land, i modsat Retning. I en Bog, «Galanteriets Lovbog» (1640), hedder det: «Man bør hver Dag have den Uleilighed at vadske sine Hænder, og man bør lade sit Ansigt vadske næsten lige saa tidt, og en Gang imellem sit Hoved». Aar 1782 udtaltes det: «Det er renligt hver Morgen med hvidt Linned at tørre Smudset af Ansigtet. Men det kan ikke anbefales at vadske sit Ansigt med Vand, thi dette gør Ansigtet modtageligt for Kulde om Vinteren, Hede om Sommeren». I Overensstemmelse med denne Opfattelse undgik man da i det 17de og 18de Aarhundrede mere og mere Brugen af Vand. Det var ikke blot Dronning Christina af Sverige, hvis Hænder under hendes Ophold i Frankrig beskrives som ukendelige af Smuds. Ogsaa enkelte af Ludvig den Fjortendes Sygdomme er man nu tilbøjelig til at forklare som simpelthen Følge af Mangel paa Renlighed.[1]

I første Øjeblik forekommer denne Beskrivelse saa utrolig, at man uvilkaarlig stempler den som Overdrivelse. Og dog stemmer den vel med hele den Tankegang, der begyndte at gøre sig gældende i det 16de Aarhundrede. Man var selvfølgelig ikke bevidst urenlig. Tværtimod, man fandt sig selv overordentlig renlig. Men Begreberne om Renlighed var blot forskellige fra Nutidens. Man holdt, som vi har sét, Legemet rent ved blot at vadske Dragten. Man holdt, som vi ligeledes har paavist, Luften i Stuerne ren ved at dæmpe og mætte den forpestede Lugt ved en Modlugt af vellugtende Brændsel, Røgelse, Parfume og Blomstervand. Man holdt endelig Hænder og Ansigt sirlige, ikke ved at vadske dem virkelig rene, men ved at overtrække dem med et nyt Lag af Sæbe, Salve, Sminke og Pudder.

Hvor yndet Salve var kan ses af, at man anvendte den ogsaa til Tænderne. Henrik Ranzau anbefalede vel sine Børn Brug af Tandpulver og lærte dem flere Sammensætninger. En lød f. Eks. saaledes: Tre Æggeskaller, tre Kvintin røde Koraller, to Kvintin hvid Silketraad brændt til Aske, alt omhyggeligt stødt og blandet. Men den danske Kurfyrstinde Anna i Sachsen tillavede selv sin egen «Tandsalve»[2] og var heri i Overensstemmelse med det forfinede Europa. Skønt Brug af Tandbørster ikke var ubekendt, anvendte man heller den tildækkende Fremgangsmaade. I Samklang hermed holdt hun sine Hænder hvide ved en egen Art Sæbe og vellugtende Salve. Det er betegnende ikke blot for hende, men for Tiden i det hele, at alle disse Sæber, Salver og

Parfumer ikke var at faa til Købs, men betragtedes som Hemmeligheder, der nødigt røbedes, selv til de bedste Venner. Birgitte Gjøe fik vel Lov at give hende gode Raad, men fik ikke tilsvarende Oplysninger. Tilvirkningen foregik i Smug. Kurfyrstinde Anna tillavede saaledes selv alle sine Sager, ingen Mandsperson blev det betroet at hjælpe med i hendes Laboratorium.

Derimod mødtes Mænd og Kvinder mere og mere i Anvendelsen. Det var ikke blot Kvinder, der sminkede sig og hvidnede Næse og Pande med Pudder. Henrik den Tredie af Frankrig var dækket af et tykt Lag af begge Dele. Allerede Aar 1566 kunde en tysk Bog advare mod at faa Vandstænk paa sig eller danse sig varm, naar man havde Blyhvidt eller rød Farve paa Kinderne.[1] I Slutningen af det 16de Aarhundrede kom hertil for Kvindernes Vedkommende Skønhedspletter. I Frankrig bar inden Aar 1600 alle Kvinder saadanne «*mouches*» (Fluer). Forgæves var man vittig og paastod, at de vistnok maatte have flere inde i Hovedet. Forgæves paastod man, at det var Helvedsmærker, Tegn fra Belzebub paa, at man hørte ham til. Kort ind i det 17de Aarhundrede tilegnede Mændene sig dem ogsaa, og ingen sømmelig Gejstlig kunde optræde uden med det behørige Antal Skønhedspletter. Naturligvis anvendte man alt sligt egentlig mod sin Vilje, kun af Hensyn til andre, Kvinderne for Mændenes Skyld, Mændene for Kvindernes. Allerede Kurfyrstinde Anna skrev: «Det er ingen Synd, at en Kvinde sminker sig, naar hun gør det for at behage sin Mand».[2] Henrik den Tredie gjorde det uden Tvivl alene for sine Damers Skyld. Gejstligheden vel for at behage Gud.

Hvorledes man imidlertid end vil bedømme disse Moder, der alle hver paa sin Vis krævede Hensyn til sig ved Morgentoilettet, — én Ting staar fast, de hvilede paa et andet Grundbegreb om Renlighed end Nutidens.

Hvad der især i Aarhundredets første Halvdel gjorde det meget vanskeligt at sikre sig et net Ydre, var de ufuldkomne Spejle. Disse var nemlig endnu fremdeles ligesom i Oldtiden af Metal, og hvor blanke de end kunde være, saa gengav de dog kun sjældent et ret tydeligt Billed.

Det var derfor et Fremskridt, der hilsedes med Jubel, da man opfandt Glasspejle. Allerede i det 13de Aarhundrede havde man anstillet Forsøg i denne Retning og prøvet paa at belægge

Glas med Blade af Tin. Forsøget var imidlertid atter opgivet. Saa fandt man i det 16de Aarhundrede paa at belægge Glassets Bagside med en Blanding af Tin og Kviksølv.[1] Det hjalp. Hurtigt udbredtes disse nye Vidundere og gjorde fortjent Lykke. Endnu i Aaret 1543 omtales blandt den svenske Kansler Pyhys' Ejendele, som i dette Aar blev beslaglagte, kun et Staalspejl.[2] Allerede Aar 1560 kunde Smaaspejle af Glas leveres i Stockholm til samme Priser som de af Staal. Ønskede man dem af Krystal, var de naturligvis langt dyrere.[3] Man skelnede mellem «store» og «smaa» Spejle (speculum).[4] De store var omtrent som en Tallerken, de smaa langt mindre.[5] Pontus de la Gardie ejede tre store Krystalspejle, det ene forgyldt og staaende paa Piller.[6] Peder Oxe besad to «store Spejle» og saa en lille Mærkværdighed: et Kammehus af Ben med Kam, Spejl og Børste.[7]

Glæden over disse nye Spejle og Trangen til at have dem ved Haanden, fremkaldte naturligt den Skik at bære dem paa sig. I Lommen kunde de ikke godt gemmes, og Kvinder havde jo desuden ingen Lommer; det blev da Mode at bære dem i en Kæde enten om Halsen eller om Livet (Fig. 44). Smukt indfattede tog de sig paa Afstand ud som et Smykke. Moden begyndte i Frankrig. «O Gud!» sukker en af Datidens Forfattere, «hvilken Fordærvelse, at vi se Spejle, hængende foran paa Maven, blive baarne med ind i Kirken. Saa stærkt har nu Djævelen i Frankrig sledet sig løs fra sin Lænke; dette er for Gud og Mennesker langt mere fordømmeligt end alle andre Afskyeligheder. Vel bæres de endnu kun af løse Kvinder og Jomfruer med Masker paa, men om føje Tid vil der næppe være en Borgerkone — de er jo alt godt paa Gled — uden at hun kommer anstigende med Spejl paa Maven». Fra Frankrig trængte Skikken til Tyskland og videre til Norden.[8]

Ved Siden af Spejlene fik mod Aarhundredets Slutning Urene deres Plads (Fig. 44). Man fandt nemlig paa at lave ganske smaa saadanne, beregnede paa at kunne bæres. Enhver skulde ogsaa her vel vogte sig for at skjule slige Klenodier i en Lomme, — Benævnelsen Lommeur er af senere Oprindelse — de anbragtes frit hængende ved en Kæde i Bæltet. Til denne udsatte Plads var de bedre udrustede end Spejlene. De havde nemlig ingen Glasside, men skærmedes overalt af en Kapsel, der efter Omstændighederne var af Horn, Perlemoder eller Metal. Deres Indhold og Form afveg ikke lidet fra en senere Tids.

Den indre Kæde bestod af en Tarmstreng,[1] Kassens Ydre var tykt og kluntet. De kaldtes gerne efter Tilvirkningsstedet for «Nürnberger-Æg».

Til fuldstændigt Toilette hørte endnu adskillige Sager, blandt hvilke maa fremhæves Lommetørklæder, Ørenringe og tildels Briller, samt for Kvinders Vedkommende Vifter, for Mænds Vaaben.

Brugen af Lommetørklæder opstod vel ikke, men tog et overordentligt Opsving i det 16de Aarhundrede. Tidligere havde Folk i Almindelighed til Næsens Pudsning alene betjent sig af Fingrene; nu benyttede man tillige dette nye Stykke, idet man vistnok i Reglen delte den hele Akt i to, hvoraf den første Del foregik paa gammeldags Vis, medens til Slutning den moderne Luksus blev udfoldet. Disse nye Stykker kaldtes ikke for «Lommetørklæder» og bares ikke heller i Lommen, men holdtes i Haanden eller var stukne i Bæltet. Deres almindelige Navn var: «Næseklud» eller «Næsedug», en Benævnelse som har holdt sig endnu i Sverige, og i Danmark først tabte sig i det 18de Aarhundrede.

Det var dog langtfra alle, der kunde forudsættes at være i Besiddelse af dem. I en Bog fra hine Dage, betitlet: «Alle christelige Jomfruers Ærekrands», hedder det vel: «Naar Hoste, Nysen, Gaben eller andet kommer Dig paa iblandt andre Folk, da vend Dig lidet bort, om Du kan, eller hold en Næseklud for dit Ansigt».[2] Men Digteren Niels Bredal udtrykker sig med mere Forbehold:

Naar Du Næsen rense eller tørre vil,
Saa hav en synderlig Næsedug dertil,
Eller at kaste det paa Jord vær straks rede.
Det skal Du med Foden borttræde,
Lad dine Fingre ikke derved røre,
Eller dine Klæder dermed at besmøre.[3]

Hvor fremmelig Norden var, ses maaske bedst af, at heller ikke Frankrig var videre. Det var jo først i Aaret 1530, at Erasmus havde anbefalet Brug af Lommetørklæde, idet han dog, ligesom Niels Bredal efter ham, havde stillet frit Valg mellem det og Anvendelse af to Fingre samt Fodudtræden.[4] I Frankrig var man omtrent ved det 16de Aarhundredes Midte ikke videre end, at man fandt det fornødent at opfordre Ungdommen til, naar der spistes Kød af Fad, da ikke at pudse Næsen med de samme

Fingre, der puttedes i Fadet, men til Pudsning anvende venstre Haand.[1] Det tør da maaske formodes, at samtidigt just ikke «alle kristelige Jomfruer» i Norden har besiddet Næseklud.

Omvendt kan vi ligeledes fra franske Forhold slutte til, hvor langsomt Brugen af Lommetørklæde til Næsepudsning banede sig Vej selv hos Samfundets Øverste. Omtrent hundrede Aar efter forefaldt følgende Optrin blandt franske Adelsmænd. Turenne († 1675) og en hel Del andre af den franske Adel spiste til Middag hos en Standsfælle. Under Bordet paakom der Værten Trang til at faa Næseluft. Han satte da, som passende var, en Finger paa det ene Næsebor og pustede til, alt med saa megen Elegance og Behændighed, at det gav Knald som et Pistolskud og Forladningen ramte den lige overfor staaende Kamin. Under Selskabets Jubel benyttede Turennes Nabo Anledningen til at gribe dennes Haand og spørge: «De blev da ikke saaret?»[2]

Dette Optrin afgiver tillige et betegnende Eksempel paa den Mode, der alt var i Opkomst i det 16de Aarhundrede og holdt sig lige til den store franske Revolution: at pudse Næsen med en bestemt Art Skrald. Ikke blot Pistolskud men allehaande Instrumenter og Dyrelyde efterlignedes lige fra Kukken til Kattemjaven.

Derimod iagttog man i det 16de Aarhundrede megen Alvor og Højtidelighed overfor Nysen. Den Skik at udtale gode Ønsker for den nysende var ældgammel. Allerede hos Romerne havde de tilstedeværende brugt at sige: «salve!» Lignende Skikke fulgtes af andre Folk, og i det 16de Aarhundrede var det Europa over almindelig Brug at tage tilbørligt Hensyn, naar nogen nøs. Paakommende Nysen betragtedes som en Indgriben, en Tilkendegivelse fra en højere Magt. Den varslede noget afgørende, godt eller ondt. I en enkelt Form for Pest f. Eks. betød den, at man var angreben, i andre Sygdomme at man vilde komme sig. Nøs man, idet man sagde noget, gjaldt dette som en Bekræftelse med Ed. «Det nøs man paa». Det var uheldigt, naar en Brud nøs paa Bryllupsdagen. Omvendt maatte Djævelen ufejlbarligt nyse, naar han saa et Kors. Nøs et Genfærd tre Gange, og man passede at besvare dets Nysen paa rette Maade, var det forløst med det samme. Naar man selv om Natten nøs i Søvne, var dette et Udtryk for, at en Sjæl i samme Stund var bleven forløst.[3]

Af disse og mange andre mer eller mindre klare Grunde blev der straks Tavshed, naar i et Selskab En skulde til at nyse.

Vedkommende selv korsede sig, og naar det hele var omme, frembar alle deres gode Ønsker. Almindelige Mennesker sagde gerne: «Gud signe!» eller «Krist signe!» Lærde viste deres større Dannelse ved at sige: Prosit [gid det maa være til Gavn! Til Lykke!]. Til begge svarede den, der havde nyst: Tak. Det hed derfor i Datidens Børnelærdom:

Naar Gisp eller Nys vil yppe sig
Hold for Munden, gør Kors for Dig!
Gør det en anden, da sig: «Krist signe!»
Man skal tjene hverandre alle vegne.[1]

I Frankrig var man ikke færdig hermed. Alle, der var tilstede, hilste tillige paa den Nysende ved at tage Hatten af, og denne tog efter at have korset sig sin Hat af til Gengæld.[2] Skikken at hilse med Hatten ved denne Lejlighed synes først i det 17de Aarhundrede at være naaet til Norden. I det 18de maatte man altid have højre Haand parat til at lette paa Hatten, saa saare man havde budt den, man mødte, en Pris Snustobak og Nysen altsaa var i Anmarch. Derimod spillede Lommetørklæde lige fra første Færd ved dets Komme i det 16de Aarhundrede en smuk Rolle ved Nysen. Det var tidligere høflig Skik blot at vende sig lidt til Siden og holde Haanden for Munden, naar man skulde nyse. Nu blev det fornemt ved samme Lejlighed at tage sin Næseklud af Bæltet og udfolde den foran Ansigtet. Selv om det blot truede med Nysen, kunde alle kristelige Jomfruer herved faa Lejlighed til tydeligt at godtgøre, at de havde en saadan, og benytte den paa saa smuk en Vis til tugtelig at skjule Ansigtet.

Som det var at forudse, antog den nye Nødvendighedsgenstand, særlig hos Kvinder, snart overdrevne Former. Lommetørklæderne udstyredes med Broderier og Kniplinger, saa at de blev rene Kostbarheder. En yndet Maade at forskønne dem paa var at anbringe en Kvast i hvert af de fire Hjørner. Nye Mønstre var Genstand for livlig Efterspørgsel. Da Enkedronning Sophia skulde sørge for Udstyr til sine to Døtre, skrev Henrik Ranzau til hende fra Holsten, at hans Hustru havde truffet et Lommetørklæde syet i et sjældent Mønster til en Pris af 100 Kroner. Da Mønstret var saa smukt og usædvanligt, havde han købt det paa eget Ansvar og sendte det hermed.[3] Intet Under at Regeringerne i de forskellige Lande under saadanne Forhold følte sig opfordrede til at skride ind. I Magdeburg blev der

saaledes Aar 1583 udstedt en Prisliste over, hvor kostbare Lommetørklæder hver Stand maatte tillade sig at anskaffe.

Det er ret interessant at lægge Mærke til, hvorledes den middelalderlige Skik, at skænke en Skjorte til sin Elskede, efter Lommetørklædernes Opkomst gik i Arv til disse. For en Stund blev Lommetørklæder det staaende Elskovspant saavel i Tyskland som i Norden. Da denne Skik fristede til særlig Luksus, blev den imidlertid forfulgt fra oven. I Dresden blev det f. Eks. Aar 1595 forbudt de lavere Stænder at give slige Fæstegaver. Spor af Skikken har holdt sig indtil vore Dage i enkelte Selskabslege og det ubestemte Begreb om Udvælgelse, som endnu stundom knyttes til det at kaste sit Lommetørklæde til En.

Ved Aarhundredets Midte blev det almindeligt, at ogsaa Mænd bar Ørenringe. Vi har allerede set, hvorledes Niels Sture endog bar Ørenlokker (Fig. 63), og den unge Christian den Fjerde brugte saa store Ørenringe, at der var Plads til at stikke en Haarpisk gennem dem. Skikken holdt sig hos de højere Stænder nogenlunde uforstyrret lige til den store franske Revolution. Som bekendt har den endnu ikke helt tabt sig hos Nordens Almue. Det synes, som om man stundom knyttede til Ørenringe Begrebet om noget skærmende og afværgende, og derfor bar indfattet i dem Sager, der tillagdes hemmelighedsfulde Virkninger. Det var Rester af denne gamle Tro, naar Bønderne i Nordsjælland endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede lavede deres Ørenringe af Kirkebly, for derved at skræmme Djævelen bort.[1] Christian den Fjerdes Elskede, Vibeke Kruse, bar i et Par Ørenringe nogle smaa Stumper Kobber, der sagdes at være udtagne af hans Hoved, da han saaredes i Slaget paa Kolberger-Hejde.[2]

Det 16de Aarhundrede blev Vidne til Brillernes Fremkomst. De ældste Briller lignede Nutidens «Næseklemmer», idet de savnede Stænger. Glassene var ganske runde. Derfor benævnedes de ogsaa i Frankrig: «smaa Maaner» (lunettes). Det nordiske Navn «Brille» skal komme af, at man i Begyndelsen lavede dem ikke af Glas men af Beryll. De gjorde, som det var at formode, megen Lykke, og hurtigt uddannede den Mode sig at bære Briller, selv om Ens Syn ikke var svagt.

Vi er ikke fuldt i Stand til at forfølge denne Modes Fremkomst og Udbredelse for Nordens Vedkommende. Der er imidlertid ingen Grund til at antage, at Efterabernes Flok her skulde have været ringere end andetsteds. Kun ét, ret betegnende Vid-

nesbyrd kan vi paavise, det er, at Briller for den almindelige Bevidsthed snart gik over til at betegne, ikke noget Synet forstærkende, men en Slags Skyklapper, der hindrede En i at se saa godt som ellers. At «sætte En Briller paa» blev da et Udtryk for at føre En bag Lyset. En af Datidens Forfattere lader Absalon sige, da han foreslaar at skuffe David: «En Brille vi vor Fader opsætte!»[1] I et ovenfor (S. 129) anført Vers, udtrykker en Kræmmer sin Evne til at narre unge Piger, naar de købe Guldstads, i følgende Ord:

Dem kan jeg sætte Briller paa,
At de vide aldrig, hvad de faae.[2]

Endog Frederik den Anden skriver i et Embedsbrev saaledes til Jørgen Daa: «Du vil nok sætte os Briller og Voksnæse paa».[3] Og en Præst forhører en Kvinde om, hvem der er Fader til hendes Barn, med følgende Ord: Han bad hende ikke sætte Briller paa den almægtigste og alvidende Gud, der alting véd og ser og straffer alle dem, der saadant understaar sig at gøre».[4]

I bestemt Modsætning til denne Opfattelse opstod imidlertid ogsaa en anden, der har holdt sig indtil vore Dage, nemlig den, at anse det for en Uhøflighed at betragte En gennem Briller. Allerede paa Frederik den Tredies Tid fik denne Opfattelse et klart Udtryk. Den franske Rejsende, Huet, der ivrigt ønskede at faa Kongen og Dronningen at se, og derfor, da han var nærsynet, i Kirken betragtede dem gennem Briller, paadrog sig herved i den Grad Kongens Forbitrelse, at Huet fandt det raadeligst straks at forføje sig bort fra København.[5]

En Toiletgenstand, der blev mere og mere almindelig, stadig dog kun iblandt Kvinder, var Viften. Den ældste Form, der var den brugelige ved Aarhundredets Begyndelse, mindede stærkt om sin østerlandske Oprindelse, idet den, blot i formindsket Maalestok, svarede til dem, der endnu bruges i Indien. Den bestod af Fjer og lignede en flad Fjerkost med en Rosét i Midten. Dens Forbillede var uden Tvivl Paafuglehalen, og hyppigt anvendtes ligefrem Paafuglefjer dertil, hvis Metalglans og naturlige Spejl gjorde dem selvskrevne til dette Brug.

Noget ind i Aarhundredet opstod imidlertid, vistnok i Italien, en hel ny Form, der lignede en lille Skralde eller et stift udspændt Flag. De forfærdigedes af Silke og gav rig Anledning

til Udsmykning saavel ved Broderi paa Flaget som Indlægning paa Skaftet.

Den sidste Form endelig, der blev ôpfunden i Aarhundredets anden Halvdel og snart skulde fortrænge alle andre, var den, der bruges den Dag i Dag, den halvmaaneformige. Den havde den store Fordel, at den kunde foldes sammen og frembød iøvrigt rigere Lejlighed end nogen af de tidligere til kosteligt Udstyr. De første Vifter af denne Slags synes at være fremkomne ved det franske Hof og omtales som overordentlig kostbare. Ved Aarhundredets Slutning var en Vifte af denne Art et ligesaa nødvendigt Tilbehør til Kvindedragten som Spejl og Ur. Som disse anbragtes den i en Kæde ved Bæltet, hvor altsaa nu Tidens tre vigtigste Fremskridt hang udstillede.

Til den mandlige Paaklædning hørte med Nødvendighed Vaaben. Enhver, selv Drenge, gik bevæbnede. Vel var der udstedt i Danmark ikke faa Forbud mod at bære Vaaben i Byer, men disse Forbud overholdtes kun for de allerfarligste Vaabens Vedkommende. At komme dragende ind i By med spændt Armbrøst eller ladt Gevær, medførte uden Tvivl endnu Paatale, men ingen synes at have taget sig nær, om man iøvrigt gik fuldt bevæbnet.

De hyppigste Vaaben var Spyd, Sværd og Dolk. Spyd bares gerne som en Art Stok, der sattes til Side i Forstuen, naar man besøgte Folk. Havde man i Købstad glemt at tage det med, var der sjældent langt hjem, saa at det i en Fart kunde hentes, om det gjordes fornødent. Om Aftenen afgav Spydet en højst nødvendig Støttestav for enhver, der vaklede hjem, fulgt af sin Lygtemand. Alle Borgere var som Medlemmer af Borgervæbningen forpligtede til at besidde slig en «Spids» (Spiesz), som det gerne kaldtes.[1] Navnet: Spidsborger er i en senere Tid gaaet over til en halvkomisk Betegnelse for en ægte Borgermand; oprindeligt brugtes det i fuldt Alvor for at skelne dem fra de fremmede, hvervede «Lanseknægte».

Hvad der gjorde Spydet til et mindre farligt Vaaben, end det ved første Øjekast skulde synes, var den lemfældige Brug, som man i Reglen gjorde af det. Naar Folk kom i Skændsmaal, var de som oftest hinanden saa nær paa Livet, at der ligefrem

ikke var Plads til at stikke med Spyd. Vi hører derfor ofte Tale om, at den og den har «slaaet» en anden med sit Spyd,[1] sjældnere derimod, at Nogen er bleven «stukken» dermed. Man synes næsten altid at være begyndt med at slaa med Skaftet som med en Stok, og først naar Striden udartede eller den ene Part flygtede, at have brugt Odden til Stød. Som en Følge deraf forekom der i Datidens utallige Gadekampe og Slagsmaal et forholdsvis ringe Antal Drab ved Spyd. De fleste dødelige Saar tilføjedes med Sværd eller Dolk.

Sværdet var det gammeldags Vaaben, der i umindelige Tider havde været brugt i Norden. I Slutningen af Middelalderen var det tiltaget meget i Størrelse og Tyngde for at kunne virke paa de bestandig almindeligere Rustningsplader. Men som Rustningerne i det 16de Aarhundrede veg for Skydevaabnene, saaledes tabte disse tunge Sværd sig nu mere og mere, og afløstes af Kaarder, beregnede baade til Hug og Stød. Af Mellemeuropas Lande gik Frankrig i Spidsen. Paa Frants den Førstes Tid blev det her Skik i Stedet for de store uhaandtérlige Sværd, der, naar man ikke just var til Hest, bestandig maatte bæres i Haanden og derfor stundom manglede, just naar man skulde bruge dem, til Stadighed at bære en let Kaarde fastgjort ved Bæltet. Hurtigt udviklede sig Evnen til at bruge disse Vaaben, en ny Fægtekunst, hvor det behændige Stød afløste de tidligere tunge Slag. Til Norden naaede det nye Vaaben over Tyskland, og Navnet «Degen» blev heroppe den almindelige Benævnelse derfor.

En saadan «Degen» var et yderst farligt Vaaben. Blev den først dragen, beroede det som oftest paa et blot Tilfælde, om den ene af Parterne skulde blive livsfarligt saaret. Thi selv om man begyndte med den flade Klinge, behøvedes der blot en uheldig Vending, en uberegnelig Tumlen af den ene berusede Part, til, hvis Modstanderen stod i Dækstilling, at løbe sig Kaarden gennem Livet. Utallige var de Slagsmaal, der begyndte med Mundhuggeri halvt i Spøg og rent ved et Uheld endte med Drab.

Foruden Kaarden, der bares ved venstre Side, havde man gerne i Bæltets højre Side hængende en Dolk. Manglede denne, saa bar dog selv Drenge altid et uundværligt Vaaben hos sig, nemlig en Kniv, der vistnok ligeledes var fastgjort i Bæltet. Der fandtes en Mængde Overgangsformer lige fra den lange Dolk og Daggert og ned til den korte Kniv. Det er Nutiden umuligt at skelne ret mellem disse mange Navne paa Knive af forskellig

Længde. Kun Et synes fælles for dem alle, at de yderst sjældent var til at lukke sammen, men saa godt som altid bares i Skede.

Det kunde synes i høj Grad misligt, saaledes at betro selv Børn Vaaben, om hvis Fare den daglige Erfaring noksom bar Vidne. Paa den anden Side var det langt mere end blot den barnlige Stolthed, der vilde være bleven krænket, om man havde taget dem fra dem. Disse Knive brugtes nemlig paa mange Maader, ikke mindst ved Maaltiderne. Naar Maden vinkede, drog alle, store og smaa, fra Læderet, Kniven fik travlt, den smurte og skar eller jog som Harpun tilbunds efter Kød i det varme Saucefad.

Det var naturligt, at Landbefolkningen og enhver, der var paa Rejse, rustede sig yderligere end Folk i By. Selv til korte Ture udenfor Købstadporten glemte man ikke at tage Spydet med. I et af Datidens Skuespil beskriver derfor en Købmand sin Søndagsvirksomhed saaledes:

Om Søndagen og andre hellige Dage
Udi Kirken gør jeg ingen Umage.
Naar andre did gaa, baade Læg og Lærde,
Tager jeg et Spyd op paa min Herde,
Saa lader jeg ud til Landsbyen glide,
Jeg nænner end ikke min Hest at ride[1] o. s v.

Et ypperligt Vaaben var selvfølgelig en Bøsse. I Norge og Sverig brugte man desuden meget Stridshamre og især Økser. I Danmark havde Bonden et godt Værge i Høtyven eller Forken, der nødigt lodes hjemme, naar han agede til Købstaden.[2] Intet er maaske saa oplysende om de almindelige Begreber paa dette Omraade som de Bestemmelser, der blev trufne med Hensyn til Præster paa Landet i Danmark. Sjællands Biskop maatte forbyde sine Præster at møde til Kirke med Bøsse eller bevæbnede forrette Gudstjeneste. Derimod tillod han dem Aar 1572 at have et Spyd liggende i Vognen, og Aar 1584 fik baade Præsterne paa Sjælland og de paa Fyn Lov til at have et Sværd i Vognen; «dog at de bruge disse Vaaben kun til Forsvar ikke til Angreb».[3] At Præster gik med Kniv i Bæltet fulgte af sig selv.[4]

Der kunde kun i meget ringe Grad raades Bod paa alle de heraf følgende Ulemper. De værste Yderligheder søgte man at undgaa ved Bestemmelser som disse: at alle Kirkegængere skulde

sætte deres Vaaben fra sig i Vaabenhuset. Ved Lavsgilder skulde ligeledes Vaabnene afleveres, førend Drikningen begyndte. Det var Studenterne i København strængelig forbudt at bære Spyd, Sværd eller Kaarde o. s. v.[1] Men det var kun lidet, der opnaaedes herved. Madkniven havde man jo altid hos sig, og selv de ubevæbnede Studenter, der maatte nøjes med at svare: «Lars Kiltekniv», naar bevæbnede «Hofkarle» raabte det yndede Skældsord: «Halepeter» eller «Peter Skofte» efter dem, viste i mangt et natligt Sammenstød, at de, naar det kom til Stykket, kunde bruge mere end Mund og stundom lade Modstanderne blive liggende paa Pletten.[2]

Vi skal i en anden Sammenhæng nærmere betragte Følgerne af denne Almenvæbning, der i Forbindelse med Tidens Varmblodighed og Hang til Drukkenskab frembragte højst ejendommelige Tilstande. Her skal vi nøjes med blot ved et Par Eksempler at belyse, hvorledes slige Forhold tog sig ud i det daglige Liv, hvorledes virkelig enhver bar Vaaben og forstod at bruge dem.

I August 1582 gik en Murmester og hans Svend paa Vejen fra Helsingør sydefter. Undervejs indhentedes de af en Vogn, hvori sad en Tømmermester og hans Svend, der vilde til Hørsholm. Murmesteren raabte til den kørende: «Faar jeg snart mine Penge, som Du er mig skyldig?» Straks sprang Tømmermesteren af Vognen og løb ind paa de gaaende med sit Sværd. Mursvenden holdt sit Spyd imellem og bad dem forliges. Tømmersvenden sprang da ogsaa af og løb under Raabet: «Hvad, To mod En!» frem med sin Økse. Svenden med Spydet vilde tale ham til Rette, men den anden løb under Spydet og truede ham med Øksen. Da greb den første sin Daggert og stak ham i Livet, saa at han straks døde. Drabsmanden flygtede til Skoven, men blev senere greben og henrettet.[3]

En Familiescene i Ribe 1598 beskrives saaledes: Paa Festdagen den 1ste Maj kom Raadmand Anders Sørensen ind til sin Søstersøn, Magister Svanning. Senere kom ogsaa en Herredsfoged derind, og de sad nu fra Kl. 3 til 9 sammen i «ærlig og fredsommelig Glædskab», dog bemærkes det, at Herredsfogeden «fluks blev drukken». Kl. 9 var en af de andre Gæster bukket under og falden i Søvn. Herredsfogedens Hustru stod ude paa Gaden og raabte paa ham for at faa ham hjem. Raadmandens Tjener kom ind for at hente sin Herre. Paa Vejen hjem maatte Raadmanden dog ind at se ogsaa til sin Svigersøn, Biskop Hegelund, og hans lille Søn, der laa for Døden. Spydet sattes i Forstuen.

Herredsfogeden gik ind med og havde sit Sværd hos sig. I Dagligstuen traf de Bispen og den lille Patient, Døtrene kom ligeledes ind samt Bispens Amanuensis, og snart kaldte ogsaa Raadmanden sin Tjener ind i Stuen. I Forening sad de nu og spøgede, drak og sang Psalmer. Saa skulde Raadmanden ud i Gaarden og fulgtes af sin Tjener og Bispens Amanuensis. Lidt efter skulde Herredsfogden samme Vej. En Pige, der bragte mere Øl, løb han omkuld i Gangen, tabte sin Hat og stod snart barhovedet i Gaarden, svingende sit Sværd over Hovedet og raabte: «Jeg er en gammel Hofmand». Raadmanden kastede Hatten hen til ham, men han satte sig i Fægtestilling. Raadmanden sendte da sin Tjener ind efter Spydet, fældede det mod ham og sagde: «Det skulde være mig en let Sag, hvis jeg vilde Dig noget». Derpaa sænkede han atter Spydet, men Herredsfogeden tumlede snublende mod ham og gennemborede hans Ben med sit Sværd. Saaret var livsfarligt. Alle ilede ud, Herredsfogeden listede bort, kastede Sværdet paa Gaden, hvilket dog fandtes af nogle Skoledrenge. Et Par Dage efter døde Raadmanden, Herredsfogden dømtes fredløs.[1]

Til nærmere Oplysning om Forholdene kan tjene, at den her dræbte Raadmand Anders Sørensen selv i sit 20de Aar havde begaaet et Drab, samt at hans Søn blev dræbt, og en af hans Søstersønner dømt fredløs for begaaet Drab.

En Sommeraften 1585 sendte Christen Riber i Helsingør Pigen hen efter en Kande Øl. Paa Vejen fik hun nogle Knubs af Hans Kjøbenhavns Hustru, Marine. Christen Riber gik da hen til Hans' Dør og bad ham straffe sin Kvinde i denne Anledning. Denne Opfordring blev meget ilde optagen. Ægteparret løb ud i Gaarden, hentede Sten og begyndte et Bombardement paa Christen Riber, der stod paa Gaden. Efter nogen Tids Forløb aabnedes Døren, Hans fortsatte Kastningen med Sten, samtidigt med at Marine gjorde et Udfald, væbnet med en Skovl. Christen drog sin «Degen», og nu begyndte et livligt Haandgemæng. Christen huggede under Kampen dyb Terts, nedenfra opefter, og ramte hende paa Haandleddet, saa Haanden fløj af. Hun lod imidlertid ikke til at lægge videre Mærke hertil, men førte Skovlen kraftigt med den anden Haand. Da Sagen kom for Retten, «forligtes de venligt», idet Christen betalte hende 27 Daler for den mistede Haand.[2]

Peder Sandberg til Vestergaard kom i Aaret 1589 kørende

forbi Anders Bjelkes Gaard Bellinggaard. Anders Bjelke bød ham indenfor. De sad saa og drak sammen, og under Samtalen lovede Bjelke ham et Jægerhorn, saafremt han kunde blæse i det. Han kunde virkelig, og Jægerhornet blev hans. Derpaa drak de videre, skød til Maals, drak igen og endelig skiltes de ad i Venskab, idet Anders Bjelke og hans Hustru fulgte ham paa Vej, medens Vognen kom bagefter. Da de var skiltes ad, kom Bjelke til at tænke paa sit Jægerhorn, og da han mødte Sandbergs Vogn, just som den skulde køre ud af Porten, smak han Porten i og sagde, at Vognen kom ikke ud, førend han fik sit Horn. Peder Sandberg vendte tilbage for at se, hvor Vognen blev af, men modtoges af Anders Bjelke, der kom løbende selv sjette og forlangte, han skulde slaas som en ærlig Mand. Sandberg sprang bag et Gærde, men kom dog frem for at kæmpe Tvekamp med Bjelke. Sandberg huggede med «Degen», Bjelke stak med Spyd. Under Kampen løb Bjelkes Foged bagfra til og huggede med sin Degen et Stykke af Nakken paa Sandberg, «saa stort som et Saltkar». Sandberg vendte sig og stak ham, saa han styrtede. Men i samme Øjeblik ramte Bjelke ham med Spydet, saa han tumlede ind i Gærdet. Da Bjelke vilde gennembore ham med Spydet, huggede Sandbergs Kusk med sin Bøsse dertil, saa at Stangen knækkede. Derpaa gennemborede Sandberg Bjelke med sin Degen, og Angriberne ledte den Døende bort. Retten frifandt Drabsmanden, da det var simpelt hen Nødværge.[1]

En Nat i Januar 1593 løb Harder Jepsen hujende og skrigende om paa Ribe Gader. Vægterne kom til, og det lykkedes dem at faa baade Kaarde og Daggert fra ham. Han havde dog endnu to mindre Knive hos sig, hvormed han ihjelstak to Vægtere. Han henrettedes i Februar Maaned. Hans Fader var sluppen langt nemmere fra det, da han i sin Tid uden Aarsag dræbte sin Karl.[2]

En tolvaarig Skoledreng i Aarhus jog sin Kniv i Underlivet paa en Kammerat, saa at denne kort efter døde. Konsistorium anbefalede ham senere til et Præstekald, han behøvede jo ikke at søge Embede just i samme Stift, hvor det var sket.[3]

Den 2den Juli 1570 stak en ung Dreng ved Navn Paaske en af Hørerne ved Bergens Skole med en Kniv i Brystet, saa at han straks døde. En Maanedstid efter begik en Borger sammesteds tredie Gang Drab, og Peder Reidarsøn i Trondhjem omtrent samtidigt femte Gang.[4]

Da de to Naboer, Torgjer og Jørgen, oppe i Thelemarken Kristi Himmelfartsdag 1593 fulgtes ad fra Kirke, hvor de havde været til Alters, bad Jørgen, om Torgjer, der bar en sleben Økse i Haanden, ikke vilde gaa foran. Da han gjorde det, skød han ham bagfra med sin Bøsse.[1]

Disse Eksempler paa, at man altid gik fuldt væbnet og ikke undlod at bruge sine Vaaben, kunde fortsættes i det Uendelige. Kun sjældent bidrage de til at kaste et mildere Lys over Tiden, som naar det hedder, at Borgerne i Odense brugte at «opgaa paa Raadhuset med deres Vaaben og Værge og true Borgemestre og Raad», hvilket Kongen alvorligt paamindede dem om at lade være med.[2] For den, der ikke kender Forholdene, stiller Brøden sig her som langt større, end den var. Det utilladelige laa blot i, at de brugte Trusler, thi bevæbnede var de jo til enhver Tid.

Sporene af denne Fortids Bevæbning er nu for en stor Del udviskede i Norden. Længst har de holdt sig i Sverig og Norge, hvor Befolkningens brede Lag endnu ofte bærer Kniv i Bæltet. Paa enkelte Gaarde i Thelemarken og Gudbrandsdalen gemmes endnu de gamle Stridshamre, der rigtignok i lange Tider kun har tjent som Stokke. Paa lignende Maade tabte Øksen sig, der endnu i Midten af det 17de Aarhundrede ses at have været baaret til daglig i Valdersdalen. Snart fulgte den kun med til Gæstebud og Kirke som en Slags gammeldags Pragt og tjente langt mere til Støtte end til Værn. Den yngste Stridsøkse, der nu findes opbevaret, bærer Aarstallet 1704.

Sværdet synes i Norge at være blevet aflagt længe før end Øksen, maaske allerede ved Reformationstiden, da det i Byerne afløstes af Kaarden. Dog holdt det sig saavel i Thelemarken som i Sætersdalen lige ned mod Aar 1800 som et nødvendigt Tilbehør til Brudgomsdragten. Det var Brudgommens Pligt at bære et sligt, omviklet om Hæftet med et hvidt Tørklæde. Under Bryllupslaget skulde han gøre et Hug dermed i den øverste Bjælke i Gavlvæggen for at vise, at Sønnerne ikke var vanslægtede fra Fædrene. Paa gamle Vægge i Sætersdalen ses endnu Spor af mange saadanne, velførte Hug.[3]

I Danmark vedblev man at bære Kaarden langt ned i det 18de Aarhundrede. Endnu ved Midten af det 19de saas Lavsbrødrene i Festdragt med Kaarde ved Siden. Spydet derimod tabte sig hurtigt efter det 16de Aarhundrede. Bladet bortfaldt og ombyttedes med en Guld- eller Sølvknap. I det 18de Aarhundrede

havde Stokken endnu nogenlunde Spydsksafts Højde og bares som dette ved et Greb midt om Skaftet. Henimod den franske Revolution blev Stokken imidlertid kortere og kortere og maatte tilsidst helt bøje Nakke, da dens øverste Ende omdannedes til Haandgreb. Dette Haandgreb var maaske endnu en ubevidst Efterligning af Stridshammeren og Øksen, der jo ligeledes var endte som Spadserestokke.

Kniven i Bæltet forsvandt i Danmark, efterhaanden som Gafler indførtes. Begge blev fra nu af et Bordtilbehør. De enkelte Stænder, der fremdeles havde Brug for Kniven til deres daglige Dont, indførte lidt efter lidt den uskadeligere Foldekniv. Hos Bybefolkningen blev denne bestandig mindre. Den gamle Daggerts sidste fredelige Hverv var indtil 1850 som Pennekniv at spidse Gaasefjer, senere at radére, sluttelig at skære Spidsen af Cigarer.

Henvisninger og Anmærkninger.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

For at undgaa altfor stor Vidtløftighed i Angivelsen af Kilder anføres her de mere almindelige Skrifter, hvortil nærværende Fremstilling støtter sig. Kun hvor ganske særlige Grunde var tilstede, er der blevet særligt henvist til noget af disse Skrifter: Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier français. Tome III—IV. — Quicherat: Histoire du costume en France. Deuxième édition. Paris 1877. — Paul Lacroix: Le moyen âge et la renaissance. I—V. Paris 1848—51. — Paul Mercuri et Camille Bonnard: Costumes historiques I—III. Paris 1860—61. — Willemain: Monuments français inedits pour servir à l'histoire des arts depuis le VIe jusqu' au XVIIe siècle. I—II. Paris 1839. — Baudrillart: Histoire du luxe. Tome II—III. Paris 1879—80. — I. H. v. Hefner-Alteneck: Trachten des christlichen Mittelalters I—III. . Frankfurt a. M. 1840—54. — A. v. Eye und Jacob Falke: Kunst und Leben der Vorzeit. Nürnberg 1858 I—II. — Weiss: Kostümkunde, 2te Abtheilung. Stuttgart 1872. — Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. I—II. Leipzig 1879—80. — Freydal: Des Kaisers Maximilian I Tourniere und Mummerien, herausgegeb. von Q. v. Leitner. 1879. — O. Henne-Am Rhyn. Allgemeine Kulturgeschichte 2te umgearb. Aufl. IV. Leipzig 1879. — G. Klemm: Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit. 9ter Band. Leipzig 1851. — P. Bertellius: Diversarum nationum habitus, centum et quatuor iconibus in aere incisis diligenter expressi. Patavii 1589. — Omnium fere gentium habitus et effigies. In eosdem Joannis Sluperii epigrammata. Antverpiæ 1572. — I. Amman: Von allerley schönen Kleidungen und Trachten der Weiber. Frankfurt a. M. 1586. — Cesare Vecellio: De gli habiti antichi et moderni, di diversa parti del mondo. Venetia 1590. — Joh. Boemus Aubanus Teutonicus: Omnium gentium mores. Antverpiæ 1542. — E. C. Reichard: Matthäus vnd Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen beschrieben. Magdeburg 1786.

S. 6. [1] R. Keyser: Efterladte Skrifter II Bind 2den Afdeling (Christiania 1867) S. 55.

S. 10. [1] Foruden Viollet-le-Duc: Diction. raison. d. mobilier franc. III 164—67 o. fl. a. af de ovenn. Skrifter: G. L. Baden: Afhandlinger i Fædrelandets Cultur-, Stats-, Kirke- og Litterær-Historie III (Kbhvn. 1822) S. 207.

S. 11. [1] H. Rørdam: Monumenta Historiæ Danicæ I (Kbhvn. 1873) S. 563. — Paa Mester Gerlachs Sten i Linköping Domkirke findes den knælende Figur udstyret med lang Hættesvans. Sveriges Historia från äldsta tid II (Sthlm. 1877.) Fig. 302. — [2] Engelstoft: Universitets Annaler 1813. S. 31—32. — P. Eliesens Danske Skrifter ved C. E, Secher I, 462 fg. — [3] H. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 105. — Mon ikke Slutningsordet i Kansler Johan Friis's Svar-Digt til Gustav Vasa (H. Rørdam: Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge. Kbhvn. 1867. S. 76) skal forstaas i Overensstemmelse hermed?

Sit Fængsel stjal han sig fra,
Fik en Fordans med Kagen i Lybæk.
Ko-Svans!

Det Fornærmelige i Udtrykket Ko-Svans vilde da komme til at ligge i dets Betydning af: Skoledreng (Barne...pe.) — [4] Originalen, fra en Korstol i Westerås, findes i Nationalmuseet i Stockholm. — [5] Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj.'s Lifklädekammer på Stockholm Slot 1548. S. R. A. Trykt i Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 6. - [6] Sveriges Historia från äldsta tid till våra dagar II (Stockholm 1877) Fig. 338.

S. 21. [1] Se ogsaa f. Eks. Jørgen Sadolin. (Danske Magazin V 193.) — [2] Nye kirkehistoriske Samlinger II 488. — [3] Suhm: Samlinger til den danske Historie II, 2, 146. — [4] Niels Hemmingsen: Pastor. Hafniæ 1562. S. 128—31.

S. 22. [1] Tegnelser over alle Lande 10. og 21. Januar 1559. R. A. — Sjællandske Tegnelser 10. Oktober 1580. — 29. Oktober og 3. November 1585. — 15. Oktober 1586. — 16. og 29. April 1588. R. A. — Nye Danske Magazin I 142. — Edvardsen Friis: Schielschiör Kiöbstæd. S. 420—21. — [2] Hauch: Minder fra min Barndom og Ungdom (Kbhvn. 1867). S. 14.

S. 23. [1] Norske Magasin II 242. — [2] Biskop Jens Nilssöns Visitatsbøger. Kristiania 1880. S. 202—3.

S. 24. [1] H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 701—3. IV 275—77. — Nyt historisk Tidsskrift V 187. — Norske Magasin I 270 og 281. — Kirstine Ulfstands Begravelse. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. (Ulfstand) 1570. R. A. — Sidsel Niels Parsbjergs dito. Sammesteds. (Parsbjerg) 1566. R. A. — Sjællandske Tegnelser 12. Mai 1588. R. A. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 161. — I Køge brugte man at bære Lys foran Kisten selv ved borgerlige Begravelser. Dette forbødes 1595. Sjællandske Tegnelser 2. April 1595. R. A. — o. s. v. — [2] H. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 307. — Alt 1587 omtaler en Student, at han har baaret Lig, men da den Afdøde var en anden Student, tør heraf intet sluttes med Hensyn til Skikkens Almindelighed.

Kirkehist. Samlinger 3die Række II 486. — [2] De ved S. 24 Anm. 1 anf. Steder. — «Givet for et Stykke Klæde til Peblingerne: 16 Daler .... Givet Peblingerne til Aabod paa det Klæde, som de fik, for det var ikke godt nok: 24 ℔». Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Ulfstand) 1570. R. A. — Nyt historisk Tidsskrift V 187—88 o. s. v. — [4] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III, 111. — [5] Worms Skolehist., Videnskabernes Selskabs Skrifter XI 372.

S. 25. [1] Henr. Ranzau: De conservanda valetudine. (Lipziæ 1573) p. 94

S. 29. [1] Resen: Frederich den Andens Krøniche. S. 43. — [2] Under Hofdragten af 1543 var der f. Eks. Trøje. Danske Samlinger. Klædedragt no. 377. R. A. (Danske Magazin V 2.) — [3] Gustav Vasas «Jakker» 1543, se Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 7—8. — Aar 1548 se: Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Majs. Liffklede-Cammar 1548. S. R. A. — [4] Min Fru Værtinde har ladet hente nyt Læder hjem til mig og Jørgen at forfærdige os «Vamse» ... Brev dat. Leipzig 1535. Abend Sct. Petri et Pauli. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler (Bilde) R. A.

S. 30. [1] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [2] Naar Trøje omtales hos fornemmere Folk i Aarhundredets sidste Halvdel, nævnes næsten altid tillige Kjortel. «Trøjen» er i saa Fald = Undertrøje; «Kjortel» er Overtrøjen. — [3] En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad B. B 2 og C 1.

S. 31. [1] Historisk Tidsskrift I. Kbhvn. 1840. S. 186.

S. 33. [1] Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel. Kbhvn. 1601. S. 119 og 208. (Fortalen er underskreven 1544.) — [2] Quicherat: Histoire du costume en France; deuxième édition. Paris 1877. p. 352. — [3] Sammesteds. — [4] Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5 ffg.

S. 34. [1] Københavns Diplomatarium III 119—25 og IV 664. — [2] Aar 1540 havde f. Eks. Gustav Vasas Drabanter lysegult Underlag for Spalterne i det ene Ærme Kgl. Vitterh. Historie och Antiquit. Acad. Handlingar III (Sthlm. 1793). S. 92. — [3] Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie I 275. — Smlgn. Elias Caspar Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen beschrieben. Magdeburg 1786. S. 35, 36, 38, 44 o. s. v.

S. 35. [1] Se f. Eks. Sveriges Historia från äldsta tid till våra dagar III 116—17.

S. 38. [1] H. Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit. II 643. — [2] Se f. Eks. Anders Sörensen Vedels Portræt, malet 1578 (Wegener: Hist. Efterr. om A. S. V. fol. S. 99 Anm. 25) eller Billedet i Niels Hemmingsens Postille overs. af H. Reravius. Kbhvn. 1576. S. 137. — [3] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie. S. 41. — [4] Nye Kirkehistoriske Samlinger IV 286. — [5] Nye Kirkehistoriske Samlinger V 32. — [6] Nye Kirkehistoriske Samlinger V 44. — [7] Nye Kirkehistoriske Samlinger V 48.

S. 39. [1] Se bl. a. Edvardsen Friis: Schielschiør. S. 268—69. — [2] Hans Christenssön Sthen: Ligprædiken over Mette Ulffstand. Kbhvn. 1602. Bl. D. 8.

S. 40. [1] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. (Sthlm. 1828.) S. 21. — [2] K. N. Lenæus: Delsboa Illustrata. (Sthlm. 1764.) S. 204.

S. 41. [1] Af tre Alen bredt Klæde gerne 5—6 Kvarter. Danske Ma-

gazin VI 318 og 3die Række VI 6. — Malmøhus Lensregnskab 1541: Borgekokken til Hoser 5 Kvarter engelsk Klæde; Mester Hans Voldmester til Hoser 2 Alen dito; Jacob Redesvend til Hoser 1½ Alen; Ridefogden 4½ Alen (3 Par); Slotsfogdens Svend 1½ Alen. R. A. — Naar Hoserne ikke skulde gaa helt op, kaldtes de med det gamle Navn: Sokker. Christ. Gøye til sin Hustru 1565: Send mig en Alen sort Engelsk til to Sokker. Dokum. t Klevenfelds Saml. (Gøye) R. A.

S. 42. [1] Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj.'s Lifklädekammer på Stockholm Slot 1548. — Dito: Inventaria opå Hertog Johans Cleder 1553. S. R. A. — Trykte i Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). — Jeg benytter Lejligheden til at tilbagekalde min (i Danske Samlinger 2den Række, 6te Bind, Side 174 Anm. 7) udtalte Gisning om Betydningen af «Overtøj».

S. 43. [1] Om dette og det følgende se: En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. (Kbhvn. 1556.) Oversat og forsynet med Efterskrift af Peder Palladius. — [2] A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønicke. 4to. Pars IX Bl. Xx 3. — [3] Børne Speigel, fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. 4to S. 23.

S. 44. [1] Hus-Taffle vdsæt paa Dansk aff Rasmus Hanssön Reravius. Paa ny trykt 1639. — Fortalen Bl. C. 7.

S. 45. [1] A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønicke. 4to. Pars IX Bl. Xx 3. — [2] Hefner-Alteneck: Trachten des christlichen Mittelalters III 120—21. — [3] A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønicke. 4to. Pars IX. Bl. Xx 3. — Krag og Stephanius: Christian den Tredies Historie. Oversat. (Kbhvn. 1776.) S. 386. — [4] En formaning oc atuarsel om den leppede oc forforkludede Hosedieffuel. Bl. B. — Ungeheure Hosenlätze gesellten sich dieser Tracht würdig bei, und waren oft entweder so gebildet, dass sie das, was sie bedecken sollten, in der Form nachahmten, oder gar so, dass sie es bei jeder Bewegung enthüllten. Otto Henne-Am-Rhyn: Allgemeine Kulturgeschichte. IV (2te Aufl. Leipzig 1879.) S. 585.

S. 46. [1] En formaning oc atuarsel o. s. v. Bl. C 3. — [2] Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. deuxième édition.

S. 48. [1] Arrild Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønicke. 4to. Pars IX Bl. Xx 3. — Krag og Stephanius: Christian den Tredies Historie. Kbhvn. 1776. Oversat. S. 386—87.

S. 49. [1] Danske Samlinger, 2den Række VI 174—75. — Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5—42. — Aar 1557 fik den danske Prins, Hertug Magnus, syet tre Par Overtøj og et Par Bukser. Diplomatarium Flensborgense II 1038—40. — [2] Weiss: Kostümkunde (Neuere Zeit) II (Stuttgart 1872) 641. — Quicherat: Histoire du costume en France. (Paris 1877). p. 383. — [3] Niels Lauritzsön Arctander: Ligprædiken over Niels Jonssön Viffert. Kbhvn. 1596 Bl. C 6.

S. 51. [1] Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 400—02. — [1] Helsingørs Tingbog, 12. Juni 1589. R. A.

S. 52. [1] Danske Samlinger I (Kbhvn. 1865—66) 262. — [2] Om Bevissteder og Henvisninger se nærmere O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. «Lumme».

S. 53. [1] Se f. Eks. Mogens Gyldenstjernes Regnskabs-Bog over Udgifter til hans Børn. no. 1320 C. N. K. S. — o. fl. St. — [2] Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, (Kbhvn. 1804).

S. 35. — Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5—42. — [3] Danske Samlinger, 2den Række VI 174—75. — [4] Nye Danske Magazin VI 62—64. — [5] Klædeshoser til Fattige, se f. Eks. Universitets Udgifter 1540, Danske Magazin 3die Række VI 6. — Til Hoffets Damer: Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar III (Sthlm. 1793). S. 93 ffg. — Til Børn: N. K. S. no. 1320 C. — Til Tyende: Malmøhus Lensregnskaber. R. A. — Til Gustav Vasa: Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 9 ffg. — Tilskæring af Klædeshoser Betingelse for Optagelse i Københavns Skrædderlag. Københavns Diplomatorium II 504. o. s. v., o. s. v.

S. 54. [1] Inventaires de la Royne Decosse, Douairiere de France. Edinburg 1863. Jeg skylder Hr. Prof. Schiern Tak for at have gjort mig opmærksom paa disse interessante Regnskaber. — [2] Danske Adelsbreve., Fasc. 23. Gøye Salig Herluf Trolles Klæder. R. A. Kbhvn. — Danske Samlinger, 2den Række VI 175. — [3] Råkenskaper rör. Guld, Silfver, Perlor. 1552—73. Utgift på Ko. Mttz. Sidentyg 1559. S. R. A. — [4] Historiska Handlingar (Sthlm. 1862) II 11. — [5] Handlingar rörande Skandinaviens Hist. XXXVII 53. — [6] Rentemester Regnskab 1556. R. A. — [7] Rentemester Regnskab 1563, Joachim Becks: «Hoseskind købte, og Remmesnidere og Sadelmagere for Arbejde = 99½ ℔ og 451½ Daler». R. A. — I Joh. Grundtvig: Frederik den Andens Statshusholdning (Kbhvn. 1876). S. LXXV, er «Hoseskind» her fejlagtigt forklaret som «Hestehuder» (Horseskind.) — [8] Danske Magazin 3die Række I 46. — [9] Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862) 11—42.

S. 55. [1] Råkenskaper rør. Guld, Silfvor o. s. v. 1552—73. (Lâreffts Register 1554). S. R. A. — [2] Inventaires de la Royne Decosse, Douairiere de France. Edinburg 1863. S. 128: Plus je deliure a Mademoiselle de Raalle vng reste de toille de Hollande, qui a este employe pour faire des chausses pour la Royne, contenant 18 aulnes. — Smlgn. S. 137. — S. 147 af 3¾ Alen hollandsk Lærred laves 6 Par «chose» til Dronningen. — [3] Cancelliets Aflevering. Skab 14, Pakke 151. Holger Ulfstands Rejse-Udgifter. R. A. — [4] Nyerup: Hist. stat. Skildring af Tilstanden i Danm. og Norge III 1, 35. — [5] Nye Danske Magazin VI 63. — [6] Processer XII 8. R. A.

S. 56. [1] Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 384. — Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit 2te Abtheilung (Stuttgart 1872). S. 528 og 554. — [2] Foruden de sædvanlige Kilder, Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). p. 434.

S. 57. [1] Top. Saml. Odense no. 8. R. A. Trykt i Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie III 87—88. — [2] Birgitte Gøyes Klæder 1565. Adelsbreve Fasc. 23. Gøye. Rigsarkivet Kbhvn. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 176. — [4] Mogens Gyldenstjernes Regnskabsbog over Udgifter til hans Børn. No. 1320 C. N. K. S. — [5] Danske Magazin V 4, 343. Flikning af Strømper omtales oftere i samme Regnskab. — [6] P. N. Thorup: Disciplenes Stilling i de lærde Skoler fordum og nu. (Ribe Skoleprogram 1819.) S. 16.

S. 58. [1] Räntekammer böcker 1562: Joenn Personns Utgifft 1562. S. K. A. — [2] Danske Samlinger, 2den Række VI 175. — Framlidne Her Ponti de la Gardie ågedeler. Anno 1586. S. R. A. — Danske Magazin I 63. — [3] C. C. Gjørwell: Svenska Magazinet. (Sthlm. 1766). S. 706. — [4] Helsingørs Tingbog 5 Marts 1627. R. A. — [5] Skrivelse fra Christoffer

Gøye til Birgitte Bølle dat. Elfsborg 2 August 1566. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler, R. A. — [6] «Hun lærte at knytte, kniple og sprange og andet saadant, som Ungdommen plejer at tilholdes», siges der om en Adelskvinde født 1542. J. Nielsön: Ligprædiken over Fru Karine Gyldenstjerne. Kbhvn. 1596. Bl. A. 6. — [7] Kirkehistoriske Samlinger, 3die Række II 487. — [8] »Garnstrømper« i ikke ringe Antal til den tyske Prædikant, Didrik Lakaj, Jon Persson o. s. v. o. s. v., omtales til følgende Priser: 1½ Daler, 2 Daler (hyppigst), 10 ß. (En Speciedaler = 4 ß). Råkenskaper öfver de Furstliga Hofhålningarne 1565—95. S. R. A.

S. 59. [1] Nye Danske Magazin VI 62—64 — [2] Rentemester Regnskab 1611. R. A. — [3] Saaledes f. Eks.: Ernewerte Policey Ordnung der Statt Franckfort 1598. p. 4. «Es soll hinfuro kein Manns Person oder junger Gesell gestrickte Strümpff, so vber vier oder zum höchsten fümff Gulden werth seyn, antragen, bey Straff zween Gulden. O. fl. a. St. — [4] Chr. IV's Policeyordn. 27 Septbr. 1636 f. Schleswig & Holstein. Glückstadt 1636. C. 4.

S. 60. [1] Dalin: Svea rikes historia III 1,507. — [2] H. Weiss: Kostümkunde IIte Abtheilung (Stuttgart 1872). S. 590.

S. 61. [1] Tegnelser over alle Lande 1 og 7 Oktober 1563. R. A. (V. Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2,130.) — [2] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Gøye). Skrivelse af 1565 fra Christoffer Gøye til Birgitte Bølle. R. A.

S. 63. [1] Københavns Diplomatarium II 441. — [2] Træsko til fattige Disciple i Ribe. P. N. Thorup: Disciplenes Stilling i de lærde Skoler fordum og nu. Ribe Skoleprogram 1819. S. 16. — Historisk Tidsskrift III 307. Aar 1658 siges om Kvinderne i Danmark: »Ikke blot paa Landet men ogsaa i Stæderne bære de Sko af Træ«. — «Bønderne i Sverige gaa med Læder-, ikke med Træsko». Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 8. — Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid, 1,162.

S. 64 [1] Se f. Eks. Utgifft på Konung. Mattz Sidentyg 1559. S. R. A. — [2] Inventaires de la Royne Decosse Douairiere de France. Edinburg 1863. p. 125. — [3] Tegnelser over alle Lande, 7 Februar 1560. R. A. (Trykt i Kbhvns. Diplomat. IV 568.) — [4] Ahlqvist: Karin Månsdotter. Sthlm. 1874. S. 12.

S. 65. [1] Kbhvns. Diplomat. II 523—24. — [2] Edvardsen Friis: Schielschiør Kjøbstad. S. 264.

S. 66. [1] Se f. Eks. Jyske Tegnelser 6 December 1591. R. A. — [2] Kbhvns. Diplomat. II 523. — [3] Kbhvns. Diplomat. IV 568. — [4] Nye Danske Magazin I 138. — Rentemester Regnskaber 1588 og 1591. R. A.

S. 70. [1] Danske Magazin II 29. — [2] Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel. Kbhvn. 1601. S. 119. (Fortalen er underskreven 1544.)

S. 71. [1] Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A.

S. 73. [1] Se f. Eks. Malmøhus Lehnsregnskab 1561. R. A. (Anna Miszener med flere omtales som brugende Linned Halsklæde). — [2] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Anefeld). R. A. (Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskov Slots Historie. S. 44).

S. 74. [1] Prinsesse Dorotheas Udstyr. Pergaments Breve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — [2] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie. S. 44. —

[3] Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [4] Først Aar 1536 overførtes Opfindelsen til Tyskland (fra Venedig.) Weiss: Kostümkunde IIte Abtheilung. S. 625.

S. 75. [1] Skrivelse fra Mette Ovesdatter til Fru Sophie Esge Bildes. Dat. Ring Kloster Sct Pedersdag ad vinculam 1529. Adelsbreve, Fasc. 7. Bille. Rigsarkivet. Kbhvn. — [2] K. v. Weber: Anna Churfürstinn zu Sachsen. Lpzg. 1865. S. 175.

S. 76. [1] P. de l'Estoile: Journal de Henri III, ou memoires pour servir à l'histoire de France. A la Haye 1744. I. p. 179 Note 59. — [2] Fremhævet gentagne Gange af Viollet-le-Duc (Dictionnaire raisonné du mobilier français, Tome III—IV) og gendrives næppe ved Keysers Udtalelser (Efterladte Skrifter II 2,11).

S. 79. [1] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe). Inventarium over Albret Oxes Efterladenskaber. 6 Marts 1577. R. A. — [2] Pontus de la Gardies ägedeler. Acta Historica. S. R. A. — [3] Inventarium over Prinsesse Dorotheas Udstyr. Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — [4] Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [5] Inventarium over Dronning Anna Catharinas Udstyr. Pergamentsbreve. Ægteskabssager no. 34. R. A. — [6] «En halvstakket Kjortel af blommet Fløjl». Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe) Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. R. A. — En sort, lang Fløjls Kjole — En sort, uopskaaren Fløjls stakket Kjole — En stakket Fløjls Kjortel. Danske Samlinger, 2den Række VI 175—76. — [7] Danske Samlinger, 2den Række VI 175—76.

S. 80. [1] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. R. A. — [2] Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Maj 1581. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [3] Pontus de la Gardies ägedeler. Acta Historica. S. R. A. — [4] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [5] Pontus de la Gardies ägedeler. Acta Historica. S. R. A. — [7] I de mange paa Tysk affattede nordiske Inventarier søgte man paa forskellig Vis at gøre sig forstaaelig. I det ovennævnte over den svenske Prinsesse Elisabeths Klæder skelnedes saaledes mellem almindelige Schürze og Schürze, welche sie über die Kleider vorbinden.

S. 81. [1] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9

S. 82. [1] Pergamentsbreve, Ægteskabssager no. 34. R. A. — [2] Samlinger til jysk Historie og Topografi. III 182—85. — [3] I. P. Schmidt: Fastelabends-Sammlungen. Rostock 1742. S. 12—13 (L. Osiander i en Prædiken af 1594.)

S. 83. [1] Laxdæla Saga. Cap. 34 og 35. — [2] Det er i saa Henseende karakteristisk, at Olivier de la Marche, der i sit Digt: Parement des dames de l'honneur, opregner alle kvindelige Klædningsstykker, ikke omtaler dette. Han ønsker sin Dame les pantoufles de l'humilité, les souliers de bonne intelligence, les chausses de persévérance, le jarretier de ferme propos, la chemise d'honnêteté o. s. v. o. s. v., men kender aabenbart intet til Benklæder. Quicherat: Histoire du costume en France. 2me édition. Paris 1877. p. 334. — [3] «Sept aulnes de Hollande pour faire six paire de callesons pour la Royne». Inventaires de la Royne Decosse Douairiere de France. Edinburg 1863. p. 126 og 138. — [5] Helsingørs Tingbog 21 Oktober 1577. R. A

S. 84. [1] Pergamentsbreve, Ægteskabssager no. 34. R. A. — [2] I Christiern II's Ordinans var det ligefrem forbudt Skøger at bære Kaabe. (Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV. S. 108.) I Praksis fortolkedes dette vistnok som i Aalborg 1556, at Skøger kun maatte bære kort Kaabe (Samlinger til jysk Historie og Topografi II 145). Smlgn. Norske Magasin I 555—56. — Norsk Historisk Tidsskrift, 2den Række II 297.

S. 85. [1] Nye Danske Magazin II 273—76. — [2] Thorup: Historiske Efterretninger om Riberhus. Ribe Skoleprogram 1835. Bilag S. 20—21. — Øst: Archiv for Psychologie, Hist., Lit. og Kunst. 1824. I, 195. — [3] P. N Frost: Beskrivelse over Købstaden Ringkøbing. Borris 1817. S. 22.

S. 86. [1] Junge: Den nordsjellandske Landalmue. Nye Udgave. Kbhvn. 1824. S. 353. — [2] Hans Christensøn (Sthen): En liden Haandbog til Øvelse udi Gudelighed. Kbhvn. 1578. Blad D 3. — De fattige Elever i Sorø Skole fik hvert andet Aar en «Underkjortel» af engelsk Klæde og en «Uldenskjorte». Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden Danmark og Norge. III 1,35. — [3] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder. I, 100. — [4] Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S 14—15. — [5] Samme Skrift. S. 13. — [6] Pontus de la Gardies ågedeler. Acta historica. S. R. A. — [7] Historiska Handlingar I. (Sthlm. 1861.) S. 19.

S. 87. [1] Blicher: Topografie over Vium Præstekald Viborg 1795. S. 192—94. — Junge: Den nordsjellandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 352—53. — Dansk Historisk Tidsskrift I, 185—86. — [2] Den svenske Dronnings Jomfruer Aar 1540 havde deres «Bindetrøjer» af Sardug. Kngl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. III 111—12. Mette Rosenkrands havde to skindforede Livstykker. Danske Samlinger. 2den Række VI 177. — [3] Peder Palladius: En Visitatz Bog udg. af Sv. Grundtvig S. 87.

S. 88. [1] Udvalgte danske Viser fra Middelalderen. II 118. — [2] Norsk historisk Tidsskrift III 261. — [3] Danske Magazin IV 316—17. — [4] Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. S. 58 fg. — [5] Raumer: Historisches Taschenbuch VI 324—25. — [6] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Lpzg. 1865. S. 193. — [7] Dansk Maanedsskrift udg. af Steenstrup 1864. I,87. — [8] Inventarium dat. Fliginghe 16 August 1556 over Ærkebisp Mr. Torben Billes Efterladenskaber. Svenske Jordebøger 59. 2. R. A. — [9] Skrivelse af 1538 fra Fru Ide Munksdatter til Fru Sophie Esge Bildes. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Rosenkrands). R. A.

S. 89. [1] Uddrag af mange forskellige, især Lensregnskaber. — Christian den Fjerdes Skjorter: Rentemester Regnskaberne 1590—93. — [2] Dansk Maanedsskrift udg. af Steenstrup 1864, I, 86—88. — [3] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [4] Brev fra Eggert Ulfeldt til Fru Sidsel Ulfstand, af 26 Maj 1565. Adelsbreve Fasc. 58. Ulfstand. Rigsarkivet. — [5] Paa den halve Lod kom 30 Skjorter. Danske Samlinger, 2den Række VI 182. — [6] Ordnung des Raths der Freyen Statt Lubeck 1612. — B. 3—E. — [7] Det vil af det Ovenstaaende fremgaa, at jeg har forladt den i «Historiske Skitser» S. 175 udtalte Mening, at Lærredsskjorter Aar 1577 endnu kun sjældent var i Brug hos den danske Adel. Skildringen dèr vil, saaledes som jeg nu opfatter Sagen, næppe passe paa Forhold ud over Aar 1550. Jeg støttede min tidligere Opfattelse paa saa vægtige Vidner som Berlepsch: Chronik vom ehrbaren und uralten Schneidergewerk. S. 133 fg. og H. Weiss: Kostümkunde. II 679. Det fore-

kommer mig imidlertid, at de nu fremdragne Beviser i Forening med adskillige andre, som det vilde blive for vidtløftigt at anføre, bestemt pege hen paa, at Overgangen fra den tidligere almindelige Brug af Uldskjorte til Brugen af Linnedskjorter maa være skét for den danske Adels Vedkommende omkring Aar 1550. — [8] «Sorte silkesyede Skjorter». Skrivelse af 26 Juli 1565 fra Eggert Ulfeld til Fru Sidsel Ulfstand. Adelsbreve, Fasc. 58. Ulfstand. Rigsarkivet.

S. 90. [1] Engelstoft: Universitets Annaler. 1813. S. 31. — [2] Poul Eliesens danske Skrifter. I 462—63.

S. 91. [1] Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 15—16. — [2] Enkelte Detailler se bl. a. Historiska Handlingar II Sthlm. 1862. S. 17—21.

S. 93. [1] Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 212 fgg.

S. 94. [1] En Formaning oc Atuarsel om den leppede og forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad E. 2. (Peder Palladius' Efterskrift.) — [2] I alle Forordningerne om Hofdragt fra Fr. II's første Aar paabydes Hatte. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A.

S. 95. Danske Magazin, 3die Række II 197. Anm. — [1] Nye kirkehistoriske Samlinger V 32 og 48. — [3] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger. Kristiania 1880. S. 202—3. — [4] Inventarium over Alb. Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. — [5] Nyt historisk Tidsskrift IV 245. — [6] Jac. Albretsen: Underuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. S. 106.

S. 98. [1] «Il commença à crier par deux fois: Sire, embrassez moi la cuisse, car j'en ai de fort bons,» Memoires de Sully édit. de l'abbé de l'Écluse II 603. — [2] «Ah, mon cher maitre! dis-je en lui accolant la cuisse, je ne lui (mademoiselle de la Vallière) parleroi de ma vie». Memoires de Loménie de Brienne, anført i A. Franklin: Les soins de toilette p. 85. — [3] A. Franklin: Les soins de toilette p. 85.

S. 99. [1] Nærværende Skrift II 75. — [2] Weiss: Kostümkunde II 569.

S. 100. [1] A. Franklin: Les soins de toilette p. 76—77. — [2] Saint-Simon: Memoires II (Paris 1881) p. 275. — [3] Resen: Frederik II's Krønike. — [4] Smstds.

S. 101. [1] Kirkehistoriske Samlinger II 1, 494 og V 1, 203—4.

S. 108. [1] E. Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danicæ III 393. — [2] Schlegel: Sammlungen z. dän. Geschichte. I 93 og 104.

S. 107. [1] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [2] Danske Samlinger, 2den Række VI 171.

S. 108. [1] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [2] K. v. Weber: Churfürstinn Anna. S. 172. — [3] Danske Magazin II 28.

S. 109. [1] Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 367—68. — [2] E. C. Reichard: Matthäus vnd Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen. Magdeburg 1786. S. 88. — [3] Suhm: Nye Saml. til den Danske Historie. III 100.

S. 110. Schlegel: Geschichte Christian d. Vierten v. N. Slangen. I. (Kopenhagen und Leipzig 1757) 62. Anm. 7. — [2] Se de mange Afbildninger i Pinakotheca Danica paa det Store kgl. Bibliotek. — [3] A. Franklin: Les soins de toilette p. 61.

S. 111. [1] Abbé Legendre: «Il est surprenant q'une coiffure aussi

commode qu'est la perruque, n'ait esté en usage que depuis le règne de Louis XIII». (Mœurs des Francois. p. 233). Efter A. Franklin. a. Skr. S. 61.

S. 112. [1] Børne-Speigel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. S. 17.

S. 113. [1] Skrivelse fra Fru Mette Rosenkrands til Birgitte Christoffer Gøyes, dat. Kbhvn. d. 17 Marts 1571. Adelsbreve. Fasc. 53. Rigsarkivet. — [2] Fru Ane Brade til Fru Birgitte Christoffer Gøyes, dat. Eskildstrup d. 28. Maj 1574. Adelsbreve, Fasc. 10 Brade. Rigsarkivet.

S. 114. E. Ekholm: Den Swenska Fatburen. Femte Öpningen. Sthlm. 1769. S. 52—53. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II. Sthlm. 1875. Tabell I a-c. — [3] Danske Samlinger I 268 og 269. — [4] Samlinger til jysk Historie og Topografi III 182—83.

S. 115. [1] I Teksten staar ikke «Slag» alene men «Dolslag» maaske en Art «Modest». Nye danske Magazin II 274. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II. Tabel I a. — [3] Vtgifft på Konung. Mattz Sidentyg 1559, i Samlingen: Råkenskaper rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [4] Räntekammar-böcker 1564 og 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A. — [5] Raumer: Hist. Taschenbuch VI 235—46.

S. 116. [1] Pontoppidan: Origines Hafnienses S. 355. — [2] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [3] Partzler som Phalsgreffinnen bekommitt till sitth bröllop Anno 62. S. R. A. — [4] Sammesteds og Sjællandske Tegnelser 27. Juni 1578. R. A. — [5] 25 Alen Klæde til Chr. IV's og hans Søskendes Klædninger à 8 Daler Alen. 11 Juli 1589. Danske Kongers Historie no 73 dd. R. A. — [6] Rentemester-Regnskab 1590—91. Et Par Stald-Øxne = 18 Daler. R. A. — [7] Danske Magazin, 3die Række I 46. — [8] Sjællandske Tegnelser 22. April 1581. R. A.

S. 117. [1] Danske Samlinger I, 274. — [2] Se f. Eks. Afbildningen i Edvardsön Friis: Skjelskjør. S. 272. — [3] Rentemester-Regnskab 1589—90. R. A. — [4] Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862 S. 25. — [5] Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 5—25. — [6] Danske Samlinger, 2den Række VI 176—77. — [7] K. v. Weber: Anna, Churfürstin zu Sachsen. S. 179—80. — [8] Danske Samlinger, 2den Række VI. S. 177.

S. 118. [1] Danske Magazin V 3. — Tegnelser over alle Lande, 17 April 1561. R. A. — Sjællandske Tegnelser 27 Februar og 2 Maj 1596. R. A. — [2] No. 1320. c. fol. N. K. S. — [3] Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung, Hochzeitung etc. 1601. Schleswig 1605. B. — [4] No. 1320 c. fol. N. K. S. — [5] Glücksborgske Arkiv, Pakke I b. R. A. — [6] Danske Samlinger, 2den Række VI 174—77. — [7] Rentemester-Regnskab 1590—91 og 92—93. R. A. — [8] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 24. Note 5. — [9] Raumer: Hist. Taschenbuch VI 235—46.

S. 119. [1] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II Tabel II a og b. — [2] Samme Skrift II 24. Note 5. — [3] Fire Ulveskind à 5 Daler Stykket. — Otte dito à 6 Daler til Chr. IV og Hertug Ulrik samt deres Drenge. Rentemester-Regnskab 1590 og 1592. R. A. — [4] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 24 Note 5. — [5] Glücksborgske Arkiv, Pakke I b. R. A. — [6] Loenbom: Uplysningar i Swenska Historien II. Sthlm. 1769. S. 21—22. — [7] Resen: Frederich den Andens Krønike. S. 71.

S. 120. [1] P. de Bourdeille de Brântome: Memoires. Les vies des dames illustres. Leyde 1722. p. 189. — [2] H. Weiss: Kostümkunde. Neuere

Zeit. S. 564. — Baudrillart: Histoire du luxe. III 438. — [3] H. Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit. S. 568. — [4] Dansk Magazin V 76. — [5] Nemlig 2 Gange 17. Danske Samlinger, 2den Række VI 174. — [6] Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 5—25.

S. 121. [1] Danske Magazin V 2—12, og 4de Række II 77 og 175. — Tegnelser over alle Lande, 18. Marts 1559 og 17 April 1561. R. A. (smlgn. Vedel Simonsen: Familie-Efterr. om de danske Ruder II 47.) — Danske Samlinger. Klædedragt. no. 377: Aar 1543, 1 og 20 Marts 1559, 16 April 1561 og 8 April 1562. R. A. — Sjællandske Tegnelser 12 Maj 1572, 18 Marts 1573, 10 Oktober 1579, 22 April 1581. R. A.

S. 122. [1] Paul Lacroix et Ferdinand Seré: Le moyen âge et la renaissance. Tome III (Modes et costumes) fol. XV. — [2] A. Huitfeld: Danmarks Riges Krønike. 4to. VI 160. — [3] Denne Skik synes hurtigt at have tabt sig i Danmark. Paa et Portræt af Dronning Elisabeth af England, malet 1563, der findes paa Gripsholm, sés hun endnu med en Fingerring hængende i en Silkesnor om Halsen.

S. 123. [1] Samlinger til jysk Historie og Topografi II 155. — [2] Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung etc. 1601. Schleswig 1605. B. 2. — [3] I Sverige florerede de under Gustav Vasa. Se f. Eks. Historiska Handlingar I 21 og 22. II 5—7. — Endnu i Aaret 1576 nævnes i Danmark blandt den afdøde Kaptajn Klercks Klæder: en sort Fløjls Kappe omsyet med Guldborter, en sort Fløjls Kjortel omsat med Guldsnorer, en hvid Fløjls Klædning besat med Guldborter. Helsingørs Tingbog, 9 Marts 1576. R. A. — [4] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [5] Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — [6] Gwll leffredt Gulsmederne pro anno 1552, i Samlingen: Råkenskaper rør. Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [7] Rentemester-Regnskaber 1588—89. R. A. — [8] De fleste af disse Arter omtales i Registret over Albrit Oxes efterladte Gods. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. — [9] Se f. Eks. Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung etc. 1601. (Schleswig 1605.) B. 2.

S. 125. Katalog öfver Porträtt-Samlingen å Gripsholm. (Sthlm. 1876) no. 1331, 925 og 427. — [2] Danske Magazin IV 33. — [3] Gripsholm. Katalog (af 1876) no. 1310. — [4] Henrik Rammels Kæde 300 Ungerske Gylden. Sjællandske Tegnelser 2. November 1589. R. A. — Christian den Fjerdes 386 Ungerske Gylden. Rentemester-Regnskab 1592. R. A. — Christoffer Valkendorfs 600 Ungerske Gylden. Sjællandske Tegnelser 12 Januar 1585. R. A. — [5] Resen: Frederik den Andens Krønike. S. 419. — [6] Danske Samlinger, 2den Række VI 171—72. — [7] Gripsholm. Katalog (1876) no. 426 og 427. — [8] Ligstenen i Upsala Domkirke. — [9] Des Raths der Stads Rostock newe Kleiderordnung 1587. S. 13.

S. 127. [1] Mette Rosenkrands havde fire Perlehuer, Sidsel Urne seks, den danske Prinsesse Anna fik otte med sig o. s. v. — [2] Vedel Simonsen: Familieefterretninger om de gl. Ruder. I 100. — [3] Danske Samlinger I 209. — Kvinde med Ringe paa alle Fingrene omtales bl. a. i E. C. Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz. Magdeburg 1786. S. 18. — [4] Inventarie-Liste over Albert Oxes efterladte Gods. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A.

S. 128. [1] Räntekammar-böcker 1564 og 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A. — [2] Loenbom: Uplysningar i Swenska Historien II. Sthlm. 1769. S. 21—23. — Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6

Juni 1581. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [3] Se f. Eks. Historiska Handlinger I 21 og II 5—8. — Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — Kgl. Hofvet no 2. Elisabeths Udstyr. S. R. A. — Albrit Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. o. s. v. o. s. v. — [4] Pergamentsbreve. Brunsvig. no. 5 c. R. A. — Danske Samlinger, 2den Række VI 176.

S. 129. [1] Anna Lykke til Birgitte Bølle 9 Oktober 1574. Dokum. til Klevenfelds Stamtavler (Lykke). R. A. — [2] Nye Danske Magazin II 274 — Samlinger til jysk Historie og Topografi II 155. — [3] Danske Samlinger I 200

S. 130. [1] En Formaning oc Atuarsel om den lappede oc forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad D 4—E. — [2] Børne-Speigel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. S. 23. — [3] Hans Nielsön: Sörgeligt Spectackel oc Vundertegn seet vdi Mørckøye. Kbhvn. 1625. — [4] Vnderlig oc ofuer-naturlig Fødsel seet i Nagskou i Laaland 1628. Kbhvn. 1629.

[1] Molbech: Nordisk Tidsskrift III 420. — Christian den Fjerdes Breve ved Molbech. I 457 Anm. — Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludv. Holbergs atten første Lystspil. Kbhvn. 1858. S. 203—4. — [1] Baudrillart: Histoire du luxe III. (Paris 1880) 440. — [3] Danske Magazin V 75—76. — [4] Københavns Diplomatarium II 278.

S. 132. [1] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV 229—30. — [2] Samme Skrift. S. 271. — [3] Nye Danske Magazin II 274. — [4] Kallundborgske Reces af 21. November 1576. — [5] Samlaren III, Sthlm. 1773. S. 346. — Anmärkningar i Swenska Historien, samlade af et Sälskap. S. 211.

S. 133. [1] Forordning af 1 Maj 1618. — [2] Forordning af 20 Maj 1622. — [3] Quicherat: Histoire du costume en France. S. 398.

[1] Rasmus Hanszøn (Reravius): Hus-Taffle. Udgaven 1639. Blad C. 7. Skriftet oprindeligt trykt 1572. — [2] C. Spangenberg: Den christelige Husstafel, fordansket af Jacob Henricksön 1561, paany prentet 1605. Blad F. 4: «Nu kan en Herre næppe saa højt klæde sig, at Undersaatter ville jo strax efter. Er der Nogen til Hove, som bar noget Nyt at føre .... der kan næppelig forløbe en Maaneds Tid, at vore Stadsjunkere og vore Brudens Jens vil jo strax have det med. Saa gaaer det og til iblandt Kvindfolk, Borgersker og Bondekvinder, de ville og slet være Adel og Fruer lig. — Jac. Albretsön: En kaart Vnderuisning om Børne-Tuct. Kbhvn. 1607. Blad M. 7. — Dito: En kort Vnderuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. S. 106 o. s. v.

[1] K. v. Weber: Anna Churfürstinn zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 171—72. — [2] C. C. Gjørwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766. S 713. [3] H. Ranzau: De conservanda valetudine. p. 146—7. — [4] Samme Skrift. S. 91. — [5] Samme Skrift. S. 38—39.

S. 136. [1] Raumer: Hist. Taschenbuch VI 362—70.

S. 139. [1] Tallemant des Reaux: Historiettes I 8 og 147. Anført i A. Franklin: Les soins de toilette S. 26 og 29.

S. 140. [1] Om dette og følgende se H. Ranzau: de conservanda valetudine p. 46. 82—85. 93—94.

S. 142. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. — [2] Erasmus: de civilitate morum. Basel 1530. p. 26: tussi crepitum dissimulet.

S. 143. [1] A. Franklin: Les soins de toilette p. 163. — [2] Samme

Skrift p. 6—9. — [3] Samme Skrift p. 165—73. — [4] Samme Skrift p. 179. — [5] Samme Skrift p. 29.

S. 144. [1] Erasmus: de civilitate morum. Basel 1530. p. 22 og 44. — [2] A. Franklin: Les soins de toilette. p. 167 og 171.

S. 145. [1] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. — [2] En Visitatzbog af Peder Palladius v. Sv. Grundtvig S. 103 og 129.

S. 146. [1] A. Franklin: Les soins de toilette. p. 9—12. 22. — [2] H. Ranzau: De conservanda valetudine 82—85. 93—94. — [3] A. Franklin: Les soins de toilette 170.

S. 147. [1] Samme Skrift p. 32 og 37. — [2] H. Ranzau: De conservanda valetudine 82—85. — K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen. S. 163—64.

S. 148. [1] Joh. Ludov. Viuis: Von einer christlichen Frawen. Deutsch durch Christoph. Brunonem. Frkft. 1566. Bl. XV. — [2] K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen. S. 163—64.

S. 149. [1] Viollet le Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier français II 129. — [2] Historiska Handlingar I 19. — [3] H. Forssell: Sveriges inre historia II 21. — [4] Spejl staves i det 16de Aarhundrede: «Spegel». Se f. Eks. Danske Samlinger I 258. — Hier. Just. Ranchs danske Skuespil udg. af Birket Smith. S. 34. — [5] Viollet le Duc: Dictionn. rais. d. mobilier II 129. — [6] Pontus de la Gardies Efterladenskaber. Acta historica. S. R. A. — [7] Danske Samlinger, 2den Række VI 183. — [8] E. C. Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz. Magdeburg 1786. S. 12 Anm. — Quicherat: Histoire du costume en France. 2me édition p. 400.

S. 150. [1] Dansk Maanedsskrift udg. af M. Steenstrup 1864. I, 89. [2] Luc. Martini: Alle christelige Jomfruers Ærekrantz. Soröe; uden Aar. (Originalen 1580). Blad F. 6—7. — [3] Børne-Speigel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. pag. 19. — [4] Erasmus: de civilitate morum. 1530, p. 12.

S. 151. [1] A. Franklin: Les soins de toilette p. 26. — [2] Samme Skrift p. 27. — [3] Se f. Eks. P. E. Müller: Skand. Lit. Selsk. Skrifter 1805. II 85. — Kjøbenhavns Skilderi. 1813 no. 65 og 1820 no. 20. — G. L. Baden: Smaa Afhandlinger S. 291. — Grimms Deutsche Mythol. II 1071. — Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. Berlin 1869. § 287, 304, 309, 316, 378, 768, 770.

S. 152. Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. — [2] A. Franklin: Les soins de toilette. p. 175. — [3] Skrivelse fra Henrik Ranzau til Enkedronning Sophia, dat. Kiel 15 Januar 1589. Danske Kongers Historie no. 63. R. A.

S. 153. [1] Junge: Den nordsjellandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 269. — [2] Chr. Bruun: Slaget paa Kolberger Heide. S. 237.

S. 154. [1] Anders Kieldssön Tybo: Absolon, Historia sacra, Comoediæ viisz Sammenskreffuen. Kbhvn. 1618. Bl. C. 2. — [2] Danske Samlinger I 200 og ligeledes 255. — [3] Hist. Tidsskrift VI 1, 105. — [4] Saml. t. Fyens Hist. o. Topogr. VII 264. — [5] Norsk Historisk Tidsskrift II 329.

S. 155. [1] Nyt Historisk Tidsskrift I, 218—19.

S. 156. [1] Saml. til jysk Hist. og Topografi I 252, III 174. — Danske Samlinger, 2den Række VI 332. — Hyppige Eksempler forekomme i Helsingørs Tingbøger.

S. 157. [1] Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun I, 201. — [2] Samlinger til jysk Hist. og Topogr. I, 220. — [3] Nye Kirkehistoriske Samlinger

IV 363—64 og 379. — E. Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemark III 31. — [4] Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 415. — Nye Kirkehistoriske Samlinger V 32. — Da Præsten i Jyderup Aar 1561 grebes i at ligge hos Smedens Kone og derfor fik Prygl af Smeden, maatte en Mand skille dem ad og rakte Præsten hans Kniv og Bælte som laa paa Bordet, hvorpaa denne løb ud glemmende sin Hue i Sengen. Topogr. Saml. Jyderup no. 1. R. A

S. 158. [1] Kierulf: de jure gladii gestandi, i Universitets- og Skole-Annaler, udg. af L. Engelstoft 1807. I, 189—91. — [2] Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 102 fgg. — [3] Helsingørs Tingbog 27 August 1582. R. A.

S. 159. [1] Saml. til jysk Hist. og Topogr. I, 258 fgg. — [2] Danske Samlinger, 2den Række VI 344—45.

S. 160. [1] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Sandberg) 1589. R. A. — [2] Saml. til jysk Hist. og Topogr. I 252. — [3] Nye Kirkehistoriske Samlinger I 11. — [4] Norske Magasin I 365, 375 og 378.

S. 161. [1] Norsk Historisk Tidsskrift, 2den Række III 170. — [2] V. Simonsen: Bidr. til Odense Byes Hist. II 2,189. — [3] Dr. Yngvar Nielsen: Træk af den norske Bondestands Kultur-Udvikling. Kristiania 1881. S. 58 fgg. — Norsk Hist. Tidsskrift, anden Række III 178.

INDHOLD AF 4. BOG

Subskriptionsindbydelse

GEORG BRANDES
SAMLEDE SKRIFTER

XIII. BIND

(SUPPLEMENTBIND)

I sit Forord til dette Supplementbind siger Georg Brandes, at han her henvender sig til dem af sine Subskribenter, der ikke blot har Interesse for Stoffet og Emnerne, men ogsaa — i mindst lige saa høj Grad — for Forfatterpersonligheden.

Utvivlsomt henvender dette Bind sig da til saagodtsom alle Subskribenterne, thi hvem af dem har ikke faaet Interesse just for den Forfatterpersonlighed, der taler til dem gennem de Samlede Skrifters tolv Bind?

Stoffet i dette Supplementbind vil tillige blive særdeles fængslende. En stor Del af det vil omhandle de bevægede Diskussioner og Polemiker, som Brandes i sin Ungdom førte med Datidens Filosofer og Teologer, og som samlede sig om Spørgsmaalet *Tro og Viden*. Hertil slutter sig naturligt det i de *Samlede Skrifter* udeladte Stridsskrift *Dualismen i vor nyeste Filosofi*. Men forøvrigt vil Indholdet af Bindet blive rigt og broget vekslende. Det vil først og fremmest vise os Georg Brandes som den unge Fremstormer og Gennembrudsmand. Nærmere Redegørelse findes i Forordet, der indleder 1ste Hefte.

Supplementbindet, der vil udgøre et 13de Bind af de *Samlede Skrifter,* udsendes i ca. 10 hurtigt paa hinanden følgende Hefter à 50 Øre, hvert Hefte indeholdende 3 16sidige Ark.

Subskription tegnes i alle Boglader, hvor 1ste og 2det Hefte ligger til Eftersyn.

Gyldendalske Boghandel

GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN.

